

~~გვ. 883~~

სსრ კავშირის უმაღლესი განათლების სამინისტრო
სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ახალი ქართული ენის კათედრის შრომები. I

4.
ს-36

სახელის გრუნების ისტორიისათვის ქართულად ენებში

30024
✓
5

წიგნი I

3. თოფურიბს რედაქციით

სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა

თბილისი — 1956

სახელის გაცემის
ისწორებისათვის ქართულად ნახაზი

I

К ИСТОРИИ СКЛОНЕНИЯ ИМЕН В КАРТВЕЛЬСКИХ ЯЗЫКАХ

Книга I

под редакцией В. Т. Топурия

ИЗДАТЕЛЬСТВО ТБИЛИССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
имени СТАЛИНА

Тбилиси — 1956

წინასიტყვაობა

სახელის პრობლემა ქართველურ ენათა სტრუქტურის ერთ-ერთი ძირითად პრობლემატურია. იგი მრავალ საკვანძო საკითხს მოიცავს. მეტი წილი ამ საკითხებისა დამუშავებულ-შესწავლილია. მათ მიეძღვნა ფუძემდებელ მონოგრაფიებთან ერთად ასამდე გამოკვლევა სტატიისა თუ მოხსენების სახით. ეს შრომები ასახავენ როგორც საკითხთა კვლევის ისტორიას, ისე პრობლემის შესწავლის თანამედროვე მდგომარეობას და ქმნიან საფუძველს იბერო-კავკასიურ და აზოვალმოსავლურ ენათა მასალაზე ახალ საკითხთა ისტორიულ-შედარებითი თვალსაზრისით გადაწყვეტისათვის.

მაგრამ ეს გამოკვლევები დაბეჭდილია სხვადასხვა სამეცნიერო დაწესებულების ორგანოებში და აგრეთვე არაპერიოდულ გამოცემებში, რომელთა საკმაო ნაწილი ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენს, ბევრი შრომა კი უკიდურესად დაზოგუნებულია და ამდენად ხელმეფედომელია თვით სპეციალისტებისათვისაც კი.

ამჟამად მდგომარეობა გამოსწორებულია. ყველა გამოკვლევა თავმოყრილია და საკითხთა მიხედვით დალაგებული ქვეყნდება ორ წიგნად ჩვენი უნივერსიტეტის დახმარებით.

პირველ წიგნში მოთავსებული შრომები შეუსწავნიან ისეთ ძირითად საკითხებს, როგორცაა: ბრუნვა, ბრუნვათა რაოდენობა და რიგი ქართულში; ბრუნვათა წარმოება და მათი ნიშნები; სახელის ფუძე (საკუთარი, ნასესხები; პირველადი და ნაწარმოები); ემფატიკური -ა; მრავლობითი რიცხვის წარმოება და მრავლობითობის ექსპონენტთა გენეზისი; მსახდგრელ-სახდგრელი, მათი ადგილი, ერთად ბრუნება და ბრუნებასთან დაკავშირებული ორთოგრაფიული საკითხები; ბრუნვათა ფუნქციები; ბრუნების შესწავლის ისტორიიდან და სხვ.

როგორც ვხედავთ, შრომებში თეორიულთან ერთად წინ წამოწეულია და მოგვარებული პრაქტიკული საკითხებიც.

გამოკვლევები უმთავრესად ემყარება ძველი და ახალი ქართული ენისა და მისი მრავალფეროვანი დიალექტების მდიდარ მასალას. ვხადავმა შესაძლებლად გამოყენებულია სხვა ქართველურ ენათა—ზანურისა და სვანურის, აგრეთვე ძველი ბერძნულისა და ძველი სომხურის, ხალდურის, რუსულისა და სხვა ენათა მონაცემები.

აქ წარმოდგენილი 49 შრომიდან ოთხი პირველად ქვეყნდება. ესენია: 1. გეოგრაფიულ და წარმომავლობის სახელთა გადმოცემა, 2. სახელობითისა და მოთხრობითის ფუნქციები ძველ ქართულში, 3. მიცემითი და ნათესა-

ობითი ბრუნვების წარმოება და ფუნქციები და 4. მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვების წარმოება და ფუნქციები ძველ ქართულში.

ამ მოთავსებულ ადრე გამოქვეყნებულ წერილებში ალაგ-ალაგ შეტანილია მცირეოდენი ცვლილებები თვით ავტორთა მიერ.

სასტამბოდ გამზადებულ მეორე წიგნში შესულია ისეთი გამოკვლევები, რომლებიც აშუქებენ, ერთი მხრით, ზემოთ ჩამოთვლილ საკითხებს ზანური და სვანური ენების მასალის მიხედვით, და, მეორე მხრით, ბრუნვების რთულ საკითხებს ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის საფუძველზე. ამჟამად გამოკვლეულია თითქმის ყველა ბრუნვის წარმომავლობა, მათი ნიშნების გენეზისი და ფუნქციური ცვალებადობა მონათესავე ენათა განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე.

გარდა ამისა წიგნში განხილულია ნაწევარი და მისი წარმოშობა-დანიშნულება ძველ ქართულში, თანდებულებანი ბრუნვები, თანდებულთა წარმომავლობა და მიმართება წინდებულებთან, მოცემულია სახელთან დაკავშირებით ხელნაწერ გრამატიკათა დახასიათება, სრული ბიბლიოგრაფია და პრობლემის ზოგადი განხილვა.

შრომები ეკუთვნით იბერიულ-კავკასიურ ენათა მკვლევარ-სპეციალისტებს და მათთან ერთად, რაც ვასახარია, ჩვენს მოწინავე სტუდენტებს, რომელთაც ერთგვარი წრობა მიიღეს უნივერსიტეტის სტუდენტთა საენათმეცნიერო წრეში და რომელთაგან ბევრი დღეს ასპირანტია ან მეცნიერებათა კანდიდატი და ეწევა ნაყოფიერ მეცნიერულ და პედაგოგიურ მოღვაწეობას.

ორივე წიგნი დამხმარე სახელმძღვანელოა სტუდენტთა და ასპირანტთათვის, საჭირო შრომაა მასწავლებელთა და სპეციალისტ-მკვლევართათვის, რამდენადაც იგი იძლევა ნათელ სურათს, თუ რაა დღემდე გაკეთებული და რაა მომავალში საკვლევ-საძიებელი.

ვ. თოფურია

20 სექტემბერი 1956 წ.

რატომ არის აუცილებელი ბრუნვათა რიგის შეცვლა ქართულში?

ქართულ გრამატიკებში ამჟამად ტრადიციულია ბრუნვათა შემდეგი თანამიმდევრობა: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, მოთხოვრებითი, მოქმედებითი, ვნებითი და წოდებითი; რუსულში კიდეც — именной, родительный, дательный, винительный, творительный, предложный, звательный. ქართული (ვნებითის გამოკლებით) იმეორებს რუსულს, მაგრამ არც რუსულში შექმნილა ასეთი რიგი. ბრუნვათა სახელწოდებანიც, ბრუნვათა ასეთი დალაგებაც ბერძნულმა ფილოსოფიურმა გრამატიკამ შემოიტანა ენათმეცნიერებაში. დიონისე თრაკიელის „ტექნე გრამატიკეში“ (მეორე საუკუნეში ქრისტეს წინ) უკვე არის ყველა ბრუნვა (მოქმედებითისა და ვნებითის გარდა)¹. ბერძნული სახელწოდებანი ითარგმნა ლათინურად, ლათინურიდან — რუსულად; ბრუნვათა რიგიც დარჩა უცვლელი. ქართული თუ რუსული მისდევს, რუსული ბერძნულ-ლათინურის უკუფენაა. და განა მართო რუსული? სხვა ევროპულ ენათა გრამატიკებიც, რამდენადაც ეს ბრუნვები გააჩნიათ. ისტორიას რომ მივყავით, იმასაც გვეტყვიან, რომ ბერძნულმა გრამატიკამ პირველი ოთხი ბრუნვის სახელწოდებაცა და რიგიც ბერძნული ფილოსოფიისაგან მიიღო შემკვიდრებად: პირდაპირი (სახელობითი), ნათესაობითი, მიცემითი, ბრალდებითი სტოელებმა შექმნეს და ეს ტერმინები შერჩა გრამატიკას იმ დროთა მოსაგონრად, როცა მის ცნებათა გამომუშავებაში ფილოსოფია აქტიურ მონაწილეობას იღებდა. მას აქვთ ოცდაერთმა საუკუნემ განვლო და მაინც ტრადიციის ლოცვა-კურთხევა გზას უნათებს სტოელ ფილოსოფოსთა ტერმინებსა და პირველადვე განწესებულს მათს თანამიმდევრობას.

ბრუნვათა ეს თანამიმდევრობა უფარფისია ქართულისათვის, რადგანაც: 1) ხელს გვიშლის ხელი წარმოდგენა გამოვიმუშაოთ ბრუნვათა შედგენილობის თავისებურებათა შესახებ ქართულში და 2) არ ეგუება ქართული ბრუნვების (კანკლედობის) პროცესს.¹

¹ დაბეჭდილია ჟურნალში „ახალ სკოლისაკენ“, 1932, № 3, გვ. 161—171.

² ეს ტერმინები ბერძნულის მიხედვით ვერ შეიქმნებოდა: სათანადო ბრუნვები ბერძნულს არა აქვს.

1. ქართულსა (და, საერთოდ, ქართველურ ენებს) არ გააჩნია ბრალდებითი ბრუნვა (винительный, accusativus); შევადაროთ: ученик читает книгу (ბრალდებ. ბრ.) = მოწაფე კითხულობს წიგნს (მიცემ. ბრ.); ученик прочел книгу (ბრალდებ. ბრ.) = მოწაფემ წაიკითხა წიგნი (სახელობ. ბრ.). რუსული книгу-ს გადმოსაცემად ხან მიცემითი მოვიშველიეთ, ხან სახელობითი (და არა ბრალდებითი). რატომ? იმიტომ, რომ ბრალდებითი არა გვაქვს. ეს შემთხვევითი არ არის: ბრალდებითი ბრუნვის უქონლობა მომდინარეობს ქართული ენის ბუნებიდან. ამ კერძობითს ფაქტში მოჩანს ქართული ზმნისა და ქართული მეტყველების აგებულების სხვაგვარობა; ამიტომაც ამაო იყო ანტონ კათალიკოსის (და მის მიმდევართა) ცდა ბრალდებითი ბრუნვა აღმოეჩინა (თუ დაენერგა) ქართულში: „ენა არ ღებულობს წესებს, იგი თვით იძლევა მათ“.

2. ქართულისა (და, საერთოდ, ქართველური ენების) მეორე, დიდმნიშვნელოვანი თავისებური მოვლენაა მოთხრობითი ბრუნვა: ученик читает = მოწაფე კითხულობს; ученик прочел = მოწაფემ წაიკითხა. რუსულში ორსავე შემთხვევაში ученик არის, სახელობითია; ქართულში ერთგან სახელობითია, მეორეგან — მოთხრობითი. ჩვენი მოთხრობითის შესატყვისად რუსული ისევ სახელობითს ხმარობს, რადგანაც არც რუსულში, არც სხვა რომელსამე ევროპულ ენაში ჩვენი მოთხრობითის მაგვარი არაფერი მოიპოვება.

რა გამოვიდა? რუსულის ბრუნვებთან შედარებით ქართულს აკლია ბრალდებითი და მეტი აქვს მოთხრობითი. რუსულ ბრუნვათა სქემა რომ ქართულში გადმოვიტანოთ, ბრალდებითის ადგილი ცარიელი დაგვრჩება, სამაგიეროდ უადგილოდ გვრჩება მოთხრობითი. უბინაო მოთხრობითს გრამატიკოსმა ბრალდებითის თავისუფალი ადგილი მიუჩინა, ქართული მოთხრობითი რუსულისა (და ევროპული ენების) ბრალდებითის ადგილას დაბინადრდა! ეგების ეს კარგი იყოს, ეგების ამ „უხედვეტმა“ მოთხრობითმა აგვინაზღაუროს ბრალდებითის უქონლობა, გასწიოს მისი მაგივრობა? საქმეც ის არის, რომ არა: ბრალდებითის მოვალეობა შეიძლება დაეკისროს ქართულში მხოლოდ მიცემითსა და სახელობითს, არავითარ შემთხვევაში მოთხრობითს (ეს ჩვენ უკვე ვნახეთ ზემოთ!), და პირიქით: ის როლი, რომელიც ქართულში მოთხრობითს განეკუთვნება, რუსული ბრალდებითისათვის სრულიად შეუფერებელია: მოთხრობითი წუდამ აღნიშნავს მოქმედს, აქტიურს (ზმნის თვალსაზრისით ე. წ. მორფოლოგიურ სუბიექტს), ბრალდებითი კი რუსულში — უმოქმედოს, პასიურს, — სხვის მოქმედების ობიექტს. ერთი სიტყვით, მოთხრობითი და ბრალდებითი ისეთსავე ურთიერთობაში იმყოფება ერთმანეთთან, როგორშიც, ფაქტით, რუსულში ქვემდებარე და დამატება. ცხადია, ერთმანეთის მაგივრობაზე ლაპარაკიც არ შეიძლება.

ასეთ პირობებში რუსული ბრალდებითის ადგილას მოთხრობითის მოთავსება შეუწყნარებელია: 1) ამაზე შეიძლება შეცდომაში შეგვიყვანოს და გვაფიქრებინოს, თითქოს ქართული მოთხრობითი რუსულის (და ევროპული ენების) ბრალდებითი იყოს. ეს შიში უსაფუძვლო არ არის: ასეთი შეცდომა მოუვიდა, მაგალ., ერთ ქართველს, გრამატიკის ავტორს (დასახელება არ

არის საჭირო!). და ვინ იკისრებს თავდებობას იმისთვის, რომ ასეთი შეცდომა-მისაგან დაზღვეულია რიგითი მასწავლებელი, არა გრამატიკოსი. მაგრამ ასეთ დიდ უხერხულობასაც რომ გადავრჩეთ, ის ხომ ექვს გარეშეა, რომ მოთხრობითის მოთავსება ბრალდებითის ადგილას სრულიად უჩინარს ხდის ორ კარდინალურ ფაქტს: რომ გვაკლია ჩვეულებრივი ბრუნვა — ბრალდებითი და გვაქვს სპეციფიკური ბრუნვა — მოთხრობითი.

ამ ფაქტებს კი განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს არა მარტო იმიტომ, რომ მათშია მოცემული ქართული კანკლუზიის სპეციფიკურობა, არამედ იმიტომაც, რომ მათ შესახებ სწორმა შეხედულებამ დიდი გაჭირვებით გაიკაფა გზა ჩვენს გრამატიკულ ლიტერატურაში: მოთხრობითი არ მიაჩნდათ ბრუნვად, მას კანონიერ უფლებებს ართმევდნენ; ბრალდებითს კი უკანონოდ ენიჭებოდა ბრუნვის უფლებები და ეთმობოდა ბრუნვათა რიგში ადგილი. და მერე რატომ? უმთავრესად იმიტომ, რომ ხელმძღვანელობდნენ არა ქართული ენის სინამდვილით, არამედ უცხო ენათა საგრამატიკო ნორმებით, ამ ენებში კი ბრალდებითი ბრუნვა აუცილებელი იყო, მოთხრობითის ტოლი და მსგავსი კი არ მოიპოვებოდა.

ორიოდე ცნობა ამ ბრუნვათა ისტორიიდან. არც მაჯოს, რომელსაც ეკუთვნის უცხო ენაზე დაწერილი პირველი გრამატიკა ქართული ენისა (1643 წ.), არც ფატერს (1822 წ.), არც შანშოვანს, ქართულად დაწერილი პირველი გრამატიკის (1737 წ.) ავტორს, არა აქვთ მოთხრობითი. ეს ბრუნვა, როგორც ჩანს, პირველად ანტონ კათალიკოსმა შეიტანა ქართულ კანკლუდობაში (1767 წ.). შემდეგ სხვა ბრუნვათა შორის მოთხრობითი მოხსენებული აქვს ყველა იმ გრამატიკოსს, რომელნიც ანტონის გრამატიკის ნიადაგზე იდგნენ: სახელდობრ გაიოზს (1789 წ.), ვარლამ არქიეპისკოპოსს (1802 წ.), გ. ფირალოვს (1820 წ.), სოლ. დოდაშვილს (1830 წ.) და კლაპროტს (1837 წ.). ვარლამ არქიეპისკოპოსი ამ ბრუნვას უწოდებს „сложный именительный-ს“ (მისი გრამატიკა რუსულად არის დაწერილი), კლაპროტი კი démonstratif-ს (ფრანგ.). ანტონის ავტორიტეტმა თითქოს დაამკვიდრა მოთხრობითი სხვა ბრუნვათა შორის, მაგრამ მის წინააღმდეგ ამხედრდა აკად. მარი ბროსე: „მოთხრობითი არ არის ცალკე ბრუნვა, იმიტომ რომ ნაწევარი-მსაზღვრელი, რომელიც მას დაერთვის, — მან (კაც-მან), ემატება ორივე რიცხვის ყველა ბრუნვასა-ო (?) (ქართ. ენის თვთმასწავლ., პარიზი, 1834 წ., გვ. 43).

ამავე აზრს იმეორებს დავით ჩუბინაშვილი: 1) „მოთხრობითი ბრუნვა იგივე სახელობითია მან-ის მიმატებით; მოთხრობითი მიუგებს კითხვაზე „ვინ?“, ისევე როგორც სახელობითი; 2) ვერც ერთ ენაში ვერ ვიპოვით მაგალითს, რომ ორი სხვადასხვა ბრუნვა ერთისა და იმავე კითხვით ამოიცნობოდეს; 3) ეს მან (კაც-მან) არ არის დაბოლოება ნათესაობითის ისა-ს, მიცემითის სა-ს მსგავსი, არამედ ნაცვალსახელია მესამე პირისა, რაიც იქიდან ჩანს, რომ სახელთა ბოლოში იგი იკანკლედების: დავით მან, დავითისა მის, დავითსა მას...“ (იხ. Пагарели А., Свед. о памятн. груз. письмен. т. I, вып. III, СПб. 1894 წ., გვ. 82—3). დ. ჩუბინაშვილის ეს არგუმენტები წარმოდგენილია მის პასუხში რეცენზენტებს „სახელმძღვანელოთა შემდგენელი

კომიტეტიდან“. ამ კომიტეტის ქართულ განყოფილებას თავმჯდომარეობდა დიმიტრი ყიფიანი, წევრად, სხვათა შორის, პლატ. იოსელიანიც ყოფილა. ერთიცა და მეორეც მოთხოვნიტს იცავდა; რეცენზია, როგორც ჩანს, დიმი. ყიფიანს ეკუთვნოდა. მან მშვენივრად შენიშნა თავის რეცენზიაში: „მოთხოვნიტი მართლაც მან-ს დაირთავს, მაგრამ რაღაა ეს - მან, თუ არ მოთხოვნიტი ბრუნვა ნაცვალსაზ. იგი-საო?“ (იქვე, გვ. 60). სამწუხაროდ, ასევე სწორი არ არის მისი არგუმენტაციის სხვა ნაწილები.

ყოველ შემთხვევაში, რეცენზიაზე პასუხის მიღების შემდეგაც (დიმი. ყიფიანი) ენერგიულად იცავდა ამ ბრუნვას. მან საგანგებო მოხსენება წარუდგინა ოლქის მზრუნველ ა. ნიკოლაი-ს, სადაც მოთხოვნიტი ბრუნვის შესახებ ვრცლად მსჯელობს და სხვათა შორის ამბობს: „აკად. მ. ბროსეს მეცნიერული შემოკამათებისა და მიუხედავად მოთხოვნიტის ბრუნვას მე ვთვლი ყოველ ქართველთან ერთად ჩვენი ენის უდავო კუთვნილებად და ჩვენი მეტყველების გარკვეულობის უცვილობელ პირობად“ (იქვე, გვ. 97). დ. ჩუბინაშვილი არ ეთანხმება ჩვენს შეხედულებას, — განაგრძობს დ. ყიფიანი, — მას მხარს უჭერს ბროსე, რომლის გავლენასაც მიეწერება მოთხოვნიტის ამოშლა ბრუნვათა რიცხვიდან. ბროსეს აზრს იზიარებს სამეცნიერო აკადემია, მაგრამ დ. ჩუბინაშვილის გრამატიკა აქაურ სკოლებში სახელმძღვანელოდ უნდა იქნეს ნახმარიც ასეთ პირობებში შეუწყნარებელია არ იყოს ეს ბრუნვა შეტანილი გრამატიკაში. აქ ბავშვები თვალწინ დაუწყებენ დაცინვას მასწავლებელს, თუ მან მოსთხოვა სახელობითის ხმარება მოთხოვნიტის ნაცვლად; სოფლელი სასაცილოდ გაბდის მოხელეს, რომელიც მასთან ლაპარაკში სახელობითის იხმარს მოთხოვნიტის ნაცვლად, ხოლო სასამართლოს პრაქტიკაში ამ წესის გამოყენებას შეუძლია მოგვიტანოს სრულიად არა სასაცილო შედეგები“ (იქვე, გვ. 99). ილუსტრაციისათვის დიმი. ყიფიანს მოჰყავს ოქმი, შედგენილი მკვლელობის თაობაზე მოთხოვნიტის ნაცვლად სახელობითის ხმარებით და დასძენს: აბა ვინ გაიგებდა, ასეთი ოქმი რომ დაიწეროს, ვინ ვინ მოკლაო.

დიმი. ყიფიანი ასე დაასკვნის: ქართული გრამატიკა, რომელიც ამ ბრუნვას გამოირიცხავს კანკლედობიდან, არ შეიძლება და არ უნდა იქნეს მიჩნეული აქაურ სასწავლებლებში სახმარებლადო (გვ. 100). (შესაძლოა, გრამატიკის ფილოსოფიის მიხედვით ეს სადაო ბრუნვა არსად არ უნდა არსებობდეს, მაგრამ ჩვენ, ქართველები, უიმისოდ ერთმანეთისა ვერავს გავიგებთ“ და ამიტომ დაბეჯითებით უნდა ვთხოვოდ დ. ჩუბინაშვილს უთუოდ შეიტანოს მოთხოვნიტი ბრუნვათა რიცხვშიო) (იქვე, გვ. 101)...

(დ. ჩუბინაშვილმა თავის გრამატიკაში მართლაც შეიტანა მოთხოვნიტი, შეიტანა თავის ადგილას, სახელობითის შემდეგ... მას შემდეგ მოთხოვნიტის უფლებები არ დარღვეულა.) ოღონდ შემდეგმა გრამატიკოსებმა პ. კვიცარიძემ (1888 წ.), ა. ქუთათელაძემ (1889 წ.), ს. ხუნდაძემ (1907 წ.), პლატონ იოსელიანის მსგავსად, გადასვეს ეს ბრუნვა და მიცემითის შემდეგ ბრალდებითის ადგილი განუკუთვნეს ყოველგვარი ახსნა-განმარტების გარეშე. ვინ იფიქრებდა, რომ მოთხოვნიტისათვის, ამ სპეციფიკური ქართული ბრუნვისათვის, ქართულ გრამატიკაში ადგილის დათმობას ამდენი ბრძოლა დასჭირდებოდა?

ვინ წარმოიდგენდა, რომ შესაძლებელი იყო ქართველს, მასთან გრამატიკოსს, დაეწერა: (ესა და ეს წიგნი, — ვეფხისტყაოსანი, — მაგანსა და მაგანს) პატივისცემის ნიშნად შეესწირეთ ჩვენ, დამბეჭდველ-ნი ბროსეტ, ფალავანდიშვილი, ჩუბინოვი“ (იქვე, გვ. 59)?!

ამდენი ბრძოლა არავის გაუმართავს ბრალდებითი ბრუნვის გამოსარიცხავად; არც მისი შემოტანა დაუსაბუთებია ვისმე; იყო ეს ბრუნვა სხვა ენებში, შემოიღეს ქართულშიც. არა მარტო უცხოელები (მაჯო, ფატერი, კლაპროთი, ბროსე) ხმარობდნენ ქართულში ბრალდებითს, არამედ თვით ქართველებიც, დაწყებული ანტონიდან: გაიოზი, ვარლამ არქიეპისკოპოსი, ს. დოდაშვილი, გ. ფიჩხელაძე, ვიდრე პლატონ იოსელიანამდე. პლატონ იოსელიანმა თავის 1840 წელს გამოსულ გრამატიკაში ბრალდებითი „უქმად“ გამოაცხადა, რადგანაც „ყოველად არს მსგავსი, სახელობითისაო“. ასეთივე აზრისა უნდა ყოფილიყო დავ. ჩუბინაშვილიც, რომელმაც აგრეთვე არ შეიტანა ეს ბრუნვა თავის გრამატიკაში. პლ. იოსელიანის ხაზს მიჰყვებიან, როგორც ჩანს, პ. კვიცარიძე, ა. ქუთათელაძე, ს. ხუნდაძე, ი. ნიკოლაიშვილი: ბრალდებითი არც ერთ მათგანს არა აქვს. არც დიმ. ყიფიანი თვლის ამ ბრუნვას საჭიროდ, მაგრამ მეტად თავისებურ მოსაზრებათა გამო. მისი საბუთები იმდენად საინტერესოა, რომ არ შეგვიძლია არ მოვიყვანოთ სათანადო ადგილი მთლიანად: „შემასმენელობითი არის პირდაპირი თარგმანი ლათინურისა accusativus, როგორც რუსული **внимательный**, და ჰნიშნავს „ბრალდებულებას“, „დაწამებას“, „შესმენას“, „შემასმენელობას“; ქართულს ენაში ამ ბრუნვას სრულებით არა აქვს ადგილი; ახლა შეიძლება აქა-იქა იპოვებოდეს ისეთი კაცი, რომ იმის დასახელებით სიტყვა გამიმტყუნონ; მაგრამ თვითან მე მახსოვს ის დრო, როდესაც მოყვასის გაცემა, დაბეზლება, დასმენა, ისეთი სათაკილო საქმე იყო ქართველებში, როგორც, მაგალითად, ქურდობა, — და შემასმენელობითი ბრუნვა რაღათ გვექნებოდა (ხაზი ჩვენი. — ა. ჩ.); ამას გარდა — ყოველს შემთხვევაში თითონ საკითხავიც პირველი ბრუნვის; სახის შექონია და პასუხიცა“... (იხ. ახალი ქართული გრამატიკა, ს.-პეტერბურლი, 1882 წ., გვ. 22).

ასე მსჯელობს ისეთი დიდად ნიჭიერი მოაზროვნე, როგორიც დიმ. ყიფიანი იყო. სხვას რაღა მოეთხოვებოდა?! დასმენა სათაკილოა და შემასმენელობითი ბრუნვა როგორღა უნდა დაეტოვოთ გრამატიკაში?! ანდა: სახელობითს ჰგავს და იმიტომ ზედმეტია! მაშ, ბრუნვა არის, მხოლოდ სახელობითს არის დამსგავსებული! ასეთი საბუთის მიხედვით ბრალდებითის გამორიცხვა, რა თქმა უნდა, დაუსაბუთებელია, შემთხვევითის ხასიათს ატარებს. ამიტომ გასაცვირიც არ არის, თუ პლ. იოსელიანის, დ. ჩუბინაშვილის, დიმ. ყიფიანის შემდეგ თედო ჟორდანიას მაინც შეაქვს ბრალდებითი (შესმენილობითი) თავის გრამატიკაში.

ეს 1889 წელს იყო. იქნებ შემდეგ მაინც არავის მოჰგონებია ეს ბრუნვა? როგორც ჩანს, არა: 1920 წ. არის გამოცემული „ქართული პრაქტიკული გრამატიკა“ მელ. კელენჯერიძისა; მის წინასიტყვაობაში წერია: ქართულ ძველ გრამატიკებში ბრუნვათა შორის შემასმენელობითიც ურევია. ახალი გრამატიკებიდან ეს ბრუნვა ფაქტიურად გააძევეს, საბუთი გაძევებისა კი ჯერ

არაფერია (ხაზი ჩვენია.—ა. ჩ.)... ჩვენც უსამართლოდ და გაუგებრობით გაძევებული შეშასპენლობითი ბრუნვა აღვადგინეთ და მივიღეთ შვიდის მაგიერ რვა ბრუნვა“. არსებითად ავტორის ამ დებულების განხილვა საჭირო არ არის: თვით ავტორმა თავისი წიგნის მეორე გამოცემაში (1925 წ.) ეს აღდგენილი ბრუნვა „გააძევა“ და სრულიად სამართლიანადაც. პირველი გამოცემის წინასიტყვაობის ეს ადგილი კი მაინც მნიშვნელოვანია. ის ცხადყოფს, რომ ჯერ კიდევ ბუნდოვანია ბრალდებითის საკითხი, არ არის გათვალისწინებული, რომ ქართული ენა მთელი თავისი არსებით გამოირიცხავს ამ ბრუნვის შესაძლებლობას. ამიტომაც შემთხვევით ხასიათს ატარებდა მისი გამორიცხვაც და მისი აღდგენაც... ამრიგად, უცხო ენათა გრამატიკულ შაბლონებს მიჩვეული ბევრი ქართველი ინტელიგენტი დღესაც ვერ ამჩნევს, რამდენად თავისებურაა ქართული კანკლედობა, მოთხრობითის მქონე და ბრალდებითის არამქონე.

ამიტომაც: ბრუნვათა ყოველი დალაგება, თუკი მოთხრობითის ბრალდებითის ადგილი უჭირავს, უვარგისია და შეუწყნარებელი.

(მოთხრობითი უნდა დაიძრას თავისი ტრადიციული ადგილიდან და დაიხვას იმ ადგილას, რომელიც მას შეეფერება, სახელობრ, სახელობითის მეზობლობაში; მოთხრობითი სახელობითის ქმია, ისტორიულად მასზე უფროსი, უფრო ადრე ჩამოყალიბებული. ისტორიული თვალსაზრისით ეს არის „პირველი სახელობითი“; თუ სახელობითის წინ არა, სახელობითის უშუალო მეზობლობაში მაინც უნდა იქნეს იგი დასმული. ამისდა კვალობაზე რიგის დასაწყისი ახეთი უნდა იყოს: 1. სახელობითი, 2. მოთხრობითი.)

(რაც შეეხება სხვა ბრუნვებს) თამამად შეიძლება ტრადიციული თანამიმდევრობა დაგვეტოვებინა, ყველა სახელი რომ „ფუძეუკუმშველი“ იყოს, ე. ი. ისე იბრუნებოდეს, როგორც, მაგალ., კაცი: კაცი, კაცმა, კაცის, კაცს, კაცით, კაცად, (კაცო!). მდგომარეობას არ შეცვლიდა ის შემთხვევებიც, როდესაც ფუძე ყველა ბრუნვაში „შეკუმშულია“: კედლები, კედლებმა, კედლების, კედლებს, კედლებით, კედლებად (კედლებო!). მაგრამ სხვა ვითარებას ქმნის ის სახელები, რომელთაც ფუძე ეკვეცებათ შოლოდ ზოგიერთს ბრუნვაში; სახელობრ: -ა და -ე ფუძიანი სახელები ნათესაობითსა და მოკმედებითში კარგავენ ამ ფუძისეულ ხმოვნებს (ქვ-ის, ქვ-ით; ხ-ის, ხ-ით...), თანხმოვანფუძიან სახელთა წყება კი კარგავს ფუძისეულ ხმოვანს ნათესაობითსა, მოკმედებითსა და მიმართულებითს ბრუნვებში: კედლ-ის, კედლ-ით, კედლ-ად; შდრ. კედელ-მა, კედელ-ს... ფუძის კუმშვადობა იმდენად არსებითი მოვლენაა ქართულ სახელთა ბრუნებაში, რომ გამოყენებულია ბრუნვის დროს სახელთა დაჯგუფების კრიტერიუმად. შეუძლებელია ასეთ მოვლენას ანგარიში არ გაეწიოს, და ამიტომ: (აუცილებელი ხდება ბრუნვები ისე დალაგდეს, რომ სამმა ბრუნვამ, რომლებშიაც ფუძე იკუმშება, ერთად მოიყაროს თავი; მაშინ „ფუძეუკუმშული“ და „ფუძეუკუმშველი“ ბრუნვები ერთმანეთში არ აირევა) ამ მორფოლოგიურ გარემოებას ვუწვევთ ანგარიშს, როცა მოთხრობითის გარდა დანარჩენ ბრუნვათა რიგსაც ვცვლით: ჯერ ის ბრუნვები, რომლებშიაც ფუძე არ იკუმშება, მერე კი ისინი, სადაც ფუძე შეიძლება შეიკუმშოს. ამისდა კვალობაზე შემდეგს თანამიმდევრობას ვღებულობთ: სახელობი-

თი, მოთხრობითი, მიცემითი, ვნებითი, ნათესაობითი, მოქმედებითი) საილუსტრაციოდ მოგვყავს „ფუძემდებელ“ სახელთა კანკლედობის ნიმუში:

სახელობითი	კედელ-ი	მთა	ხე	ფუძე არ იკუმ- შება ან არ იკვე- ცება.
მოთხრობითი	კედელ-მა	მთა-მ	ხე-მ	
მიცემითი	კედელ-ს(ა)	მთა-ს(ა)	ხე-ს(ა)	
ვნებითი	კედელ-ად	მთა-ად	ხე-დ	
ნათესაობითი	კედელ-ის(ა)	მთ-ის(ა)	ხ-ის(ა)	ფუძე იკუმშება ან იკვეცება.
მოქმედებითი	კედელ-ით(ა)	მთ-ით(ა)	ხ-ით(ა)	

მრავლობითი რიცხვისთვის ასეთ გარჩევას მნიშვნელობა არა აქვს: ფუძე ყველა ბრუნვაში უცვლელია, ერთგვარია; თუ სახელობითში შეიკუმშა, ყველგან შეკუმშული დარჩება, თუ არა და არა; ასე, მაგალად: კედლები, კედლებმა, კედლებს, კედლებად, კედლებისა, კედლებითა — ფუძე ყველგან შეკუმშულია: კედლ-ებ-; ასევე: მთ-ებ-ი, მთ-ებ-მა, მთ-ებ-ს... მაგრამ ხე-ებ-ი, ხე-ებ-მა, ხეებ-ს... არსად არ არის შეკვეცილი.

ბრუნვათა ამ წესით დალაგებას მხოლოდობითი მოითხოვს; აქ შეიძლება ფუძე შეკუმშულიც იყოს და შეუკუმშავიც... ზედმეტია ლაპარაკი იმის შესახებ, რომ ბრუნვათა ასე დალაგება აადვილებს ბრუნვების შეხსენებას ისევე, როგორც ანბანის მიხედვით გვარების დალაგება, ვთქვათ, კატალოგში ამარტივებს ამა თუ იმ წიგნის დაძებნას. სიადვილის შესახებ როცა ვლაპარაკობთ, მხედველობაში გვყავს მოსწავლე, რომელმაც უნდა შეისწავლოს ბრუნვა, და არა მასწავლებელი; ამ უკანასკნელს ხშირად ისე აქვს ძვალრბილში გამჯდარი ტრადიციული რიგი. იმდენად დოგმატიკურად აქვს შეთვისებული გარკვეული თანამიმდევრობა, რომ აზრადაც არ მოუვა თავის თავს კითხვით: რატომ უნდა იყოს ასე დალაგებული? რა გამართლება აქვს იმ რიგს, რომელსაც იგი მისდევს? ¹ ამისდა მიუხედავად (უკეთ რომ ვთქვათ, სწორედ ამიტომ) ტრადიციული რიგის შეცვლა ბევრს მათგანს გეოლოგიურ კატასტროფად მოეჩვენება, ისე შეეჩვია ტრადიციულ რიგს!

აქ საჭიროდ მიგვაჩნია დავუმატოთ, რომ ტრადიციული რიგი ერთადერთი როდი იყო ქართულ გრამატიკებში. იგი პლატ. იოსელიანიდან უნდა იწყებოდეს (1840 წ.); მისი რიგი ასეთია: 1. სახელობითი (ტერმინი მან შემოიღო; მანამდე წრფელობითი იხმარებოდა); 2. ნათესაობითი; 3. მიცემითი; 4. მოთხრობითი; 5. მოქმედებითი და 6. წოდებითი (გვაკლია მხოლოდ ვნებითი). პ. კვიცარიძემ (1888 წ.) გაიმეორა იგივე რიგი, მხოლოდ ჩაურთო გარდაქმნითი (აწინდელი ვნებითი) მოქმედებითის შემდეგ; არ. ქუთათელაძე თავის გრამატიკაში (1889 წ.) იმავე რიგს ტოვებს, ოღონდ ვნებითისათვის განვითარებითი აქვს ნახმარი; დასასრულს, ს. ხუნდაძის გრამატიკაში (1907 წ.) ხდება

¹ ენათმეცნიერების ისტორიაში გასაგებად მიაჩნიათ, რატომ არის სახელობითი პირველად; მაგრამ სრულიად გაურკვეველია, რატომ დააღაგეს სტრუქტურა სხვა ბრუნვები ისე, როგორც ეს ტრადიციულ განრიგებაშია. ამას დასაბუთება არ მოეპოვება.

ამ რიგის¹ კანონიზაცია; განკითარების ნაცვლად ვნებითა შემოღებული; სხვა მხრე ახალი არაფერია.

რა როლიც მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრისთვის პლ. იოსელიანის რიგმა ითამაშა, ისეთივე როლი ხედა წილად პირველ ნახევარში ანტონის რიგს; მისი რიგი საკმაოდ განსხვავდება ზემოხსენებულისაგან: 1. წრფელობითი (სახელობითი); 2. ნათესაობითი; 3. მიცემითი; 4. შემასმენლობითი (= accusativus); 5. დაწყებითი (კაცისაგან); 6. მოთხრობითი; 7. მოქმედებითი; 8. წოდებითი. სრული ზედმიწევნით განმეორებული აქვთ სახელწოდებანიცა და ეს რიგიც: გაიოზს (1789 წ.), ვარლამ არქივს (1802 წ.), გ. ფირალოვს (1820 წ.), სოლ. დოდაშვილს (1830 წ.), კლაპროტს (1837 წ.). როგორც ვხედავთ, ეს რიგი უფრო გავრცელებული ყოფილა ძველად, ვინემ ტრადიციული, ახლანდელი. ამას გარდა: თავისებური რიგი აქვს ა) ბროხეს: 1. წრფელობითი და შემასმენლობითი; 2. ნათესაობითი; 3. მიცემითი; 4. წოდებითი; 5. მოქმედებითი; 6. მოძალობითი (= ვნებითი); 7. დამთავრებითი (ბავა-მდე). — ბ) დ. ჩუბინაშვილს: 1. სახელობითი; 2. მოთხრობითი; 3. ნათესაობითი; 4. მიცემითი; 5. მოქმედებითი; 6. წოდებითი; 7. გარდაქმნითი (= ვნებითი); 8. სადაობითი (მამისას). — გ) თ. ჟორდანიას: 1. სახელობითი, 2. შესმენლობითი (= ბრალდებითი, accusativus), 3. ნათესაობითი, 4. მოქმედებითი, 5. მიცემითი, 6. მოთხრობითი, 7. ზმნისზედითი (= ვნებითი) და 8. წოდებითი. — დ) მოსე ჯანაშვილს: 1. სახელობითი, 2. სახელობითი მეორე (= მოთხრობითი), 3. ნათესაობითი, 4. მიცემითი, 5. შემოქმედებითი, 6. ზმნისზედათი, 7. წოდებითი. — ე) მელ. კელენჯერიძეს: 1. სახელობითი, 2. ნათესაობითი, 3. მიცემითი, 4. მოთხრობითი, 5. ვნებითი, 6. შემასმენლობითი, 7. მოქმედებითი, 8. წოდებითი. აქედან ნათლად ჩანს, რომ ტრადიციული რიგი ქართულში ერთადერთი სრულებითაც არ არის¹.

რა უდევს საფუძვლად ამ სხვადასხვაგვარ დალაგებას? არავითარი გარკვეული ობიექტური პრინციპი, მხოლოდ შემთხვევა, ავტორის გემოვნება-სურვილით გამართლებული.

გამონაკლისს, საყურადღებოსა და სასიამოვნოს, შეადგენს დ. ჩუბინაშვილისა და მოსე ჯანაშვილის რიგი: ორსავე შემთხვევაში მოთხრობითი სახელობითს მოსდევს; ორსავე ავტორს ნათლად აქვს გათვალისწინებული, რომ მოთხრობითს სახელობითთან აქვს კავშირი; დ. ჩუბინაშვილს, როგორც ვიცით, არც უნდოდა მოთხრობითი გამოეყო სახელობითისაგან (რაც შეცდომა იყო), და რაკი გამოყო (უკეთ, გამოაყოფინეს), შესაფერი ადგილიც მიუჩინა; მ. ჯანაშვილი მოთხრობითს „მეორე სახელობითს“ უწოდებს და ამით უკვე ნათქ-

¹ არა თუ ქართულში, არამედ ლათინურშიაც კი, სადაც ტრადიციულ რიგს ორი ათასი წლის ისტორია აქვს, შესაძლებლად მიაჩნიათ რიგის შეცვლა. რამდენადაც მახსოვს, ლოპატინსკის „ლათინური გრამატიკის“ ერთ გამოცემაში ბრუნვები ასე იყო დალაგებული: სახელობითი ბრალდებითი, მიცემითი, მოქმედებითი, ნათესაობითი. სამწუხაროდ, ამ შენიშვნების წერის დროს ეს გრამატიკა ხელთ არ მქონდა და შეიძლება ამ ჩვენებას ზედმიწევნით აკლდეს.

ვამია, რაც არის ეს ბრუნვა და სად უნდა იყოს იგი. ეს დიდი პროგრესია. სამწუხაროა მხოლოდ, რომ სხვა ბრუნვათა დალაგებისას არ იქნა მათ მიერ გარკვეული პრინციპი წამოყენებული.

ამგვარად: ის დალაგება, რომელიც ჩვენ წარმოვადგინეთ მოთხრობითის საკითხში, არაფერს ახალს არ წარმოადგენს. მისი დასაბუთებადა შეიძლება იყოს ახალი; სხვა ბრუნვათა რიგის საკითხში ჩვენს დალაგებას მხოლოდ ერთი პრეტენზია აქვს: იგი არ არის სუბიექტური, გემოვნება-სურვილით ნაკარნახევი, არამედ დამყარებულია ქართული ბრუნების (კანკლელობის) თვისებაზე, თვალისწინებს ამ ბრუნების პროცესებს, მათ ეგუება. ამდენადვე მას აქვს პრეტენზია იყოს ობიექტური.

მიმართულებითი (გარდაცემითი) ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოშობისა და ისტორიისათვის¹

(ქართველური ენებისა და ხალხურის ურთიერთობისათვის)

მხედველობაში გვაქვს ის ბრუნვა, რომლის ნიშნუშებსაც თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში წარმოადგენს: ამხანაგად, მეგობრად, მასწავლებლად... მტკიცედ, განუხრელად, ადვილად... მინდვრად, სოფლად, ქალაქად...

ეს ბრუნვა-უცხოა ევროპული ენებისათვის, ისევე, როგორც მოთხრობითი, თუმცა ჩვენი ენის სტრუქტურისათვის ის ისე სპეციფიკური არ არის, როგორც მოთხრობითი ბრუნვა.

რაც შეეხება კავკასიურ ენებს, მათში, რომელთაც ბრუნება მოეპოვებათ, ძირითად ბრუნვათა შორის ეს ბრუნვა არა ჩანს (არც ჩაჩურში, არც ხუნძურში, არც ლაკურში, დარგულსათუ ლეზგიურში); მისი ფუნქციები განაწილებულია ნაწარმოებ ბრუნვათა შორის ანდა ზმნისართულ წარმოებათა შორის.

კავკასიური ენები ჯეროვნად შესწავლილი არ არის და ამიტომ ვაშბობთ არა ჩანს-თქო არსებული სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით.

რაკი მიმართულებითი ბრუნვა ევროპულ ენებში არ მოიპოვება, მაშასადამე, ევროპული ენების გრამატიკებშიაც მას ადგილი არც ჰქონდა; ეს გრამატიკები კი იყო ერთადერთი დასაყრდენი ქართველი გრამატიკოსებისათვის. ამიტომ ბუნებრივია, თუ ერთხანს ჩვენს გრამატიკოსებს არც შეუჩინევიათ ამ ბრუნვის არსებობა. ანტონის ვრცელ ქართულ გრამატიკაში (1767 წ.) ამ ბრუნვას ვერ ვპოულობთ. ანტონი რვა ბრუნვას ასახელებს; ესენია: წრფელობითი (ე. ი. ბერძენთა „ორთე“ ანუ ლათინური გრამატიკის ნომინატივუს ანუ სახელობითი), ნათესაობითი, შიციმითი, შემასმენელობითი (ე. ი. აკუზატივუსი, винительный, „ბრალდებითი“), დაწყებითი (მზისაგან, ტაძრისაგან), მოთხრობითი, მოქმედებითი და წოდებითი.

მიმართულებითი ბრუნვა არ არის მოხსენებული ბრუნვთა შორის არც გაიოზის (1789 წ.), ვარლამ არქიეპისკოპოსის (1802 წ., რუსულად), იესე ჩუბინაშვილის (1816 წ.), გ. ფირალოვის (1820 წ.), ს. დოდაშვილისა (1830 წ.) და პლ. იოსელიანის (1840 წ.) გრამატიკებში. გასაგებია: ყველა ეს გრამატიკა ანტონის გრამატიკის საფუძველზეა შედგენილი

¹ დაბეჭდილია ინსტიტუტის ორგანოში „ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე“, 1936, ტ. I, გვ. 9—30.

და ანტონისეული გრამატიკის შემოკლებულ გადმოცემას იძლევა. გამოჩაგლისის შთაბეჭდილებას პლ. იოსელიანის გრამატიკა ტოვებს, მაგრამ ამ ბრუნვის საკითხში ისიც ანტონის ვზას შერჩა. საინტერესოა, რომ კლავროთიც — უცხოელი ავტორი ქართული გრამატიკისა — ამ ბრუნვას არ იხსენიებს. საფიქრებელია, რომ აქაც ანტონის სისტემა იყო ამოსავლად გამოყენებული.

პირველი ავტორი, რომელმაც ჩვენთვის საინტერესო ბრუნვას სხვა ბრუნვათა შორის ადგილი დაუთმო, იყო მ. ბროსე (1833 წ.). მან შენიშნა, როგორც ეტყობა, ეს ბრუნვა პირველად. ბრუნვათა წყება ბროსესთან ასეთია: წრფელობითი და შემანმენლობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, წოდებითი, მოქმედებითი, მოდალობითი (ბაგად) და დამთავრებითი (ბაგამდე)...

ამგვარად, აქ ორი ტერმინი გვაქვს ამ ბრუნვისათვის: პირველი — **მოდალობითი** (ბაგად) აღნიშნავს ამ ბრუნვას, უთანდებულოდ ნახმარს, მეორე — **დამთავრებითი**, იმავე ბრუნვას, — **მდე** თანდებულდართულს (ბაგამდე). ბროსედან მოყოლებული ყველა გრამატიკოსი უთმობს ამ ბრუნვას ადგილს დიმიტრი ყიფიანის გარდა; ამ უკანასკნელის გრამატიკაში არც მიმართულებითი დამოყოფილი და არც მოქმედებითი (მხოლოდ დასახელებითი, ნათესაობითი, მიცემითი და მოთხრობითი ნაწილები). მოქმედებითი ცალკე ბრუნვა ისევე არ არის, როგორც დაწყებითი (ბოძისაგან... ივანესაგან...): „სახელობით სახეს დაჰყვებოდა სამწიგნობრო კილოში თანდებული „თურთ“ ან ნათესაობითს „თანა“: პავლეს თანა, კეთილითურთ... და ახლა ეს „თურთ“ და „თან“ ისე შევამოკლეთ, რომ სახელობითს ვუმატებთ მარტო თან „თი“-ს და ნათესაობითის მაგიერად მიცემითს „თან“ (იხ. დ. ყიფიანი, ახალი ქართული გრამატიკა, სპბ. 1882, გვ. 23).

რა თქმა უნდა, თუ მოქმედებითის — თ თანდებულის ნაწილად გამოვაცხადეთ, ნაშთი სახელობითად მოგვეჩვენება (დ. ყიფიანის ეს მსჯელობა მშვენიერი ილუსტრაციაა იმისა, რომ სიტყვის სწორად დაშლას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება ენობრივი მოვლენის კვალიფიკაციისას!).

„სამართალი მოითხოვდაო, — დასძენს დ. ყიფიანი, — „რომ სადაც ამ ოთხ ბრუნვას ექნებოდა ადგილი, იქ უსაცილოდ კიდევ რამდენსამე სხვა ბრუნვასაც ჰქონიყო: **მყოფობითხა**: სახლში, ტყეში, წყალში... **აღმავლობითხა**: ჰბანზე, ხეზე, წყალზე... **გამოსვლითხა**: სახლიდამ, წყლიდამ, ტყიდამ... **უკუთქმითხა**: უსახლოდ, უწყლოდ, უტყეოდ და **ცვლილებითხა**: სახლად, წყლად, ტყედ... სულ გვეჩვენებოდა მაშინ ცამეტი ბრუნვა, — სიმდიდრე თავს გადასაყრელი, შემაწუხებელი. მაგრამ რაც საჭირო არ არის, რათ უნდა ვიძნელებდეთ ამით საქმესა?“ (იქვე, გვ. 24).

აქედან ჩანს, რომ დ. ყიფიანს მიმართულებითი ბრუნვა არ გამოჩენია, მაგრამ ბრუნვად არ მიუჩნევია ისევე, როგორც სხვა თანდებულებიანი ბრუნვები. ბრუნვად რომ დაესახა, ეტყობა, **ცვლილებითს** დაარქმევდა.

ის გრამატიკოსები, რომელთაც მიმართულებითი მიაჩნიათ ბრუნვად, სხვადასხვა ტერმინს ხმარობენ: სახელდობრ: დ. ჩუბინაშვილი (1855 წ.)¹ და

¹ წლები სათანადო გრამატიკული ნაშრომის გამოსვლის თარიღს აღნიშნავს.

მ. კვიცარიძე (1888 წ.) — გარდაქმნით, არ. ქუთათელაძე (1889 წ.) — განვითარებით, თ. ქორდანიძე (1889 წ.) — ზმნისზედით, მ. ჯანაშვილი (1906 წ.) — ზმნისზედათ, ს. ხუნდაძე (1906 წ.), ი. ნიკოლაიშვილი (1917 წ.) და მ. კვლენჯერიძე (1920 წ.) — ვნებით, აკად. ნ. მარი — მიმართულებით. პროფ. ა. შანიძე 1930 წ. გამოსულ „ქართულ გრამატიკაში“ ვნებით იყენებს; საშუალო სკოლებში მიღებული სახელმძღვანელო ილ. სიხარულიძისა მიმართულებით ხმარობს. მიმართულებითი გვაქვს მოცემული პროფ. ვ. თოფურჩიას გამოკვლევაში სვანურის შესახებ და დაუსწრებელი ინსტიტუტისათვის შედგენილ განაკვეთებშიაც (მიმართულებით იყენებდა ამ წერილის ავტორიც, მაგრამ „ქანურის გრამატიკულ ანალიზში“ იძულებული გახდა სხვა ტერმინი ეძია; დაბრკოლებები იხ. ქვ.).

თქმულიდან ჩანს, რომ ამ ბრუნვისათვის სახელის შერჩევა გაჭირდა. ეროვნულ ენებს რომ ჰქონოდა ეს ბრუნვა, მის სახელს გადმოთარგმნიდნენ და ერთი ტერმინი გვექნებოდა აქაც ისევე, როგორც, მაგალ., ნათესაობითისა და მიცემითის შემთხვევაში. რაკი სახელი უნდა შეერჩიათ, გრამატიკის ავტორები ბრუნვის მნიშვნელობას დაემყარნენ, მაგრამ ეს მნიშვნელობა მრავალფეროვანი იყო და ამიტომ ზოგმა ერთი მომენტი გამოიყენა ამოსავლად და ზოგმა — სხვა.

ზემოხსენებული ტერმინებიდან: მ. ბროსეს მოღალატითი, თ. ქორდანიძის ზმნისზედითი, მ. ჯანაშვილის ზმნისზედათი ერთი და იგივეა, რამდენადაც ტერმინს მხედველობაში აქვს ამ ბრუნვის ზმნისართული მნიშვნელობა (კითხვა: როგორ? მტკიცედ, სწრაფად, ნაყოფიერად...); დ. ჩუბინაშვილისა და პ. კვიცარიძის გარდაქმნითი და არ. ქუთათელაძის განვითარებითი ასევე ერთი რიგის ტერმინებია: განვითარდა, გარდაიქმნა — რად? ამავე მომენტს გულისხმობს დ. ყიფიანის ცვლილებითი. ნ. მარისეული მიმართულებითი სხვა ნიშნის მიხედვითაა წარმოებული. პირველ ყოვლისა აქ ძვ. ქართულის ის შემთხვევები უნდა მოვიგონოთ, სადაც ეს ბრუნვა მიმართულებას აღნიშნავს (მოვიდა ვარსკენ ტაძრად... და ვითარცა შევიდეს ციხედ...). რა უდევს საფუძვლად ს. ხუნდაძისეულ ვნებითს, ჩვენთვის ცხადი არაა.

ვინც ევროპულ ენათა გრამატიკებში ხმარებული ბრუნვების სახელთა ისტორიას იცნობს, მას მოხსენდება, რომ ეს სახელები სტოელთა ფანტაზიის ნაყოფს უფრო წარმოადგენენ, ვინც სათანადო ფორმათა მნიშვნელობის გარკვევაზე დაფუძნებულ ტერმინებს. ამ სახელთა პირობითობა უდაოა. მიცემითი ბრუნვა იმ შემთხვევაშიაც იხმარება, როცა ვისმე რამეს აძლევენ, დამაშინაც, როცა ართმევენ (მივეცი დავითს ფანქარი — წავართვი დავითს ფანქარი). ასევე საფუძვლიანი იქნებოდა ამ ბრუნვისათვის დაგვერქმია „გაგზავნითი“ (ვლგზავნი — ვის?), „თხრობითი“ (მოვუთხრობ — ვის?), „მიწოდებითი“ (ვაწვდი — ვის?)... ასევე: სახელობითი ბრუნვა დასახელებას მხოლოდ სივრცეში და ნომინატიურ წინადადებაში თუ წარმოგვიდგენს, თორემ ჩვეულებრივად ხან მოქმედზე მიუთითებს, ხან უმოქმედო საგანზე, იმისდა მიხედვით, რანაირია ზმნა — მოქმედებითი თუ ვნებითი გვარისა (მოლარე ყიდის ბილეთს... ბილეთი იყიდება)...

ნ. მარი
მ. ჯანაშვილი

Тот факт, что формант *d* является в сванском и грузинском языках или единственным или одним из основных показателей трансформативного падежа, свидетельствует о наличии в картвельских языках лингвистического слоя, генетически связанного с урартским (халдским) языком, в котором даже наиболее осторожные в своих выводах ученые (как напр. И. Фридрих) устанавливают направительный падеж с показателем *-edi*, в каковом показателе специфическим можно признать *-d-*, исходя из общего понимания свойств этого показателя у И. Фридриха же¹.

Из живых кавказских языков те же показатели фигурируют в аварском языке в определенных видах локатива (*-da*, *-de*), но приходится отметить, что в аварском все локативы — вторичного образования, и не исключена возможность, что они являются послеложными падежами на подобие грузинского ქალაქი-მ-დე || ქალაქი-მ-დი *kalaka-m-de* || *kalaka-m-di* (до города).

Вышеозначенная встреча урартского (халдского) и картвельских языков не в лексической, а в морфологической плоскости не нашла должной оценки в ифетидологической литературе в виду ошибочного понимания² в ней природы картвельских языков, понимания, а priori исключавшего возможность признания в согласном (в данном случае — *-d*) форманта.

¹ Акад. Н. Марр, а вслед за ним акад. И. Мещанинов окончанием направительного падежа в халдском яз. считают *-di*.

² Такое понимание базируется на тезисе о родстве картвельских языков с семитическими, выставленном Н. Марром еще в 1888 г. и по сие время остающемся недоказанным.

3. თოფუკია

ვითარებითი ბრუნვის დაბოლოების საკითხისათვის ქართულში ¹

1. ვითარებითი ბრუნვის დაბოლოებად ცნობილია ქართულში: -დ, -ა-დ, -დ-ა, -ა, მეგრულში: -თ, -ო-¹თ¹-, -დ-ა, -ა, სვანურში: -დ. ამათგან საერთო და, მაშასადამე, ძირითად ნიშნადაა მიჩნეული ქართველური ენებისათვის -დ, ხოლო -ა (მეგრ. -ო) სხვადასხვაგვარადაა ახსნილი სპეციალურ ლიტერატურაში.

2. ნანათესაობითარი სახელები ვითარებით ბრუნვაში გამოივლენენ -ა სუფიქსს (მაგ.: მისა, მათა, მსგავსად სიტყვა...), ფუნქციითა და წარმოშობით ეს -ა, გარდა უკანასკნელი შემთხვევისა, სავსებით იგივეა, რაც არსებით სახელთა -ა ვითარებითში (საბერძნეთა, სადიდებელა...). იგი (-ა ბოლოსართი) წარმომდგარი ჩანს -ა-დ, -დ-ა სუფიქსისაგან, რომლის ელემენტი -დ დაკარგულია ფონეტიკურ ნიადაგზე. ამდენად ხსენებული -ა ვერ ჩაითვლება ბრუნვის დამოუკიდებელ ნიშნად ამ შემთხვევაში.

¹ თეზისები მოხსენებისა, რომელიც წაკითხული იყო სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესიაზე 13 აპრილს 1942 წელს; სამეცნიერო სესიის თეზისები, 1942, გვ. 88.

8. კიპიშვილი

ნანათესაობითარი ვითარებითი ძველ ქართულში¹

(VII—X სს. ძეგლების ენის მიხედვით)

1. ძველ ქართულ ენაში პოსტპოზიციური წყობის მსაზღვრელი სინტაქსურად ან შეთანხმებულია საზღვრულთან ბრუნვასა და რიცხვში, ან მართულ-შეთანხმებული (ქალაქი დიდი; ძმ კაცისაჲ).

მართვა-შეთანხმების დროს სინტაქსური წყვილი სამგვარი შედგენილობისა შეიძლება იყოს: ა) საზღვრულიცა და მსაზღვრელიც ორივე საზოგადო სახელია (სახლი კაცისაჲ); ბ) საზღვრული საზოგადო სახელია და მსაზღვრელი საკუთარი სახელი (სახლი დავითისი); გ) საზღვრული საზოგადო სახელია და მსაზღვრელი ნანათესაობითარი ნაცვალსახელი (სახლი მისი).

2. ბრუნების დროს მსაზღვრელი იმავე ბრუნვისა და რიცხვის დაბოლოებას იღებს, რასაც დაირთავს საზღვრული, ოღონდ ვითარებით ბრუნვაში ხშირად არა ჩანს -დ ბოლოსართი (მაგ. სახიდ კაცისა, სახიდ დავითისა და სახიდ მისა). გასარკვევია, რა წარმოშობისა და ფუნქციისაა მსაზღვრელის ეს ა.

3. მსაზღვრელად გამოყენებული საზოგადო სახელის ფუძე ბოლოხმოვნია, მას ნათესაობით ბრუნვაში ახლავს ემფატიკური -ა. ამდენად „ძედ კაცისა“ ტიპის ბრუნვაში -ა ემფატიკურია, ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი -დ კი მოსალოდნელი იყო, მაგრამ იგი დაკარგული ჩანს (ძედ კაცისა ← ძედ კაცისად. უკანასკნელი ფორმა ძველ ქართულში იშვიათია). მსაზღვრელად გამოყენებული საკუთარი სახელის ან ნაცვალსახელის ფუძე ჩვეულებრივ ბოლოთანხმოვნია. ამდენად „სახიდ დავითისა“ და „ვანად მისა“ ტიპის ბრუნვაში -ა ვითარებითი ბრუნვის ნიშნად უნდა ჩაითვალოს. ასეა აღნიშნული ლიტერატურაში.

4. ვითარებით ბრუნვაში ნახმარი მესამე პირის ნაცვალსახელი რამდენიმე ვარიანტით დასტურდება: ხილვად მისა || მისდა, სწავლად მათა || მათდა... „მისა“ და „მათა“ ტიპის ბრუნვაში ამოსავალი უნდა იყოს დონიანი ფორმა: „მისდა“, „მათდა“, სადაც -დ ვითარებითი ბრუნვის ნიშანია (შდრ. ჩემდა, შენდა). მაშასადამე, „მისა“ და „მათა“ ფორმებში დ დაკარგულად უნდა მივიჩნიოთ.

¹ თეზისები მოხსენებისა, რომელიც წაკითხული იყო საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა VI სამეცნიერო კონფერენციაზე 27 აპრილს 1955 წელს: VI სამეცნიერო კონფერენციის თეზისები, 1955, გვ. 36. თემა დამუშავებულია ვ. თოფჩიანის ხელმძღვანელობით.

ვითარებითი ბრუნვის დაბოლოება¹

(ა. შანიძის მოხსენების მიხედვით)

1. ვითარებით (მიმართულებით ანუ ვნებით) ბრუნვაში სადავოა: დონი იწერებოდეს ბოლოს თუ თანი? მაგ.: ამხანაგად თუ ამხანაგათ, მიწად თუ მიწათ, დიდად თუ დიდათ და სხვა.

2. სალიტერატურო ქართულში უძველესი დროიდან მოყოლებული ვითარებითი ბრუნვის დაბოლოება -დ იყო და არის დღესაც. -დ-ს მოცილებლად -თ ჩნდება სპორადულად გვიანდელ (XVII—XVIII სს.) ძეგლებში.

3. ცოცხალ კილოებში ვითარებითის დაბოლოებად დღეს ბევრგან -თ არის და კილოების გავლენით იგი სალიტერატურო ენაშიც იჩენს ხოლმე თავს.

4. დ-ს თ-დ ქცევა, რასაც ადგილი აქვს ვითარებითი ბრუნვის დაბოლოებაში, განცალკევებით მდგომი მოვლენა არ არის. ამგვარივე ხასიათისაა ბ-ს დაყრუება და ფ-დ ქცევა -ებ და ობ-იან ზმნებში (განსაკუთრებით დასავლურ კილოებში): ვაკეთეფ, ვამბოფ და სხვ.

5. ბოლოკიდური მჟღერის დაყრუების ფაქტიდან არ გამომდინარეობს ის დასკვნა, რომ აუცილებლად ყრუ უნდა ვწეროთ. ამის საუკეთესო მაგალითია ზმნების -ეფ და -ოფ-იანი ფორმები, რომლებიც დიალექტურ მოვლენად არის მიჩნეული. აქ ბანის დატოვებას გვიკარნახებს ისეთი ფორმების არსებობა, სადაც ბ უცვლელად რჩება: აკეთებს — აკეთებდა, კეთება, ვაკეთებულები; ამბობს — მბობა, ნამბობი და სხვ.

6. ზემოხსენებული -ეფ, -ოფ-ის მსგავსად დიალექტურ მოვლენას წარმოადგენს ვითარებითის თ-ც, რომლის პირვანდელი სახე -დ მკვიდრად დატოვებული ვითარებითისაგან ნაწარმოებ ფორმებში, როგორიცაა:

ა) რიგობითი სახელები: მესამედ — მესამედი, მეხუთედ — მეხუთედი, მეათედ — მეათედი, მეასედ — მეასედი და სხვ.

ბ) სახელები, რომელთა ფუძედ ვითარებითი (მიმართულებითი) ბრუნვის ფორმებია გამოყენებული: ტანად: ტანადი — ტანადობა, თვალად: თვალადი — თვალადობა, პირად: პირადი — პირადობა და ახალი ნაწარმოები: ფულად — ფულადი, ქედად — ქედადი, ზრდად — ზრდადი და სხვ.

¹ განხილულია და დამტკიცებული „თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი სახელმწიფო კომისიის“ მიერ.

ამის მიხედვით შემდეგი დასკვნები უნდა იქნეს გამოტანილი:

1. ვითარებითი (მიმართულებითი) ბრუნვის ნიშნად დარჩეს -დ და არა -თ.

მაშასადამე, სახელები ვითარებით ბრუნვაში (კითხვებზე რად, როგორ, რამდენად, სად) უნდა იწერებოდეს მხოლოდ -დ (-ად) დაბოლოებით; მაგ.: კაცად (და არა კაცათ), ამხანაგად (და არა ამხანაგათ), ხედ, ყრუდ... დიდად, კარგად... სამად, ხუთად... სოფლად და ქალაქად და სხვა.

2. ერთი ჯგუფი სიტყვებისა, რომლებიც ზმნისართებია და მოქმედებითი ბრუნვისაგან არიან მიღებული, ან რომლებიც ფუძეში თ-ს შეიცავენ, დაიწერება თ-თი (და არა დ-თი); ასეთებია: გარეთ, ზემოთ, ქვემოთ, უნებლიეთ, წინათ... უკეთ, ალბათ (ისევე, როგორც ზევით, ქვევით, შიგნით და სხვა).

3. თოფუკია

წოდებითი გრუნვისათვის¹

§ 1. წოდებითი გრუნვის ისტორიიდან

ცნობილია, რომ ოთხი გრუნვა — 1. წოდებითი (გრძნულად ბრძოლვით 'სწორი'), 2. ნათესაობითი (გრძნულად გენიკე), 3. მიცემითი (ბრძნულად დოტიკე) და 4. ბრალდებითი (გრძნულად აიტიატიკე, რუს. винительный) შეიმუშავეს სტოელემა². ამ გრუნვებს დიონისე თრაკიელმა თავის „ტექნე გრამმატიკეში“ („გრამატიკის ხელოვნებაში“) დაუმატა წოდებითი (გრძნულად კლეტიკე)³. ეს კი იყო ჩვენს ეგრამდის მეორე საუკუნეში. ხსენებული სახელწოდებები შემდეგში თარგმნეს რომაელებმა და თავის მხრით დაუმატეს მოქმედებითი. ლათინური სახელები (nominativus ნომინატივუს-ი 'სახელობითი', genetivus გენეტივუს-ი 'ნათესაობითი', dativus დატივუს-ი 'მიცემითი', accusativus აკკუსატივუს-ი 'ბრალდებითი', instrumentalis ინსტრუმენტალის-ი 'მოქმედებითი'⁴ და vocativus ვოკატივუს-ი 'წოდებითი') დღემდის შემოინახა ევროპის ზოგიერთი ენის გრამატიკამ (ფრანგულმა, გერმანულმა და სხვამ), ზოგისაში კი თარგმნილია (მაგ., რუსულსა და სხვ.), და შეცვლილია ენის ბუნებისა და მიხედვით გრუნვითა რაოდენობა ზოგან შემცირებით (მაგ. ფრანგულსა, გერმანულსა, ინგლისურსა და სხვ.) და ზოგან ძველის ამოღებითა და ახლის დამატებით (მაგ., რუსულში). ასეთი მდგომარეობაა ქართულშიც.

ჩვენთვის საინტერესო წოდებითი (звательный, vocativus) გვხვდება ძველ ინდურში (სანსკრიტში), ძველ ბერძნულსა, სლავურსა და სხვ. მას აქვს საკუთარი ფორმა და განსხვავდება სახელობითისაგან: 1. დაბოლოებით, 2. ნაწევრის (არტრონის) უგულვებელყოფით, 3. შორისდებულით ნაწილაკის დართვითა და 4. ინტონაციით (ასეა ძველ ბერძნულში), ან მარტო დაბო-

¹ წაკითხულია მოხსენებად ქართული ენის კათედრის საჯარო სხდომაზე ტფ. სახ. უნი-ვერსიტეტში 17 დეკემბერს 1934 წ.

დაბეჭდილია ჟურნალში „კულტურული აღმშენებლობა“, 1935, № 1, გვ. 17—28.

² სტოელემა მიმდევრები იყვნენ ფილოსოფიური მიმართულებისა — სტოიციზმისა ძველ საბერძნეთში. მას დასაბამი მისცა ზენონმა მე-4 საუკუნეში ჩვენს წელთაღრიცხვამდის.

³ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ სტოელი ქრისტე (მე-3 საუკუნეში ჩვენს ეგრამდის) წერდა მეზუთე გრუნვის შესახებ და აღბათ ის მას წოდებით გრუნვად რაცხდა (Th. Benfey, Geschichte der Sprachwissenschaft, München, 1869, გვ. 132 შნშ. 3). ამას ჩემი ყურადღება აქცია ბოლოდ. არნ. ჩიქობავამ.

⁴ გრამატიკებში მოქმედებითისათვის ხმარობენ ablativus აბლატივუს-ს.

ლოებითა და ინტონაციით (ასეა ძველ ინდურში, ქართულში და სხვ.), ან 'შხოლოდ ინტონაციით (როგორც ეს დღევანდელ რუსულშია). დავადასტუროთ ორიოდ მაგალითით:

ბერძნულში სახელ. ἡ χάρᾱ ჰე ხორა 'მხარე'

წოდ. ἡ χάρᾱ ὦ ხორა 'მხარევ'

არტიკლი (ნაწევარი) ჰე მოხსნილია წოდებითში და დართული აქვს შორისდებული ὦ (ᾱ). სხვა შემთხვევაში

სახელ. ὁ Παις ჰო ჰიპოს 'ცხენი'

წოდ. ὁ Παις ὦ ჰიპე 'ცხენო'

დაბოლოებაც შეცვლილია (სახ. ჰიპოს — წოდ. ჰიპე).

ძველ ინდურში (სანსკრიტში) სახელ. kavīh კავიჰ 'მგოსანი'

წოდ. kavē კავე 'მგოსანო'

ან კიდევ: სახელ. nādī ნადი 'მდინარე'

წოდ. nādi ნადი 'მდინარევ'

შეცვლილია დაბოლოების გარდა მახვილის ადგილიც.

რუსულში კი სახ. кот 'კატა' брат 'ძმა'

წოდ. кот! 'კატავ' брат! 'ძმაო'

წოდებითს „არა აქვს თავისი ფორმა“, იგი „ჰგავს სახელობის“¹.

რამდენიმე მაგალითიდაა წოდებითის ფორმის მქონე:

სახელ. господь უფალი бог ღმერთი

წოდ. господа! უფალო боже! ღმერთო

სახ. Иисус Христос იესო ქრისტე

წოდ. Иисусе Христе! იესო ქრისტე!

და ესენიც ნასესხებნი არიან: მომდინარეობენ ძველი სლავურიდან.

წოდებითი ბრუნვა კარგა ხანია ამოღებულია ფრანგულ, გერმანულ, ინგლისურ ენათა სახელმძღვანელოებიდან ალბათ იმიტომ, რომ იგი არ განსხვავდება სახელობითისაგან დაბოლოებით (და არტიკლის ცვლით). მისი დამახასიათებელი ნიშნებია: ინტონაცია (ხმის აწევ-დაწევა) და არტიკლის უგულვებელყოფა; მაგ.:

ფრანგ.: სახ. le fils ვაჟიშვილი un ami მეგობარი

წოდ. fils ვაჟიშვილო ami მეგობარო და სხვ.

რუსულში ეს რამდენიმე წელია, რაც უარყვეს წოდებითი, როგორც ბრუნვა და დღეს იგი არც ერთ სახელმძღვანელოში არ იხმარება (მაგ.: პროფ. პ. აფანასიევისა და ი. შაპოშნიკოვის Учебник русского языка для начальной школы, ч. II, Москва 1934, გვ. 23 და სხვ., სადაც მოიპოვება: Имен., Род., Дат., Вин., Твор. და Предл., ან ა. შაპიროს Грамматика, ч. I, Морфология, учебник для средней школы, Москва 1933, გვ. 23 და სხვ., სადაც ეგვედ ბრუნვებია და წოდებითი ნახსენებიც არ არის).

¹ Звательный не имеет своей особой формы (проф. Н. С. Державин, Маленькая грамматика, Москва-Ленинград, 1923, гл. 42), ან: Зват. сходен с именительным: Кот! (იქვე).

წოდებითის არაბრუნვობის გაკვრითი დასაბუთება მოგვეპოვება ჩვენთვის ამჟამად ხელმისაწვდომ 1923—4 და შემდეგ წლებში გამოსულ გრამატიკულ ლიტერატურაში, თუმცა წოდებითი არაა შეტანილი 1922, 1923 და მომდევნო წლების გრამატიკებში (თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მოხსენებულ ნ. დერჟავინის *Маленькая грамматика*-ს); მაგ.: „არსებით სახელთა ბრუნვა სულ არის შეიდი — წერს ნიკ. დურნოვო 1922 წ. — ერთი პირდაპირი — სახელობითი ბრუნვა და ექვსი ირიბი: ბრალდებითი, ნათესაობითი, მიცემითი, მოქმედებითი, ადგილობრითი (*местный*) და თანდებულებითი (*предложный*)¹. წოდებითზე არაფერია ნათქვამი. პროფ. დ. უშაკოვი, გადამკეთებელი კ. პეტროვის გრამატიკისა, ამბობს: „სულ ბრუნვა არის ექვსი: სახელობ., ნათეს., მიცემა, ბრალდებითი, მოქმედი, თანდებულებითი“² და იქვე შენიშნავს: „წშირად ამათ მიაკუთვნებენ აგრეთვე წოდებითს ფორმას, რითაც გადმოიცემა მიმართვა: *господи! боже!* და ეძახიან მას წოდებითს ბრუნვას. მაგრამ ეს ფორმა არ არის ბრუნვა იმიტომ, რომ არ გამოხატავს არავითარ ურთიერთობას; გარდა ამისა რუსულ ენას არა აქვს ცალკე წოდებითი ფორმა, მიმართვა კი რუსულში გადმოიცემა სახელობითი ბრუნვით, ხოლო მოყვანილი სიტყვები: *господи! боже!* არაა რუსული, ესენი აღებულია ძველი სლავური ენიდან (სადაც იყო ცალკე წოდებითი ფორმები)“³. ამგვარადვე ხსნის პროფ. ნიკ. დურნოვო წოდებითს ფორმას. მისი სიტყვით იგი „ფორმაა არსებით და ზედსართავ სახელთა და იხმარება იმ პირის ყურადღების მოსაპყრობად, ვისაც მივმართავთ სალაპარაკოდ; არ არის სწორი, რომ მას წოდებითი ბრუნვა ჰქვია, რადგანაც იგი არ გამოხატავს წოდებითი ფორმით წარმოდგენილი სახელის ურთიერთობას წინადადების სხვა სიტყვებთან და არ შედის წინადადების შედგენილობაში. ზოგად ინდოევროპულ ენაში ცალკე წოდებითი ფორმა ჰქონდა არსებით და ზედსართავ სახელებს მხოლ. რიცხვში. ეს წოდებითი ფორმა შემონახულია ძველ სლავურში, ხოლო დღევანდელ სლავურ ენათაგან სხვათა შორის ბელორუსულსა და უკრაინულში (*человіче, синку, жінко* და სხვ.); ევლიკორუსულში არ დაცულა, მაგრამ კილოებში წარმოიშვა ახალი წოდებითი ფორმა მხოლ. რიცხვში, განსხვავებული სახელობითი ბრუნ-

¹ „Всех падежей существительных 7 — один прямой — именительный падеж, и 6 косвенных: винительный, родительный, дательный, творительный, местный и предложный“ (Николай Дурново, Повторительный курс грамматики русского языка, вып. I Москва 1922, 33. 59).

² „Всех падежей шесть: Им., Род., Дат., Вин., Тв., Предложный (Конст. Ф. Петров, Русский язык, 33 изд., вновь переработанное проф. Д. Н. Ушаковым, Москва 1923, 23. 39).

³ „К ним причисляют часто еще звательную форму, в которой ставится обращение: *господи! боже!* и называют ее зательным падежом. Но эта форма не есть падеж, потому что никакого отношения не выражает; да, кроме того, русский язык и не имеет особой зательной формы, а обращение в русском языке ставится в именительном падеже; приведенные же слова: *господи! боже!* — не русские, а взяты из церковно-славянского языка (в котором были особые зательные формы)*: 333, 353. 1

ვისაგან, და აქვთ ისეთ არსებით სახელებს, რომელთაც ბოლოში ახასიათებთ უმახვილო ა: *Маш, Вань, дядь*¹. ძირითადად ამასვე ამბობს მეორე წიგნი: „მხოლოდებითი რიცხვის ფორმებს ეკუთვნოდა აგრეთვე წოდებითი ფორმა, რომელსაც ერქვა „წოდებითი ბრუნვა“, რაც არაა სწორი, რადგანაც წოდებითი ფორმის სიტყვები არ გვევლინებოდნენ შესიტყვების წევრებად, ისინი იყვნენ სიტყვა-მოწოდებანი და იდგნენ წინადადების გარეშე“².

ანალოგიური მოსაზრება აქვს გამოთქმული პროფ. მ. პეტერსონს: „წოდებითი ფორმა არ უკავშირდება წინადადების სხვა სიტყვებს და არ გვევლინება ბრუნვით ფორმად. ბგერობრივად იგი ჰგავს სახელობით ბრუნვას, მისგან განსხვავდება მხოლოდ ინტონაციით; მაგ.: „Ваня идет гулять“ (ვანო მიდის სასეირნოდ — სახელ. ბრ.) და „Ваня, иди гулять!“ (ვანო, წადი სასეირნოდ! — წოდებ. ფორმა)“³.

ამგვარად, რუს ენათმეცნიერთ წოდებითი მიაჩნიათ ფორმად და არა ბრუნვად. იგი სახელობითისაგან განსხვავდება ინტონაციით და წინადადებაში არაა შეკავშირებული სხვა სიტყვებთან.

✓ ჩვენში, საქართველოში, წოდებითის ბრუნვობაში ეჭვი შეიტანა პროფ. არნ. ჩიქობავამ ჯერ კიდევ 1927 წელს. აქედან მოყოლებული 1933 წლამდის წოდებითი, როგორც ბრუნვა, არ შესულა ქართული ენის არც პროგრამებსა და არც სასკოლო სახელმძღვანელოებში. აღრიღელ ყველა ქართულ გრამატიკაში (ანტონის, შანშოვანის, გაიოზის, ვარლაა არქიბ., იესე ჩუბინოვის, ბროსეს, პლ. იოსელიანის, სოლ. დოდაევის, დავ. ჩუბინაშვილის, პ. კვიცარიძის, თ. ჟორდანიას, მ. ჯანაშვილის, არ. ქუთათელაძის, აკად. ნ. მარის, ს. ხუნდაძის, იას. ნიკოლაიშვილისა და სხვ.) და ბოლო დროს აკად. ნ. მარის (1925 წ.), პროფ. აკ. შანჭიძისა (1930 წ.) და დავ. კაიჭაშვილის (1930 წ.) გრამატიკებში წოდებითი წარმოდგენილია ბრუნვად და ბრუნვათა შორის მას ჩვეულებრივ უკანასკნელად დგომი უჭირავს, ზოგიერთ გრამატიკაში შუა ადგილი (მაგ., ბროსესაში — მე-4 და დავ. ჩუბინაშვილისაში მე-6), ხოლო პროფ. აკ. შანჭიძის „ქართულ გრამატიკასა“ და ქართული ენის პროგრამაში, სადაც

¹ „Форма существительных и прилагательных, употребляющаяся с целью обратить внимание того лица, к которому обращаются с речью, неправильно наз. звательным падежом, т. е. она не обозначает отношения имени, стоящего в 3. Ф., к другим словам предложения и не входит в его состав... (Грамматический словарь, Москва 1924, 83. 45).

² „К формам единств. числа принадлежала также звательная форма, неточно называемая „звательным падежом“, так как слова в зват. форме не являлись частями словосочетаний, а представляли слова-воззвания, стоящие вне предложения“ (Очерк истории русского языка, Москва 1924, 83. 244).

³ „Звательная форма стоит вне связи с другими словами предложения и не является падежной формой. По звуковому виду она совпадает с именительным падежом, отличаясь от него только интонацией, напр.: Ваня идет гулять“ (имен. пад.) и Ваня, иди гулять!“ (Звательная форма)“ (Русский язык, пособие для преподавателей Москва 1925, 83. 35; Современный русский язык, Москва 1929, 83. 39).

წოდებითი მისივე წინადადებით იქნა შეტანილი, მეორე ადგილი. ამგვარად, ტრადიციული წოდებითი ბრუნვა უარყოფილი იყო 1927—1932 წლების მანძილზე და დღეს ისევ განაგრძობს არსებობას.

საჭიროა გაიკვეთს: წოდებითი მართლა ბრუნვაა თუ არა. დასაბუთება წოდებითის უარისმყოფელთ ჯერჯერობით წერილობით ვერცლად არ წამოუყენებიათ, გარდა პროფ. არნ. ჩიქობავას მნიშვნელოვან წიგნში მოცემული საგულისხმო შენიშვნისა, სადაც ავტორი ამბობს: „ბრუნვათა შორის არ ვასახელებთ წოდებითს; სადავოა, არის თუ არა ის ბრუნვა. სინტაქსური ურთიერთობის თვალსაზრისით, რა თქმა უნდა, არ არის“¹. ჩვენი შენიშვნა, „ახალ სკოლისაკენ“ ჟურნალში დაბეჭდილი (1928 წლ. № 1—2, გვ. 99), რომ „წოდებითი ფორმა ბრუნვად ვერ მიიჩნევა, ამიტომ იგი მოხსნილია“, დასაბუთებას არ შეიცავს. დამცველებს კი იგი უდავო ბრუნვად მიაჩნიათ და დასაბუთებას ისევე არ საჭიროებენ, როგორც სხვა ბრუნვებისას.

ასეთია მოკლედ წოდებითის ისტორია. ახლა გავიკნოთ

§ 2. წოდებითის ფორმა ქართულში

ძველსა და ახალ ქართულში წოდებითი განსხვავებულია სახელობითისაგან 1. დაბოლოებით, 2. ინტონაციითა და 3. ძველ ქართულში ნაწილაკით. მისი დაბოლოებაა -ო.

A. -ო დაერთვის ზოგად სახელთა ბოლოთანხმოვნიან ფუძეს ორივე რიცხვში, იქნება იგი ცალკე აღებული თუ მსაზღვრელ-საზღვრული ერთად წარმოდგენილი; მაგ.: გასწი, მერანო (ნ. ბარათაშვილი, 40); სულო ბოროტო (იქვე, 47); ჩემო აღმატებულო ბედნიერო გვაროვანო სიძეო (კაცია-აბამ. 212); ჩვენი საყვარელო ძმაო, გულითაღო მეგობარო, კეთილზე უკეთილესო ბატონო და მამავ აღექსანდრე (ასე მიმართავს არსენა მარაბდელის ბანაკი სუმბათოვს; 267)... მრავლ. რიცხვში: ... გოგოებო, თქვე დალოცვილებო, თქვე ქრისტიანებო, თქვე ლამაზებო, კარგებო, გვრიტებო, ჩიტებო, შემობრალეთ... (ვაჟა, თხზულებანი, 488); ძმანო კახელნო, ნამდვილ ქართველნო (ნ. ბარათაშვილი, 65) და სხვა მრავალი.

B. ბოლოხმოვნიან ერთმარცვლიანებსაც მეტწილად -ო ბოლოსართი მოუდით: ე, ცაო, ცაო (ნ. ბარათაშვილი); მთაო ცხოველო (იქვე); მზეო, დამხედე, კლდეო მაღალო, შეინახე ჩემი ფესვები (ვაჟა, 428); მეც აქა ვარ, ძმაო (არს. მარაბდელი, 118); წაგშლიან კვალნი, დროო ნეტარო (ი. ჭავჭავაძე, ტ. 1, 20) და სხვა (შდრ. ცავ! შენ შეჰქმენ: ი. ჭავჭავაძე, ტ. 1, 350; ყმავ! შენში კაცის გრძნობას არ ხედვენ: იქვე, 292)...

C. ბოლოხმოვნიან ორ- და მეტმარცვლიანებს აქვთ გაუმარცვლოებული -ო დაბოლოება, ე. ი. -ვ; მაგ.: დაილოცე, ციფლ მთის წყაროვ! (ვაჟა, 362); წვიმავ, დამნამე (იქვე, 428); გენაცვალე, ვაზო, შე მათრობელას დედავ!

¹ არნ. ჩიქობავა, მარტივ წინადადების პრობლემა ქართულში, I, ტფილისი, 1928, გვ. 166, 368.

(იქვე, 490); ჩამოგვიდნი... ვაჟავ, თხოლავ, ტიტველ-შიშველო (იქვე, 303); ჭი მთაწმიდავ, მთაო წმიდავ (ნ. ბარათაშვ. 6); ჩემო კარგო ქვეყანავ (ი. ჭავჭავ. I, 22); ჩემო მუშავ, მინახეხარ შენ... (იქვე, 29); ჩემო გოგონავ... ჩემო ყველავ — ბურტყუნებდა არსენა (მ. ჯავახიშვი. 55) და სხვა მრავალი.

D. გვაქვს პარალელური ფორმები როგორც სხვადასხვა მწერლის ენაში, ისე ერთისა და იმავე ავტორის ნაწარმოებშიც:

მზეო, ამოდი, ამოდი — მზევ, შინ შემოდიო (ხალხური).

არ უკიფინო, სატრფოო (ბარათაშვ. 32) — სატრფოვ, მახსოვს თვალნი შენნი... (იქვე, 26).

ქართველის დედაო! (ი. ჭავჭავ. I, 8) — დედავ, ისმინე (იქვე, 9) და სხვა.

E. ადამიანის საკუთარი სახელები ფუძის სახით გვევლინებიან (დაბოლოვება არ გააჩნიათ); მაგ.: სულ მართალია, ჩემო სოლომონ (ნ. ბარათაშვ. 79); გრიგოლ! მელიტონ!... აქ სად მოგვიყვანეს. (არსენა, 131); კნიაზო დავით! (კაცია-ადამ. 222); დათო, ბიჭო, დათო! (დაიყვირა ლუარსაბმა: იქვე, 185); ფირუზ, გიგოლა, თედო! სადა ხართ, ხალხო? (შესძახა ბატონმა: არსენა, 225); მარინე, ყური მიგდე (იქვე, 72) და სხვა მრავალი.

ზოგად სახელთა ანალოგიით ბოლოხმოვნთან საკუთარ სახელებსაც უჩნდება ბოლოსართი -ვ.: რა ვქნა, ... ჩემო არუთინავ (ვაჟა, 410); ბერუავ, რა კარგია დალოცვილი ღვინო (იქვე, 490); მე მესმის, ჭკვიანო პეტრე, შენი გულის ვითარება (გლახის ნაამბობი, 55); ჰეი, ბერუავ, შენი ჯერია! პაპუნავ, ნუ დაგძინებია! ნახუიდავ, პირიდან ფაფა გამოიღე! (არსენა, 81)...¹ ამიტომ არის ერთისა და იმავე ავტორის ენაში პარალელური ფორმებიც:

ზურა, — მიუბრუნდა მას ოძელაშვილი, — ზურავ, ჩვენი მწერალი ხარ და მოემზადე (მიმართავს იგივე ოძელაშვილი: მ. ჯავახიშვი. 54, 266).

როგორ იქნება, ჩემო ბაბალე (ეკითხება დარეჯანი) — მე დაგიწერ ლოცვას, ჩემო ბაბალე (პპირდება იგივე დარეჯანი: კაცია-ადამ. 168, 171) და სხვა.

F. ბოლოხმოვნთან ზოგად სახელთაგან ბევრი იკვეცს -ვ დაბოლოებას და საკუთარ სახელსავით ფუძით გვევლინება: რა იყო, გოგო (არსენა, 46); ვის, ძია, ვის? (მ. ჯავახიშვი. ტ. III, 437) და ასე იხმარება: დედა, მამა, დეიდა... ტირია, წუნია და სხვადასხვა.

G. პირის ნაცვალსახელთაგან შენ და თქვენ გვხვდება სხვა სახელთან ერთად შე და თქვე'ს სახით: შე დოცლაპია, შენა, განა არ იცი, რა ენდომებათ... შე კუდრაქავ, განა არ იცი... რა ენდომება (არსენა, 40)... თქვე დალოცვილებო, თქვე ლამაზებო (ვაჟა, იხ. ზემოთ) და სხვა.

დაბოლოების გარდა ინტონაცია (ხმის აწევ-დაწევა, ამ შემთხვევაში ხმის ამაღლება) რომ გვაქვს, ეს ჩანს ფუძეზე ინტონაციის გავლენიდან: ზოგი

¹ ბოლოთანხმოვნთან საკუთარ სახელებს იშვიათად თუ ექნებათ -ო ბოლოსართი: შენი გამარჯვება... ჩემ მტერსაც ნუ მისცეს, ზაალო! — ასძახა მარაბდელმა (მ. ჯავახიშვი. 224); ზემო-იმერულში ხშირად გამოიყენება: ლადიმერო და სხვ.

1893 წელი

სიტყვა ფუძეშეკუმშულად ან მარცვალკლებულად გვევლინება; მაგ.: ქა (= ქალო, იხმარება ქართლ-კახეთში). იგი თავის პირვანდელი მნიშვნელობისგან იმდენად დაიცალა, რომ მამაკაცის მიმართაც იხმარება: მაშ, ქა! რომ გეუბნებოდი და არ მიჯერებდი... (უთხრა დარეჯანმა ლუარსაბს: 243); მაშ ქა!... თუღს ისე ვინ განდობს? (არწმუნებდა ლუარსაბს სუტ-კნინა: 203)... ვა (= ვაჟო, იხმარება აღმ. საქართველოში). ესეც გამოფიტულია ადრინდელი მნიშვნელობისგან და გამოყენებულია ყველას მიმართ (როგორც ქა) გაკვირვების გამოსახატავად: თავიანთი ბრალია, მე და შენი ხომ არა, ვა! (ასე ებაბ-სება ღმერთს სოფლის მედუქნე ხეჩუა: ვაჟა, 491); ვა, გაგონილა?! (იქვე); დარეჯან, შენი ჭირიმე, დარეჯან! სიზმარი ცხადდება!.. ვა! მეტი რაღა გინდა! (242). ვაჟო სრული სახითაც გვხვდება: ვაჟო! მე ვარისხებ ღმერთსაო? — გეტყოდათ გაოცებით ლუარსაბი (194). ზოგჯერ ვეჟო'დ არის შეცვლილი: ხუთ-მეტი უნდა ყოფილიყო, ვეჟო! (კაცია-ადამ. 162); ვეჟო, ასე დაგვიანება გაგონილა! — წამოიძახა ზაალმა (არსენა, 97) და ასე: გო (= გოგო, იხმარება ქიზიყში); ბჟო, ჯო (= ბიჭო, გაიგონებთ ქიზიყში¹); ჭო, ჭოვ (= ბიჭო, ჩვეულებრივია აჭარაში) და სხვა. ლიტერატურაში ფეხი მოიკიდა დედი, მამი, ნათლიმამ, ნათლიდედ ფორმებმა: დედი, მიშველე!.. დედილო, მიშველე!.. (მ. ჯავახიშვილ. ტ. III, 412); დედი, დაჰკა! (არსენა, 118); მშვიდობით, დედი! (ი. ჭავჭავაძე. I, 142); კაი დროება გამიწიეთ, ნათლიდედ, ნათლიმამ, მოყვარე, სეხნიავე (ვაჟა, 370)... როგორც ჩანს, დედი = დედილო, მამი = მამილო, ნათლიმამ = ნათლიმამა² და სხვ.

დასკვნა ასეთია: 1. საკუთარ სახელს დაბოლოება არ უნდა (დავით! პეტრე!), 2. ერთმარცვლიანზე მეტ ბოლოხმოვნაანს -ო'ს ნაცვალთა -ვ ან უკანასკნელის დაკარგვით ნული დაბოლოება მოუღის (ქვეყანავ ანუ ქვეყანა! წყაროვ ანუ წყარო!) და 3. დანარჩენს ყველას (ბოლოთანხმოვნაანსა და ერთმარცვლიან ბოლოხმოვნაანს) -ო აქვს (თავო, კაცო, ძმაო)³ და, გარდა ამისა, ყველა სახელს სათანადო ინტონაცია ახასიათებს.

§ 3. წოდებითი გენეზისისათვის

ქართულის მოძმე მეგრულ-ქანურსა და სვანურ ენებს წოდებითის ფორმა არ გააჩნიათ, ამიტომ იგი არაა შეტანილი ბრუნვათა რიგში სათანადო ლიტერატურაში (აქად. ნ. მარის ქანურის გრამატიკაში; პროფ. ი. ყიფშიძის მეგრული ენის გრამატიკასა და მ. ჯავახიშვილის სვანურის მიმოხილვაში). საფუძრეზელია, წოდებითი ქართულში შედარებით ახალი წარმოშობისაა.

¹ სტეფ. მენთეშაშვილის ცნობით.

² საკუთარ სახელთა შემოკლება ინტონაციით გამოწვეულია თუ არა, ამას ახლა ვერ ვგებთ: ბიძი = ბიძინა, გიგო = გრიგოლ, ეკა = ეკატერინე, ვოგი = გიორგი და სხვა. შეუძლებელია ინტონაციის გამორიცხვა ამ შემთხვევაში.

³ ასეთი დასკვნა მიიღო ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა კომისიამ პროფ. აკ. შანიძის მოხსენების თანახმად (იხ. აქვე).

ქართულ ნიადაგზე წარმოშობილი წოდებითის -**ო** ბოლოსართი არ შე-
იძლება ისეთივე ფორმანტი იყოს, როგორიც ნათესაობითისა ან მოქმედები-
თისა არის, რადგანაც მას არ ძალუძს არც ფუძის შეკუმშვა და არც ბოლო-
ხმოვნის მოკვეცა (მწერალო, შდრ. მწერლის, მწერლით; მზეო, შდრ. მზის, მზით).
იგი არ არის აგრეთვე ბადალი სახელობითის -**ე** ნიშნისა, რომელსაც ასევე
არ შეუძლია ფუძის შეკუმშვა, და არც მოთხრობითის -**მან** დაბოლოებისა,
რადგანაც -**ი** მსაზღვრელი ნაცვალსახელის იგი'ს ელემენტია და **მან** თვით
მსაზღვრელი ფორმაა, -**ო** კი **მსაზღვრელი შეუძლებელია** იყოს: ასეთი რამ
წოდებითში არ ახასიათებს არც ერთ ენას (ძველ ბერძნულს, გერმანულს,
ფრანგულსა და სხვ.). მაშ რა უნდა იყოს იგი?

მეგრულსა და სვანურში წოდებითი ფორმის ფუნქციას სახელობითი
ასრულებს სათანადო ინტონაციითა და ზოგჯერ **ო** ნაწილაკით; მაგ.: **ო** ჯიშა
სესია! (**ო** ძმაო სესია!); **ო** ცირა (ი. ყიფშიძის მეგრ. გრამატიკა, გვ. 133:
ო ქალიშვილო); **გო** დადია, დადია, რუხში დუნაბადია! (იქვე, 160: **ო** და-
დიანო, დადიანო, რუხში დანაბადო!)... სვანურში: გერგო, **ო** გერგო! ¹ და
სხვა.

ძველ ქართულში ადამიანის საკუთარი სახელების გარდა ყველა სახელს
წოდებითში -**ო** ბოლოსართი ჰქონდა: სიტყუაო მხოლოო, მხოლოდ შობილო
(ძველი სასულიერო პოეზია, 97); ნეტარო... ღირსო ბასილი! (იქვე)... ხშირად
ამ ფორმებს წინ **ჰ** ან **ოჲ** ნაწილაკი აქვთ დართული: ისმინე, **ჰ** ყრმაო (კი-
მენი, 220); **ჰ** მამანო და ძმანო, ისმინეთ სიტყუაჲ ჩემი (იქვე, 228)... ან: **ოჲ**
უფალო (იქვე, 121); **ოჲ** მწყემსო, კაცთმოყუარეო (იქვე) და სხვ. ეს **ჰ** ზოგჯერ
სხვა ბრუნვასთანაც იყო გამოყენებული, მაგ., სახელობითთან: **ჰ** უგუნურებაჲ
და უმეტესს უგუნურებაჲ იგი მათი! (X საუკუნის ძეგლიდან); **ჰ** დიდებული
საკვრველი... (ძვ. სას. პოეზია, 90) და სხვა. უფრო ადრე **ჰ** წრფელობითის
(ფუძის) წინ უნდა ყოფილიყო ნახმარი და შემდეგში იგი ალბათ ბოლოში
მოექცა და მივიღეთ: მამაო, ძეო, ნეტარო და სხვა. ძველ ქართულში არსე-
ბული ფორმები, სადაც **ო** თავშიც არის და ბოლოშიც (მაგ.: ნუ გეშინინ,
ჰ დედაკაცო! კიმენი 217), გარდამავალი საფეხურის მაჩვენებელია და უთუოდ
ამის გამოძახილია ნიკ. ბარათაშვილის პოეზიაში: **ჰ**ი სალამოვ, მყუდროვ,
სალამოვ... (9); **ჰ**ი ნაპირნო, არაგვის პირნო... (73) და სხვ.

თუ **ჰ** (**ოჲ**, უფრო სწორად: **ო**) შორისდებულია და ბოლოში მოექცა ²,
მაშინ სრულებით უგულებელსაყოფი არ იქნება ბერძნული წოდებითის **ო** ნა-
წილაკისა და ქართული წოდებითისავე **ჰ**'ს გაიგივება. კიდევ მეტი: რუსული
წოდებითის **О**'ს გატოლებაც დასაშვებია, რადგანაც **О** + სახელობითი ბრ. სათა-
ნადო ინტონაციით გვაძლევს წოდებითს: *прости, о край родной* (მ. ლერმონ-

¹ გერგო კაცის სახელია.

² **ჰ** უდრის ბერძნულ *ο*-ს. სიტყვაში იკითხება *ო*'დ, ცალკე კი *ოჲ*'დ.

³ აკად. ნ. მარის სიტყვით „Звательный стоит особняком. Он представляет
связь с чистой основой междометия *о*, поставленного за склоняемым словом“
(Грамматика древнелитературного грузинского языка, 1925, § 26)

ტოვი¹: მომიტევე, მშობელო მხარევე); О милый мой, не утаю... (იქვე, 343: ო ჩემო კეთილო, ვერ დავიმაღავ...); О добрый Лафонтен... (ა. პუშკინი²: ო კეთილო ლაფონტენო); О радость! Полные тобой дрожат (იქვე, 27: ო სიხარულო! შენით აღსავსენი კრთიან)...
 ამგვარად რუსული О, ბერძნ. ὦ და ქართ. ო (ო) ერთი წარმოშობისად ჩანან. იგი შორისდებულია. ქართულში ეს ო სიტყვის ბოლოს უნდა იყოს მოქცეული. ყოველ შემთხვევაში წოდებითი განსხვავდება სხვა ბრუნვათაგან წარმოშობით.

§ 4. წოდებითი ფუნქციისათვის

წოდებითი იხმარება დაძახების, მოწოდების, მიმართვის დროს, როცა გვინდა იმ პირის ყურადღება მოვიპყრათ, ჩვენკენ მოვახედოთ მას, ვისაც მივმართავთ სალაპარაკოდ. ამას ჩინებულად გამოხატავს ტერმინი წოდებითი — **звательный — vocativus**. ამგვარი დანიშნულების გამო იგი ხშირად გვხვდება დიალოგებში. აი ორიოდ მაგალითი:

— ლუარსაბ! ლუარსაბ! — დაუძახა ქმარსა, რომელიც შორიანლო ბოლთასა სცემდა... ლუარსაბი მოვიდა (და შემდეგ იმართება ბაასი მასა და დარეჯანს შორის: კაცია-ადამ, 168), ან:

— ...ლუარსაბ! — დაუძახა ქმარს ყვინამა.

— რაო? — ჰკითხა ლუარსაბმა და წოილრიჯა ცოლისაკენ კისერი (იქვე, 177), ან კიდევ:

— დათო! დათო! — დაუყვირა ბატონმა.

— ბატონო! — სადღაც შორიდან მოისმა დათოს ხმა: — ეხლავ გაიხლებით (იქვე, 185)...

ამიტომ არის, რომ ძახილის ინტონაცია ახასიათებს და ამით განსხვავდება იგი ყველა სხვა ბრუნვისაგან. ეს ინტონაცია იმდენად ძლიერია, რომ ფონეტიკურ მოვლენებსაც კი ადგილი ურჩება (ფუძის ხმოვნის ამოღებას, მარცვლის მოკვეცას, რის მაგალითებიც ზემოთ გვქონდა: ქა, გო, ჭოვ და სხვა: გვ. 42) და წერაში ხშირად ძახილის ნიშანსაც ვსვამთ.

წოდებითი ადგილმდებარეობაც არ არის მკვიდრი წინადადებაში: იგი ხან თავში გვხვდება, ხან შუაში და ხან ბოლოში იმისდა მიხედვით, თუ რა მომენტში ვიყენებთ მას.

თუ ის პირი, ვისაც სალაპარაკოდ მივმართავთ, ყურს არ გვიგდებს და გვინდა კი მისი ყურადღების მოქცევა, ცხადია, ჯერ დაუძახებთ მას და შემდეგ ვავებაასებით. ასეთ შემთხვევაში წოდებითი თავში მოექცევა. მაგ.:

...ლაშაზისეულმა კარი შენოალო და გახარებული შემოვარდა ოთახში.

— ქალბატონო, ქალბატონო! — წამოიძახა გოგონა, — ჩამჩიაშვილს რომ

¹ Избранные стихотворения и поэмы, 1934, გვ. 46.

² Избранные стихотворения и поэмы, 1934, გვ. 6.

ძალმა შეილი დაუცოფა, იმისთვის ერთი აქიმი დედაკაცი მოუყვანიათ, იმ დედაკაცმა თურმე მკითხაობაც იცისო...

— **დარეჯან, შენი კირიშე, დარეჯანი!** სიზმარი ცხადდება! — შეპყვირა ღრეჯით გახარებულმა ლუარსაბმა, და სხვა ასეთები.

თუ ყურს გვიგდებს, მაშინ წოდებითი იმ სიტყვის ან წინადადების შემდეგ იხმარება, რომელიც კითხვაზე პასუხს წარმოადგენს ან სხვა მხრივ მნიშვნელოვანია; მაგ.:

[ელისაბედი] წამოდგა შინ წასასვლელად: — მშვიდობით ბძანდებოდეთ!

— **მშვიდობით**, ჩემო რძალო! ბიჭებში ხმა გააგდეთ, რომ ტყუილიათქო, — ურჩია ლუარსაბმა (184). ან დარეჯანმა უთხრა ლუარსაბს:

— შენი რძალი ამბობს, რომ ჩვენ ამათხედ ნაკლები ნახნავები გვქონდაო წელსა.

— **ეჰ, რას ამბობ**, ჩემო რძალო! წელს ოთხი თქვენოდენა ნახნავები მქონდა, — მიუგო ლუარსაბმა [და დაიწყო ტრაბახი]: ... ლევანსავეთ ურმებს ხომ კირაზედ არა ვგზავნი, თავადიშვილის სისხლს ხომ არ შევირცხვენ!

კიდევ რაღაცა უნდა ეთქვა, მაგრამ ელისაბედმა აღარ დააცალა:

— **მართლა**, ჩემო მამლო, ლევანი კირაზედ ურმებს ატარებს? (177), ან კიდევ:

— ქალბატონი ადღეგრძელა ღმერთმა! — უთხრა ერთხელ ერთმა ლამაზად მოყვანილმა გლეხის პატარძალმა...

— **აი, ღმერთმა გაცოცხლოს**, ჩემო ბაბაღე!... რასა იქ, ხომ კარგადა ხარ? — მოიკითხა თავის რიგზედ დარეჯანმა... (167—8) და სხვა მრავალი.

ირკვევა, რომ წოდებითს აქვს განსაზღვრული ფუნქცია და მისი ადგილი წინადადებაში არ არის შემოთარგლული. იგი შეიძლება იყოს თავშიც, შუაშიც და ბოლოსაც. ამ მხრივაც განსხვავდება სხვა ბრუნვებისაგან.

§ 5. წოდებითის სინტაქსური ძალისათვის

სახელთა (არსებით, ზედსართავ, რიცხვით, ნაცვალსახელთა) ცვლის სხვა სიტყვებთან ურთიერთობისას ბრუნება ეწოდება. თითოეულ სახეს, ბრუნების დროს მიღებულს, ბრუნვას ეძახიან. ასეთია ქართულში: სახელობითი, მოთხრობითი, მიცემითი, მიმართულებითი, ნათესაობითი და მოქმედებითი. ყოველი მათგანი მიიღება სხვა სახელთან, ზმნასთან ან თანდებულთან დაკავშირებით ძირითადად მართვის საფუძველზე; მაგ., ზმნასთან დაკავშირებულია მართვით:

სახელობითი:	კაცი ხნავს,	ბავშვი წერს...
მოთხრობითი:	კაცმა დახნა,	ბავშვმა დაწერა...
მიცემითი:	კაცს დაუხნავს,	ბავშვს დაუწერია...
მიმართულებითი:	კაცად იქცა,	ბავშვად მიიჩნიეს...

არსებით სახელთან დაკავშირებულია მართვითვე:

ნათესაობითი: კაცის საქმე, მოწათის წიგნი...

თანდებულთან დაკავშირებულია ისევ მართვით:

მიცემითი: ხესთან, ხე[ს]ში, ხე[ს]ზე...

მიმართულებითი: ქალაქა[დ]მდის, სოფლა[დ]მდის...

ნათესაობითი: ძმისგან, ძმისკენ, ძმისთვის...

მოქმედებითი: შვილითურთ, ქალაქითგან (→ ქალაქიდან)...

წოდებითი კი ამ სინტაქსური მოვლენისაგან თავისუფალია: იგი არ იმართვის არც ზმნის, არც სახელისა და არც თანდებულის მიერ. ამიტომ არის, რომ მისი აღვილმდებარეობა წინადადებაში არაა განსაზღვრული და სხვა სიტყვებთან მართვის საფუძველზე სინტაქსური კავშირის არ არსებობის გამო მძიმით ან ძახილის ნიშნით გამოიყოფა წინადადებაში:

ძამო! რა ტკბილად, რა უდარდელად

ჩემი დღეები იქ მიდიოდნენ! (ი. ჯავახიშვილი, ტ. I, 153).

მაგრამ: ეგრეა, ძამო, გლეხკაცის ბედი,

ის უკუღმართი, უღმრთო, წამწყმედი (იქვე, 157).

შდრ. არსენა ჩვენი, ის მხნე არსენა,

ჩვენამდინ, ძამო, ზღაპრად მოსული (იქვე, 155) და სხვ.

ან კიდევ: მკითხველო, ხომ არ მოგეწყინა? (კაცია-აღამ. 153) —

ვერ უყურებთ, მკითხველო! კნენა დარეჯანი მე უსწავლელი მეგონა... (იქვე, 171)...

წოდებითის ამოღებით არ შეიცვლება წინადადების არც შინაარსი, არც წყობა. ჩანს, იგი უშუალო წევრი წინადადებისა არ არის.

ამგვარად, წოდებითი განსხვავდება სხვა ბრუნვათაგან

1. ინტონაციით, 2. წარმოშობით (შორისდებულითი ნაწილაკი უნდა ჰქონდეს დართული), 3. ფუნქციით, 4. რაც ძირითადია, წინადადების წევრებთან სინტაქსური კავშირის უქონლობით და 5. ამის გამო სხვადასხვა აღვილს გვხვდება და მძიმით ან ძახილის ნიშნით გამოიყოფა.

ეს საბუთი საკმარისი უნდა იყოს, რომ წოდებითი დაშორდეს ბრუნვებს და სხვა კატეგორიად იქნეს მიჩნეული.

რა კატეგორიაა ეს?

§ 6. წოდებითის აღვილისათვის გრამატიკაში

იმ ენებში, სადაც წოდებითი (ბრუნვა თუ ფორმა) არის, ცნობილია იგი მიმართვად (обращение) ან „სიტყვა-მოწოდებად“ (слово-воззвание). ძველ გრამატიკებში ასე განმარტავდნენ: „წოდებით ბრუნვაში დასმულ სიტყვას წინადადებაში წოდებითი სიტყვა ქვია, ან მიმართვა“ (ს. ხუნდაძე, ქართ. გრამატიკა, 29)¹. წოდებითი, იქნება ის სიტყვა თუ შესიტყვება (ძამო, ჩემო

¹ ან: Слово, обозначающее имя предмета, к которому мы обращаемся с речью, называется обращением, оно ставится в звательном падеже.

Обращение, не составляя члена предложения, от других слов отделяется знаками препинания (К. Ф. Петров, Русский язык, 26-ое изд., 27).

კარგო ძმად), ა. პეშკოვსკის სამართლიანი შენიშვნით, ერთი მხრივ, „შემასმენელი არ არის და არც შემასმენელს შეიცავს, ამდენად წინადადებას არ იძლევა, ხოლო, მეორე მხრივ, არ არის დაკავშირებული წინადადებასთან არც შეთანხმებით, არც მართვითა და არც მირთვით, ამდენად წინადადების წევრიც არ არის. ინტონაციურად იგი ხან წარმოადგენს ცალკე ფრაზას (უმეტესად ერთსიტყვიანს), ხან დაერთვის მეზობელ წინადადებას და ზოგჯერ შუაშიც კი მოექცევა. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ის რჩება შინაგანად უცხო ელემენტად მისი შემცველი წინადადებისათვის“¹. მიუხედავად ამისა წოდებითი თავისი ფუნქციის გამო სინტაქსში უნდა იქნეს განხილული, ხოლო როგორც ფორმა — მორფოლოგიაში, სიტყვაწარმოებაში.

პრაქტიკული მიზნით (დაბოლოების გასაცნობად) მისი ბრუნვებში დატოვება გამართლებული ვერ იქნებოდა და სხვა ბრუნვათა ფუნქციის გაგებას კი ხელს შეუშლიდა.

16. XII. 34 წ.

¹ თარგმანი მიახლოებითია. დაწვრილებით А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, изд. 4-е, допущен Наркомпросом РСФСР в качестве учебного пособия... М., 1934, გვ. 359.

წოდებითის ფორმის აღზრდისათვის გრამატიკაში¹

სახელის ფორმა, რომელიც წოდებითად არის ცნობილი, კარგა ხანია ბრუნვათა სისტემაშია შეტანილი: ზ. შანშოვანის მიერ ამ ბრუნვისთვის ნახმარი ტერმინი „საწოდებო“ ანტონ I-მა „წოდებითად“ შეცვალა, მაგრამ როგორც ფორმა, მანაც ბრუნვებში მოაქცია. მას შემდეგ არავის ფიქრად არ მოსვლია ჩვენში, რომ ეს ფორმა ბრუნვათა რიგიდან ამოეღო და სადმე სხვანაირად გადაეტანა. მაგრამ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ხანია ისმოდა ხმები, რომ მიმართვის დროს სახმარებელი ფორმა ბრუნვა არ არის, ამ აზრისანი იყვნენ, სხვათა შორის, რუსი მეცნიერებო დ. უშაკოვი, ნ. დურნოვო, მ. პეტერსონი და სხვ.² ასეთი შეხედულება მიმართვის ფორმის შესახებ ჩვენშიც გაიზიარეს: „წოდებითის ბრუნვობაში ექვი შეიტანა პროფ. ა. ჩიქობავამ ჯერ კიდევ 1927 წელს. აქედან მოყოლებული 1934 წლამდის წოდებითი, როგორც ბრუნვა, არ შესულა ქართ. ენის არც პროგრამებსა და არც სასკოლო გრამატიკაში“ [იხ.]. ამის გამო სკოლაში დიდი უხერხულობა შეიქნა. საჭირო იყო საქმეში ჩარევა. სხდომაზე, რომელიც განათლ. სახალხო კომისარიატში იქნა მოწვეული 13.XII.1932 წ. საპროგრამო საკითხების გასარჩევად სპეციალისტებისა და პრაქტიკოს მასწავლებელთა თანადასწრებით³, მე გადაჭრით გავილაშქრე ასეთი მიმართულების წინააღმდეგ და განვაცხადე, რომ ახალი შეხედულება წოდებითის შესახებ არ არის სწორი-მეთქი. აზრთა გაცვლა-გამოცვლის შემდეგ მიმართვის ფორმა ბრუნვის ფორმად იქნა მიჩნეული და აღდგენილი სკოლის პროგრამებსა და სახელმძღვანელოებში⁴. ამგვარად, ექვსიოდე წლის მანძილზე (1927—1932 წ.) ჩვენი სკოლის კედლებში უფლებაყრილი ფორმა კვლავ იმ ადგილას მოთავსდა, სადაც წინათ იყო სასკოლო გრამატიკაში.

ტრადიციული შეხედულების წინააღმდეგ ბრძოლისათვის საჭირო იყო მტკიცე საბუთიანობა და მეცნიერული საფუძველი. ამ მიზნით 1935 წ. დაი-

¹ დაბეჭდილია აკად. ორგანოში „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, 1942, ტ. III, № 5, გვ. 481—488.

² ვ. თოფურია, წოდებითი ბრუნვისათვის: კომუნისტური აღზრდისათვის, № 1, 1935, § 1 (იხ. აქვე).

³ სხდომას დაესწრნენ: გ. ახვლედიანი, გ. ბერიძე, ა. ჩიქობავა, ვ. თოფურია, ი. სიხარულაძე და სხვ.

⁴ 1933 წ. გამოცემულს საშუალო სკოლის პროგრამაში უკვე იკითხება: „საკუთარი და ზოგიერთი ზოგადი სახელები წოდებითს ბრუნვაში“ (გვ. 8).

ბეჭდა პროფ. ვ. თოფურიას წერილი¹, სადაც ავტორი შეეცადა დაემტკიცებინა, რომ მიმართვის ფორმა ბრუნვის ფორმა არ არის². რომ წოდებითი არ არის ბრუნვა, ამის საბუთს ვ. თოფურიას ის გარემოება აძლევს, რომ ბრუნვა ეწოდება „თითოეულ სახეს, ბრუნვის დროს მიღებულს“, ბრუნვა კი წარმოადგენს „სახელთა ცვლას სხვა სიტყვებთან ურთიერთობისას“. ყოველი ბრუნვა „მიიღება სხვა სახელთან, ზმნასთან ან თანდებულთან დაკავშირებით ძირითადად მართვის საფუძველზე“, „წოდებითი კი ამ სინტაქსური მოვლენისაგან თავისუფალია: იგი არ იმართვის არც ზმნის, არც სახელისა და არც თანდებულის მიერ“³. დავეთანხმოთ ვ. თოფურიას ბრუნვის განსაზღვრაში და გამოვიდეთ იქედან, რომ ბრუნვა მიიღება, სხვათა შორის, სხვა სახელთან ურთიერთობისადაც. არის თუ არა გამონათქვამი „ჩემო კარგო მეგობარო“ სახელთა წესიერი ურთიერთობის მაგალითი? არის. თუ არის, რისგან არის დამოკიდებული პირველი ორი სახელის ფორმა („ჩემო“ და „კარგო“-სი), რომელსაც წოდებითის ფორმას ვეძახით? რა თქმა უნდა, მესამე („მეგობარო“) სახელისაგან. ექვი არაა, რომ მოყვანილ მაგალითში სახელებს შორის ისეთივე ურთიერთობაა, როგორიც ამ მაგალითებში: „ჩემო კარგო მეგობარი“ და „ჩემო კარგო მეგობარმა“. მაშასადამე, თუ „ჩემი“ და „ჩემმა“, „კარგი“ და „კარგმა“ ისეთი ფორმებია, რომლებიც სხვა სახელის ურთიერთობისას არის მიღებული და ამის გამო ბრუნვებია, რატომ უნდა წაერთვას „ჩემო“-სა და „კარგო“-ს ასეთი უფლება? ვითომ იმიტომ, რომ ასეთი ურთიერთობა შეთანხმება და არა მართვა? მაგრამ შეთანხმებაც ხომ ერთ-ერთი სახეა სინტაქსური კავშირისა! ეს ერთი. ასლა სხვაც ვნახოთ.

თუ „ჩემო მეგობარო“ ან „კარგო მეგობარო“ ისეთი სინტაგმებია, სადაც ურთიერთობა ამ სინტაგმის წევრებს შორის, რომლებიც ერთმანეთის მიმართ მსაზღვრელ-საზღვრულებია, შეთანხმების საფუძველზეა დამყარებული, სამაგიეროდ ასეთს სინტაგმაში: „ექიმის მეგობარო“ მსაზღვრელ-საზღვრულის ურთიერთობა მართვით იქნება წარმოდგენილი: ისინი ერთმანეთის მიმართ ისეთ ურთიერთობაში არიან, როგორშიც „ექიმის მეგობარი“, „ექიმის მეგობარმა“, „ექიმის მეგობარს“, „ექიმის მეგობრით“ და „ექიმის მეგობრად“. მაშასადამე, აქაც „მეგობარო“ იმავე რიგში დგას, რაშიც „მეგობარი“, „მეგობარმა“, „მეგობარს“ და სხვ., რომლებიც ბრუნვის ფორმებია. მაშასადამე, „მეგობარო“-ც ბრუნვის ფორმაა. მართალია, ეს ფორმა არ იმართვის სხვა სახელის მიერ, პირიქით, თვითონ მართავს სხვა სახელს, მაგრამ, ბრუნვა რომ გვექონდეს, განა სავალდებულოა, რომ სახელი იმართოდეს? თუ სავალდებულოა, მაშინ როგორღა უნდა შევხედოთ სახელობითის ფორმას ისეთს მაგალითში, როგორიცაა „ამხანაგი

¹ წოდებითი ბრუნვისათვის: კომ. აღზრდისათვის, № 1.

² უფრო ადრე წოდებითი მას ამოღებული ჰქონდა ბრუნვათა რიგიდან თავის ლიტოგრაფიულ სახელმძღვანელოში: ქართული ენა, განაკვეთი № 2, 1932.

³ იქვე, § 5.

მოდის“? რა მართავს მას? ზმნა? ეგებ თვითონ მართავდეს ზმნას? ან ეგებ არც ერთი იყოს და არც მეორე?

გავიზიაროთ ერთი წუთით პროფ. ვ. თოფურის მოსაზრება და „წოდებითი“ ამოვიღოთ ბრუნვათა რიგიდან. სად გადავიტანოთ, სად იქნება მისი ადგილი გრამატიკაში? ვ. თოფურია ამ საკითხის გამო იმოწმებს ა. პეშკოვსკის „სამართლიან“ შენიშვნას იმის შესახებ, რომ „წოდებითი... არ არის დაკავშირებული წინადადებასთან არც შეთანხმებით, არც მართვითა და არც მირთვით“ და დაასკვნის, რომ, „მიუხედავად ამისა წოდებითი თავისი ფუნქციის გამო სინტაქსში უნდა იქნეს განხილული, ხოლო როგორც ფორმა — მორფოლოგიაში, სიტყვაწარმოებაში“-ო. „პრაქტიკული მიზნით (დაბოლოების გასაცნობად) მისი ბრუნვებში დატოვება გამართლებული გერ იქნებოდა და სხვა ბრუნვათა ფუნქციის გაგებას კი ხელს შეუშლიდა“-ო (§ 6). ენახოთ, რამდენად საბუთიანია ასეთი შეხედულება.

რაკი წოდებითის ფორმა ბრუნვის კატეგორიისა არ არის, უეჭველია, მას სხვაგან უნდა ჰქონდეს ადგილი. ეს ადგილი, ვ. თოფურის თანახმად, ყოფილა სიტყვათწარმოება. საკითხის სხვაგვარად გადაჭრა არც შეიძლება, რადგანაც ცნობილია, რომ სახელს მხოლოდ ორგვარი ცვლილება აქვს: ერთი ბრუნვა, მეორე დერივაცია („სიტყვათწარმოება“). პირველი სწხის ცვლილება არ გამოდის ერთი სიტყვის ფარგლებიდან: სიტყვას ლექსიკური მნიშვნელობა არ ეცვლება; მეორე ცვლილება კი ისეთია, რომ ძირითადი სიტყვისაგან სხვა მნიშვნელობის სიტყვები მიღებული, რომლებიც თავის მხრით ისევ იბრუნებიან, როგორც ის ძირითადი სახელი, რომლის ფუძისაგანაც ისინი წარმოებიან. რომ შევამოწმოთ, თუ რამდენად სწორია ვ. თოფურის დებულება, მაგალითისათვის ავიღოთ „ხანჯალ“ სიტყვა და ვერტიკალური მიმართულებით უდაო ბრუნვები ჩამოვწეროთ, ხოლო ჰორიზონტალური მიმართულებით — სიტყვათწარმოების საფუძველზე მიღებული ფორმები; გვექნება:

I

1. სახ. ხანჯალ-ი
2. მოთ. ხანჯალ-მა
3. მიც. ხანჯალ-ს
4. ნათ. ხანჯალ-ის
5. მოქ. ხანჯალ-ით
6. ვით. ხანჯალ-ად

II

ხანჯალ-იან-ი, ხა-ხანჯალ-ე, უ-ხანჯალ-ო და სხვ.

ვ. თოფურია გვასწავლის, რომ წოდებითის ფორმა (ამ შემთხვევაში „ხანჯალ“) სიტყვათწარმოებაში უნდა შევიტანოთ. კეთილი, შევიტანოთ:

ხანჯალ-იან-ი, ხანჯალ-ურ-ი, ხანჯალ-ობა, ხა-ხანჯალ-ე, მე-ხანჯალ-ე, ხანჯალ-ო.

მოყვანილი ფორმები, გარდა უკანასკნელად მიწერილი „ხანჯალ“-სი, წარმოადგენენ ახალ სიტყვებს ახალი შინაარსით, რომელთაც ფლექსიური

ნიშნები ისევე დაერთვის, როგორც ძირითად „ხანჯალ“-ს, რომლისგანაც ისინი ნაწარმოებია. რადგანაც მხოლოდ ორი მათგანის ფუძე თავდება თანხმოვნით, ამიტომ ახალ ქართულში მართო ისინი მიიღებენ სახელობითის ნიშანს (ხანჯლ-იან-ი, ხანჯლ-ურ-ი), დანარჩენები კი არა.

თუ წოდებითის ფორმა სიტყვათწარმოების ფორმაა, ცხადია, რომ მისი საწარმოებელი ო სადერივაციო ელემენტია; ისიც ცხადია, რომ მთლიანად ფორმა („ხანჯალო“) იმავე ბრუნვაში დგას, რაშიაც სხვები („ხანჯლიანი“, უხანჯლო“ და სხვ.), ე. ი. სახელობითში. და თუ ასეა, მაშინ „ხანჯალო“-ც უნდა იბრუნვოდეს, როგორც დანარჩენები. ვსინჯოთ:

სახ.	ხანჯლიან-ი	ხანჯლობა	უხანჯლო	ხანჯალო
მოთ.	ხანჯლიან-მა	ხანჯლობა-მ	უხანჯლო-მ	ხანჯალო-მ
შიც.	ხანჯლიან-ს	ხანჯლობა-ს	უხანჯლო-ს	ხანჯალო-ს
ნათ.	ხანჯლიან-ის	ხანჯლობ-ის	უხანჯლო-ს	ხანჯალო-ს
მოქ.	ხანჯლიან-ით	ხანჯლობ-ით	უხანჯლო-თი	ხანჯალო-თი
ვით.	ხანჯლიან-ად	ხანჯლობა-დ	უხანჯლო-დ	ხანჯალო-დ

ვიკითხოთ: არსებობს კი ისეთი ფორმები, რომლებიც უკანასკნელ სვეტშია ჩამოწერილი, გარდა, რაღა თქმა უნდა, სულ პირველად დაწერილი „ხანჯალო“-სა? არა, არ არსებობს და არც შეიძლება არსებობდეს, ვინაიდან „ხანჯალო“ უმართებულოდ არის შეტანილი სიტყვათწარმოებაში.

აქ ერთი ექსკურსია არის საჭირო.

წოდებითში დაყენებული სიტყვა შეიძლება მართლაც ვაბრუნოთ. მაგ. ხსოვს, ერთხელ მატარებლის ვაგონში ერთმა ქართლელმა ასე მიმართა ალერსით თავის 4—5 წლის ბავშვს: „აბა, შეილო, ღოროი იმღერეო“. აქ „ღოროი“ უთუოდ სახელობითის ფორმაა, მისი ფუძეა „ღორო“, რომელიც წოდებითის ფორმას წარმოადგენს და რომელსაც თავის მხრით ფუძედ „ღორო“ აქვს. უმკველია, რომ აქ ისეთივე მოვლენაა, როგორიც ამ შემთხვევაში: „მაგ. გლეხს კი ძმაოს ეუბნება“ (ი. ჭავჭავაძის „გლეხთა განთავ. სცენები“), სადაც წოდებითში დასმული სიტყვა ხელმეორედ არის ნაბრუნები და მიცემითის ფორმით მოცემული. როგორც პირველი შემთხვევა („ღოროი“), ისე მეორე („ძმაოს“) წარმოადგენს განსაკუთრებულ მოვლენას, რომელიც იმაში მდგომარეობს, რომ ქართულს და მის მოძვე ენებს შეუძლია აბრუნოს არა მარტო სახელი, არამედ ყოველგვარი სიტყვა: პირიანი ფორმა ზმნისა, ზმნი-ზედა, თანდებული, კავშირი, ნაწილაკი, შორისდებული.

მართლაც, სულხან ორბელიანის მიხედვით „რკვევა გარჩევასავით“ ყოფილა, ხოლო „ააქლიჩე შეაგლიჯესავით“. „გარჩევა“ სახელზმნაა და რა გასაკვირია, რომ მიცემითში დაისვას (გარჩევა-სა-ვით), მაგრამ „შეაგლიჯე“ ხომ პირიანი ფორმაა! განა შეიძლება პირიანი სიტყვა იბრუნვოდეს? არა, ჩვეულებრივ პირიანი ფორმა არ იბრუნვის, მაგრამ, თუ მას აღვქურავთ წინადადების წევრის ფუნქციით, ე. ი. თუ გამოვჩვენებთ მას სუბიექტად, ობიექტად ან გარემოებად, მაშინ შეიძლება ვაბრუნოთ. ამისი მაგალითები ბევრია.

ზმნის პირიან ფორმებს სხვადასხვა ბრუნვაში ჩვენ ვხვდებით როგორც ცალკე, ისე სხვა სიტყვებთან დაკავშირებით. უკანასკნელ შემთხვევაში ზმნა და მასთან კავშირში მყოფი სიტყვები, ყველა ერთად, წინადადების წევრობის თვალსაზრისით, ერთ ერთეულს წარმოადგენენ. აი რამდენიმე მაგალითი ი. კავჭავაძის ნაწერებიდან:

„არც ეს ბესარიონ გაბაშვილის სიტყვებია ურიგო: ერთი მაქვს სჯობს ათას მქონდას“ (კაც.-ადამ.). — აქ „მაქვს“ სუბიექტია, სახელობითში დასმული, და „მქონდას“ კი — ობიექტი, მიცემითში დაყენებული; შდრ. „ერთი ინდაური სჯობს ათას კვერცხს“.

„მეხი კი დაგეცასაც ზედ დაატანდა“ (იხ.). — აქ „მეხი კი დაგეცასაც“ პირდაპირი დამატებაა მთლიანად, მიცემითის ფორმით; შდრ. „სიტყვასაც კი დაატანდა“. ცალკე აღებული „მეხი კი დაგეცა“ წინადადებაა თავისთავად, სადაც „მეხი“ ქვემდებარეა და „დაგეცა“ — შემასმენელი.

„ისევ მოჰორება ირჩივა არ ვიცის თქმასა“ (იხ.). — აქ ზმნის ფორმა „არ ვიცის“ ობიექტია, ნათესაობითში დასმული; შდრ. სიტყვის თქმა, სიშარბის თქმა და მისთ.

ლუარსაბმა რომ მკითხავისაგან თელეთის ხატის წყრომის ამბავი გაიგო, წამოიძახა: „დალახვრა ღმერთმა“, სადაც „დალახვრა“ შემასმენელია, „ღმერთმა“ კი — ქვემდებარე, მაგრამ როცა დარეჯანმა ამაზე თავის ქმარს საუვედურობით შეჰნიშნა: „ხატზედ დალახვრას როგორ ამბობ“-ო, მან ლუარსაბის წინადადების შემასმენელი („დალახვრა“) პირდაპირ ობიექტად აქცია.

მსგავსი შემთხვევები სხვა ქართველური ენებიდანაც შეგვიძლია მოვიყვანოთ. ერთ ქანურ ლექსში იკითხება: „გეწებიწკედიშ-ქულე ვარ მეზუნგამ ჭუკარას“¹, რაც ამას ნიშნავს: ჩავიხედეს შემდეგ ღირბს არ ვჭავარ (პირველ ნაწილს ნ. მარი ასე თარგმნის: после того, как я посмотрел на себя вниз, посмотрев на себя вниз²).

კიდევ უფრო ხშირია ზმნიზღის ბრუნვების შემთხვევები. საამისო მაგალითი უძველესი ქართულიდანაც შეგვიძლია დავიმოწმოთ: „ნუ ჰბრუნავთ ხვალისა (ოპ.: ხვალისათვის), რ ხვალემან იბრუნოს თავისა თვისისა“ (მთ 6,34 ტბ., ოპ.). იგივეა ახალ ქართულშიც: „თვალი და გული ხვალისკენ მიგვიბრბოდა, ხვალეს ველოდით, ხვალე გვახსოვდა, ხვალეს ვნატრობდით“ (ი. კავჭ., „ნიკ. გოსტაშაძე“).

როგორც ცნობილია, შორისდებული წინადადებაში არ შედის „ვარ“ და „ვუი“ შორისდებულებია, მაგრამ ეს შორისდებულები წინადადების წევრებია ამ გამონათქვამში: „ვარს გავეჭეცი და ვუის შევეჭეცო“. აღარ გავაგრძელებ, რადგანაც ქართულში რომ ისეთი სიტყვებიც იბრუნვის, რომლებიც სახელს არ წარმოადგენენ, ი. კავჭავაძის „აი ისტორიის“ შემდეგ (1889) კარგად ცნობილი ამბავია³ და მოკლედ სპეციალურ ლიტერატურაშიც არის შესული⁴.

¹ Н. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка, СПб. 1910, гл. 101.

² იქვე, გვ. 79.

³ ილია კავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებული, ტ. III, 1926, გვ. 27.

⁴ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა. I. მორფოლოგია, 1930, გვ. 53.

ზემოთ თქმულიდან ცხადია, რომ, თუ წოდებითის ფორმიანი სიტყვა ზელმეორედ ვაბრუნეთ, ეს არ ნიშნავს, თითქოს იყოს არა ბრუნვის ნიშანი, არამედ ახალი ფუძის საწარმოებელი ფორმანტი, როგორც ეს შეიძლება დავასკვნათ ვ. თოფურიას დებულებიდან, რომელიც წოდებითის ადგილს სიტყვათწარმოებაში ვარაუდობს და არა ბრუნვებში.

როგორც ვნახეთ, წოდებითის ფორმა არ შეიძლება განეკუთვნოს სიტყვათწარმოებას, რადგანაც ის არ არის დერივაციულად მიღებული ფორმა. მაშ, სად არის წოდებითის ადგილი გრამატიკაში? ამ საკითხის სწორად გადაჭრისათვის ორი რამეა გადამწყვეტი მნიშვნელობისა: ერთია ლექსიკური მნიშვნელობა საბრუნებელი სიტყვისა და მეორე — მისივე რიცხვის ჩვენება.

საბრუნებელი სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობის თვალსაზრისით წოდებითის ფორმა ჰქონდა დერივაციის გზით მიღებულ ფორმებს და დგება ბრუნვის ფორმათა რიგებში: „ხანჯალო“ იმავე სიბრტყეზე დგას, რაზედაც „ხანჯალი“, „ხანჯალმა“, „ხანჯალს“, „ხანჯლის“, „ხანჯლით“ და „ხანჯლად“. ამაში დაეჭვება ისევე არ შეიძლება, როგორც იმაში, რომ „ხანჯალო“-ს არაფერი აქვს საერთო ისეთ ფორმებთან, როგორიცაა: „ხანჯლიანი“, „ხანჯლობა“, „სახანჯლე“, „უხანჯლო“ და სხვ., რომელთაც თავ-თავისი წოდებითი აქვთ: „ხანჯლიანი“, „ხანჯლობა“, „სახანჯლე“, „უხანჯლო“. მაშასადამე, ლექსიკური მნიშვნელობის თვალსაზრისით წოდებითის ადგილი ბრუნვებშია და არა სხვაგან.

რაც შეეხება რიცხვის ჩვენებას, უთუოდ მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ორსავე მრავლობითში წოდებითი ფორმის ფუძის საწარმოებლად იგივე ფორმანტია გამოყენებული, რაც ბრუნვათა ფუძის საწარმოებლად.

I მრავლობითის ფუძეს ებ აწარმოებს: მეგობრ-ებ-ი, მეგობრ-ებ-მა, მეგობრ-ებ-ს, მეგობრ-ებ-ით, მეგობრ-ებ-ად და ეგვევ ფუძეა გამოყენებული წოდებითისთვისაც: მეგობრ-ებ-ი! მაშასადამე, ამ მხრივ წოდებითს ისევე ეპყრობა ენა, როგორც უდაო ბრუნვებს; ამიტომ ი აქ ბრუნვის ნიშნად გამოოდის, როგორც ი (სახ.), მა (მოთხრ.), ხ (მიც.) და სხვ.

ახლა II მრავლობითი ვნახოთ, სადაც, თუ წოდებითს არ ჩავთვლით, მხოლოდ ორი ფორმა გვექნება: „მეგობარ-ნ-ი“, „მეგობარ-თა“. ამათგან პირველი ფორმა („მეგობარ-ნ-ი“) უდაოდ ბრუნვაა, ის სახელობითია. აქ ბრუნვას ი აწარმოებს, მრავლობითობა კი მის წინ მდგომ -ნ-სთანაა დაკავშირებული, მეორე ფორმა კი („მეგობარ-თა“) საზიაროა ყველა დანარჩენი ბრუნვისათვის: მოთხრ.-ისა, მიც.-ისა, ნათ.-ისა და სხვათათვის, ოღონდ აქ თა დაბოლოებაში. ა „ემფატიკური“ ხმოვანია და განმარტებით დარჩენილი თ აღარ დიშლდება. ძველი სალიტერატურო ქართულისთვის ის მართო რიცხვის ნიშანი არ არის: მასთან გამორიცხულია სახელობითისა და წოდებითის გაგება და დანარჩენი ბრუნვების ფუნქციის გაგება დაკავშირებული. მიმართვა მრავალი მეგობრისადმი ასეთია: „მეგობარ-ნ-ო“, რომელიც ისეა ნაწარმოები, როგორც „მეგობარ-ნ-ი“, მაშასადამე, აქ ნ ელემენტი ფუძის საწარმოებელი, ელემენტია. რაღა ექნება ი? — ცხადია, ი იმავე ფუნქციის მატარებელია, რისაც ი. მართლაც,

თუ „მეგობარ-ნ-ი“ ბრუნვის ფორმაა, უეჭველია, რომ ბრუნვის ფორმა იქნება „მეგობარ-ო“-ც, რადგანაც მათ აერთიანებს არა მარტო ლექსიკური მნიშვნელობა, არამედ წარმოებაც. ამგვარად, მრ. რიცხვის წარმოებაზე მოხდენილი ორმაგი შემოწმება ამტკიცებს, რომ წოდებითის ფორმას ენამ ადგილი ბრუნვებში მიუჩინა და არა სხვაგან.

სხვათა შორის, თუ „მეგობარნი“ ბრუნვის ფორმაა, „მეგობარო“ კი არა, მაშასადამე, თუ ისინი არ არიან ერთისა და იმავე კატეგორიის ფორმები, როგორღა შეგვიძლია დავშალოთ ნიშნად ნაწილებად და ვთქვათ, რომ ნ მრავლობითის ნიშანია და ი სახ. ბრუნვისა? რა გვაძლევს დაშლის საფუძველს? — მხოლოდ ის, რომ საშუალება გვაქვს ორგვარად მივაზნაოთ ფორმა „მეგობარნი“ ერთნაირი კატეგორიის ფორმებს: ერთი მხრით გვაქვს „მეგობარი: მეგობარნი“, სადაც ბრუნვა ერთია, რიცხვი განსხვავებული, მეორე მხრით კი: „მეგობარნი: მეგობარო“, სადაც რიცხვი ერთია, რაღა იქნება განსხვავებული? — მხოლოდ და მხოლოდ ბრუნვა. მაშასადამე, „მეგობარო“ ბრუნვის ფორმაა, ი კი — ბრუნვის ნიშანი. „მეგობარნი“ და „მეგობარო“ რომ სხვადასხვა კატეგორიის ფორმები ყოფილიყო, მათი შეპირისპირების უფლება არ გვექნებოდა.

ანალიზმა ცხადყო, რომ წოდებითის ფორმა როგორც სინტაქსური, ისე მორფოლოგიური ნიშნებით ბრუნვათა რიგში დგას, ის ბრუნვის ფორმა: მას სხვა ბრუნვის ფორმებთან სინტაქსურად აერთიანებს ურთიერთობა სინტაგმის წევრებთან, მორფოლოგიურად კი — ერთნაირი ლექსიკური მნიშვნელობა და მრავლ. რიცხვის წარმოება. მაშასადამე, ტრადიციული შეხედულება ამ ფორმის შესახებ მცდარი არ არის. ამიტომ არ შეიძლება გაზიარებულ იქნეს ასეთი დებულება: „ამგვარი სიტყვები (მეგობრებო, პროლეტარებო!) ბრუნვას არ წარმოადგენს“¹. არას გვეუბნება საქმის ნამდვილი ვითარების შესახებ ასეთი კვალიფიკაცია: „ეს მიმართვის სიტყვებია; მათი ფორმა მიმართვის ფორმაა“ (ib.), რადგანაც გაურკვეველი რჩება, თუ რა არის ეს „მიმართვის ფორმა“ და სად არის მისი ადგილი გრამატიკაში: განეკუთვნება თუ არა სიტყვათწარმოებას, თუ მესამე ტიპის ცვლილებას წარმოადგენს („ბრუნება“, „სიტყვათწარმოება“, „წოდება“). გაურკვეველობა იქედან წარმოდგება, რომ თვით ბრუნვის კატეგორია არ არის მართებულად განსაზღვრული: „ბრუნვა აღნიშნავს დამოკიდებულებას ან სახელისა სახელთან (ზუსტად რომ ვთქვათ, ერთი სახელით აღნიშნული საგნის დამოკიდებულებას მეორე სახელით აღნიშნულ საგანთან), ანდა სახელისას ზმნასთან“².

ქართული ენის მასალაზე მიღებული დასკვნა უნდა განვაზოგადოთ და ვთქვათ: თუ რომელიმე ენა სახელთა ფორმებში გვიჩვენებს საკუთარ ფორმას მიმართვისათვის, ეს იმას ნიშნავს, რომ ამ ენას მოეპოვება გრამატიკული კატეგორია წოდებითი ბრუნვისა, დიალ, ბ რ უ ნ ვ ი ს ა.

¹ ა. ნიქობაძე, ზოგადი ქნათმეცნიერება. I. პროპედევტიკული ნაწილი, მეორე გამოცემა, 1939, გვ. 136.

² იქვე, გვ. 135.

რომ წოდებითის ფორმა ბრუნვაა, ეს გრამატიკული ფაქტი ქართველი ენათმეცნიერისათვის უფრო ნათლად უნდა ჩნდეს, ვიდრე ევროპელისათვის, რადგანაც ჩვენთვის ეს კატეგორია ცოცხალია და ამით მისი სათანადო კვალი-ფიკაცია გაადვილებულია.

ბრუნვის რაობის საკითხს კვლავ უნდა დავუბრუნდეთ იმის გამო-რკვევასთან დაკავშირებით, თუ რამდენი ბრუნვა მოგვეპოვება დღევანდელ ქართულში.

А. ШАНИДЗЕ

О МЕСТЕ ЗВАТЕЛЬНОЙ ФОРМЫ В ГРАММАТИКЕ

Резюме

В статье опровергается положение некоторых ученых (Д. Ушакова, Н. Дурново, М. Петерсона и др., поддержанное в Грузии В. Топурия и А. Чикобава), согласно которому именная форма, служащая обращением, не есть падеж. Попытка В. Топурия отнести названную форму к словообразованию, является неудачной. Причина ошибочной квалификации звательной формы кроется в ошибочном определении падежа, как формы, выражающей «отношение имени к имени или имени к глаголу» (А. Чикобава). Звательной форме место только в системе падежей, что определяется единством лексического значения и способом образования основ в обоих видах мн. числа, которые выявляются сопоставлением звательной формы с падежными формами.

В статье вскользь затрагивается вопрос о специфических случаях склонения не имен: личных форм глагола и «неизменяемых» частей речи (наречий, предлогов, союзов, частиц и междометий), когда последние в картвельских языках использованы в качестве членов предложения.

Автор думает вернуться к вопросу о сущности грамматической категории падежа в статье о локальных падежах в современном грузинском языке.

წოდებითი ფორმის დაბოლოება¹

(ა. შანიძის მოხსენების მიხედვით)

წოდებითის დაბოლოება უძველესი დროიდან მოყოლებული ზოგად სახელებთან -ო იყო. იგი დღევანდლამდის შერჩა ბოლოთანხმოვნიან სახელებს: ამხანაგო, მეზობელო და სხვა; ხმოვნით გათავებულ ფუძეებთან კი წოდებითის -ო იქცა -ვ-დ, ან სულ დაიკარგა და ამიტომ მივიღეთ ასეთი პარალელური ფორმები: დედავ და დედა, მებაღევ და მებაღე, წყაროვ და წყარო და სხვა.

ადამიანთა საკუთარ სახელებს დაბოლოება თავიდანვე არა ჰქონია: პეტრე! დავით! ვახტანგ! ეთერ!

ხმოვანზე დაბოლოებული ადამიანთა საკუთარი სახელების -ვ დაბოლოებიანი ფორმები წოდებითისა, რაც არაიშვიათად გვხვდება მწერლობაში (პეტრევ! ბაბაღევ! და მისთანანი), დიალექტურია ისევე, როგორც ბოლოთანხმოვნიან ადამიანის საკუთარ სახელთა -ო დაბოლოებიანი ფორმები (დარეჯანო, ქეთევანო, ბეჟანო...).

უკანასკნელ ხანებში სასაუბრო მეტყველებაში ფართოდ გავრცელდა და (იშვიათად, მაგრამ მაინც) წიგნის ენაშიც გვხვდება ბოლოთანხმოვნიან ადამიანის საკუთარ სახელთა წოდებითის ფორმები, რომლებიც სახელობითის ფორმებს იმეორებს (ნოდარი! გურამი! თენგიზი! ეთერი!). ასეთი ფორმები უკუთმადებია, როგორც ლიტერატურული ენის თვალსაზრისით სავსებით უმართებულო.

წოდებითში სახელები ასე უნდა გაფორმდეს:

ა) ბოლოთანხმოვნიანი ზოგადი სახელები წოდებითში წარმოითქვას და დაიწეროს -ო დაბოლოებით; მაგ.: კაცო, ამხანაგო, მეგობარო, თავო, წყალო, სახლ-კარო და სხვ.

ბ) ბოლოხმოვნიანი ორ- და მეტმარცვლიანი ზოგადი სახელები წოდებითში იხმარებოდეს პარალელური ფორმებით: -ვ დაბოლოებით ან უდაბოლოებოდ (ე. ი. ფუძის სახით); მაგ.: ქვეყანავ და ქვეყანა, მიწავ და მიწა, მებაღევ და მებაღე, წყაროვ და წყარო, სამშობლოვ და სამშობლო და სხვ.

დაბოლოების გარეშე იხმარებოდეს -უ ბოლოხმოვნიანი ორმარცვლიანი სახელები: ძუძუ და სხვა.

¹ განილულია და დამტკიცებული „თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი სახელმწიფო კომისიის“ მიერ.

გ) ერთმარცვლიანი ბოლოხმოვნიანი ზოგადი სახელები წოდებითში გადმოიცეს -ო დაბოლოებით: ძმაო, დაო, მთაო, მზეო, ხბოო, ყრუო და სხვ.

შენიშვნა. ზოგ შემთხვევაში, განსაკუთრებით კი ლექსებში, დასაშვებია ერთმარცვლიანი ბოლოხმოვნიანი ზოგადი სახელები წოდებითში იხმარებოდეს -ვ დაბოლოებით; მაგ.: ძმაგ, დაგ, მზეგ, მთაგ და სხვ.

დ) ადამიანის საკუთარი სახელები წოდებითში წარმოითქვას და დაიწეროს დაბოლოების გარეშე: გურამ, ნოდარ, თენგიზ, ეთერ, დავით, ლუკა, შოთა, პეტრე, ელენე, შაქრო, დუტუ და სხვა.

ე) -ძე, -ვა, -უა და -ია-ზე გათავებული გვარები წოდებითში ადამიანის საკუთარ სახელებს გაუთანაბრდეს და იხმარებოდეს უდაბოლოებოდ; მაშასადამე, უნდა ითქვას და დაიწეროს: ბაქრაძე, ჭავჭავაძე, ჭონჭაძე... გუგუზაძე, კუპრაძე, ჯაბუა, ნოდია, ხოშტარია და სხვ.

ვ) ბოლოთანხმოვნიანი გვარები წოდებითში ზოგად სახელებს გაუთანაბრდეს და -ო დაბოლოებით გაფორმდეს; მაშასადამე, იქნება: ბარათაშვილო, ბურდულო, გომართელო, ცხვედიანო, წერეთელო და სხვა.

ზ) ცხოველთა საკუთარი სახელები და გეოგრაფიული სახელები წოდებითში ზოგად სახელებს გაუთანაბრდეს და შესაბამისად გაფორმდეს; სახელობრ, ბოლოთანხმოვნიანებს დაერთოს -ო; მაგ.: გორო, თბილისო, მოსკოვო, ქუთაისო... თერგო, მტკვარო, რიონო, დნებრო და სხვა.

ბოლოხმოვნიანებს დაერთოს -ვ ბოლოსართი ან იხმარებოდეს უდაბოლოებოდ; მაგ.: აბაშავ და აბაშა, სამტრედიავ და სამტრედია, ოდესავ და ოდესა, ვოლგავ და ვოლგა და სხვა; ლაბავ და ლაბა, ნიშავ და ნიშა, ნიკორავ და ნიკორა, შვინდავ და შვინდა, ყურშავ და ყურშა და სხვ.

თ) ქვემოთ ჩამოთვლილ ადამიანთა საკუთარ სახელებში ბოლოკიდური -ი ფუძისეულია და, მაშასადამე, შერჩება სახელს ყველა ბრუნვაში და აგრეთვე წოდებითშიც. ასეთი სახელი წოდებითის ნიშანს არ დაირთავს.

ავქსენტი, აკაკი, ალექსი, ამბერკი, ამბროსი, ანატოლი, არკადი, ბიკენტი, გენადი, გერვასი, გერონტი, გვადი, გივი, გიორგი, გოგი, დევი, დიმიტრი, დომენტი, ევგენი, ევგრაფი, ევლამპი, ევსევი, ევტიხი, ერასტი, ვალერი, ვახუშტი, ინოკენტი, ირაკლი, იური, კლიმენტი, კორნელი, კუკური, ლავრენტი, ლავროსი, ლევარსი, ლეონტი, მელენტი, პროკოფი, რატი, სერგი, ტარასი, ტერენტი, ქუჯი, ხარლამპი.

ალათი, გუგული, ედუკი, ვასასი, ლალი, ლილი, ლილოსი, მერი, ნაზი, ნანი, ნანული, პუპი, ფატი და სხვ.

ქვემოჩამოთვლილი ადამიანთა საკუთარი სახელები თანხმოვანზე ბოლოდება და, მაშასადამე, წოდებითში ასე უნდა იხმარებოდეს: ბესიკ, გოდერძ, უშანგ, ეთერ, ივლით...

ი) -იჩ, -იჩი და -იჩი-ზე დამთავრებული რუსული გვარების გადმოცემისას ქართულში ბოლოკიდური -ი ფუძისეულია. მაშასადამე, უნდა ითქვას და დაიწეროს: გორკი — გორკიმ, წოდ. გორკი! ჩერნიშევსკი — ჩერნიშევსკიმ,

წოდ. ჩერნიშევსკი! ბუდიონი, ბუდიონიმ, წოდ. ბუდიონი! ტოლსტოი, ტოლსტოიმ, წოდ. ტოლსტოი! პოლევოი — პოლევოიმ, წოდ. პოლევოი!

უცხო გვარებში, რომელთაც რუსულში ბოლოკიდურად -ი აქვთ, ქართულად გადმოცემისას ბოლოკიდური -ი ფუძეს განეკუთვნება; მაშასადამე, იქნება: ტორიჩელი — ტორიჩელიმ, წოდ. ტორიჩელი! ბოტიჩელი — ბოტიჩელიმ, წოდ. ბოტიჩელი! გარიბალდი — გარიბალდიმ, წოდ. გარიბალდი! მარინეტი — მარინეტიმ, წოდ. მარინეტი! მაძინი — მაძინიმ, წოდ. მაძინი! და ასე: პაგანინი, პანინი, პუჩინი და სხვ.

ეგვემ წესი ვრცელდება გეოგრაფიულ სახელებზედაც: ტრიპოლი — ტრიპოლიმ, წოდ. ტრიპოლი! დელი — დელიმ, წოდ. დელი! ჩილი — ჩილიმ, წოდ. ჩილი!

კ) თანხმოვანზე დაბოლოებული რუსული გვარები წოდებითში ქართულად (ე. ი. -ო დაბოლოებით) უნდა გაფორმდეს: გრიბოედოვი — გრიბოედოვო! ლებედევ-ი — ლებედევო! და ასე: ამხანაგო ივანოვო! ამხანაგო პეტროვო!

ლ) უცხოურიდან მომდინარე ტიტულები წოდებითში ქართულად გაფორმდეს მაშინაც, როცა დამოუკიდებლადაა ნახმარი, და მაშინაც, როცა მსაზღვრელადაა გამოყენებული: ბარონო! გრაფო! ვიკონტო! მარკიზო! პერცოგო! ლორდო! მილორდო! პერცოგო ველინგტონო! გრაფო გლოსტერო!

უცხოური „მადამ, მისტერ, მის, მისის, სერ, ლედი“ ქართულში გაუფორმებლად დარჩება.

მ) სკოლაში მასწავლებლის მიერ მოსწავლის გამოძახებისას სავალდებულოდ იქნეს მიჩნეული გვარების ხმარება წოდებითში ამჟამად უმართებულოდ ხმარებული სახელობითის ნაცვლად: ასათიანო, გომართელო, დავითაშვილო..., ხოლო სიაში ან ჟურნალში ამოკითხვისას — სახელობითში: ასათიანი, გომართელი, დავითაშვილი და სხვ.

წრფელობიტი ბრუნვის საკითხი საკუთარ სახელეგზე¹

სანამ პირდაპირ საკუთარ სახელებს შევხებოდეთ, აუცილებელია საზოგადო სახელებს მოკლედ გავუკეთოთ ანალიზი და ვნახოთ, თუ როგორი ფორმითა და რა და რა ფუნქციით არის აღჭურვილი იქ წრფელობითი ბრუნვა.

ძველ ქართულს ახლისგან განსხვავებით ჰქონდა ერთი მეტი ბრუნვა, ეს იყო ე. წ. წრფელობითი ბრუნვა, რომელსაც არავითარი ბრუნვის ნიშანი არ გააჩნდა, იგი ოდენ ფუძის სახით იყო წარმოდგენილი და სწორედ ამით გამოირჩეოდა სხვა ბრუნვებისაგან; მაგალითად: კაც, შვილ, მატლ, მტერ, ქუეყანა, გზა, ძე, მემტილე, წყარო, უბიწო, ძუძუ, ყრუ. ამ სახელთა სახელობითი ბრუნვა იქნებოდა: კაც-ი, შვილ-ი, მატლ-ი, მტერ-ი, ქუეყანა-ა, გზა-ა, ძე-ა, მემტილ-ა (=მემტილე-ა), წყარო-ა, უბიწო-ა, ძუძუ-ა, ყრუ-ა; მიცემითი: კაც-სა, შვილ-სა, მატლ-სა, მტერ-სა, ქუეყანა-სა, გზა-სა, ძე-სა, მემტილე-სა, წყარო-სა, უბიწო-სა, ძუძუ-სა, ყრუ-სა და სხვ.

წრფელობითი ბრუნვა ძველ ქართულში სხვადასხვა ფუნქციას ასრულებდა.

1. ყველაზე მეტად იგი გავრცელებული იყო შედგენილ შემასმენელში, ის გამოხატავდა ასეთი შემასმენლის სახელადს ნაწილს. ამ ფორმას სიმოკლისათვის შეიძლება შემასმენლისი ვუწოდოთ (=შედგენილი შემასმენლის სახელადი ნაწილი). ამის მაგალითები იქნებოდა:

მატლ ვარ და არა კაც... ფსალმ. 21,7; არა ხარ შენ საქებელ, ად საქიქელ, არა საშუებელ, ად სავნებელ, არა საწადელ, ად საძაგელ... კიმ. 167, 24—25; რა პურ იქმნენ [ქვანი]... მთ 4,3 D; რნი იყვნეს კეთილად ღმრთის-მსახურ, წმიდათა ეკლესიათა აღმაშენებელ, ბარბაროზთა ბანაკსა დამარლუეველ, ქეშმარიტთა ქრისტეანეთა სიქადულ და მოწესეთა სიხარულ... ხანძთ. 70,35—37; და ყო იგი სპასა-

¹ წერილი წარმოადგენს VI თავს ავტორის სადისერტაციო შრომისას „წრფელობითი ბრუნვის საკითხისათვის ძველ ქართულში“.

დაბეჭდილია ინსტიტუტის ორგანოში „ა. ს. კუშკინის საზ. თბილისის სახელმწიფო სამასწავლებლო ინსტიტუტის შრომები“, 1943, III, გვ. 269—289.

ლარ... Опис. 120; რლ არიან ხაზარნი, კაც ველურ, საშინელ პირითა, მვეცის ბუნება, სისხლის მკამელ... აბო, 64,32—33; მარხაჲ [არს] სულწრფელ, მეცნიერ, წმიდა, მყუდრო, მხიარულ, შეუგინებელ, ბრძენ, მშვიდ და უქმუნველ... კიმ. 57,34—35.

2. წრფელობითი ბრუნვა ზოგიერთ შემთხვევაში ქვემდებარესაც გამოხატავდა; მაგ.: და აჰა იყო კაც ერთ ფშმს... ლ 2,25 C; კაც ერთ ვინმე იყო მდიდარ... ლ 16,19 C; და იყო კაც ერთ მოვლინებულ ლთისა მიერ... ი 1,6 C; მოვალს დედაკაც ერთ... ი 4,7 C; და მუნ იყო სეფეწულ ერთ... ი 4,46 C; და აჰა ორ კაც ზედა მოადგეს... ლ 24,4.

ცალკე უნდა აღინიშნოს ასეთივე თვისება კიდევ ორი ზმნისა; ესენია „ერქუა“ და „ეწოდა“. ქვემდებარე ამ-ზმნებთანაც წრფელობითი ბრუნვით არის წარმოდგენილი. ეს წესი გატარებულია მაშინაც, როცა ეს ზმნები (განსაკუთრებით „წოდება“) მიმღეობის სახით არის გამოხატული. აღნიშნული ზმნების ამ თვისებათა გახსენება ჩვენ დაგვიკირდება ქვემოთ, ახლა კი ორიოდ მაგალითი მოვიყვანოთ:

რლსა-იგი ერქუა ბერწ... ლ 1,36; უმრწემეს ეწოდოს მას სასუფეველსა ცათასა... მთ 5,19; რლსა ეწოდების საკვრველ... კიმ. 215,5.

ასეთი მდგომარეობა გადმონაშთი უნდა იყოს უძველესი დროისა, როდესაც სახელობითი ბრუნვა ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული და მის მაგივრობას წრფელობითი ეწეოდა.

3. წრფელობითი ბრუნვა გამოხატავდა პირდაპირ დამატებას მხოლოდ გარკვეულ (რიცხვით მცირე) ზმნებთან. ამის მაგალითები იქნებოდა:

იოვანე სასწაულ არაჲ ყო... ი 10,4 C; იყვენით თავებისა თქუენისა მეგობრებ... ლ 16,9 C; აწ ვყოთ ჩნ სასწაულ კეთილ... ხანძთ. 23,12—13.

ასეთივე ხასიათისაა „პრქუა“ და „უწოდა“ ზმნები; მათთანაც პირდაპირი დამატება წრფელობითს ბრუნვაში არის წარმოდგენილი. მაგრამ ამ შემთხვევაში ესენი გარდამავალი უნდა იყვნენ, გარდაუვალობის შემთხვევაში კი მათთან წრფელობითი ბრუნვით გადმოცემული სახელი ქვემდებარე იქნებოდა. მაგრამ რადგანაც ეს ზმნები ვნებითური ფორმით ორპირიანი არიან, ამიტომ ახლა სამპირიანად იტყვიან. ამის მაგალითებია:

რნ პრქუას ძმასა თვსსა შესულ ებულ, თანამდებ იყოს კრებული... მთ 5,22 C; გამოიჩინა ათორმეტნი მათგანნი, რომელთაცა მოციქულ უწოდა... ლ 6,13; უწოდდიან თავყუანის-საცემელ და სამსახურებელ... კიმ. 105,26.

ესა და მსგავსი ფორმები უძველესი მდგომარეობის გამოხატულებად უნდა ჩაითვალოს, ძველ ქართულში ამის ნორმად აღიარება არ შეიძლება.

4. წრფელობითი ბრუნვა გამოყენებული იყო დროის გარემოების გადმოსაცემად:

და განთიად სთქვთ; ზამთარი იყოს, რ კსინავს მწუხარედ ცაჲ...

მთ 16,3; და 3^ა პეტრეს: ესოდენ ვერ ძალ-გიც ქამ ერთ მღვდარებად ჩემ თანა... მთ 26,40; და მრავალ ქამ სამოსელი არა შეემოსა... ლ 8,27; მცირედ ქამ თქნ თანა ვარ... ი 7,33; 13,33; კიმ. 300,36; და ვითარ ილოცეს მყოვარ ქამ... Ошце. 206—207; და იყო ვინმე მუნ დედაკაცი, რი იყო წყაროდთა სისხლისადთა გუემულ ათორმეტ წელ... მრკ 5,25; დაადგრა ექუს წელ... კიმ. 20,17; მიუგო სიმონ და პრქა: მოძლუარ, ღამე ყოველ დავშუერით და არარაჲ მოვიდეთ... ლ 5,5 D; არა მიგვახლოს შენ ორმეოც დღე და ორმეოც ღამე... კიმ. 325,12; იფარვიდა თავსა თვსსა ხუთ თთუე... ლ 1,24 D.

5. ფართოდ იყო გამოყენებული წრფელობითი ბრუნვა აგრეთვე რეზის გარემოებად:

მაშინ პეროდე იდუმალ მოუწოდა მოგუთა მათ... მთ 2,7 C; და მოიყვანეს იგი პირველ ანაფსა... ი 18,13 C; უკუანაფსკნელ მიაღლინა მათა ძმ თვსი... მთ 21,37; და მოვიდეს მწრაფლ და პოვეს მარიაში და იოსები... ლ 2,16; მკუთერ განვიდა მისგან ეშმაკი... კიმ. 251,24; მისდევდეს მას მკვარცხლ ქალაქებისაგან... მთ 14,13 D; მძლავრ შეხოლო-ვიდა და თაყუანის-სცა პატიოსანსა ჯუარსა... შეშან. 16,4-6; და მგზავრ ჰკითხვიდა მოწაფეთა თვსთა და ეტყოდა... მრკ 8,27; ნანდკლ აღდგა ორი და ეჩუენა სიმონს... ლ 24,34 C; ზეპირ ჩაწერე... Ошце. 274; წარვიდა ცოცხალ... კიმ. 337,17; პქა მას: კეთილ, სახიერო მონაო... ლ 19,17; ხ იგინი უფროჲს განძლიერდებოდეს... ლ 23,4; უფროჲს და უმეტეს განძლიერდა... კიმ. 10,4.

6. რამდენიმე სახელთან წრფელობითი ბრუნვა წოდებითი ბრუნვის ფუნქციას ასრულებდა. ამის მაგალითებია:

მოუგდა მას ერთი მწიგნობართაგანი და 3^ა მას: მოძლუარ, მიგდევდე შენ... მთ 8,19 D; იხ. აგრეთვე: მთ 22,16; 26,25,49; მრკ 9,17,38; 10,35; 12,14; 13,1; ლ 3,12; 5,5; 7,40; 8,24; 9,33; 10,25; 20,38; ი 8,4; 11,8; ხ წმიდამან შეშანიკ მრქუა მე: ხუცეს, და მეცა დიდსა ღუაწლსა განმზადებულ ვარ... შეშან. 3, 4—15; იხ. იქვე: 7,17—18; 7,33; 7,22; 7,27; 10,13; 15,7; 15,10; არარაჲსაგან მომიყვანენ არსებად და შემოსე, სახიერ, სამოსელი იგი უხრწნელებისაჲ... სას. პ. რმდ 39—40; იხ. იქვე: რათ 22; როგ 140; როდ 168; როე 190; რეზ 62; იშ 37; კ 7; პდ 238; სე 30; სშ 114; სია 194; სიგ 27; სიე 75; სიე 107 109; სიშ 154 და სხვ.; რაჲმს დაეფალ, მაცხოვარ, გულსა ქუეყანისასა, ცანი იგლოვდეს... იქვე, ით 3; იხ. იქვე: ზბ 38; რნბ 25; სე 51; სკა 58; სდვ 239; ტი 89; ტიდ 191; ტლა 23 და სხ.; მხოლოო ქველის მოქმედ, აცხოვნენ სულნი ჩუენნი... ქილ. 78,7—8; ქველის მოქმედ მაცხოვარ, დამიფარენ მარჯუენამან შენმან... იქვე, 121,16—17; ისმინე, ისრაელ... მრკ 12,29.

ზემოთ წარმოდგენილ მასალაში წრფელობითი გამოყენებულია როგორც გარკვეული ბრუნვა თავისი საკუთარი ფორმითა და დანიშნულებით. ასეთ შემთხვევაში წრფელობითს მოქმედების არე ზუსტად განსაზღვრული აქვს, მისი სხვა ბრუნვებში არევა შეუძლებელია.

მაგრამ გარდა ამ შემთხვევებისა წრფელობითი ბრუნვის ფორმა ძალიან ხშირად გამოყენებული აქვთ საკუთარ სახელებს სხვადასხვა ბრუნვის ფუნქციის გადმოსაცემად. ასეთ შემთხვევაში, რასაკვირველია, ჩვენ არა გვაქვს წრფელობითი, როგორც ბრუნვა, მაგრამ რადგანაც ამ ბრუნვის ფორმა არის გამოყენებული ამა თუ იმ ბრუნვის შინაარსის გადმოსაცემად, ჩვენ ამათაც უნდა შევხვით.

1. წრფელობითი ბრუნვის ფორმა სახელობითი ფუნქციით

ძველ ქართულში საკუთარი სახელებს სახელობით ბრუნვაში არაფითარი ნიშანი არა აქვთ; ეს სახელები აქ წმინდა ფუძეს, ე. წ. წრფელობითი ბრუნვის ფორმას იყენებენ. ეს თვისება საკუთარი სახელებისა უძველესი დროიდან მოდის, როცა ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული სახელობითი, როცა ყველა იმ როლს, რომელიც შემდეგში წრფელობითმა და სახელობითმა გაიყვეს, მხოლოდ წრფელობითი ასრულებდა. საკუთარმა სახელებმა ეს მდგომარეობა დიდხანს შეინარჩუნეს. ამიტომაც, რომ ძველ ქართულში წრფელობითი ბრუნვის ფორმა ასეთ სახელებში იმავე დროს ასრულებს სახელობითი ბრუნვის როლსაც.

ეს მოვლენა კარგადაა ცნობილი სათანადო ლიტერატურაში და ამიტომ აქ მცირე საილუსტრაციო მასალით დავკმაყოფილდებით.

არქელაოზ მეფობს... მთ 2,22 D; წარიყვანა იჯ პეტრე და იაკობ და იოვანე, ძმაჲ მისი... მთ 17,1.

აქ ხაზგასმულ სახელებს წრფელობითი ბრუნვის ფორმა აქვთ, მაგრამ ნამდვილად სახელობითს ბრუნვაში არიან, რასაც ააშკარავებს ერთ მათგანთან (იოვანე) გამოყენებული დანართი: ძმაჲ მისი.

სხვა მაგალითები: ხ იოსებ, კმარი მისი, მართალი იყო... მთ 1,19 D; რ ეგერა მოძიებად ვალს პეროდე... მთ 2,13 D; რაქელ სტიროდა შეილთა თჳსთა... მთ 2,18 D; მაშინ მოვიდა იჯ გალილეათ იორდანედ... მთ 3,13 D; და იყო მუნ მარიამ მაგდალენელი... მთ 27,61 D; მაშინ იჯ აღმოიყვანა სულისაგან უდაბნოდ... მთ 4,1 D; მაშინ ჰქა მათ იჯ განცხადებულად: ლაზარე მოკუდა... მრკ 11,14; ხ მართას ვა ესმა, რ იჯ მოვალს, მიეგებგოდა მას, ხ მრმ სახლსა შინა ჯდა... მრკ 11,20; ხ მრმ ვა მოვიდა, სადა-იგი იყო იესუ... მრკ 11,32; და ცრემლოდა იესუ... მრკ 11,35; და რქს განვიდა იუდა, თქა იჯ... მრკ 13,31; ხ სიმონ-პეტრე დგა და ტფებოდა... ი 18,25; გამოვიდა პილატე მათა გარე და ჰქა მათ... ი 18,29.

ხაზგასმული საკუთარი სახელები აქ ყველა სახელობით ბრუნვაში დგას. ეს უფრო ნათელი იქნება, თუ მათ მაგივრად რომელიმე საზოგადო სახელს ავიღებთ; ამ შემთხვევაში აშკარად გამოჩნდება ამ სახელობითი ბრუნვის ფორმა; მაგ.: ლაზარე მოკუდა = კაცი მოკუდა, ხ მრმ ვა მოვიდა, სადა-იგი იყო იჯ = ხ დედაკაცი ვა მოვიდა, სადა-იგი იყო შეილი...

აღსანიშნავია, რომ ძველსავე ქართულში გვხვდება შემთხვევები, როცა საკუთარი სახელები იჩენენ საზოგადო სახელებთან გათანაბრების ტენდენციას: მათ უჩნდებათ სახელობითში ამ ბრუნვის ნიშანი ი (ა): ვინ გნებაეს

ორთავანი და მიგიტეო თქნ¹ მათ ჰქეს: ბარაბა... მთ 27,21 E; და იყო ვინმე დედაკაცი, რომლისაჲ სახელი მართა... ლ 10,38; აბრაჰამ შვა ისაკი, ისაკი მან შვა იაკობი... მთ 1,2 C; და მივიდეს მწრაფლ და პოეეს მრმბი და იოსები და ყრმაჲ იგი მწოლარც ბაგასა... ლ 2,16 E; მამა გვეს ჩნ აბრაჰამი... მთ 3,9 D; რ არლა მოსრულ იყო ი² დაბად, ა³დ მუნლა იყო ადგილსა მას, სადა მიეგებოდა მას მართა... ი 11,30.

აქ შეიძლება დავსძინოთ, რომ აღნიშნული პროცესი საკუთარი სახელების გათანაბრების საზოგადო სახელებთან დღეს უკვე დასრულებულია. მარიამ და მარიამი (მოვიდა), იოსებ და იოსები (წერს), იაკობ და იაკობი (აკეთებს), ისაკ და ისაკი (მუშაობს), აბრაჰამ და აბრაჰამი (ყიდის) თანაბრად შესაძლებელი არ არის დღევანდელი ქართულისათვის: გაბატონებულია უკანასკნელი.

2. წრფელობითი ბრუნვის ფორმა მოთხრობითის ფუნქციით

არც მოთხრობითში აქვს საკუთარ სახელებს რაიმე ნიშანი. ეს ბრუნვაც წრფელობითი ბრუნვის ფორმითაა წარმოდგენილი ძველ ქართულში; ეს იმიტომ, რომ მოთხრობითიც წრფელობითის ნაყარია, ოღონდ მისი ჩამოყალიბება უფრო ადრე უნდა მომხდარიყო, ვიდრე სახელობითისა¹. საკუთარმა სახელებმა ეს ძველი მდგომარეობა აქ უფრო დიდხანს შეინარჩუნეს, ვიდრე ამას ჩვენ ვხედავთ სახელობით ბრუნვასთან დაკავშირებით. სხვა-ნაირად რომ ვთქვათ, საკუთარ სახელებს მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანი მან → მა → მ უფრო გვიან უჩნდებათ, ვიდრე ამავე სახელებს სახელობითის ნიშანი (ი, ა); თუმცა ეს პროცესი გათანაბრებისა გაცილებით ადრე უნდა დაწყებულიყო. მას ვამჩნევთ ჩვენ ჯერ კიდევ კლასიკურ ქართულში.

მაგალითები წრფელობითი ბრუნვის ფორმის გამოყენებისა მოთხრობითი ბრუნვის ფუნქციით:

განილვა იოსებ ძილისა მისგან და ყო ეგრე... მთ 1,24 D; მაშინ ჰეროდე ფარულად მოუწოდა მოგუთა მათ... მთ 2,7 D; მაშინ ჰქა მას იესუ... მთ 4,10 D; მიუგო პეტრე და ჰქა იესუს... მთ 17,4; დომინოს შეურაცხ-ყენა იგინი... კიმ. 250,25; ჰრქუა სებასტიანოს [მას]... იქვე, 137,25; მაშინ ე²ა იხილა იუდა, რ³ნ მისცა იგი, რ⁴ დაისაჯა, შეინანა... მთ 27,3; მაშინ ჰრქუა მას პილატი... მთ 27,13; და ჰქა ზაქარია ანგელოზსა მას... ლ 1,18 D; ... და ყოვლისა მისთვის, რ⁵ი კმნა ბოროტი ჰეროდე... ლ 3,19; მიუგო ი⁶ და ჰქა მას... ლ 4,4,8; და გულისხმა-ყენა იესუ გულის ზრახვანი მათნი... ლ 5,22 E².

¹ წინადადებაში: „რომელმან ჰრქუას ძმასა თვსა ცოფ...“ გვაქვს მოთხრობითი (რომელმან), მაგრამ ჯერ კიდევ არ გავაჩნია სახელობითი, მის ადგილს წრფელობითი იტერს (ცოფ). იხ. ამის შესახებ არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართულურ ენებში: უნივ. შრომები, X, გვ. 173.

² ნ. მარს თავის ტაბულაში საკუთარი სახელების (=ადამიანთა სახელების) მოთხრობითი ბრუნვა მან³ით აქვს აღნიშნული: პეტრემან, იონამან, გიორგიმან (OT, VII), ხოლო გრამატიკაში ამათ ნაცვლად წრფელობითი ბრუნვის ფორმა აქვს მოცემული: წრფ. კოზმა, მოთხრ. კოზმა, რასაც შემდეგი შენიშვნა ახლავს: „Д. и М. от личн.“

მსგავსი ფორმები მე-18 საუკუნის მწერლობაშიც მტკიცედ გრძნობდა თავს; ცნობილია, მაგალითად, სულხან-საბა ორბელიანის არაკებში ასეთი გამოთქმები: „ჰრქუა ჯ უ მ ბ ე რ არაკი“, „ჰრქუა ლეონ არაკი“, „სედრაქ ჰრქუა არაკი“ და სხვ. ამ მოვლენის გადმონაშთი უნდა იყოს ხალხური პოეზიის ქვემოთ მოყვანილი ნიმუშები, რომლებიც არაიშვიათად ისმის დღესაც:

„როსტომ სთქვა: ერთი არა სჯობს
ამ ჩემსა მოგონებასა,
ერთხელ სჯობია სიკვდილი
სულ მუდამ დაღონებასა“.

ან ეს:

„როსტომ სთქვა: მიწა გრილია,
მტერსა არ უნდა რბილობა,
კარგია ვაჟკაცისათვის
ომშია გამოცდილობა“.

(ხალხური პოეზია, 1934, გვ. 205—206)

ან, ბოლოს, ასეთი:

„ავთანდილ გადინადირა
ქელი მაღალი ტყიანი“¹ (იქვე, 99)

მეორე მხრივ, ამ მდგომარეობის რღვევის პროცესი ადრევე დაწყებულია, საზოგადო სახელებთან გათანაბრების ტენდენცია უკვე ძველსავე ქართულში დასტუბობია მოთხრობით ბრუნვასაც. აი, ამის ნიმუშები:

ისაკმან შვა იაკობი... მთ '1,2 C; ხ^რ გეტყვ თქ^ნ: არცაღა სოლო-
მონმან² ყოველსა მას დიდებასა თუსსა შეიმოსა... ლ 12,27.

то имени, конечно, можно образовать козмба-ман и козмба-о, но в памятниках древне-грузинской литературы эти формы или вовсе отсутствуют (так козмба-ман) или изнегаются“ (Грамм. 49). მიუხედავად ამ შენიშვნისა, ავტორს თავის გრამატიკაში ერთ ადგილას მაინც აქვს ეს სახელი მოცემული ძველი ქართულისათვის უცნაური ფორმით: გ ი ო რ გ ი - მ ა ნ (Грамм. 57).

¹ როსტომ, ავთანდილ ჩვენ ზემოთ აღწერილი ძველი მდგომარეობის გადმონაშთად მიგვაჩნია. არ შეიძლება დაეუშვათ, რომ აქ ნოთხრობითის ნიშანი -მა (როსტომმა, ავთანდილმა) დაიკარგა იმის გამო, რომ ამ სახელთა ფუძე ნარნარა ბგერებით ბოლოვდება: როსტომ, ავთანდილ... ასე რომ იყოს, მაშინ რად არა გვქვს მსგავსი მაგალითები სხვაგან, რად ვამბობთ ეგრე ადვილად: ქათამმა ჩხრიკა, ჩხრიკა... ქალმა თქვა, ხილმა თქვა... თუ მაინცადამაინც რამე უნდა დაკარგულიყო აქ, ეს მანს ეხებოდა, რაღაზე მიჰყვა მას აქ ეს ამ დაშვებით აუხსნელი რჩება.

² „სოლომონმან“ გვაქვს ამ რედაქციის ყველა ნუსხაში (A, D, E, F, G, H), სხვებში ყველგან „სოლომონ“ არის (B, C, J, K).

ერთი კია მაინც აქ აღსანიშნავი: რამდენადაც ეს გათანაბრების პროცესი ნელა მიმდინარეობდა, იმდენად მკვეთრი იყო იგი. დღეს სახელობით ბრუნვაში თანაბრად არ შეგვიძლია ვიხმაროთ როგორც იოსებ, ისე იოსები (ვთქვათ, წერს), მით უფრო ითქმის ეს მოთხრობითზე: აქ მხოლოდ ახალი, ბრუნვის ნიშნიანი სახეობა გვაქვს: იოსებმა (ვთქვათ, დაწერა), მაგრამ არა: იოსებ დაწერა წიგნი.

მ. წრფელობითი ბრუნვის ფორმა წოდებითის ფუნქციით

წოდებითი ყველაზე გვიან წარმოქმნილი ფორმაა. პირველად მის მოვალეობასაც წრფელობითი ასრულებდა. როგორც ვნახეთ, თვით ძველ ქართულში გვაქვს ისეთი შემთხვევები, როცა საზოგადო სახელების წოდებითსაც აქვს გამოყენებული წრფელობითი ბრუნვის ფორმა (მოძღუარ)¹, ხოლო რაც შეეხება საკუთარ სახელებს, ამათზე უფრო მეტი დაბეჯითებით შეიძლება ამის თქმა. მოვიყვანოთ ამის რამდენიმე მაგალითი:

ჰქა მას: იოსებ, ძეო დავითისო, ნუ გეშინინ მიყვანებად მარიამისა... მთ 1,20 D; ჰრქუა მას ივ: მარიამ!.. ი 20,16; და ესე ვა თქა, გმითა დიდითა ღალად-ყო: ლაზარე, გამოვედ გარე!.. ი 11,43; ჰქა სიმონ-პეტრეს ივ: სიმონ იონაასო, გიყუარ მეა უფროდს ამათსა?.. ი 21,15; ჰქა მას ანგელოზმან მან: ნუ გეშინინ, მარიამ! ჰპოვე მადლი წე ღთისა... ლ 1,30; ეჰა, რად არს ჩნი და შენი, ივ ნაზარეველო... ლ 4,34; მიჰხედა ივ

¹ სახელობითი ბრუნვის ჩამოყალიბების შემდეგ წოდებითმა ამ ახლად წარმოქმნილი ბრუნვის ფორმა გამოიყენა. წოდებითი ბრუნვის განვითარების ეს (II) საფეხური უნდა იყოს ასახული შემდეგ მაგალითებში: 1. და შენ, ბეთლემ, ქუეყანაჲ ეგე იუდაჲსი, არასადა უმრწემეს ხარ მთავართა შორის იუდაჲსთა... მთ 2,6 D. ნაზგასმული ფორმა წოდებითი ბრუნვის შინაარსს შეიცავს (შდრ. ბერძნ. შესატყვისი: *καὶ σὺ, βηθλεὲμ, γῆ Ἰούδα*). უფრო მოგვიანო დროის ქართულით ეს ადგილი ასე იქნებოდა წარმოდგენილი: და შენ, ბეთლემ, ქუეყანაო იუდაჲსო... 2. მიუგო ივ და ჰრქუა მას: მ ნათესავი ურწმუნოჲ და გულარძნილი! ვდს თქნ თანა ვიყო, ვდს თავს-ვიდებდე თქნსა?.. მთ 17,17; მრკ 9,19; ლ 9,41. რომ აქ ნაზგასმული სახელები წოდებითის შინაარსით არის ნახმარი, ამაში გვარწმუნებს: ა. ბერძნული შესატყვისი, სადაც ეს ადგილი წოდებითის ფორმით არის გადმოცემული: *ὁ γυνεὲ μαριὰμ καὶ βηθλεὲμ...* და ბ. აღიშის ოთხთავის სათანადო ადგილი, რომელიც ონიანი ფორმით არის წარმოდგენილი: *მ ნათესავო ურწმუნოო და გულარძნილო...* მთ 17,17; 3. რ ეტყოდა მას ივ: სული ეგე არაწმიდაჲ, განვედ კაცისა მაგისგან... მრკ 5,8. „სული ეგე არაწმიდაჲ“ შემდეგდროინდელ „სული არაწმიდაო“-ს ნიშნავს და ამ აზრითაც არის ნახმარი. ეს მტკიცდება თვით ბერძნული შესატყვისით, სადაც იკითხება: *ἐλθε γὰρ ἄσπις, ἡ ἐν σοὶ καὶ ἡ ἀκαθαρσία, ἧς τοὺς ἀνθρώπους...* აღიშის ოთხთავის წაკითხვა აქაც სიტყვასიტყვით მისდევს ბერძნულს და, რაც უფრო საინტერესოა, ონიანი ფორმით არის მოცემული: რ ეტყოდა მას: განვედ, სული არაწმიდაო, მაგის კაცისგან!.. ამ სამი შემთხვევიდან ორი ისეთია, რომ მასში განსაზღვრული ნაწევარი შედის (ეგე) და შეიძლება გვეფიქრა, რომ ამის ბრალია წოდებითის არიდებაო, მაგრამ მაშინ შესაძლებელია ვერ მოვეუძებნოთ ახსნას...

განვითარების III საფეხურზე წოდებითმა საკუთარი ფორმა გაიჩინა (ო დაბოლოებით) და ამით თვალსაჩინოდ გამოეყო სხვა ბრუნვებს.

და პქა მას: ზაქე, იწრაფე და გარდამოვედ, რა დღეს სახლსა შინა შენსა ჯერ-არს ჩემი ყოფად... ლ 19,5.

წოდებითმა ბრუნვამ ეს ძველი სახე ყველაზე დიდხანს შეინარჩუნა: მას თითქმის ამნაირად ვხმარობთ დღესაც. პეტრე! ლაზარე! მარიამ! იოსებ! დავით! ჩვეულებრივი ფორმებია დღევანდელი ქართულისათვისაც. საზოგადო სახელების წოდებითი ბრუნვის ნიშანმა (ი-მ) ველარ მოახერხა საკუთარ სახელებში გადასვლა: ისეთი ფორმები, როგორიცაა: დავითო, თამარო, ეთერო, ვახტანგო¹... დიალექტებში თუ შეიძლება შეხვდეს კაცს და ისიც იშვიათად. ახალ ქართულში შედარებით ხშირია ნარედუქციალი ვინის ხმარება ბოლო-ხმოვნიან საკუთარ სახელებთან; მაგალითად: „ჰა, პეტრეც!.. თავს გაუფრთხილდი, არ გაბრწყინდი!“ (ი. ჯავახიშვილი, მხატვრული ნაწერები, 1937, გვ. 501), მაგრამ ამასთანავე: „ჰა, პეტრე, გაუფრთხილდი, არ გაგაბრწყინდი...“ (იქვე, 502). მაგრამ ასეთ მოვლენას, როგორც ვთქვით, უფრო დიალექტებში ვამჩნევთ, სალიტერატურო ქართული აქ ძველისძველ გზას მიჰყვება.

დასასრულ, ორი შენიშვნა: ჩვენ აქ წარმოვადგინეთ სათანადო მასალები მხოლოდ ადამიანთა სახელების შესახებ. ჩვენს მსჯელობაში შეგნებულად იყო უგულებელყოფილი გეოგრაფიული პუნქტის აღმნიშვნელი სახელები. ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ჩვენ მიერ აქ წარმოდგენილი მასალა და ჩვენი მსჯელობაც მხოლოდ მხოლოდობითს რიცხვს შეეხებოდა; მრავლობითი რიცხვი ასეთ სახელებს, როგორც ცნობილია, საერთოდ არ გააჩნიათ².

ამისდა მიუხედავად ნ. მარს თავის ტაბულებში შეტანილი აქვს საკუთარ სახელთა (= ადამ. სახ.) მრავლობითი რიცხვიც:

ა. იონ-ები, იონ-ების || იონ-ებისა, იონ-ებსა- || ებს, იონ-ებმან, იონ-ებით || იონ-ებითა, იონ-ებად || იონ-ებადა, იონ-ებო, იონ-ებ... პეტრე-ები, პეტრე-ების || პეტრე-ებისა, პეტრე-ებსა || -ებს, პეტრე-ებმან, პეტრე-ებით || პეტრე-ებითა, პეტრე-ებად || პეტრე-ებადა, პეტრე-ებო, პეტრე-ებ... გიორგ-ები, გიორგ-ების || -ებისა³. გიორგ-ებსა || -ებს, გიორგ-ებმან, გიორგ-ებით || გიორგ-ებითა, გიორგ-ებად || გიორგ-ებადა, გიორგ-ებო, გიორგ-ებ.

ბ. იონა-ნი, იონა-თ || იონა-თა, იონა-ნო... პეტრე-ნი, პეტრე-თ || პეტრე-თა, პეტრე-ნო... გიორგ-ნი, გიორგ-თ || გიორგ-თა, გიორგ-ნო⁴.

მაგრამ უნდა შევნიშნოთ, რომ ასეთი ფორმები პირწმინდად ხელოვნურია და იგი ძველი ქართულის სინამდვილეში არ გვხვდება.

აკად. ა. შანიძე ამბობს, რომ ადამიანთა სახელებს და რამდენადმე გეოგრაფიულ პუნქტთა სახელებს მრავლობითი რიცხვი არ გააჩნიათ⁵.

¹ დათო, თამრო, [ა]კაკო და მისთანა ფორმები უკვე სახელობითად არის ქცეული.

² ა. შანიძე, ძვ. ქართ., გვ. 016.

³ შეცდომით „ების“-ა დაბეჭდილი.

⁴ Il. Mapp, OT, VII.

⁵ ა. შანიძე, ძვ. ქართ., გვ. 016.

აღსანიშნავია, რომ თვით აკად. ნ. მარშაც უარყო შემდეგ ეს დებულება და თავის ცნობილ გრამატიკაში ადამიანთა სახელების მრავლობითი რიცხვი აღარ შეუტანია.

4. საკუთრივ წრფელობითი

წინა მუხლებში ჩვენ საქმე გვქონდა წრფელობითი ბრუნვის ფორმასთან, როცა ეს ფორმა საკუთარ სახელთა სხვა ბრუნვის მიერ (სახ., მოთხრ., წოდ.) იყო გამოყენებული. წრფელობითზე, როგორც გარკვეულ დამოუკიდებელ ბრუნვაზე, ასეთ შემთხვევაში ლაპარაკი არ შეიძლებოდა. ახლა კი უნდა შევეხოთ საკუთრივ წრფელობით ბრუნვას საკუთარ სახელებში.

მაგრამ ამას წინასწარ ორიოდ სიტყვა უნდა წარვუძღვაროთ თვით საკუთარი სახელების შესახებ.

როცა საკუთარ სახელებზე ლაპარაკობენ, გულისხმობენ ადამიანთა სახელებს (ამირან, აბო, გიორგი, პავლე, მართა, იესუ), შემდეგ გეოგრაფიული პუნქტის აღმნიშვნელ სახელებსაც (ოპიზა, ხანძთა, ვარძია, შატბერდი, იერუსალში, ბეთლემი). მაგრამ გეოგრაფიული პუნქტის აღმნიშვნელი სახელები კარგა დიდი მანძილით სცილდებიან ადამიანთა სახელებს და უფრო საზოგადო სახელების საერთო ბრუნებას უახლოვდებიან. ყველაზე მეტად ეს ხდება სახელობით ბრუნვაში (შატბერდი, იერუსალში, ბეთლემი), ყველაზე ნაკლებად — წოდებითში (ბეთლემ... მთ 2,6 D; კაფარნაუმ... მთ 11,23 D). რაც შეეხება მოთხრობითს, ამ ბრუნვაში დასმული გეოგრაფიული სახელები ძალზე იშვიათად გვხვდება. ამიტომ ჩვენ საკუთარ სახელებზე მსჯელობისას მხედველობაში გვაქვს მხოლოდ ადამიანთა სახელები; საკუთარ სახელთა ბრუნების მთელი თავისებურება სწორედ ადამიანთა სახელებშია ჩამარხული. ამიტომ ამ სახელთა მაგალითებით დაკმაყოფილება არ უნდა იყოს გაუმართლებელი.

აკად. ნ. მარს თავისი გრამატიკის ძირითადს ტაბულებში საკუთარი სახელებისთვისაც აქვს მოცემული წრფელობითი ბრუნვა, რომელსაც ის გაუფორმებელ ბრუნვას (Неоформленный падеж) ეძახის. საკუთარი სახელები აქ სხვა მხრივაც არის გათანაბრებული საზოგადო სახელებთან. აი, მისი სქემა:

		Эмфат.
Именит.	იონა-ა	—
Родит.	იონა-ას	იონა-ასა
Дательн.	იონა-სა, -ს	—
Дат. местонм.	იონა-მან	—
Творит.	იონა-ათ	იონა-ათა
Направ.	იონა-დ	იონა-და
Зват.	იონა	—
Неоформл.	იონა	—

		Эмфат.
Именит.	პეტრს	—
Родит.	პეტრს	პეტრსა
Дательн.	პეტრე-სა, -ს	—
Дат. местоим.	პეტრე-მან	—
Творит.	პეტრსთ	პეტრსთა
Направ.	პეტრე-დ	პეტრე-და
Зват.	პეტრე	—
Неоформл.	პეტრე	—

		Эмфат.
Именит.	გიორგ-ი	—
Родит.	გიორგ-ის	გიორგ-ისა
Дательн.	გიორგი-სა, -ს	—
Дат. местоим.	გიორგი-მან	—
Творит.	გიორგ-ით	გიორგ-ითა
Направ.	გიორგ-ად	გიორგ-ადა
Зват.	გიორგი	—
Неоформл.	გიორგი ¹	—

ჩვენ აქ არ გვაინტერესებს არც ის გარემოება, რომ ავტორს ადამიანთა სახელები სახელობითს ბრუნვაში საზოგადო სახელების საერთო ნიშნით აქვს მოცემული: ი, ა (იონა-ა, პეტრს, გიორგ-ი), არც ისა, რომ მათ მოთხრობით ბრუნვაში მან ფორმანტით წარმოგვიდგენს, რაც სრულებით არ შეეფერება ძველი ქართული ენის ნორმებს, და არც სხვა, თავისთავად საყურადღებო გარემოება (როგორც, მაგალითად, ამ სახელთათვის მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვების ფორმათა მიკუთვნება); ჩვენთვის აქ საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ, ავტორის აზრით, ადამიანთა სახელებს მოეპოვებათ წრფელობითი ბრუნვა, ეს ბრუნვა ადამიანთა სახელებში საცხებით დამოუკიდებლად არის გამოყოფილი.

არსებითად ეგევე სქემა აქვს მას მიღებული თავის 1925 წ. გამოსულ გრამატიკაში, ოღონდ აქ ის განსხვავებაა შეტანილი, რომ მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანი მან სამართლიანად არის მოხსნილი, და, რაც ჩვენთვის უფრო საყურადღებოა, წრფელობითი ბრუნვა, ასევე სამართლიანად, სულ თავშია მოქცეული. ორიოდ ნიმუშს აქედანაც მოვიყვანთ:

Иф.	კოზმა
Им.	კოზმა ა
Р.	კოზმა-ას, ააფ. კოზმა-ასა
Д. ¹	კოზმა-სა > კოზმა-ს

¹ Н. Марр, OT, VII.

Д. II	= Hტ.
T.	კოზმა-ათ, ამჟ. კოზმა-ათა
H.	კოზმა-დ
Зв.	= Hტ. ¹
Hტ.	პეტრე
Hm.	პეტრშ
P.	პეტრშს, ამჟ. პეტრშსა
Д. ¹	პეტრე-სა → პეტრე-ს
Д. ^{II}	= Hტ.
T.	პეტრშთ, ამჟ. პეტრშთა
H.	პეტრე-დ
Зв.	პეტრე ²

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ავტორს გიორგი აქაც ისევე აქვს გაფორმებული, როგორც ტაბულებში ჰქონდა წარმოდგენილი (მოთხრ. გიორგი-მან), მაგრამ მითითებული აქვს პარაგრაფზე შესადარებლად (§ 43, ა), სადაც ადამიანთა სახელების მოთხრობითის როლს გაუფორმებელი ბრუნვა (=წრფელ.) ასრულებს: „ელისაბედ ქმნა იგი“ და სხვ.

ასე რომ, თუ პრინციპულად შევხედავთ საკითხს, აკად. ნ. მარის მიხედვით, წრფელობითი ბრუნვა ადამიანთა სახელებს მოეპოვებათ³.

აკად. ა. შანიძეს საკუთარ სახელთა ბრუნების პარადიგმებში წრფელობითი ბრუნვა არა აქვს შეტანილი. ეს გარემოება ავტორს ასე აქვს დასაბუთებული: საკუთარ სახელებს „ჩ ვ ე უ ლ ე ბ რ ი ვ“⁴ მოეპოვებათ სამი ფორმა, რომელთაგანაც: ერთი საზოგადო სახელთა სახელობით-წოდებით-მოთხრობითის ბადალია (ეს ბრუნვები აქ გარჩეული არაა და არც რაიმე ბრუნვის ნიშანი მოუღიო), მეორე მიცემითისაა და მესამე ნათესაობითისა⁵.

ამგვარად, აკად. ნ. მარის მიერ წამოყენებული ზემოთ მოყვანილი დებულება აქ კატეგორიულად უარყოფილი არაა: წრფელობითი ბრუნვა ჩვეულებრივ არ გააჩნიათ საკუთარ სახელებსო, ამბობს ავტორი და კიდევ ხაზს უსვამს ამ არაკატეგორიულ განცხადებას, როცა უმატებს: მათ, ე. ი. საკუთარ სახელებს, „ყველა ბრუნვის წარმოება უჭირთ“-ო⁶.

¹ Н. Марр, Грамм., გვ. 48—49.

² იქვე, გვ. 50—51.

³ ოღონდ ერთი კია, რომ ავტორი არსად არ აღნიშნავს, თუ რა შემთხვევაში იხმარება საკუთრივ ეს ბრუნვა. უფრო ხშირად ავტორი აქ ლიტონ ფორმას გულისხმობს, რომელიც შეიძლება გამოიყენოს მოთხრობითმა (ელისაბედ ქმნა იგი), სახელობითმა (ელისაბედ მოვიდა) და წოდებითმა (ელისაბედ, მოვედა). საკუთრივ წრფელობითი ბრუნვის ადგილი გაურკვეველი რჩება.

⁴ ხაზი ჩემია.

⁵ ა. შანიძე, ძვ. ქართ., გვ. 016.

⁶ იქვე. ხაზი აქაც ჩემია.

აქვს თუ არა საერთოდ საკუთარ სახელებს წრფელობითი ბრუნვა? ამ კითხვის დასმისას ჩვენ საზოგადო სახელების ბრუნების საერთო სქემიდან გამოვდივართ, რადგანაც ბრუნების ყველა შესაძლებელი სახეობა საზოგადო სახელებშია მოცემული. ეს გარემოება ასე აქვს გადმოცემული აკად. ა. შანიძეს: „რვა ბრუნვის შესახებ საუბრის ნებას მხოლოდ ზოგადი სახელები გვაძლევს. მარტო საკუთარ სახელთა მიხედვით რომ გვემსჯელა, ბრუნვათა რიცხვი ხუთი გვექნებოდა“¹. ამ მხრივ თუ შევხედავთ საქმეს, უნდა განვაცხადოთ, რომ საკუთარ სახელებსაც მოეპოვებათ წრფელობითი ბრუნვა. ასეთი დებულების წამოყენება სრულიად ბუნებრივია, რამდენადაც ჩვენ შეჩვეული ვართ აზრს, რომ საკუთარ სახელებს მოეპოვებათ სახელობითი, მოთხრობითი და წოდებითი ბრუნვები. ასეთ შემთხვევაში ერთი ფორმა (ფუძე, წრფელობითი ბრუნვა) ოთხი ბრუნვისათვის იქნებოდა განკუთვნილი. სხვა ბრუნვების მიმართ ეს დებულება არ მოითხოვს ახსნა-განმარტებას: როცა „ელისაბედ ქმნა იგი“-ო ვამბობთ, ვგულისხმობთ, რომ აქ „ელისაბედ“ მოთხრობითი ბრუნვის როლს ასრულებს (შდრ. კაც მ ა ნ ქმნა იგი); ფორმაში „ელისაბედ წარვიდა“ — „ელისაბედ“ სახელობითი ბრუნვის ფუნქციის მატარებელია (შდრ. კაცი წარვიდა); ხოლო ფორმაში „ელისაბედ, მოვედ!“ ეგვე სახელი წოდებითი ბრუნვის მოვალეობას ეწევა (შდრ. კაცი, მოვედ). ეს ყველაფერი სწორედ ისე ხდება, როგორც, ვთქვათ, „ჩუენ ვწერთ“ ფორმაში „ჩუენ“ სახელობითი ბრუნვააო, ვამბობთ, ფორმაში „ჩუენ დავწერეთ“ ეგვე სიტყვა მოთხრობითად გვესმის, ხოლო ამ ფორმაში „ჩუენ დავწერიეს“ ეგვე სიტყვა („ჩუენ“) მიცემით ბრუნვად გვაქვს მიჩნეული. მაგრამ როდისღა გვექნება წრფელობითი? რა შემთხვევაში უნდა ჩავთვალოთ ეს ოთხის ზიარი ფორმა (ფუძე) წრფელობით ბრუნვად?

ზემოთ ჩვენ გაკვირვით ვილაპარაკეთ, სხვათა შორის, ორი ზმნის თავისებურების შესახებ. ეს იყო „პრქუა, ერქუა“ და „უწოდა, ეწოდა“ (გვ. 60). როგორც ვნახეთ, ამ ზმნებთან წრფელობითი ბრუნვა იხმარება ჩვეულებრივად. სამპირიანობის შემთხვევაში პირდაპირი დამატება იქნება წრფელობით ბრუნვაში წარმოდგენილი, ორ- და ერთპირიანობის დროს კი — ქვემდებარე. პირველ შემთხვევაში ზმნა ყოველთვის II სერიის მწკრივთა ფორმით არის წარმოდგენილი, ხოლო მეორე შემთხვევაში, ამასთან ერთად, — პირველი სერიის მწკრივებითაც.

რადგანაც ამ გარემოებას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ჩვენი ძირითადი დებულებისათვის, ამიტომ მავალითებს აქ შედარებით სრულად წარმოვადგენთ.

ერქუა — გარდაუვალი:

ერქუა აგარაკსა მას აგარაკ სისხლის... მთ 27,8 C; ამას დიდ ერქუას სასუფეველსა ცათასა... მთ 5,19; შეურაცხ ერქუას... იქვე, C;

¹ იქვე, გვ. 012.

ვა მიეხლნეს ადგილსა მას, რლსა ერქუმის თხემ... ლ 23,33 C; ნუცა გერქუმის თქნ წინამძღუარ, რ ერთი არს წინამძღუარი თქნი ქე... მთ 23,10¹; ჰრქა თომა, რლსა ერქუა მარჩბივ, მისთანათაგან მოწაფეთა... ი 11,16; ამიერიოგან ერქუნ თეკლას ბაგინის მძარცუველ კერპთა... თკლ 110; და ესე იყოს დიდ და ძე მადლის ერქუას... ლ 1,32 C; სახლსა ჩემსა სახლ სალოცველ ერქუას... მრკ 11,17.

ჰრქუა — გარდამავალი:

და აღვიდოდა ადგილსა მას, რლსა ჰრქვან თხემ, რლსა ერქუმის ებრაელები გოლგოთა... ი 19,17 C; არლარა გეტყუ თქნ მონად, რ მონამან არა იცინ, რასა იქმნ ონი მისი, ხ თქნ გარქუ მეგობარ, რ ყნი, რაოდენი შესმა მამისა ჩემისაგან, გაუწყე თქნ... ი 15,15 D; დააგზნეს ცეცხლი, ვიდრემდის დაწუნეს გორცნი იგი წმიდისა მოწამისანი ადგილსა მას... რლსა ჰრქვან სადილეგო... აბო, 75,1—3; რნ ჰრქუას ძმასა თჳსსა ცოფ, თანამდებ არს გეჰენისა მას ცეცხლისასა... მთ 5,22 D; არლარა გრქუა თქნ ნონა... ი 15,15 C; და რლთა გელმწიფებაჲ აქუს მათ ზა, ქველის მოქმედ ჰრქვან... ლ 22,25; ხ ჰილატეს რაჲ ესმეს სიტყუანიესე, გამოიყვანა იჲ გარე და დაჯდა იგი საყდართა ზა, ადგილსა მას, რლსა ჰრქვან ქვაფენილ...² ი 19,13.

ეწოდა — გარდაუვალი:

და შენ, ყრმაო, წნწყელ მადლის გეწოდოს... ლ 1,76; რა აღესრულოს თქუმილი წნწყელისაჲ, ედ: ნაზარეველ ეწოდოს... მთ 2,23 D; დავითარცა გამოიღეს წმიდაჲ იგი გუამი წმიდისა მის გარეშე ქალაქსა და აღიღეს ადგილსა, რლსა საგოდებელ ეწოდების... აბო, 74,34—35; ეწოდების მათ სანატრელ... კიმ. 53,27; ეპისკოპოს მეწოდების... იქვე, 78,29; ხ იყო მუნ წისკულ სახლი რაჲმე შესაკრებელსა მას შუა წყალთასა, რომელსა საძმო ეწოდებოდა... ზარზმ. 159,10—12; კარ ეწოდა, რ თქუა: „მე ვარ კარი ცხოვართაჲ“... აბო, 60,20; გზა ეწოდა, რ თქუა³: „მე ვარ გზაჲ და ჰეშმარიტებაჲ და ცხოვრებაჲ... იქვე, 23; ტარიგ ეწოდა, რ ჩუნთჳს დაიქლა... იქვე, 25; მწყემს ეწოდა, რ თქუა: „მე ვარ მწყემსი კეთილი“... იქვე, 28; ლოდ საკიდურ ეწოდა წინაჲსწარმეტყუელისა მიერ... იქვე, 37—38; მარგალიტ ეწოდა, რ იგი ვითარცა მარგალიტი... ღმრთეებით გამოზრწყინდების... იქვე, 61,3—5; მარილ ეწოდა, რ ცოდვითა განრყუნილთა ამათ გორცთა ჩუნთა მოგუეახლა და სიმყრალე იგი კერპთმსახურებისაჲ განგუაშორა... იქვე, 10—11; ყუავილ ეწოდა, რ ძირისაგან იესქისა ყუავილად

¹ C-ში: მოძღუარ ნუ ირქუამთ თავთა თქნთა. „მოძღუარ“ უკვე შეყინულად გადმოჰყვა ამ ზმნას პირველი სერიის ფორმასთან.

² გეოგრაფიული სახელიც ამ წესს ემორჩილება: მივიდა და დაეშენა ქენსა, რლსა ჰრქვან ნაზარეთ... მთ 2,23 D.

³ გამოცემაშია: თქვა.

აღმოსცენდა... იქვე, 14—15; ანგელოზ ეწოდა, რ ერქუმის მას წინააღმართ-მეტყუელისა მიერ... ანგელოზი... იქვე, 18—19; კაც ეწოდა, რ თქუა წინააღმართმეტყუელმან: „კაცი არს და ვინ იცნას იგი“... იქვე, 21—22; ღმერთ ეწოდა, ვითარცა თქუა ნეტარმან იოვანე მახარებელმან... იქვე, 24; ნათელ ეწოდა მის მიერვე, რ თქუა: „იყო ნათელი ქეშმარიტი“... იქვე, 27; ქუეყანა ეწოდა, ვითარცა თქუა დავით: „ქუეყანამან გამოს-ცა ნაყოფი თვისი“... იქვე, 30—31; მარცუალ მდოგჯს ეწოდა, რ დაიკნინებს თავსა თვსსა... იქვე, 37; მატლ ეწოდა, რ თქუა: „მატლ ვარ და არა კაც“... იქვე, 62,4; მზე სიმართლის ეწოდა, რ... იგი არს, რომელი ჰფარავს და განათფობს... იქვე, 13—16; რ თავი არს ყოველთა ამათ მალნართაჲ, ამისთჳს შეშის თავ ეწოდების... ზარზმ. 161,8—9; სახლ-სა ჩემსა სახლ თავყუანის-საცემელ ეწოდოს... მთ 21,13 C; და ესე იყოს დიდ და ძ¹ მალლის ეწოდოს... ლ 1,32; ყნ წულმან რნ განა-ლოს პირველად საშოჲ, წმიდა უფლისა ეწოდოს... ლ 2,23 E; რლსა ეწოდა ძმა უფლისა... Оане. 176.

უწოდა — გარდამავალი:

ამისთჳსცა დაყუდებულ უწოდია მას... ხანძთ. 2,37; უწოდია თავ-ყუანის-საცემელ და სამსახურებელ... კიმ. 105,26; რომელსა კურ-თხეულ უწოდია... ხანძთ. 61,2—3; და აღწერილსა მას უწოდა სახარე-ბა სახელად თავისა თვისა... კიმ. 105,11—12; ხანძთ. 72,37.

მაგალითების გამრავლება ადვილად შეიძლებოდა, მაგრამ აღარ არის საჭირო. აქედანაც შეიძლება ერთი მტკიცე დასკვნა გამოვიტანოთ: „ერქუა“ და „ეწოდა“ ზმნებთან სახელები წრფელობით ბრუნვაში გვევლინებიან და არა სახელობითში. ამასთან, თუ ეს ზმნები ორპირიანია, წრფელობითს ბრუნვაში წარმოდგენილი სა-ხელი ქვემდებარედ იქნება გამოყენებული, თუ სამპირი-ანია (ჰრქუა, უწოდა), მაშინ — პირდაპირ დამატებად. ამიტომ, როდესაც ასეთ კონტექსტში აღამიანთა სახელი აღმოჩნ-დება, ისიც, რასაკვირველია, წრფელობით ბრუნვაში უნდა ვი-გულისხმოდ. ამის გამო წინადადებაში „რლსა ერქუა მარიამ“ (ლ 10,39), უკანასკნელი სახელის ბრუნვად ჩვენ წრფელობითი მიგვაჩნია (შდრ. რლსა ერქუა ბერწ — რლსა ერქუა მარიამ). ასევე, წინადადება-ში „უწოდი სახელი მისი იესუ“ (ლ 1,31), უკანასკნელი სახელი წრფელო-ბით ბრუნვაში დგას (შდრ. უწოდა მახარება და უწოდი იესუ). წრფე-ლობითშია აგრეთვე ნილო ამ წინადადებაში: „რომლისა მამასა ნილო ეწოდებოდა“... კიმ. 48,8 (შდრ. რლსა საძმო ეწოდებოდა და რლსა ნი-

¹ ძმ წრფელობითშია. მ მხოლოდ იმას უჩვენებს, რომ მისი განსხვავება აღარ ხერხდებ-ბა ე-საგან: გამოთქმაში იგი სავსებით დაემსგავსა ე-ს. ამას ცხადად გვიჩვენებს მსახვერელი: ძმ მალლის და არა: ძმ მალლისაჲ...

ლო ეწოდებოდა). ვინც ამ დებულებას უარყოფს, მან წინასწარ უნდა უარყოს აგრეთვე, რომ ამ წინადადებაში: „მიუგო და პრქუა იესუ მოწაფეთა თჳსთა“ იესუ არ დგას მოთხრობით ბრუნვაში, უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, არ ასრულებს მოთხრობითი ბრუნვის ფუნქციას. ეს უკანასკნელი დებულება კი იმდენად მტკიცე და შეუწყვეელია, რომ მისი უარყოფის ცდა ფუჭი საქმე იქნებოდა. მაშასადამე, წინადადებაში „რლსა ერქუა კოსტანტინე“ (კიმ. 290,15) „კოსტანტინე“ წრფელობით ბრუნვად უნდა გცნოთ. საკუთარ სახელთა წრფელობითი აშკარად ჩანს ამ მაგალითში: „და იყო ვინმე სნეულ ლაზარე“ (ი 11,1 C). მსაზღვრელის ფორმა „სნეულ“ უდავოდ მიგვითითებს, რომ მასთან მდგომი საზღვრულიც იმავე ბრუნვაში დგას, რომელშიც მსაზღვრელი იმყოფება (ე. ი. წრფელობითში). არ შეიძლება, რასაკვირველია, მსაზღვრელი ერთი ბრუნვის ფორმად (ამ შემთხვევაში წრფელობითად) მოვიათლოთ, ხოლო საზღვრული სხვა ბრუნვისად, ან ამ საზღვრულის ამა თუ იმ ბრუნვისადმი მიკუთვნება საერთოდ უარყოფს. რომ ამ საზღვრულს ფორმის გაჩენა შესძლებოდა სახელობითში, მოთხრობითსა და წოდებითში, ზემოთ მოყვანილ წინადადებაში ის, უეჭველია, იმ სახით იქნებოდა გამოხატული, როგორადაც ამჟამადაა. „კაც ველურ“-ში კაც იმიტომია წრფელობითი, რომ ამ სახელს აქვს სახელობითის, მოთხრობითისა და წოდებითისათვის სხვა, განსხვავებული ფორმები: კაც-ი, კაც-მან, კაც-ო. და რადგანაც „ლაზარე“-ს სახელობითი, მოთხრობითი და წოდებითი ბრუნვობა არ შეიძლება უარყოფს, არ შეიძლება აგრეთვე ექვი შევიტანოთ განსაზღვრულ შემთხვევებში მის წრფელობითობაშიც.

ამგვარად, გამოდის, რომ ერთსა და იმავე ფორმას (მარიამ, იესუ, ნილო, კოსტანტინე...) ძველ ქართულში შეუძლია ოთხი ბრუნვის ფუნქციის შესრულება; ეს ბრუნვებია: წრფელობითი, სახელობითი, მოთხრობითი, წოდებითი. როდის უნდა ვიგულისხმოთ ეს ფორმა სახელობითში, მოთხრობითში, წოდებითში, ეს კარგადაა ცნობილი სათანადო ლიტერატურაში და მოკლედ წარმოდგენილია აგრეთვე ამ წერილის თავში; ხოლო როდის შეიძლება იგი წრფელობითში წარმოვიდგინოთ, ნაჩვენებია ზემოთ¹.

ზემოთ ჩვენ ვნახეთ, რომ წრფელობითი ბრუნვის ფორმა (=ფუძე) ოთხი ბრუნვის საზიარო ფორმაა. რომ უფრო ნათელი იყოს ეს დებულება, აქვე მოვიყვან მცირე საილუსტრაციო მასალას, რომელიც წრფელობითის ფორმას ოთხსავე აღნიშნულ ბრუნვაში წარმოგვიდგენს.

პ ა ნ ს ო ფ ი

წრფელ. პ ა ნ ს ო ფ ი მეწოდების... კიმ. 49,12

სახელ. ესავს ბრძენი პ ა ნ ს ო ფ ი... იქვე, 52,28

¹ შეიძლება წრფელობითი ზოგ სხვა შემთხვევაშიც შეგვხვდეს, განსაკუთრებით შედგენილ შემასმენელში, უფრო მეტად „არს, იყო, იქმნა“ ზმნებთან, ვთქვათ, ასეთ წინადადებაში: „სულხან იყო და საბა იქმნა“. მაგრამ ასეთი შემთხვევები ისე იშვიათია, რომ აქ აღარ გამოვუდგებით მის განხილვას. ზემოთ აღებულია ყველაზე გავრცელებული და უმეტესადილი მისი ხმარებისა.

მოთხრ. საკვრელმან პანსოფი იწყო... იქვე, 50,26; 59,18
წოდებ. უფალო ჩემო პანსოფი... იქვე, 56,29...

ლიკინიოზ

წრფელ. რლსა ეწოდებოდა ლიკინიოზ... კიმ. 52,15
სახელ. ლიკინიოზ შეუვრდა ფერკთა... იქვე, 54,20; 59,22
მოთხრ. მიუგო ლიკინიოზ... იქვე, 52,25—26,29
წოდებ. საყუარელო ლიკინიოზ... იქვე, 52,24; 56,35; 57,7...

სკმიონ

წრფელ. უწოდი სახელი მისი სკმიონ... იქვე, 217,29; ეწოდოს მას სახელი
სკმიონ... იქვე, 218,13; უწოდეს სახელი მისი სკმიონ... იქვე, 218,33
სახელ. და შეუდგა სკმიონ... იქვე, 220,32; 269,33
მოთხრ. იხილა სკმიონ [იგი]... იქვე, 220,12
წოდებ. ისწრაფე, მ სკმიონ... იქვე, 247,17; 269,23...

მაქსიმე

წრფელ. რლსა ეწოდა მაქსიმე
სახელ. შე-რა-ვიდა ნეტარი მაქსიმე... კიმ. 66,17
მოთხრ. მაშინ იწყო წონ მაქსიმე... იქვე, 65,34
წოდებ. მაქსიმე მონაო... იქვე, 66,6...

იოვანე

წრფელ. ეწოდებოდა მამასა მისსა იოვანე... იქვე, 60,22; ერქუა მას იოვანე...
იქვე, 264,4; რლსა ერქუა იოვანე... იქვე, 221,3; რლსა სახე-
ლი ერქუა იოვანე... იქვე, 216,16
სახელ. იოვანე... ზრაზან... იქვე, 222,16—17
მოთხრ. იოვანე იხილა ჩუენება... იქვე, 221,6
წოდებ. ძმაო იოვანე... იქვე, 265,17...

მართა

წრფელ. რლსა სახელი ერქუა მართა... იქვე, 216,21
სახელ. ხ მართა მიმოდაზრუნვიდა მრავლისათჳს მსახურებისა... ლ 10,40
მოთხრ. თქუა მართა... კიმ. 278,26
წოდებ. მიუგო იესუ და ჰრქუა მას: მართა, მართა! ჰხრუნავ და შეფოთ
ხარ მრავლისათჳს, და აქა მცირედი არს საკმარ... ლ 10,41...

თომა

წრფელ. რლთა ერქუა ასტერიოს და თომა... კიმ. 324,23
სახელ. ხ თომა, ერთი იგიათორმეტთაგანი, რლსა ერქუა მარჩბიგ; არა იყო
მათ თანა... ი 20,24; შეკრებულ იყვნეს მოწაფენი შინაგან, და თო-
მაცა მათ თანა... იქვე, 20,26

მოთხრ. მიუგო თომა და ჰრქა მას... იქვე, 20,28; ჰკითხა თომა...
კიმ. 331,31

წოდებ. თომა, გამოვედ გარე!

ავღუსტალიოს

წრფელ. რ'ლსა ეწოდებოდა ავღუსტალიოს... კიმ. 48,2

სახელ. აღივსო გულის წყრომითა ავღუსტალიოს... იქვე, 52,19—20

მოთხრ. მიუგო ავღუსტალიოს... იქვე, 49,16

წოდებ. ავღუსტალიოს, გამოჩნდი!

ამ პარალელური მაგალითების მიმოხილვის შემდეგ შეიძლება დავასკვნათ, რომ წრფელობითი ბრუნვა მტკიცედ უდგას გვერდში სახელობითს, მოთხრობითსა და წოდებითს. მართალია, მისი ხმარების არც ისე ფართო არ არის, როგორც დასახელებული ბრუნვებისა, ის მხოლოდ მეტად განსაზღვრულ შემთხვევებში გვხვდება, უმთავრესად „ერქუა—ჰრქუა“ და „ეწოდა—უწოდა“ ზმნებთან, მაგრამ რომ ამ შემთხვევებშიც მხოლოდ წრფელობითი არის წარმოდგენილი სისტემებრ და არა სხვა ბრუნვა, ეს ამტკიცებს, რომ წრფელობითი ისეთივე კანონიერი ბრუნვაა საკუთარ სახელთათვის, როგორიც სახელობითი, მოთხრობითი ან წოდებითი.

ს. ჩხენკელი

საკუთარი სახელთა გრუნება ოჯახური ხელნაწერის გეუთა წიგნებში¹

„ძველი ქართული ენის“ მოკლე მიმოხილვაში აკად. ა. შანიძე ამბობს: „ადამიანთა სახელებს და რამდენადმე გეოგრაფიულ პუნქტთა სახელებს ზოგიერთი თავისებურება აქვთ:

ა) ყველა გრუნვის წარმოება უჭირთ. ჩვეულებრივ მოგზოვებით სამი ფორმა, რომელთაგანაც: ერთი საზოგადო სახელთა სახელობით-წოდებით-მოთხრობითის ბადალია (ეს გრუნვები გარჩეული არაა და არც რაიმე გრუნვის ნიშანი მოუდით), მეორე მიცემითისაა და მესამე ნათესაობითისა.

ბ) ნათესაობითსა და მიცემითში საზოგადო სახელთაგან განსხვავებით არ დაერთვის ბოლოში ა.

გ) შრავლობითი რიცხვი არ გააჩნიათ².

ამ სიტყვებით ავტორს მოკლედ აღნიშნული აქვს ის ვითარება, რომელიც ჩვენ გვაქვს საკუთარი სახელების მიმართ ძველი ქართულის მთელ მანძილზე (V—XI სს.). ამ ვითარებას ძირითადად მხარს უჭერს ისეთი მნიშვნელოვანი ძეგლიც, როგორიცაა ოშკის ხელნაწერი 978 წლისა³.

A. ადამიანთა საკუთარი სახელები

ადამიანთა საკუთარი სახელები სახელობითს, წოდებითსა და მოთხრობითს გრუნვებში, ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა, მხოლოდ ფუძის სახითაა წარმოდგენილი. ამ სამ გრუნვაში ადამიანთა საკუთარ სახელებს ძველ ქართულში ჯერ კიდევ შემონახული აქვთ უმეტეს შემთხვევაში ის მდგომარეობა, როდესაც სახელი სახელობითსა და მოთხრობითში გაფორმებული არ იყო აფიქსების საშუალებით და მხოლოდ სინტაქსური ვითარების საშუალებით შეიძლებოდა სათანადო ფუნქციის გამოცნობა. საზოგადო სახელები, უმეტესად, უფრო გარკვეული სახის მატარებელი იყო და ეს გარკვეულობა ნაწევრად ხმარებულ განმსაზღვრელ ნაცვალსახელებს (ესე, ეგე, იგი) შეჰქონდა, იმ ნაცვალსახელებს, რომელთაც დიფერენციაცია შეჰქონდათ ფორმაში ფუძის სა-

¹ დაბეჭდილია უნივერსიტეტის ორგანოში „სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები“, 1942, XXV, გვ. 153—208.

² ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა (მოკლე მიმოხილვა): ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, ქრესტომათია, თბილისი 1939, გვ. 288.

³ ამ თხზულების დაწერისას ვსარგებლობდი ფოტოპირების მიხედვით შესრულებული პირებით, რომლებიც გამოსაცემად დაამზადა აკად. ა. შანიძემ.

ხით წარმოდგენილ სახელზე დართვით (კაც იგი, კაც მან). მაგრამ ფუნქციის გამოცნობა საკუთარი სახელისა, რომელსაც არ ჰქონია და არც შეიძლება და ჰქონოდა განმსაზღვრელი ნაცვალსახელი, შეიძლება ან მასთან ხმარებული ზმნის ფორმის მიხედვით, ან საკუთარ სახელთან განმარტების სახით წარმოდგენილი საზოგადო სახელის ფორმის მიხედვით, ხოლო როდესაც რამდენიმე (ერთზე მეტი) სახელია ერთად მოცემული ფუძის სახით — სიტყვათა რიგით. აკად. ა. შანიძე წერს: „სახელობითისა და მოთხრობითის ფორმები ძველ ქართულში საკუთარ სახელებს გარჩეული არა აქვთ. ამიტომ, როცა წინადადებაში ორი საკუთარი სახელია ნახმარი, რომელთაგანაც ერთი თავისი ფუნქციის მიხედვით მოთხრობითშია მოსალოდნელი და მეორე სახელობითში, მათს სინტაქსურ ვითარებას რიგის მიხედვით ვარკვევთ: პირველი სუბიექტია, მეორე კი პირდაპირი ობიექტი; მაგ., „ხოლო ჰეროდე მაშინ შეიპყრა იოვანე“ — აქ სუბიექტია „ჰეროდე“, პირდ. ობიექტია „იოვანე“ (=ხოლო ჰეროდემ მაშინ დაიჭირა იოანე). რომ შეგვეცვალა რიგი, მაშინ საწინააღმდეგო აზრს მივიღებდით: „ხოლო იოვანე მაშინ შეიპყრა ჰეროდე“ ამას ნიშნავს: „ხოლო იოანემ მაშინ დაიჭირა ჰეროდე“¹.

ეს სინტაქსური ხერხი, ასეთ შემთხვევებში, ერთადერთია, რომელიც საშუალებას გვაძლევს გავარკვეოთ სახელის ფუნქცია წინადადებაში. მაგრამ ოშკის ერთ ადგილას გვაქვს ასეთი წინადადება: „და წარიყვანა საულ სამოელ და ყრმაჲ იგი, რა იყო მის თანა“ (I მეფ. 9,22). ზემოხსენებული წესის მიხედვით აქ ქვემდებარე (მაშასადამე, ვარაუდით მოთხრობითი ბრუნვა: „წარიყვანა“ მოქმედებითი გვარის ზმნა II სერიაში) არის საულ, ხოლო სამოელ პირდაპირი დამატება და, მაშასადამე, სახელობითი ბრუნვა² კონტექსტის მიხედვით კი, პირიქით, სუბიექტად აქ მოსალოდნელია სამოელ (მოთხრობითი ბრ.), ხოლო პირდაპირ ობიექტად საულ (სახელობითი ბრ.) (И взял Самуил Саула и слугу его; *ხე. იო. შანიძე, იშაიძე ხე. დუბათაშვილი ზორაი* ვენეტიკის გამოცემა, 1805).

I. სახელობითი ან წარმომადგენლობითი ბრუნვა

სახელობით ბრუნვაში მოცემული სახელი ჩვეულებრივ ან სუბიექტია, ან პირდაპირი ობიექტი.

1. ბოლოთანხმოვნითი სახელები

ა) სუბიექტად ან შედგენილი შემასმენლის სახელად გამოყენებული:

და იხარებდეს სამოელ და საულ და ყრი იგი ერი იშლისად (I მეფ. 11,15); შევიდოდა იაკობ და ძენი მისნი ქყსა მას ეგვიპტისასა (იქვე, 12,8); გამოვიდა სალმანასარ, მეფე ასურასტანისად, ზა სამარიასა (IV მეფ.

¹ ა. შანიძე, ალ. ბარამიძე, ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, გვ. 289.

² შესაძლებელია აქ გადამწერის შეცდომასთან გვექონდეს საქმე („სამოელ“, „საულ“ ორივე „სა“ კომპლექსით იწყება).

18,9); და განჰკრთა სამოველ და შირბიოდა ელისა (I მეფ. 3,6); არა შენ აბენერ ხარა? (იქვე, 26,15); გამოჰდა კაცი იგი, რ'ლსა ერქუა გოლიად (იქვე, 17,23); და სახელი ორთა მათ ასულთა მისთაჲ ესე არს: უხუცესისაჲ მის ნეროზ და უმწემესისაჲ მის მელქონ (იქვე, 14,49); პირმშოჲ მისი იოელ. შემდგომი მისი აბირონ, მსაჯულნი ბერსაბშნი (იქვე, 8,2); და ესე სახელები არს კაცთა მათ მკნეთა დ'თისთაჲ: ასაელ, ძმაჲ იოაბისი, ოცდაათთა მათ შ'ს; ელნან, ძმ' დოდისი ბეთლემ ქალაქისაჲ; ... აბიეზერ ანათოელი; ... ელიმან აკაქენი; მალნან ფელხესი; ალან, ძმ' აბაანისი; ... აზელმან აქირნელი; ალდად სალამინელი; ... იონათან, ძმ' საშაძისი; ... აქიტოფელ გალაადელი; ... იოველ, ძმაჲ ნათანისი; ... და ოიათ, იეთერ, გამერ, იესთერ (II მეფ. 23,23-35)...

ბ) პირდაპირ ობიექტად გამოყენებული:

და მოკლეს იონათან და ამინადაზ და მელქისაზ, ძენი საულისნი (I მეფ. 31,2); და მოაკუდინა ო'ნ ნაბალ (იქვე, 25,38); და წარავლინა მეფემან ასურასტანისამან თარათა და რაფსაის და რაფსაკ რაქისით ეზეკია მეფისა (IV მეფ. 18,17); და მოკლეს ერისთავი იგი მათი საბეთ (II მეფ. 10,18); და ვ'ა იხილა მან ელიაზ (I მეფ. 16,6); და მოვიყვანე აგაგ, მეფე ამალეკთაჲ, ცოცხალი პურობილად (იქვე, 15,10); არა პოვეს იონათან და შემშულდკაბარქშ იგი მისი (იქვე, 14,17); და გამოირჩიეს ძმ' მისი ელიაზარ (იქვე, 7,1); და უწოდეს ყრმასა მას სახელი ვადხარიაკობელ (იქვე, 4,21)...

2. ბოლოხმოვნანთი სახელები

ა) -ა ბოლოხმოვნანები:

და იყო კაცი ერთი სოფელსა მას არმათემს სიფაძსასა, მათათგან ეფრემისთა, და სახელი მისი ელკანა (I მეფ. 1,1); და ესხნეს მას ორ ცოლ, და სახელი ერქუა ერთსა მას ანნა და მეორესა მას ფენნა (იქვე, 1,2); და დაადგრა ურია იშ'მს მას დღესა (II მეფ. 11,12); და სახელი დედისა მისისაჲ ესთა (IV მეფ. 24,8); და სახელი ერქუა მას მიქა (II მეფ. 9,12); ესე სახელები არს სამთა მათ ძეთა იესშსთაჲ: ელიაზ, ამინადაზ, საშაა (I მეფ. 17,13); და გოთოლია მოკლეს სახლსა მეფისასა (IV მეფ. 11,20); მერმე წარმოუდგინა მას საშია (I მეფ. 16,9) (И подвел Иессей Саму); და ესე სახელები არს კაცთა მათ მკნეთა დ'თისთაჲ: ... არერიმა, ძმ' ფელეზისი, ძისა ოზიაძისი; მარკათია თალამელი; ... საშაზა, ძმ' აგერისი; სალაა ადანამისი; არეა ბერათისი (II მეფ. 23,23,33,34,35)...

ბ) -ე ბოლოხმოვნანები:

და მიავლინა ო'ნ ღ'ნ მოსე და აპრონ (I მეფ. 12,8); და განწმიდა მან იესე და ძენი მისნი (იქვე, 16,5); და ესე სახელები არს შვილთა მისთაჲ, რ'ლნი იგი იშვნეს, ათცამეტ შვილ: ... ელისუე (II მეფ. 5,14-15); და ესე

სახელები არს კაცთა მათ მკნეთა ღთისთაჲ: ... სამიე დარაჰიანი; ... იდაე, ძმ ეკეასი, თეკვანი; ... ონე, ძმ ფათისი; ... ადე, რლ ექაბით იყო; ხავ-საბე სარებათელი; ... იასე სგვგვანელი (II მეფ. 23,23—24); და მოუტდა მას სეფიე, ძმ ნასისი რობუთით ძეთაგან ამონისთა (იქვე, 17,27)...

გ) -ი ბოლოზმოვნიანები:

და ელი, მღდელი ოძ, ჯდა საყდრითა ზღურბლთა ზა ტაძრისა მის ღთისათა (I მეფ. 1,9); და რ ღგეს კიდობანსა მას თანა ქერაბინნი და ორნი იგი ძენი ელისნი ოფნი და ფინეზ (იქვე, 4,4); და ოფილტი და ოქერეთი, ძენი ღთისნი, ეზოჲს მოძლუარ იყვნეს მისა (II მეფ. 8,18); და ესე სახელები არს კაცთა მათ მკნეთა ღთისთაჲ: ... საბეენი ქეტელი; ... ლეთი, ძმ ერიბაჲსი, რლ იგი ბორცვსაგან ბენიამენისა იყო; ... არაქი, ძმ საქარუაჲსი (II მეფ. 23,33—34)...

დ) -ო ბოლოზმოვნიანები¹:

მათ ღლეთა შინა გამოტდა ფარაო ნელქაო, მეფე იგი ეგვბტელთაჲ (IV მეფ. 23,29).

ე) -უ ბოლოზმოვნიანები:

და იხილო მუნ იუ, ძმ ნამესიასი (IV მეფ. 9,2); და ძენი საულისნი: იონათან და იესიუ და მელქისედეკ და იეზბალ (I მეფ. 14,49)...

3. -ცა ნაწილაკიანი სახელოებითი

სახელობითი ბრუნვის ფორმას შეიძლება დაერთოს ცა ნაწილაკი. ამ შემთხვევაში სახელი მხოლოდ და მხოლოდ ფუძის სახითაა წარმოდგენილი: აწ საულ-ცა წწწლთა თანაჲ (I მეფ. 19,24); შემდგომად მისა გამოვიდა ღთ-ცა (იქვე, 24,9); და მოკლეს ურია-ცა, ქეტელი იგი (II მეფ. 11,17); ვდ აქიტობელ-ცა თანა მზრახვალ და შემწე არს აბესალომისა (იქვე, 15,31); და აქინამ-ცა წილ მოგდა მის თანა (იქვე, 19,40)...

4. ადამიანის სახელთა საზოგადო სახელმეტან გათანაბრების შემთხვევაში სახელოებით გარუწვაში

შემოთ აღნიშნული იყო, რომ, როგორც ა. შანიძე შენიშნავს, როცა წინადადებაში ორი საკუთარი სახელია, პირველი სუბიექტია (მოთხრ. ბრ.), მეორე — პირდაპირი ობიექტი (სახ. ბრ.); და აკურობა ელი ელკანა და ცოლი მისი ანნაჲ (I მეფ. 2,20); და შეიყვანა იონათან ღთ წე საულისა (იქვე, 19,7)...

შემოთვე იყო აღნიშნული, რომ გვაქვს ისეთი შემთხვევა, როდესაც სუბიექტს წინ უსწრებს პირდაპირი ობიექტი: და წარიყვანა საულ სამოელ და ყრმაჲ იგი, რი იყო მის თანა (I მეფ. 9,22). თუ არა სხვა ტექსტების მოშველიება და თვით ტექსტის აზრის მსვლელობა, სუბიექტად აქ, რასაკვირ-

¹ -ოზე დაბოლოებული სახელი ძლიერ იშვიათია.

ველია, ძველი ქართულის საერთო სინტაქსური წესის მიხედვით, „საულ“ უნდა გაგვეგო, ხოლო ობიექტად — „სამოელ“.

ასეთ შემთხვევებში, უმეტესად, საჭირო იყო სხვა ხერხის გამოყენება სუბიექტისა და ობიექტის გასარჩევად და ეს ხერხი იყო ფორმალური განსხვავება სახელობითისა და მოთხრობით ბრუნვებს შორის, როგორც ეს საზოგადო სახელებში გვაქვს. (უნდა აღინიშნოს, რომ ოშკის ხელნაწერში ასეთი ფუნქცია უმთავრესად პირდაპირ ობიექტად გამოყენებულ საკუთარ სახელს აქვს დაკისრებული, ხოლო სუბიექტად გამოყენებულს ძლიერ იშვიათად. მოთხრობითში საზოგადო სახელთან გათანაბრებული საკუთარი სახელი ხელნაწერში იშვიათია. ეს მდგომარეობა გვაფიქრებინებს, რომ საზოგადო სახელთან გათანაბრება ძველ ქართულში, უპირველესად ყოვლისა, უნდა დაწყებულიყო სახელობით ბრუნვაში მის შემდეგ, რაც საზოგადო სახელის სახელობითი ბრუნვის ნიშნის ი'ს, როგორც იგი ნაცვალსახელისაგან მომდინარის¹, გაგება უკვე სავსებით გამჭრალად იყო, რასაც უდავოდ ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ ბრუნვის ნიშნად გამოყენებულია არა მთლიანად ნაცვალსახელი (იგი), არამედ მხოლოდ მისი ნაშთი — პირველი ხმოვანი; ხოლო რაც შეეხება მოთხრობით ბრუნვას, სადაც ბრუნვის ნიშნად მოთხრობით ბრუნვაში დაყენებული მთლიანი ნაცვალსახელია გამოყენებული (მაგ., ამ ნიშნის, როგორც ნაცვალსახელის, გაგება, უმეტესად, უფრო გვიან უნდა გამჭრალიყო, ვიდრე სახელობითის ი'სა).

ა) პირდაპირ ობიექტად გამოყენებული სახელობითი ბრუნვის

-ი (ღ) ნიშნიანი საკუთარი სახელები

და სამოელ, ვა იხილა საული, ჰქა მას (I მეფ. 9,17); და მიიბრინა სამოელ და გამოიყვანა საული მიერ (იქვე, 10,22); და მოვიდა სამოელ საულისა და იხილა საული, რ შესწირვიდა მსხუერპლსა ოლსა (იქვე, 15,12); მოწყვდნეს საული და ყრი ერი მისი გელბუეს (II მეფ. 21,12); ჰსცეს და დაჰმკუალეს აბესალოში ქენასა და მოკლეს (იქვე, 18,15); და აღქუდად სცა იოაბ აბესალოში და შთაგდებად სცა ნაპრალსა ქენისასა (იქვე, 18,27); ონ ჩნმნ ღთ მეფემან მეფედ დაადგინა სოლომონი (III მეფ. 1,43); ვინ აცთუნოს აქაბი, მეფე იშლისაჲ (იქვე, 22,20); და დასცეს იორამი (IV მეფ. 8,29); და წარვიდა შრ იუ და პოვა იონადაბი, ძე რეკაბისი (იქვე, 10,15); და მოუვლინა ონ ღნ მორობოამი და ბარაკ და იეფთაჲ და სამუშლ (I მეფ. 12,11).

და აკურთხა ელი ელკანა და ცოლი მისი ანნაჲ (I მეფ. 2,20).

ბ) სუბიექტად გამოყენებული სახელობითი ბრუნვის

-ი ნიშნიანი საკუთარი სახელები

და ივლტოდა აბესალოში და აღდგა ებგური იგი მსტოვრად (II მეფ. 13,34).

ამ შემთხვევაში ოშკის ხელნაწერი არ დგას განკერძოებით. მას ცოტად თუ ბევრად მხარს უჭერენ ძველი ქართულის სხვა ძეგლებიც.

¹ ამის შესახებ აკად. ა. შანიძის გამოკვლევა „უმლაჟტი სვანურში“; არილი, 1925, გვ. 218 — 219.

ადიშის ოთხთავი

ა) პირდაპირი ობიექტი

პოვა ფილიპე ნათანაელი და ჰქა მას (ი 1,46); ვა იხილა იკ ნათანაელი, რ მოვიდოდა მისა (ი 1,48); ერგასის წელ არღა არს შენი, და აბრაამი იხილეა (ი 8,57); და ვა იხილეს მარიამი, რ აღდგა ადრე-ადრე (ი 11,31); და მოიკითხა ელისაბეთი (ლ 1,40); და მოვიდეს მწრატლ და პოეს მარიამი და იოსები და ყრმაჲ იგი შთაწვენილი ბაგასა (ლ 2,16); რეს იხილოთ აბრაამი, ისაკი და იაკობი (ლ 13,28); აბრაჰამ შვა ისაკი, ისაკმან შვა იაკობი (მ 1,2); დავით მეფემან შვა სოლომონი ურიაჲს ცოლისაგან (მ 1,6); მანასე შვა ამონი (მ 1,9); იექონია შვა სალათიელი (მ 1,12).

განუტევა მათდა ბარაბაჲ იგი (ლ 23,25).

ბ) სუბიექტი

აბრაამი მოკუდა და წინაწარმეტყველნიცა იგი (ი 8,52); ესე იგი მარიამი არს, რნ სცხო ონ ნელსაცხებელი (ი 11,2); და უყუარდა იკს მარიამი და მართა, დაჲ მისი, და ლაზარე (ი 11,5); ხ მარიამი ჯდა მუნვე სახლსა შინა (ი 11,20); და დადგა მარიამი მის თანა სამ თთვე ოდენ (ლ 1,56); ხ მარიამი ყლსა მას სიტყუასა დაჰმარხვიდა (ლ 2,19); ნულარა იტყუოთ, ვდ არს მამად ჩნდა აბრაამი (ლ 3,8); მამად გუვის ჩნ აბრაჰამი (მ 3,9).

და ბარაბაჲ იგი იყო ავაზაკ (ი 18,40); ხ მართაჲ მიმოდაზრუნვიდა მრავლისათჳს მსახურებასა (ლ 10,40).

ჯრუშის ოთხთავი

ა) პირდაპირი ობიექტი

რეს იხილოთ აბრაჰამი, ისაკი და იაკობი და ყნი წნწყლნი სასუფეველსა ღისსა (ლ 13,28); და იხილა აბრაჰამი შორით და ლაზარე წიადთა მისთა (ლ 16,23); იხილა რაჲ იკ ნათანაელი, მომავალი მისა და თქა (ი 1,47).

ხ პილატეს უნდა მომადლებად ერისაჲ მის და მიუტევა მთ ბარაბაჲ (მრკ 15,15); გნებაესა, მიგიტეო თქნ მეუფე ჰურიათაჲ? დალადყვეს ყლთა და თქეს: ნუ ეგე, ად ბარაბაჲ (ი 18,39—40).

ბ) სუბიექტი ან შედგენილი შემასმენლის სახელად გამოყენებული:

მამჲ ჩნი აბრაჰამი არს (ი 8,39).

და იყო ვინმე დედაკაცი, რლისა სახელი მართაჲ (ლ 10,38); სადაცა მიეგებვოდა მას მართაჲ (ი 11,30); და იყო ბარაბაჲ ესე ავაზაკი (ი 18,40).

პარხლის მოთხრობი

ა) პირდაპირი ობიექტი

და მოვიდეს მწრაფლ და პოვეს მრ-ში და იოსები და ყრმაჲ იგი მწოლარჲ ბაგასა (ლ 2,16); რჳს იხილოთ აბრაჰამი, ისააკი და იაკობი და ყნი წნ-წყლნი სასუფეველსა ღთისასა (ლ 13,28); იხილა აბრაჰამი შორით და ლაზარჲ წიაღთა მისთა (ლ 16,23); იხილა რაჲ იჲ ნათანაელი, მომავალი მისა (ი 1,48).

რ-ა გამოითხოვონ ბარაბაჲ, ხ- იჲ წარწყმიდონ (მ 27,20); მაშინ მიუტევე მათ ბარაბაჲ, ხ- იჲს შოლტითა სცა (მ 27,26); ხ- პილატეს უნდა მომადლებად ერისაჲ მის და მიუტევე მათ ბარაბაჲ, ხ- იჲს სცა შოლტითა (მრკ 15,15); აღიღე იგი და მომიტევე ჩ-ნ ბარაბაჲ (ლ 23,18).

ბ) სუბიექტი ან შედგენილი შემასმენლის სახელად გამოყენებული:

და ნუ ჰგონებთ და იტყვთ თ-ვით თ-სით: მ-მა გვეს ჩ-ნ აბრაჰამი (მ 3,9); მიუგეს და პრ-ქეს მას: მაჲაჲ ჩ-ნი აბრაჰამი არს (ი 8,39).

და იყო ვინმე დედაკაცი, რ-ლისაჲ სახელი მართაჲ (ლ 10,38); და მართაჲ ჰმსახურებდა მას (ი 12,2).

ატენის წარწერა (853 წ.)

ზირაქ შეიპყრა კახაჲ (პირდ. ობ.) და ძმ მისი თარგუჯი (პირდ. ობ.)¹.

5. ო-ს საპითხისათვის

აღწერს რა ო ასოს, აკად. ა. შანიძე აღნიშნავს: „ო ასო (ქ, ზ) არის ხმოვანი, რომელიც იმ შემთხვევაში გვხვდება, როცა მოსალოდნელია ეჲ ჯგუფი (71), მაშასადამე, იგი ჩვეულებრივ უნდა იხმარებოდეს (და იხმარება კიდეც) ენზე გათავებული ფუძეების სახელობითში: დღმ, ღამმ, მცირმ, მეორმ და მისთ. (ნაცვლად ასეთი ფორმებისა: დღეჲ, ღამეჲ, მცირეჲ, მეორეჲ, რომლებიც გვხვდება აგრეთვე, მაგრამ იშვიათად). ო გვხვდება აგრეთვე ენზე გათავებულ საკუთარ სახელთა ნათესაობითს ბრუნვაში, მაგ., ელენმსთჳს, პეტრმს მიერ (ნაცვლად ასეთებისა: ელენმსთჳს, პეტრმს მიერ) და მისთ. ფორმა „ფილიპმს“ შეიძლებოდა ასეც დაეწერათ: „ფილიპოს“.

როგორც ფუძის ნაწილი, ო გვხვდება მხოლოდ „შმნება“ ზმნაში².

ოს ზემოაღნიშნული დანიშნულება — გადმოგვცეს ეჲ დიფთონგი — აშკარაა ისეთ მაგალითებში, როგორიცაა:

და იყო შემდგომად მისა მოკუდა მეფე იგი ძეთა მათ ამონისთაჲ და დადგა ანან, ძმ იგი მისი, მეფედ მამისა მისისა წილ (II მეფ. 10,1); რ-ა რა ვყო ეგე საქმმ (იქვე, 11,11); და მდიდრისაჲ იყო არცე და მროწეული

¹ ა. შანიძე, ძველი ქართულის კრესტომათია, ტფილისი 1935, გვ. 36.

² ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, შედგენილი ა. შანიძის, აღ. ბარამიძისა და ილ. აბულაძის მიერ, მე-6 გამოცემა, თბილისი 1939, გვ. 231.

ფდ, ხ¹ გლახაკისაჲ მის არცჲ არა იყო, გარნა ტარიგი ერთი მცირე (იქვე, 12,2—3); ხ² ამესა იყო ძე იეთერის ისრაიტელისაჲ, რ¹ლ იგი მოვიდა აბიგეასთჳს, ასულისა მის იესესისა (იქვე, 17,25); და აღაქმნეს ქალაქსა მას ზღუდის-ზღუდჲ (იქვე, 20,15); და იოაბ იყო ყლსა მას ზა¹ ერსა ი¹შ-ლისასა და ბანეა, ძე იოდანშისი, თიგის მოქმედსა ზა² იყო (იქვე, 20,23); ათ წილ ჩ¹ნ უმახლობს ვართ მეფისა, ვ¹ე თქ¹ნ (იქვე, 19,43).

მაგრამ როგორ უნდა გავიგოთ ეს **შ**-ე ბოლოხმოვნიან საკუთარ სახელებში? გვაქვს აქ საზოგადო სახელებთან გათანაბრების შემთხვევები თუ არა? ეს საკითხი ისმება ადამიანთა საკუთარი სახელების მიმართ იმდენად, რამდენადაც საზოგადო სახელებშიც არ არსებობს ამ ასოს ხმარების მტკიცე კანონზომიერება. თუ ჩვენ, ერთი მხრით, გვაქვს შემთხვევები, სადაც **შ** სავსებით კანონზომიერად არის ხმარებული (იხ. ზემოთმოყვანილი მაგალითები), მეორე მხრით, ეს **შ** იხმარება ისეთ ადგილას, სადაც შეუძლებელია გვქონდეს **ქ** დიფთონგი; მაგალითად: და მოჰყუეთეს თავი საბიშს, ძესა ბედადისსა (II მეფ. 20,22); მეათრვამეტშსა წელსა მეფობასა იერობოამისსა, ძისა ნაბატისსა, მეფობდა აბია (III მეფ. 15,1); და მიიისწრაფე ქაცისა მის ღთისა მთასა მას კარმელსა (IV მეფ. 4,24); თთუესა მას მეშჯდშსა (იქვე, 22,3); და იყო წელსა მას მეათრვამეტშსა (იქვე, 22,3).

და პირუკუ: გვაქვს შემთხვევები, სადაც მოსალოდნელია **შ**, მაგრამ მის ნაცვლად გვაქვს **ქ**: დამოიქცა ნემან ელისესა (ნაცვლად ელისშსა) (IV მეფ. 5,15); და აღაშენა მუნ ღთ საკურთხეველი ოლსისა (II მეფ. 24,25); მოციქული პავლე მისწერს ტიმოთესა¹.

უდავოა, ოშკის ხელნაწერის სახით ჩვენ საქმე გვაქვს ქართული ენის განვითარების ისეთ პერიოდთან, როდესაც **შ**-ს, როგორც **ქ**-ს გავგების, საფუძველი უკვე ძალზე შერყეულია და ხშირად იგი **ქ**-ს ეკვივალენტს წარმოადგენს. მაშასადამე, ჩვენს ხელნაწერში **შ** ორი ოდენობის მატარებელია: იგია **ქ** და **ქ**².

მაშ, როგორ გავიგოთ -ე ბოლოხმოვნიან საკუთარ სახელებში **შ**? გვაქვს თუ არა უფლება ისინი საზოგადო სახელებთან გათანაბრებულად გამოვაცხადოთ? რა თქმა უნდა, ზემოაღნიშნული მოვლენა ამის უფლებას არ გვაძლევს. ყოველ შემთხვევაში მტკიცე ზღვარის დადება ფუძისეულობასა და საზოგადო

¹ აღრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, ნაკვეთი პირველი, პროფ. კ. კე-კელიძის გამოცემა, გვ. 58,1.

² **შ** და **ქ**-ს აღრევა ოშკის ხელნაწერში (გამოსლვათა წიგნის მიხედვით) აღნიშნულია ა. შანიძის „ძველი ქართულის კრესტომათიაში“ (ტფილისი, 1935 წ.). ავტორი ამბობს: «ორ-თოგრაფიული მერყეობა, რომელსაც ვამჩნევთ აქ დაბეჭდილ ნაწყვეტებში (ვთქვათ, **ქ** და **შ** ასო-ების აღრევა გამოსვლათა წიგნის ნაწყვეტში, გვ. 63—71...) მეტად დამახასიათებელია ძველთა-თვის და კარგი მაგალითებია ძვ. სალიტ. ქართულის განვითარების გზების გამოსარკვევად».

თვით გამოსლვათა წიგნის ნაწყვეტში გვხვდება შემდეგი მაგალითები: და დადგა იგი მდინარის კიდშსა მას (2,3); შთავიდოდა ასული ფარაოჲსი ბანად მდინარტსა მას და შიშუნვარნი მისნი უვიდოდეს იმიერ და ამიერ მდინარის კიდესა მას (2,5); და ჰრქა ღ¹ნ მოსტს: მე ვარ, რ¹ი ვარ (3,14); თქა მოსტ: წარვიდე და ვიხილო ხილვაჲ ესე დიდი (3,3).

სახელთან გათანაბრებას შორის შეუძლებელია: „და შევიდა ელისა სახლსა მას და აჰა ყრმა იგი იდგა ცხედარსა მას მისსა ზა“ (IV მეფ. 4,32), ხოლო იქვე, მომდევნო მუხლში, ვკითხულობთ: „და შევიდა ელისე სახლსა მას და გამოიჭა კარი“ (IV მეფ. 4,33).

ან კიდევ: არს აქა ელისა, ძე საფატისი (IV მეფ. 3,11); და შევიდა ელისა სახლსა მას (იქვე, 4,32); და აღდგა ელისა და მიმოვლო სახლსა მას იმიერ და ამიერ (იქვე, 4,35).

მაგრამ გვაქვს აგრეთვე: და მოვიდა მუნ ელისე (IV მეფ. 4,11); და ილოცვიდა ელისე ორლისა მიმართ (იქვე, 6,18); ეტყოდა ელისე დედაკაცსა მას (იქვე, 8,1) და სხვ.

ასეთი მდგომარეობაა სხვა ბრუნვებშიც, მაგ. მოთხრობითში: და ჰრქუა ელისა მეფესა მას იშლისასა (IV მეფ. 3,13); და ჯმა უყო ელისა გეგზის და ჰქა (იქვე, 4,36).

მაგრამ მეორე მხრით გვაქვს: და ჰქა ელისე (IV მეფ. 3,14); და თქა ელისე (იქვე, 4,41); და ჰქა ელისე გეგზის (იქვე, 4,41); და მოსტეხა ელისე რტოჲ ერთი (იქვე, 6,6); და მიაღვლინა ელისე მეფისა იშლისა და თქა (იქვე, 6,9); მითხარ მე შენ ყოი იგი დიდი, რაჲ კმნა ელისე (იქვე, 8,4).

სხვა მაგალითიც ასეთი:

და სახელი ერქუა მას ბერსაბა (II მეფ. 11,3); და შევიდა ბერსაბა სასუენებელად მეფისა (III მეფ. 1,15); და შევიდა ბერსაბა სოლომონ მეფისა სიტყუად ორნიაჲსთჳს (III მეფ. 2,19).

რომ აქ ე იგივეა, რაც ე, ამას ნათელყოფს აგრეთვე მისი არსებობა მოთხრობით ბრუნვაში:

მიუგო ბერსაბა და ჰქა (III მეფ. 1,17); და დამხედ თავყუანის სცა ბერსაბა პირსა ზა თჳსსა მეფესა (იქვე, 1,31); და კმნა მანასა ბოროტი წე ორლისა (IV მეფ. 21,2); და საძაგელი კმნა მანასა დიდად ფდ (იქვე, 21,9); რაჲ კმნა მანასა, მეფემან იუდაჲსმან, საძაგელები (იქვე, 21,11); და სისხლიცა უბრალოდ დასთხია მანასა დიდად ფდ (იქვე, 21,16); და დაიძინა მანასა. მამათა თჳსთა თანა და დაეფლა მტილსა თჳსსა (იქვე, 21,18); და კმნა ბოროტი ამონწე ორლისა, ეა კმნა მანასა, მმუნ მისმ (იქვე, 21,20); რაჲ განარისხა მანასა (იქვე, 23,26); და ბაგინნი იგი, რაჲ კმნა მანასა ორთა მათ ეზოთა სახლისა მის ორლისათა (იქვე, 23,12).

II. წოდებითი ბრუნვა

თუ სახელობით ბრუნვაში და ზოგჯერ მოთხრობითშიაც ჩვენ შეიძლება შევხვდეთ საზოგადო სახელებთან გათანაბრების შემთხვევებს, სამაგიეროდ ჩვენი ხელნაწერის მეფეთა წიგნებში არ მოგვეპოვება არც ერთი შემთხვევა, რომ ადამიანის საკუთარი სახელი გაფორმებული იყოს -ო ბოლოსართით, იგი ყოველთვის ფუძეს წარმოადგენს:

აბენერ, აბენერ, შენ გეტყვ! (I მეფ. 26,14); ვცოდე, შეილო ჩემო დო! (იქვე, 26,21); მელმის, მელმის შენთჳს, იონათან, ძმაო ჩემო! (II მეფ. 1,26); და ჰქა მას ელჳანა, კმარმან მისმან: ანნა! და მან ჰქა: აქა, ოო!

(I მეფ. 1,8); და უწოდა ო-ნ სამოელს და ჰ-ქა; სამოელ! სამოელ! (იქვე, 3,4); ჰ-ქა მას ელისე: ვინაჲ მოხუალ, გეეზი? (IV მეფ. 5,24); სიკუდილით მოჰკუდღე შენ, აბიმელიქ! (I მეფ. 22,16); შენ გეტყვ, აბიმელიქ, ძეო აქიტობისო! (იქვე, 22,12); რაჲ ძეს ჩემი და შენი, აბესა, ძეო შაროელისო, დღეს? (II მეფ. 16,10); შეილო ჩემო აბესალომ, აბესალომ, შეილო ჩემო, ვინმეცა მომაკუდინა მე სიკუდილისა მაგის შენისა წილ, შეილო ჩემო აბესალომ! (იქვე, 18,33); მამაო ელისე, შეილმან შ-ნმან, ძემან აღერისმან, მეფემან ასურასტანისამან, მომავლინა მე შენდა (IV მეფ. 8,9).

როგორც აღნიშნული იყო, ადამიანთა საკუთარ სახელებში სახელობითი, წოდებითი და მოთხრობითი ბრუნვა მხოლოდ ფუძის სახითაა წარმოდგენილი და მათი ფუნქციის გარკვევა მხოლოდ სინტაქსური ხერხით ხდება. ეს შეეხება სახელობითსა და მოთხრობით ბრუნვას, ე. ი. ქვემდებარისა და პირდაპირი დამატების ბრუნვებს, რომელთა გასარჩევად, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ენა განსაზღვრულ რიგს მიმართავს და ზოგჯერ მორფოლოგიურ გაფორმებას ბრუნვებში — საზოგადო სახელებთან გათანაბრებას. ასეთი საჭიროება წოდებითი ბრუნვისათვის, რომელიც მიმართვის ფორმას წარმოადგენს, რა თქმა უნდა, არ არსებობდა და არც ცდილა ენა ამ ბრუნვისათვის მისი მორფოლოგიური განსხვავება შემოეტანა. სწორედ ამით უნდა აიხსნას, რომ ჩვენ არ მოგვეპოვება არც ერთი შემთხვევა, რომ ადამიანის საკუთარი სახელი წოდებითის ო სუფიქსით¹ იყოს გაფორმებული.

მაგრამ ისმება საკითხი: შეგვიძლია თუ არა წოდებითი ბრუნვა (მიმართვის ფორმა) ცალკე ბრუნვად გამოვაცხადოთ?

სახელობითი, წოდებითი და მოთხრობითი ბრუნვები მორფოლოგიურად თანაბარია. ამ მორფოლოგიურად ერთგვარ ფორმათაგან ზოგს მივაკუთვნებთ (ვუწოდებთ) სახელობითს, ზოგს წოდებითსა და ზოგს მოთხრობითს იმდენად, რამდენადაც მათ ბაღდად საზოგადო სახელებში გამოდის ამა თუ იმ ბრუნვის ნიშნის მქონე სახელი (სახ. -ი, წოდ. -ო, მოთხ. -მან).

¹ გავრცელებულია აზრი, რომ წოდებითი ბრუნვის ო მომდინარეობს ზ შორისდებული-საგან, რომელიც, თითქოს, მოძრავი უნდა ყოფილიყო და იხმარებოდა როგორც სიტყვის წინ, ისე შემდეგაც.

თუ სახელობითის ო და მოთხრობითის მან იგი ნაცვალსახელისაგან მომდინარედ ითვლება, ეს ადვილი დასაჯერებელია იმდენად, რამდენადაც აღნიშნული ნაცვალსახელი ძველ ქართულში იხმარება სიტყვის წინაც და შემდეგაც (ეს უკანასკნელი ხომ უფრო ხშირია), მაგრამ ჩვენ არ გვაქვს ძველი ქართულის მთელ მანძილზე არც ერთი შემთხვევა, რომ ზ შორისდებული მიმართვის სიტყვის შემდეგ იხმარებოდეს. ეს რომ ასე ყოფილიყო, ძნელი დასაჯერებელია, რომ ის სადმე არ შემონახულიყო ნაშთის სახით.

ამის გარდა უნდა აღინიშნოს ერთი გარემოება: წოდებითის ნიშნად ყველგან მოდის ო და არა ზ. თუ წოდებითის ო ზ-საგან მომდინარეობს, მაშინ კითხვა ისმება, რა იყო მიზეზი, რომ იგი ო-დ იქცა? თუ ფუძემოყენიან სახელებში ხმოვანთან შეხვედრის გამო შეიძლებოდა მომხდარიყო რაიმე ფონეტიკური ცვლილება, ეს უკანასკნელი ძნელი წარმოსადგენია ფუძეთან-ხმოვნიან სახელებში. ამიტომ არ მოგვეპოვება ხელჩასაკიდებელი საბუთი იმისა, რომ წოდებითის ო გამოვიყვანოთ ზ შორისდებულისაგან. ყოველ შემთხვევაში, იმისთვის, რომ დამტკიცდეს — წოდებითის ო არის შორისდებული ზ, მეტი დასაბუთება საჭიროა, ან მისი წარმოშობის კვლევა-ძიება სხვა მხრით უნდა წარიმართოს.

მაგრამ როგორი მდგომარეობაა თვით საზოგადო სახელებში?

აღსანიშნავია, რომ ოშკის ხელნაწერში არც ისე იშვიათია შემთხვევები, როდესაც სიტყვა „მეფე“ წოდებითში სახელობითის ფორმითაა წარმოდგენილი (ბოლოკიდური ხმოვანი *შ* არის). თუ არა ასე, სხვანაირად ვერ გავიგებდით ისეთ მაგალითებს, როგორიცაა: და ჰქა შემფალბალ: ორ ჩემო მეფე, მონამან ჩემმან დამადლო მე (II მეფ. 19,26); შესძინა ქუში სიტყუად მეფისა და ჰქა: შენ თვთ უწყი, მეფე, სიმწნე იგი მამისა შენისაჲ (იქვე, 17,8); აწ, მეფე, მე მონაჲ შენი ვარ, მაცადე და ეცხონდებოდი შენ წე (იქვე, 15,34); ცხოველ არს ორი და ცხოველ არს სული შენი, ორ ჩემო მეფე, რა რლსაცა აღდილსა ორი ჩემი მეფე მივიდეს გინა თუ სიკუდილით, გინა თუ ცხორებად, მუნ მივიდეს მონაჲცა შენი (იქვე, 15,21); მიუგეს მონათა ღთისთა და ჰრქეს: აქა ვართ, მეფე, ყრი, რაჲცა გნებაეს, იგიცა ვყოთ (იქვე, 15,15); მიუგო დედაკაცმან მან და ჰქა: ცხოველ არს სული შენი, ორ ჩემო მეფე, მარჯულ-ლა თუ არს ანუ თუ მარცხლ ყლთა მიმართ სიტყუათა, რლთა ვიტყოდე, ორ ჩემო მეფე, რა მონამან შენმან იოაბ მასწავა მე (I მეფ. 14,19); მიუგო დედაკაცმან და ჰქა: მოიგსენე, მეფე, ორი ღი შენი (II მეფ. 14,11); და ჰქა დედაკაცმან მან თეკელმან შეფესა: ორ ჩემო მეფე, ჩემ ზა იყავნ ცოდვად იგი და სახლსა ზა მამისა ჩემისასა (იქვე, 14,9); ევედრებოდა მას და ეტყოდა: განმარინე, მეფე, განმარინე მე! (იქვე, 14,4); ანუ ნუ გულსა მოგივალნ, მეფე, ვდ ყლნი იგი ყრმანი შენნი მომწყდარ არიან (იქვე, 13,33); და მუნთქუესვე მო-ხ-იწია ქუში და ჰქა: გიხაროდენ, ორ ჩემო მეფე (იქვე, 18,31); რაჲ არს, მეფე, რაჲსა მოხუალ მონისა შენისა? (იქვე, 24,21).

წოდებით ბრუნვაში ფუძის სახით წარმოდგენილი სახელები „მოძლუარ“ და „ხუცეს“, რომლებიც გვხვდება ძველ ქართულში, იმ დროის გადმონათა უნდა იყოს, როდესაც საზოგადო სახელებიც სახელობითსა და წოდებითში მორფოლოგიურად გარჩეული არ იყო — ფუძეს წარმოადგენდა. ხოლო მის შემდეგ, რაც სახელობითი ბრუნვა გაფორმდა მორფოლოგიურად იგი ნაცვალ-სახელისაგან მიღებული *შ*-ს საშუალებით, მას შეეძლო მიეღო თავის თავზე წოდებითი ბრუნვის ფუნქცია, ე. ი. მიმართვისას გამოყენებული ყოფილიყო სახელობითი ბრუნვის ფორმა, როგორც ეს სვანურსა და მეგრულში გვაქვს. ასეთი მოვლენა ჩვენ არ გვხვდება ოშკის ხელნაწერში ბოლოთანხმოვნიან სახელებში, მაგრამ აღიშის ოთხთავში ვკითხულობთ:

მ ნათესავი გულარძნილი, ვემდე ვიყო თქნ თანა და თავს ვიდებდე თქნსა? (ლ 9,41).

ასეა თუ ისე, შეჰველია, წოდებითი ბრუნვა გაცილებით უფრო გვიან უნდა გაფორმებულიყო (მიეღო *ო* ბოლოსართი), ვიდრე სახელობითი და მოთხრობითი.

ის გარემოება, რომ ფუძის სახით საზოგადო სახელთაგან მხოლოდ „მოძლუარ“ და „ხუცეს“ გვხვდება, შესაძლებელია იმით აიხსნებოდეს, რომ ეს სახელები ზოგჯერ საკუთარ სახელთა ერთგვარ მაგივრობას ეწევიან. აღიშის ოთხთავში ვკითხულობთ: და მოუვლინნეს მას მოწაფენი იგი მათნი ჰეროდია-ნელთა თანა და ჰრქეს: მოძლუარ, უწყით, რა კემმარიტ ხარ (მ 22,16);

მრჩეუა პეტრე ივანე: მოძღუარ, კეთილ არს ჩნდა აქა ყოფად (ლ 9,33); და აჰა კაცმან ვინმე ლალატყო ერსა მას შს და თქუა: მოძღუარ, გვედრები შნ, მოიხილე ძესა ზა ჩემსა (ლ 9,38); შევმთხუნეს მას ათნი კაცი განბოკლე-ბულნი, რლნი დადგეს შორით, აღიმადლეს ჯდა და იტყოდეს: ივ მოძღუარ, შეგუწყალენ ჩნ! (ლ 17,13); ხოლო წმიდამან შუშანიკ მრჩეუა მე: ხუცეს, მაგას ნუ იტყვ (იაკობ ცურტაველი, VII, 18)¹; მაშინ მრჩეუა მე წმიდამან შუშანიკ: ხუცეს, ვერ ძალ-მიც გემოდს ხილვად (იქვე, VII, 22); მაშინ მრჩეუა მე წმიდამან შუშანიკ: „ხუცეს, მიუძღუანოა სამკაული ესე მისი?“ (იქვე, VII, 26); და მან მრჩეუა მე: უწყია, ხუცეს, მე ბრძოლად წარვალ ჰონთა ზედა (იქვე, VII, 33); ხოლო წმიდამან შუშანიკ მრჩეუა მე: კეთილისა ამისთჳს სტირა, ხუცეს? (იქვე, X, 12); და თქუა: ხუცეს, ნუ მძიმე გიჩნ ესე (იქვე, XV, 6); მრჩეუა მე რისხვით: ხუცეს, რად მწუხარე ხარ? (იქვე, XV, 9).

მაშასადამე, წოდებით ბრუნვას საზოგადო სახელებში სამი საფეხური უნდა ჰქონდეს გავლილი: 1. ფუძე, 2. სახელობითის ფორმა და 3. მხოლოდ-სართიანი.

საზოგადო სახელთა რომელ ბრუნვას უნდა განეკუთნოს მორფოლოგიურად წოდებით ბრუნვად (მიმართვის ფორმად) გაგებულ ფუძე საკუთარი სახელებისა?

როგორც ცნობილია, საკუთარ სახელთა სახელობითი, წოდებითი და მოთხრობითი ბრუნვები ძველ ქართულში ფუძის სახითაა წარმოდგენილი, რითაც მათ შემონახული აქვთ ის მდგომარეობა, რომელიც უნდა ჰქონოდათ უძველეს დროს საზოგადო სახელებსაც. ამ უკანასკნელთა წოდებით ბრუნვას, როგორც აღვნიშნეთ, სამი საფეხური უნდა ჰქონდეს გავლილი — ფუძე, სახელობითის ფორმა და მხოლოდ-სართი. რომელ ამათგანს უდრის საკუთარ სახელთა წოდებითი? ერთი შეხედვით, როგორც მხოლოდ ფუძით წარმოდგენილი, იგი „მოძღუარ“ და „ხუცეს“ სიტყვათა ტიპს უნდა განეკუთნოს. მაგრამ სახელობითიც ხომ ფუძეს წარმოადგენს. ამდენად იგი შეიძლება წოდებით ბრუნვად (მიმართვის სიტყვად) გამოყენებული სახელობითის ფორმის ბადალი იყოს. ამ შემთხვევაში, რა თქმა უნდა, ცალკე წოდებით ბრუნვაზე საკუთარ სახელებში ვეღარ ვილაპარაკებდით, არამედ ფუძის სახით გვექნებოდა მხოლოდ ორი ბრუნვა — სახელობითი, იგივე გამოყენებული მიმართვის სიტყვად, და მოთხრობითი.

III. მოთხრობითი ბრუნვა

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ოშკის ხელნაწერში მოთხრობითი ბრუნვა ადამიანთა საკუთარ სახელებში თითქმის მხოლოდ ფუძის სახითაა წარმოდგენილი. მისი გარჩევა სახელობითისაგან, რომელიც აგრეთვე ფუძეს წარმოადგენს, მხოლოდ სინტაქსურად შეიძლება: 1. სიტყვათა რიგით: პირველი — ქვემდებარეა, მეორე — პირდაპირი დამატება; 2. მოთხრობითობას განსაზღვრავს გარდამავალი ზმნა (შემასმენელი) II სერიაში, რომელსაც სუბიექტი

¹ მარტყოლა შუშანიკისი, ილია აბულაძის გამოცემა, თბილისი 1938.

მოთხრობითში შეეწყობა; 3. მოთხრობითობა განისაზღვრება როგორც II სერიაში დაყენებული გარდამავალი ზმნით (შემასმენლით), ისე საზღვრულთან მოთხრობით ბრუნვაში შეწყობილი განსაზღვრებით; 4. აღნიშნულ სინტაქსურ მოვლენებთან ერთად მოთხრობითი ბრუნვა, საზოგადო სახელთა მსგავსად, გაფორმებულია მან ბოლოსართით — გათანაბრებულია საზოგადო სახელებთან, რაც, როგორც ეთქვით, ძლიერ იშვიათი მოვლენაა.

1. რიგით განსაზღვრული მოთხრობითი

და შეიყვანა იონათან დ'თ წ'ე საულისა (I მეფ. 19,7); და აქურთხა ელი ელკანა და ცოლი მისი ანნა (იქვე, 2,20).

2. მოთხრობითი II სერიის გარდამავალ ზმნასთან

და მუნ სცხო სამოელ საულს მეფედ (I მეფ. 11,15); იწყო სიტყუად სამოელ ერისა მიმართ და ჰქა (იქვე, 11,14); გარდამოუწოდა სამოელ საულს მიერ ერდოჲთ (იქვე, 9,26); და ჰქა სამოელ საულს (იქვე, 9,24); და უთხრა სამოელ ე'ი იგი სიტყუად ღ'ე ერსა მას (იქვე, 8,10); და აღაშენა მუნ სამოელ საკურთხეველი (იქვე, 7,15); მოიქუა სამოელ კრავი ერთი მწოვარი (7,9); და დაიძინა სამოელ მუნვე (3,15); და წილ იგდეს საულ და იონათან და ერმან მან (14,42); და უბრძანა საულ ნესტჳსა დაცემა (13,3); გამოიჩია საულ თავისა თჳსისათჳს სამათასი მამაკაცი (13,2); და საულ მისცა ასული თჳსი მეღქულ, ცოლი ღ'თისი, ფალტიას, ძესა ამონისსა (25,44); ერისკრებაჲო საულცა (28,4); მოწყუდა იონათან ერი იგი განდგომილი (13,3); და ვა მოვიდა დღე შეწირვისა მათისაჲ, შეწირა ელკანა და სცა ფენნას ნაწილებ (1,4); ჰქა მას ელი: არას გიწოდე შენ (3,5); და მოუწოდა იესე ამინადაბს (16,8); ჰქა აბესა ღ'თს (26,6); მოწყუდა იონათან ოცი სპარაზენი (14,14); მიუგო სიბა მეფესა და ჰქა (II მეფ. 9,11); და თქა იონადაბ (IV მეფ. 10,15); და ჰქა მას იუ (IV მეფ. 10,15); და მოიგო ამბრი მთაჲ იგი სომორონი სემერისგან (III მეფ. 16,24).

3. მოთხრობითი II სერიის გარდამავალ ზმნასთან და ზოგადი სახელით წარმოდგენილ განსაზღვრებასთან

ჰქა იონათან, ძემან საულისმან, მონასა მას თჳსსა (I მეფ. 14,1); რ'ი იგი წარიღო სოსაკიმ, მეფემან მეგვბტელთამან (II მეფ. 8,8); და უთხრა სიტყუად იგი მეღქულ, ცოლმან მისმან (I მეფ. 19,11); და ცნა ესე საულცა მეფემან (იქვე, 14,16); და მამამან მისმან საულ არა უწყოდა ზა მისლვაჲ იგი (იქვე, 14,1).

4. საზოგადო სახელთან გათანაბრებული მოთხრობითი

მიერ ჟამითგან მოიძულა აბესალომმ'ნ ამნონ, ძმაჲ იგი თჳსი (II მეფ. 13,22).

ზემოთ აღნიშნული გვექონდა, რომ ოშკის ხელნაწერში საზოგადო სახელის მოთხრობით ბრუნვასთან გათანაბრებული საკუთარი სახელი აღამიანისა

იშვიათია, ხოლო შედარებით უფრო ხშირია სახელობით ბრუნვასთან გათანაბრების შემთხვევები. ოშკის ხელნაწერში ამ არსებულ მდგომარეობას მხარს უჭერენ სხვა ძეგლებიც, რაც კიდევ უფრო აძლიერებს მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ მოთხრობითის შან ბოლოსართის ნაცვალსახელისეულად გაგება ჯერ კიდევ ცოცხალი უნდა ყოფილიყო მაშინ, როდესაც სახელობითის ი'ს ნაცვალსახელისაგან მომდინარედ გაგება უკვე გამქრალი იყო:

აბრაჰამ შვა ისაკი, ისაკი მან შვა იაკობი (ადიშის ოთხთავი, მ 1,2); იექონია შვა სალათიელი, სალათიელ მან შვა ზორობაბელ (იქვე, 1,12); ხ' გეტყვ თქნ: არცაღა სოლომონ მან ყლსა მას დიდებასა მისსა შეიმოსა ვა ერთი ამათგანი (პარხლის ოთხთავი, მ 6,29); ვ'რ იგი ჰრქუა მას წლამან სკმიონ მან (კიმ. 298,23).

IV. მცემითი ბრუნვა

ადამიანთა საკუთარი სახელების მიცემითი ბრუნვა ოშკის ხელნაწერში მხოლოდ და მხოლოდ ს სუფიქსითაა წარმოდგენილი ემფატიკური ა'ს გარეშე. ამ მხრივ მიცემითი ბრუნვა სრულიად წმინდად არის შემონახული საზოგადო სახელებთან ყოველგვარი გათანაბრების გარეშე, მაშინ როდესაც, როგორც ვიცით, ძველ ქართულში საზოგადო სახელებისათვის მიცემითში ემფატიკური ა ჩვეულებრივია. და ეს გასაგებიცაა, ვინაიდან, თუ ადამიანის საკუთარ სახელთა ფორმით ერთგვარი სახელობითისა და მოთხრობითი ბრუნვის სინტაქსური ვითარების (სუბიექტისა და ობიექტის) გასარკვევად ზოგჯერ საჭირო იყო მათი გათანაბრება საზოგადო სახელთა ფორმით განსხვავებულ სახელობითსა და მოთხრობითთან, ასეთი საჭიროება არ არსებობდა მიცემითისათვის, რომელიც ჩვეულებრივ ირიბი დამატების როლში გამოდის.

და სამოველს ეძინა ტაძარსა მას ოლისასა (I მეფ. 3,3); და უწოდა ო'ნ სამოელს და ჰქა (იქვე, 3,4); და ჰქა საულ სამოელს (9,18); და ჰქა ო'ნ სამოელს: ვ'ე ეგლოვდე შენ საულს? (16,1); გარდამოუწოდა სამოელ საულს მიერ ერდოით (9,26); და მიუკრბა ყ'ი იგი ერი საულს გაღვალდ (13,4); ვ'ა ესმა იონათანს სიტყუად ესე, შეუძნდა და თქა (14,29); მიუგო დ'თ იონათანს და ჰქა (20,3); და ჰქა დ'თ აბიმელის (21,8); მიუგო საულ დ'თს და ჰქა (17,37); და ჰქეს ნანს იაბისელთა მათ (11,10); ვ'ა ესმა ესე ანანს (II მეფ. 10,4); და ვ'ა ესმა სიტყუად ესე დ'თისი ელიაბს, ძმასა მისსა (I მეფ. 17,28); მაშინ ჰრქეს ანქუშს მონათა მათ მისთა (იქვე, 21,11); და მოუწოდა იესე ამინადაბს (16,8); აღმოუჭდა წილი იგი ბენიამენს (10,19); და ჰქა დ'თ აბიათარს (22,22); და გამოეცხადა ო'ი სოლომონს მეორედ (III მეფ. 9,2); და ჰქა ელისე ნემანს (IV მეფ. 5,18); და მოირთხა იუ და ჰსცა იორამს შაშუვალ ბექთა (იქვე, 9,24); და ესხნეს ფენნას ყრმებ, ხ' ანნას არა ესუა (I მეფ. 1,2); რ' უყუარდა ელკანას ანნა უფროჲს ფენნასა (1,5); და საულ მისცა ასული თჳსი მელქულ, ცოლი დ'თისი, ფალტიას, ძესა ამონისსა (25,44); და ოზიას და ძმათა მისთა... მოაქუნდა ურემი იგი (II მეფ. 6,4); და მოუწოდა დ'თ მეფემან სიბას, მონასა მას საულისსა (იქვე, 9,9); და ჰქა მეფემან

ამესას (20,4); და ჰქა სამოელ იესეს (I მეფ. 16,10); და შეეშინა მეფე-ფილბოსთეს ამის სიტყვასთჳს (II მეფ. 3,10); და ეფუცა მეფე სემიეს (იქვე, 19,23); და მისდევდეს საბიეს, ძესა ბედადისსა (20,2); მიუგო მეფე-მან ბერ ზელის და ჰქა (II მეფ. 19,33); და ამცნო მეფემან ქელკიას მლდელსა და აქიკამს, ძესა საფანისსა, და ქობორს, ძესა მიქეაძისსა, და საფანს, მწიგნობართ-მოდღუარსა, და აზარიას, მონასა მეფისასა (IV მეფ. 22,12).

ზედა თანდებულთან, ისე როგორც სხვა თანდებულებთან, ადამიანის საკუთარი სახელი, რომელიც წინ უძღვის თანდებულს, ჩვეულებრივ ნათესაობით ბრუნვაში დგას (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ), მაგრამ გვაქვს რამდენიმე შემთხვევა, რომ სახელი მიცემით ბრუნვაშია დაყენებული.

და განრისხნა აბინერ ფუდ მეფე ფილბოსთეს ზა (II მეფ. 3,8); განსუენებულ არს სული ელიაძის ელისეს ზა (IV მეფ. 2,15).

თუ შ'სა და ე'ს აღრევის გამო ზემოაღნიშნულ მაგალითებში შეიძლება კაცმა ეჭვი შეიტანოს, რომ ისინი არა მიცემით, არამედ ნათესაობით ბრუნვას წარმოადგენენ, სამაგიეროდ ქვემოთყვანილი მაგალითი უდავოდ ამტკიცებს, რომ მიცემით ბრუნვასთან გვაქვს საქმე: და ესე სასწაულ იყოს შენდა და ორთა მაგათ ძმთა ოფნის და ფინეზს ზა (I მეფ. 2,33).

თუ სხვა ძეგლებს. მივმართავთ, ვნახავთ, რომ ადამიანთა საკუთარ სახელებში, ოშკის ხელნაწერისაგან განსხვავებით, აღგილი აქვს ა'ნით გავრცობილ მიცემითს, ე. ი. საზოგადო სახელებთან მიცემითში გათანაბრებას:

ვა, ეტყოდა მამასა ჩნსა აბრაჰამსა და ნათესავსა მისსა ოკე (ადიშის ოთხთავი, ლ 1,55); რ'ლ ეფუცა აბრაჰამსა, მამასა ჩნსა (იქვე, ლ 1,73); რ'ლ ეფუცა აბრაჰამსა, მამასა ჩნსა (პარზლის ოთხთავი, ლ 1,73); ვა ეტყოდა მამასა ჩნსა აბრაჰამსა და ნათესავსა მისსა საუკუნოდ (ჯრუჭის ოთხთავი, ლ 1,55); ხოლო ნეტარმან გრიგოლ ფარულად მოუწოდა ნეტარსა ეფრემსა (გრ. ხანძთელი, მზ 41); იგი სიხარულით შეიმოსა და შეუვრდა ნეტარსა გრიგოლსა (იქვე, მც 20).

V. ნათესაობითი ბრუნვა

ისე როგორც მიცემითში, ნათესაობით ბრუნვაშიც ადამიანის საკუთარი სახელი მხოლოდ ბრუნვის ძირითადი ნიშნით (-ის სუფიქსით) არის წარმოდგენილი ემფატიკური -ა'ს გარეშე, ოღონდ იგი (ნათესაობითი ბრუნვა) უმეტეს შემთხვევაში თანდებულიანია. თანდებული მოსდევს ბრუნვას. თანდებულები, რომლებიც ნათესაობითთან იხმარება, შემდეგია: ზედა, თანა, თჳს, გან, მიერ, წინაშე, მიმართ, შორის. ამათგან, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ზედა მიცემითთანაც იხმარება.

1. ზედა თანდებულიანი ნათესაობითი

და განრისხნა ო'რი სოლომონის ზა (III მეფ. 11,9); და ყ'ივე კაცი, რ'ი მოვალნ გზასა მას, მივიდის ამესაძს ზა (II მეფ. 20,12); და განრისხნა საულ ფუდ იონათანის ზა (I მეფ. 20,30); და მოვიდა სული ღ'ა საუ-

ლის ზა (იქვე, 11,6); და მოვიდა სული ოჯ და ვითის ზა (16,13); იყო ბრძანება ოჯ სამოელის ზა (15,10); და განრისხნა გულისწყრომით ოჯ ოზიაჲს ზა (II მეფ. 6,7); და მიიწინეს უცხოთესლნი იგი საულის ზა (I მეფ. 31,2).

2. თანა თანდებულიანი ნათესაობითი

და ვა იყო ოჯ ღი ოჯლისა ჩემისა თანა მეფისა, ეგრეცა იყავნ სოლომონის თანა (III მეფ. 1,37); რლ იყო რჩეული იგი ერი დთისი, არა ორნიაჲს თანა იყვნეს (იქვე, 1,8); რა მივიდეს ყი იგი ერი ამესაჲს თანა (II მეფ. 20,7); არა არს ჩნი ნაწილი დთის თანა (იქვე, 20,1); ვყო წყალობაჲ ანანის თანა, ძისა ნაასისა (10,2); და შევიდა იონათან საულის თანა, მამისა თჳსისა (I მეფ. 19,4); და შეერთნეს მუნვე ერსა მას ისრაიტელთასა საულის თანა და იონათანის თანა (იქვე, 14,21); და დთ გუნდითურთ მოვიდოდა ანქუშის თანა (29,2).

3. -თჳს თანდებულიანი ნათესაობითი

იტყოდა ოჯ ჳმითა იოჲსითა, ძისა ანანიაჲსითა, ბაასაჲს თჳს (III მეფ. 16,7); არა ვყო ესე დთის თჳს, მამისა შენისა (იქვე, 11,12); რლ იგი მოვიდა აბიგეაჲს თჳს (II მეფ. 17,25); ილოცა ერმან მან იონათანის თჳს მას დღესა შინა (I მეფ. 14,45); მეფე ტირს და იგლოვს აბესალ ომის თჳს (II მეფ. 19,1); და იმარხეს მარხვაჲ მწუხრადმდე საულის თჳს და იონათანის თჳს, ძისა მისისა (იქვე, 1,12).

4. -გან თანდებულიანი ნათესაობითი

და მოიგო ამბრი მთაჲ იგი სომორონი სემერისგან (III მეფ. 16,24); და აღდგა დთ სწრაფლ და ივლტოდა საულისგან (I მეფ. 21,10); იონათანისგან-ლა თუ იყოს, ძისა ჩემისა, შეცოდებაჲ ესე, სიკუდილითვე მოვაკუდინო იგი (იქვე, 14,39); ვრმცა წარ-ოდენ-ვიდა სამოელისგან, გარდაცვალა გული მისი ღნ (10,8); და იყო პირმშოდ მისი ამონ აქინამისგან ისრაიტელისა (II მეფ. 3,2); და იოაბ მიაქცია აბინერისგან (იქვე, 2,30); და წარვიდეს ზეფელნი იგი საულისგნ (I მეფ. 23,25).

ნათესაობით ბრუნვას ითხოვს აგრეთვე მიერ, წინაშე, მიმართ და შორის თანდებულები, როდესაც ისინი მოსდევნ სახელს:

და მიუძღუნა იგი დთის მრ, ძისა მისისა (I მეფ. 16,20); და მოუწოდა იესე ამინადაბს და წარმოუდგინა იგი სამოელის წე (I მეფ. 16,8); და შე-ლა-ვე-სძინა იონათან ფიცად დთის მიმართ (იქვე, 20,17); რლ იგი ფიცებაჲ იყო დთის შს და იონათანის (II მეფ. 21,7).

VI. მოქმედებითი ბავშვა

-ურთ თანდებული, როგორც ცნობილია, საზოგადო სახელთაგან მოითხოვს მოქმედებით ბრუნვას:

რეს მოვიდინ იგინი ქმრითურთ სელომდ შეწირვად მსხუერპლისა (I მეფ. 2,19); და წარვიდა საულ ერთურთ ძიებად დთისა (იქვე, 23,26); მოიქცე ჩნდა ყლითურთ მონით შენით (II მეფ. 19,14); თუ მე იონათანცა აღმგოცოს სახლითურთ საულისით (I მეფ. 20,16); და დთ გუნდითურთ მოვიდოდა ანქუშის თანა (იქვე, 29,2). ცნობილია აგრეთვე, რომ ადამიანთა საკუთარი სახელები ამ ფორმით ძველ ქართულში არ გვხვდება, მაგრამ ოშკის ერთ ადგილას ვკითხულობთ: და მოილო იგი საულ და შექამა სამოელითურთ მას დღესა შინა (I მეფ. 9,24).

ცხადია, აღნიშნულ მაგალითს სხვანაირად ვერ გავიგებდით, თუ არა მოქმედებითად, მხოლოდ ყველა ზემოაღნიშნული ფორმა წარმოადგენს მოქმედებითს არა ინსტრუმენტალისის, არამედ თანაობის გაგებით¹. სწორედ ეს გარემოება უნდა ყოფილიყო იმის მიზეზი, რომ -ურთ თანდებულიანი მოქმედებითი ადამიანის საკუთარი სახელისაგანაც წარმოებულიყო.

VII. მიმართულებითი ბავშვა

ოშკის ხელნაწერში, ისე როგორც ძველი ქართულის სხვა ძეგლებში, გვხვდება როგორც საზოგადო, ისე ადამიანთა საკუთარ სახელებში ერთი ფორმა, რომელიც წარმოადგენს ნათესაობითის ფორმას -ის სუფიქსით +ა:

1. საზოგადო სახელებში

და მიიყვანა დედამან მისმან ყრმაჲ იგი ელი მღდელისა (I მეფ. 1,25); რამცა შეავლინა იგი მეფისა (II მეფ. 14,29); და მივიდა იოაბ მეფისა და უთხრა მას ყი იგი სიტყუად (იქვე, 14,33); და შეცვცეს კაცისა ვისამე ერთისა გელქორონდ (17,18); სიტყუად იყყო დთ ოლისა (24,17); რაჟსა მოხუალ მონისა შენისა? (24,21); და შევიდა ბერსაბშ სოლომონ მეფისა (III მეფ. 2,19); და აწ თქნ რად სდუმით და ჰსხედთ და არა მიიქცევით ოლისა თქნისა მეფისა (II მეფ. 19,10); მივედით და მიიქცევით მეფისა მის მიმავლინებელისა თქნისა და არქუთ მას (IV მეფ. 1,6); მიიღე ყრმაჲ დედისა თჳსისა (იქვე, 4,19); და მივისწრაფო კაცისა მის ღთისა (4,22); რაჲ არს, თუმცა მივიდა ოი ჩემი წნწყლისა მის ღთისა სამარიად (5,3); მიავლინა მეფისა მის იშლისა (5,8); და წარავლინა მეფემან იუდაჲსმან მტკლნი მეფისა მის ასურასტანელთაჲსა ლაქისდ (18,14); და წარავლინა ელიაკიმ ეზოჲს მოძღუარი... ესაია წნწყლისა, ძისა ამოსისა (19,2).

¹ ურთ თანდებული თანაობას აღნიშნავს: ცოლ-შვილით-ურთ (=ცოლშვილიანად), ამხანაგებით-ურთ (=ამხანაგებიანად) და სხვ. იხ. ა. შანიძე, ქართული ვნის გრამატიკა, სახელმძღვანელო არასრული საშუალო და საშუალო სკოლის 5, 6 და 7 კლასებისათვის, თბილისი 1939 წ.

2. აღამიანთა საკუთარ სახელებში

და აღდგა იონათან, ძმ საულისი, და მივიდა დ^თისა (I მეფ. 23,17); და მოვიდეს ზეფელნი იგი საულისა ბორცუად (იქვე, 23,20); მივედით თქ^ნ ნაბალისა და არქუთ მას (25,5); და მიაველინა დავით აბიგეაძესა მოყვანებად იგი მისა ცოლად (25,39); და მოვიდეს ანქუშისა (27,9); და მოივლინა კაცი ერთი ელისა და ჰქა მას (2,27); და შეკრბეს ყ^ლნი ნათესავნი ი^შლისანი და მოვიდეს სამოელისა არმათემდ (8,4); აწ ყ^რი კაცი, რ^ი არა გამოვიდეს საულისა და სამოელისა ბრძოლად (11,7); და წარავლინა დ^თ იოაბისა და ჰქა (II მეფ. 11,6); და აღდგა იოაბ აღრე-აღრე და მივიდა აბესალომისა და ჰქა (იქვე, 14,31); და მივიდეს მონანი იგი ეზეკია მეფისანი ესაფაძესა და უთხრეს მას ესე (IV მეფ. 19,5); და მიაველინა ოქოზია ელიაძესა ერგასის თავი (იქვე, 1,9); და მიიქცეს მცქ^ლნი იგი ოქოზიაძესა (1,5); და მოავლინეს იაზაბელისა და ჰქეს (III მეფ. 20,14); და შევიდა სოლომონისა და ეტყოდა მას ყ^ლსა მას, რაჲცა იყო გულსა მისსა (იქვე, 10,2).

აშკარაა, ზემოაღნიშნულ მაგალითებში მიმართულების აღმნიშვნელ ფორმასთან გვაქვს საქმე და, მაშასადამე, იგი მიმართულებით ბრუნვად უნდა იქნეს გაგებული.

ისმება კითხვა: რატომბა ფუძედ გამოყენებული ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა და რას წარმოადგენს ამ ფუძეზე დართული ა?

როგორც ცნობილია, ზედსართავისა და მიმღეობის გარდა განსაზღვრება შეიძლება წარმოადგენდეს არსებითი სახელის ნათესაობით ბრუნვას, რომელიც ფუძედაა გამოყენებული. საზოგადო სახელებში ეს ფუძე წარმოადგენს ნათესაობითის ფორმას, ა^თი გავრცობილს, და, მაშასადამე, ამ შემთხვევაში განსაზღვრება ბოლოხმოვნისანი იქნება:

წრფ.	ძე	კაცისა
სახ.	ძმ	კაცისა-ძ
წოდ.	ძეო	კაცისა-ო
მოთ.	ძემან	კაცისა-მან
მიც.	ძესა	კაცისა-სა
ნათ.	ძისა	კაცისა-ძსა
მოქ.	ძითა	კაცისა-ძთა
ვით.	ძედ	კაცისა

გარდა ვითარებითისა (იგივეა ვითარებითი ფორმით, რაც მიმართულებითი) ყველგან გვაქვს სრული შეთანხმება საზღვრულსა და მსაზღვრელს შორის, ე. ი. სრულად იბრუნვის როგორც საზღვრული, ისე მსაზღვრელი. აკად. ა. შანიძე აღნიშნავს: „ნათესაობითში დასმული სახელი, სხვა სახელის მსაზღვრელად გამოყენებული, იბრუნვის. ბოლოკიდური ა (საზოგადო სახელებისა) არ იკვეცება. მაგალითები:

მ ხ ო ლ .

წრფ.	ქალაქ	ქართლისა
სახ.	ქალაქ-ი	ქართლისა-ი
მოთ.	ქალაქ-მან	ქართლისა-მან
მიც.	ქალაქ-სა	ქართლისა-სა
ნათ.	ქალაქ-ისა	ქართლისა-ისა
მოქ.	ქალაქ-ითა	ქართლისა-ითა
ვით.	ქალაქ-ად	ქართლისა
წოდ.	ქალაქ-ო	ქართლისა-ო

შენიშვნა. თუ მსაზღვრელად საკუთარი სახელია გამოყენებული, იგი ანს არ მიიღებს, მაგ., წიგნ დავითის, წიგნ-ი დავითის-ი (და არა: წიგნი დავითისა-ი), წიგნ-ო დავითის-ო, წიგნ-მან დავითის-მან, წიგნ-სა დავითის-სა და შემდგომი¹.

ბრუნების ცხრილიდან ჩანს, რომ ვითარებით ბრუნებაში მსაზღვრელი ნაგულისხმევია ფუძის სახით ბრუნვის ნიშნის გარეშე (მაშინ როდესაც ყველა ბრუნებაში ბრუნვის ნიშანი „ქართლისა“ ფუძისაგან დეფისითაა გამოყოფილი და შავად არის დაბეჭდილი, ვითარებითი ბრუნვა ფუძის სახითაა მოცემული). მაშასადამე, „ქართლისა“ (ქალაქ-ად ქართლისა) ფორმაში ბოლოკიდური ა ემფატიკურად უნდა მივიჩნიოთ, ხოლო რადგანაც ბოლოხმოვნთან სახელებში საზოგადოდ დ გვაქვს ვითარებითის ნიშნად, ზემოაღნიშნულ შემთხვევებში ეს ბრუნვისეული დ დაკარგულად უნდა ვივარაუდოთ.

სხვა მდგომარეობაა ადამიანთა საკუთარ სახელებში. ვნახოთ მაგალითები ოშკიდან:

მერმე აქინამ ისრაიტელი მოიყვანა დ^თ და იყვნეს ორნივე იგი ცოლად დ^თ ისა (I მეფ. 25,43); და გარდამოვიდეს ბამაჲთ ქალაქად ბენიამენისა (იქვე, 9,25); და თავადსა დ^თს და ყ^ლსა იშ^ლსა მოაქუნდა კიდობანი იგი ო^დ ქალაქად დ^თ ისა (II მეფ. 6,15); ვინ შემოვიდეს ჩემ თანა ბა^ნაქად საულისა (I მეფ. 26,6); ა^დ მიაქცია იგი დ^თ სახიდ ამინა^{და}ბისა (II მეფ. 6,10); და მივიდა თამარ სახიდ ამნონისა (იქვე, 13,8); და მიაველინა ადრე-ადრე დ^თ მეფემან სახიდ თამარისა (13,7); წარავ^{ლი}ნა საულ ერი რჩეული სახიდ დ^თ ისა (I მეფ. 19,11); და მივედ სახიდ დ^თ ისა (II მეფ. 3,8).

რა თქმა უნდა, აღნიშნულ შემთხვევებში ადამიანთა საკუთარი სახელების ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაზე დართული ა (ქალაქად დ^თ ისა, სახიდ თამარისა და სხ.) შეუძლებელია იყოს ემფატიკური. თუ მას ემფატიკურად ვივარაუდებდით, მაშინ ყველგან გვექნებოდა ადამიანთა საკუთარი სახელების ნათესაობითი ბრუნვის საზოგადო სახელთა ნათესაობით ბრუნვასთან გათანაბრება, რაც სავსებით ეწინააღმდეგება ოშკის ხელნაწერში მოცემული ადამიანთა

¹ ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, შედგენილი ა. შანიძის, აღ. ბარამიძისა და ილ. აბულაძის მიერ, შეეძეს გამოცემა, თბილისი 1939, გვ. 290.

საკუთარი სახელების ბრუნების ვითარებას, ვინაიდან, როგორც აღნიშნული იყო, უკანასკნელნი, გარდა იშვიათი შემთხვევისა, მხოლოდ -ის ნიშნით არიან წარმოდგენილი.

როგორც აკად. ა. შანიძის ზემომოყვანილ შენიშვნაშია აღნიშნული, მსაზღვრელად გამოყენებული ადამიანის საკუთარი სახელის ნათესაობითი ბრუნვა მხოლოდ ის სუფიქსითაა წარმოდგენილი ა'ს გარეშე და, მაშასადამე, ფუძე ბოლოთანხმოვნია:

წიგნ-ი	დავითის-ი
წიგნ-ო	დავითის-ო
წიგნ-მან	დავითის-მან
წიგნ-სა	დავითის-სა და 'შემდგომი' ¹ .

რადგანაც ფუძე არის „დავითის“, ამ უკანასკნელზე მიმართულებით ბრუნვაში დართული ა, ცხადია, ბრუნვის ნიშნად უნდა იქნეს გაგებული.

ბოლოთანხმოვნიან სახელებში ბრუნვის ნიშნად ჩვეულებრივ ად გვაქვს. თუ ბრუნვის ნიშნად ამ უკანასკნელს ვივარაუდებდით, მაშინ ა მიღებულად უნდა ვიგულისხმოთ ად სუფიქსისაგან ბოლოკიდური დ'ს დაკარგვის გზით, როგორც ეს ბოლოხმოვნია (ემფატიკურ ა'ნიანი) ნათესაობითარი მსაზღვრელის მიმართულებითში გვაქვს (ქალაქად ქართლისა ← ქალაქად ქართლისად, ძედ კაცისა ← ძედ კაცისად).

აკად. არნ. ჩიქობავა ად ბოლოსართში გამოყოფს ორ აფიქსს: ა'სა და დ'ს. ითვალისწინებს რა აკად. ნ. შარის „ძველი ქართული სალიტერატურო ენის გრამატიკაში“ (ლენინგრადი, 1925) გამოთქმულ მოსაზრებას, იგი წერს: „სწორად მიგვაჩნია აგრეთვე დებულება, რომ „კაცად“ ფორმაში ორი აფიქსია -ა- და -დ (კაც+ა+დ)“ ².

შემდეგ აღნიშნავს: „გარდაქცევითი (მიმართულებითი. ს. ჩ.) ბრუნვის თავდაპირველ ნიშნებად -ა და -დ-ს მიჩნევა კითხვას სვამს: რამდენად ეგუება ქართული ბრუნების ძირითად პრინციპს ორი მაჩვენებლის ქონა ერთი ბრუნვისათვის? აკი ქართულში ერთი ბრუნება გვაქვს, თითოეულ ბრუნვაში თითო ფორმანტია გამოყენებული ყველა სახელისათვის, ხოლო სადაც ერთი შეხედვით სხვაობაა (ძმაო! || ძმაგ! კაცო! ქვეყანაგ!), ორი სხვადასხვა მორფოლოგიური ოდენობა კი არა გვაქვს, არამედ ერთი და იმავე მორფოლოგიური მონაცემის ორი ფონეტიკური ვარიანტი (-გ იგივე -ო-ა, ფონეტიკურად დასუსტებული).

მაგრამ -ა და -დ ფონეტიკურად ერთმანეთს ვერ დაუკავშირდება: არც -ა მიიღება -დ-საგან და არც, პირუკუ, დ — -ა-საგან; ფონეტიკა ამათს ურთიერთობას ვერ გაარკვევს, ეს ორი სხვადასხვა აფიქსია“ (აქვე, გვ. 22).

¹ დანარჩენი ბრუნვები არ არის მოყვანილი და ამიტომ არ ჩანს, როგორ გულისხმობს ავტორი ვითარებითს.

² არნ. ჩიქობავა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის: აკად. ნ. შარის საბელოების ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის შოამბე, 1, გვ. 20 (აქვე, გვ. 21).

ამ მოსაზრების დასამტკიცებლად ავტორი იმოწმებს ძველი ქართულის მაგალითებს, ერთი მხრით მხოლოდ ა'თი დაბოლოებულებს: ჯოჯოხეთ-ა, სალოცველ-ა, სადიდებელ-ა, ხოლო მეორე მხრით მხოლოდ -დ-თი დაბოლოებულებს: ბეთლემ-დ, სიონ-დ, ბეთელ-დ, ქარან-დ, აგრეთვე სვანურს, სადაც მხოლოდ -დ სუფიქსია გამოყენებული, და მეგრულს, სადაც ბოლოხმოვნიათში -თ გვაქვს (ჯიმა-თ, და-თ), ხოლო ბოლოთანხმოვნიათში -ო (კოჩ-ო, ჩილ-ო).

ავტორი არ იზიარებს აკად. ა. შანიძის მოსაზრებას, რომ „ვნებითში (მიმართულებითში. ს. ჩ.) ბრუნვითი ნიშანი ნამდვილად მარტო დ არის, მაგრამ მის წინ ა ისტორიულად არის განვითარებული თანხმოვნიათი ფუძეების შემდეგ“¹.

მაგრამ ამ მოსაზრების სასარგებლოდ ლაპარაკობს თვით აკად. ა. ჩიქობავა, როდესაც აღნიშნავს, რომ „-დ ქართულშიაც არის, მეგრულშიაც (თ-ს სახით) და სვანურშიც, ა კი ქართულსა აქვს და მეგრულს -ო-ს სახით, მაგრამ სვანურს კი — არა“.

მაშასადამე, დ (მეგრ. დ→თ) საერთოა ქართულ-მეგრულ-სვანურისათვის, ხოლო ა (მეგრ. ო) ახასიათებს მხოლოდ ქართულსა და მეგრულს ბოლოთანხმოვნიან ფუძესთან და ამასთანავე ქართულს უმთავრესად დ ბოლოსართის წინ (ად კომპლექსში).

ა'ს განვითარება თანხმოვნებს შორის არ არის უჩვეულო ქართულისათვის. ახალ ქართულში მიცემითს, ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვას შეიძლება დაერთოს ემფატიკური ა (კაცს ან კაცსა, კაცის ან კაცისა, კაცით ან კაცითა), რომელიც, ძველი ქართულისაგან განსხვავებით, იშვიათია ახალი ქართულისათვის. მაგრამ თუ რომელსაღე ამ ბრუნვათაგანს დაერთო. ც ნაწილაკი, ემფატიკური ა აუცილებელი ხდება: კაცს-ა-ც და არა კაცს-ც, დედას-ა-ც და არა დედას-ც; კაცის-ა-ც და არა კაცის-ც, დედის-ა-ც და არა დედის-ც; კაცით-ა-ც და არა კაცით-ც, დედით-ა-ც და არა დედით-ც. ც'ს წინამავლად ა თავს იჩენს ნაცვალსახელებშიც: ამას-ა-ც, ამის-ა-ც, ამით-ა-ც; ვის-ა-ც, რას-ა-ც.

ბოლოხმოვნიანი მოთხრობითი მხოლოდ -მ'ს დაირთავს, მაგრამ ც ნაწილაკის დართვისას აუცილებლად გაჩნდება ა: დედა-მ, მაგრამ დედა-მა-ც.

საინტერესოა, რომ ა ჩნდებაც ნაწილაკის წინ ზმნიზებებშიც: ირგვლივ-ა-ც, აგერ-ა-ც, მარჯვნივ-ა-ც, წელან-ა-ც, მაშინ-ა-ც, მუდამ-ა-ც და მისთ.

თუ რას წარმოადგენს ც ნაწილაკის წინამავალი ა, ამ შემთხვევაში ეს არ არის საინტერესო. მნიშვნელოვანია მხოლოდ ფაქტი, რომ ამ ა'ს გამოჩენა აუცილებელი ხდება ც ნაწილაკის თანხმოვანზე დართვისას, ე. ი. თანხმოვნებს შორის.

მეორე მხრით, არც თანხმოვანთა შორის თანხმოვნის დაკარგვაა უცნობი ქართულისათვის: ამბავი — ამბავად → ამბავად → ამბად; ღმერთი — ღმერთის → ღმრთის → ღვთის.

ასევე უნდა აიხსნას -მდე თანდებულის წინ ბრუნვისეული დ'ს დაკარგვა, რის შესახებაც აკად. ა. ჩიქობავა წერს: „ძალაუწებურად ყურადღებას

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა. I. მორფოლოგია, ტფილისი 1930, გვ. 23.

იქცევს -**მდე** თანდებულის წინ გარდაქცევითი (მიმართულებითი. ს. ჩ.) ბრუნვის -**დ** ნიშნის დაკარგვა: ტფილისამდე, ქალაქამდე, სოფლამდე (ანდა: ტფილისამდის, ქალაქამდის, სოფლამდის), ნახვამდის... რას უნდა გამოეწვია -**დ**-ს დაკარგვა -**მდე** || -**მდის** თანდებულის წინ? ნუთუ. ტფილისამდე, ქალაქამდე, სოფლამდე... ისეთ ძნელ კომპლექსებს შეიცავდა, რომ მათი გამარტივება გამოთქმის გასაადვილებლად იყო საჭირო? ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ -**დ**-ს დაკარგვა ასეთ შემთხვევაში გააადვილა იმ გარემოებამ, რომ მხოლოდ -**ა** საკმარისი იყო — გარკვეულ დიალექტებში მაინც — გარდაქცევითი ბრუნვის საწარმოებლად! საგულისხმოა, რომ ძველ ქართულშივე გვაქვს -**დ**-ს დაკარგვის შემთხვევები -**მდე** თანდებულის წინ: იშპითგან... ვე ილვრიკემდე მივივლინე (საქართ. მუზ. ხელნაწ. № 1138, ფ. 52r)¹.

სწორედ თანხმობანთა თავმოყრა უნდა იყოს მიზეზი ბრუნვისეული **დ**'ს დაკარგვისა. ის გზრდობება, რომ **დ**'ს დაკარგვის შემთხვევები ძველ ქართულშივე გვხვდება, მიგვითითებს იმაზე, რომ აღნიშნული პროცესის (**დ**'ს დაკარგვის) სათავე ძველ ქართულშივე უნდა ვეძიოთ.

ოშკის ერთ ადგილას ვკითხულობთ: და მოსრა ნაინი და დანი და ბელმა და ყი ქენაჲ ქენერეთისაჲ და ყლისა ქყნისამდე ნეფთაღემისა (III მეფ. 15,20).

რას უნდა შეეწყო ხელი „ქყნისამდე“ ფორმაში **მდე** თანდებულის წინამავალი ბრუნვისეული **დ**'ს დაკარგვისათვის?

ცხადია, აქ ბრუნვისეული **დ**'ს დაკარგვა მისი **მდე** კომპლექსთან მოხვედრით გამოწვეულ თანხმობების თავმოყრას უნდა მიეწეროს.

პროფ. ვ. თოფურიას ნათესაობითის ფორმაზე დართული **ა** დასაგან მიღებულად, მიაჩნია ნათესაობითის **ხ**'სთან **დ**'ს დაკარგვის გზით. კოჩიშა ფორმაში ის ხედავს კოჩ-იშ-და → კოჩ-იშ-ა, რომელშიაც „**დ**'ს დაკარგვა გამოწვეულია ქართულ-მეგრულ ენათათვის უჩვეულო **შდ** კომპლექსის (კოჩიშდა), მიღების გამო“². ამისათვის იმოწმებს ჩემდა და შენდა ნაცვალსახელებს და აღნიშნავს: „**დ**'ს დაკარგვა ნათეს. ბრუნვის ფორმასთან შენიშნულია ძველ ქართულშიც ჩვენებითს ნაცვალსახელებსა და სხვაგან: მიავლინა მისა ელისე მოციქული (IV მეფ. 5,10), მიერითგან არლარავინ მიავლინა მისა (შუშანიკის წამება)... სადაც მისა ← მისდა“².

მაგრამ საყურადღებოა, რომ **დ** დაკარგულია სწორედ **მისა** ნაცვალსახელსა და სხვა სახელებში, ხოლო **და**'ს სახითაა წარმოდგენილი **ჩემდა** და **შენდა** ნაცვალსახელებში. თუ აქ შენარჩუნებულია **და** კომპლექსი, რატომ უნდა დაკარგულიყო **დ მისდა** ფორმაში? პროფ. ვ. თოფურია იმოწმებს ქვემოიმერულსა და გურულს. „აღსანიშნავია, — წერს იგი, — რომ თან და თანა თანდებულის თ იკარგვის ბრუნვის -**ხ** ნიშნის მეზობლად ქვემოიმერულსა და გურულში: ხესან (← ხეს-თან), ამასან (← ამას-თან) და სხვ.“² **ხდ** კომპლექსისაგან, რა თქმა უნდა, შეიძლება **ხო** კომპლექსის მიღება. მაგრამ

¹ ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, 1, ტფილისი 1937, გვ. 19 (აქვე, გვ. 20).

² იქვე, გვ. 181.

დიალექტებშივე გვაქვს **სთ** კომპლექსში არა **თ**'ს, არამედ **ხ**'ს დაკარგვის შემთხვევები: ამითანა, მაგითანა და სხვ., ასე რომ საკითხის გასარკვევად დიალექტების მოწველიება ამ შემთხვევაში ვერაფერს გამოარკვევდა.

ჩემდა და **შენდა** ნაცვალსახელებში სრულებით არ ჩანს ნათესაობითის ფორმა, როგორც ეს ჩვენებითს ნაცვალსახელებსა და სხვა სახელებში გვაქვს, სადაც ბრუნვის ნიშნად **ის** სუფიქსია გამოყენებული. ასე რომ **ჩემდა** და **შენდა** ნაცვალსახელებისა (სადაც ბრუნვის ნიშანი **-ის** არ მოიპოვება) და **მისა** ნაცვალსახელის (სადაც სხვა სახელებისთვისაც ჩვეულებრივი **-ის** სუფიქსი გვაქვს) ერთ სიბრტყეზე დაყენება არ იქნებოდა მართებული. ამასთანავე გამოსარკვევია, არის თუ არა პირველადი და კომპლექსი, ანდა რას წარმოადგენს ა ამ კომპლექსში.

აკად. არნ. ჩიქობავა სამართლიანად შენიშნავს: „**დ** სუფიქსს ხშირად **-ა** მოსდევს ახალ ქართულში: **-ცა** ნაწილაკის წინ ეს **-ა** ყოველთვის გამოჩნდება: კაც-ა-დ-ა-ც, ამხანაგ-ა-დ-ა-ც, ძმა-დ-ა-ც... ეს **-ა** იმავე ღირებულებისა უნდა იყოს, როგორიც მიცემითსა, ნათესაობითსა და მოქმედებითში ბრუნვის ნიშნებს დართულ **-ა**-ს აქვს: ძმა-ს-ა-ც, ძმ-ის-ა-ც, ძმ-ი-თ-ა-ც... როგორც ცნობილია, ეს **-ა** ბრუნვის ნიშანს არ ეკუთვნის, მხოლოდ ამიტომ არის შესაძლებელი, რომ ის მეორდება სხვადასხვა ბრუნვაში (მიცემითში, ნათესაობითში, მოქმედებითსა და გარდაქცევითში). თუ ეს **-ა** ახალ ქართულში არ მიიჩნევა ბრუნვის ნიშნის ნაწილად, მით უფრო ეს ითქმის ძველი ქართულის შესახებ: ძველ ქართულში ბრუნვის ნიშნად **-დ** უნდა გამოიყოს (და არა: **და**). ამასვე გვაფიქრებინებს სვანური“ (იხ. აქვე, გვ. 20).

ამრიგად, მიმართულების აღმნიშვნელ (მიმართულებითის) ზოგად სახელთა ფორმებში — მეფისა, კაცისა და სხვ. — ბრუნვის ნიშნად უნდა ვიგულისხმოთ **-დ** (მეფისა, კაცისა კი ბოლოსმოვნიან ფუძედ), რომელიც დაკარგულია, როგორც ბოლოკიდური; ხოლო რაც შეეხება ადამიანთა საკუთარი სახელების ფორმებს — საულისა, ანნაჲსა და სხვ., მიმართულებითის ნიშანი, როგორც ბოლოთანხმოვნიან (საულის, ანნაჲს) სახელებში უნდა გვექონოდა **-ად**, სადაც ბოლოკიდური **-დ**'ს დაკარგვის შედეგად ბრუნვის ნიშნად მხოლოდ **-ა** მივიღეთ.

როგორც აღვნიშნეთ, ფუძედ ყველგან გამოყენებულია ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა (ზოგად სახელებში **-ისა** ბოლოსართიანი, ე. ი. ხმოვნიანი ფუძე, ადამიანთა საკუთარ სახელებში **-ის** ბოლოსართიანი, ე. ი. თანხმოვნიანი ფუძე). არსებითი სახელი ნათესაობითის სახით, როგორც ვიცით, ხშირად გამოყენებულია მსაზღვრელად. ამიტომ საფიქრებელია, რომ აქ ნათესაობითარ მსაზღვრელთან გვექონდეს საქმე, სადაც საზღვრულისა და მსაზღვრელის ნაცვლად მხოლოდ მსაზღვრელია მოცემული, ხოლო საზღვრული იგულისხმება. სხვანაირად გაუგებარი იქნებოდა ფუძედ ნათესაობითის გამოყენების ფაქტი.

ამრიგად, ადამიანთა საკუთარი სახელების ბრუნვა ოშკის ხელნაწერში შემდეგნაირად შეიძლება ჩამოვყალიბოთ (იხ. ცხრილი, გვ. 99).

ბ ო ლ ო ბ მ ო გ ნ ი ა ნ ი									
ბოლოთანმწიფნი									
ბ რ უ ნ ე ბ ი	ბირითადი სახე	საბოლოო სახელთან გათანაბ- რებული	ბირითადი სახე	საბოლოო სახელთან გათანაბ- რებული		ბირითადი სახე	საბოლოო სახელთან გათანაბ- რებული	ბირითადი სახე	საბოლოო სახელთან გათანაბ- რებული
	საუღ	საუღ-ი	ანა	ანა-ა ¹	ელისე ელისტ	ელი	—	ნელქაო ²	—
სახელობითი . . .	საუღ	საუღ-ი	ანა	ანა-ა ¹	ელისე ელისტ	ელი	—	ნელქაო ²	—
წოდებითი . . .	საუღ	—	ანა	—	ელისე	ელი	—	ნელქაო	—
მოთხოვითი .	საუღ	საუღ-მან	ანა	—	ელისე ელისტ	ელი	—	ნელქაო	—
მიცემითი . . .	საუღ-ს	—	ანა-ს	—	ელისე-ს	ელი-ს	—	ნელქაო-ს	—
ნათესაობითი .	საუღ-ის ¹	—	ანა-ის ¹	—	ელისტს	ელი-ს	—	ნელქაო-ის	—
მოკმედებითი . .	საუღ-ით (ურთ) ²	—	—	—	—	—	—	—	—
მიმართულებითი	საუღის-ა	—	ანაის-ა	—	ელისტს-ა	ელის-ა	—	ნელქაის-ა	—

¹ უმეტეს შემთხვევაში იხმარება ზედა, თანა, თჳს, გან, მიერ, მიმართ, შორის, წინაშე თანდებულებთან,

² მხოლოდ -ურთ თანდებულებით იხმარება და ისიც ძლიერ იშვიათად.

³ გვხვდება ძლიერ იშვიათად.

⁴ გვხვდება შედარებით იშვიათად.

მსაზღვრელიანი საკუთარი სახელები

ნაწევრიანი საკუთარი სახელი

როგორც ცნობილია, იგი ნაცვალსახელი, როგორც ნაწევარი, ჩვეულებრივ განსაზღვრავს საზოგადო სახელებს, მაგრამ იშვიათად შეიძლება საკუთარ სახელთანაც შეგვხვდეს. ოშკის ერთ ადგილას ვკითხულობთ: და ვა იხილა დ'თ დადუე, ძმ იოასისი, ახოვნებასა მას დაჰჰსნდა, რ დადუე იგი იყო ნათესავისა მისგან გმირთაჲსა (II მეფ. 21,16).

აქ წინადადების კონსტრუქცია ისეთია, რომ „დადუე“-ს ნაცვლად საზოგადო სახელი რომ გვექნოდეს, რა თქმა უნდა, მეორეჯერ ხმარებისას მას ნაწევარი უნდა დაერთოს. ამის შესახებ აკად. ა. შანიძე წერს: „ნაწევრის ხმარების შესახებ უნდა შევნიშნოთ, რომ სიტყვა, პირველად ნსენებული საუბარში, რომელიდაცაა, განუსაზღვრელია, გაურკვეველია, შემდეგ კი იგი ცნობილი ხდება და ნაწევარი დაერთვის ხოლმე. მაგალითები: „კაც მან ვინმე შეიპყრა მჭურინავი და დაჰკლვიდა მას“. აქ ვილაც კაცზეა საუბარი, იგი პირველად არის ნახსენები და ამიტომ ვინმე არის დართული. მაგრამ ცოტა ქვემოთ სწერია: „ვითარცა ესმა კაცსა მას“. აქ უკვე სიტყვა განსაზღვრულად არის წარმოდგენილი. სხვა მაგალითი: ქურციკის შესახებ ვკითხულობთ: „ერთი ქურციკი ნახეს“, მაგრამ შემდეგ ნათქვამია: „ნახეს იგი ქურციკი“ და ცოტა ქვემოთ კიდევ: „წარვიდა ქურციკი იგი“¹. ასეთი შემთხვევების სიხშირე ძველ ქართულში უნდა ყოფილიყო იმის საბაზი, რომ შესაძლებელი შეიქნა სპორადულად იგი ნაწევარი საკუთარ სახელსაც დართოდა მსაზღვრელად.

თანამდებობის, ხელობის, სადაურობისა და სხვათა გამომხატველი

მსაზღვრელი ადამიანთა საკუთარ სახელებთან

ახალ სალიტერატურო ქართულში, როგორც ვიცით, ადამიანის საკუთარი სახელი უბრუნველია (წარმოდგენილია ფუძის სახით), როდესაც მას მოსდევს თანამდებობის, ხელობის, სადაურობისა და სხვათა გამომხატველი სიტყვა; მაგალითად:

სახ.	თამარ	მეფე	შოთა	რუსთაველი
წოდ.	თამარ	მეფე(ვ)	შოთა	რუსთაველო
მოთ.	თამარ	მეფემ	შოთა	რუსთაველმა
მიც.	თამარ	მეფეს	შოთა	რუსთაველს
ვით.	თამარ	მეფედ	შოთა	რუსთაველად
ნათ.	თამარ	მეფის	შოთა	რუსთაველის
მოქ.	თამარ	მეფით	შოთა	რუსთაველით

მაგრამ სულ სხვა მდგომარეობაა ძველ ქართულში. აკად. ა. შანიძე, ითვალისწინებს რა ძველი ქართულის ვითარებას, წერს: „თუ საკუთარ სახელს

¹ ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, თბილისი 1939, გვ. 305.

მსაზღვრელად მოსდევდა რაიმე სიტყვა, თანამდებობის, ხარისხის ან ხელობის გამომხატველი, თავდაპირველად იბრუნებოდა ორივე, მაგრამ შემდეგში მხოლოდ მსაზღვრელი, საკუთ. სახელი კი უცვლელი რჩებოდა; მაგ., ნერსე ერისთავი, ნერსე ერისთავიან, ნერსეს ერისთავსა (მერმე კი: ნერსე ერისთავსა) და შემდგომი. ასევე იბრუნვის აგრეთვე: შუშანიკ დედოფალი, დავით ეპისკოპოსი, აშოტ კურაპალატი, თამარ მეფე, დემეტრე ჯაბატოსი („დემეტრეს ჯაბატოსსა“) და მისთ¹.

ოშკის ხელნაწერშიც ჩვეულებრივია საკუთარი სახელის ბრუნება მომდევნო მსაზღვრელთან. ვნახოთ მაგალითები:

1. სახელობითი ბრუნვა

და მოვიდა ნაან სამანიტელი და მოიცვა ერთა თვსითა იაბისი (I მეფ. 11,1); და სახელი მისი დოეკ იდუმიელი, მეჯორჷ საულისი (იქვე, 21,7); და მივიდა დოეკ იდუმიელი (22,18); დღესა მას, რ'ლსა მოკლა იაზაბელ ნაზუთე იეზრაიტელი (III მეფ. 20,26); და ელი მღდელი ჯდა ბქეთა ზა მის ქალაქისათა (I მეფ. 4,13); აბიეზერ ანათოთელი, საბეენი ქეტელი, ხავსაბე სარებათელი, ახელმან აქირნელი, აღდად სალამინელი, იასე სგვგვანელი, მარკათია თალამელი, აქიტოფელ გალაადელი, ურია ქეტელი (II მეფ. 23,26 — 36).

2. მოთხრობითი²

მიუგო ნაან სამანიტელმან და ჰქა (I მეფ. 11,2); და ელისე წნწყლმან მოუწოდა ერთსა ძეთა მათ წნწყლთასა (IV მეფ. 9,1); მიუგო დოეკ იდუმიელმან, მეჯორემან საულისმან, და ჰქა (I მეფ. 22,9); და მისცა მას ანქუშ მეფემან მას დღესა შინა სეკელად (I მეფ. 27,6); და წარავლინნა აქაზ მეფემან მოციქულნი (IV მეფ. 16,7); და ჰქა დ'თს გად წნწყლმან (I მეფ. 22,5).

3. მიცემითი

და მოუწოდა მეფემან სადუკს მღდელსა და ნათანს წნწყლსა (III მეფ. 1,32); და ამცნო მეფემან ქელკიას მღდელსა (IV მეფ. 22,12); მოუწოდა მეფემან იოას იუდაეს მღდელსა და ყლთა მათ მღდელთა (იქვე, 12,7); და განუკრდა აბიმელიქს მღდელსა მისლვად იგი დ'თისი (I მეფ. 21,1); და ჰქეს კაცთა მათ იაბისელთა ნაანს სამანიტელსა (იქვე, 11,1); და ჰქა საულ აქიას მღდელ-მოძღუარსა (იქვე, 14,19); მიუგო მეფემან ნათანს წნწყლსა და ჰქა (II მეფ. 7,2); რადსა მიუთხოვ აბისაკს სომანიტელსა ორნიას ცოლად (III მეფ. 2,22); და ჰქა საულ დოეკს იდუმიელსა (I მეფ. 22,18); მიუგო დ'თ და ჰქა აბილექს ქეტელსა (იქვე, 26,6).

¹ ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, თბილისი 1939, გვ. 290.

² წოდებითის მაგალითები არ გვხვდება.

გვაქვს ძლიერ იშვიათად შემთხვევა, როდესაც მიცემით ბრუნვაში დასმული მსაზღვრელის წინ საკუთარი სახელი უცვლელია:

და ამცნო მეფემან აქაზ ურია მლდელსა (IV მეფ. 16,15).

4. ნათესაობითი

და იყო ბრძანებაჲ ოჲ დთვისა გადის წნწყლისა მრ (II მეფ. 24,11); ხრ ამესა იყო ძმ იეთერის ისრაიტელისაჲ (იქვე, 17,25); წელსა მეთორმეტესა, სუფევასა ეზეკიას მეფისასა¹, გამოვიდა სენაქერიმ, მეფე ასურასტანისაჲ (IV მეფ. 18,12); და იყო წელსა მას ოც და მესამესა იოვასის მეფისასა¹ (იქვე, 12,6).

5. მიმართულებითი

თუ მომდევნო მსაზღვრელი ნანათესაობითარ მიმართულებითშია დასმული, საკუთარი სახელი მასთან უცვლელია — ფუძეს წარმოადგენს:

და წარავლინა მეფემან აქაზ ორია მლდელისა (IV მეფ. 16,10); და წარავლინა საულ აბიშელიქ მლდელისა (I მეფ. 22,11); და მოვიდა იოსაფატ, მეფე იუდაისი, აქაზ მეფისა იშლისა (III მეფ. 22,2); და მისცნა იგინი ჯელთა აზაელ მეფისა ასურთაჲსა (IV მეფ. 13,3); რწ წარავლინა მცქლნი ადრამელიქ მეფისა მის მეგვბტელთაჲსა (იქვე, 17,4); და წარავლინა აქაზ მეფემან მოციქულნი თეგლადფარსარ მეფისა მის ასურთაჲსა (16,7); და წარავლინა მეფემან ასურასტანისამან თარათა და რაფსაის და რაფსაკ რაქისით ეზეკია მეფისა ერითა ძლიერითა (18,17).

მსაზღვრელიან საკუთარ სახელთა ბრუნება

სახ.	დოეკ	იდუმეილი	აქაზ	მეფე	ქელკია	მლდელი	ელისე	წნწყლი
მოთ.	დოეკ	იდუმეილმან	აქაზ	მეფემან	ქელკია	მლდელმან	ელისე	წნწყლმან
მიც.	დოეკ-ს	იდუმეილ- სა (დოეკ იდუ- მიელსა ¹)	აქაზ-ს	მეფესა	ქელკია-ს	მლდელსა	ელისე-ს	წნწყლსა
ნათ.	დოეკ-ის	იდუმეილისა	აქაზ-ის	მეფისა	ქელკია-ჲს	მლდელისა	ელისჲს	წნწყლისა
მიმ.	დოეკ	იდუმეილისა	აქაზ	მეფისა	ქელკია	მლდელისა	ელისე	წნწყლისა

თანამდებობის, ხელობის და სხვ. აღმნიშვნელ მსაზღვრელიანი საკუთარი სახელის ახალ ქართულში უბრუნველობის მიზეზი ძველ ქართულშივე უნდა ვეძიოთ. როგორც აღინიშნა, ოშკის ხელნაწერში გვაქვს, მართალია, ძლიერ იშვიათად, შემთხვევა მიცემითში უბრუნველობისა (ურია მლდელსა). აგრეთვე, საინტერესოა ერთი ადგილი ოშკიდან: აქინამ ისრაიტელი და აბიგეა, ცოლი ნაბალი კარმელისაჲ (I მეფ. 27,3). ამ საკუთარი სახელის ფუძე არის ნაბალ (რაც თვით ოშკისა და სხვა ტექსტებიდანაც ჩანს), ხოლო აქ მოყვა-

¹ მიცემითი ბრუნვა ნანათესაობითარი მსაზღვრელისაგან, ე. ი. ნათესაობითის ფორმისაგან არის ნაწარმოები.

² იშვიათი შემთხვევა.

ნილია ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაში. მაშასადამე, ი ბოლოსართი ნათესაობითის (-ის) ნიშნისეულად უნდა მივიჩნიოთ. ამრიგად, აქ შესაძლებელია გარდამავალ (ნაბალ-ის → ნაბალ-ი) საფეხურთან, ახალ ქართულში ბოლოთან-ხმოვნიათი მსაზღვრელისა და საზღვრულის ბრუნების გაბატონებული გარდამავალი ფორმის (კეთილის კაცის, კეთილი კაცის, კეთილ კაცის) პროტოტიპთან გვეკონდეს საქმე. მართალია, ამ შემთხვევაში (ახალ ქართულში) მსაზღვრელის ცვალებასთან (ბრუნვის ნიშნის შეკვეცასთან) გვაქვს საქმე, მაგრამ ამ ცვალებასათვის მნიშვნელობა აქვს, როგორც ჩანს, მსაზღვრელ-საზღვრულის წყობას: ცვლილებას განიცდის წინამავალი (ახალ ქართულში ბოლოხმოვნიათი მსაზღვრელი პირდაპირ წყობაში — პატარა ბიჭი, გამძლე მასალა და მისთ. — ხომ მთლიანად უბრუნველია).

რა უნდა ყოფილიყო მიზეზი იმისა, რომ ადამიანის საკუთარი სახელი, რომელსაც მსაზღვრელად მოსდევს თანამდებობის, ხელობისა და სხვ. აღმნიშვნელი სიტყვა და რომელიც ჩვეულებრივ სრულად იბრუნვის ძველ ქართულში, სრულებით უცვლელია (მხოლოდ ფუძითაა წარმოდგენილი) ახალ ქართულში? რას უნდა შეეწყო ხელი ახალ ქართულში მისი უცვლელობისათვის?

ადამიანის საკუთარი სახელი ძველ ქართულში, როგორც ვიცით, სახელობითს, წოდებითსა და მოთხრობითში ფუძეს წარმოადგენს. მაშასადამე, ამ წყობაში — „დოეკ იდუმიელი“ — „დოეკ“ სახელობითია, „დოეკ იდუმიელი“ — წოდებითია და „დოეკ იდუმიელმან“ — მოთხრობითი. მაგრამ მას შემდეგ, რაც სახელობითი და მოთხრობითი გაუთანაბრდა საზოგადო სახელებს (დოეკ-ი, დოეკ-მა), „დოეკ იდუმიელი“ ფორმაში „დოეკ“ აღარ იყო სახელობითი, არამედ მხოლოდ ფუძე. ასევე მოთხრობითში — „დოეკ იდუმიელმან“ ფორმაში „დოეკ“ ფუძეა და არა მოთხრობითის ფორმა. წოდებითშიც ხომ ფუძე გვაქვს (დოეკ იდუმიელი). ამის გარდა, ძველ ქართულშივე მიმართულებითშიც ფუძე გვეკონდა (დოეკ იდუმიელისა). ამრიგად, ძველი ქართულიდან მემკვიდრეობით გადმოვიდა ახალ ქართულში: სახ. დოეკ იდუმიელი, წოდ. დოეკ იდუმიელი, მოთ. დოეკ იდუმიელმა. ამათი ანალოგიით უნდა აიხსნას, რომ ნათესაობითსა და მიცემითშიც ფუძე მივიღეთ, რაც სპორადულად, როგორც აღვნიშნეთ, ძველ ქართულშივე გვხვდება.

ადამიანის საკუთარი სახელი ნათესაობითად მსაზღვრელად

როგორც ცნობილია, ნათესაობითად მსაზღვრელად შეიძლება გამოყენებულ იქნეს როგორც საზოგადო, ისე ადამიანის საკუთარი სახელი. თუ საზოგადო სახელია გამოყენებული, მაშინ ფუძე ბოლოხმოვნიათი (ნათესაობითი გავრცობილია ემფატიკური ა'თი: ძე კაცისა, ძმ კაცისა-ე და სხვ.), ხოლო თუ ადამიანის საკუთარი სახელია, ფუძე ბოლოთანხმოვნიათი იქნება (სიტყუა სამოელის, სიტყუა სამოელის-ი და სხვ.). ამის შესახებ აკად. ა. შანიძე წერს: „თუ მსაზღვრელად საკუთარი სახელია გამოყენებული,

იგი ანს არ მიიღებს, მაგ., წიგნ დავითის, წიგნ-ი დავითის-ი (და არა: წიგნ-ი დავითისა-ი), წიგნ-ო დავითის-ო, წიგნ-მან დავითის-მან, წიგნ-სა დავითის-სა და შემდგომი¹.

არსებითად ასეთივე მდგომარეობაა ოშკის ხელნაწერში.

1. მხოლოდობითი რიცხვი

1. წრფელობითი ბრუნვა

წრფელობითში ჩვეულებრივ ფუძის სახითაა წარმოდგენილი როგორც საზღვრული, ისე მსაზღვრელი:

და ერქუა ქალაქ დავითის და აღაშენა ქალაქი იგი (I მეფ. 5,9); ერქვნ ამას სახელი ჯელ აბესალომის; და მიერიოგან ეწოდა ჯელ აბესალომის მოაქაჟამადმდე დღეთა (II მეფ. 18,18).

იშვიათად გვხვდება წრფელობით ბრუნვაში დაყენებულ საზღვრულთან ნანათესაობითარი მსაზღვრელი ა'თი გავრცობილი:

და ერქუა მას მიერიოგან ნატყუენავ დ'თისა (I მეფ. 30,20).

2. სახელობითი

ნანათესაობითარი მსაზღვრელის ფუძე ჩვეულებრივ ბოლოთანხმოვნია, ე. ი. წარმოდგენს ადამიანის საკუთარი სახელის ნათესაობითის ჩვეულებრივს ფორმას (სოლომონის, დავითის და მისთ.) და მას დაერთვის -ი:

ცოლი ფინეზის-ი მიდგომილ იყო (I მეფ. 4,19); და აკურთხა ღ'ნ სახლი იგი ამინადაბის-ი (II მეფ. 6,11); და ისმინა ო'ნ ლოცვაჲ იგი სამოელის-ი (I მეფ. 7,9); და შეკრიბა ტომები ბენიამენის-ი და განაწილა (იქვე, 10,20); და აქია, ძმ აქიტობელის-ი, ძმისა იოაბელის-ი, ძმ ფინეზის-ი, ძისა ელის-ი, მღდელთმოდურისა მის სელომის-ი (14,3); და სიტყუაჲ იგი დ'თის-ი უთხრეს საულს (17,31); რადმე არა შემოვიდა ძმ იესუს-ი გუშინ (20,27); და სახელი ერქუა მას სემიე, ძმ გერაჲს-ი (II მეფ. 16,5); და იხილო მუნ იუ, ძმ ნამესიჲს-ი (IV მეფ. 9,2).

იშვიათად გვხვდება ბოლოხმოვნიანი ფუძე, ნათესაობითის ფორმა, ემფატიკური ა'თი გავრცობილი. ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგჯერ ერთი და იგივე სახელი თანხმოვნიანი ფუძითაც იხმარება და ხმოვნიანითაც; მაგ.: და მოუჭდა მას ზ'ა ფაკეა, ძმ ჰრომელის-ი (IV მეფ. 15,25), — აქ ფუძე თანხმოვნიანია, მაგრამ იქვე: მეფობდა ფაკეა, ძმ ჰრომელისა-ჲ ზ'ა ის'ლსა სამარიას ოც წელ (IV მეფ. 15,27).

ზოგჯერ სახელობითისეული ა დაკარგულია ბოლოხმოვნიან ფუძესთან: და მოუჭდა სედეკია, ძმ ქანანისა (III მეფ. 22,24); და მეფობდა იორამ, ძმ იოსაფატისა, იუდასა ზ'ა (IV მეფ. 8,16).

გვაქვს (მართალია, ძლიერ იშვიათად) ისეთი შემთხვევაც, როდესაც სახელობით ბრუნვაში დაყენებულ საზღვრულს (საზოგადო სახელს) მოსდევს

¹ ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, თბილისი 1939, გვ. 290.

ნანათესაობითარ მსაზღვრელად ადამიანის საკუთარი სახელი მხოლოდ ნათესაობითი ბრუნვის სახით, სახელობითის *ის* გარეშე, ხოლო ამ მსაზღვრელს მოსდევს თავის მხრით ნანათესაობითარი მსაზღვრელი, სახელობით ბრუნვაში გაფორმებული:

და არა იყო გული მისი სრულ ოლისა მიმართ ღთისა თჳსისა, ვა გული დავითის, მამისა თჳსისაჲ (III მეფ. 11,4).

„გოლიად“ სახელისაგან მსაზღვრელისათვის მხოლოდ ემფატიკური *ა*თი გავრცობილი ნათესაობითის ფორმაა გამოყენებული ფუძედ, ე. ი. გათანაბრებულია საზოგადო სახელებთან. შესაძლებელია ეს იმით აიხსნებოდეს, რომ „გოლიად“ გაგებული იყო როგორც საზოგადო სახელი;

აჰა ეგერა ჭრმალი იგი გოლიადისაჲ, უცხოთესლისაჲ მის (I მეფ. 21,9); და ჭრმალიცა იგი გოლიადისაჲ მისცა მას (იქვე, 22,10).

3. წოდებითი

წოდებით ბრუნვაში ყოველთვის თანხმოვნიათი ფუძე გვიქვს, საზოგადო სახელებთან გათანაბრების შემთხვევები ამ ბრუნვამ ოშკის ხელნაწერში არ იცის:

შენ გეტყვ, აბიშელიქ, ძეო აქიტობის-ო (I მეფ. 22,12); ოო ღო აბრაჰამის-ო და ისაკის-ო (III მეფ. 18,36).

4. მოთხრობითი

საზოგადო სახელთან გათანაბრება არ იცის არც მოთხრობითმა, სადაც ნანათესაობითარი ფუძე ყოველთვის თანხმოვნიათი:

ჰქა მას ყრმამან ერთმან ელის-მან (I მეფ. 1,14); ჰქა იონათან, ძემან საულის-მან, მონასა მას თჳსსა (იქვე, 14,1); იყო სიტყუად აბესა, ძემან ბაროელის-მან, და თქა (II მეფ. 19,21); და უშვა დამან თეკემენაჲს-მან ადერს განებათ ძე და განზარდა იგი (III მეფ. 11,20); უკუეთუ ნანდვლე ძემან იტსტს-მან მოგცეს თქნ დაბნები და აგარაკები (I მეფ. 22,7); და ერისკრებაჲ ყო იუ, ძემან ნამენის-მან (IV მეფ. 9,14).

5. მიცემითი

მიცემითი ბრუნვისათვისაც ნათესაობითის ბოლოთანხმოვნიათი ფორმაა გამოყენებული ფუძედ, რასაც ჩვეულებრივ დაერთვის ემფატიკური *ა*თი გავრცობილი ნიშანი მიცემითისა (-სა):

შეიღეს იგი სახლსა მას ამინადების-სა (I მეფ. 7,1); ესელა სამე ელოდა ძესა კისის-სა (იქვე, 10,10); და იყო ჟამსა სიბერისა სოლომონის-სა და ცოლთა მისთა განდრიკეს გული მისი (III მეფ. 11,4); ვა ესმა ცოლსა მას ურიაჲს-სა (II მეფ. 11,28); და მისდევდეს საბიეს, ძესა ბედადის-სა (იქვე, 20,2); და მიესმა იოაბს, ძესა შაროელის-სა, რა იოაბ მიდრეკილ იყო კუალსა ორნეაჲს-სა და არა კუალსა სოლომონის-სა (2,28); რადსათჳს შეეზრაზე შენ ძესა მას იესტს-სა ჩემთჳს (I მეფ. 22,13); დაადგინა იგი მეტურთეთა ზა სახლსა მას იოსების-სა (III მეფ. 11,29); ვა წერილ არს წიგნსა შჯულსა მას მოსტს-სა (IV მეფ. 14,6);

ცუდად გეგმე ვსცევდ ყლსა მას საცხოვარსა ნაბალისსა (I მეფ. 25,20); მიუგო დთ და ჰქა აბილექს ქეტელსა და აბესას, ძესა შაროელისსა, ძმასა მას იოაბისსა (იქვე, 26,6).

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ ზედა თანდებულთან ადამიანის საკუთარი სახელი ნათესაობითში დგას, თუ თანდებული მოსდევს საკუთარ სახელს (ოზიადს ზა, საულის ზა და მისთ.), მაგრამ როდესაც საზღვრულად გამოყენებულ საზოგადო სახელს მსაზღვრელად მოსდევს ადამიანის საკუთარი სახელი და საზღვრულსა და მსაზღვრელს შორის ზედა თანდებულია ჩართული, ეს უკანასკნელი მიცემით ბრუნვას მოითხოვს:

და ელოდა იგი შვდ დღე წამებასა მას ზა საულისსა (I მეფ. 13,8); და მოიწია ერსა მას ზა საულისსა სული დ (იქვე, 19,20); რ მოწევნად არს ბოროტი სახლსა ზა ნაბალისსა (25,16).

აგრეთვე შორის თანდებულიც საზღვრულისა და მსაზღვრელისაგან მიცემითს მოითხოვს:

არა შენ უმრწემეს იყავა ნათესავსა შს ბენიამენისსა (I მეფ. 15,17); და ტოჰმი იგი ჩემი უმცირეს ყლსა შს ტოჰმისა ბენიამენისსა (იქვე, 9,21); და განსასტიენა ღუაწლი იგი ბოძოლისა შს სახლსა მას საულისსა და შს სახლსა მას დთისსა (II მეფ. 3,1).

თანა თანდებულთანაც საზღვრულ-მსაზღვრელი მიცემითშია:

შეგემთხვნენ მუნ ორნი კაცი საფლავსა მას თანა რაქელისსა, საზღვართა მათ თანა ბენიამენისთა სამხრის ოდენ (I მეფ. 10,2).

თეზიდურობის შემთხვევები¹

ნანათესაობითარ მსაზღვრელად გამოყენებული ადამიანის საკუთარი სახელი, რომელიც საზღვრულს მოსდევს, მიცემით ბრუნვაში ზოგჯერ მხოლოდ ერთი სანიითაა წარმოდგენილი ნაცვლად ორი სანისა — ფუძისეულისა (ნათესაობითის ნიშნისეულისა) და ბრუნვისეულისა. ვნახოთ მაგალითები:

და მოიცვა იგი და გამოიპყრა იგი წელსა მას მესამესა, წელსა მეექვსესა ეზეკიასა (IV მეფ. 18,10); და იხილა მან მტუერი მოსლვასა მას იუდასა და თქა (იქვე, 9,17); და მეთათვამეტესა წელსა მეფისა იოსიადსა იყო ზატიკი ოდ იშმს (23,23); აჰა ესერა მოვავლინო მე სახლსა ზა იერობოამისა ბოროტი (III მეფ. 14,10); რლსა იტყოდა ონი სახლსა ზა ბაასადასა ველითა იოფსითა (იქვე, 16,13).

აღნიშნულ საკუთარ სახელთა ფორმებს (იოსიადსა, ბაასადასა და სხვ.) სხვანაირად ვერ გავიგებდით, თუ არა როგორც მიცემითს (იოსიადს-სა, ბაასადას-სა და სხვ.). მაშასადამე, აღნიშნულ ფორმებში უკანასკნელი სანი გაორკეცებულიად უნდა ვივარაუდოთ (ეზეკიადსა = ეზეკიადსსა, იერობოამისა = იერობოამისსა და სხვ.)².

¹ ამის შესახებ ა. შანიძე, ქართული ხელნაწერები გრაცში: ტფ. უნ-ის მოამბე, IX, გვ. 328.

² ამგვარი მოვლენები (მართალია, იშვიათად) ჩვენ ზმნებშიც გვაქვს:

6. ნათესაობითი

ადამიანის საკუთარი სახელისაგან ნაწარმოები ნანათესაობითარი მსაზღვრელი ნათესაობით ბრუნებაში სხვადასხვაგვარია. ერთი მხრით გვაქვს (შედარებით იშვიათად) ისეთი წარმოება, სადაც ფუძედ საკუთარი სახელის ნათესაობითის ძირითადი ფორმა (საულ-ის) აღებული და მას დაერთვის **-ისა** სუფიქსი, ასე რომ ამ შემთხვევაში სრულადაა წარმოდგენილი როგორც ნანათესაობითარობა ფუძისა, ისე ამ ფუძისაგან ნაწარმოები ფორმა ნათესაობითი ბრუნვისა. საზღვრული შეიძლება თანდებულიანიც იყოს და უთანდებულოც.

რ^ლ იგი მოვიდა აბიგეამსთჳს, ასულ ისა მის იეს^ლს-ისა (II მეფ. 17,25); და ამესა არა განეკრძალა, რ^ამცა დაიცვა თავი თჳსი მახჳლისა მისგან იოაბის-ისა (იქვე, 20,10); და დამალა იგი და დედამჴმ^ლ თჳსი სენაკსა სასუენებელისასა პირისაგან გოთოლიამს-ისა (IV მეფ. 11,2); და მუნ გამოვიდა კაცი ერთი ნათესავისაგან საულის-ისა (II მეფ. 16,5); და განიკურნეს წყალნი ვ^ე აქა დღედმდე სიტყჳსა მისებრ ელისეს-ისა (IV მეფ. 2,22); და ყო სიტყჳსა მისებრ ელისეს-ისა (იქვე, 8,2); რ^ე შენ ერთგულ ხარ ძისა იეს^ლს-ისა სირცხჳლად შენდა (I მეფ. 20,30); ა^ლდ საქმ^ლ ჩ^ნნი სახლისა მიმართ საულის-ისა არს (II მეფ. 21,4).

მაგრამ ყველაზე გავრცელებული ფორმაა ჩვეულებრივი ნათესაობითი ბრუნვა, ა^{თი} გავრცობილი. წინამავალი საზღვრული ჩვეულებრივ (ყველაზე უფრო ხშირად **-გან**) თანდებულიანია:

და მესამესა დღესა მოვიდა კაცი ერთი წყობისა მისგან საულისა, რომელსა კუართი დაეპო (II მეფ. 1,2); აღდევით და წარვიდეთ პირისაგან აბესალომისა (II მეფ. 15,14); და იორამ განეკრძალულ იყო პრამოთ გალადის შინა, იგი თავადი და ყ^ი ი^ლლი, პირისაგან აზაელისა, მეფისა მისგან ასურასტანელთამსა (IV მეფ. 9,14); და ათასი კაცი სხუად მის თანა სახლისა მისგან ბენიამენისა (II მეფ. 19,17); და ორნია შეიშინა პირისაგან სოლომონისა (III მეფ. 1,50); უკუეთუ დაუტეო მე სახლისა მისგან ნაბალისა ვ^ე გათენებადმდე (I მეფ. 25,21); და წარმოიღეს იგი სახლისა მისგან ამინადაბისა, რ^ი იგი იყო ბორცუსა მას ზ^ა (II მეფ. 6,3); და არს ნაწილი ღ^თისი ჩ^ნ თანა ამიერითგან და არცა სამკჳდრებელი ძისა თანა იეს^ლსა (III მეფ. 12,16); და იყო ცოლისა მის თანა ნემანისა (IV მეფ. 5,2); რ^{ეს} იგი შეიყოფოვოდეს ძ^ლ იგი ჩემი იონათან ძისა თანა იეს^ლსა (I მეფ. 22,8); ეყო წყალობაჲ ანანის თანა ძისა ნაასისა (II მეფ. 10,2); და აღთქუმისათჳს აბრაჰამისა და ისაკისა და იაკობისა და არა უნდა ო^ა განრყუნაჲ მათი (IV მეფ. 13,23); სიბრძნისათჳს და მეცნიერებისა სოლომონისა

ჰ^{ქა} მას ელი: არას გიწოდებ შენ (I მეფ. 3,5); რ^ე მოსწყუჳდა იგი გაბალონელთა მათ (II მეფ. 21,1).

„გიწოდებ“ და „მოსწყუჳდა“ უწყვეტლის მწკრივია, სადაც დ ფუძის ბოლოკიდურია, მაგრამ სადღაა უწყვეტლის დ? იგი შერწყმულია ფუძისეულ დონთან, რომელიც გაორკეცებულად (თეშდიდით) უნდა ვიგულისხმოთ, მაშასადამე: გიწოდებ = გიწოდებ და მოსწყუჳდა = მოსწყუჳდა.

(III მეფ. 2,37); და ცხოვნდა ამესია, ძმ იოასისი, მეფე იუდაისი, შემდგომად სიკუდილისა მის იოასისა, ძისა იოაქაზისა, მეფისა იშლისა, ათხუთმეტ წელ (IV მეფ. 14,17).

ნანათესაობითარი მსაზღვრელის ასეთი წარმოება, ე. ი. ნათესაობითი ბრუნვისათვის სახელის ძირითადი ნათესაობითის ფორმის გამოყენება, უნდა აიხსნას იმით, რომ ფუძეს ნათესაობითის ფორმა წარმოადგენს, რის შეგნებაც იმდენად ძლიერია, რომ ხელმეორედ (გაორკეცებით) ნათესაობითის ნიშნის დართვა კირს, ხოლო განსხვავება ჩვეულებრივი ნათესაობითისაგან გამავრცობელ ა'ს აქვს დაკისრებული. ამრიგად, ნანათესაობითარი მსაზღვრელის ნათესაობითი ბრუნვისათვის ვლელობთ -ისა სუფიქსს, რომელიც უშუალოდ ფუძეზეა დართული და ჩვეულებრივი ნათესაობითის ფორმისაგან (არა მსაზღვრელისაგან) არსებითად განსხვავებულია („საულ-ის“ და „პირისაგან საულ-ისა“).

არის შემთხვევები, როდესაც ნანათესაობითარი მსაზღვრელისაგან ნაწარმოები ნათესაობითი ბრუნვა (საულისისა, დ'თისისა და მისთ.) გამოყენებულია ფუძედ სახელობითი ბრუნვისათვის, რომლის ნიშნად ბოლოხმოვნიან ფუძესთან გვაქვს ა (საულისისაჲ, დ'თისისაჲ და სხვ.). ასეთი წარმოება არის მაშინ, როდესაც მსაზღვრელად გამოყენებულ საკუთარ სახელს (ადამიანისას) წინ უძღვის ნათესაობით ბრუნვაში დაყენებული საზღვრული, რომელიც თავის მხრით წარმოადგენს ნანათესაობითარ მსაზღვრელს მის წინ მდგომი საზღვრულისათვის, სახელობით ბრუნვაში დასმულისათვის. მაშასადამე, საულისისაჲ, დ'თისისაჲ და მსგავსი ფორმები გამოხატავს (მომსახურებას უწევს) ორ საზღვრულს — ერთს სახელობით ბრუნვაში, ხოლო მეორეს ნათესაობითში მდგომს, რომელნიც თავის მხრით ერთიმეორის მიმართ საზღვრულ-ნანათესაობითარი მსაზღვრელი არიან:

დამესადავინ-შთომილ არსა მკჳდრი სახლისა მისგან საული-ისაჲ (II მეფ. 9,3); და მოჰგუარეს მემფალ, ძმ იგი იონათანისი, ძისა საულისისაჲ, მეფესა (იქვე, 9,6); ძმ იყო იგი სამაჲსი, ძმისა მის დ'თისისაჲ (13,3); აწ ეგერა მოაქცია ო'ნ ღ'ნ შენ ზა ყ'ი იგი სისხლი სახლისაჲ მის საულისისაჲ (16,8).

7. მოქმედებითი

ნანათესაობითარი მსაზღვრელის მოქმედებითი ბრუნვა (ჭურვილობითის მნიშვნელობით) ყოველთვის გვაძლევს ფუძედ საკუთარი სახელის ჩვეულებრივი ნათესაობითის ფორმას (-ის ბოლოსართიანს) და, ამრიგად, ვლელობთ ბოლოთანხმოვნიან ფუძეს, რომელსაც დაერთვის ემფატიკური ა'თი გავრცობილი ნიშანი მოქმედებითი ბრუნვისა (-ითა). ასეთი წარმოება ერთადერთია ნანათესაობითარი მსაზღვრელის მოქმედებითი (ჭურვილობითის) ბრუნვისათვის ადამიანთა საკუთარ სახელებში. ამასთანავე საზღვრულიც, რომელიც წინ უსწრებს მსაზღვრელს და საზოგადო სახელს წარმოადგენს, ყოველთვის -ითა სუფიქსითაა მოცემული:

და მოკუდა ოქოზია სიტყუსა მისებრ ოლისა, რლსა იტყოდა ჯელითა ელიაჲს-ითა (IV მეფ. 1,17); და მუნთქუესვე უკუნიქცა იგი სიტყუსა მით აბინერის-ითა (II მეფ. 3,16); და მიუძღუნა იგი ჯელითა ურიაჲს-ითა (იქვე, 11,14); რლსა იტყოდა ონი სახლსა ზა ბაასაჲსა ჯელითა იოჲს-ითა (III მეფ. 16,13); და აღასრულა ონი ყივე, რასაცა იტყოდა პირითა მონისა თჳსისა ელიაჲს-ითა (IV მეფ. 10,10).

8. დაწყებითი

ისე როგორც მოქმედებითისათვის, დაწყებითი ბრუნვისათვისაც, რომელიც საზღვრულის მომდევნო ნანათესაობითარ მსაზღვრელს წარმოადგენს, ფუძედ გამოყენებულია საკუთარი სახელის ნათესაობითი ბრუნვის ძირითადი ფორმა, ე. ი. ფუძე აქაც ბოლოთანხმოვნია. ბრუნვის ნიშანი როგორც მსაზღვრელისათვის, ისე საზღვრულისათვის არის -ით სუფიქსი, რომელმაც არ იცის ემფატიკური ა. სწორედ ეს ქმნის განსხვავებას მოქმედებითსა და დაწყებითს შორის, რომელნიც სხვა მხრივ (ფუძითა და ბრუნვის ნიშნით) სავსებით იდენტური ფორმებია:

და მაშინ განვიდა ასული იგი ფარაოჲსი ქალაქით დთისით სახიდ თჳსა (III მეფ. 3,2); ხ^ა ასული იგი ფარაოჲსი განვიდა ქალაქით დთისით სახიდ თჳსა (იქვე, 9,24).

ასეთივე მდგომარეობაა მაშინაც, როდესაც საზღვრულს თანდებული ახლავს:

და დაარღჳა ზღუდშ იგი იშმისაჲ ბჭით-გან ეფრემისით (IV მეფ. 14,13).

ემფატიკური ა^ს გარეშე იხმარება აგრეთვე საზღვრულ-მსაზღვრელი, როდესაც საზღვრულს თანაობის აღმნიშვნელი -ურთ თანდებული ახლავს:

თუ მე იონათანცა აღმჯოცოს სახლით-ურთ საულისით (I მეფ. 20,16).

9. მიმართულებითი

ნანათესაობითარი მსაზღვრელისა და საზღვრულის მიმართულებითი ბრუნვის შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი (გვ. 95—96). აქ აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ საზღვრულის ფუძედ მიმართულებითში შეიძლება გამოყენებულ იქნეს, ისე როგორც მსაზღვრელისათვის, ნათესაობითის ფორმა და, ამრიგად, როგორც საზღვრული, ისე მსაზღვრელი ერთნაირი ფორმით იყოს წარმოდგენილი — ნათესაობითის ფორმა +ა (-ად სუფიქსისეული):

და მიიქცეს გული ერისაჲ ოლისა მათისა რობოამისა, მეფისა იუდაჲსა (III მეფ. 12,27); მას ეამსა წარავლინა ამასია მოციქული იოასისა, ძისა იოაქაზისა, ძისა იოსისა, მეფისა იშლისა (IV მეფ. 14,8); და მოვიდა ნათან ბერსაბშსა, დედისა მის სოლომონისა (III მეფ. 1,11).

ზემოთ საუბარი იყო ისეთი შემთხვევების შესახებ, სადაც ნანათესაობითარ მსაზღვრელად გამოყენებულია ნათესაობითი ბრუნვა მხოლოდობითი რიცხვისა. მაგრამ მსაზღვრელის ფუძედ შეიძლება გამოყენებულ იქნეს აგრეთვე

ნანათესაობითარი მსაზღვრელის მრავლობითი რიცხვის ნათესაობითი ბრუნვა, როდესაც ამ უკანასკნელს თავის მხრით წინ უძღვის საკუთარი საზღვრული, მრავლობითი რიცხვის ნათესაობით ბრუნვაში დაყენებული, ხოლო ორივე ეს მთლიანად გამოყენებულია მსაზღვრელად წინამავალი საზღვრულისათვის; მაგ.: და მოსრეს ყნი ბანაკი ძეთა ამონისთაჲ ვე მოფენადმდე მზისა (I მეფ. 11,11); მოკუდა მეფე იგი ძეთა მათ ამონისთაჲ (II მეფ. 10,1); ესე სახელები არს სამთა მათ ძეთა იესუსთაჲ (I მეფ. 17,13); და იყო ვინმე მუნ კაცი მონათაგანი საულისთაჲ (იქვე, 21,7); და დაესხა ბანაკსა მას ძეთა ამონისთასა ჟამსა ოდენ ცისკრისასა (11,11).

II. მრავლობითი რიცხვი

ისე როგორც მხოლოდობითისათვის, მრავლობითი რიცხვისათვისაც ნანათესაობითარი მსაზღვრელი ფუძედ იყენებს საკუთარი სახელის ნათესაობითის ძირითად ფორმას (-ის სუფიქსიანს). ამრიგად, აქაც ფუძე ყოველთვის ბოლო-თანხმოვნიანია, ხოლო მრავლობითი რიცხვის წარმოება ნარ-თანიანი. ბრუნვები გვაქვს მხოლოდ სახელობითი, წოდებითი, მოთხრობითი, მიცემითი და ნათესაობითი, ე. ი. ის ბრუნვები, რომელთაც აწარმოებს ნარ-თანიანი მრავლობითი.

1. სახელობითი

და მივიდეს მონანი იგი დავითის-ნ-ი ნაბალისა და უთხრეს (I მეფ. 25,8); და იყვნეს მუნ სამნი იგი ძენი შაროელის-ნ-ი (II მეფ. 2,18); და მოკლეს იონათან და ამინადაბ და მელქისაბ, ძენი საულის-ნ-ი (I მეფ. 31,2); და მოვიდეს მონანი იგი იოაბის-ნ-ი (II მეფ. 14,31); და წარვიდეს მონანი იგი აბესალომის-ნ-ი (იქვე, 14,30); პირმოჲ მისი იოელ, შემდგომი მისი აბირონ, მსაჯულნი ბერსაბტს-ნ-ი (I მეფ. 8,2); ორნივე იგი ძენი ელის-ნ-ი დაეცნეს მახულითა (იქვე, 4,11).

ისე როგორც მხოლოდობითი რიცხვის წარმოებისას, აქაც ფუძედ შეიძლება გამოყენებულ იქნეს მრავლობითი რიცხვის ნათესაობითი ბრუნვა (-თა სუფიქსიანი), ნანათესაობითარი მსაზღვრელისაგან ნაწარმოები:

და ნეშტნი სიტყუთა მანასშსთა-ნ-ი (IV მეფ. 21,17).

იშვიათად გვხვდება საზოგადო სახელთან გათანაბრების შემთხვევებიც:

და ნეშტნი სიტყუათა ამესიაჲსათა-ნ-ი არა აჰა ესერა წერილ არიან (IV მეფ. 14,18).

2. წოდებითი

ისმინეთ, ნაშობნო ბენიამენის-ნ-ო (I მეფ. 22,7).

3. მოთხრობითი

მოწუეს მონათა მათ აბესალომის-თა ნაწილი იგი ყანობირისა ჩნისაჲ (II მეფ. 14,31); ჰქეს მთავართა მათ ამონის-თა ანანს (იქვე, 10,3); და იხილეს გუშაგთა მთ საულის-თა... აღტეხაჲ იგი ბანაკისაჲ მის უცხოთესლთაჲსაჲ (I მეფ. 14,16).

4. მიცემითი

და ჰქა მონათა მათ დავითის - თა: ვინ არს ღთ? (I მეფ. 25,9); რადცა იგი ჰქა ნაბალ მონათა მათ ღთის - თა (იქვე, 25,13); და დადგა კართა ზა სახლისა მის ელისეს - თა (IV მეფ. 5,9); და მისცნა იგინი ჯელთა სისარაძს - თა (I მეფ. 12,9); ვდ ულხინო უშჯულ ოებათა სახლისა მის ელის - თა მსხუერპლითა მით (იქვე, 3,14); და ჰბრძოდა ყლთა მტერთა მისთა მოაბსა და ძეთა მათ ამონის - თა (14,47); და იყო ჯელი ოდ უცხოთესლთა მათ ზა ყლთა დღეთა სამოელის - თა (7,13); და განძლიერებულ იყო ღუაწლი ბრძოლისაჲ დიდად ფდ უცხოთესლთა მიმართ ყლთა დღეთა საულის - თა (14,52).

5. ნათესაობითი

იძიენ ონ ჯელთაგან მტერთა ღთის - თა (I მეფ. 20,16); რ ზარი განჰქდა სიტყუათა მათგან სამოელის - თა (იქვე, 28,20).

ნანათესაობითარ მსაზღვრელად გამოყენებული ადამიანის საკუთარი
სახელის ბრუნება საზღვრულთან

მხ. რ.

წრფელ.	ქალაქ	დავითის	ბანაკ	ძეთა ამონისთა
	(ქალაქ	დავითისა) ¹		
სახელ.	ქალაქი	დავითისი	ბანაკი	ძეთა ამონისთაჲ
	(ქალაქი	დავითისაჲ) ¹		
	(ქალაქი	დავითისა) ¹		
წოდებ.	ქალაქო	დავითისო	ბანაკო	ძეთა ამონისთაო
მოთხრ.	ქალაქმან	დავითისმან	ბანაკმან	ძეთა ამონისთამან
მიცემ.	ქალაქსა	დავითისსა	ბანაკსა	ძეთა ამონისთასა
	(ქალაქსა	დავითისა) ²		
ნათეს.	ქალაქისა ³	დავითისისა	ბანაკისა	ძეთა ამონისთაძსა
	ქალაქისა ³	დავითისა		
მოქმედ.	ქალაქითა	დავითისითა	ბანაკითა	ძეთა ამონისთაძთა
დაწყებ.	ქალაქით	დავითისით	ბანაკით	ძეთა ამონისთაძთ
მიმართ.	ქალაქად	დავითისა ⁴	ბანაკად	ძეთა ამონისთა

¹ იშვიათად.

² თეზდიდიანი ხანია.

³ უმეტეს შემთხვევაში საზღვრული თანდებულიანია.

⁴ თუ საზღვრული ადამიანს აღნიშნავს, ისიც ნანათესაობითარ მიმართულებითშია: ძისა ღთისა, დედისა სოლომონისა და სხვ.

მრ. რ.

სახელ.	ქალაქნი	დავითისნი	ბანაკნი	ძეთა ამონისთანი
			ბანაკნი	ძეთა ამონისათანი ¹
წოდებ.	ქალაქნო	დავითისნო	ბანაკნო	ძეთა ამონისთანო
მოთხრ.	ქალაქთა	დავითისთა	ბანაკთა	ძეთა ამონისთამან
მიცემ.	ქალაქთა	დავითისთა	ბანაკთა	ძეთა ამონისთასა
ნათეს.	ქალაქთა	დავითისთა	ბანაკთა	ძეთა ამონისთაჲსა

B. გეოგრაფიული სახელები

როგორც ვხედავთ, ადამიანთა საკუთარი სახელების ბრუნებას ახასიათებს მრავალი თავისებურება, რომლებიც ასხევენ ამ სახელებს საზოგადო სახელთაგან. მაგრამ სულ სხვაგვარი მდგომარეობაა გეოგრაფიულ სახელებში. თუ ადამიანთა საკუთარი სახელების ბრუნებისას იშვიათია საზოგადო სახელთა ბრუნებასთან გათანაბრების შემთხვევები, სამაგიეროდ გეოგრაფიული სახელების მიმართ შეიძლება გადაჭრით ითქვას, რომ ისინი თითქმის მთლიანად საზოგადო სახელთა ბრუნების სისტემას განეკუთვნებიან.

1. წრფელობითი

წრფელობითი ბრუნვის ფორმაში გეოგრაფიული სახელი გვხვდება შედგენილი შემასმენლის სახელადი ნაწილის სახით:

და სახელი ერთისაჲ მის კონცხისაჲ ბაზშთ და მეორისაჲ მის სენაჲსარ (I მეფ. 14,4).

„ბაზშთ“ და „სენაჲსარ“ სახელებთან, უეჭველია, იგულისხმება „არს“ ზმნა, რომელიც ამ სახელებთან ერთად შემასმენელს შეადგენს.

2. სახელობითი

გეოგრაფიული სახელები სახელობით ბრუნვაში. საზოგადო სახელთა მსგავსად, ყოველთვის სახელობითის ი ნიშნითაა გაფორმებული (რომელიც, რა თქმა უნდა, ხმოვნიან ფუძესთან ა ნიშნითაა წარმოდგენილი).

უნდა აღინიშნოს ერთი გარემოება: სახელობით ბრუნვაში დაყენებული გეოგრაფიული სახელი (სახელობითის ინიტ გაფორმებული) სინტაქსურად უმეტეს შემთხვევაში პირდაპირ ობიექტს წარმოადგენს, ხოლო უფრო იშვიათად ქვემდებარეს:

1. სახელობითი პირდაპირ ობიექტად

და მოვიდა ნაან სამანიტელი და მოიცვა ერიტა თჳსითა იაბისი (I მეფ. 11,1); და აღაშენა (სოლომონ) ასუდი, და მაგდოჲ, და გაზერი, და ბეთორონი, და ანოჲ და ბელდადი (III მეფ. 3,2); და აღაშენა სოლომონ გაზერი და ბეთორონი ქყნაჲ, და ბალათი, და თერმოლი (იქვე, 9,17—18); და სამ გზის დასცა იოას ადერი (IV მეფ. 13,25); და

¹ იშვიათად.

მოსრანაინი, და დანი, და ბელმა და ყი ქუნად ქენერეთისა (III მეფ. 15,20); და მოიგო ამბრი მთა იგი სომორონი სემერისგან (იქვე, 16,24); მოვიდა ეგლათ ფარაარ, მეფე იგი ასურასტანისა, და წარიღო ნაერი, და კაბელი, და ბეთმაქა, და ანოქი, და კენეზი, და ასური, და გალაადი და გალილეა (IV მეფ. 15,29); მან ალაშშა ედომი და ჯლდ აგო იუდა (იქვე, 14,22); და იქსნეს ნუა ონი ოში ველთაგან ჩემთა (18,35); და ნუმბა, ქალაქი იგი მლდელთა, მოსრა მახულითა (I მეფ. 22,19); და ალაშშა იერობამ სიკიმა (III მეფ. 12,25); მას ჟამსა დასცა მანაელ თერსა (IV მეფ. 15,16); და თქა ონი: იუდაცა განეშორო პირისაგან ჩემისა (იქვე, 23,27); გამოიპყრა მეფემან ასურასტანისამან სამარი (17,6); და მოვწვთ სეკელა ცეცხლითა (I მეფ. 30,14); ალაშშა აქიელ ბეთელმან იერიქო (III მეფ. 26,37).

2. სახელობითი ქვემდებარედ

მას ჟამსა განდგა ლობნაცა (IV მეფ. 8,22); და შესცოთა იუდა კერპებითა თჳსითა (იქვე, 21,11); არამე უმჯობეს არიანა არბანა და ფარფათა, მდინარენი იგი დამასკოჲსანი, ვე იორდანესა (5,12); რ იყო სეკელა მო-აქა-ჟამადმდე მეფისა მის ჰურიასტანელთაჲსა (I მეფ. 27,6); რ ჩნი არს რემოთი გალაადისა (III მეფ. 22,3); და განდგა ედომი ველსა იუდაჲსსა მო-დღენდელად-დღედმდე (IV მეფ. 8,22); მას ჟამსა ოდენ შეეცვა ბეთლემი (II მეფ. 23,15); ჟამსა მას, რლსა შეეცვა ოში (II მეფ. 8,8).

3. წოდებითი

გეოგრაფიული სახელები წოდებით ბრუნვაში ოშკის ხელნაწერში არ გვხვდება. საფიქრებელია, რომ აქ ისეთივე მდგომარეობა იყოს, როგორიც სხვა ძეგლებში გვაქვს, სადაც წოდებითი ბრუნვა ყოველთვის ფუძის სახითაა წარმოდგენილი:

ვაჲ შენდა, ქორაზინ, და ვაჲ შენდა, ბეთსაიდა (ადიში, მ 11,21); ოშლმ, ოშლმ, რლმან მოსწყუდენ წინაჲსწარმეტყუელნი (იქვე, მ 23,37).

4. მოთხრობითი

მოთხრობითი ბრუნვა გეოგრაფიული სახელებისა ძლიერ იშვიათია ჩვენს ხელნაწერში, მაგრამ სადაც გვხვდება, ყველგან საზოგადო სახელთა მსგავსად არის ნაწარმოები — გაფორმებულია -მან ბოლოსართით:

და იუდაჲმანცა არავე დაიცვნა მცნებანი ოლისა ლთისა თჳსისანი (IV მეფ. 17,19); და იშლმან დაიბანაკა აენდომს (I მეფ. 29,1).

5. მიცემითი

მიცემითი ბრუნვა გეოგრაფიულ სახელებში ორი სახისაა: ერთი ემფატიკური -ა'თი გავრცობილი და მეორე მხოლოდ -ხ ბოლოსართიანი (ემფატიკური -ა'ს გარეშე). აღსანიშნავია, რომ აღნიშნულ ფორმებს შორის თითქმის

ზუსტად არის განაწილებული მიცემბითი ბრუნვის ორი ძირითადი სინტაქსური ფუნქცია, სახელდობრ: ემფატიკური -ა'თი გავრცობილი წარმოდგენს ჩვეულებრივ მიცემით ბრუნვას და აღნიშნავს პირდაპირსა და ირიბ ობიექტს, მაგრამ მხოლოდ -ს ბოლოსართით გაფორმებული იხმარება ადგილობითის (ლოკატივის) მნიშვნელობით. სწორედ ეს სინტაქსური სხვაობა უნდა ყოფილიყო იმის მიზეზი, რომ, როგორც აღვნიშნეთ, მიცემითი ბრუნვა ორგვარი ფორმითაა წარმოდგენილი. მაშინ როდესაც გეოგრაფიული სახელი მიცემით ბრუნვაში, ისე როგორც სხვა ბრუნვებში, გაუთანაბრდა საზოგადო სახელს (მიიღო ემფატიკური -ა) და მიიღო თავის თავზე პირდაპირი და ირიბი ობიექტის გამოხატვის ფუნქცია, მეორე ფორმა — პირველადი, მხოლოდ მიცემითის -ს'თი წარმოდგენილი, განკუთვნილ იქნა ადგილობითის აღსანიშნავად (ლოკატივის ფუნქცია მიიღო).

ა. ჩვეულებრივი მიცემითი

ა) პირდაპირი ობიექტის აღმნიშვნელი

და მოსრვიდა ღ'თ მოაბსა (II მეფ. 8,2); რ'ეს მოსრვიდა ღ'თ იდუ-
მიასა (III მეფ. 11,15); და მოსრვიდეს მოაბსა (IV მეფ. 3,23).

ბ) ირიბი ობიექტის აღმნიშვნელი

რ'ა შთავიდეს და ჰბრძოდის კეილასა შეცვად ღ'თისა და ერისა მის (I მეფ. 23,8); რ' მისგან მოსცა ო'ნ ჯსნაჲ ასურასტანსა (IV მეფ. 5,1); და ხარკი დასდვა თავისა შენისაჲ და მასკესა, ვ'ა დასდვა მამამან ჩემმან სამარიასა (III მეფ. 21,34); გარემოდვა თერსასა (იქვე, 16,18); ვ'დ სახლსა ამას და ი'შმსა, რ'ი გამოვირჩიე ყ'ლთა ნათესავთაგან ი'შლისათა, დავდვა სახელი ჩემი ო'კე (IV მეფ. 21,7); და ჰ'ქა იუდასა და იერუსა-
ლემსა (sic) (IV მეფ. 18,22); და რაჲსა ესავ ეგვებტესა (იქვე, 18,24); და პოვა მეფე ასურასტანისაჲ, რ' ჰბრძოდა ლობნასა (19,8); და მოვიდის სამოელ წლითი წლად და გარემოდგის ბეთელსა და გალგალასა და მასეფათსა (I მეფ. 7,16); და დაესხნეს მახლობელსა მას სოფელსა გესე-
რასა (იქვე, 27,8); და მოეახლნეს სიდონიასა (II მეფ. 24,6).

ძლიერ იშვიათად ირიბი ობიექტის აღმნიშვნელი მიცემითი გვხვდება ემფატიკური -ა'ს გარეშე:

და მიჰფინა ნაცარი მათი ბეთილს (IV მეფ. 23,4).

ბ. მიცემით - ლოკატივი

და წარვიდეს სახიდ თჳსა არმათემს (I მეფ. 2,11); და დაუტევეს ყრმაჲ იგი სამოველ სელომს წ'ე ო'ლისა (იქვე, 2,11); რ' შეწირვად მოს-
რულ არს მსხუერპლისა ბამას (9,12); და აღვიდეს და დაიბანაკეს მაქმასს (13,5); და საულ დაშთა მარტოჲ გალგალს (13,8); და მესამე იგი გუნდი მივიდოდა გაბაონს (13,18); და დაიბანაკეს სოქოთს ჰურიასტანისასა (17,1); რ' შჯიდა სამოელ მასეფათას ძეთა ი'შლისათა (7,6); ესე იყო

დთის თანა მესერანს (II მეფ. 23,9); მას ეამსა ჰსცა მეფემან სოლომონ ქირამს ოცი ქალაქი გალილეას (III მეფ. 9,11); და მოვიდა იშმს ძალითა დიდითა და აქლემებითა (იქვე, 10,2); და დადგა ადერ დამასკეს მეფედ (11,24); და იყო იგი ეგვპტეს, ვდე მოკუდა სოლომონ (11,41); რლ არს ბეთელს (13,32); იყო სიემილი ძლიერი სამარიას (18,2); რლნი იყვნეს ბეთელს (IV მეფ. 2,3); აჰა ეგერა დოთაიმს არს (იქვე, 6,13); რლნი იყვნეს ბეთელს და დაანს (10,29); რლნი იყვნეს მის თანა ბაბილონს (25,28); და წარიტყუნა იშლი ქუნისაგ თჳსისა ასურასტანს მუნ დღენდელად დღედმდე (17,23); და დაჯდა ბეთლემს და განანათლებდა მათ (17,28); და დაჰფლეს საფლავსა თჳსსა არმათემს (I მეფ. 25,1); რლნი იგი ბეორს იყვნეს, და რლნი იგი რამათს იყვნეს სამხრით კერძო, და რლნი იგი იეთიარს იყვნეს, და რლნი არისკენს იყვნეს, და რლნი იგი სიფიუთს, და რლნი იგი ნოთომს იყვნეს და რლნი იგი კარმელს იყვნეს (I მეფ. 30,27—29).

არის თითო-ოროლა მაგალითი, როდესაც ლოკატივის მნიშვნელობით ხმარებულ მიცემითს დართული აქვს ემფატიკური -ა. მაგრამ ასეთი შემთხვევები იმდენად იშვიათია, რომ ისინი ვერ არღვევენ მიცემით-ლოკატივის ზემომოყვანილ ნორმებს:

და დთ მცირედ ოდენ თანა წარსრულ იყო ჰრომსა (II მეფ. 16,1); იქმნა სიტყუაჲ ესე ცოდვად იშმსა (III მეფ. 12,30); მივედ და იბანე იორდანესა (IV მეფ. 5,10); და შთაგდა ნემან და იბანა იორდანესა შჳდ გზის (იქვე, 5,14).

ც. მიცემითი ბრუნვა უცვლელ სიტყვაებათა

უცვლელ სიტყვებთან მიცემითი ბრუნვა შეიძლება წარმოდგენილ იქნეს ძირითადი ნიშნითაც (-ს'თი) და ემფატიკური -ანიანითაც (-ხა). უცვლელი სიტყვა მიცემით ბრუნვას გეოგრაფიული სახელისას შეიძლება ახლდეს წინ ან შემდგომ. უცვლელი სიტყვები წარმოდგენილია უმთავრესად თანდებულებით და ზოგჯერ ზმნიზებით.

მიცემითი ზედა თანდებულთან.

ყველაზე უფრო გავრცელებული თანდებული, რომელთანაც გეოგრაფიული სახელი მიცემით ბრუნვაში იხმარება, არის ზედა აღნიშნულ თანდებულთან, რომელიც შეიძლება გეოგრაფიულ სახელს (მიც. ბრუნვაში), როგორც ზემოთ აღინიშნა, წინ უძღოდეს ან შემდეგ მოსდევდეს, მიცემითი ბრუნვა (გეოგრაფიული სახელებისა) თითქმის ყოველთვის ემფატიკური -ა'თია გავრცობილი და, ამრიგად, საზოგადო სახელებს ეკედლება; მაგ.:

და იგი გამოვიდა შემთხვევად ჩემდა იორდანესა ზა (III მეფ. 3,2); და როზომამ, ძმ სოლომონისი, მეფობდა იუდასა ზა და ბენიამინესა (იქვე, 14,21); და ორნი იგი დგეს იორდანესა ზა (IV მეფ. 2,7); და ჰმეფობდე შენ ასურასტანსა ზა (იქვე, 8,13); გამოვიდა სალმანასარ, მეფე ასურასტანისაჲ, ზა სამარიასა (18,9); და დადგა ონ წამებაჲ ძეთა მათ თანა იშლისათა ზა იუდასა (იქვე, 17,13); და გამოვიდა მეფე იგი ასუ-

საკუთარ სახელთა ბრუნება
ოშკური ხელნაწერის მეფეთა წიგნებში

რასტანისაჲ ზა და მამაშკესა (იქვე, 16,9); მეფობდა იოაქაზ, ძმ იუსი, ზა იშლსა და სამარიასა ათშდმეტ წელ (13,1); და ღლენი, რაოდენ მეფობდა, იუსნი ზა იშლსა და ზა სამარიასა, ორმოც და რვა წელ (10,36); რ რისხვად ოდ იყო ზა იუდასა განშორებად მათა პირისაგან თჳსისა (24,3).

ძლიერ იშვიათად ზედა თანდებულთან მიცემითი ბრუნვა შეიძლება იყოს ემფატიკური -ა'ს გარეშეც:

და მეფობდა იშლს ზა სამარიას ოცდა ორ წელ (III მეფ. 16,32).

ჩვენს ხელნაწერში ხშირია აგრეთვე შინა თანდებულის ხმარება გეოგრაფიულ სახელთან, რომელიც ყოველთვის ასეთ შემთხვევაში მიცემითშია დაყენებული, ადამიანთა საკუთარი სახელების მსგავსად, ემფატიკური -ა'ს გარეშე. თანდებული ყოველთვის მოსდევს სახელს.

რლ თქა სახლსა მას ზა ელისსა სელომს შინა (III მეფ. 2,27); ვრდე მოსრეს ყრივე მამაკაცი იდუმიას შინა (იქვე, 11,16); მეფობდა ბასა, ძმ აქიასი, იშლსა ზა თჳრსას შინა ოც და ოთხ წელ (15,33); და მეფე იორამ იშლისაჲ იკურნებდა იეზრაელს შინა (IV მეფ. 9,16); არს დედაკაცი ერთი ულუკი აენდორს შინა (I მეფ. 28,7); და აღვიდის კაცი იგი... თაყუანის ცემად ღთისა და მსხუერპლისა შეწირვად სელომს შინა (I მეფ. 1,3); ყნ შემაგალმან სახლსა მას დაგონისსა აზოტს შინა არა დადგის ფერგი ზღურბლთა ზა (იქვე, 5,5); და დაემკდრა სკმას (=სიკიმას) შინა (III მეფ. 12,25).

შორის თანდებული, რომელიც წინ უძღვის გეოგრაფიულ სახელს, მოითხოვს მიცემით ბრუნვას, საზოგადო სახელთან გათანაბრებულს (ემფატიკურ -ანთანს): და აჰა იყვნეს შს სამარიასა (IV მეფ. 6,20); და მოიღო სამოელ ლოდი ერთი და აღმართა იგი შს მასეფთასა და შს განსაწყობელსა მას (I მეფ. 7,12).

თანდებულად გამოყენებული კერძო (ჩვეულებრივ სხვა სახელთან ან ზმნიზედასთან: ზურგიოთ კერძო, მარჯულ კერძო და სხვ.) გეოგრაფიულ სახელს მოითხოვს მიცემითში, რომელიც გავრცობილია -ა-თი, იშვიათად ნათესაობითში (იხ. ქვემოთ).

და აღვიდეს და დაიბანაკეს მაქმასს ზურგიოთ კერძო ბეთორსა (I მეფ. 13,5); რლ არს მარჯულ კერძო ესემონსა (იქვე, 23,20).

აგრეთვე მახლობელად ზმნიზედაც თანდებულის როლში, რომელიც წინ უძღვის გეოგრაფიულ სახელს, მოითხოვს მას ემფატიკურ -ანთან მიცემითში:

რლ იგი არს მახლობელად ჰროგელსა (III მეფ. 1,9); რლ არს მახლობელად გოფერსა (II მეფ. 13,23).

წინაშე ზმნიზედაც, რომელიც იშვიათად თანდებულის მნიშვნელობით იხმარება გეოგრაფიულ სახელთან, წინ უძღვის უკანასკნელს და მოითხოვს მას მიცემით ბრუნვაში -ა-თი გაუვრცობლად:

და ღთ დაბანაკებულ იყო წე ადაემს.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, მიცემით-ლოკატივი, როგორც წესი, ყოველთვის წარმოდგენილია ემფატიკური -ა'ს გარეშე. მაგრამ თუ აღნიშნული მიცემითი განმარტებად ახლავს რომელსამე საზოგადო სახელს, იგი ყოველთვის ემფატიკური -ა'თია გავრცობილი; მაგალითად, I მეფ. 25,2-ში ვკითხულობთ: „და იყო მუნ კაცი ერთი მანს და არჳ მისი კარმელს“. და იქვე: „და რისუვიდა იგი ცხოვარსა მას მისსა კარმელს“. ორსავე შემთხვევაში „კარმელს“ ჩვეულებრივი მიცემით-ლოკატივია და ამიტომ ემფატიკური -ა'ს გარეშეა ხმარებული. მაგრამ ცოტა ქვევით, I მეფ. 25,6-ში ვკითხულობთ: „რ'ლნი იყვნესჲ ჩ'ნ თანა მთასა მას კარმელსა“, და აგრეთვე იქვე: „ვ'ე იყვნეს იგინი მთასა მას კარმელსა“; ან კიდევ: „და მოვიდა და დაემკდრა ქ'ლქსა მას სარქსა“ (I მეფ. 22,5).

ამგვარივე შემთხვევებია: და იკუთენეს ურთიერთას მთასა მას ზ'ა გელბუესა (II მეფ. 1,6); და წიალ მოჴდა მეფისა თ'ნა იორდანესა მდინარესა (II მეფ. 19,31); და აბესალომ წიალ ჴდა იორდანესა მდინარესა (იქვე, 17,24).

6. ნათესაობითი

გეოგრაფიულ სახელთა ნათესაობითი ბრუნვა გვხვდება ჩვეულებრივ თჳს თანდებულთ და ზოგ უცვლელ სიტყვასთან და თითქმის ყოველთვის მოცემულია -ა'თი გავრცობილი სახით:

ნაწილი ერთი მივსცე ძესა შენსა დავითისთჳს, მონისა ჩემისა, და ი'შმი-სათჳს, ქალაქისა ჩემისა (III მეფ. 11,13); მოვედით და ითხოვეთ უფლისა მის ჩემთჳს და ყოვლისა ამის ერისათჳს და ქ'ლისა იუდაჲსათჳს (IV მეფ. 22,13); და დ'თ ჯდა მარჯულ კერძო ესემონისა (I მეფ. 23,25); რ'ლ არს წ'ე იორდან'სა¹ (III მეფ. 17,5).

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ კერძო და წინაშე მიცემითს მოითხოვს. მაგრამ, როგორც ორი უკანასკნელი მაგალითი გვიჩვენებს, აღნიშნული თანდებულები შეიძლება ნათესაობითსაც მოითხოვდნენ.

7. მიმართულებითი

გეოგრაფიულ სახელთა მიმართულებითი ბრუნვის მაწარმოებელი როგორც ბოლოხმოვნია, ისე, რაც მთავარია, ბოლოთანხმოვნია სახელებში არის სუფიქსი -დ. მიმართულებითის ასეთი წარმოება ოშკის ხელნაწერში თითქმის სისტემას წარმოადგენს, რომელშიც მცირეოდენი დისონანსი შეაქვს მხოლოდ თითო-ორი შემთხვევას, როდესაც ბრუნვის მაწარმოებლად -ად სუფიქსია გამოყენებული.

აღნიშნული მოვლენა კიდევ ზედმეტად მხარს უჭერს მოსაზრებას, რომ „გნებითში (ე. ი. მიმართულებითში. ს. ჩ.) ბრუნვითი ნიშანი ნამდვილად

¹ „იორდან'სა“ ნათესაობითად უნდა ვიგულისხმოთ, თუ, რასაკვირველია, ე'სა და მ'ს აღრევას არა აქვს აქ ადგილი.

მარტო დ არის, მაგრამ მის წინ • ისტორიულად არის განვითარებული თანხმომენიანი ფუძეების შემდეგ¹.

როდესაც რომელიმე უძველეს გრამატიკულ ფორმას ვიკვლევთ (ამ შემთხვევაში არსებით სახელთა მიმართულებით ბრუნვას), ცხადია, უპირატესობა გეოგრაფიულ სახელებთან შედარებით უნდა მიეცეს ადამიანის საკუთარ სახელთა ჩვენებას, ხოლო საზოგადო სახელებთან შედარებით — გეოგრაფიულ სახელთა მონაცემებს. როგორც ვიცით, ადამიანთა საკუთარ სახელებს მიმართულებითი ბრუნვა იმ სახით, როგორც ეს საზოგადო და გეოგრაფიულ სახელებს აქვთ, არ გააჩნიათ და ამიტომ ადამიანთა სახელების მოშველიება აქ ვერაფერს გვეტყობა. მაგრამ გეოგრაფიული სახელების მიმართულებითი ბრუნვა, სადაც ბრუნვის ნიშანი, როგორც სისტემა, თითქმის მხოლოდ -დ არის, რომელიც უშუალოდ დაერთვის თანხმომენი ფუძეს, უდავოდ უფრო ძველ ვითარებას გადმოგვცემს, ვიდრე აღნიშნული ბრუნვა საზოგადო სახელებისა, სადაც, მაშასადამე, დ'ს წინ ჩართული • (თანხმომენიანი ფუძეებთან) მეორეულ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს.

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ ხშირია ქართულში შემთხვევა, როდესაც თანხმომენებს შორის გაჩნდება ხოლმე ხმოვანი ა. გეოგრაფიულ სახელთა მიმართულებითი ბრუნვის ბოლოკიდურ ფუძისეულ თანხმომენსა და ბრუნვისეულ დ'ს შორის ანის გაჩენას ხომ არ შეუწყო ხელი, ანალოგიის გზით, მიმართულებითმა ბრუნვამ ბოლოხმოვნიანი გეოგრაფიული სახელებისამ, რომლებიც, მაგალითად, ოშკის ხელნაწერში უმეტეს შემთხვევაში • ბოლოხმოვნიანია და, ამრიგად, მიმართულებითი -ა-დ კომპლექსით ბოლოვდება.

ა) -ა ბოლოხმოვნიან სახელთა მიმართულებითი:

და მოვიდა დავით, სიკელად (I მეფ. 30,26); შეკერბინ ყ'ი ერი იშლისაჲ მასეფთად და ვილოცო (იქვე, 7,5); და მოვიდოდა იგი ბამად ბორცუსა მას ოდენ (იქვე, 10,12); და მივიდა სამარიად (III მეფ. 14,17); და მივიდა ელისე სომნად (IV მეფ. 4,8); და მოვიდა დ'თ ნომბად აბიმელქ მლდელისა (I მეფ. 21,1).

ბ) -ე ბოლოხმოვნიან სახელთა მიმართულებითი:

და მივიდა იგი ბერსაბედ, რ'ლ არს იუდაჲსი (III მეფ. 19,3); და მივიდეს იორდანედ (IV მეფ. 6,4); და მივიდა ელისე დამასკედ (იქვე, 8,7); და შთავიდეს ფარანით ეგვბტედ (III მეფ. 11,18); და მიავლინათ ეკუჲდ (II მეფ. 14,1).

გ) -ო ბოლოხმოვნიან სახელთა მიმართულებითი:

და მიივლტოდა მაგედოდ და მუნ მოკუდა (IV მეფ. 9,27); რ'ოა მიუვლინებოე მე იეროქოდ (იქვე, 2,4).

დიდისაგან დიდი უმრავლესობა ბოლოთანხმომენიანი გეოგრაფიული სახელებისა მიმართულებითში მხოლოდ დ'ს დაირთავს:

ვ' მოვიდეს მოციქულნი იგი აბიგეაჲსა კარმელდ და ჰქეს (I მეფ. 25,40); ვ'დ წარვიდა დ'თ სივლტოლით გეთდ (იქვე, 27,4); ნუ მიუთხრობთ

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა. I. მორფოლოგია, ტფილისი 1930, გვ. 23.

მაგას გეთღ (II მეფ. 1,20); და ჰქა ღთ: ვე ვიდე? და ჰქა მას ოზ: ქე ბრონდ (II მეფ. 2,1); და მოიქცა აბინერ ქე ბრონდ-ვე (იქვე, 3,27); და წარვიდა მეფე ღთ და ყი იგი მისი მის თანა იშმდ იეზოსელისა მის (5,6); რეს მოვიდიან იგინი ქმრითურთ სელ ომდ შეწირვად მსხუერპლისა (I მეფ. 2,19); და წარიღეს კიდობანი იგი ღთისა იშლისაჲ ასკალონდ (იქვე, 5,10); და მიაველინეს მოციქულნი კარიათიმდ და მიჰქუეს (6,21); და მოვიდეს სამოელისა არმათემდ (8,4); და შეგემთხუნენ მუნ სამნი კაცი, აღმავალნი ბეთლემდ (10,3); და შეკრიბა სამოელ ყი იგი მასეფადდ (10,17); და მიუკრბა ყი იგი ერი საულს გალგალდ (13,4); და მოვიდეს ბოსორდ (II მეფ. 24,6); და მივიდა გესირდ (13,38); და მეფე ღთ ქორამდ მოვიდა (16,5); და შეცვეს კაცისა ვისამე ერთისა გელქორონდ (17,18); მოიწინეს გალაადდ (24,6); და შთაფყვანეთ იგი გეონდ (III მეფ. 1,33); წარვედ ანათოთდ, აგარაკსა მას შენსა (2,26); და აღდგა და წარვიდა მეფე გაბიონდ შეწირვად მუნ (3,17); და ერთი იგი მისცა დანდ (12,29); და გამოვიდა მიერ ელისე და მივიდოდა ბეთელდ (IV მეფ. 2,23); და მივედ რამოთდ გალაადდ (იქვე, 9,1); და მივიდა იუ იეზრაელდ (9,30); და იგი მიივლტოდა ლაქისდ (14,19); და წარიღეს პილენძი იგი ბაბილონდ (25,14)...

-მდე თანდებულიანი მიმართულებითი¹:

რ მე ოა მიუვლინებე ვე ბეთელდ-მდე (IV მეფ. 2,2); და მოვიდეს დანდ-მდე (II მეფ. 24,6); და ყი იგი ერი იუდაჲსი მოეგებოდა გალგალდ-მდე შემთხუევად მეფისა (იქვე, 19,15); და ვა მოვიდა ღთ ჰროსეკდ-მდე (15,32); და ცნა ესე ყნ იშლმან დანიოგან ბერსაბედ-მდე (I მეფ. 3,20); და ბრძოლაჲ იგი იყო მაქმასითგან ბეთოროდ-მდე (იქვე, 14,22); და მოსრა ამაღეკი ევილათითგან მისუდ-მდე (15,7).

მაგრამ გამონაკლისის სახით გვაქვს ანით გავრცობის შემთხვევებიც:

და ელისე მიიქცა გალგალ-ად (IV მეფ. 4,38); და წარიტყუენნა იგინი ასურასტნ-ად (იქვე, 15,29); და მოვედით სამხრით კერძო ჰურასტან-ად (I მეფ. 30,14); და უკმოიღეს ქალაქები იგი, რლ დაეყარა უცხო-თესლთა მათ ძეთაგან იშლისათა ასკალონითგან ვე, გეთ-ა-დ-მდე (I მეფ. 7,14).

8. დაწყებითი²

დაწყებითი ბრუნვა გეოგრაფიულ სახელებში ყოველთვის -ით (ბოლო-ხმოვნიანებთან -ათ, თუ ფუძე შეკვეცილი არაა) სუფიქსითაა წარმოდგენილი. არავითარი გადახვევა ამ წესიდან დაწყებითმა ბრუნვამ არ იცის.

¹ -მდე თანდებული არავითარ ცვლილებას არ იწვევს მიმართულებითის წარმოებაში.

² ტერმინი აღებულია პროფ. ვ. თოფურიას გამოკვლევიდან: „ზოგიერთი ბრუნვის გენეზისისათვის მეგრულ-განურში“; ვნის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, I, გვ. 179, ტფილისი 1937.

1. ბოლოთანხმოვნის სახელები¹

და აღვიდის კაცი იგი წესთა მათ მსახურებისა მისისათა ქალაქით თჳსით არ მათემით თაყუანისცემად ღთისა (I მეფ. 1,3); მოვილოთ კიდობანი იგი ზეჴულისა ოღლისა ღთისა ჩნისაჲ სელომით და წარვიძლუანოთ იგი (იქვე, 4,3); რ წარიღეს კიდობანი იგი ზეჴულისა ოღ უცხოთესლთა მათ აბინეზერით აზოტდ (5,1); და წარვიდა სამოელ გაღგალით გზასა თჳსსა (13,15); და ისხნაველა ღთ მერმე ცოლ და ხარტ იშმს შემდგომად მოსლვისა მისისა ქებრონით (II მეფ. 5,13); მიუვლინა მან იედურან, ძჳ იგი თჳსი, ემათით ღთს მეფესა (იქვე, 8,10); რაჲსათჳს წარმოვედ გესერიით და მოსრულ ვარ და ვზი აქა? (14,32); რლნი იგი მისრულ იყვნეს გეთით (15,18); და მოუჭდა მას სეფიე, ძჳ ნასისი, რობუთით... და მაქირ, ძჳ სამიელისი, რნი იყო ლადბარით, და ბერზელი გალაადელი, რნი იგი ჰრაკაბინით იყო (17,27); და შთავიდეს ფარანიით ეგვბტედ (III მეფ. 11,18); და აღმოვიდა ზამბრი გაბათონით (იქვე, 16,18); და წარვიდეს ელია და ელისე გაღგალით (IV მეფ. 2,1); და განვიდა იორამ სიონით (იქვე, 8,21); და განიყვანნა ჰურიანი აილათით (16,6); და ცვალა იგი ნიქაო ფარაო, მეფემან ეგვბტელთამან, დებლათით ქყნად ემათდ (23,33); და გამოავლინნა ონ იოვაკიმის ზა მტეობარნი ქალდიადთ, და მტეობარნი ასურასტანით და მტეობარნი მოაბით (24,2).

ასეთივე მდგომარეობაა -გან თანდებულთანაც, რომელიც არაფერს არ ცვლის დაწყებითი ბრუნვის ფორმაში:

რლ იგი მკვდრ იყვნეს მშჳდობით გესურით გან ვე ქყნადმდე ეგვბტისა (I მეფ. 27,8); და ცნა ესე ყნ იშლმან დანიით გან ბერსაბედმდე (იქვე, 3,20); და უკუმოიღეს ქალაქები იგი, რლ დაეყარა უცხოთესლთა მათ ძეთაგან იშლისათა, ასკალონით გან ვე გეთადმდე (7,14); და ბრძოლაჲ იგი იყო მაქმასით გან ბეთოროდმდე (14,22); და მოსრა ამაღეკი ევითლათით გან მისუდმდე (15,7).

2. ბოლოხმოვნის სახელები

ა) ა ბოლოხმოვნისი

ბოლოთანხმოვნიან სახელთა შემდეგ ყველაზე მრავალრიცხოვანია ა ბოლოხმოვნისი გეოგრაფიული სახელები. როგორც წესი, ისინი თითქმის არასოდეს არ იკვეცენ ფუძეს და ამ მხრივ აღამიანთა საკუთარ სახელებს ეკედლებიან:

და გარდმოვიდეს ბამადთ ქალაქად ბენიზმენისა (I მეფ. 9,25); და აჰა კაცი ღღ მოიწია იუდაათ (III მეფ. 13,1); კაცი გამოვიდეს სამარიადთ (21,17); და მოვიდა კაცი ერთი ბეთსაიდაათ (IV მეფ. 4,42); და სახელი

¹ ბოლოთანხმოვნისი გეოგრაფიული სახელები გაცილებით უფრო მრავალრიცხოვანია ოშკის ხელნაწერში, ვიდრე ბოლოხმოვნისებში.

დედისა მისისაჲ ამტალ, ასული იერემიასის, ლობნათ (იქვე, 24,18); და გამოავლინნა ორ იოვაკიმის ზა მტეობარნი ქალდიათ (24,2); და განრყუნნა მალალნი იგი, სადა უკუმევდეს საკუმეველსა ქურუმნი იგი, გაბათგან ვე ბერსაბედმდე (23,8).

თუმცა ძლიერ იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება ისეთი მაგალითები, სადაც ბოლო ხმოვანი შეკვეცილია: „ვდ განერა ღთ და გამოვიდა სიკელით“ (I მეფ. 23,14). თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ სახელობითი ბრუნვა ამ სიტყვისა მოცემულია ასეთი სახით: სეკელაჲ (იგივე სიკელაჲ: რ იყო სეკელაჲ მო-აქა-ჟამადმდე მეფისა მის ჰურიასტანელთაჲსა — I მეფ. 27,6; და მოვწვთ სეკელაჲ ცეცხლითა — იქვე, 30,14), ფუძე ა ბოლოხმოვნიანო იქნება და, მაშასადამე, ეს ა მოკვეცილია დაწყებით ბრუნვაში.

ბ) ე ბოლოხმოვნიანი სახელები

თითო-ორიოლა ე ბოლოხმოვნიანი გეოგრაფიული სახელი, რომელიც ხელნაწერში გვხვდება, თითქმის ყოველთვის შეკვეცილი ფუძითაა მოცემული დაწყებით ბრუნვაში.

ვინაჲთგან მოვიყვანენით იგინი ეგვპტ-ით, ვე დღენდელად დღედმდე (I მეფ. 8,8); და მოვიდოდა ეტლები ეგვპტ-ით (III მეფ. 10,29); ხ კაცი იგი იუდაჲსნი მოვიდეს მეფისა თანა იორდან-ით-გან იშმდმდე (II მეფ. 20,2).

მაგრამ გვაქვს ასეთი შემთხვევა:

„და მოსავალნი საჯედართა სოლომონისთანი ეგვპტით და თეკვაჲთ და დამასკჲთ“ (III მეფ. 10,28). ეს უკანასკნელი სახელი, უეჭველია, ფუძეუკვეცილია (შ=ეჲ, სადაც ე ფუძისეულია, ხოლო ჲ-ით სუფიქსისეული). წინააღმდეგ შემთხვევაში, როგორც ზემოთ გვაქვს, „დამასკ-ით“ ფორმა იქნებოდა წარმოდგენილი.

გ) ო ბოლოხმოვნიანი სახელები

ო ბოლოხმოვნიანი სახელებიც იშვიათია ოშკის ხელნაწერში:

და მოიღეს იგი მონათა თჳსთა მაგდო-თ (IV მეფ. 23,30); და იორამ განკრძალულ იყო ჰრამო-თ გალადის შინა (იქვე, 9,14).

წრფელ.	ედომ	გალილეა	დამასკე	იერიქო
სახელ.	ედომ-ი	გალილეა-ჲ	დამასკჲ	იერიქო-ჲ
წოდ.	ედომ	გალილეა	დამასკე	იერიქო
მოთხრ.	ედომ-მან ¹	გალილეა-მან ¹	დამასკე-მან ¹	იერიქო-მან ¹
მიც.	ედომ-სა	გალილეა-სა	დამასკე-სა	იერიქო-სა

¹ ძლიერ იშვიათად.

	ედომ-ს ¹	გალილეა-ს ¹	დამასკე-ს ¹	იერიქო-ს ¹
მიც.-ლოკ.	ედომ-ს	გალილეა-ს	დამასკე-ს	იერიქო-ს
	ედომ-სა ¹	გალილეა-სა ¹	დამასკე-სა ¹	იერიქო-სა ¹
ნათ.	ედომ-ისა	გალილეა-მსა	დამასკესა	იერიქო-მსა
	ედომ-ის ²	გალილეა-მს ²	დამასკეს ²	იერიქო-მს ²
მიმ.	ედომ-დ	გალილეა-დ	დამასკე-დ	იერიქო-დ
	ედომ-ა-დ ³			
დაწყ.	ედომ-ით	გალილეა-ით	დამასკით	იერიქო-ით
			ეგვპტ-ით	

ნანათესაობითარ მსაზღვრელად გამოყენებული გეოგრაფიული სახელები

როგორც აღნიშნული იყო, გეოგრაფიულ სახელთა ნათესაობითი ბრუნვა ემფატიკური -ა-თი გავრცობილი სახით იხმარება. სწორედ ეს ფორმაა უმეტეს შემთხვევაში გამოყენებული ფუძედ ნანათესაობითარი მსაზღვრელისათვის, რომელიც ამრიგად ბოლოხმოვანფუძიანია.

I. მსოფლობითი რიცხვი

1. სახელობითი

სახელობითის ფორმა ნანათესაობითარი მსაზღვრელისა უმეტეს შემთხვევაში ბოლოხმოვანფუძიანია:

და დაიბყრა ციხის-ციხე იგი სიონისა და თქა (II მეფ. 5,7); და შეიცვა ქალაქი იგი ჰრაბათისა (იქვე, 11,1); და აბესალომ და ყი იგი ერი ი-ლ-ისა და მოვიდეს (16,15); ზღუდ-ი იგი ი-ლ-მისა და გარემო შვდ წილ ქმნა და აღასრულა (III მეფ. 3,2); მოსრეს ყი მამაკაცი იდუ-მია მსა და (იქვე, 15,15); აღმოვიდა სოსაკიმ, მეფე ეგვპტისა და, ი-ლ-მ (14,25); და მოსრა ნაინი, და დანი, და ბელმა და ყი ქ-ყნა და ქენერეთისა (11,15); დააცადა შ-ნება და იგი რამა მსა და (15,21); რ-ჩ-ნი არს რემოთი გალაადისა და (22,3); და იოსაფატ, მეფე იუდა მსა და, და აქაბ, მეფე ი-ლ-ისა და, სხდეს კაცად-კაცადი საყდარსა თჳსსა ზა (22,10); და მოგცეს გელთა შენთა მეფე ასურეთისა და (22,12); და მეფე იგი ასურასტანისა და გამოვიდოდა წყობად ი-ლ-ისა (IV მეფ. 6,8); მას უამსა დასცა მანაელ... ყი საზღვარი თერსისა და (იქვე, 15,16); და დღეთა მისთა გამოჰდა ნაბუქოდონოსორ, მეფე ბაბილოვნისა და (24,1).

¹ ძლიერ იშვიათად.

² მხოლოდ დასაშვები ფორმებია, თუ გეოგრაფიულ სახელთა ნანათესაობითარი მსაზღვრელის წარმოებას გავითვალისწინებთ, სადაც ნათესაობითის ეს ფორმაცაა ფუძედ გამოყენებული, თუმცა იშვიათად.

³ იშვიათად.

გვაქვს შემთხვევები, შედარებით იშვიათად, როდესაც გეოგრაფიულ სახელთა ნანათესაობითარი მსაზღვრელის სახელობითი ბრუნვა ნაწარმოებია ბოლოთანხმოვნიანი ფუძით ადამიანთა საკუთარი სახელების მსგავსად:

სადა არს მეფე იგი აფრათისი (IV მეფ. 19,13); მეფობდა ოქოზია, ძე იორამისი, მეფე იუდაჲსი (იქვე, 8,25); და მოვლეს ყი ქყნა სალქისი (I მეფ. 9,4); მერმე მოვლეს ყი ქყნა გადისი ქლქითურთ სგელამით (I მეფ. 9,4).

2. წოდებითი

ნანათესაობითარი წოდებითი გეოგრაფიული სახელებისა, რომელიც ძლიერ იშვიათია ჩვენს ხელნაწერში, მოცემულია ბოლოხმოვნიანი ფუძით (ემფატიკური -ა'თი ნაწარმოები ნათესაობითის ფორმით):

მამათ მამაო, ეტლო იშლისაო და მკედარო მისო! (IV მეფ. 13,14).

3. მოთხრობითი

დიდისაგან დიდი უმრავლესობა გეოგრაფიულ სახელთა ნანათესაობითარი მსაზღვრელის მოთხრობითი ბრუნვისა ბოლოხმოვანფუძიანია — საზოგადო სახელთან გათანაბრებული ნათესაობითისაგან ნაწარმოები (-ისა ბოლოსართით):

და წარიყუანა იგინი მეფე მან ბაბილოენისამან წელსა მას მერვესა მეფობისა მისისასა (IV მეფ. 24,12); და არლარა შესძინა მეფე მან ეგვპტისამან გამოსლვად ქყნით თჳსით (იქვე, 24,7); შეიპყრა იოას, მეფე მან იშლისამან (14,13); და წარავლინა მეფე მან ასურასტანისამან ჰუნები იგი და ეტლები (6,14); და თქა მეფე მან იუდაჲსამან (3,12); და მეფე მან ასურეთისამან ამცნო მთავართა მათ (III მეფ. 22,31); იხილა დედუფალმან მან საბაჲსამან ყი იგი სიბრძნე სოლომონისი (იქვე, 10,4).

რაც შეეხება თანხმოვნიანი ფუძით ნაწარმოები ნანათესაობითარი მსაზღვრელის მოთხრობით ბრუნვას, იგი ხელნაწერში ძლიერ იშვიათია და ამავე დროს გეოგრაფიულის გარდა ხშირად ადამიანის საკუთარ სახელადაც იხმარება:

და წარავლინა მეფე მან იუდაჲსმან მცქლნი (IV მეფ. 18,14); და დაწუნეს ცხენნი იგი, რნი შეწირნა მეფე მან იუდაჲსმან (იქვე, 23,11).

4. მიცემითი¹

ისე როგორც მოთხრობითში, ნანათესაობითარი მსაზღვრელის მიცემითი ბრუნვისათვისაც ჩვეულებრივია ფუძედ გამოყენებული -ა'თი გაერცობილი ფორმა ნათესაობითი ბრუნვისა და, მაშასადამე, ფუძე აქაც ბოლოხმოვნიანია:

¹ როგორც მაგალითებიდან ჩანს, გეოგრაფიულ სახელთა ნანათესაობითარი მსაზღვრელი და საზღვრული მიცემითში უმეტესად ლოკატივის მნიშვნელობით იხმარება.

ღოთ მოსრულ არს უდაბნოსა მას გადშასა (I მეფ. 24,2); და მივიდა საულ... მოძიებდა ღოთისა უდაბნოსა მას ზეფისასა (იქვე, 26,2); და გუამი მისი ჯარს აცუეს ზღუდესა მას ზა ბეთსანიასა (31,10); და მოვიდოდა დასხმად ჯელთა მისთა მდინარის კიდესა მას ეფრათისასა (II მეფ. 8,3); რლნი იგი ესხნეს ადრაზარს, მეფესა მას სობისასა (იქვე, 8,7); და მოვიდეს იგინი ქყნსა მას სეფაქსასა და არა პოვნეს (I მეფ. 9,4); შევიდოდა იაკობ და ძენი მისნი ქყნსა მას ეგვპტისასა (იქვე, 12,8); ხათასი იგი იონათანის თანა მთასა მას ბეთელისასა (13,2); და ერთი იგი გუნდი წარმართებულ იყო გზასა მას ბეთორისასა (13,13); ხილვით ვიხილე გზასა მას სორემისასა მითთ კერძო (II მეფ. 13,34); და მიუტდა თოლმის, ძესა ამიუდისა, მეფესა გეზერისასა (იქვე, 13,37); ვე ვიყავ გესირს ასურეთისასა (15,8); მოვიდა და მოიწია მეფე და ყი ერი... კიდესა იორდანისასა (16,14); და იონათან და აქიმას დგეს წყალსა მას ზა როგელისასა (17,17); მოიწინეს გალაადდ და ქყნსა მას ქეტემისასა და კადშისასა (24,6); და მეფემან სოლომონ სცა დედუფალსა მას საბაქსასა ყლისაგან, რადეა უნდა (III მეფ. 10,13); თავყუანის ქსცა... ქამოსს, კერპსა მას მოაბისასა (იქვე, 11,34); და აღაშშნა იერობოამ სიკიმაჲ, რლ არს მთასა ეფრემისასა (12,25); და დაბანეს სისხლი იგი ეტლისაჲ მის მდინარესა მას სამარიადსასა (22,38); და ოქოზია მეფემან ვა იხილა, ივლტოდა გზასა მას ბეთრონისასა (IV მეფ. 9,27); ძეძუმან ლიბანით მიუვლინა ფიჭუსა ლიბანისასა და ჰქა (იქვე, 14,9); ეტყოდეს მეფესა მას ასურასტანისასა და ჰქეს (17,26); და განადგა სედეკია მეფესა მას ბაბილოვნისასა (24,20).

მიცემითის ფორმაში დაყენებულ ნანათესაობითარ მსაზღვრელთან საზღვრული ზოგჯერ დონიან მიმართულებითში დგას:

რნი შთაიყარების გეაად საბაქსასა (I მეფ. 13,18); და წარვიდეს ღოთ და სამოელ ნავათდ ჰრამაქსასა (იქვე, 19,18); და აღვიდა მეფე იშლისაჲ და იოსაფატ მეფე იუდაქსაჲ მის თანა რემოთდ გალაადისასა (III მეფ. 22,29).

ნანათესაობითარი მსაზღვრელის მიცემითი ბრუნვისათვის, მართალია, იშვიათად, მაგრამ მაინც გვაქვს ზოგჯერ გამოყენებული თანხმონიანი ფუძე მსგავსად ადამიანის საკუთარი სახელებისა:

და მოიწინეს იგინი ბორცუსა მას ემათისსა (II მეფ. 2,24); და დავით შთავიდოდა უდაბნოსა მას შაანისსა (I მეფ. 25,1); და აღსდვა მეფემან ასურასტანისამან ეზეკიას, მეფესა იუდაქსა, სამასი სისწორი ვეცხლისაჲ (IV მეფ. 18,14); რნი არს მთასა ეფრემისსა (III მეფ. 11,44); რნი ჰშვიდეს საყდარსა იშლისსა (IV მეფ. 8,24); რლნი იყვნეს გაბას ბენიაშენისსა (I მეფ. 14,16); რლ მის თანა იყო გაბაუნს ბენიაშენისსა (იქვე, 13,16).

5. ნათესაობითი

გეოგრაფიულ სახელთა ნანათესაობითარი მსაზღვრელის ნათესაობითი ბრუნვა, ადამიანთა საკუთარი სახელების მსგავსად, ორი სახისაა: ერთ შემთხვევაში ფუძედ გამოყენებულია ნათესაობითის ჩვეულებრივი ფორმა (ბეთლემისა, იუდას), რომლისაგანაც ხელახლა ნაწარმოებია ნათესაობითი:

და მოართუეს წყალი წყაროჲსა მისგან ბეთლემისაჲსა (II მეფ. 23,16); ვინმცა მასუა მე წყალი წყაროჲსა მისგან ბეთლემისაჲსა (იქვე, 23,15); და ერისა მისთჳს იუდაჲსისა (1,12).

მეორე შემთხვევაში ნანათესაობითარი მსაზღვრელის ნათესაობითი ბრუნვა წარმოადგენს მხოლოდ ჩვეულებრივი ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას ემფატიკური -ა'თი გავრცობილს:

რ'ლ მოეღო ქ'ყნისა მისგან უცხოთესლთაჲსა და ჰურიასტანისა (I მეფ. 30,16).

6. მიმართულებითი

ნანათესაობითარი მსაზღვრელის მიმართულებითი ბრუნვა, რომელიც კოველთვის მოსდევს საზღვრულს, ნათესაობითი ბრუნვის -ის ნიშანზე დართული -ა'თია (-ისა) მოცემული.

ნათესაობითისაგან ნაწარმოები რომელი ფუძეა ამ შემთხვევაში გამოყენებული, ბოლოთანხმოვნია (-ის ბოლოსართით) თუ ბოლოხმოვნია (-ისა ბოლოსართით), ე. ი. რას წარმოადგენს ბოლოკიდური -ა, არის ის ემფატიკური თუ ბრუნვისეული (-ად), ამის გადაჭრით თქმას განსაზღვრული დაბრკოლება ელობება. თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ გეოგრაფიულ სახელთა ნათესაობითი ბრუნვა ჩვეულებრივ ემფატიკურ -ანია, მაშინ ფუძე ხმოვნიადად უნდა ვიგულისხმოთ, ხოლო ბოლოკიდური ბრუნვისეული -დ დაკარგულად. მაგრამ ისეთი ფორმები, როგორიცაა აფრათისი, იუდაჲსი, სალქსი და მისთანანი, შესაძლებელს ხდის, რომ ფუძე თანხმოვნიანადაც წარმოვიდგინოთ (-ის ბოლოსართიანად). ამ შემთხვევაში ბოლოკიდური ა ბრუნვისეულ (-ა-დ) ნიშნად უნდა მიგვეჩნია. ასეა თუ ისე, აღსანიშნავია მხოლოდ ის, რომ აქაც, ადამიანთა საკუთარი სახელების მსგავსად, დაკარგულია ბოლოკიდური ბრუნვისეული -დ. თუ გეოგრაფიულ სახელთა ნათესაობითი ბრუნვის წარმოებას გავითვალისწინებდით (-ისა ბოლოსართი), უკანასკნელი მოსაზრება უფრო მისაღები იქნებოდა და მაშინ ბრუნვის ნიშნად გვექნებოდა მხოლოდ -დ, რომელიც დაიკარგა როგორც ბოლოკიდური.

მთავარი იგი უცხოთესლთანი შეუდგეს უკუანა საზღვრადმდე ბეთსაჲსა (I მეფ. 6,2); და რ'ლნიმე წიად ვიდოდეს ქ'ყნად გაღისა და გაღადისა (I მეფ. 13,7); წარვედ ქლ'ქდ იუდაჲსა (22,5); ე'ე მოსლვად და მოწვეწადმდე კიდედ იორდანისა (II მეფ. 2,29); ე'ე საზღვრადმდე გგჳტიისა (III მეფ. 10,27); და აღდგა ელია და წარვიდა სარეფთად სიდონიაჲსა (იქვე, 17,10); აღვედ რემოთდ გაღაადისა (22,12); აწ გამოხჳდეა ჩემ თანა ბრძოლად მოაბისა (IV მეფ. 3,7); და მოიბჳრა საზღვარი.

იშლისაჲ შთასავალთა მთგან ემათისთა ვე ზღუადმდე არაბიასა (IV მეფ. 14,25).

აქა-იქ გვაქვს ისეთი შემთხვევები, როდესაც, როგორც მსაზღვრელი, ისე საზღვრული ნანათესაობითარ მიმართულებით წარმოადგენს ბრუნვისეული -დ'ს დაკარგვით, მაგალითად, ამ ფრაზაში: „და მოვიდა წ'წყლი ერთი მეფისა იშლისა და ჰქა“ (III მეფ. 21,22); და ისეთიც, როდესაც საზღვრულად გამოყენებულ ნანათესაობითარ მიმართულებითან მსაზღვრელის მიმართულებითისათვის ფუძედ გამოყენებულია სახელის ნათესაობითის ფორმა და შემდეგ ხელახლა ნაწარმოებია ნათესაობითი ბრუნვა, გამოყენებული მიმართულებითად, სადაც დაკარგულია ბოლოკიდური ბრუნვისეული -დ: „და აწ მიიქეციო მუნვე მეფისა იუდაასისა (IV მეფ. 22,18).

7. დაწყებითი

ძლიერ იშვიათად გვხვდება გეოგრაფიულ სახელებში ნანათესაობითარი მსაზღვრელის დაწყებითი ბრუნვა, როგორც, მაგალითად, შემდგომ წინადადებაში გვაქვს: „რ'ი მოსრულ იყო ქ'ყნით იუდაასით“ (III მეფ. 13,12).

II. მრავლობითი რიცხვი

მრავლობით რიცხვში ნანათესაობითარი მსაზღვრელისათვის გამოყენებულია ნათესაობითის ისეთივე ფორმა, როგორიც მხოლოდობითში. ბრუნვათაგან იხმარება: სახელობითი, მიცემითი (ყველაზე ხშირად) და ნათესაობითი; წოდებითი და მოთხრობითი არ გვხვდება.

1. სახელობითი

ვ'დ მოვიდეს კაცნი იგი იაბის-გალადისანი (II მეფ. 2,4); და იყვნეს ნეშტნი იგი მოაბისანი მონად'რთისა (იქვე, 8,2); და მოიყიდეს ერი იგი ასური და ბეთრამი და ასურნი იგი სობაასანი (10,6).

2. მიცემითი

უთხაროთ კაცთა მათ იაბის-გალადისათა (I მეფ. 11,9); ნუცა მიუთხრობოთ გზათა მათ ასკალონისათა (II მეფ. 1,20); ვ'ა ესმა ესე მკვდრთა მთ იაბის-გალადისათა (I მეფ. 31,11); და წარვიდა რ'თ და დაადგრა ძნელოვანთა მათ გადისათა (იქვე, 24,1); და მოვიდა ქუაბთა მთ ოდოლონისათა (22,1); და მიწერა იუ სამარიად მთავართა მათ სამარიასათა (IV მეფ. 10,1); რ'ლ მიეცნეს მეფეთა მათ იუდაასთა (იქვე, 23,5).

3. ნათესაობითი

და იყო კაცი ერთი სოფელსა მას არმათემს სიფაასასა, მთათაგან ეფრემისთა (I მეფ. 1,1); და მოიპყრა საზღვარი იშლისაჲ შთასავალთა მთგან ემათისთა ვე ზღუადმდე არაბიასა (IV მეფ. 14,25); გრივი

ერთი სამინდოესად სასწორის ერთის ბჭეთა თანა სამარიადსთა¹ იპოვოს (IV მეფ. 7,1).

მხლ. რიცხვი

სახ.	ზლუაჲ	არაბიადსად	მეფე	იუდაესი
წოდ.	ზლუაო	არაბიადსაო	მეფეო	იუდაესო
მოთხრ.	ზლუამან	არაბიადსამან	მეფემან	იუდაესმან
მიც.	ზლუასა	არაბიადსასა	მეფესა	იუდაესსა
ნათ.	ზლუსა	არაბიადსა	მეფისა	იუდაესისა
	ზლუსა	არაბიადსა		
მიმ.	ზლუად	არაბიადსა	მეფისა	იუდაესა
			მეფისა	იუდაესისა
დაწყ.	ზლუთ	არაბიადსადთ	—	—
	ზლუთ	არაბიადსით		

მრ. რიცხვი

სახ.	ზლუანი	არაბიადსანი	მეფენი	იუდაესნი
მოთხრ.	ზლუათა	არაბიადსათა	მეფეთა	იუდაესთა
მიც.	ზლუათა	არაბიადსათა	მეფეთა	იუდაესთა
ნათ.	ზლუათა	არაბიადსათა	მეფეთა	იუდაესთა

როგორც ვნახეთ, ოშკის ხელნაწერი საკუთარ სახელთა ბრუნების მხრივ საერთოდ მიჰყვება იმ სისტემას, რომელიც მოცემულია ძველი ქართულის სხვა დღემდის ცნობილ ძეგლებში. ოღონდ ერთი რამ უნდა აღინიშნოს: ადამიანთა საკუთარი სახელების გათანაბრება ბრუნებში საზოგადო სახელებთან ზემოხსენებულ ხელნაწერში შედარებით უფრო იშვიათი მოვლენაა, ვიდრე სხვა ძეგლებში (განსაკუთრებით IX, X საუკუნისაში). შესაძლებელია ეს იმით აიხსნებოდეს, რომ ოშკის ხელნაწერის მეფეთა წიგნების გადამწერი გაცილებით უფრო ადრინდელი ძეგლებით სარგებლობდა, ვიდრე IX ან X საუკუნეა. ამ შემთხვევაში, ცხადია, ხელნაწერს დააჩნდებოდა იმ ძეგლთა ენობრივი მოვლენების კვალი, რომლებსაც ეყრდნობოდა გადამწერი.

ამის გარდა აღსანიშნავია ერთი გარემოება: ჩვენს ხელნაწერში გეოგრაფიული სახელები უმეტეს შემთხვევაში ბრუნების მხრით გათანაბრებულია საზოგადო სახელებთან. გათანაბრების ეს პროცესი, მაშასადამე, გაცილებით უფრო ადრე დაწყებულია გეოგრაფიულ სახელებში, ვიდრე ადამიანთა სახელებში. გადაჭრით თქმა იმისა, თუ რა უნდა ყოფილიყო ამის მიზეზი, ძნელია, მაგრამ საუურადღებოა ის მოვლენა, რომ აქ აშკარად საქმე გვაქვს საგანთა გონიერ, ცოცხალ და არა ცოცხალ არსებად დაყოფასთან. გვქონდა თუ არა უძველეს ქართულში საგანთა კლას-კატეგორიებად დაყოფა, არ ვიცით,

¹ როგორც ადამიანთა საკუთარი სახელების განხილვისას იყო აღნიშნული, თანა თანდებული ნათესაობითთან იხმარება.

მაგრამ საგნის შეცნობა, როგორც ცოცხალ-გონიერისა და არაცოცხალისა კი, შესაძლებელია, არსებობდა და, ალბათ, ასეთი შეცნობის შედეგია, რომ საზოგადო სახელთან გათანაბრება გაცილებით უფრო ადრე და უფრო ფართო ხასიათს იღებს გეოგრაფიულ სახელებში, ვიდრე ადამიანთა საკუთარ სახელებში.

С. ЧХЕНКЕЛИ

СКЛОНЕНИЕ СОБСТВЕННЫХ ИМЕН В «КНИГАХ ЦАРСТВ» ОШКСКОЙ РУКОПИСИ 978 г.

Резюме

В исследовании дана картина склонения собственных имен как личных, так и географических по Ошкской библии 978 г. В склонении этих двух категорий имен замечается большая разница: склонение личных имен вообще выдержано в духе склонения подобных имен в других древнегрузинских рукописях. От нарицательных имен их отличает отсутствие двух падежей — модального и творительного; отсутствие падежного знака в именительном, звательном и повествовательном; отсутствие эмфатического а в родительном и дательном (например: им. საულ saul, зват. საულ saul, пов. საულ saul, дат. საულ-ს saul-s, род. საულ-ის saul-is, направ. საულის-ა saulis-a). Что же касается географических названий, то они почти целиком отошли к системе склонения нарицательных имен (например: предик. ედომ edom, им. ედომ-ი edom-i, зват. ედომ edom, пов. ედომ-მან edom-man, дат. ედომ-სა edom-sa, дательн. ედომ-ს edom-s, род. ედომ-ისა edom-isa, направ. ედომ-დ || ედომ-ად edom-d || edom-ad, исходи. ედომ-ით edom-it).

Однако есть единичные случаи приравнивания и личных имен к нарицательным. Это касается, главным образом, именительного (чаще) и повествовательного (реже) падежей; напр.: им. საულ-ი saul-i, повеств. საულ-მან saul-man. Но такие случаи в Ошкской рукописи встречаются реже, чем в других древнегрузинских рукописях IX и X веков, что можно объяснить влиянием орфографии списков, использованных переписчиком в качестве оригиналов.

Язык «Книг Царств» показывает, что процесс приравнивания склонения географических имен к склонению нарицательных в рукописи почти закончен. Вообще этот процесс в географических названиях начался гораздо раньше, чем в личных именах. Это обстоятельство внушает нам мысль, что причиной этого было пережиточное различие категорий человека и не-человека.

პირის (ადამიანის) სახელთა ბრუნება ძველსა და ახალ ქართულში¹

1. პირის (ადამიანის) სახელთა ბრუნება ქართულ ენაში თავიდანვე განსაკუთრებული იყო. ძველ ქართულში პირის სახელებთან ინდეფინიტიური კონსტრუქცია გვქონდა ნომინატიურისა და ერგატიულის ნაცვლად, რის გამოც ეს სახელები სულ სამი ბრუნვის ფორმას გვაძლევდა: გაუფორმებელს (წმინდა ფუძის სახით), მიცემითსა და ნათესაობითს.

2. ახალ ქართულში პირის სახელთა ბრუნება შეუერთდა საზოგადო სახელების ბრუნებას და თავისებურება მხოლოდ წოდებით ფორმაში შერჩა, სადაც ბრუნვის ფორმის ნაცვლად ისევ გაუფორმებელი ფუძე იხმარება. პირის სახელებს ახალ ქართულში შეუძლია ყველა სხვა ბრუნვის ფორმის წარმოება. ამჟამად თანხმოდანფუძიანი პირის სახელები ფუძეუკუმშველ ბრუნებას განეკუთვნება, ხმოდანფუძიანები კი — ფუძეუკვეცელთა ბრუნებას.

3. მწერალ კონსტანტინე გამსახურდიას ისტორიულ თხზულებებში პირის სახელთა ბრუნების მხრივ შემჩნეულია შემდეგი თავისებურებები:

ა) პირის სახელები წარმოდგენილია მხოლოდ სახელობით, მოთხრობით, მიცემით, ნათესაობით ბრუნებებში და წოდებითში; მოქმედებითსა და ვითარებითში სახელებს მწერალი არ ხმარობს.

ბ) პირის შემთხვევები სახელობითში თანხმოდანფუძიან სახელთა გაუფორმებელი სახით (ფუძით) ხმარებისა, მაგრამ ეს ცდა ბოლომდის არ არის მიყვანილი.

გ) „დავით აღმაშენებელში“ გვაქვს ორი შემთხვევა გაუფორმებელი ფუძის ხმარებისა მოთხრობითის ფუნქციით.

დ) — ხმოდანზე დამთავრებულ ზოგ პირის სახელს შეცდომით აქვს დართული სახელობითი ბრუნვის ნიშანი — „ი, რომელიც ზოგ შემთხვევაში შეცდომითვე გადაჰყვება სახელს მოთხრობითსა და მიცემითში.

¹ თეზისები მოხსენებისა, რომელიც წაკითხული იყო სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა XIII კონფერენციაზე 6 აპრილს 1951 წელს: სტუდენტთა მე-13 სამეცნიერო კონფერენცია, თბილისი 1951, გვ. 30—31. თემა დამუშავებულია ი. ვ. გიგინეიშვილის ხელმძღვანელობით.

ე) წოდებით ფორმაში ზოგ სახელს, იმის ნაცვლად, რომ გაუფორმებელი ფუძის სახით იყოს წარმოდგენილი, ბრუნვის ნიშანი აქვს დართული, რაც არ ეგუება ძველი და ახალი ქართულის ნორმებს.

4. მწერალ კონსტ. გამსახურდიას თხზულებებში შენიშნული თავისებურებები იმით აიხსნება, რომ ავტორი ზოგან ცდილობს ცოცხალი მეტყველების ნიმუშების წარმოდგენას, ზოგან კი იცავს ძველი ქართული ენის ნორმებს ეპოქისათვის დამახასიათებელი კოლორიტის შესაქმნელად.

5. სათანადო კანონზომიერება აღდამიანთა საკუთარი სახელების ბრუნებაში კონსტ. გამსახურდიას ისტორიულ თხზულებებში არ შეიმჩნევა. თითქმის არც ერთი ნორმა ბოლომდე დაცული არ არის და ამით აიხსნება, რომ ერთსა და იმავე სახელს სავსებით ერთგვარ პირობებში სხვადასხვა ფორმით ვხვდებით.

6. თანამედროვე თემებზე დაწერილ უკანასკნელ ნაწარმოებებში კონსტ. გამსახურდია ახალი ქართულის ნორმებს იცავს. ამდენად იგი თანამედროვე სალიტერატურო ენის ნიადაგზე დგას.

-მე, -ვე, -ლა, -ლაც(ა) ნაწილაკიან სახელთა ბრუნება¹

(ვ. თოფურიას მოხსენების მიხედვით)

1. -მე, -ვე, -ლა, -ლაც(ა) ნაწილაკები დაერთვის როგორც სახელებს, ისე ზმნისართებს და შესაბამისად ცვლის მათს მნიშვნელობას; იწერება სიტყვასთან ერთად (ვინმე, ვინლა, ვილაც(ა)..., სადმე, სადლაც და სხვ.).

2. ხსენებულ ნაწილაკებიან სახელთა ბრუნებისას სადავო საკითხები წარმოიშვება იმ შემთხვევაში, როცა ნაწილაკები დაერთვის ნაცვალსახელებსა და რიცხვით სახელებს. ამ ნაწილაკიან სახელთა ბრუნების სამგვარი სახეობა გვხვდება თანამედროვე ქართულში: შეუხორცებელი (ძველი), შეხორცებული (ახალი) და ნარევი.

ა) შეუხორცებელი ბრუნებისას იცვლება სახელი, ხოლო ნაწილაკი დაერთვის ბრუნვის ფორმას (სახელის ფუძე + ბრუნვის ნიშანი + ნაწილაკი). ბრუნების ეს სახეობა ძველი ქართულიდან მომდინარეობს და არაიშვიათად იხმარება თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში. იგი დეფექტურია: არ შეუძლია აწარმოოს ყველა ბრუნვა.

ბ) შეხორცებული ბრუნებისას ბრუნვის ნიშანი ნაწილაკის შემდეგ მოდის, ნაწილაკი ფუძესაა შეხორცებული და სახელი ნაწილაკთან ერთად იბრუნვის როგორც ბოლოხმოვნიანი სახელი (სახელის ფუძე + ნაწილაკი + ბრუნვის ნიშანი). იგი არაა დეფექტური: მას შეუძლია აწარმოოს ყველა ბრუნვა. ამდენად, ეს სახეობა გაბატონებულია დღევანდელ ქართულში.

გ) ნარევი სახეობა მიღებულია შეუხორცებელი სახეობის ხელახლა გაფორმებით, ე. ი. ბრუნვის ნიშანი დაერთვის სახელს ნაწილაკის წინაც და ნაწილაკის შემდეგაც (სახელის ფუძე + ბრუნვის ნიშანი + ნაწილაკი + ბრუნვის ნიშანი). ნარევი სახეობა გარდამავალია: იგი გაჩენილია ძველიდან ახალზე გადმოსვლისას და ამის გამო მეტად დეფექტურია.

ყველაფერ ამის შედეგად დღევანდელ ქართულში გვაქვს პარალელური ფორმები, როგორიცაა: ვისმე — ვინმეს — ვისმეს; რასმე — რამეს — რასმეს; რითლა — რალათი — რილათი — რილით; ორსავე — ორივეს — ორთავეს; ვილაც — ვილაცას — ვილასაც; ვილაცები — ვილაციები და სხვ.

3. -მე ნაწილაკი დაერთვის ნაცვალსახელებს ვინ, რა, რამდენი, რომელი. თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში ბრუნების სამივე სახეობა გვხვდება.

¹ განხილულია და დამტკიცებულია „თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი სახელმწიფო კომისიის“ მიერ.

ამათგან სალიტერატურო ენაში ძირითად ფორმად უნდა დარჩეს შეხორცებული სახეობა, როგორც წარმოების მიხედვით სწორი, სრული (ყველა ბრუნვის მქონე), გავრცელებული და ადვილად მოსახმარისი (მაგალითად, მსაზღვრელად გამოყენების შემთხვევაში) და ენის განვითარების ტენდენციის ამსახველი.

შეუხორცებელი წარმოება დასაშვებად უნდა იქნეს მიჩნეული, რამდენადაც იგი სწორია წარმოების მიხედვით და გვხვდება XIX საუკუნის სალიტერატურო ქართულში და დღესაც (კერძოდ, დღემდე გავრცელებულია ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა თანდებულის დართვისას: ვისთვისმე, ვისგანმე, რისთვისმე, რისგანმე; ასევეა მიცემითისა: რასმე, ვისმე, რომელსამე, რამდენსამე; მოქმედებითისა: რითმე; ვითარებითისა: რადმე; ხოლო რამდენადმე ფორმა ზმნისართული მნიშვნელობით გაბატონებულიც კია).

ნარევი სახეობა უნდა უარყოფილ იქნეს, როგორც წარმოების მიხედვით არასწორი.

შენიშვნა 1. სახელობით ბრუნვაში რამე ნაცვალსახელის პარალელურად დასაშვებ ფორმად შეიძლება მიჩნეულ იქნეს რაიმე და რამ. მსაზღვრელად გამოყენების შემთხვევაში რაიმე დასაშვებია ყველა ბრუნვაში.

შენიშვნა 2. ნათესაობითსა და მოქმედებითში რამე შეიძლება იხმარებოდეს ბოლოკიდური ე ხმოვნის მოუკვეცლადაც და მოკვეციताც (რამეს ან რამის, რამეთი ან რამით).

შენიშვნა 3. ვინმე და რამე მრავლობითი რიცხვის ფორმებს მხოლოდ -ებ სუფიქსით აწარმოებენ: ვინმე-ები, რამე-ები. რამდენადაც მრავლობითის ფორმების ხმარების აუცილებლობა სალიტერატურო ენაში არ იგრძნობა, ეს ფორმები შეიძლება არც ვიხმაროთ.

4. -ვე ნაწილაკდართულ სახელთაგან დავას იწვევს ისეთი შემთხვევები, როდესაც -ვე ნაწილაკი ნაცვალსახელებს ან რიცხვით სახელებს დაერთვის. რიცხვით სახელებთან გვხვდება ორივე — შეუხორცებელი და შეხორცებული — სახით (მაგ. მიცემ.: ორსავე და ორივეს). გაბატონებულია შეხორცებული სახეობა და იგი უნდა დარჩეს სალიტერატურო ენაში ძირითად ფორმად, ხოლო შეუხორცებელი სახეობა დასაშვებად უნდა იქნეს მიჩნეული.

მხოლოდობითი რიცხვის სახელობით ბრუნვაში შეცდომით იხმარება —თა სუფიქსიანი ფორმა ორთავე, რომელიც საფუძვლად ედება ნარევ წარმოებას: მოთხ. ორთავემ, მიცემ. ორთავეს, ნათეს. ორთავეს. გვხვდება აგრეთვე მრავლობითი რიცხვის სახელობითში ფორმა ორთავენი. ეს ფორმები, როგორც წარმოების მიხედვით არასწორი, უარსაყოფია. ორთავე შეიძლება მხოლოდ შეუხორცებელი წარმოების მრავლობითი რიცხვის მოთხრობითში, მიცემითსა და ნათესაობითში იყოს.

ნაცვალსახელებში -ვე ნაწილაკი ჩვენებით ნაცვალსახელებთანაა გამოყენებული. თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში შეუხორცებელი (ძვე-

ლი) სახეობაა გაბატონებული (იმანვე, ამასვე...). ცოცხალ მეტყველებაში ჩნდება შეხორცებული ფორმები (იგივემ, იგივეს...), მაგრამ ამ სახეობას სალიტერატურო ენაში ფეხი არა აქვს მოკიდებული. ამდენად, ძველი წარმოება უნდა დარჩეს ერთადერთ ფორმად, შეხორცებული ფორმები უარსაყოფია.

რაც შეეხება ერთი და იგივე სახელთა ბრუნებას, აქ ახალმა ქართულმა გამოავლინა თავისი უფლებები — იხმარება შეხორცებული ფორმები, ოღონდ ფუძის შეცვლით: მოთხ. ერთმა და იმავემ, მიც. ერთსა და იმავეს და ა. შ.

შენიშვნა 1. ორივე სახელს შეიძლება მრავლობითი რიცხვის ფორმები ჰქონდეს -ნ/-თ სუფიქსებით ნაწარმოები: სახ. ორნივე || ორივენი, მოთხ., მიცემ., ნათეს. ორთავე. ეს ფორმები სალიტერატურო ენაში უნდა დარჩეს როგორც დასაშვები.

შენიშვნა 2. იგივე ნაცვალსახელს მრავლობით რიცხვში შეიძლება ჰქონდეს მხოლოდ სახელობითი ბრუნვის ფორმა: იგივენი და იგინივე. ეს ფორმებიც დასაშვებია.

შენიშვნა 3. ერთი და იგივე სიტყვათა ბრუნებისას სავალდებულოა იბრუნოდეს ორივე სიტყვა ცალ-ცალკე ბრუნვის სრული დაბოლოებებით, ოღონდ ამ სიტყვათა მსაზღვრელად გამოყენებისას შეიძლება დასაშვებად იქნეს მიჩნეული ზოგიერთ ბრუნვაში ბრუნვის ნიშნების ნაწილობრივი ჩამოკვეცვა სიტყვისათვის ერთ-ი სხვა თანხმოვანფუძიანი მსაზღვრელების მსგავსად.

5. -ლა ნაწილაკი დაერთვის ვინ, რა ნაცვალსახელებს. აქაც ორი ფორმაა: შეუხორცებელი და შეხორცებული. გაბატონებულია შეხორცებული ფორმები: ვილამ, ვილას; რაღამ, რაღას; შეუხორცებელი ფორმები (ვისლა...) იშვიათია. ამდენად, ძირითად ფორმად უნდა დარჩეს შეხორცებული სახეობა, შეუხორცებელი სახეობა კი მხოლოდ დასაშვებად იქნეს მიჩნეული. ნარევი სახეობა (რილასი, რილათი || რილით), რომელიც იშვიათად გვხვდება, უარსაყოფია, როგორც არასწორი წარმოება.

6. -ლა(ა) ნაწილაკიანია ვილა(ა) და რალა(ა). იყო აგრეთვე ვინცალა და რაცალა, — ესენი შემონახულია დიალექტებში (გურულსა და ქვემოიმერულში) ვინცხა და რაცხა-ს სახით, სალიტერატურო ქართულში კი არ იხმარება. ვილა(ა) და რალა(ა)-ს ბრუნებისას აგრეთვე სამგვარი სახეობა გვხვდება: შეუხორცებელი, შეხორცებული და გარდამავალი. გარდამავალი სახეობა ხასიათდება ბრუნვის ნიშნების ჩართვით ნაწილაკებს შორის: ვილამაც, ვილასაც. ამ სამი სახეობიდან ამჟამად გაბატონებულია შეხორცებული წარმოება. იგი სრულია და ადვილად წარმოებელი. ამიტომ ბუნებრივია, რომ შეხორცებული წარმოება დარჩეს ძირითად ფორმად სალიტერატურო ენაში. შეუხორცებელი წარმოება დეფექტურია: მხოლოდ ზოგიერთი ბრუნვის ფორმა აქვს.

ამ ბრუნვათა ფორმები შეიძლება დარჩეს როგორც დასაშვები. გარდამავალი წარმოებაც დასაშვებია.

შენიშვნა 1. ვილაცა და რალაცა ნაცვალსახელებს შეიძლება მრავლობითი რიცხვის ფორმები ჰქონდეს: ვილაცები || ვილაცეები, რალაცები || რალაცეები (ვილაც-ვილაცები || ვილაც-ვილაცეები, რალაც-რალაცები || რალაც-რალაცეები). აღნიშნული პარალელური ფორმებიდან უნდა დარჩეს მხოლოდ ერთი: ვილაცები (ვილაც-ვილაცები) და რალაცები (რალაც-რალაცები).

შენიშვნა 2. ვილაცა და რალაცა ნათესაობითსა და მოქმედებითში შეიძლება ბოლომოუკვეცლადაც იხმარებოდეს და ბოლომოკვეცილადაც (ნათეს. ვილაცას და ვილაცის, რალაცას და რალაცის; მოქმედ. ვილაცათი და ვილაცით, რალაცათი და რალაცით).

7. ნაწილაკდართული სახელები მსაზღვრელადაც არის გამოყენებული. აქაც გვაქვს ძველი და ახალი ფორმები. ახალი გულისხმობს მსაზღვრელის უცვლელად დატოვებას. ასეთი ფორმები გაბატონებულია თანამედროვე ქართულში. მაგრამ გვაქვს შეუხორცებელი მსაზღვრელიც: რამდენსამე კაცს, რამდენისამე კაცის... ეს სწორი წარმოებაა, მაგრამ დეფექტურია (ყველა ბრუნვა არა აქვს) და მისი გამოყენება კირს. ამის გამო ნაწილაკდართული სახელის მსაზღვრელად გამოყენების შემთხვევაში ძირითადად ახალი (შეუხორცებული) წარმოება უნდა დარჩეს, ხოლო ძველი (შეუხორცებელი) წარმოება დასაშვებია.

8. იმ შემთხვევაში, როდესაც მსაზღვრელად გამოყენებულია იგივე და აგრეთვე ერთი და იგივე, ეს ფორმები მხოლოდ სახელობით ბრუნვაში გვექნება, სხვა ბრუნვებში კი მსაზღვრელი იგივე ფუძეს შეიცვლის, თუმცა ბრუნვის ნიშნებს არ დაირთავს. მაგალითად: იმავე კაცს, იმავე კაცმა; ერთსა და იმავე კაცს, ერთმა და იმავე კაცმა... ცოცხალ მეტყველებაში ხმარებული ერთი და იგივე კაცმა და მისთანანი უკუთსაგდებაა. დასაშვებად შეიძლება იქნეს მიჩნეული ერთ მსაზღვრელისათვის ზოგიერთ ბრუნვაში ბრუნვის ნიშნის ჩამოკვეცა თანამედროვე თანხმოდანფუძიანი მსაზღვრელის მსგავსად: მიცემ. ერთ და იმავე წიგნს, ნათეს. ერთი და იმავე წიგნის და სხვ.

ზემოაღნიშნულის თანახმად

	ძირითადია	დასაშვებია	უარსაყოფია
სახ.	ვინმე		
მოთხ.	ვინმემ		
მიც.	ვინმეს	ვისმე	ვისმეს
ვით.	ვინმედ		
ნათ.	ვინმეს	ვის...მე (ვისგანმე)	ვისმეს
მოკ.	ვინმეთი		

ძირითადია		დასაშვებია	უარსაყოფია
სახ.	რამე რამ, რაიმე		
მოთხ.	რამემ		რაიმემ
მიც.	რამეს	რასმე	რაიმეს, რასმეს
ვით.	რამედ	რადმე	რაიმედ
ნათ.	რამეს რამის	რის...მე (რისგანმე), რისამე	რაიმეს, რისიმე
მოქ.	რამეთი რამით	რიჟმე, რითიმე	რაიმეთი

მ რ ა ე ლ ო ბ ი თ რ ი ც ხ ე შ ი

სახ.	ვინმეები	რამეები
მოთხ.	ვინმეებმა	რამეებმა
მიც.	ვინმეებს	რამეებს
ვით.	ვინმეებად	რამეებად
ნათ.	ვინმეების	რამეების
მოქ.	ვინმეებით	რამეებით

მ ხ ო ლ ო ბ ი თ რ ი ც ხ ე შ ი

სახ.	რამდენიმე	
მოთხ.	რამდენიმემ	
მიც.	რამდენიმეს	რამდენსამე
ვით.	რამდენიმედ	რამდენადმე
ნათ.	რამდენიმეს	რამდენისამე
მოქ.	რამდენიმეთი	

სახ.	რომელიმე	
მოთხ.	რომელიმემ	
მიც.	რომელიმეს	რომელსამე
ვით.	რომელიმედ	
ნათ.	რომელიმეს	რომლისამე
მოქ.	რომელიმეთი	

სახ.	ორივე		ორთავე
მოთხ.	ორივემ		ორთავემ
მიც.	ორივეს	ორსავე	ორთავეს, ორსავეს
ვით.	ორივედ	ორადვე	ორთავედ
ნათ.	ორივეს	ორისავე	ორთავეს
მოქ.	ორივეთი		ორთავეთი

მ რ ა ე ლ ო ბ ი თ რ ი ც ხ ე შ ი

სახ.	ორივენი, ორნივე	ორთავენი
მოთხ.	ორთავე	
მიც.	ორთავე	
ვით.		
ნათ.	ორთავე	
მოქ.		

ძირითადია		დასაშვებია	უარსაყოფია
სახ.	იგივე		
მოთხ.	იმანვე მანვე		იგივემ
მიც.	იმასვე მასვე		იგივეს
ვით.	იმადვე		იგივედ
ნათ.	იმისვე მისვე		იგივეს
მოქ.	იმითვე მითვე		იგივეთი
მრავლობით რიცხვში			
სახ.	იგივენი იგინივე		
მხოლოდობით რიცხვში			
ძირითადია		დასაშვებია	უარსაყოფია
სახ.	ერთი და იგივე		
მოთხ.	ერთმა და იმავემ	ერთმა და იმანვე	ერთი და იგივემ
მიც.	ერთსა და იმავეს ერთ და იმავეს	ერთსა და იმასვე	ერთი და იგივეს
ვით.	ერთსა და იმავედ ერთ და იმავედ	ერთსა და იმადვე	ერთი და იგივედ
ნათ.	ერთისა და იმავეს ერთი და იმავეს	ერთისა და იმისვე	ერთი და იგივეს
მოქ.	ერთითა და იმავეთი ერთი და იმავეთი	ერთითა და იმითვე	ერთი და იგივეთი
სახ.	ვილა ვინლა		
მოთხ.	ვილამ	ვინლა	
მიც.	ვილას	ვისლა	
ვით.	ვილად		
ნათ.	ვილას	ვის...ლა (ვისთვისლა)	
მოქ.	ვილათი		
სახ.	რალა		
მოთხ.	რალამ	რამლა	
მიც.	რალას	რასლა	
ვით.	რალად	რადლა	
ნათ.	რალას	რის...ლა (რისთვისლა)	რილას
მოქ.	რალათი	რითლა	რილათი, რილით
სახ.	ვილაცა ვილაც		
მოთხ.	ვილაცამ	ვილამაც	
მიც.	ვილაცას	ვისლაც ვილასაც	
ვით.	ვილაცად	ვილადაც	
ნათ.	ვილაცას ვილაციის	ვის...ლაც (ვისგანლაც) ვილას(გან)აც	
მოქ.	ვილაცათი ვილაციით	ვილათიც	
სახ.	რალაცა რალაც		
მოთხ.	რალაცამ	რალამაც	
მიც.	რალაცას	რასლაც რალასაც	
ვით.	რალაცად	რადლაც რალადაც	
ნათ.	რალაცას რალაციის	რის...ლაც (რისგანლაც) რალას(თვისა)აც	რილაციის
მოქ.	რალაცათი რალაციით	რითლაც რალათიც	რილაციით

მ რ ა ე ლ ო ბ ი თ რ ი ც ხ ე შ ი

ძირითადია		უარსაყოფია
სახ.	ვილაცები	ვილაცეები
მოთხ.	ვილაცებმა	ვილაცებმა
მიც.	ვილაცებს	ვილაცებს
ვით.	ვილაცებად	ვილაცეებად
ნათ.	ვილაცების	ვილაცეების
მოქ.	ვილაცებით	ვილაცეებით
სახ.	ვილაც-ვილაცები	ვილაც-ვილაცეები
მოთხ.	ვილაც-ვილაცებმა	ვილაც-ვილაცებმა
მიც.	ვილაც-ვილაცებს	ვილაც-ვილაცებს
ვით.	ვილაც-ვილაცებად	ვილაც-ვილაცეებად
ნათ.	ვილაც-ვილაცების	ვილაც-ვილაცეების
მოქ.	ვილაც-ვილაცებით	ვილაც-ვილაცეებით
სახ.	რალაცები	რალაცეები
მოთხ.	რალაცებმა	რალაცებმა
მიც.	რალაცებს	რალაცებს
ვით.	რალაცებად	რალაცეების
ნათ.	რალაცების	რალაცეებით
მოქ.	რალაცებით	რალაცეებად
სახ.	რალაც-რალაცები	რალაც-რალაცეები
მოთხ.	რალაც-რალაცებმა	რალაც-რალაცებმა
მიც.	რალაც-რალაცებს	რალაც-რალაცებს
ვით.	რალაც-რალაცებად	რალაც-რალაცეებად
ნათ.	რალაც-რალაცების	რალაც-რალაცეების
მოქ.	რალაც-რალაცებით	რალაც-რალაცეებით

მსაზღვრელად გამოყენების შემთხვევაში

ძირითადია		დასაშვებია	
სახ.	ვინმე კაცი	რაიმე საქმე	რაიმე საქმე
მოთხ.	ვინმე კაცმა	რაიმე საქმემ	რაიმე საქმემ
მიც.	ვინმე კაცს	რაიმე საქმეს	რაიმე საქმეს
ვით.	ვინმე კაცად	რაიმე საქმედ	რაიმე საქმედ
ნათ.	ვინმე კაცის	რაიმე საქმის	რაიმე საქმის
მოქ.	ვინმე კაცით	რაიმე საქმით	რაიმე საქმით
სახ.	რამე საქმე	რაიმე საქმე	რაიმე საქმე
მოთხ.	რამე საქმემ	რაიმე საქმემ	რაიმე საქმემ
მიც.	რამე საქმეს	რაიმე საქმეს	რაიმე საქმეს
ვით.	რამე საქმედ	რაიმე საქმედ	რაიმე საქმედ
ნათ.	რამე საქმის	რაიმე საქმის	რაიმე საქმის
მოქ.	რამე საქმით	რაიმე საქმით	რაიმე საქმით

ძირითადია			დასაშვებია	უარსაყოფია
სახ.	რამდენიმე	სიტყვა		
მოთხ.	რამდენიმე	სიტყვამ		
მიც.	რამდენიმე	სიტყვას	რამდენსამე	სიტყვას
ვით.	რამდენიმე	სიტყვად		
ნათ.	რამდენიმე	სიტყვის	რამდენისამე	სიტყვის
მოქ.	რამდენიმე	სიტყვით	რამდენისამე	სიტყვით
სახ.	რომელიმე	მოწაფე		
მოთხ.	რომელიმე	მოწაფემ		
მიც.	რომელიმე	მოწაფეს	რომელსამე	მოწაფეს
ვით.	რომელიმე	მოწაფედ		
ნათ.	რომელიმე	მოწაფის	რომლისამე	მოწაფის
მოქ.	რომელიმე	მოწაფით	რომლისამე	მოწაფით
სახ.	ორივე	სკოლა		ორთავე სკოლა
მოთხ.	ორივე	სკოლამ		ორთავე სკოლამ
მიც.	ორივე	სკოლას	ორსავე	სკოლას
ვით.	ორივე	სკოლად		ორთავე სკოლად
ნათ.	ორივე	სკოლის	ორისავე	სკოლის
მოქ.	ორივე	სკოლით	ორისავე	სკოლით
სახ.	იგივე	წიგნი		იგივე წიგნი
მოთხ.	იმავე	წიგნმა		იგივე წიგნმა
მიც.	იმავე	წიგნს		იგივე წიგნს
ვით.	იმავე	წიგნად		იგივე წიგნად
ნათ.	იმავე	წიგნის		იგივე წიგნის
მოქ.	იმავე	წიგნით		იგივე წიგნით
სახ.	ერთი და იგივე	წიგნი		ერთი და იგივე წიგნი
მოთხ.	ერთმა და იმავე	წიგნმა		ერთმა და იგივე წიგნმა
მიც.	ერთსა და იმავე	წიგნს		ერთი და იგივე წიგნს
ვით.	ერთსა და იმავე	წიგნად		ერთი და იგივე წიგნად
ნათ.	ერთისა და იმავე	წიგნის		ერთი და იგივე წიგნის
მოქ.	ერთითა და იმავე	წიგნით		ერთი და იგივე წიგნით
სახ.	ვილაც(ა)	კაცი		
მოთხ.	ვილაც(ა)	კაცმა		
მიც.	ვილაც(ა)	კაცს		
ვით.	ვილაც(ა)	კაცად		
ნათ.	ვილაც(ა)	კაცის		
მოქ.	ვილაც(ა)	კაცით		
სახ.	რალაც(ა)	საქმე		
მოთხ.	რალაც(ა)	საქმემ		
მიც.	რალაც(ა)	საქმეს		
ვით.	რალაც(ა)	საქმედ		
ნათ.	რალაც(ა)	საქმის		
მოქ.	რალაც(ა)	საქმით		

ჩვენებითი ნაცვალსახელები და მათი ფუნქციები ოთხთავში¹

ოთხთავში წარმოდგენილი ჩვენებითი ნაცვალსახელები შემდეგ სურათს იძლევა:

1. სახელობით ბრუნვაში ყოველთვის სრული სახით გვხვდება: ესე, ეგე, იგი.

2. ისევე როგორც დღეს, ბრუნებისას ორფუძიანობას გვიჩვენებს: სახელობითში ერთი ფუძეა გამოყენებული (ესე, ეგე, იგი), დანარჩენ ბრუნვებში კი — მეორე, კერძოდ მ თანხმოენიანი ფუძე (ამან, იმან და სხვ.).

3. მრავლობითის წარმოება ყოველთვის ნარ-თანთან ფორმებს იყენებს: ესენი, ეგენი, იგინი — ამათ, მაგათ და ა. შ.

4. ნაწილაკდართული ჩვენებითი ნაცვალსახელები გვიჩვენებს ძველ სახეს (ამასცა, იმასცა, ამანვე).

5. მსაზღვრელად გამოყენებული ჩვენებითი ნაცვალსახელი სრულადაა წარმოდგენილი და საზღვრულს ეთანხმება ბრუნვაში (კაცი ესე, კაცმან ამან, კაცსა მაგას და სხვ.). ვერ ვადასტურებთ ვითარებით ბრუნვაში ხმარების შემთხვევებს.

მრავლობითში საზღვრული ა) როცა -ებ სუფიქსიანია, ნაცვალსახელი არ ეთანხმება მას რიცხვში („ლორეზსა იმას“); ბ) როცა ნარ-თანთან მრავლობითის ფორმითაა წარმოდგენილი, მაშინ მსაზღვრელი სახელობით ბრუნვაში არ ეთანხმება („კაცი იგი“), სამაგიეროდ მოთხრობითსა, მიცემითსა და ნათ-ში სავალდებულოა შეთანხმება („კაცთა მათ“). არ გვხვდება მათი ხმარების შემთხვევები მოქმედებითსა და ვითარებით ბრუნვებში.

6. ფუნქციის მხრივ ოთხთავში უფრო რთული ვითარებაა, ვიდრე დღეს; კერძოდ, ჩვენებითი ნაცვალსახელები გვევლინება:

ა) III პირის ნაცვალსახელის ფუნქციით („ამან აცხოვნოს იგი“, „ჯუარს აცუ ეგე!“).

ბ) მსაზღვრელი ნაწევრის ფუნქციით (ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს მისი სხვადასხვანაირი წყობა).

გ) -ცა ნაწილაკის ფუნქციით: ჩვენებითი ნაცვალსახელები დაერთვის ნაცვალსახელებსა და ზმნისართებს (რა, რომელი, ოდეს. სადა...) და ანიჭებს მათ მიმართებითობის ფუნქციას: რასა-ეგე = რასაც, რომელი-ეგე = რომელიც, ოდეს-იგი = ოდესაც.

როგორც ნაწილაკები, ეს ჩვენებითი ნაცვალსახელები ფორმაუცვლელია.

¹ თეზისები მოხსენებისა, რომელიც წაკითხული იყო სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა XIV სამეცნიერო კონფერენციაზე 18 აპრილს 1952 წელს; სტუდენტთა მე-14 სამეცნიერო კონფერენცია, თბილისი 1952, გვ. 61—62. თემა დამუშავებულია ქეთ. ლომთაიძის ხელმძღვანელობით.

რომელ ნაცვალსახელის ფუნქციისა და ადგილისათვის ქველ ქართულში¹

(სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით²)

ნაცვალსახელი რომელი ძველ ქართულ ენაში იხმარება ორი სინ-
ტაქსური ფუნქციით: დამოუკიდებლად, როგორც წევრი, მარტივ წინა-
დადებაში, და მაქვემდებარებლად, როგორც წევრ-კავშირი, რთულ
ქვეწყობილ წინადადებაში.

რომელი მორფოლოგიურად

ნაცვალსახელი რომელი გვხვდება წრფელობითსა, სახელობითსა,
მოთხრობითსა, ნათესაობითსა და მიცემით ბრუნვებში; სხვაგან მისი ხმარება
იშვიათია. სრულიად არ გვხვდება, როგორც ეს მოსალოდნელი იყო, წოდე-
ბითში.

წრფელობითი და სახელობითი ბრუნვის ხმარება ხშირად არეულია: გა-
მოყენებულია ხან ერთი, ხან მეორე; მაგ.:

და ერი იგი, რომელ იყო მის თანა, ეწამებოდეს მას: ი 12,17 DE³
(მაგრამ: ხოლო ერი იგი, რომელი დგა...: ი 12,29 DE, აქ C-შია
რომელი)

ასეთი შენაცვლება პარალელურ ადგილებში ხშირია. აქ რაიმე კანონ-
ზომიერების დადგენა ძნელია. ასეთი შემთხვევები მხოლოდ ანარეკლია იმ სა-

¹ დაბეჭდილია „სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუ-
დენტთა სამეცნიერო შრომების კრებულში“, III, თბილისი 1948, გვ. 88—91. წერილი შედგე-
ბა ორი ნაწილისაგან: 1. რომელი მორფოლოგიურად და 2. რომელი სინტაქსურად. აქ
იბეჭდება პირველი. თემა დამუშავდა ვ. თოფურიას ხელმძღვანელობით.

² ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედ-
ვით, გამოსცა აკაკი შანიძემ, თბილისი 1945 წ.

³ DE-თი აღნიშნულია ჯრუჭ-პარხლის ოთხთავის ტექსტი, C-თი — ადრისისა.

ერთო ცვლისა, რომელიც ქართულ ენაში მოხდა: წრფელობით ბრუნვას თან-
დათანობით შეენაცვლა სახელობითი.

რომელს ხშირად ახლავს -ი გ ი ნაწილაკი:

ხოლო კაცთა მათ ვითარცა იხილეს, რომელ-ი გ ი ქმნა სასწაული,
იტყოდეს: ი 6,14 DE

ჰრქუეს მას, რომელი-ი გ ი პირველ ბრმაჲ იყო: ი 9,17 DE

და მეყსეულად წარვიდა, რომელმან-ი გ ი ხუთი ქანქარი მიიღო:

მ 25,16 DE

მას უამსა ჰრქუა იესუ კაცსა მას, რომელსა-ი გ ი ჯელი განჯმელ
ედგა: მკ 3,3 DE

როგორც წრფელობით-სახელობით ბრუნვათა შენაცვლების დროს, ისე
აქაც -ი გ ი ნაწილაკიანი ფორმის ხმარებაში კანონზომიერება არ შეიმჩნევა.
პარალელურ ადგილებში ძნელად მოინახება მაგალითი, რომ -ი გ ი ნაწილა-
კიანი ფორმა ორივეგან ერთნაირად იყოს. ამასთანავე, ნაწილაკის ხმარება
არ არის დამახასიათებელი ერთი რომელიმე ტექსტისა, ის ორივეგან გვხვდე-
ბა; მაგალითად:

DE

მომიტევე ჩუენ ბარაბა, რო-
მელი შფოთისა ყოფისა ქალაქსა
შინა... შეგდებულ იყო საპყრო-
ბილესა: ლ 23,18-19

შორის თქუენსა დგას, რო-
მელი თქუენ არა იცით: ი 1,26

რომელი ღმერთმან მოავ-
ლინა, სიტყუათა ღმრთისათა
იტყვს: იქვე, 3,34

და პირიქით:

არა ესე არსა, რომელსა-
ი გ ი ეძიებდეს მოკლვად? ი 7,25

რომელი-ი გ ი მან მოავლი-
ნა, ესე თქუენ არა გრწამს: იქვე,
5,38

ხოლო რომელთა-ი გ ი ქა-
მეს, იყვნეს მამანი ხოლო ხუთ
ათას: მ 14,21

C

განუტევე ჩუენდა ბარაბა, რო-
მელი აღძრვისათჳს რაჲსმე ქა-
ლაქსა შინა... შეყენებულ იყო საპყრო-
ბილესა შინა

შორის თქუენსა დგას, რომელი-
ი გ ი თქუენ არა იცით

რომელი-ი გ ი ღმერთმან მოავ-
ლინა, სიტყუათა ღმრთისათა იტყვს

არა ესე იგი არს, რომელსა-
ეძიებდეს მოკლვად?

რომელი მან მოავლინა, თქუენ
არა გრწამს

ხოლო რომელთა ქამეს, იყვნეს
მამანი ხუთ ათას

ოთხთავეებში აქა-იქ გვხვდება რომელ ნაცვალსახელთან -ცა ნაწილაკიც:

ჩვეულ იყო მთავარი იგი, მიუტევის ერსა მას პყრობილი ერთი, რომელიცა უნებნ მათ: მ 27,15 DE (C-ში: რომელცა ჰნებაენ)

ხოლო ათორმეტთა მათ მოციქულთა სახელები ესე არს... სიმონ... იუდა ისკარიოტელი, რომელმანცა განსცა იგი: იქვე, 10,2-4 DE

არარაჲ არს გარეშე შთამავალი კაცისა, რომელმანცა შეაგინა იგი, არამედ რომელიცა გამოვალს მისგან, იგი არს, რომელი შეაგინებს კაცსა: მკზ 7,15 DE

-ცა და -იგი ნაწილაკიანი რომელი ყოველთვის იხმარება დამოკიდებული წინადადების წევრ-კავშირად, იგია მიმართებითი ნაცვალსახელი. ცნობილია, რომ თანამედროვე ქართულში მიმართებითი სიტყვები, როგორც ნაცვალსახელები, ისე ზმნიზებები, -ცა ნაწილაკიანია. ზემომოყვანილი მაგალითები გვიჩვენებს იმ საფეხურს, როდესაც -ცა ნაწილაკმა ის-ის იყო იწყო დართვა. ამით აიხსნება, ერთი მხრით, მისი რიცხობრივი სიმცირე და, მეორე მხრით, -ცა ნაწილაკიან სიტყვაზე -იგი ნაწილაკის დართვა:

ვითარცა იხილა ფარისეველმან მან, რომელმანცა -იგი ჰხადა მას, თქუა გულსა თვსსა: ლ 7,39 DE (რომელმანცა C)

მე ეგრე ვჰგონებ, ვითარმედ რომელსაცა -იგი უფროჲს მიუტევა: ლ 7,43 DE (რომელსაცა -იგი C)

ხშირად -ცა ნაწილაკი გვხვდება ერთ ტექსტში, პარალელურში კი არ არის:

DE	C
და რომელსა სახლსა შეხვდეთ, მუნ დაადგერი: ლ 9,4	და რომელსაცა სახლსა შეხვდეთ, მუნ დაადგერი
რომელსა მე ამბორს-უყო, იგი არს, შეიპყართ იგი: მ 26,48	რომელსაცა ამბორს-უყო, იგი არს, შეიპყართ იგი

შეპირისპირებიდან ჩანს მიმართებითი ნაცვალსახელის განვითარების ასეთი გზა:

რომელ — რომელ-ი — რომელ-იგი — რომელი-იგი — რომელცა — რომელი-ცა — რომელი-ცა-იგი

სამი შატბერდული ოთხთავი ამ განვითარების შუა საფეხურს წარმოგვიდგენს, როდესაც რომელ-იგი უკვე ქრება, ხოლო რომელიცა ჩნდება. ამით უნდა აიხსნას მოუწესრიგებლობა მათ ხმარებაში. წინა და ამ საფეხურზედაც კი ქართულ ენაში გვაქვს ინდოევროპული ენების მსგავსი

მდგომარეობა, როცა კითხვითი და მიმართებითი ნაცვალსახელები ერთიმეორისაგან მორფოლოგიურად არ გაირჩევა¹.

მარტივ წინადადებაში რომელ ნაცვალსახელი კითხვითი ნაცვალსახელია:

რომელი არს პირველი მცნება? მკზ 12,28

რომლითა გელმწიფებითა იქმ შენ ამას? მკზ 11,28 DE²

¹ კ. დონდუა, მიმართებითი ნაცვალსახელისა და მისამართი სიტყვის ურთიერთობისათვის ძველ ქართულში: ენიმკის მოამბე, V—VI, გვ. 330.

² კითხვით წინადადებაში რომელ 'ს' ზოგჯერ რაა ენაცვლება:

DE

ცოფნო და ბრმანო, რომელი უფროა არს? მ 23,17

და უკუეთუ მე ბერზებულითა განვასხამ ეშმაკთა, ძენი თქუენნი რაათა განასხმენ? მ 12,27

C

ცოფნო და ბრმანო, რაა უდიდეს არს?

უკუეთუ მე ბელზებულითა განვჭდი ეშმაკთა, ძენი თქუენნი რომლითა განასხმენ?

არის შემთხვევები, როცა რომელი რიგობითი რიცხვითი სახელის კითხვა, მაგალითად:

რომელი არს პირველი მცნება? მკზ 12,28

მაგრამ ასეთი შემთხვევები მეტად მცირეა, რადგანაც შენაცვლებას აქვს ზშირად ადგილი:

რომელი გნებას ორთაგანი და მიგიტეო თქუენ? მ 27,21 C

შდრ. ვინ გნებას ორთაგანი და მიგიტეო თქუენ? DE

ფ. პათალიშვილი

ვინ, რა, სადა კითხვით სიტყვათა გუნებასათვის¹

1. ვინ, რა, სადა კითხვით სიტყვებში კითხვითობის პარალელურად ძველ ქართულსა და დიალექტებში ამ სიტყვათა პოზიტიური (ტერმინი ნახ. მარია კითხვითობის ცნების საპირისპიროდ) შინაარსი შეინიშნება.

2. პოზიტიურ შინაარსს ორი მხარე გააჩნია: განსაზღვრებითი და განუსაზღვრელობითი („განუსაზღვრელობითი“ პირობითადაა შერქმეული). ერთ შემთხვევაში განუსაზღვრელობითი შესაძლებელია სხვა შემთხვევაში განსაზღვრებითი აღმოჩნდეს.

3. ამ განსაზღვრებით-განუსაზღვრელობითის ცნებას ძველ ქართულსა და დიალექტებში გადმოსცემენ კითხვითი სიტყვები ვინ, რა, სადა -მე ნაწილაკის გარეშე (ვინ=ვინმე, რა=რამე, სადა=სადმე). ეს საფეხური, ცხადია, წინ უსწრებს ნაწილაკდართული განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელების ჩამოყალიბებას.

4. ვინ, რა, სადა კითხვით სიტყვათა განსაზღვრებითი შინაარსი კარგად ჩანს, როდესაც ისინი მიმართებით ნაცვალსახელებად არიან ნახმარი. ამდენად მიმართებითი სიტყვები კითხვითი სიტყვების გაგრძელებას არ უნდა წარმოადგენდნენ.

5. ვინ, რა, სადა სიტყვები გენეტურად ჩვენებით ნაცვალსახელებს (აქედან პირისას) უნდა უკავშირდებოდნენ.

ამ კითხვითი სიტყვებისათვის კითხვითობის გამოხატვა მეორეული მოვლენა ჩანს.

¹ თეზისები მოხსენებისა, რომელიც მოსმენილ იქნა სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასპირანტთა სამეცნიერო კონფერენციაზე 18 მაისს 1951 წელს. თეზისები დაბეჭდილია კრებულში: ასპირანტთა მე-5 სამეცნიერო კონფერენცია, თბილისი 1951, გვ. 12. თემა შესრულდა გ. თ. თ. თ. რ. ა. ს. ხელმძღვანელობით.

ბერძნული მამაკაცთა სახელების გადმოცემისათვის ქართულში

(წინასწარი მოხსენება)¹

I

ბერძნული მამაკაცთა სახელები გადმოცემულია ქართულში სხვადასხვა-
ნაირად². აქ შეიძლება აღინიშნოს ორი მთავარი ხაზი:

1) ბერძნული სახელები³ გადმოცემულია იმ სახით, რომ სიტყვის ფუძედ.
მიღებულია ბერძნულის ნომინატივის ფორმა:

ანთიმოს-	→ ანთიმოზ	იროდოტოს-	პოპლიოს-
ანტონინოს-	კლემენტოს-	რომანოს-	→ რომანოზ
აპოლინარიოს-	კორნილიოს-	სილვესტროს-	
არისტარხოს-	მელასიპოს-	სპევსიპოს-	
ენეას- (ენიას-)	ნიკოდემოს-	სტეფანოს-	→ სტეფანოზ
ირაკლიტოს-	პლუტარხოს-	და მრავალი სხვა	

ან:

2) გადმოცემულია ისე, რომ სრულებით არ არის მიღებული მხედველო-
ბაში ბერძნული ნომინატივის ფორმა და სიტყვის ფუძედ გვაქვს ფორმები:

ანტონინე-	აპოლინარი-	ანდრია-
გერასიმე-	გიორგი-	ენეა-
კლემენტე-	გრიგოლი-	თომა-
სტეფანე-	კორნელი-	ლუკა-
სპევსიპე-	მაკარი-	პითალორა-
ტიტე-	პლინი-	და მრავალი სხვა

¹ წაკითხულია „ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების“ საჯარო სხდომაზე 1925 წ.
აპრილის 7-ს.

დაბეჭდილია კრებულ „არილიში“, რომელიც მიეძღვნა აკად. ივანე ჯავახიშვილს
სამეცნიერო მოღვაწეობის 25 წლისთავზე (1900—1925), ტფილისს 1925, გვ. 89—106 (რეზიუმე
გერმანულ ენაზე).

² ქართული საკუთარი სახელები, საზოგადოდ, სრულებით არ არის შესწავლილი. თუკი
სადმე მოიპოვება შენიშვნები ქართული ონომასტიკონის შესახებ, ისინი შემთხვევითი ხასიათი-
საა. ასეთია, მაგ., ნ. მარის შენიშვნები ლევონ მსერიანცის სადოქტორო შრომაზე დაწე-
რილ რეცენზიაში (ТР, კн. V: Критика и мелкие статьи, გვ. 22-24) და ივ. ჯავახიშვილისა
„ქართველ ერის ისტორიის“ I წიგნში (ტფილისი, 1913), გვ. 42-43. ორივე შენიშვნა ეხება -ონზე
დაბოლოებულ პირთა სახელებს. ამის გარდა მოიპოვება კიდევ ნ. მარის ორი პატარა შე-
ნიშვნა უცხო ენით შეთვისებულ, სანით დაბოლოებული პირთა სახელების შესახებ „იპოლიტეს“
(ТР, კн. III, გვ. LIII) და „სახისმეტყველის“ (ТР, კн. VI, გვ. 99) წინასიტყვაობებში.

³ როდესაც ვეხებით ბერძნულ მამაკაცთა სახელებს, ჩვენ მხედველობაში გვაქვს. გარდა
საკუთარი ბერძნული სახელებისა, აგრეთვე ბერძნულის საშუალებით ქართულში გადმოცემული

თუ ერთი და იგივე საკუთარი სახელი Ἀπολλωνάριος გადმოცემულია ერთ შემთხვევაში აპოლინარიოს, მეორეში კი აპოლინარი, Στεφανός — სტეფანოზ და სტეფანე, Ἀλυσίος — ენეას და ენეა და სხვ., ცხადია, აქ ჩვენ საქმე უნდა გვქონდეს ორ სხვადასხვა ნაკადთან¹.

ერთი ნაკადი, როდესაც ბერძნული სახელების გადმოცემის დროს სიტყვის ფუძედ მიღებულია ნომინატივის ფორმა, მომდინარეობს წმინდა ლიტერატურული გზით, როდესაც ქართველი მთარგმნელი დედნის უაღრეს გავლენას განიცდის.

მთარგმნის დროს ისე ძლიერია დედნის გავლენა, რომ შესაძლებელია ერთი და იგივე სახელი ან სიტყვა სხვადასხვა ძირეული ბოლოკიდურით მოგვევლინოს, იმისდა მიხედვით, თუ რა ფორმა წარმოდგენდა მთარგმნელისათვის გამოსავალ წერტილს; მაგალითად:

ნე მ. 30, 10 „ხოლო ხურისიპოს იტყვს“

არი მ. 42, 36 „მაშინ ვარქოვ სელევკოსს“,

მაგრამ: ნე მ. 28, 10 „ვინაჲთაჲ კლენათოჲს სტოელისა და ხურისიპოს სნი მო[ი]ღებვიან სიტყუანი“...

არი მ. 33, 19 „ვჯედი რაჲ სახლსა შინა ჩემსა სელევკოჲს... თანა“.

პირველ შემთხვევაში მთარგმნელისათვის სახელმძღვანელო ფორმები იყო Χρυσιανός და Στέφανος, ხოლო მეორეში — Χρυσιανოს და Στεφανισ. პირველ შემთხვევაში ბოლოკიდურად ისმოდა ოხ, მეორეში — ო (მიახლოებით)².

მეორენაირი ფორმები — არა ნომინატიური — წარმოშობილი უნდა იყოს პირადი ურთიერთობის ნიადაგზე, არა მწიგნობრულის გზით, არამედ ზეპირად, ბერძნებთან პირადი ურთიერთობის დროს. მთელი სიძნელე მხოლოდ იმაში გამოიხატება, რომ ამ მეორე გზით შემოსული ფორმებიც სხვადასხვანაირი დაბოლოებით არის გადმოცემული. ფუძის დაბოლოების სახით ჩვენ გვევლინება ე ი ა უ და თანხმოვნები³.

რომაული სახელებიც. ასეთია, მაგალითად, სახელები Cornelius, Honorius, Maximus, Tiberius და სხვანი. ჯერჯერობით ჩვენ არა გვაქვს საბუთი ვიფიქროთ, თითქოს რომაული სახელები უშუალოდ იყოს შეთვისებული ქართულში და არა ბერძნულის საშუალებით.

¹ სომხური ენა ამ შემთხვევაში აღნიშნავს მხოლოდ ერთ გზას, იქ ბერძნული -ც-იანი სახელები სანითვე არის გადმოცემული: პოლოს, პეტროს, იოვჰანეს, დუკას და სხვა.

² შესაძლებელია ამავე მიზეზით აიხსნებოდეს საკუთარ სახელთა შემდეგი აკუსატიური ფორმები: თევდოსიონ, პაპიონ, ალექსიონ, აგათონიკონ, კორნელეონ და სხვა (პროფ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 158—166; მისივე, რამდენიმე, ჯერ კიდევ გაურკვეველი ტერმინი ჩვენი საისტორიო მწერლობისა: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. V, გვ. 308).

³ რასაკვირველია, შეუძლებელია აქ მთელი იმ მასალის გადმოცემა, რომელიც ჩვენ ხელთ არის; და თვით ჩვენ მიერ შეკრებილი მასალაც მხოლოდ მცირეოდენი ნაწილია იმისა, რის ამოკრებაც შეიძლება და საჭიროც არის ამ მოვლენის გასათვალისწინებლად. ჩვენ იმითმ მივეციით ჩვენს დღევანდელ შენიშვნებს წინასწარი მოხსენების სახე, რომ გავაცნოთ საზოგადოებას ჯერჯერობით შეკრებილი მასალა და ის დასვენებ, რომლის გამოტანის საშუალებასაც იძლევა ეს მასალა. ჩვენს შენიშვნებში მოყვანილი მაგალითებისათვის ვისარგებლეთ შემდეგი ძეგლებით:

ხანძთ. = Георгий Мерчул, Жизнь св. Григория Ханцетийского (= ТР., кн. VII); Грузинский текст. Введение, издание, перевод Н. Марра, СПб. 1911.

ჩვენ რომ მხოლოდ ზოგიერთი სახელი ვნახოთ, შესაძლებელია აღამიანმა იფიქროს, რომ ქართულად გადმოცემისათვის აღებულია იგივე ნომინატივის ფორმა, რაც ჩვენ მწიგნობრულის გზით გადმოცემის დროს შეგვხვდა, და მხოლოდ ნომინატივის -ჲ-ის მოშორებით არის ფუძე სიტყვისა შეთვისებული.

ენეას — ენეა

ლუკას — ლუკა

თომას — თომა

მოსეს — მოსე

ჰეროდეს — ჰეროდე

იესუს — იესუ

და მრავალი სხვა

აკად. ნ. მარი სწორედ ასე ფიქრობს, ხოლო -ხანის დეკარგვას ის მიაწერს ან ქართული ენის ბუნებრივ მოთხოვნილებას ამ შემთხვევაში, ან ასურულისა და სომხურის გავლენას.

„სახისმეტყველის“ კომენტარებში (ТР, кн. VI, გვ. 99) აკად. ნ. მარი ამბობს: „ხანით დაბოლოებული სახელები ქართულში ჩვეულებრივ კარგავენ ამ ბგერას, რომელიც ქართულში ნათესაობითისა და მიცემითის კონსონანტურ დახასიათებას წარმოადგენს: მაგ., მოსე ნაცვლად მოსეს-ისა, იესუ ნაცვლად იესუს-ისა“. იმავე „სახისმეტყველის“ წინასიტყვაობაში ნ. მარი საკუთარი სახელების უხანოდ გადმოცემას (იესუ, ქრისტე) ასურულ გავლენას მიაწერს (Физиолот, გვ. XXX).

სომხურით შეთვისებული სახელების გადმოცემას ასურული ფორმების გავლენით ხელს უწყობს, ნ. მარის აზრით, ისიც, რომ -ხანის მოცილება ამ შემთხვევებში საჭიროა ქართული ენის ბუნებითაც. „იპოლიტეს“ წინასიტყვაობაში აკად. ნიკო მარი ეხება ორ საკუთარ სახელს, რომლებიც, მისი აზრით, სომხურით არის შეთვისებული ქართულში. ეს სახელებია მოსე და ჰეროდე.

„Грузинский язык не сохранял согласного s (ს) в исходе именительного падежа заимствованных собственных имен во избежание путаницы в падежах, где s, с тем или другим гласным (is, sa [из as]), является характером косвенных падежей, отсюда *Иафуса* = მოსე, *ჰეროდეს* = ჰეროდე и т. п. И это сведение окончания -*ეს* (es) на окончание -*ე* (e) происходило тем

აბდულმესია | = ТР, кн. IV, СПб. 1902 (ნ. მარის გამოცემა).

თაშარდიანი |

აზმ. = ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი (მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება, გვ. 362—535, ე. თაყაიშვილის გამოცემა).

არიმ. = Иосиф Аримафейский, Сказание о построении первой церкви в городе Лидде (= ТР, кн. II): Грузинский текст исследовал, издал и перевел Н. Marr, СПб. 1900.

ნემ. = ნემესიოს ემესელი, ბუნებისათვის კაცისა, ბერძნულითგან გადმოღებული იოვანე პეტრიწის მიერ, ტფილისი 1914, ს. გოგაძის გამოცემა.

გ. მონ. = სტონოლრაფი გიორგი მონაზონისაჲ, ტფილისი 1920, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა.

I ber. = Acta Iberica sanctorum tergeminarum martyrum Speusippi, Eleusippi, Meleusippi. Explicuit, edidit et rossice vertit N. Marr (= ЗВО, XVII), СПб. 1906.

ხანმ. = ხანმეტი ტექსტები, გამოცემული ივ. ჯავახიშვილის მიერ (ტფ. უნ. მოამბე, ტ. II) და აგრეთვე ჯერ გამოუცემელიც (ვსარგებლობდით ივ. ჯავახიშვილის ზედწაწერი მასალებით).

охотнее, что у есть обычное окончание собственных имен в грузинском" (Ипполит, გვ. LII).

როგორც აქ მოყვანილ შესატყვისობათაგან ნათელია, ქართულად მოსე და ჰეროდოტი არ იქნებოდა, რომ ესენი სომხურით იყოს შეთვისებული ქართულში (მაგრამ უხანოდ), არამედ *მოვსე და *ჰეროდოტი, რადგან ბერძნულ ო-ს სომხური გადმოგვცემს *h-*-ით. ქართული მოსე და ჰეროდოტი შეთვისებულია უშუალოდ ბერძნულით, სადაც ჩვენ გვაქვს *Μωϋσῆς* (*Μωσῆς* და *Μωυσῆς* პარალელურად)¹ და *Ἡρώδης*. ქართულ ფორმათა ბერძნულ სადაურობას ამტკიცებს აგრეთვე ბოლოკიდური -ე, რაზედაც ჩვენ ქვემოთ გვექნება ლაპარაკი².

ამრიგად, აკად. ნიკო მარი რამდენჯერმე (Ипполит, გვ. LIII; Физиолог, გვ. 99) აღნიშნავს: -ს-ით დაბოლოებულ საკუთარ სახელებში ქართული კარგავს ბოლოკიდურ -ს-ს, რადგან ქართულში ხანი გენეტივისა და დატივის დამახასიათებელია და საჭირო იყო განსხვავების დადგენაო.

ენა, მართალია, მიმართავს ხოლმე ასეთ ხერხს და ხანდახან საჭირო ხდება მისთვის სხვადასხვა დიფერენციაციის დადგენაც. მაგრამ ჩვენს შემთხვევაში ქართველებს ხანის აღრევის თავიდან ასაცილებლად მოეპოვებოდათ სხვა საშუალება, რომელსაც ისინი მიმართავენ ხოლმე, მაგ., შემდეგს შემთხვევებში: ანგელოზი (ანგელოსი), ბარბაროსი, დეკანოზი, ეპისკოპოზი, სტეფანოზი, რომანოზი, მოსესი და მრავალი სხვა, რომელთაც ისინი ამბრუნებენ ისევე, როგორც ყოველს -სი-ზე დაბოლოებულ სიტყვას (ტფილისი, რუისი, სასმისი), და არავითარ აღრევასაც არა ჰქონია ადგილი.

ასე რომ უხანო ფორმებს საკუთარი სახელებისას ჩვენ ვერ ავხსნივთ ხანის დაკარგვით იმ მიზეზების გამო, რომლებზედაც აკად. ნ. მარი გვითითებს.

მაგრამ კიდევაც რომ წარმოვიდგინოთ ასეთი გზა საკუთარი სახელების გადმოცემისა, ჩვენ აუხსნელი დაგვრჩება ორი დიდი კატეგორია საკუთარი სახელებისა, რომელთა გადმოცემასაც ვერ ავხსნივთ მხოლოდ ხანის მოშორებით.

მხედველობაში გვაქვს ის მამაკაცთა სახელები, რომლებიც ენითა და ინიით არის დაბოლოებული, როგორც მაგ.:

- 1) პეტრე, პავლე, ქრისტეფორე და მისთანანი ერთი მხრივ³ და
- 2) ამბროსი, გიორგი, გრიგოლი და მისთანანი მეორე მხრივ.

ამ ორი კატეგორიის საკუთარი სახელების განხილვამ ჩვენ იმ დასკვნამდე მიგვიყვანა, რომ ესენი შეთვისებულია ქართულში ბერძნული ვოკალიზის ფორმით.

¹ ვლ. Fr. Blass, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, bearbeitet von Alb. Debrunner, 1921, გვ. 23.

² მოსეს სახელი შეთვისებულია ქართულში ხანითაც მწიგნობრული გზით: „და რაჟს აღხსრულნეს დღენი განწმედისა მათისანი შჯულისა მეტრ მოსესისა...“ (ლ 2,22; ტფ. უნივ. მუხ. ხელნაწერი № 844).

³ ამ ჯგუფში შედის ის სახელები, რომელთაც ბერძნულში -ი-ს დაბოლოება აქვთ. დაცულია აგრეთვე ზოგიერთი -ე-თი დასრულებული სახელი, რომელთაც ბერძნულში -ი-ს ბოლო-

II

ვოკატივის ფორმას ხშირად გარდამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონია პირთა სახელების ფორმათა წარმოებაში როგორც სრული, ისე მოფერებითი (კნინობითი) სახელის წარმოქმნის დროს. H. Zimmer-ი (Keltische Studien. 10. Zur Personennamenbildung im Irischen: KZ 32, 158—197) აღნიშნავს სამ საფეხურს: 1) ჩვენ გვაქვს ყველა ბრუნვაში სრული სახელი, ამავე დროს ერთი ფორმა მოფერებითი მიმართვისა (eine Form der kosenden Anrede); 2) მოფერებითი მიმართვის ფორმა გაქვევდება სრული სახელის პარალელურ ფორმად, რომელიც მხოლოდ ნომინატივში იხმარება, და 3) მოფერებითი მიმართვის გაქვევებული ფორმა იხმარება ყველა ბრუნვაში. როგორც Felix Solmsen-ის მიერ (Indogermanische Eigennamen als Spiegel der Kulturgeschichte, Heidelberg, 1922. Herausgegeben und bearbeitet von Ernst Fraenkel) მოყვანილი მაგალითებით ცხადია, სახელის შემოკლებული ფორმა უარ ვოკატივში იხმარებოდა და შემდეგ თანდათან სხვა ბრუნვებშიც (და პირველ რიგში ნომინატივში) იქმნა წარმოებული (გვ. 124). ამის საუკეთესო მაგალითს წარმოადგენს Iupiter.

ასეთივე ხასიათისაა ეს მოვლენა, რომ „მამაკაცთა სახელებს (კნინობითსა და მოფერებითს), რომლებიც ატიკურში -ი-ით არის დაბოლოებული, ბეოტიის უძველეს წარწერებში ნომინატივში არა აქვთ -s“ (Zimmer, გვ. 193): აქაც მიმართვის ფორმა (სადაც -s არ იყო) ნომინატიურად არის მოყვანილი.

ამ მოვლენას ყურადღება მიაქცია აგრეთვე გ. ხაძიდაკი ბერძნულში მოიპოვება ფორმები 'Ιούλις, Περώνις, Αύρηλις და სხვ., რომლებიც შეეცვება რომაულ სახელებს: Iulius, Petronius, Aurelius და სხვათ. გ. ხაძიდაკი სამართლიანად ხსნის ამ მოვლენას შემდეგნაირად:

„ბერძნებს ესმოდათ ყველგან, რომ რომაელები ერთმანერთს უწოდებდნენ: Iuli, Gai, Antoni, Aureli, Petroni, Mari etc., და წოდებითი ბრუნვის ფორმებიდან, რასაკვირველია, მათ არ შეეძლოთ ეწარმოებინათ სხვაგვარი ნომინატივი, თუ არა 'Ιούλις, Περώνις, Αύρηλις, Μάρις etc., ესე იგი სრულიად ისეთნაირადვე, როგორადაც [საკუთრივ ბერძნული ფორმების ანალოგიით]: 'Αλκιβιάδης — 'Αλκιβιάδης, Εὐπίσις — Εὐπίσις... ასე, მაგალითად, ჩვენ გვხვდება vocativ-ის ფორმები Γαλάτι [Benseler, Studien, III] 154, Σπυράντι 155, 'Απολλώνι, Συμφόρι 172, 'Αχάκι, Περώντι, Εὐάγρι, Εὐστράτι, Εὐγένι 174, Κύρι 176... რომაელებს შეეძლოთ თავიანთი ნომინატივი აგრეთვე -ius-ით, თუნდაც განსაკუთრებით -ius-ით ეწარმოებინათ, მის შემდეგაც კი, რაც ბერძნები უმთავრესად შემოკლებულ ფორმას ამჯობინებდნენ, და არა -is-ით; ეს სულ ერთია ამ ფორმის შემდგომი განვითარებისათვის ბერძნულში, რადგან ეს დაბოლოება -is, -us etc., ისევე, როგორც სხვა რამეები, განმტკიცებული იყო ბერძნულში და მოქალაქეობრივი უფლება მოპოვებული ჰქონდათ, და ფორმები ὁ Μάρις,

კიდურიანი სახელი არ უდრის, მაგ., მიტროფანე — Μητροφάνης, ნიკანორე — Νικάνωρ (არ იშ. 33: „სელევკოსის და ნიკანორის თანა“), მაგრამ უანასკნელი და მისი მსგავსი ფორმები ანალოგიით უნდა იყოს განვითარებული.

τον Μάρτυ, τον Μάρτι, ὁ Μάρτι etc. ჩვეულებრივი სქემა იყო“ (Zur Geschichte des Mittel- und Neugriechischen: KZ 31, გვ. 112).

ვოკატივის გავლენა ბერძნულში ისე ფართო ხასიათს ღებულობს, რომ ის არათუ ნომინატივის საწარმოებლად არის გამოყენებული (ვოკატივი + ნომინატიური -ს, როგორც ეს ზემოთ მოყვანილ მაგალითებშია), არამედ არის შემთხვევები, როდესაც ვოკატივის ფორმა იმავე დროს ნომინატიურად არის მოხმარებული. ასეთი შემთხვევები ჩვენ მრავალი გვაქვს ბერძნულ პაპირუსებსა და წარწერებში. ამას ცხადყოფს შემდეგი ნომინატივები:

Εὐσεβί (Εὐσεβίος || *Εὐσεβίς — Εὐσεβής) || Εὐσεβί [voc. — nom.]: BGU (Aegyptische Urkunden aus den Museen zu Berlin) I, 9 (მესამე საუკ.)

Εὐσεβί ἐν τοῖς Ἀλωπα[λίσ].

Κορνήλι (Κορνήλιος || Κορνήλις || Κορνήλι): BGU IV, 1044, 2 (IV საუკ. ქრ. მ.)

Τοῖς κ[υρίοις ἀδελφοῖς Ἀρῶν Κορνήλι... χρί(σ)του.

Μακάρι (Μακάριος || Μακάρης || Μακάρι): Viereck, Ostraka der Universitäts- und Landesbibliothek zu Strassburg (მოგვყავს Preisigke-ს Namenbuch-ით).

ასევე ბიზანტიურ პაპირუსებშიც, სადაც ჩვენ გვხვდება -იც-იანი მამაკაცთა სახელები ნომინატიურად გამოყენებული ვოკატივის ფორმით:

Βαρθολομῆ (= Βαρθολομαῖος, -εος): Greek Papyri in the British Museum, 1910), 1419.

Ἰουστῆ (= Ἰουστίνος): იქვე, 1432, 99.

Μαριανῆ (= Μαριανός): Lefebvre, Recueil des Inscriptions grecque-chrétiennes d'Egypte, Kairo, 1907 (მოგვყავს Preisigke-თი).

Μαύρε (= Μαύρος): Crum, Coptic monuments, Kairo, 1902, 8421 (მოგვყავს Preisigke-თი).

Πανῆ (= Πανός): Greek Papyri etc. IV, 1419, 1128.

Πέτρε (= Πέτρος), იქვე, IV, 1443.

Θεόφιλε (= Θεόφιλος): იქვე, 1419, 644 et passim: ბ/ Θεοφίλε¹.

საშუალო ლათინურშიც გვაქვს შემთხვევები, როდესაც საკუთარი სახელის ვოკატივი ნომინატივად იხმარება; მაგ., LELI SILVANE CIL, VIII, 2182 etc. (მოგვყავს Sommer-ით: Handbuch d. lat. Laut- und Formenlehre, S. 344).

ანალოგიურ მოვლენას ადგილი უნდა ჰქონდეს ქართულშიც და ეს პირველ ყოვლისა თავს იჩენს იმ საკუთარ სახელებში, რომლებიც ქართულში

¹ ეს საკითხი — ბერძნულში -იც-იან მამაკაცთა სახელების -ს ვოკატივის ნომინატიურად მოხმარებისა — სრულებით ახალ თემას წარმოადგენს და ცალკე გამოკვლევას მოითხოვს, ამიტომ ჩვენ აქ მას დაწვრილებით ვერ შევხებით და ზემოთმოყვანილი მაგალითებით დავკმაყოფილებით (ბერძნულ პაპირუსებსა და წარწერებში ხმარებულ პირთა სახელებისათვის ფასდაუდებელია Friedrich Preisigke, Namenbuch, Heidelberg, 1922). აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ ამ სახელების ვოკატიური ფორმა იმდენად გაქვევებულია, რომ იგი ყველა ბრუნვაში იხმარებოდა, რაც წარმოადგენს Zimmer-ის მიერ აღნიშნულ მესამე საფეხურს („მომართვის გაქვევებული ფორმა იხმარება ყველა ბრუნვაში“; ზემოთ გვ. 149).

წრფელობით ბრუნვაში ენითა და ინით არის დაბოლოებული. სწორედ პირადი ურთიერთობის დროს, როდესაც ქართველებს ბერძნების ურთიერთისადმი მიმართვა ესმოდათ ყველგან — და თვითონაც მიმართავდნენ ხოლმე ბერძნებს — საკუთარი სახელები ევლინებოდა მათ ვოკატივის ფორმით.

ა) -ე ბოლოკიდურიანი სახელები (ბერძნული -ος)

აღსანიშნავია, რომ ენით დაბოლოებული საკუთარი სახელების ხმარება საქართველოში დაკავშირებულია ქრისტიანობის გავრცელებასთან და ამ გავრცელებისდა მიხედვით შემოდის საკუთარი სახელები, რომლებიც ბერძნულში -ბე-ით არის დაბოლოებული, ქართულში კი ენით. პირველ რიგში ეს ეხება ქრისტეს სახელწოდებას (Χριστός, voc. Χριστός). ბუნებრივია, რომ ქრისტეს სახელს ქართველები იმთავითვე გაიცნობდნენ ლოცვა-ვედრების გზით, როდესაც ქრისტესადმი მიმართვაში ბერძნები იხმარდნენ ვოკატივის ფორმას Χριστέ (ქრისტე). ამნაირადვე იქნებოდა შეთვისებული იესო (Ιησους, voc. Ιησους), რომელიც ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლებში სწორედ ამ სახით გვევლინება და არა იესო-ს ფორმით. ბუნებრივია ისიც, რომ ასეთივე გზით შეიძლებოდა შეთვისებული ყოფილიყო სახელები პეტრე, პავლე, მათე და სხვანი და ამ გზით უკვე დამკვიდრებულიყო ტრადიცია -ბე-იანი სახელების გადმოცემისა ენიანი ბოლოკიდურით. ამას ცხადყოფენ შემდეგი მაგალითები:

ქართული	ბერძნული	ვოკატივი
ალექსანდრე	Ἀλέξανδρος	Ἀλέξανδρε
ანდრონიკე	Ἀνδρόνικος	Ἀνδρόνικε
ბართოლომე ¹	Βαρθολομαῖος	Βαρθολομαῖε (წაიკითხე ბართოლომე)
გერასიმე ²	Γεράσιμος	Γεράσιμε
დამიანე	Δαμιανός	Δαμιανέ
ელასიპე	Ἐλάσιππος	Ἐλάσιππε
ევაგრე ³	Ἐβαγριος	Ἐβαγρε
ელისე ⁴	Ἐλισσαῖος	Ἐλισσαῖε (წაიკითხე ელისე → ელისე)

¹ მათე X, 3 (ხანმ.: ტფ. სახ. უნ. მუზეუმის ხელნაწ. № 89). აღსანიშნავია, რომ ბერძნულ ენაშიც ვოკატივის ფორმა (Βαρθολομαῖε — Βαρθολομαί) გამოყენებულია ნომინატივის საწარმოებლად და Βαρθολομαῖος-ის პარალელურად ჩვენ გვაქვს Βαρθολομαῖς (შდრ. G. Hatzidakis, Einleitung in die neugriechische Grammatik, გვ. 98).

² „ესე... წიგნი მოგაქსენეთ... მე კუმურდოელ მთავარ ეპისკოპოსმან გერასიმე...“ (ქვბი. II, 315: 1500—1502 წ. სიგელი).

³ „მისცა ევაგრეს ოც და ათი ლიტრა ოქრო“ (საქ. სამოთხე, 237, 18—19).

⁴ „ღმერთო შეიწყალე... წინამძღვარი ელისე ჯაფარიძე“ (ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. II, 225. წარწერა უნდა იყოს XVII—XVIII საუკუნისა).

ეფთჳმე (← ევთჳმე) ¹	Εὐθυμος	Εὐθυμε
ზოსიმე	Ζώσιμος	Ζώσιμε
თევდორიტე ²	Θεοδώριτος	Θεοδώριτε
თეოდორე (→ თევ- დორე → თედორე)	Θεόδωρος	Θεόδωρε
იესე		Ἰεσέ
იპოლიტე	Ἰππόλυτος	Ἰππόλυτε
იუსტინე	Ἰουστίνος	Ἰούστινε
კონსტანტინე (კონ- სტანტინე)	Κωνσταντίνος ³	Κωνσταντίνε
კურიკე (კვირიკე)	Κυριακός ⁴	Κυριακέ
კურილე (კირილე)	Κύριλλος	Κύριλλε
ლაზარე	Λάζαρος	Λάζαρε
მათე ⁵	Ματθαῖος	Ματθαίε (წაკ. მათეე → მათე)
მაქსიმე ⁶	Μάξιμος	Μάξιμε
მელასიმე	Μελήσιπος	Μελήσιππε
ნიკიფორე ⁷	Νικηφόρος	Νικηφόρε
პავლე	Παῦλος	Παῦλε
პეტრე	Πέτρος	Πέτρε
პილატე ⁸	Πιλάτος	Πιλάτε
როსტე	Ῥομφος	Ῥομφε
სავლე	Σαῦλος	Σαῦλε
სპევსიპე	Σπέρσιππος	Σπέρσιππε
სტეფანე	Στέφανος	Στέφανε
ტიმოთე	Τιμόθεος	Τιμόθεε
ტიტე	Τίτος	Τίτε (ლათ. Tite)
ფილიპე ¹⁰	Φίλιππος	Φίλιππε და სხვანი

¹ „მეოხებთა... ეფთჳმესითა“: „თარგმ. ფსალ. წიგნისაჲ“ ეფრემ მცირისა (ე. თაყაი-შვილი, არხ. მოგზ. II, 244, 58). მაგრამ იმავე ეფრემს აქვს 245, 165: „მამისა ჩნისა ეფთჳ-მისა“, ასე რომ ორივე ფორმა უნდა ვიგულისხმეთ პარალელურად: ეფთჳმე (Εὐθυμος, voc. Εὐθυμ) და ეფთჳმი (Εὐθυμός, voc. Εὐθυμ). იხ. ქვემოთ -ი სახელების შესახებ).

² „ვერცალა თევდორიტესსა მის თარგმანსა დთისასა ჯელი შევყავ“ ეფრემ მცირე: თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. II, 247, 246—7; „თევდორიტე... მამად მართლმადიდებლთ-ბისა შერაცხილ არს“ (იქვე, სტრ. 258) და სხვაგანაც.

³ აგრეთვე Κωνσταντίνος, Κωνσταντῆρος, Κοσταντῆρος, Κωνσταντῆρος.

⁴ აგრეთვე Κυριακός.

⁵ ხანძ.: ტფილ. სახ. უნივ. მუხ. ხელნაწ. № 737, გვ. 332.

⁶ აბდულმესია, 6,4,1: „ვეფნებ მაქსიმედ“.

⁷ „მოიხსენე, უფალო, ჯუარის მამა ნიკიფორე კახი სასუფეველსა შინა“ (1453 წ. სიგელი: საქ. სძვ. წიგნი, II, 16).

⁸ არიშ. 26: „ქელმწიფობასა პილატო პონტიელისა“.

⁹ არიშ. 26: „მთავრობასა რუფესსა“.

¹⁰ არიშ. 42: „წარვედ... ვდს მოგივლინო ფილიპე“. აგრეთვე „ჩუენ... მტკიცე და შეუც-ვალებელი სიგელი გიბოძეთ თქუენ ერემაძესა ფილიპეს“ (1453 წ. სიგელი: საქ. სძვ. წიგნი, II, 16).

ასევეა მამაკაცთა იმ სახელებში, რომლებიც ახალ ქართულში მეტად გავრცელებულია: დიონისე, პოლიკარპე, ერმილე ('Ερμής), ნეოფიტე, დოროთე, ისიდორე და მრავალი სხვა.

აღსანიშნავია, რომ ბერძნულ-რომაული სახელების გადმოცემა ქართულში ენიანი ბოლოკიდურით სწორედ -ი-იან ბერძნულ სახელებთანაა დაკავშირებული.

-ე ბოლოკიდური აქვს ქართულში სწორედ იმ სახელებს, რომელთაც ბერძნულშიც -ე აქვთ ვოკატივის ფორმაში.

ბ) -ი ბოლოკიდურიანი სახელები (ბერძნული -ი-ი)

ქართულში გადმოცემულია წრფელობით ბრუნვაში -ი ბოლოკიდურით ის სახელები, რომლებიც ბერძნულში -ი-ი ბოლოკიდურით გვევლინება. ამ კატეგორიის საკუთარ სახელებზე იგივე უნდა ითქვას, რაც ენიან სახელებზე ვთქვით, ესე იგი პირველ წყებაში შედის მამაკაცთა ის სახელები, რომლებიც უფრო ხშირ ხმარებაში იყო ბერძნულთან ურთიერთობის დროს. ასეთ სახელებს ეკუთვნოდნენ, ალბათ, გეორგი (resp. გიორგი), გრიგორი (resp. გრიგოლი), ანტონი და სხვა მისთანანი. ეს სახელები ბერძნული ლიტერატურიდან ცნობილია, განსაკუთრებით, მათი სრული სახით: Γεώργιος, Γρηγόριος, Ἀντώνιος და სხვ. მაგრამ ამ სრული ფორმების პარალელურად ხალხურ ენაში განვითარდა შემოკლებული ფორმები, რომლებიც, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, გ. ხაძიდაკის გამოკვლევით (Zur Geschichte des Mittel- und Neugriechischen: KZ 31, 112) განომიწიებული ლათინურ ვოკატივს წარმოადგენენ. როგორც Julius-ის ვოკატივმა Iulius-მ წარმოშვა ბერძნული ნომინატივი Ἰούλιος, ისევე შეიქმნა ხალხურ ბერძნულში Γεώργιος, Γρηγόριος, Ἀντώνιος და მისთანანი, რომელთა ვოკატივი იყო Γεώργι, Γρηγόρι, Ἀντώνი და სხვ. და ეს ფორმები შემდეგ ლიტერატურულადაც შემოიჭრა ბერძნულში (G. Hatzidakis, Einleitung in die neugriechische Grammatik, გვ. 76—79, 82, 98).

ქართული	ბერძნული	შემოკ. ბერძნული	ვოკატივი
ათანასი ¹	Ἀθανάσιος		
აკაკი	Ἀκάκιος	Ἀκάκις	Ἀκάκι
ალექსი	Ἀλέξιος	Ἀλέξις	Ἀλέξι
ამბროსი	Ἀμβρόσιος		
ანტონი	Ἀντώνιος	Ἀντώνις	
აპოლინარი ²	Ἀπολλινάριος	Ἀπολλινάρις	
არსენი ³	Ἀρσένιος	Ἀρσένις	

¹ „ათანასის ვიტყვ და კვრილეს“ (ეფრემ მცირის „თარგმ. ფს. წიგნისა“; ე. თაყაი-შვილი, არხ. მოგზ. II, 245, 173). არსებობს ამ სახელის მეორადი ფორმაც (ათანასე)

² „გუასმიეს უბადრუკისა აპოლინარის თს“ (ეფრემ მცირის „თარგმ. ფს. წ.“, 1354).

³ „გამოიძია მამამან... არსენი“ (ტფ. უნ. სიძვ. მუხ. ხელნაწ. № 160, გვ. 223, ქრ. I, 79); „განააზლა და განავრცნა კჳმან არსენი“ (ტფ. საბ. უნ. მუხ. ხელნაწ. № 170, გვ. 11 და 325); ხაძიდაკ. 42, 44: „ნუ უშლი სულიერად ძმასა შენსა არსენის“.

ასტერი ¹	Ἀστέριος		
ბასილი	Βασίλειος		
	(Βασίλειος)	Βασίλει	Βασίλει
გეორგი ² (გიორგი)	Γεώργιος	Γεώργιος	Γεώργιος
გრიგოლი	Γρηγόριος	Γρηγόριος	Γρηγόρι

რომ ეს უკანასკნელი სახელი (გრიგორი || გრიგოლი) წრფელობით ბრუნვაში „გრიგოლი“ იყო თავდაპირველად და არა „გრიგოლ“, ამას ამტკიცებს სხვადასხვა ძეგლში დაცული ფორმები. გრიგოლ ხანძთელის ცხ-ში (29, 65) წერია: „ხოლო ნეტარმან გრიგოლი დაილუაწა სული მისი და დიდებაჲ შეწირა ღმრთისა“. მართალი იყო ნ. მარი, როდესაც მან ტექსტის გამოცემისას ეს ფორმა არ შეასწორა ჩვეულებრივ „გრიგოლ“ ფორმად და საბუთიანი იყო მისი მაშინდელი შენიშვნაც (გვ. XLVII, § 33, a 1): „გრიგოლი концепцируется как основа, почему неоформленный падеж, замещающий дат. местоименный, звучит гრიголи“. ხოლო შემდეგ ხანებში ძირი „გრიგოლი“ აღემატა, ვითარცა სახელობითი ბრუნვა, და -ი დაბოლოების მოცილებით წარმოებულ იქმნა ძირი resp. წრფელობითი ბრუნვა „გრიგოლ“.

გარდა ზემოთყვანილი მაგალითისა ჩვენ კიდევ გვაქვს შემთხვევები, როდესაც სიტყვის იირად resp. წრფელობით ბრუნვად ნახმარია ფორმა „გრიგოლი“ და არა „გრიგოლ“; მაგ.:

„ხოლო კრებამან ერგასისთა მამათამან და მეფემან თევდოსი ღმრთისმეტყუელსა გრიგოლის დაუმტკიცეს ეპისკოპოსობაჲ“ (გიორგი მონაზონი, ხრონ. 302, 10).

აგრეთვე შემდეგი ფორმები წრფელობითი ბრუნვისა:

„შეფე იქმნა ღალღიანოს... რომლისა-ზე არტემონ და სჯნებო წვალების მთავარნი იცნობებოდეს და გრიგოლი საკვრველთ-მოქმედი... ბრწყინვიდა“ (გ. მონ. ხრონ. 243, 27—28).

„მამისა... გრიგოლი ნოსელ ეპისკოპოსისაჲ“ (იერუსალემის ხელნაწერი 14, 2, რ. ბლეკის კატალოგით = Catalogue des manuscrits géorgiens de la Bibliothèque patriarcale grecque à Jérusalem, Paris, 1924; აგრეთვე 44, 2; 2, 13; 2, 14; გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისაჲ 13, 9; 13, 10; 13, 11; 13, 15; 14, 1; 8, 3; 8, 5; 8, 7; 8, 8; 8, 9; 8, 10). პარალელურად გვხვდება, რასაკვირველია, მეორადი ძირის მქონე ფორმებიც: „მამისა ჩუენისა გრიგოლ ღმრთისმეტყუელისაჲ“; იერ. 15, 19 და სხვაგანაც.

„გელოვნებაჲ წისა გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისათაჲ“ (ეფრემ მცირე, „თარგმ. ფსალმუნთა წიგნისაჲ“, შესავალი: ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. II, 269, 1367). აქაც, ცხადია, წრფელობითი ბრუნვა უნდა იყოს და არა სახელობითი, რადგან ანალოგიურ შემთხვევებში ჩვენ წრფელობითი ბრუნვა გვაქვს

¹ „ასტერი“ ეპისკოპოსი ამასიელი“ („თარგმ. ფს. წიგნ.“ ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. II, 246, 185). აგრეთვე სინას მთის ხელნაწ. № 52 (კ. კეკელიძე, I, 133).

² „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 727) ორჯერ არის სულ მოხსენებული ეს სახელი და ორივეჯერ „გეორგი“-ს ფორმით.

ხოლმე; მაგ. იქვე, სტრ. 1270—74: „სიტყვს-გებანი მწვალებელთანი წათა მამათა... ბასილი კესარიელისა და გრგლ ლთისმეტყუელისა და იწე დამასკელისა“.

დიმიტრი ¹	Δημήτριος	Δημήτρις	Δημήτρι
ევგერი ²	Εὐαγρίος		
ევსევი	Εὐσέβιος	Εὐσέβης	Εὐσέβι
ევსტათი ³	Εὐστάθιος		
ევტიქი	Εὐτίχιος	Εὐτίχης	Εὐτιχί
ლეონტი	Λεόντιος	Λέοντις	Λέοντι
მაკარი ⁴	Μακάριος	Μακάρης	Μακάρι
მეთოდი	Μεθόδιος		
პარტენი	Παρθένιος		
პლინი ⁵	Πλήνιος	Πλήνις	
პორფირი	Πορφύριος	Πορφύρις	Πορφύρι
ტიბერი ⁶	Τιβέριος	Τιβέρις	Τιβέρι
ფოტი	Φώτιος	Φώτις ⁷	და სხვანი

ამ ფორმების პარალელურად არსებობდა, რასაკვირველია, ლიტერატურულის გზით შემოსული -იოს-იანი ფორმებიც (ამბროსიოს, ევსევიოს, ასტერიოს, აპოლინარიოს და სხ.). და რომ ესენი სხვადასხვა გზითაა შემოსული (ზეპირად და მწიგნობრულად), ამას ადასტურებს სახელი კორნელი — კორნილიოს. ლათინური Cornelius ბერძნულად 1) ზეპირი შეთვისებით იქნებოდა Κορνίλις, ვოკატ. Κορνίλι (=კორნელი), სადაც ოთხი აღნიშნულია ლათინური გრძელი ბ, ხოლო 2) ლიტერატურულად იყო სრული ფორმა Κορνίλιος, რომელიც საშუალ ბერძნულში წაიკითხვოდა კორნილიოს. ქართულში ორივე მოიპოვება და ამ სახელში, ჩვენი აზრით, გარდა დაბოლოებისა, ძირეული ენისა და იმის ცვალებადობაც უნდა ამტკიცებდეს მათი შეთვისების სხვადასხვა გზას.

¹ ხანძთ. 22, 1: „გამოჰკითხა მეფემან დიმიტრი“.

² „ესე პირი და წიგნი მოგახსენეთ თქვენ... კზსა ევაგრიოს“ (ქპბი II, 315: 1500—1502 წ. სიგელი).

³ საქ. სამოთხე, გვ. 313: „მარტვლობად და მოთმინებად წმიდისა ევსტათი მცხეთელისად“.

⁴ ხანძთ. 75, 8: „ხოლო მამამან მაკარი... იკითხა“; იქვე, 75, 58—59: „ხოლო მაკარის ჰრულოდა“.

⁵ „იტყვის ბრძენი პლინი სტოიკი“ (ვახუშტის „მკითხველთათვის სიტყუა“: ხ. ჭიჭინაძე, გვ. 3).

⁶ არიშ. 26, 2: „მეტწრამეტესა წელსა ტიბერიის კაისრისა ჰროშთა მეფისასა“.

⁷ შემოკლებულ ფორმებს, როგორც ითქვა, უმთავრესად საშუალი ბერძნული ხმარობს. საშუალი ბერძნულის მასალები ისე არ არის წესრიგში მოყვანილი, რომ ყოველთვის შეიძლებოდეს სათანადო მაგალითების მოყვანა. ამიტომ -იოს-იანი მამაკაცთა სახელების შემოკლებული ფორმები მხოლოდ იმ შემთხვევაში მოგვყავს, როდესაც ჩვენ ისინი დადასტურებულია ვპოვეთ ძეგლებში. ასე რომ დანარჩენ შემთხვევებში მაგალითების მოყვანა სრულებით არ მოასწავებს იმას, თითქოს ასეთი მაგალითები არ არსებობდეს.

ამგვარად, ჩვენ ვხედავთ, რომ -ე-ნითა და -ი-ნით დაბოლოებულ სახელებში ბოლოკიდური -ე-ნი და -ი-ნი აიხსნება იმით, რომ ქართულში ეს სახელები ბერძნულით არის შეთვისებული მათი ბერძნული ვოკატივის ფორმით.

მართალია, ნ. შარს ერთ ადგილას (Ипполит, გვ. XI) შენიშვნა მოეპოვება, თითქოს ენი ქართული საკუთარი სახელების ჩვეულებრივი დაბოლოება იყოს და ქართულს ეს დაბოლოება ნასესხები სახელებისთვისაც გამოეყენებინოს, მაგრამ:

1) ენით დაბოლოებული ქართული (ე. ი. არა ბერძნულ-რომაული) საკუთარი სახელები მეტად მცირერიცხოვანია, რომ შეგვეძლოს ენი ქართულ დაბოლოებად მივიჩნიოთ. თვით საზოგადო სახელებშიც მისი გამოყენება ბოლოკიდურად, გარდა სა - და სი - პრეფიქსიანი სიტყვებისა, მეტად შეზღუდულია (არე, არვე, ბადე, დვირე, ზღუდე, თბე, კლდე, მასკნე, მზე, სარკე, სვე, უბე, უბე, ლელე, შრე, ჰუნე etc.) და სხვა (მაგ., ო, ა) ბოლოკიდურებთან შედარებით მას არავითარი უპირატესობა არა აქვს. საკუთარ სახელებში ენის ხმარება ბოლოკიდურად კიდევ უფრო შეზღუდულია (ჩვენ შეგვიძლია დავასახელოთ სახელი ვაჩე, რომლის სადაურობა ნათელი არ არის) და ამ მხრივ საკუთარ სახელებში ონი და ანი უფრო გავრცელებულია (გიგო, კაკო, გიგა, დათა და სხ.).

2) ქართული ენა ხმარობს ენს ბოლოკიდურად ისეთ გარკვეულ, არა ქართულის ნიადაგზე ახსნად შემთხვევებში, რომ შეუძლებელია ენი ქართულ დაბოლოებად მივიჩნიოთ. ამ მხრივ საგულისხმოა ენისა და ინის ხმარების შედარება. ორივე ბოლოკიდური ისე ზედმიწევნით არის განსხვავებული და გარკვეულ მორფოლოგიურ შესატყვისობათ წარმოადგენენ, რომ შეუძლებელია ენი ქართულ დაბოლოებად ჩაითვალოს. ენით არის გადმოცემული ბერძნული -იჲ დაბოლოებიანი სახელები (გარდა მცირეოდენი გამონაკლისებისა), ხოლო ინით -იჲიანი.

სანიშნულად ჩვენ შეგვიძლია ავიღოთ გიორგი ამართლის ხრონოგრაფი, სადაც ასე დაპირისპირებულია ენიანი და ინიანი მამაკაცთა სახელები.

1) ე:	ადრიანე ანდრიანე	თევდორიტე
	აგრილიანე	თეოდორე
	ალექსანდრე	თეოფილე
	ამფილოქე	იესე
	ანტილონე	ივლიანე იულიანე
	ანტონინე	ისიდორე
	არისტოვულე	იოვანე
	ბოსტრე	იპპოლიტე
	გორდიანე	კალინიკე
	დიოკლიტიანე	კვრილე
	დომენტიანე	კვპრიანე
	ელისე	ლაზარე
	ზაკქე	მარკელე

<u>მაქსიმე</u>	<u>ტრაიანე</u>
<u>მაქსიმიანე</u>	<u>უალენტინიანე</u>
<u>ნიკიფორე</u>	<u>უესპასიანე</u>
<u>ონისიმე</u>	<u>ფავსტე</u>
<u>პილატე</u>	<u>ფლავიანე</u>
<u>სტეფანე</u>	<u>ფლორიანე</u>
<u>ტატიანე</u>	<u>ფოტინე</u>
<u>ტერტულიანე</u>	<u>ლრატიანე</u>
<u>ტიტე</u>	
2) ი: <u>ავესენტი</u>	<u>ეგნატი</u> <u>იგნატი</u>
<u>ათანასი</u>	<u>ევსევი</u>
<u>ამბროსი</u>	<u>ევსტათი</u>
<u>ანასტასი</u>	<u>მეტუქი</u> <u>ევტიქი</u>
<u>ანტონი</u>	<u>ვიკენტი</u>
<u>აპოლინარი</u>	<u>თევდოსი</u>
<u>არკადი</u>	<u>ირაკლი</u> ¹
<u>არსენი</u>	<u>ლავრენტი</u>
<u>ბასილი</u>	<u>მაქსენტი</u>
<u>გიორგი</u>	<u>მელეტი</u>
<u>გრიგოლი</u>	<u>ონორი</u>
<u>დალმატი</u>	<u>პორფირი</u>
<u>დიმიტრი</u>	<u>პროკოპი</u>
<u>დიონისი</u>	<u>ტიბერი</u> ¹

პირველი ჯგუფის სახელებს ბერძნულში უდრის -ის ბოლოკიდურიანი სახელები ('Αδριανός, Αὔρηλιανός, 'Αλέξανδρος, 'Αντίοχος, 'Αντωνίος etc.), ხოლო მეორე ჯგუფისას-ის -იანი ('Αβέντιος, 'Αθανάσιος, 'Αμψρόσιος, 'Ανασ-τάσιος, 'Αντώνιος, 'Απολλινάριος etc.).

ის გარემოება, რომ ენიანი და ინიანი მამაკაცთა სახელების ხმარება ასეა განსხვავებული და ეს განსხვავებული ხმარება ასე ზედმიწევნით არის გატარებული ქართულ ძეგლებში (და ზეპირ თქმაშიც), გვაფიქრებინებს, რომ ჩვენი დასკვნა, შესახებ აღნიშნული სახელების ვოკატიური წარმოშობისა, სწორი უნდა იყოს.

მდგომარეობა ჩვენ ისე კი არ წარმოგვიდგენია, თითქოს ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი ფორმები ზეპირად იყოს შეთვისებული ქართულში ვოკატივის ფორმით. ვოკატივის ფორმით ითვისებდნენ ქართველები ბერძნებთან ურთი-ერთობის დროს ყველაზე მეტად გავრცელებულ სახელებს და ასეთი წარ-მოება გადატანილ იქნა ანალოგიურ შემთხვევებზე და ამრიგად დამკვიდრდა ტრადიცია -ის-იანი სახელების გადმოცემისა -ენით, ხოლო -ის-იანისა —-ი ბოლოკიდურით ².

¹ ზრთონლრაფი გიორგი მონაზონისაჲ, ჩვენი გამოცემა. ადგილები აღნიშნულია გამო-ცემის ინდექსში.

² ერთი შეხედვით, შესაძლებელია ვინმემ იფიქროს, რომ მეთოდოლოგიურად შეცდარი-

გ) -ი ბოლოკიდურიათი სახელები (ბერძნული -ης)

-ი ბოლოკიდურით გადმოცემულია ქართულში, გარდა -იჲ-იანი სახელებისა, აგრეთვე ის ბერძნული სახელები, რომელთაც ნომინატივში ჰქონდათ -ης.

ანაქსიმენი (ნემ. 71, 1-2)

Ἀναξίμενης

არისტოტელი (გიორგი მონაზონი, 140; ნემ.

Ἀριστοτέλης

4, 9, 24, 36 და ბევრგან)

დიმოსთენი (გ. მონ. 140, 32; 288, 27, 30)

Δημοσθένης

დიოგენი (გ. მონ. 140, 30-31)

Διογένης

ევრიპიდი (გ. მონ. 140, 30)

Εὐριπίδης

ემპედოკლი (გ. მონ. 140, 29)

Εμπεδοκλής

თალი (ნემ. 24, 12; 70, 26)

Θάλης, Θαλής

თუკუდიდი (გ. მონ. 140)

Θουκυδίδης

იპოკრატი (ნემ. 109, 22)

Ἱπποκράτης

ოლოფერნი (გ. მონ. 135, 8)

Ὀλοφέρνης

ორენტი (გ. მონ. 231, 7-8)

Ὀρέντης

ორიგენი (ნემ. 58, 2; გ. მონ. 19 et pas.)

Ὀριγένης

სოსთენი (ათონის კრებ. 106)

Σωσθένης

სოფოკლი (გ. მონ. 140, 29)

Σοφοκλής

ქსენოკრატი (ნემ. 40, 15)

Ξενοκράτης

და სხვანი

აქ ინი, რასაკვირველია, ძირეულია და არა ნომინატივის დაბოლოება, რაც ცხადია შემდეგი მაგალითებიდან:

„რამეთუ ქსენოკრატი მან ესე შესიტყუეაჲ შეკრიბა“ (ნემ. 26, 24).

„სთნდა უკუჲ იპპოკრატის“ (ნემ. 59, 2).

შემდეგ ეს ინი ნომინატივის დაბოლოებად იქმნა მიღებული და ამით აიხსნება, რომ „არისტოტელი“-ს ძირის პარალელურად ჩნდება „არისტოტელ“-ძირი. ჩვეულებრივი თქმის ნემესიოსის თარგმანში „იტყჳს პლატონ“ და „იტყჳს არისტოტელი“ (და არა „არისტოტელ“). მაშასადამე, როგორც „პლატონ“ ძირია სახელისა და არა ნომინატივი, ისევე „არისტოტელი“, მაგრამ მიცემითსა და მოთხრობითში მუდამ არის „არისტოტელს“ და „არის-

იყოს ჩვენი გზა საკუთარი სახელების გამორკვევისა; სახელდობრ, შესაძლებელია მცდარად მოეჩვენოს ის, რომ ასე გამოყავით მამაკაცთა სახელები და სხვა, დანარჩენი (მაგალ., ქალთა) საკუთარ სახელებთან დაუკავშირებლად წამოვაყენეთ ჩვენი დებულება. მაგრამ, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ჩვენ მიერ მოყვანილი მამაკაცთა სახელების შეთვისება ქართულში განსაკუთრებულ პირობებში უნდა მომხდარიყო. ჩვენი საკუთარი სახელების ფორმები შეიძლება შეთვისებული იყოს ქართულში მხოლოდ ზეპირად, პირადი ურთიერთობის დროს; მაშინდელ პირობებში კი გაცხოველებული პირადი ურთიერთობა განსაკუთრებით მამაკაცთა შორის არის წარმოსადგენი.

ამავე მიზეზით არის, რომ, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ის საკუთარი სახელები, რომლებიც ატიკურში -იჲ-ით არის დაბოლოებული, ბოლო ბეოტიურ წარწერებში ნომინატივის ფორმა უფროდ აქვთ, სწორედ მამაკაცთა სახელებია. ისინიც წარმოშობილია პირადი ურთიერთობის ნიადაგზე, როდესაც მიმართვის ფორმა (ვოკატივი) აღებული და შემდეგ ხმარებული იქმნა ნომინატიურად.

ტოტელმან“ და არა „არისტოტელის“ და „არისტოტელიმან“, როგორც ეს უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად და როგორც ეს არის ქსენოკრატი¹სა და იპპოკრატი¹ს მაგალითებში (მოთხრ. ქსენოკრატიმან, მიცემ. ქსენოკრატის).

ამის შემდეგს საფეხურს წარმოადგენს ის, რომ ინი მარტო მიცემითსა და მოთხრობითში კი არ იკარგება, არამედ წრფელობითსა და სახელობითშიც, და ამით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ჩვენ უფრო ხშირად სოკრატი ფორმა გვხვდება, ვიდრე სოკრატი. ეს ხომ იმავე ჯგუფს ეკუთვნის, როგორც იპპოკრატი (Σαχράτης — Ἰπποχράτης), და მისგან ჩვენ მოველოდით სოკრატი ძირს.

-ჟე-იანი სახელების გადმოცემა ქართულში იმით არის გამარტივებული, რომ იმ დროს, როდესაც ბერძენ-ქართველთა პირადი ურთიერთობაა საგულისხმებელი, გამოთქმაში -ჟე უდრიდა -ის, ასე რომ Ἀριστοτέλης (წაიკითხე „არისტოტელის“) ისეთსავე კატეგორიაში იყო, როგორშიც ხალხური ფორმები Γεώργιος (შემდეგ Γεώργιος ან Γεώργιος), და, მაშასადამე, როგორც უკანასკნელიდან იყო მიღებული გეორგი (გიორგი), ანალოგიურადვე იქნებოდა არისტოტელი. გამარტივებულია მდგომარეობა იმითაც, რომ საშუალო (და ახალი) ბერძნულშიც -ჟე-იან სახელებს ვოკატივიც ი (-η) ზე აქვთ (G. Hatzidakis, Einleitung, 78)¹.

დ) -ა ბოლოკიდურიანი სახელები (ბერძნული -ας)

ბერძნული -ას-იანი სახელების გადმოცემაში ქართული იძლევა წრფელობით ბრუნვას ანიანი ბოლოკიდურით.

ანანია (ანანიას მრ: არიშ. 54)	Ἀνανίας
ანაქსალორა (გ. მონ. 31, 90 et pas.)	Ἀναξάγορας
ანდრია	Ἀνδρέας Ἀδρίας
ალრიპა (გ. მონ. 184)	Ἀγρίππας
ენია ენეა	Ἄννης
ევფრატა (ქრკები I, 53)	Εὐφράτας
თომა	Θωμᾶς
კლეოპა	Κλεόπας
კოზმა	Κοσμάς
კრიტია	Κριτίας
ნიკიტა (წ.-ქ. ხელნაწ. № 1463)	Νικήτας
პითალორა (ნემ. 40, 13; გ. მონ. 140)	Πυθαγόρας
ფოკა	Φωκᾶς
ღალვა (გ. მონ. 193 et pas.)	Γάλβας

და მრავალი სხვა

¹ აღსანიშნავია, რომ ინიანი ბოლოკიდურით გადმოცემულია ქართულში სახელები Ἀρτε-
მის და Σειμυδამის („მანქანებით მოყვანებულმან არტემის მისცა ირემი“; გელ. მ. ხელნაწ.
№ 2, ფ. 174; კ. კეკელიძე, II, 6; „და არტემისა სახედ“; მმ. დღ. ქ. ც. *598; „დგდა

ანის წარმოშობის გამორკვევა ზემოჩამოთვლილ სახელებში იმ მხრივ წარმოადგენს სიძნელეს, რომ

1) -*აჲ*-ზე დაბოლოებული სახელები ბერძნულში იძლევა ანიან ვოკატივს (*Ἀνδρία*, *Ἐνφρᾶ* და სხვა) და შესაძლებელია ქართულში ისინი ამ ფორმით იყვნენ შეთვისებული, მით უმეტეს, რომ ამ კატეგორიაში არის ისეთი სახელები, რომლებიც დიდ ხმარებაში იქნებოდნენ ქრისტიანობის გავრცელების პირველ ხანებიდანვე (ანდრია, თომა, კოზმა და სხ.);

2) მეორე მხრით ანი შეიძლება წარმოადგენდეს აქ -*აჲ* ბოლოკიდურის ნაშთს, როგორც ზემოთ განხილულ -*ჟჲ*-იან სახელებში ინი.

ჩვენ შეგვიძლია მდგომარეობა ისე წარმოვიდგინოთ, რომ ამ სახელებიდან ზოგიერთი შეთვისებული იყოს ვოკატივის ფორმით (მაგ., ანდრია, თომა), ხოლო, რადგან იგივე ვოკატივის ფორმა ბერძნულ წმინდა ძირს იძლეოდა, ყველა დანარჩენი სახელისათვის სახელმძღვანელო ფორმად იღებდა ქართული ბერძნულ სრულ ფორმას -*ა*-იგმის მოშორებით¹.

ე) თანხმოვნით დაბოლოებული სახელები

თანხმოვნით დაბოლოებული სახელებიდან ქართულ ძეგლებში ჩვენ გვხვდება ორნაირი სახელები:

1) -*ეჲ* ბოლოკიდურიანი, რითაც გადმოცემულია ბერძნული -*ჰჲ*-იანი სახელები, და

2) -*ონ* ბოლოკიდურიანი (ბერძნული -*ων*).

პირველი სახელებიდან, როგორც მოსალოდნელი იყო, ხანიანი ფორმებიც გვაქვს და უხანოც.

აქილევ (ა. ზ. მ. *595)

პერსევ (გ. მონ. 6, 11; 6, 15)

და სხვანი

მაგრამ:

პერსევს (გ. მონ. 5, 25)

ორფევს (გ. მონ. 68, 2)

პრომითევს (გ. მონ. 68, 1)

[ო]ღვსევს (მ. ჯანაშვილი, აღვადგინე, 133) და სხვანი

ეს უკანასკნელები ჩვენ გვაძლევენ ბერძნული ნომინატივის ფორმას (*Πέρσευς*, *Ὀρφεύς* და სხვ.), ხოლო უხანო ფორმებში იმის ანალოგიურ ძოვლენასთან უნდა გვქონდეს საქმე, როგორიც ანიან სახელებში გვქონდა, ე. ი. ისინი შეიძლება ნომინატივიდან იყვნენ წარმოებული ხანის მოშორებით, რაც თავისთავად ვოკატივის ფორმასაც წარმოადგენს (მაგ. *Ἀχιλλεύς*).

თუკი სემი რა მიიყვანა რაჲ-ცოლად თჳსსა...“ გიორგი მონ. 4, 18; აგრეთვე 13, 26, 27). მართალია, პირველი სახელის ვოკატივი „ა რ ტ ე მ ი“ არის (*Ἄρεμ*), მაგრამ, ვფიქრობთ, აქ ანი ისეთივე წარმოშობისა უნდა იყოს, როგორიც -*ჟჲ*-იანი სიტყვების გადმოცემაში.

¹ აქ მხედველობაში გვაქვს მარტივი წარმოდგენა მწიგნობრისა, რომლის გაგებით ძირის მისაღებად საჭირო იქნებოდა მხოლოდ -*ა*-იგმის მოცილება, რომ მას ამით ბაზა შეეკმნა ქართული ფორმის საწარმოებლად.

-ონიანი სახელებიდან ჩვენ მხოლოდ ერთნაირი ფორმა გვხვდება:

აპპოლონ (ნ ე მ . 153, 26)

ზენონ (ხ ა ნ ძ თ . 71, 1) || ზინონ (ნ ე მ . 128, 3)

ილარიონ (ხ ა ნ ძ თ . 49, 14)

იპპონ (ნ ე მ . 24, 2)

კვირიონ (ქ რ ჯ ე ბ ი I, 75)

მარკიონ (გ . მ ო ნ . 234)

პლატონ (ნ ე მ . passim)

სიმონ (ა რ ი მ . 56)

სოფრონ (ი ე რ . 13, 15).

ამ სახელების ფორმის ერთსახეობა გასაგებია: მათი ბერძნული ძირი (ვოკატივიც) და ნომინატივი ერთნაირად -ონ'ით არის დაბოლოებული.

ამგვარად, ზემომოყვანილი მამაკაცთა სახელების ჯგუფების განხილვა ჩვენ გვარწმუნებს, რომ

1. ბერძნული (და აგრეთვე ბერძნულის გზით რომაული) მამაკაცთა სახელები ქართულში გადმოცემულია ორნაირად: სრული ბერძნული ნომინატივის ფორმით და შეკვეცილად.

2. შეკვეცილი ფორმების ორი დიდი ჯგუფი -ენიანი (ბერძნული -ენ) და -ინიანი (ბერძნული -ინ) წარმოშობილია ბერძნული ვოკატივის ნიადაგზე. ამნაირი ფორმები შეიძლება შეთვისებული იყოს ქართულში თავდაპირველად მხოლოდ ზეპირად, ბერძნებთან პირადი ურთიერთობის დროს, და შემდეგ ტრადიციად დამკვიდრებულიყოს ის მწერლობაშიც.

3. შეკვეცილი ფორმების დანარჩენი ჯგუფები შეიძლება შეთვისებული იყოს როგორც მწიგნობრულად, ისე ზეპირად: მეტად გავრცელებული -ინ-იანი (ხალხურად -ინ-იანი) სახელების გადმოცემა იმის საშუალებით ქმნიდა აღმქმელისათვის საფუძველს იმისათვის, რომ საკუთარი სახელის ფორმა ბერძნული ნომინატიური -ინ-იგმის-მოცილებით ეწარმოებინა საზოგადოდ, და არა მარტო -ინ-იანში, მით უმეტეს იმ შემთხვევაში, როდესაც უნდებოდა ფორმა ამავე დროს ვოკატივს წარმოადგენდა.

გეოგრაფიულ და წარმომავლობის სახელთა გადმოცემა ძველი აღთქმის ტექსტებში

ქართული გეოგრაფიული და წარმომავლობის სახელების წარმოება ძველი აღთქმის ტექსტებში ძირითადად ისეთივეა, როგორც ამავე სახელებისა საზოგადოდ ქართულ ენაში. მაგრამ ძველი აღთქმის სახით ჩვენ საქმე გვაქვს ნათარგმნ ტექსტთან, სადაც სათანადო სახელები (ისევე, როგორც საკუთარი სახელები) წარმოადგენს უცხო სიტყვის მეტ-ნაკლები სიზუსტით გადმოცემას. რიგ შემთხვევებში უცხო სიტყვა ფუძედაა მიჩნეული ქართული სახელისათვის. ამის გამო გეოგრაფიულ და წარმომავლობის სახელთა წარმოებისას ქართულ ტექსტში თავს იჩენს ზოგიერთი თავისებურება, რომელთა გათვალისწინებაც საჭიროა ქართული ბიბლიის ტექსტების ფილოლოგიური შესწავლისათვის.

1. გეოგრაფიულ სახელებს ებრაულ ენაში — ბიბლიის ორიგინალის ენაში — რაიმე საგანგებო მაწარმოებელი არა აქვთ. ხანდახან, მაგრამ არა ყოველთვის, გეოგრაფიულ სახელს ებრაულში გარკვეული შინაარსი აქვს, მაგ., **נַחֲלֵי** **חֵי** **בְּעֵל** — „სახლი უფლისაჲ“. ზოგჯერ ეს შინაარსი სიტყვის მეორეული გააზრების შედეგია. ყველა ამ შემთხვევაში ებრაული გეოგრაფიული სახელი ბიბლიის ამა თუ იმ თარგმანში ჩვეულებრივ მთლიანადაა ტრანსლიტერირებული. სახელის გადმოცემის ფონეტიკური სიზუსტე დამოკიდებულია, ერთი მხრივ, იმ ენის ბგერით შემადგენლობაზე, რომელზედაც ნათარგმნია ტექსტი, და, მეორე მხრივ, ტრანსლიტერაციაზე იმ ენაში, საიდანაც მომდინარეობს თარგმანი, მეორე მომენტი არსებითია ბიბლიის თითქმის ყველა ვერსიისათვის, გარდა ბერძნული სეპტანტისა, რადგან ეს უკანასკნელი უშუალოდ ებრაულიდანაა ნათარგმნი. შედარებით იშვიათად ებრაული გეოგრაფიული სახელები თარგმნილია.

გეოგრაფიული სახელების გადმოცემისას ქართულში ყველაზე უფრო ხშირია ასეთი შემთხვევა: სახელის ფუძეა ის, რაც ებრაულში მთლიანად წარმოადგენს გეოგრაფიულ სახელს (ბრუნვის ნიშნები სახელს ებრაულში საერთოდ არა აქვს). მაწარმოებელი სუფიქსი ასეთ სახელს ქართულში ჩვეულებრივ არ დაერთვის. გეოგრაფიული სახელები ებრაულში უმეტეს შემთხვევაში თანხმოვანზე ბოლოვდება, ამიტომ შესაბამისი სახელები ქართულში თანხმოვანფუძიანია და ტექსტში სათანადო ბრუნვის ნიშანს დაირთავს.

ბ ე თ ე ლ -

და უწოდა იაკობ სახელი ადგილისა მის, სადა-იგი ეტყოდა
მას ლმერთი, ბ ე თ ე ლ (ოშკ., მცხ.)¹: დაბ. 35,15

ებრ. bēl-'el בֵּל-אֵל, ბერძ. Βελιήλ.

და ნ -

დეგნა უყო ვიდრე და ნ დ მ დ ე (მცხ. და ა ნ ა დ მ დ ე): დაბ. 14,14

ებრ. dān דָּן, ბერძ. Δάν.

ფ ა რ ა ნ -

დაემკვდრა იგი უდაბნოსა მას ფ ა რ ა ნ ი ს ა ს ა (მცხ. ფ ა რ ა ნ ი ს ა):

დაბ. 21,21

ებრ. pāraṇ פָּרָאן, ბერძ. Φαράν.

ფ ო გ ო რ -

სახელი ქალაქისა მისისაჲ ფ ო გ ო რ (ოშკ., მცხ.): დაბ. 36,39

ებრ. pa'ur פֹּאֹר, ბერძ. Φόρα.

ქართული ფ ო გ ო რ საგრძნობლად განსხვავდება ებრაული pa'ur-საგან და ემსგავსება ბერძნულ Φόρα-ს. ეს უკანასკნელი შედეგია ებრაული פֹּאֹრ-ს მცდარი წაკითხვისა ბოლო ו-სა (w) და ר (r) გრაფიკული მსგავსების გამო. ასეთ წაკითხვას ხელს უწყობდა ისიც, რომ ებრაულში მართლაც გვაქვს გეოგრაფიული სახელი פֹּאֹר פֹּאֹר (რიცხვათა, 23,28 და სხვ.), რომლის კანონზომიერ გადმოცემას ბერძნულში სწორედ Φόრა ან Φορά წარმოადგენს (მახვილი ერთსა და იმავე სახელებში სეპტანტაში ხშირად მერყეობს მაშინაც კი, როდესაც ხმოვნები ერთნაირია). მსგავსი შემთხვევები, როდესაც ქართული იმეორებს ებრაულისაგან განსხვავებულ ბერძნულ წაკითხვას გეოგრაფიული ან საკუთარი სახელისას, საკმაოდ ბევრია. მაგ.:

ა ე დ ი ს

ძენი გადისნი... თაბუსამ და ა ე დ ი ს (ოშკ., მცხ.): დაბ. 46,16

ებრ. 'er' אֶרֶץ, ბერძ. Ἀρῆς, სომხ. Արֲհֵ

ა ბ ი რ ა

ძენი მაღამისნი: გეფარ და ა ბ ი რ ა (მცხ. ა ბ ი დ რ ა sic): დაბ. 25,4

ებრ. 'abir' אֲבִיר, ბერძ. Ἀβίρ, მაგრამ სომხ. Աբիր.

პირველ მაგალითში სეპტანტაში ებრაული r (ר) წაკითხულია d (ד)-დ, მეორეში, პირიქით, d (ד) წაკითხულია r (ר)-დ. ქართული წაკითხვა ოშკურ

¹ ფრჩხილებში ჩასმული სიტყვები მიუთითებს ბიბლიის რედაქციას, საიდანაც აღებულია მაგალითი. ოშკ. 978 წლის ათონური ბიბლიის ხელნაწერია (აქ გათვალისწინებულია როგორც მისი გამოცემული წიგნები, ისე დანარჩენი ხელნაწერი). მცხ. გულისხმობს „მცხეთის ბიბლიას“ (საქ. მუხ. ხელნ. A № 51). როდესაც გეოგრ. და წარმ. სახელები ერთნაირი ფორმითაა გადმოცემული ორივე ქართულ რედაქციაში, ტექსტი (დანარჩენ სხვაობათა აღუნიშნავად) დამოწმებულია ოშკური რედაქციის მიხედვით. თუ სახელთა გადმოცემა სხვადასხვაგვარია, იგი შესაბამისადაა აღნიშნული. მაგალითები ფსალმუნებიდან ამოღებულია საქ. მუხ. ხელნ. A № 38-დან. ფსალმუნთა ნომერი მითითებულია ქართული დანომვრის მიხედვით. ბერძნული-სათვის ვიყენებდით Swete-ს სეპტანტის გამოცემას, ებრაულისათვის — ბიბლ. საზ-ბის 1878 წლისა და სომხურისათვის — ვენეტიკის 1805 წლის გამოცემას.

ტექსტში მისდევს ბერძნულისას, მაშინ როდესაც სომხური განსხვავებასაც გვიჩვენებს.

2. სუფიქსი -ეთ. იშვიათად გეოგრაფიულ სახელს ერთვის ქართული სუფიქსი -ეთ. სისტემებზე გვხვდება იგი ასურეთ-ში:

წარვიდა შუამდინარედ ასურეთისა (ოშკ., მცხ.): დაბ. 28,6

ებრ. paddan 'arām 𐤑𐤕𐤁, ბერძ. Σαρξ.

ასურეთ-ში, როცა ის ქვეყნის სახელს აღნიშნავს, -ეთ სუფიქსი ყოველთვის გვხვდება (დაბ. 2,14 (მცხ.); 28,6; 28,7; 32,18; 35,9 და სხვ.). ასეთი მუდმივი ხმარება ქართული სუფიქსისა ამ სახელში იმით აიხსნება, რომ ასური ნიშნავს ასურეთის მკვიდრს, ასურელს; ამიტომ ამ ორი სახელის გასარჩევად გეოგრაფიულ სახელს -ეთ სუფიქსი აქვს დართული.

სხვა შემთხვევებში -ეთ აქა-იქ ჩნდება:

გერარ-ეთ-

... და დაეშენა (sic) ისაკ გერარეთს (მცხ.; ოშკ. გერარს): დაბ. 26,6

ებრ. g'arār 𐤒𐤕𐤕, ბერძ. γὰρ ἁρᾶρησιν... ἐν Γεράρῳ.

ჰინდო-ეთ-

არა ესწოროს მას ტპაზიონი ჰინდოეთისა (მცხ. ჰინდოეთისა):
იოზ. 28,19

ებრ. kūš 𐤍𐤕𐤔, ბერძ. τοπᾶζων Αἰθιοπίας.

დასახელებულ ადგილას ჰინდოეთი ბერძნული Αἰθιοπία ს შესაბამის გადმოცემად ვერ ჩაითვლება; შდრ. ესე გარე მოვლის ყოველსა ქუეყანასა ეთიოპიისასა (მცხ. დაბ. 2,14), სადაც გეოგრაფიული სახელი ქართული-სათვის უჩვეულოდაა ნაწარმოები: იგი ბერძნული Αἰθιοπία-ს განმეორებაა: ὁπότε ὁ ἀσυχλὸν παῖσιν τῶν γῆν Αἰθιοπίας. ებრაული kūš სეპტანტაში ჩვეულებრივ Αἰθιοπία-თია გადმოცემული¹.

3. სუფიქსი -ხტან. ზოგჯერ გეოგრაფიულ სახელებს ქართულში გადმოცოლილი აქვთ უცხო სუფიქსი -ხტან:

ასურასტან-

მოსცა უფალმან გსნაჲ ასურასტანსა (მცხ. ასურასტანელთა):
IV მეფ. 5,1

ებრ. 'arām 𐤑𐤕𐤁, ბერძ. ... ἔδωκεν Κύριος σαρρήσιν Σαρξ.

წარწყმედულ იყვნეს სოფელსა ასურასტანისასა: ეს. 27,13

ებრ. 'eres 'aššūr 𐤏𐤔𐤕 𐤕𐤕, ბერძ. ἐν τῇ χᾶρξ τῶν Ἀσσυρίων.

სახელები ასურეთი, ასურასტანი განურჩევლად იხმარება ქართულში ორი გეოგრაფიული სახელისათვის, რომლებიც ებრაულსა და ბერძნულში განსხვავებულია; ესენია: ებრ. 'arām 𐤑𐤕𐤁, ბერძ. Σαρξ, ერთი მხრივ, და, მეორე მხრივ, ებრ. 'aššūr 𐤏𐤔𐤕, ბერძ. Ἀσσυρία.

ესე ვალს წინაშე ასურეთსა (მცხ.): დაბ. 2,14

ებრ. kiḏmat 'aššūr, ბერძ. κατέστυν Ἀσσυρίων.

¹ Gezenius, Hebräische Handwörterbuch, მე-16 გვ., გვ. 339 b.

მოვიდოდა შუამდინარით ასურეთისათ: დაბ. 35,9

ებრ. mippadan 'rām מִּפַּדָּן רָאָם, ბერძ. παρεγέετο ἐκ Μεσοποταμίας τῆς Ἀσσυρίας.

ჰურიასტან-

ალეიდეთ ჰურიასტანად (ოშკ.): ეს. 7,6

ებრ. bihūda, ბერძ. εἰς τὴν Ἰουδαίαν.

რომელი მოელა ქუეყანისა მისგან უცხო თესლთაჲსა და ჰურიასტანისა (ოშკ., მცხ.): I მეფ. 30,16

ებრ. m'eres jehūda מְעָרֵשׁ יְהוּדָה, ბერძ. ἐκ γῆς Ἰουδα.

-სტან (stān) ფალაური სუფიქსია¹, რომელიც სომხურშიც გვხვდება. ბერძნულში (მით უმეტეს ებრაულში) იგი არ ჩანს. -სტან სუფიქსით ნაწარმოები სახელების არსებობა ქართულ ტექსტში უნდა აიხსნას ან მათი მომდინარეობით რომელიმე სხვა რედაქციიდან, ან, შესაძლოა, საქართველოში დამკვიდრებული სახელწოდების გამოყენებით.

4. ებრაული בָּבֶל bābel ბერძნულში მხოლოდ Βαβυλὼν ფორმითაა წარმოდგენილი. ეგვიპტე დაბოლოება გვაქვს ყველგან ქართულშიც: ბაბილონი, ბაბზლონი:

მდინარეთა ზედა ბაბზლონისათა მუნ დავსხედით და ვტიროდეთ (მცხ. ბაბილონისათა): ფს. 136,1

ბაბილონი (მცხ.): დაბ. 10,10

5. წარმომავლობის სუფიქსი -ელ. წარმომავლობის სახელები ყველაზე უფრო ხშირად -ელ სუფიქსითაა წარმოქმნილი: დამასკ-ელ-, ფერეზ-ელ-, ქანან-ელ- და სხვ. წარმომავლობის სახელებს სათანადო სუფიქსი აქვთ როგორც ებრაულში (mišrī—ეგვიპტელი, ფუძეა mišr—ეგვიპტე), ისე ბერძნულშიც (Μαδαινας—თემანელი, ფუძისაგან Μαδαν). ეს სუფიქსები ქართულში ჩვეულებრივ ჩამოცლილია. ამგვარად, ქართული წარმომავლობის სახელის ფუძეა ის გეოგრაფიული სახელი, საიდანაც ებრაულსა და ბერძნულში სათანადო წარმომავლობის სახელია ნაწარმოები:

მოაბელ-

ესე არს მამაჲ მოაბელთაჲ... (მცხ. მოაბელთა): დაბ. 19,37

ებრ. mō'ab מוֹאָב, ბერძ. Μωαβίτης (ὁμοῦς πατὴρ Μωαβιτῶν).

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ებრაულში ხშირად წარმომავლობის სახელის მაგიერ იხმარება საკუთარი ან გეოგრაფიული სახელი კრებითი მნიშვნელობით. ზემოთყვანილ მაგალითში mō'ab—მოაბ-ი ნიშნავს „მოაბელებს“, „მოაბელთა ტომს, ხალხს“. ამგვარი სახელი ბერძნულსა და ქართულში გადმოცემულია ხან წარმომავლობის სახელით, ხან კრებითივე მნიშვნელობით ნახმარი საკუთარი სახელით, ამასთან შეიძლება ბერძნულში ერთი იყოს, ქართულში კი მეორე. ასეთსავე სურათს ვხედავთ ებრაულ წარმომავლობის სახელთა გადმოცემისას.

¹ Grundriss der iranischen Philologie, ნაწ. I: Sal e m a n n, Mittelpersisch, გვ. 283.

ეფრემ- (ხალხი)

მოაკლდეს მეფობად ეფრემისი ერისაგან (ოშკ.): ეს. 7,8

ებრ. *jehat 'eprēm me'ām* (ד'הת ע'פ'רם מ'אם), სიტყვასიტყვით: „ეფრემი დაიღუპება [სხვა] ხალხთა შორის“, ბერძ. *ἐκλεψεί ἢ πασεία* 'Εφράμ ἀπὸ λαοῦ.

აღთქუმა ყვეს ბანაკმან იღუმეღელთამან და ისმაიტელთამან, მოაბ, აგარელთა (მცხ. აგარიანთა, H № 1798. აგარ), გებალ, ამონ და ამაღეკ... ფს. 82,7

ებრ. *jikrōtū 'ahalē 'edōm w'jism'elīm, mō'ab, w'hag'rīm, g'bāl, w'am-mōn w'māleq.*

ბერძ. *τὰ σκηνώματα τῶν Ἰδουμαίων καὶ οἱ Ἰσμαηλῆται, Μοάβ καὶ οἱ Ἀγγαρηνοί, Ναυβάλ καὶ Ἀμμὼν καὶ Ἀμαλὴκ.*

აკ ჩამოთვლილი ხალხების შვიდი სახელიდან ოთხი — მოაბ (შდრ. მოაბელ: დაბ. 19,37), გებალ, ამონ, ამაღეკ სამსავე ტექსტში მაწარმოებლის გარეშეა და კრებითი მნიშვნელობისაა. 'edōm ებრაულში კრებითი სახელია, ქართულსა და ბერძნულში მას ნაწარმოები წარმომავლობის სახელები შეესატყვისება: იღუმეღელი 'Ἰδουμαίσι. ისმაიტელის შესატყვისი ფორმები ებრაულსა და ბერძნულშიც ნაწარმოებია: *jism'elīm*, 'Ἰσμαηλῆται (ორივე მრავლობითში), ებრაულში ნაწარმოები *hag'rīm* ბერძნულშიც ნაწარმოებ 'Αγγαρηνοί-ს გვიჩვენებს, ქართულში კი ასეთ სურათს ვხედავთ: ერთ ხელნაწერში აგარელი წარმომავლობის სახელია ნახმარი, ხოლო მეორეში¹ საკუთარი სახელი აგარ კრებითის მნიშვნელობით; მცხეთისაში კი მოგვიანებით გავრცელებული ნაწარმოები აგარიანი გვხვდება.

6. ცალკე უნდა გამოიყოს წარმომავლობის სახელები, სადაც შემორჩენილია ბერძნული სუფიქსის ნაშთი.

ისმაელ-ი-ტ-ელ- || ისმაილ-ი-ტ-ელ- || ისმა-ი-ტ-ელ-

მოგზაურნი ისმაიტელნი ვაჟარნი მოვიდოდეს (ოშკ.) = აჰა (sic) ესე რა მოგზაურნი ისმაილიტელნი ვაჟარნი მოვიდოდეს (მცხ.): დაბ. 37,25

აღთქუმა ყვეს ბანაკმან იღუმეღელთამან და ისმაიტელთამან (ოშკ., მცხ.): ფს. 82,7

ებრ. *jism'elīm* ד'י'סמ'אל'— „ისმაელის ჩამომავალი“, ბერძ. 'Ἰσμαηλῆται, მრავლ. 'Ἰσμαηλῆται (καὶ ἄλλοι ἰσμηνοὶ Ἰσμαηλῆται... დაბ. 37,25), სომხ. *իսմայէլիցիք*.

მცხეთის ბიბლიაში ეს სახელი ჩვეულებრივ სრული ფორმითაა მოცემული: ისმაე/ილიტელ-, ოშკისაში კი ფუძისეული -ელ ყველგან ჩავარდნილია: ისმაიტ-ელ-

ელამ-ი-ტ-ელ-

ხოლო ელამიტელთა მოიღეს ფარები (ოშკ.): ეს. 22,6

¹ ს. ჯანაშიას სახ. საქ. მუზ. ხელნაწ. (H № 1798 X—XI საუკ. ფრაგმენტია ფსალმუნისა, შეიცავს ფს. 74—104, შიგადაშიგ აკლია. ტექსტი მისდევს A № 38 ხელნაწერის რედაქციას.

ჩემდა მომართ ელამიტელნი... მოვლენ: ეს. 21,2

ებრ. *לְאֵלָם דְּלָא* ელამელების მნიშვნელობით, ბერძ. *Ἑλαμαίτης*,
მრ. *Ἑλαμαίται*, სომხ. *Էլամայիք*.

თემან-ი-ტ-ელ-

მიუგო ელიფას თემანიტელმან (მცხ. თემანიტელმან): იობ. 15,1

ებრ. *temanī* תַּמָּנִי, ბერძ. *Θαυμαίτης*.

-ელ სუფიქსის წინ ტ ქართულში გადმოყოლილია ბერძნული წარმომავლობის სახელიდან, სადაც -της-ზე დაბოლოებულ სახელებში $\tau \leftarrow *t\alpha$. ეს სუფიქსი, რომელსაც ბერძნულში პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს, მამრობითი სქესის წარმომავლობის სახელებსაც აწარმოებს. ამ სახელებში მხოლოდობითი რიცხვის სახელობითში იგი -της ფორმას გვაძლევს¹. ბრუნებისას სუფიქსის ხმოვანი იცვლება, ამიტომაც, რომ მხოლოდ თანხმოვნური ნაწილია გადმოსული ქართულში. -της-ზე დაბოლოებული სახელები ბერძნულ ძველ აღთქმაში ბევრია, მაგრამ ბერძნული სუფიქსის ნაშთი ყოველთვის როდი გადმოჰყვება ხოლმე სახელს ქართულში.

ოდოლამ-ელ-

მწყემსი იგი მისი ოდოლამელი (ოშკ., მცხ.): დაბ. 38,12

ებრ. *ʾōdullamī* ʾוֹדֻלָּמִי, ბერძ. *Ὀδωλλამαίτης*.

სოდომ-ელ-

სოდომელნი გარე მოადგეს სახლსა მას (მცხ. სოდომელთა):
დაბ. 19,4

ებრ. *anše s'ēmōm* אַנְשֵׁי שְׁעֵמֹם — სოდომის კაცები, ბერძ. *οἱ Σοδομαίται*.

იობის წიგნში, სადაც თემან-ფუძისგან ნაწარმოები წარმომავლობის სახელი ხუთჯერაა ნახმარი, თემან-ი-ტ-ელ- მხოლოდ ერთხელაა (15,1 ოშკ., ბერძ. *Θαυμαίτης*), დანარჩენ შემთხვევებში თემან-ელ გვხვდება (2,11; 4,1; 6,19; 22,1), თუმცა ორჯერ ბერძნულ ტექსტში (4,1; 22,1) *Θαυμαίτης* არის. სომხურში ყველგან *Թէմայի* გვაქვს, სადაც სადაურობის მაჩვენებელია სუფიქსი -այი. ბერძნული სუფიქსის კვალი აქ არა ჩანს.

მიუხედავად ამისა, შეიძლება ითქვას, რომ -της დაბოლოების τ ხანდახან ქართულში ფუძისეულადაა მიჩნეული, როგორც ამას ისმაი-ტ-ელ, ელამ-ი-ტ-ელ, თემან-ი-ტ-ელ- სახელები გვიჩვენებენ. ზოგჯერ მსგავსი წარმოება სახელისა იქაც გვხვდება, სადაც ბერძნულში -της დაბოლოება არ არის; მაგ.:

მადიან-ი-ტ-ელ-

წარვიდეს კაცი იგი ვაჟარნი მადიანიტელნი (ოშკ.): დაბ. 37,28;

შდრ. მადიამელნი: წარმოვიდეს კაცი იგი მადიამელნი ვაჟარნი (მცხ.).

ებრ. *midjānīm* מִדְּיָאִיִּם, ბერძ. *οἱ Μεδιωνῆται*.

¹ K. Brugmann, Griechische Grammatik, მე-3 გამ., გვ. 201. მაგალითები ამგვარი წარმოებისა: *Ἰταλιώτης, πολίτης, Σιβαίτης* (იტალიის ვრთ-ერთი პროვინციის მცხოვრები) და სხვ., გვ. 202.

ისმაიტელ (ფუძისეული -ელ-ის ჩავარდნით) საკმაოდ გავრცელებული ფორმაა ქართულში. გარდა ბიბლიური ტექსტებისა, ის სხვაგანაც გვხვდება მაჰმადიანთა, არაბთა აღსანიშნავად¹. შეიძლება სადავო იყოს, უშუალოდ ბიბლიიდან მომდინარეობს თუ არა ეს სახელი, მაგრამ ბერძნული სუფიქსის ნაშთი გარკვეულად მიუთითებს მის წარმომავლობაზე. მსგავსი წარმოების სხვა სახელები, რომლებიც აშკარად ბიბლიიდან მოდის, არცთუ ისე იშვიათია ქართულ მწერლობაში: ლევ-ი-ტ-ელ-ი, სამარ-ი-ტ-ელ-ი და სხვა.

7. ჩანართი -ვ-. ებრაულთან შეპირისპირება გვიჩვენებს ზედმეტ მარცვალს ფუძეში ისეთ სახელებში, როგორიცაა ამორეველ-, გერგესეველ-, ქორეველ- და სხვ.

ამორ-ევ-ელ-

და მოწყდნეს... ამორეველი (მცხ. აღმორეველნი) იგი: დაბ. 14,7

ებრ. 'amōr 'אמור, სადაც ἰ სადაურობის მაჩვენებელია; ფუძეა 'amōr.

გერგეს-ევ-ელ-

ნათესავსა შენსა მისცე ქუეყანაჲ ესე... ქანანელნი და ეველნი და გერგესეველნი (ოშკ., მცხ.): დაბ. 15,21

ებრ. girgāš 'גרגש; ფუძეა girgāš.

ხორ-ევ-ელ-

მოწყდნეს ხორეველნი (მცხ.; ქორელნი ოშკ.): დაბ. 14,5—6

ებრ. hor 'חור; ფუძეა hōr.

ამ მაგალითებში ამორეველნი, გერგესეველნი და ხორეველნი პირდაპირი დამატებაა; იგი ბერძნულში აკუზატივში დგას. შესაბამის ადგილებში ვკითხულობთ: τὸν Ἀμορραῖον, τὸν Γερρεσῆον, τὸν Χορραῖον. სახელობითია Ἀμορραῖος, Γερρεσῆος, Χορραῖος.

და იხილა სუქემ, ძემან ემორისმან, ქორეველმან (მცხ.; შდრ. ოშკ. ქორელმან): დაბ. 34,2

ბერძნ. καὶ Ἰβὴν ἀπὸ τοῦ Σαχέμ ὁ Χορραῖος.

დიფთონგი აჲ, რომელიც ამ სახელებში გვხვდება, ბერძნულში მოგვიანებით -ე-დ წარმოითქმის. Ἀμορραῖος IX საუკუნეში ქართულად ასე იკითხებოდა: ამორ(რ)ეოს. აჲ უცვლელი რჩება ამგვარ სახელთა ყველა ბრუნვაში. ქართული ტექსტის მთარგმნელთა მიერ იგი სახელის ნაწილად უნდა ყოფილიყო მიჩნეული და აჲ-ზე დასრულებული ფუძისგან ნაწარმოები ქართული სახელი იქნებოდა ამორე-ელ, გერგესე-ელ და სხვა². ვ ჩართულია ორ ხმოვანს შორის, როგორც ხმოვანთგასაყარი: ამორე-ვ-ელ, გერგესე-ვ-ელ. ამგვარადვეა ნაწარმოები: ფარისეველ-ი, გალილეველ-ი და სხვ.

¹ „აბოს წამებაში“ ვკითხულობთ: „ქრისტემან ისმაიტელთა შორის, ვითარცა ვარდი ეკალთავან, გამოგარჩია“: წამებაჲ წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტესი ჰაბოსი, გამოც. კ. კეკელიძის მიერ: ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, 1935, გვ. 80.

² შდრ. გალილე-ელ-თა: ლ. 3,1 C; გალატე-ელ-თა: მოც. 16,6 Ⴑ.

შესაძლო იყო ვ-ს გაჩენა სხვაგვარადაც აგვეხსნა იქ, სადაც ევ მარცვლის შემცველ სახელს ბერძნულში შეესაბამება აკუზატივში დასმული სახელი, და დაგვეშვა, რომ ვ ქართულში მიღებულია აკუზატივის თ-ს უ-დ წაკითხვის შედეგად, სახელდობრ: *Περσέως*-ის *αἰσά=εუ*-ს ევ-ად წაკითხვით მივიღეთ გერგესეველ-იო; მაშინ ვ იმ სახელებში, რომელთაც ბერძნულში შეესაბამება არა აკუზატივში, არამედ სხვა ბრუნვაში მდგომი სახელი, ანალოგიით უნდა აგვეხსნა. ასეთი შესაძლებლობა ნაკლებ სავარაუდოა, რადგან მრავლობითი რიცხვის აკუზატივის თ ყველა ბრუნვაში არ გაჰყვება შესაბამის სახელებს; მაშასადამე, მისი ფუძისეულად მიჩნევა ტექსტის თარგმნისას უფრო ძნელი იქნებოდა. უნდა შეინიშნოს, რომ ქორევე-ელ-ის (დაბ. 34,2) შესაბამის სახელად ებრაულ ტექსტში გვხვდება არა *חור* *חור*, როგორც სხვაგან (დაბ. 34,2 და სხვა), არამედ წარმომავლობის სხვა სახელი: *חי* *חי*.

იხილა... სკემ... ქორეველმან (ოშკ. ქორელმან)

ებრ. *š'kem... haḥiwwi* *חור... חור*, ბერძ. *Σαχέμ... ὁ Χορραῖος*.

ებრაული *חי* *חי*-ს ქართული ეკვივალენტია ევ-ელ, ბერძ. *Εἰς*:

ასული ენანისი ეველისაჲ: დაბ. 36,2, ბერძ. *ἐν Ἐνάνισι*.

ბერძნული *Χορραῖος* ზემოდასახელებულ მაგალითში შედეგი უნდა იყოს ებრაული *ח* (*w*) და *ר* (*r*)-ს მიმსგავსებისა (ასეთი რამ ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული). *Ε*-ს მაგიერ *Χ* (დიფთონგის *υ* ებრაულ *w*-ს შეესაბამება *חי* *חי* ში) კანონზომიერი და ჩვეულებრივი შენაცვლებაა ებრაული *ח*-ს გადმოცემისას. ამგვარად, ებრაული *חי* *חי* *ח*-ს ნაცვლად (დაბ. 34,2) ბერძნულში ჩვენ ვხვდებით ებრ. *חור* *חור*-ს შესატყვის სახელს: *Χορραῖος*. ამის გათვალისწინება კიდევ უფრო ცხადს ხდის ქართული ქორეველის (resp. ქორელის) მსგავსებას ბერძნულთან.

გერგესეველ-ში ბერძნულის გავლენას გვიჩვენებს აგრეთვე ს, რომელიც ბერძნულ -*σ*-ს იმეორებს: ბერძნულს არ გააჩნია შიშინა სპირანტი *ჭ* და ამიტომ ებრაული *ჭ* ბერძნულ სახელებში ყოველთვის *σ*-თია გადმოცემული: ებრ. *girgāš* *גרגש*=ბერძ. *Γεργασ*, ებრ. *š'kem* *שכם*=ბერძ. *Σαχέμ*, ქართ. სკემ და მრავალი სხვა.

8. ისეთ ეთნიკურ სახელებს, როგორიცაა *ახურ-ი*, *ხპარს-ი* და *ჰინდო-ა*, მაწარმოებელი სუფიქსი სულ არა აქვს. ამ გარეგნულად მსგავსი სახელების წარმოების გარკვევა ბიბლიის მასალებზე არ შეიძლება, რადგან ისინი ბიბლიური წარმოშობისა არ არიან; შესაბამისი აღვილებში სხვა ეერსიებში ზოგჯერ სულ სხვა სახელი გვხვდება.

ჰინდო-

ერი ჰინდოთაჲ ესენი იყვნეს მუნ: ფს. 86,4

ებრ. *kūš* *כּוּשׁ*, ბერძ. *κουσ* *Αἰθιοπίας*

(შდრ. ჰინდოეთი: იობ. 28,19=Αἰθιοπία).

ასურ-

ასული ბათუმელისი ასურისაჲ (მცხ. ასურისა): დაბ. 25,20
 ებრ. 'ammī 'מַמִּי, ბერძ. τὴν Ἀσσυ.

სპარს-

მოციქულნი სპარსთანი ჩემდა მოვლენ (ოშკ.): ეს. 21,2
 ებრ. mādē מַדֵּה, ბერძ. οἱ παρθεῖς τῶν Περσῶν

ასური და სპარსი ხშირად გვხვდება ძველ ქართულ მწერლობაში¹. ამ ეთნიკური სახელების მატარებლებს ქართველები კარგად იცნობდნენ და, ჩანს, ბიბლიის ნათარგმნ ტექსტებში მათი ტრადიციით განმტკიცებული სახელები შეიტანეს. რაც შეეხება ამ სახელთა თავისებურ წარმოებას, მას ყველა ცალკეულ შემთხვევაში თავისი ახსნა უნდა დაეძებნოს.

¹ მაგალითები: „და იყო ვინმე დედაკაცი ერთი სპარსი მოგუ“ (იაკობ ცურტაველი: მარტყოლაჲ შუშანიკისი, გამოც. ი. აბულაძის მიერ, გვ. 34); „მოვიდა კაცი ერთი სპარსეთით“ („მარტყოლა წმიდისა ეგსტათი მცხეთელისა“; მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, გვ. 313); „აღდგეს ასურნი მთავარნი კაცნი“ (ც. თ., გვ. 316).

-ს ხმოვანზე დასრულებული ზოგი სახელის ფუძის აგებულებისათვის ქართულში¹

ქართულში გვაქვს მრავალი სახელი, რომელთაც ფუძე უმაჯრდებდათ -ს ხმოვანზე. ზოგ სახელში იგი ძირსეულად მიიჩნევა, ზოგშიც კი გვევლინება გარკვეული ფუნქციის მატარებელ სუფიქსად.

მაგალითად:

-ს 1. აწარმოებს კნინობით სახელებს და ძალიან გავრცელებულია მთის კილოებში (კაც-ს, ცხენ-ს, დელოფალ-ს)².

2. გამოხატავს ქონებას გარკვეული ტიპის სახელებში (წითელ ჭერანგ-ს ჯალათი, ერთი შავტარ-ს დანა...³).

3. გამოყენებულია აგრეთვე მსგავსების აღსანიშნავად ფერის, მოყვანილობის ან სხვა რაიმე ნიშნის მიხედვით (ქერ-ს, სვილ-ს, სვილი=კვავი, შვინდ-ს...)⁴.

4. ჩათვლილია მასუბსტანტივებელ სუფიქსად ფორმებში: თელოვნ-ს (|| თელოვანი), თხილოვნ-ს (|| თხილოვანი), წაბლოვნ-ს⁵.

5. რიგ სახელებში — ქვა, გზა, კმა, და, დედა, მამა და სხვ. — ფუძის ბოლო-კიდური ხმოვანი -ს დღეს ძირსეულად მიიჩნევა, მაგრამ თუ ისტორიულად მივუდგებით ჩამოთვლილ სახელებს და გავანალიზებთ მათ როგორც ძველი ქართული ენის, ისე სხვა ქართველური ენების მონაცემთა მიხედვით, მათშიც -ს გარკვეული ფუნქციის მატარებელი საწარმოებელი სუფიქსი აღმოჩნდება. იგი ამ სახელებში დეტერმინანტ სუფიქსად გვევლინება⁶.

ამათ გარდა ქართულში გვაქვს -ს ხმოვანზე დასრულებული რიგი სახელები (მელ-ს, თხუნელ-ს, ეახჩ-ს, ჰერ-ს...), რომლებშიც ისტორიული ანალიზის შედეგად გამოიყოფა -ს ხმოვანი, როგორც საწარმოებელი სუფიქსი. ეს სახელები ძველ ქართულში ბოლოთანხმოვნინანები იყვნენ, მათ ფუძეს დროთა განმავლობაში დაერთო -ს და ბოლოხმოვნინანებად იქცნენ. ასეთ სახელთა ისტორიის გათვალისწინება საინტერესოა ქართული ენის განვითარების შინაგანი კანონების შესასწავლად.

-ს უმეტესად ერთგის არსებითი სახელის ფუძეს.

¹ დაბეჭდილია.

² ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, ნაკვეთი პირველი, თბილისი 1942, გვ. 117, § 162.

³ იქვე, გვ. 123, § 163.

⁴ იქვე.

⁵ ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი: ენიმკის მოამბე, I, გვ. 218.

⁶ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი 1942, გვ. 7, 8, 9, 11, 12, § 5, 6.

I. ცოცხალთა აღმნიშვნელი არსებითი სახელები

მელ-(ი) → მელ-ა

მივედით და უთხარტ მელსა მას: ლ 13,32

მელთა ჯურელი უჩს: მ 8,20; ლ 9,58

მელი (ოთხფ.): საბა

ამჟამად იხმარება მელა¹.

კიბორჩხალ-(ი) → კიბორჩხალ-ა

კიბორჩხალი (თევზ.): საბა

კარავნი „ბერძნულად დუმიანს კიბორჩხალს ჰქვან“: საბა

კიბორჩხალა круглый рак: ჩუბ. ქართ.-რუს. ლექსიკ.

круглый рак ცხრაფეხა, კიბორჩხალი: მისივე, რუს.-ქართ. ლექსიკ.

მთხუნველ-(ი) → თხუნელ-ა

(არა წმიდა არს) მსუენი და მთხუნველი: ლევ. 11,30 (978 წ.)

მთხუნველისა ტუინი ცხუირთა უწთევ: ფანასკ. 26,33

მსგავს ხარ შენ თავუისა მის მთხუნველისა: ქართ. ცხ. 130₁₆

მთხუნველი ბრმა თავგი: საბა; დამოწმებულია ლევ. 11,30

თხუნველა თავგია, მიწას ქვეშ სთხრის: საბა

მთხუნველი, თხუნველა крот: ჩუბ. ქართ.-რუს. ლექსიკ.

თხუნელა: დათიკ. ქართ.-რუს. ლექსიკ.

მ-თხუნ-ველ-ი არის „თხუნ-ავ-ს“ ზმნის მიმღეობა. თავდაპირველად გამოყენებული უნდა ყოფილიყო მსაზღვრელად (თაგვ მთხუნველი).

თხუნვა გასვრა; შეთხუნვა შესვრა: საბა

ყოვლის სიბილწით მთხუნა, განმგოზა: გურამ. 305, ქვ.

ზღრ. მიმღეობები: გა-უ-თხუნ-ავ-ი და გა-თხუნ-ვ-ილ-ი.

მიბრძანე, მისი შემხები

ვინ დარჩა გაუთხუნავი? გურამ. 1-30₄

უწინდელი გათხუნვილი

დარჩა კაბდო, აღარ გარცხეს: იქვე, 51₁₁

ზღრ. მთხუნველი пачкун: ჩუბ.

თხუნელა ფორმაში დაკარგულია მდავთანხმოვნები. სიტყვის თავში თანხმოვანთა თავმოყრის გამო მ-ს დაკარგვა დასტურდება სხვა სახელებშიც.

მწავი → წავი: მწავის მსგავს არს: სახისმეტყ. 36 კც.

თქუა... მწავ-ძალლისა მდინარისაჲ: იქვე, კც₁

მწავი: საბა; მწავი, წავი, წვავი выдра: ჩუბ.

საბასთან დადასტურებულია აგრეთვე: მციყვი, მწვირე, მწუეტი, მხავ-სი; ახლა გვაქვს: ციყვი, წვირე, წვეტი, ხავსი.

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, ნაკვეთი პირველი, თბილისი 1942, გვ. 118, § 162

ყანჩ-(ი) → ყანჩ-ა

საძაგელ არს: ორბი და ყანჩი: ლევ. 11,13 (978 წ.)
ვითარ-იგი ყანჩმან შთაყვის სიღრმესა ყელი თვსი: ექუს. 101,₁₂
ყანჩი ოყარი: საბა
ყანჩი орел морской, гриф: ჩუბ.
ყანჩა цапля: დათიკ. ქართ.-რუს. ლექსიკ.
შდრ. მეგრულში ყანჩ-ი (გეგეჭკორის, ცხაკაიასა და ზუგდიდის რაიონები),
ყანჩ-ო (გალის რაიონი), ყანჩ-ე (აბაშისა და სამტრედიის რაიონები).

ძერ-(ი) → ძერ-ა

საძაგელ არს: ორბი და ყანჩი და ძერი: ლევ. 11,13 (978 წ.); შდრ.
ძერქორი: იქვე, 11,14
საბას შეტანილიაქვს ლექსიკონში როგორც ძერ-ი (დამოწმებულია ლევ.
11,15), ისე ძერა (დამოწმ. ესაია, 34,11). ძერი ახსნილია ძერა ფორმით.
ძერა, ძერი коршун: ჩუბ.
ძერა: დათიკ. ქართ.-რუს. ლექსიკ.

წიწილ-(ი) → წიწილ-ა

ხოლო ქათმისა მართვესა ეწოდების წიწილი: საბა (ნ. ქათამი).
(ეწოდების) ქათამთა, ფარშამანგთა და მისთანასა წიწილი: საბა,
ლექსიკ. (ნ. მართვი).
წიწილი ქათმის მართვი: საბა
მაშასადამე, დიდი ქართველი ლექსიკოგრაფი მხოლოდ წიწილ ფორ-
მას იცნობს.
დავიწყეთ, ვითა წიწილთა
უკრუხობითა, წკრტიალი: გურამ. 140,
თანამედროვე ქართულში უკვე წიწილა ფორმაა გაბატონებული; წი-
წილი გამოიყენება მხოლოდ გველის შვილის აღსანიშნავად: змеёныш გვე-
ლის წიწილი: რუს.-ქართ. ლექსიკ.

ყვინჩილ-(ი) → ყვინჩილ-ა

ყვინჩილი: საბა
(უწოდენ) დიდსა ჩიორასა ყვინჩილსა: საბა, ლექსიკ., ი. ყიფში-
ძისა და ა. შანიძის რედაქციით, დამოწმ. მათე 26,74; ჯრუჭ-პარხლისა და
ადიშის ოთხთავებში, აგრეთვე 1823 წელს მოსკოვს გამოცემულ ოთხთავში
საბას მიერ მითითებულ ადგილზე ყვინჩილის ნაცვლად ყველგან ქათამი
არის. ჩანს, საბას ოთხთავის სხვა რედაქცია ჰქონია ხელთ.
ს. იორდანის შვილის რედაქციით გამოცემულ საბას ლექსიკონშია:
*უწოდენ ყვინჩილსა, ცალკე კი შეტანილია ყვინჩილი.
ყვინჩილა петушок: დათიკ. ქართ.-რუს. ლექსიკ.

მურწ-(ი) → მურწ-ა

მურწი (მურწა В) თევზი: საბა
მურწა усаж, сняток (рыба): ჩუბ.

ჯინჭველ-(ი) { $\rightarrow$ ჯინჭველ-ა
 $\rightarrow$ ჭინჭველ-(ი) $\rightarrow$ ჭინჭველ-ა $\rightarrow$ ჭიანჭველ-ა

ჯინჭველი: საბა, დამოწმებულია იგავი 6,6, სადაც 1884 წლის გამოცემაში წერია: მივედ ჯინჭელის მიმართ, ზ მცონარო.

ზოგან ეს ადგილი ასე იკითხება: მიგუალებ ჯინჭელისა და ჭბაძვედ, ზ მედგარო: ა. შანიძე, კრესტომ. 60₁₂

სამი სახედ არს ჯინჭელისაჲ: იქვე, 60₁₄
 შდრ. ჯინჭველ-ლომი: ჯინჭველ-ლომი მოისპო, რამეთუ არა იყო მისა საზრდელი: იობ. 4,11 (978 წ.)

ჯინჭველნი მოსლვასა ზამთრისასა აგრძნობენ: ხრონ. 114₆

არიან... ვითარცა ფუტკარნი... და ჯინჭველნი: ნ. ემეს. 28₁₂

მსგავს არიან ჯინჭველთა: კიმ. I, 139₃₃

წმელთ ზედა პილო დაბადა, ჯინჭველი რა სარებია: შაჰ-ნამე, I, 1374₄

ფრინველ-ჯინჭველი დაბადა: იქვე, 1372₃

„შაჰ-ნამეს“ № 1505 ხელნაწერში ჭინჭველი ფორმაა ამავე ადგილას: ფრინველ-ჭინჭველი დაბადა.

ჯინჭველთაგან უმრავლესი — ვერ დაიტევს სიბრტყე ცისა: იქვე, 1901₄

ჭინჭველი: უსწორო კარაბ. 10₃₆

მსუსხევდა ჭინჭარნი, მიკბენდეს ჭინჭველნი: გურამ. 275₁₉; შდრ. ჯინჭველ-ა¹.

ჭინჭველ-ა, ჯინჭველი: ჩუბ.; ჭინჭველ-ა: დათიკ. ქართ.-რუს. ლექსიკ.

პეპელ-(ი) $\rightarrow$ პეპელ-ა

პეპელი (მწერი) საბა; დამოწმ. ლევ. 8,9.

დასდვა ვარშამაგსა მას ზედა წინაშე პირისპირ პეპელი იგი ოქროდ-საჲ: ლევ. 8,9 (978 წ.).

(ფრთესა)... პეპელთა და მისთანათასა ეწოდებიან ქერეჭი: საბა

შდრ. აგრეთვე საბასთან პეპელა: პეპელიკი ღამე სანთლის პეპელა. პეპელა: ჩუბ.

წურბელ-(ი) $\rightarrow$ წურბელ-ა

წურბელი: საბა; დამოწმ. იგავი, 30,15

წურბელი ჩაჰყოლია: ფანასკ. 96₂₅

წურბელი გამოვიდეს: იქვე, 96₃₉

ისი ჩაუყავ და ამა წურბელსა მოჰკიდეს: იქვე, 96₂₈; ნ. იქვე 96₃₉, 354₃₅, 417₃₁

მან ხუთი წურბელი მოასხმევინა: სიბ. სიცრ. 98₁

¹ არნ. ჩიქობავა, კანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფილისი 1938, გვ. 114; სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი 1942, გვ. 173, § 5—8.

თურე წურბელი მბმოს მოეკიდა და დახეთქა: იქვე, 98,
 შდრ. მეგრ. წურბელი.
 წურბელა: ჩუბ.; пиявка წურბელა: რუს.-ქართ. ლექსიკ.

ლოფორტქინ-(ი) → ლოფორტქინ-ა

ვითარ კოხლიოჲ და ლოფოტქინი ზღვსაჲ: ექუს. 82₁₀
 ლოფორტქინი (მძრომი): საბა
 ლოქორა — ზღვს ლოფორტქინი: საბა
 ლოკოკინა — წურილი ლოფორტქინი (მძრომი): საბა
 ლოფორტქინა байдарка: ჩუბ.
 Байдарка ლოფორტქინა: რუს.-ქართ. ლექსიკ.

მატრაკვეც-(ი) → მატრაკვეც-ა

მატრაკვეცი მგეგლის მგევალი: საბა
 მატრაკვეცა девка, служанка, принадлежащая какой-либо гам-
 деле или няньке ჩუბ.

ლაზლანდარ-(ი) → ლაზლანდარ-ა

ლაზლანდარი п. s. нахал: ჩუბ.
 ლაზლანდარა балагур: ქართ.-რუს. ლექსიკ.

ხუმარ-(ი) → ხუმარ-ა

ხუმარი მასხარა: საბა
 მასხარა სხვათა ენაჲ, ხუმარი ჰქვან: საბა
 მახიობელნი — ხუმარნი: საბა
 თავის ქმარს უზამს ასეთ ხუმარსა: გურამ. 259₄ ქვ.; შდრ. სახუმარ-
 ი განსაცხრომელი: საბა
 ხუმარა шут, шутник: ქართ.-რუს. ლექსიკ.

II. არაცოცხალთა აღმნიშვნელი არსებითი სახელები

წიფელ-ი || წიფელ-ა

რავოდენნი-იგი არიან აღმავალ სიმაღლედ... წიფელი: ექუს. 56₁₃
 წიფელი: საბა
 Бук წიფელი: რუს.-ქართ. ლექსიკ.
 ხმელი წიფელი: ვაჟა-ფშაველა, ტ. V, გვ. 86
 ა. მაყაშვილი: წიფელი, წიფელა бук, Fagus: ბოტ. ლექსიკ.

ურთხელ-ი || ურთხელ-ჲ || ურთხმელ-ი || ურთხველ-ა

ხე, რომელსა ლათინურად ჰქვან ერიკა, ურთხელსა ჰგავს: საბა
 ურთხელი (ურთხელი B) ძელი ულბოლველი, საჯი (ხე): საბა
 ურთხელი тисс: დათიკ. ქართ.-რუს. ლექსიკ.
 Негной-дерево ურთხელი, ურთხმელი: რუს.-ქართ. ლექსიკ.
 ურთხმელ-ა, ურთხველ-ა გავრცელებულია დასავლურ კილოებში,
 შდრ. ა. მაყაშვილი: ურთხელი тисс, негной-дерево, Taxus... კხ. უთხო-

ვარი, რქ., ლჩხ., იმერ., გურ. ურთხმელა, ურთხველა; მეგრ. ურთხელი; სვ. ურთხელ: ბოტ. ლექსიკ.

დაფნ-(ი) → დაფნ-ა

სულ დაფნი და ბზა იდგა: მოგზ. ეგრ. 29₁

დაფნი ბერძნულია, ქართულად რაფინდი ჰქვან: საბა; შდრ. მეგრ. დაფ-ი: ი. ყიფშ. მეგრ. ლექსიკ.

როგორც საბა აღნიშნავს, დაფნ-ი შემოსულია ბძყ-ი, ფუძეა ბძყ-. მას ქართულში ერთვის -ა.

ძეწნ-(ი) → ძეწნ-ა

გისტგნებლით საგრილსა ქუეშე მუხასა გინა თუ ძეწნსა: უდაბნ. 55₇ სვ. II₁₇

მოილოთ... ძეწნი და ტირიფისაგან რტოები: ლევ. 23,38 (საბას დამოწმებით 23,40).

ძეწნი და ძელქვა... ექუს. 56₃₀

ათრთოლდა, ვითა ქარისაგან ძეწნი: ვისრ. 19₁₂

და არს ესე ძეწნი: ფანასკ. 115₃₁; ნ. იქვე 386₇, 392₂₇

ძეწნი არს კაცთა მიერ დანერგული... საბა (ნ. ტირიფი).

ძეწნი ива: ჩუბ.

ძეწნა მტირალა ტირიფი ива вавилонская, и. плакучая: ა. მაყაშვილი, ბოტ. ლექსიკ., გვ. 69; სინონიმად დასახელებული აქვს ძეწნი (იქვე, გვ. 105), მესხურში ტირიფის სახელწოდებად მითითებულია ძეწნი (იქვე, გვ. 48).

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში იხმარება ძეწნა.

ტეგან(ი) → ტეგან-ა → ტეგნ-ა

ტეგანი ტარხუნა: საბა (დამოწმებულია ლუკა 11,42, სადაც წერია: რამეთუ ათეულსა აღიღებთ პიტნაკისასა და ტეგანისასა)

ესე ყოველი შეზავე ტეგანისა წყლითა... ფანასკ. 25₁

ამ ფორმის ამოსავლად აქვე ლექსიკონში ჩათვლილია ტეგანი.

ჩა(ა)გდე შიგ(ა)ნ ტეგ(ა)ნა და მარზანგოში: ფანასკ. 136₂₇

(აიღე) ტეგ(ა)ნა ნედლი: იქვე, 141₂₇

აიღე... ტეგნა: იქვე, 229₁₅, 230₂₇

აიღე ტეგნაის ზეთი: იქვე, 282₁₀

„წიგნ სააქიმოდ“-ში საკმაო რაოდენობით არის გამოყენებული როგორც ტეგანი, ისე ტეგანა → ტეგნა ფორმები, რომელთა შორის მნიშვნელობის მიხედვით არავითარ განსხვავებას არა აქვს ადგილი.

ტეგნა ფორმაში -ა ხმოვნის დართვის გამო ფუძეა შეკუმშული: შდრ. მწვანელითა თანა ტეგანი და პიტნა... აშუნია: 52₃₁

ნედლი ტაგანი (ასეა!) თავსა შემოსდვას: 62₁₀

სოსანი და ნედლი ტაგანი ზეთის ხილის ზეთითა შეაგბოლოს: 63₁₈

დრამინა და ტაგანი ერთგან შეგბოლოს: 74₃₃

ტეგანი ძმრითა აღუღოს: 197₇; ტეგანსა კამდეს: 227₁

ტაგანა და წმიდად დანაყოს და ცხვირთა შეუბეროს: 88₆

ფარფიონი და ტეგანა დასა ზეთი შესცხოს: 90₂₁
 ტეგანა და ხახვისა წყალსა... თანა აღულოს: 120₃₇
 პიტნა და ტეგანა და ძმრითა შეაგბოს: 140₃₁; ნ. 180₄₂, 197₃₇, 198₃₇...
 ივ. ჯავახიშვილის აზრით ტეგანი „ქართული არ არის, არამედ
 ამავე მცენარის დამახინჯებული ბერძნული სახელი ჰეგან-ონ-ია“¹.

ქურიმ-(ი) → ქურიმ-ა

შევასუათ... ქურიმი წყლითა: ფანასკ. 386₂₅
 ქურიმი გაქურცნილი იყოს: იქვე, 386₂₅
 მე მარგალიტსა მოგიმკი, თქვენ ქვრიმი დაგიტესია: ვ. ტყ. 1219₂
 ქვრიმი ფეტვი: იქვე, ლექსიკ.
 საბას ლექსიკონში ქვრიმა აქვს შეტანილი; დამოწმებულია „ვეფხისტყაოსანი“, განმარტავს: „ლომს ჰგავს, ფეტვია“.
 გვლდენშტედტის მიხედვით XVIII ს. მეორე ნახევარში ამ მცენარეს
 იმერეთში უკვე ქრიმა (Krimma) ჰრქმევია². რაჭაში XIX ს. დამლევამდე
 ითესებოდა მცენარე, რომელსაც ქვრიმა-ქადი ერქვა³.

პილპილ-(ი) → პილპილ-ა

პილპილი და დარაფიფილი... წმიდად გაგალოს: წიგ. სააქ. 118₄₅
 დანაყილი პილპილი ყატრანსა თანა გაპრიოს: იქვე, 135₃₁
 აილე... პილპილი შავი: ფანასკ. 7₁₀, 10₂; უსწორო კარაბ. 55₃₂
 მოილე მდოგუი და ქონდარი და პილპილა: ფანასკ. 6₄₀
 (აილე) პილპილა ერთი დრამი: იქვე, 48₄₀; ნ. აგრეთვე 53₁₃, 68₃₇
 და სხვ.; უსწ. კარაბ. 66₉
 პილპილი (ხე): საბა
 პილპილი ირან. کله فلفل.

ზაფრან-(ი) → ზაფრან-ა

არცა ლერწამი არს თესლოვან... არცა ზაფრანი: ექუს. 51₁
 ზაფრანსა ზედან ხუაფრიელად მარგალიტსა ასხმიდის: ვის. 200₁₈
 აწ ზაფრანი, ვის წინას ვერ ვარდი ჰგვანდის, ვერ ია: ვ. ტყ. 854₂
 (აილე) ზაფრანი ნახევარ დრამი: ფანასკ. 9₃₉; ნ. აგრეთვე: 14₂₆, 14₃₈,
 20₂₀, 22₂₂, 26₉ და სხვ.
 აილო... ზაფრანა: იქვე, 29₁; ნ. აგრეთვე 44₂₆, 47₂₆
 ამ ძეგლში პირველი „ფორმა (ზაფრანი) რაოდენობით გაცილებით
 სჭარბობს მეორეს (ზაფრანას).
 თუ საბრი უქამია ანუ ზაფრანი... ყუითელი იქნების: უსწ. კარაბ.
 13₂₇; ნ. აგრეთვე 54₂₆, 55₂₄, 80₂₂, 97₂₃

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი მეორე, ტფილისი 1934, გვ. 243; მ. კახაძე, შენიშვნები ძველი ქართული ენის ლექსიკიდან, მასალები საქართველო-სა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 29, თბილისი 1951, გვ. 129.

² ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი პირველი, ტფილისი 1930, გვ. 365.

³ იქვე.

(აილე)... ზაფრანა: იქვე, 70₃₀
 „წიგნ სააქიმოდ“-ში ზაფრანა ფორმა იხმარება (გვხვდება 47-ჯერ მაინც, ზაფრანი კი — ერთხელ).

ზაფრანი არაბ. ზაფარან (უსწორ. კარაბ. ლექსია).

ზაფრანა არაბ. ზა'ფარან (წიგნ. სააქ. ლექსია.).

ზაფრანა შაჰ-ნამე, I, 1603₄, 1627₅ სპ. ზაფარან.

ზაფრანა შაჰ-ნამე, II, 4266₄, სპ. ზაფრან და სომხ. *զափրան* (ნ. იქვე ლექსიკ.).

ზაფრანა კრკო (ბალ.): საბა

როგორც ვხედავთ, არაბულში, სპარსულსა და სომხურში იგი ბოლო-თანხმოვნიანი სახელია, ამ სახითაა იგი შემოსული ქართულში; -ა კი მას ფუძის ბოლოს შემდეგში უჩნდება.

თუთუბ-(ი) → თუთუბ-ა || თუთუბ-ო

დაურთვენ თ[ა]ნა ზოგნი... თუთუბსა: ფანასკ. 267₃

სუმაცი თუთუბსა ჰქუიან: იქვე, 130₄₀

აილე... თუთუბა: ფანასკ. 54₂₃; ნ. აგრეთვე 89₁₅, 116₂₇₋₃₈, 129₃₂ და სხვ.

საქამადსა ისრიმსა და თუთუბასა შეაქნევდეს: წიგ. საქ. 59₂₁; ნ.

აგრეთვე 96₃₈, 113₁₃, 117₃, 132₉ და სხვა.

თუთუბა მიეც: უსწ. კარაბ. 25₂₄; ნ. აგრეთვე 187₈

ორთა კაცთა ქონდეს ნუში, ნაუვი, თუთუბო: ქელმწ. კარის გარიგ. 15₅₁

ცოტად თუთუბო ვარდითა გაგალოს: წიგ. სააქ. 71₃₁; ნ. 136₄₄, 139₄

არს მთასა ამასა ზედა თუთუბო: ვახუშტი, 51₁₃

არს უტყ[ე]ო, თვნიერ ძეძუთა და თუთუბოთა: იქვე, 99₁₀

საბას თუთუბო აქვს ლექსიკონში შეტანილი.

თუთუბო *сумах*, რჭ. თუნთუბო, აჭ. თრიმლი, ინგ. სუმახ: ა. მაყაშვილი, ბოტ. ლექსიკ.

сумах თუთუბო: რუს.-ქართ. ლექსიკ.

თავდაპირველ ფუძედ უნდა მივიჩნიოთ ბოლოთანხმოვნიანი ფორმა თუ-თუბ, მიუხედავად იმისა, რომ იგი მცირე რაოდენობით გვხვდება. თუთუ-ბა || თუთუბო მეორეულია: ბოლოთანხმოვნიან სახელთა ბოლოხმოვნიანად ქცევა, როგორც აქ წარმოდგენილი მაგალითებიდან ჩანს, ქართულში ფაქ-ტია, პირიქით კი — ბოლოხმოვნიან სახელთა ბოლოთანხმოვნიანებში გადასვ-ლა არ შეიძლება.

თუთუბ-(ი) საინტერესოა იმით, რომ მის ფუძეს შეიძლება დაერთოს როგორც -ა, ისე -ო-ც. ამ მხრივ -ა და -ო ხმოვნის სახელის ფუძეზე დართვა ერთნაირი მოვლენა გამოდის.

ხვილ-(ი) → ხვილ-ა

ხვილი ქვაფი (ბალ.): საბა, ჩუბ.

მდრ. ხვილ-ა (|| ხვილი): ა. მაყაშვილი, ბოტ. ლექსიკ. (ნ. ჩვეულებ-რივი ქვაფი).

მოლოქ-(ი)¹ → მოლოქ-ა

აილოს... ველური მოლოქი და მარილი: ფანასკ. 26₃₃
 მოლოქი ბალბა, მოლოქი (ბალ.): საბა; დამოწმ. იობ. 24,24
 დაცნა ვითარცა მოლოქი სიცხესა: იობ. 24,24 (978 წ.)
 შდრ. მოლოქა, მოლოქი: ა. მაყაშვილი, ბოტ. ლექსიკ.

ოშოშ-(ი) → ოშოშა (კუთხ. ოშოშო || (ვ)ოშოშე)

ოშოში (ბალ.): საბა
 ოშოშა *буда, Clehoma hederacea L.* კხ. ოშოშო, იმერ. ოშოშუა,
 ლჩხ. ვოშოშე, გურ. ოშმეშა, მეგრ. ოშოშია: ა. მაყაშვილი, ბოტ. ლექსიკ.

კუნელ-(ი) (=სკუნელი: საბა, ჩუბ.) → კუნელ-ა (კილოებში)

კუნელი *бересклет, боярышник*: ჩუბ.
 კუნელი *боярышник, глос, Crataegus*, მთ., თშ., იმ., რკ., ლჩხ. კუ-
 ნელა: ა. მაყაშვილი, ბოტ. ლექსიკ.
 შდრ. ტომონიმიკური სახელი კუნელანი².

ძახველ-(ი) → ძახველ-ა (კილოებში)

ძახველი: საბა; ძახველი: ჩუბ.
 ძახველი *калина*, ქართ., კახ. ძახველა: ა. მაყაშვილი, ბოტ. ლექსიკ.
 სახელის ფუძეზე -ა ხმოვნის დართვის გათვალისწინებით შეიძლება გაირ-
 კვეს -ა-ზე დასრულებული ზოგი სახელის ფუძის ისტორია. ამ მხრივ მცენა-
 რეთა აღმნიშვნელ სახელთაგან ჩვენთვის საინტერესოა ღვია, შვრია. ფუძის
 აგებულების თვალსაზრისით ამათგან შეიძლება განვიხილოთ ტყვია³.
 ძველი ქართული ენის მონაცემთა მიხედვით თანამედროვე ფუძის მი-
 ლების სრულ სურათს იძლევა სახელი ტყვია. იგი მიღებულია შემდეგნაირად:

ტყვ-(ი) → ტყვ-ა → ტყვი-ა

დადგა წუერსა ჰორლისა თვისისა(სა) გრგოლი ტყვისსაჲ... ცეცხლი-
 თა განიდნო ტყვი იგი: ზღაპრ. ელენ. 26₃₂₋₃₄

ამ ნივთიერების სახელწოდებად ივ. ჯავახიშვილიც რამდენჯერმე
 ხმარობს ფორმას ტყვივი:

„დასაბეჭდავ მასალად ან საღებავი, ფერადი თუ მური, იხმარებოდა
 ხოლმე, ან რომელიმე ნივთიერება, მაგ. ცვილი, ან ოქრო და ტყვივი. უკა-
 ნასკნელ შემთხვევაში ბეჭედი ზედ საბუთზე კი არ იყო ხოლმე გამოყვანილი,
 არამედ განსაკუთრებით, როდესაც საბეჭდავი ლითონზე, ოქროსა თუ ტყვი-
 აზე იყო დაკრული, საბუთს ზონრით ეკიდა ხოლმე“⁴.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი მეორე, ტფილისი
 1934, გვ. 158.

² ა. შანიძე, ივ კილოს კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებში: საქართველოს
 სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. II, № 8, თბილისი 1941, გვ. 761.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიხანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა,
 წიგნი III, 1, ნაკვეთი მეორე: ქართული სიგელთამცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, ტფილისი
 1926, გვ. 72—73.

„ფულის ისტორიითგან კარგად არის ცნობილი, რომ ფულისათვის სხვადასხვა ნივთიერება ყოფილა გამოყენებული: ოქრო, ვერცხლი, სპილენძი, თითბერი... ტყვივი...“¹

მას ვერცარა გასტლის და ვერცარა გასტესს, და ტყუივა გასტესს. და ტყუივისა ჟღერსი არა არის რა: ფანასკ. 444₂₀

ჟფროს ტყვივისა რაჲ მძიმე იმყოფის: ისო ზირაქ. 22,15 (ბაქ. და 1884 წ.).

ტყვივაჲ ტყვია, Plumbum: წიგ. სააქ. ლექსიკ.

ტყვივაჲ 200₃₀, 226₁₁, 274₃₄, მითითებულია იქვე, ნ. index medicaminum, მაგრამ ამ მითითებულ ადგილებზე გამომცემელს ტექსტში რატომღაც ყველგან ტყვიაჲ შეუტანია.

„წიგნ სააქიმოჲ“-ს ხელნაწერში კი (№ 1274) ორ ადგილას ტყვივაჲ არის, ხოლო ერთგან ტყვიაჲ: კურნებაჲ მისი იგი-არს რომელ ტყვიაჲ ქვისა ზედა მოუსუას... წიგ. სააქ., ხელნაწერი № 1274, გვ. 533₁₀ (გამოცემაშია ტყვიაჲ: 200₃₀).

თხელი ტყვიაჲ ჩამოჰკიდოს: იქვე, 736₁₄ (გამოცემაშია ტყვიაჲ: 274₃₄).

თუ ცოტაჲ ტყვიაჲ ზურგსა გამოაბას, კარგია: იქვე, გვ. 604₁₅ (გამოცემაშია ტყვიაჲ: 226₁₁).

აილე დამწუარი ტყუია: ფანასკ. 336₁; ტყუივის ფერად იყოს: 20₉.

სამასი ლიტრი ტყვია ერთ მონას მიაბარა: სიბ. სიცრ. 53, ქვ.

ტყვია ბრპენი: საბა

ტყვია ა. пуля; ბ. (ლითონი) свинец; დათიკ. ქართ.-რუს. ლექსიკ.

ამგვარად, ტყვია ფორმა მიღებულია ჯერ ტყვე ფუძეზე ა ხმოვნის-დართვით და შემდეგ ორ ხმოვანს (ი-სა და ა-ს) შორის ვ თანხმოვნის დაკარგვით.

ი და ა ხმოვნებს შორის ქართულში ჩვეულებრივია ვ თანხმოვნის დაკარგვა: ღაანგრივა → ღაანგრია, ღაარღვივა → ღაარღვია... მსგავს პოზიციაში ვ თანხმოვნის დაკარგვა დასტურდება ძველ ქართულშიც:

ემშაკი იძლია: უდაბნ. 110 რ სვ. I₁₇: იძლია ← იძლივა.

ვ თანხმოვნის დაკარგვის გზით არის აგრეთვე მიღებული შვრია ← შვრივა (← *შვრივ-(ი)?).

ნაყოფიერებს ქორბალნი, ქრთილი, სელი, შვრივა: ვახუშტი, 35₂₁; ნ. იქვე 29₉₋₁₁, 38₁, 38₂₀, 68₃

შვრივა (ბალ.): საბა; შვრივა овец: ჩუბ.

შდრ. შვრივა თუშ-ფშავ-ხევსურულში: ა. მაყაშვილი, ბოტ. ლექსიკ.

შვრია: ქართ.-რუს. ლექსიკ.

ივ. ჯავახიშვილის აღნიშვნით, შვრია V—XII ს-ისა და შემდეგ-დროინდელ ქართულ ძეგლებში არსად არ გვხვდება². იგი ჩვენში შედარებით

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა, წიგნი III, 1, ნაკვეთი მესამე: ქართული საუბარ-საზოგადოებრივი ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, ტფილისი 1925, გვ. 7.

² ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონ. ისტ., წ. I, გვ. 361.

გვიან უნდა იყოს შემოსული¹.

გ თანხმოვანი დაკარგული ჩანს აგრეთვე ტვია ფუძეში:

ტვია გია (ხე): საბა; დამოწმ. ესაია 55,13

ტვია терн: ჩუბ.

ტვია мирт, мирта: დათიკ. ქართ.-რუს. ლექსიკ.

ტუია туя, Tuia: ა. მაყაშვილი, ბოტ. ლექსიკ.

შდრ. ტვ: ტვვისა წილ აღმოსცენდეს კვბაროზი და ღვვისა წილ მურტი: ესაია, 55,13 (ბაქ. და 1884 წ.).

* ღვვ-(ი) → *ღვვ-ა → ღვია

ზ. ფანასკერტელის „სამკურნალო წიგნის“ ლექსიკონში შეტანილია ფორმა ღუივი; მითითებულია 24,12, სადაც წერია: აიღე... ღუივისა თესლი (ნ. აგრეთვე 28₃₀).

მაშასადამე, ლექსიკონით ამოსავლად ნავარაუდევია ფუძე ღუივ- (ამ თხზულებაში სხვა შემთხვევებში მხოლოდ ღუია გვხვდება: 216₄₀, 216₄₃, 217₅, 372₂₇).

არარი ღვივისა კაკორსა ჰქვიან: უსწორო კარაბ. 194₉

ტვვისა წილ აღმოსცენდეს კვბაროზი და ღვვისა წილ მურტი: ესაია, 55,13 (ბაქ. და 1884 წ.).

და მასვე დღესა ჩამოიწია თორს და ღუივისტევს: ქართ. ცხ. 191₁₂

ღვა ხე ფოთელქაცვიანი: საბა

ღვია можжевельник, ქზყ. ღვიო: ა. მაყაშვილი, ბოტ. ლექსიკ.

დამოწმებულ წინადადებებში ეს სახელი ნათ. ბრუნვაშია წარმოდგენილი, რის გამოც ფუძის გამორკვევა ძნელდება. ნათ. ბრუნვის მიხედვით ფუძედ შეიძლება ვივარაუდოთ ღვივ- ან ღვივა. ღვივა ფორმის არსებობაზე მიუთითებს ღვია, რომელშიც გ დაკარგულია ტვია, შვრია ფორმათა მსგავსად. ფუძეში ამ გ თანხმოვნის არსებობას კი ადასტურებს ნათ. ბრუნვაში აღებული ღუივისა.

ქიზიყურში ამ სახელის ფუძეზე -ა ხმოვნის ნაცვლად -ო არის დართული.

ჩურჩხელ-(ი) → ჩურჩხელ-ა

სანახავი ძღვენი: ლელვი კეოტსა ზედა დაცმული, ჩურჩხელი: ჯელმწ. კარის გარიგ. 15₅₁

და ვითარცა ჩურჩხელნი დამოეკიდებიან ერთი-ერთსა: ექუს. 99₃₈

ჩურჩხელა ასხმული კაკალი: საბა

ფაწალ-(ი) → ფაწალ-ა

გინა ფაწალსა... მცირედ და წუთ-წუთ სულ-ვიკუეფით: ნ. ემეს. 120₁₀
ფაწალა ტყირპი: საბა; დამოწმ. ნემეს. 27.

ნამჯ-(ი) → ნამჯ-ა

ნამჯ-ი соломия: ჩუბ.; საბას არა აქვს.

соломинка ნამჯა, ჩალის ღერი: რუს.-ქართ. ლექსიკ.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეთნოგრაფიის ისტორია, წიგნი პირველი, ტფილისი 1930, გვ. 362.

ფუნთუშ-(ი) → ფუნთუშ-ა

ფუნთუში კეცში ნამცხვარი ფუნანი: საბა

ფუნთუში калац, нулка: ჩუბ.

ქაბაბი — ფუნთუში: საბა

კიდობანში ორი თეთრი ფუნთუში ძეგს: სიბ. სიცრ. 116, ქვ.

ფუნთუშა нулка, нулочка: ქართ.-რუს. ლექსიკ.

ქუნთრუშ-(ი) → ქუნთრუშ-ა

ქუნთრუში სენია, წითელასა ჰგავს: საბა

ქუნთრუშა корь: ჩუბ.

ღირღიტ-(ი) → ღირღიტ-ა

ღირღიტი მცირე გოგორა: საბა

ღირღიტი (პნიშნავს ფამფალაკს) ოსურშია ქართულიდან შესული:
ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტ. I, გვ. 235.

ღირღიტა колесо плуговое: ჩუბ.

გადი, გამოდი, გუთანო, ღირღიტავ, ბანი უთხარო (რაფ. ერისთავი).

ელნეთ-(ი) → ელნეთ-ა

ნიშანი მისი, რომელ ელნეთისაგან იყოს, იგი არს, რომელ ელნეთი მაგრად იყოს: წიგნი სააქ. 196₃; ნ. იქვე 198₂, 41

ქიქაძე მოჰკიდოს ელნეთსა: იქვე, 197₁₃, 40

ელნეთსა შემოსდვას: იქვე, 198₂₂

ელნეთი ელენთა: ნ. იქვე, ლექსიკ.

ელნეთა ღორთა და თევზთა ტყირპი: საბა

თხისურ-(ი) → თხისურ-ა

თხისური თივთიკი: საბა

(ეწოდების) თხისავე ქვეშე ღბილთა თმათა თხისური: საბა

თხისურა козий пух: ჩუბ.

ხუდარ-(ი) → ხუდარ-ა

მოილო... სუდარი: შუშ. XIX, 2

ხოლო სუდარი არა იბოვა: ქართ. ცხ. 48₆

პილოტანსა და ღომგულსა სუდარი აზეწარესა: შაჰ-ნამე, I, 335₃

სუდარი მკუდართ სახვეველი: საბა; დამოწმ. იოანე, 20, 7

სუდარი (lat.) саван: ჩუბ.

მის მტერთ ვახმარე სუდარა: ვ. ტყ. ჩანართი, 721₂

სუდარა саван: ქართ.-რუს. ლექსიკ.

ბლუჯ-(ი) → ბლუჯ-ა

(აილე) ლერწ(ა)მი ერთი ბლუჯი: ფანასკ. 219₃₀

თუითო ბლუჯი მოხ[ა]რშული ქერი და[უ]ყარე: იქვე, 220₂₈

ბლუჯი მუჭი, პეშვი, горсть: ჩუბ. ქართ.-რუს. ლექსიკ.

ბლუჯ-ი თითებმოხრილი ხელი, მუჭი, იგივეა, რაც ბლუჯა: გან-მარტ. ლექსიკ. I.

ძალ-(ი) → ძალ-ა¹

ძალი იგი მალლისაჲ ჰფარვიდა მას: უდაბნ. 162 v სვ. II₂₇

შენი არს... ძალი და დიდებაჲ: მ 6,13

ვცან ძალი განსრული ჩემგან: ლ 8,46

ძალი არა მაქვს ხელქმნილსა შენთა სიტყვათა სმენისა: ვ. ტყ. 881₂

ძალა ძლიერების ნაწილი: საბა; ძალა, ძალი: ჩუბ.

შაფართხელ-(ი) → შაფართხელ-ა

შაფართხელი კმიადი ნაცარში მცხვარი: საბა

ყურბეული — შა.ფართხელა/ი: საბა

ცილ-(ი) → ცილ-ა

აილე კუერცხის ცილი: ფანასკ. 318₂, 335₁₀, 335₂₉

კვერცხის ცილა გაურთი: იქვე, 62₃, 341₄₀

კუერცხისა ცილაში გან დაზილეთ: უსწორო კარაბ. 74₂₈

ცილა კვერცხის თეთრი გული: საბა

-ა ხმოვანი შეიძლება ზოგი ზედსართავი სახელის ფუძესაც დაერთოს; მაგალითად:

გრუზ-(ი) → გრუზ-ა

გრუზთა და ლულარქნილთა თმათა აღმოაცენებს: საქ. მუზეუმის ხელნაწ. A № 55, 2400, XI ს-ისა: „კაციისა შესაქმე“².

გრუზი თმა დახუჭუჭებით ქმნილი: საბა

გრუზა, გრუზი, adj. кудрявый, курчавый: ჩუბ.

გრუზა (გრუზასი), გრუზი (გრუზისა) ხშირი ხუჭუჭი (თმა): განმარტ. ლექსიკ. II.

გრუზა кудрявый: ქართ.-რუს. ლექსიკ.

кудрявый ხუჭუჭი, გრუზა: რუს.-ქართ. ლექსიკ.

ხუჭუჭ-(ი) → ხუჭუჭ-ა

ხუჭუჭი არს კრავის ტყავი: საბა; ხუჭუჭი кудрявый: ჩუბ.

ხუჭუჭი: ქართ.-რუს. ლექსიკ.

მას ჰქონდა ხუჭუჭი, ფისივით შავი წვერი: ა. ფადეევი, ახალგაზრდა გვარდია, თარგმანი პოლიო აბრამიასი, თბილისი 1949, გვ. 322

ხანგამოშვებით მოაბრუნებდა ხოლმე თავის ხუჭუჭა წვერით დაფარულ კაეისებურ სახეს: იქვე, 328.

-ა ხმოვნის დართვა მიმდებარის ფუძეზე

მშიშარ-(ი) → მშიშარ-ა

მშიშარი შიშის მოქმედი უპატიურად: საბა

მშიშარი ронкий, боязливый: ჩუბ.

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, ნაკვეთი პირველი, თბილისი 1942, გვ. 118, § 162.

² მოყვანილია ი. აბულაძის მიხედვით: „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან, ვ. ლელი: სტალინის სახ. თბ. საზ. უნივ. შრომები, ტ. 43, 1951, გვ. 139.

მშიშარა трус, робкий: ქართ.-რუს. ლექსიკ.

трус მშიშარა: რუს.-ქართ. ლექსიკ.

მატყუარ-(ი) → მატყუარ-ა

მატყუარი обманщик: ჩუბ.; საბას არა აქვს.

обманщик მატყუარა: რუს.-ქართ. ლექსიკ.

მკვეხარ-(ი) → მკვეხარ-ა || მკვეხარ-ე

მკვეხარე, მკვეხარი хвастливый, хвастун: ჩუბ. ქართ.-რუს. ლექსიკ.

მკვეხარა: ჩუბ.; хвастун მკვეხარა: რუს.-ქართ. ლექსიკ.

საქანელ-(ი) → საქანელ-ა

საქანელი ჩამოხმული თოკი თუ ლატანი: საბა

წყლის საქანელი ესე აოს სიღრმიდან წყლის ამოსადებელი: საბა
საქანელა качели: ქართ.-რუს. ლექსიკ.

სარჩობელ-(ი) → სარჩობელ-ა

შიშთელი სარჩობელი: საბა

შიშთელი არს საბელი სარჩობელი: საბა (ნ. საბელი)

სარჩობელი შიშთელი, виселица: ჩუბ. ქართ.-რუს. ლექსიკ.

სარჩობელაზე: ილია, თხზ. I, გვ. 406.

სარჩობელა виселица: ქართ.-რუს. ლექსიკ.

როგორც წარმოდგენილი მაგალითებიდან ჩანს, -ა ხმოვანი შეიძლება დაერთოს მიმლეობებს, რომლებიც ქცეულია არსებით სახელებად.

ამგვარად, ქართულში გამოიყოფა ა ხმოვანზე დასრულებულ სახელთა ერთი ჯგუფი, რომელთა ფუძეს ეს ხმოვანი ისტორიულად არ განეკუთვნებოდა.

-ა ხმოვანი, როგორც წარმოდგენილი მაგალითებიდან ჩანს, უმთავრესად დაერთვის არსებით სახელთა ფუძეს, რაც ამ ხმოვნის წარმომადგენლობის გასარკვევად ნიშანდობლივი უნდა იყოს. ზედსართავ სახელთა ფუძეზე -ა ხმოვნის დართვის მხოლოდ თითო-ორი მაგალითი გვხვდება (გრუზ-(ი) → გრუზ-ა, ხუჭუჭ-(ი) → ხუჭუჭ-ა). -ა ერთვის მიმლეობათა ფუძეებსაც, მაგრამ ისეთებს, რომლებიც უმთავრესად არსებით სახელებად არიან გამოყენებული (მთხუნველ-(ი) → მთხუნველ-ა → თხუნელ-ა, მშიშარ-ი → მშიშარ-ა...).

-ა დაერთვის როგორც ცოცხალთა, ისე არაცოცხალთა აღმნიშვნელ სახელებს. მაგრამ განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ის, რომ -ა ხმოვნის დართვის შემთხვევები ყველაზე მეტად მოდის მცენარეთა სახელებზე. ეს უკანასკნელი ტენდენცია განსაკუთრებით ემჩნევა ქართული ენის დიალექტებს.

ა. მაყაშვილის „ბოტანიკური ლექსიკონი“ ამ მხრივ ასეთ სურათს იძლევა.
ბაძგარი (საბა): ლჩხ., ოკრ., აჭ., ჭნ. ბაძგარი, ბაძგარა.
თუთა: იმ., რჭ., ლჩხ. ბუოლა, გურ., აჭ., ჭნ., მეგრ. ბუოლი.
ბრძამი: კხ. ბრძამა.

ბურჩხა: გურ., მეგრ. ბურჩხი, ჭნ. ბურჩხი.

ლიქა: იმ., გურ. ბურცხალა, ბურცხალი; მეგრ. ბურცხალე.

ბურწუმელი (საბა): იმ., რაჭ., ლჩხ. ეკალა, ბურწუმელა.

გლერძი (საბა): ქართ., ჯგხ. გლერძა.

დილხამი: მთ. დილხამა.

დიყი (დიყა: საბა): იმ. დიყა, აჭ. დილყა, მეგრ. დიყე.

იფანი (იფნი: საბა): კხ., ფშ., აჭ. იფნი, რჭ. იფნა.

მახოზელი: ქართ., კხ. მახოზელა.

ყოლო (საბა): მთ. მჟვალი, მჟოლი, მესხ. ჟვალა; ზმ.რჭ. ყოლა.

რომელი საუკუნიდან შეინიშნება -ა ხმოვნის დართვა სახელთა ფუძეზე? 2

საბას დროს ამ მოვლენას ნაწილობრივ რომ ადგილი ჰქონია, ამას ადასტურებს მის მიერ ლექსიკონში შეტანილი -ა ხმოვანდართული სახელები: მთხუნველი || თხუნელა, ძერი || ძერა, მურწი || მურწა, შაფართხელი || შაფართხელა, ზაფრანა, ტყვია, ჩურჩხელა, ელენთა, ძალა; ცილა, ქვრიმა, რომელთა-ნაც დამოწმებულია „ვეფხისტყაოსანი“, სადაც ამის ნაცვლად ქვრიმა ფორმაა.

ზოგი სახელი საბასთან -ა ხმოვნის გარეშე გვხვდება; ასეთებია: მელი, ყანჩი, წიწილი, ჭინჭველი, ლოფორთქინი, წურბელი, მატრაკვეცი, დაფნი, ძეწნი, ტეგანი, პილპილი, მოლოქი, ფუნთუში, ქუნთრუში, ღირლიტი და სხვ. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ თითქოს ესენი წინა საუკუნეების ძეგლებში -ა ხმოვნით არ გვხვდებოდნენ; მაგ., ტეგანი -ა ხმოვნით ტეგანა || ტეგნა დიდი რაოდენობითაა მოცემული სამკურნალო წიგნებში (ზ. ფანასკერტელი, „სამკ. წიგნი“ და „წიგნი სააქიმოა“). ზოგჯერ -ა ხმოვნის დართვის შემდეგ ფუძის შეკუმშვასაც კი აქვს ადგილი (ტეგნა).

სახელის ფუძეზე -ა ხმოვნის დართვა მე-17 საუკუნეზე ადრეა დაწყებული. ამაზე მიუთითებენ ზემოდასახელებული სამკურნალო წიგნები, რომელთა ხელნაწერები მე-14—15 საუკუნეებს უნდა განეკუთვნებოდნენ. ამათში ტეგანა || ტეგნა ფორმა რაოდენობრივად სჭარბობს ტეგან ფორმას. ამავე თხზულებებსა და „უსწორო კარაბადინში“ პილპილ-, ზაფრან ფუძეების გვერდით გვხვდება პილპილ-ა და ზაფრან-ა¹. „წიგნი სააქიმოაში“ ზაფრანა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 47-ჯერ მაინც გვხვდება, ზაფრან- კი ერთხელ, იმ დროს, როდესაც „ექუსთა დღეთაში“, „ვისრამიანსა“ და „ვეფხისტყაოსანში“ ის მხოლოდ ზაფრან ფუძით არის წარმოდგენილი.

ყურადღება უნდა მიექცეს იმასაც, რომ ზოგ სახელს -ა ხმოვნის ნაცვლად შეიძლება მოუდიოდეს -ა ან -ე ხმოვანიც (თუთუბ-: თუთუბ-ა || თუთუბ-ა; მარჯუენ-: მარჯუენ-ა || მარჯუენ-ე). ქართულში გვაქვს სახელის ფუძეზე -ე ან -ა ხმოვნის დართვის შემთხვევებიც (კუთხ-(ი) → კუთხ-ე..., წვერ-(ი) → წვერ-ა... მაგრამ ამაზე სხვაგან). მაშასადამე, ფუძეზე -ა ხმოვნის დართვა განცალკევებით არ დგას.

-ა და -ე ხმოვანთა ერთნაირ წარმომავლობაზე მიუთითებენ ფორმები:

მარჯუენ-(ი) || მარჯუენ-ა || მარჯუენ-ე¹.

¹ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი 1942, გვ. 28—29, § 10.

მარცხენ-(ი) || მარცხენ-ა || მარცხენ-ე¹.

მარჯუნ-ა || მარჯუნ-ე და მარცხენ-ა || მარცხენ-ე ფორმებს თავდაპირველად ბოლოკიდური -ა ან -ე ხმოვანი არ უნდა ჰქონოდათ. ამას ადასტურებს ზოგჯერ ამ ხმოვნების გარეშე გამოყენებული ფორმები:

მ[ა]რჯუნა ბეჭი და მ[ა]რჯუნა კელი მძიმედ ედგას და მ[ა]რჯუნ-სა გუერდსა სჩუერდეს: ფანასკ. 217₃₁

მარჯუნით უჯდა ჭირო და მარცხენსა მკარსა შაპრო: ვის. 167₁₃;
შდრ. ქართ. მარჯუნ-ი) და მეგრ. მარცხენ(ი)².

ქვემოიშვრულშიც გვხვდება მარჯვენ-ი („გაუხმა მარჯვენი“).

მარჯუნა — მარჯუნე და მარცხენა — მარცხენე ფორმათა ფუნქციურ ერთნაირობაზე მიუთითებენ წინადადებები:

კელი მარჯუნაა განჯმელ ედგა: ლ 6,6 C

წარკუეთა ყური მარჯუნაა: ი 18,10 C

და თუ მარჯუნეა კელი შენი გაცთუნებდეს, მოიკუთეთ იგი:
მ 5,30

უკუეთუ თუალი შენი მარჯუნეა გაცთუნებდეს შენ, აღმოილე იგი:
მ 5,29

მარჯუნასა მკარსა მორიდა ზაქარია მკარგელმან: ისტ. და აზმ. შარავანდ. 127₁₇

უწინარეს მარჯუნესა მკარესა მესხთა შეკუთრეტეს ზღუდე: იქვე, 135₈.

ა. შანიძე რიგ სახელებში (ძალ-ი და ძალ-ა, პირ-ი და პირ-ა, ძირ-ი და ძირ-ა...) -ა ხმოვანს თვლის კნინობითის ფორმის საწარმოებელ სუფიქსად³.

თანამედროვე ქართულში ფუძის ბოლოკიდური -ა ხმოვანი ზოგ სახელში შეიძლება მართლაც უკავშირდებოდეს კნინობითის საწარმოებელ -ა სუფიქსს, მაგრამ ამ მოსაზრების გავრცელება გაძნელებოდა ჩვენ მიერ გაანალიზებულ ყველა სახელზე, რადგან, ჯერ ერთი, საეჭვოა, რომ ამ სახელებიდან ყველას მოეპოვებოდეს კნინობითის ფორმის წარმოების შესაძლებლობა და, მეორე, -ა ხმოვნის მსგავსად სახელებში შეიძლება გამოიყოს -ე და -ო ხმოვნებიც, რომელთაც კნინობითის წარმოებასთან არაფერი აქვთ საერთო.

ქართულში -ა, -ე და -ო ხმოვნებით სახელთა ფუძის ერთნაირი სახის გართულებასთან უნდა გვქონდეს საქმე, ამიტომ სახელთა ფუძეზე დართულ ამ ხმოვანთა ფუნქციის გამორკვევა შესაძლებელია ერთ ასპექტში მოხერხდეს.

¹ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი 1942, გვ. 56, § 19; გვ. 94, § 37.

² იქვე, გვ. 29, § 10.

³ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, თბილისი 1953, გვ. 122, § 162.

-ს-ზე დასრულებული ზოგიერთი სახელის გრუნებისათვის ქვემოთმოყვანილი¹

საზოგადო სახელების მხოლოდობით რიცხვში სახელობითი ბრუნვის ნიშანი -ი ფუძისეული ხმოვნის (resp. -ა-ს) შემდეგ ძველ ქართულში „სუსტდება, მარცვლიანობას კარგავს და ა-ედ იქცევა“, ხოლო საშუალო და თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში, დამავალი დიფთონგის დაშლის გამო, სავსებით ქრება. ასეთ შემთხვევაში ფუძის ბოლოკიდური ხმოვანი (resp. ა) ყოველთვის უცვლელად არის დაცული; ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნისეული -ი- ხმოვნით დასრულებულ ფუძეებთან შენახულია, თუ სახელი ბოლოკვეცილია, მაგრამ იცვლება, თუ ის ბოლოუკვეციელია, ძველ ქართულში² ა-დ, რომელიც საშუალო და თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში, ისევ დიფთონგის დაშლის გამო, უკვალოდ ქრება; ანალოგიური მდგომარეობა გვაქვს მოქმედებით ბრუნვაში³.

ძველ ქართულში -ა ხმოვნით დასრულებულ საკუთარ სახელებს ისევე, როგორც საერთოდ საკუთარ სახელებს, სახელობითში ნიშანი არ ჰქონია. არა აქვთ მათ სახელობითის ფორმანტი არც თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში. ნათესაობითში აქ ისეთივე მდგომარეობა გვაქვს, როგორიც ბოლოუკვეციელ საზოგადო სახელებთან, ე. ი. ძველ ქართულში ბრუნვის ნიშნის -ი- იქცევა -ა-დ, საშუალო და თანამედროვე ქართულში კი ეს ა (დიფთონგის დაშლის გამო) უკვალოდ იკარგება. მოქმედებით ბრუნვაში თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში ბრუნვის ნიშნის -ა- (←-ი-) აგრეთვე არ მოიპოვება.

¹ დაბეჭდილია ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ორგანოში: „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, ტ. V, 1953, გვ. 183—192.

² ძველ ქართულში „... როცა ხმოვანზე გათავებულ ფუძეს ერთვის -ი, როგორც ბრუნვის ნიშანი სახ.-ში ან როგორც ბრუნვის ნიშნის ნაწილი ნათ-სა და მოქმ-ში, იგი (თუ რომ თვით ფუძის ბოლოკიდური ხმოვანი შენახულია) სუსტდება, მარცვლიანობას კარგავს და ა-ედ იქცევა...“: ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა (ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, შედგენილი ა. შანიძის, ალ. ბარამიძისა და ილ. აბთლაძის მიერ), 1947, გვ. 237, შენიშვნა მესამე.

³ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა, I, მორფოლოგია, 1930, გვ. 29, 31.

აგრეთვე არნ. ჩიქობავას წერილი: სახელთა ბრუნვის ისტორიიდან ქართულში: ფუძეუკვეც სახელთა ნათესაობითისა და მოქმედებითის ფორმანტთა ევოლუციისათვის; სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 1942, XXIII, გვ. 77; აქვე, გვ. 245.

სხვაგვარი მდგომარეობა გვაქვს - ხმოვანზე დასრულებული სახელების ერთი წყების ბრუნებისას ქვემოიმერულში, სადაც ფონეტიკურ ცვლილებათა სხვა თანამიმდევრობას უჩენია თავი. მხედველობაში გვაქვს ისეთი სახელები, როგორიცაა: დეიდუ, ბაბუე, ნათლიე, ბიბიე, კერიე, რუშავე, გოგიე, კოწიე, ღუნჯე, შავტუხე, სემტერე...

რა წარმოშობისაა სახელობითის, ნათესაობითისა და მოქმედებითის ამგვარი ფორმები: კერიე, კერიეს, კერიეთ; კოწიე, კოწიეს, კოწიეთ¹; ჭრელთვალე, ჭრელთვალეს, ჭრელთვალეთ, რომლებიც გვხვდება ქვემოიმერულში?²

საწყისი ფორმები ამ ტიპის სახელებისათვის უნდა ყოფილიყო ასეთი: ეკლესია³; კერიაი (კერიანის, კერიაით); კოწიაი (კოწიანის, კოწიაით); ჭრელთვალაი (ჭრელთვალანის, ჭრელთვალაით). მართლაც, ქართლურში, ქვემოკურულში, შუაიმერულ კილოკავში (ოკრიბულის გამოკლებით) და სხვაგან გვხვდება ფორმები: ძროხაი, სიტყვაი⁴, ბურჩხაი, კერიაი... უნაგერაი⁵, ეკალაი... ლობიაი, დანაი, თესჯერაი, ტომარაი... ელიჩაი, ანიჩაი, ნოდარაი, კორეიკაი, გიგლაი, კოწიაი და სხვ.

მოვლენის განვითარების ეს პირველი საფეხური ქვემოიმერულში უკვე არ გვხვდება...

დროთა განმავლობაში სახელობითი ბრუნვის -ი, ნათესაობითი ბრუნვისა და მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნისეული -ი- ქვემოიმერულში კი არ დასუსტებულა და ქცეულა -ი-დ, როგორც ესა გვაქვს ძველ ქართულში, არამედ ფუძის ბოლოკიდური -ა (ნაწილობრივი ასიმილაციის გზით, შეუცვლია -ე-დ.

განვითარების ამ საფეხურის მაგალითებს ქვემოიმერულში⁶ ახლაც შეგვხვდებით, ოღონდ ასეთ შემთხვევაში -ი- უკვე მეტად შესუსტებული ჩანს, მარცვლოვანი კი ჩვეულებრივ ლექსებში უნდა იყოს; მაგ.:

„ჩემი ძროხა კახელე ი ფეხს მეიტეხს აქანეი“ (ნ. ლორთქიფანიძე, იმერი, 163).

„კოწილეის ლალანა ხან ვარდება, ხან არა“ (სამტრედია, სოფ. დიდი ჯიხაიში).

სხვა შემთხვევაში ი გადახრილი უნდა იყოს -სკენ, ამიტომ ლიტერატურული მაგალითები: „...ნიკორეი მაინც გამეძლო“ (ნ. ლორთქიფანიძე, იმერი გვ. 174), „...ბალანეი მოგიკვდება“ (იქვე, გვ. 70), „აბა შენი მუ-

¹ თანამედროვე ქართლის ზოგიერთ კილოში, მათ შორის ქვემოიმერულსა და გურულში, ხმოვანზე დასრულებული საკუთარი სახელები გათანაბრებულია საზოგადო სახელებთან ამიტომ საკუთარ სახელებს (გოგიე, კოჩილე და სხვ.) ვიხილავთ საზოგადო სახელებთან (კერიე, დანე და სხვ.) ერთად.

² ვუკ. ბერიძე, სიტყვის-კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა: Материалы по истиническому языкознанию, VI, სპბ. 1912, გვ. IV.

³ შ. ძიძიგური, ხმოვანთა კომპლექსების ფონეტიკურ პროცესთა საფუძველი ქართულ კილოებსა და ზანურში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, 1946, გვ. 22, 23.

⁴ ვ. თოფურიძე, ქართლური: არილი, გვ. 138.

⁵ ს. ჯღენტე, გურული კილო, გვ. 207.

⁶ შ. ძიძიგური, დასახელებული შრომა, გვ. 23.

ნიათი ზაქარიეი ჯობია კი!" (იქვე, გვ. 165), მოვლენის ზუსტ სურათს არ უნდა ასახავდნენ...

ამ მოვლენის განვითარების შემდგომი საფეხური უნდა ყოფილიყო დიფთონგიზაციის პროცესი, კერძოდ, ეს კომპლექსის ეს კომპლექსად ქცევა. ეს საფეხურს დღესაც ვხვდებით ქვემოთმოყვანილში:

სახ.: ...შეხედავ, ღვარძგილედა თლათ (სოფ. ღანიო-ქუტირი); ი ბაღანეა გლაზა ალაგას ჯის (სამტრედიის რაიონი, სოფ. დიდი ჯიხაიში); თურმე იმას, რამდენი ჩაღღერედა, სუ ცოდნია (იქვე); ისთე ჩასურსნეს, ერი ფინჩხეა არ დარჩენილა (იქვე); „რაფა შიშკალიფეა მოხვალ, ვის ერიდები“ (გ. ბერიძე, სიტყვის-კონა, გვ. 56); „ამდენი სირბილით დვინქი-პეა ჩაასქდა“ (იქვე, გვ. 51); „დღეს ფანტელ-ფანტელეა თოვდა“ (იქვე, გვ. 44); „გეგერიათ სარსალეა“ (გვ. 38) და სხვ.

ნათ.: ჯიშადე მაშიდეს და დეიდეს ქმარია (სოფ. დიდი ჯიხაიში); ნუ არიხინეთ, იმანო, ტატუნა, მა კარდალეს ტარს, დააყენე!.. (იქვე); არ იცნო მაგან დილეს გათენება! (ხონის რაიონი, სოფ. ივანდიდი) და სხვ.

თანდებულიანი ნათესაობითი: ...ქარ მოუტენია.. კალათეაზა (<*კალათესდა) ტარი! (სოფ. დიდი ჯიხაიში); ამ ბაღანეაზა სუ კბილები ჩოუნტროვიათ (სოფ. ივანდიდი); დილესა გაამზადე (ქუთაისი) და სხვ.

მოქმ.: შემეიტანე წყალი კარდალესთ... დროზე (სოფ. დიდი ჯიხაიში); ვაიმე, დედაია, რეზოიამ დანეშთ ხელი მომჭრა! (ხონი) და სხვ.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ქვემოთმოყვანილ დასავლეთის ზოლში (კულაში, ჩხენიში...), სადაც, როგორც ჩანს, -ი დაბოლოებას (სახელობითში...) შედარებით დიდხანს შეუნარჩუნებია მარცვლიანობა, დასტურდება განმეორებითი ასიმილაციის შემთხვევები, მაგ. გვხვდება მაშიდი || მაშიდი, მიღებული მაშიდეი ფორმიდან, ერეში || ერეში მიღებული ერეში-დან, დეიდი || დეიდი მიღებული დეიდი ფორმიდან (შდრ. აქანი მომდინარე აქანეი-დან, იქინი — იქინეი-დან, უკანი — უკანეი-დან...) და სხვ., რასაც მხარს უჭერს ქვემოთმოყვანილ ასეთი ფაქტები¹: გიიწე, იიწე, ჩიიწე; გიიხე, ჩიიხე; ჩიიხი; წიიცხე და სხვ. ამგვარად, თუ ქვემოთმოყვანილში -ი სრულმარცვლიანია, მას ძალუძს წინა -ე-ს -ი-დ ქცევა, ხოლო თუ ამ პროცესს ადგილი არა აქვს, ექვს ქვეშ დგება -ი-ს სრულმარცვლიანობის საკითხი. ყოველ შემთხვევაში, ეს ასე უნდა იყოს, საერთოდ თუ არა, ქვემოთმოყვანილ დასავლეთ ნაწილში მაინც.

ამ მოვლენის განვითარების მომდევნო საფეხური უნდა ყოფილიყო ის, რომელიც სალიტერატურო ქართულმა ენამ (საერომ) განვლო ჯერ კიდევ XII—XIII საუკუნეებში². აქ ლაპარაკია დიფთონგის დაშლის პროცესზე:

სახ.: სტაქანი სა იყო, სანთელი სა იყო, ბადიე იყო (სოფ. დიდი ჯიხაიში); ბელტიყლაპიე (იქვე); შენ, ვინცხე ხარ, ლენცოფე ხვარ დაგილევია ამ დილა?! (იქვე); რძია-რძიე ბალახია, სამყურეც (იქვე); სულ

¹ შ. ძიძიგური, დასახელებული შრომა, გვ. 21.

² არნ. ჩიქობავა, დასახელებული შრომა, გვ. 75—80.

არარაობას ცალუდელე ხარი ჯობიაო (იქვე); „შემოიყვანეს ექვთიმოე“ (ნ. ლორთქიფანიძე, იმერი, 178); „ექვთიმოე სხვა ქალს იშოვიდა“ (იქვე, 178); „ბაბაიე დეიჭირეს“ (იქვე, 176); „ოლლაიე პირველად შეძგრა“ (იქვე, 176); „რატომ ისობს დედიე, ნეტავი, უმარულს?“ (იქვე, 175); „ბაბიეც არ აკლებდა ხელს“ (იქვე, 175); „ლიდიე დედამ ეიხუტა“ (იქვე, 174); „ისაკიე მაინც რა წითელი კვერცხია“ (იქვე, 194) და სხვ.

ნათ.: წყალწითელეს თებზი (ქუთაისი); მაშიდეს ნათქვამია ედ (დიდი ჯიხაიში); ზაფხულობით... ანეტე ბიცოლესას დავდივარ (ქუთაისი); მინადორე მაშიდესას ერთხელ მეტათ არ ვყოფილვარ (სოფ. ივანდიდი) და სხვ.

მოქმ.: ჩოკანეთ ლახამდა დედამისი (ქუთაისი); ეკლესიეთ შემოვიარე (ქუთაისი).

ამდენად ფორმებში კალიე, ღანე და სხვ. -ი-ს უბრალო დაკარგვასთან კი არა გვაქვს საქმე, არამედ დიფთონგის დაშლის საკმაროდ რთულ და ხანგრძლივ პროცესთან (შდრ. შ. ძიძიგურის დასახელებული შრომა, გვ. 22).

მაგრამ განვითარების პროცესი ქვემოიმერულში უფრო შორსაც მიდის და მოგვებოვება, ერთი მხრით, ისეთი ფაქტები, როგორიცაა ზემოთ დასახელებული: შაშიდი, ღეიდი, ერეში და სხვ., და, მეორე მხრით, კოწიი, კალიი, ბაჭიის, გალიით და სხვ. აქ ყველგან საქმე გვაქვს ხელახალ ასიმილაციასთან, რომელსაც შეეძლო თავი ეჩინა ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც -ი (სახ., ნათ., მოქმ.) სრული ხმოვანი იყო და -იეი ან თუნდაც -იეჲ საფეხური გვქონდა. მაგრამ იმავე ქვემოიმერულში ისეთი ფაქტების არსებობა, როგორიცაა: ჩეიწიი (|| ← ჩეიწიე), წეიზიი (|| ← წეიზიე), გაათიი (|| ← გაათიე) და სხვ., გვაძლევს უფლებას ვიფიქროთ, რომ კალიი, ბაჭიის, გალიით და სხვა ასეთი ფორმების მისაღებად სრულიად საკმარისია მხოლოდ წინამავალი -ი-ს გაფლენა. ასე რომ, ამ პროცესის სქემატური სურათი ასეთი იქნება:

ბაჭიეი → *ბაჭიიი → *ბაჭიიჲ → ბაჭიი

ან ბაჭიეი → ბაჭიეჲ → ბაჭიე → ბაჭიი.

ასიმილაციის ეს პროცესი (იე → იი) დღესაც მოქმედია ქვემოიმერულში, სადაც წამდაუწუმ ისმის ხან კერიჲ, კერიეს, გალიეთ და სხვ., ხან კერიი, გალიის, გალიით და სხვ. მაშინ, როდესაც მისი წინა საფეხური (იი → იე) მხოლოდ შედეგის სახითაა წარმოდგენილი, ე. ი. ყოველთვის გვაქვს -იე (გალიე) და არასოდეს -იიი (გალიაი).

როგორც დავინახეთ, ქვემოიმერულში ამ ტიპის სახელებს მხოლოდობითი რიცხვის სახელობითისათვის შეიძლება ჰქონდეს შემდეგი ფორმები: ტომარეი || ტომარეჲ || ტომარე... (*კალიეი ||) კალიეჲ || კალიე || კალიი და სხვ. საკითხავია: მამ რა ფორმებია ბებია, ნათლია, ბიძია, ჯიმაღია, მაშიდა, ღეიდა, ბიგოლა, ღარიი, კაცია, ბუზარა და სხვ., რომელნიც ქვემოიმერულის ამ რიგის სახელთა სახელობითის ახლახან მოყვანილ სქემაში ვერ მოექცნენ?

ჯერ მოვიყვანოთ სათანადო მაგალითები.

„არ ვიცოდი, ექვთიმოია, თუ ასეთი კაი გულის იყავი!“ (ნ. ლორთქიფანიძე, იმერი, 181); „ახლავე, ბიცოლა, ახლავე!“ (იქვე, 188); „დალა-

გებით თქვი, დაია, რა იყო? (იქვე, 24); „ბაბუა, მომიკუთალიე და გამიყვანე წყალში“ (გ. ბერიძე, სიტყვის-კონა, გვ. 25); „ქიჩინია თეთრო ქალო, მინდა გული გაგიხარო“ (იქვე, 49); სერაფია გერგეცა, დაბადება დეგეცა!..“ (იქვე, 8); ბუცაია, სა მიხვალ? (სოფ. დიდი ჯიხაიში); ვანოია, სა იყავი კალათედთ? (იქვე); ასე ამომაძრო, მამიდა, სული; არა, ჩემო ბიძია; კაკუნა, კალათე წამეილე, კალათე, შენი ხელების ქირიმე! ტიტია, ტიტია, სადაა ჯაყვე? აღექსანდრეს პატრონი მე, იმანო, თამარა, რავა ვარ ცოცხალი! პეტერეა მსხვილი გააკეთე, კოჩილა! (იქვე); თინაია, ბათქუნია, კვატიც ხვირა! (ქუთაისი); დიდი კაცია, დეღია, დიდი კაცი!.. (ქუთაისი, სოფ. ბაკისუბანი) და სხვ.

მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ ბიფლა, ბაბუა, ბიძია, ბებია, ექვთიმია, თინაია და სხვა მიმართვის (წოდებითის) ფორმებია და არა სახელობითი ბრუნვისა. მართლაც, ეს ფორმები სხვა წარმოშობისაა. ცნობილია, რომ წოდებითის მაწარმოებელია ა. შანიძის აზრით ის (წოდებითის -ო) „ბოლოკიდური ფუძისეული ხმოვნის შემდეგ... დასუსტდა, მარცვლიანობა დაკარგა და ამის შემდეგ ან სრულიად დაიკარგა, ან არადა შეცვლილ იქნა -ვ თანხმოვნით“. ასეთ შემთხვევაში არავითარ ცვლილებას არ განიცდის ფუძის ბოლოკიდური ხმოვანი. ქვემოთმოყვანილშიც ჰქონდა ადგილი ამ პროცესს, კერძოდ იგულისხმება ცვლილებათა ასეთი წყება: დედაო → *დედაჲ → დედა. ამრიგად, ჯიშადია, დედა და სხვა ამგვარი ფორმები არა სახელობითი ბრუნვის ნიშნის -ა (<-ი) გაუჩინარების გზით წარმოქმნილი ფორმებია, არამედ წოდებითის -ო-ს დასუსტებისა და დაკარგვის შედეგად მიღებული, და წარმოადგენენ არა სახელობითი ბრუნვის ფორმებს, არამედ ქვემოთმოყვანილში სპეციალურად მიმართვისათვის განკუთვნილ ფორმებს.

საკითხის უფრო სრულად წარმოდგენისათვის საჭიროა იქვე გავითვალისწინოთ მიმართვის ასეთი ფორმები თუ გამოთქმები: ჩემი ძაიე, ჩემი ძამიე, ჩემი ბიძიე და სხვ.; მაგ.: „ერთი, ჩემი დაიი, წყალს ვერ მიშოვი?“ (ნ. ლორთქიფანიძე, იმერი, 25); ერთი, ჩემი ბიძიი, შემინახე თოფი! (ქ. ხონი); ერთი, ჩემი ძამიი, მომიკიდე ხელი, გამიყვანე ხიდწე! (ქუთაისი); დედაშვილობამ, ჩემი ბებია, გამიყარე ნეფსში ძაფი! (ქუთაისი, ბაკისუბანი); ნათელა! დედაშვილობამ, ჩემი ბიცოლე, გოუკერე კუკურაის ბლუხა! (ახალი ქუთაისი); ერთი ქიქა მაინც დალიე, კი, ჩემი დედიკონე, ჩემი... (ხონი); ჩემი ბიძიი, გურიკო, მომიტანე ერთი პური! (დიდი ჯიხაიში); ნოდარიკო, ჩემი ბიძიი, გემეგზავნე ბაზარში! (იქვე).

რა მდგომარეობა გვაქვს აქ, რა ფორმებია ეს ფორმები¹, რა წარმოშობისაა ისინი?

ჩემი ძამიე, ჩემი ბიძიე და სხვა ასეთი გამოთქმები, როგორც მაგალითებიდან ჩანს, დღეს მიმართვის ფორმებია, მაგრამ სავარაუდოა, რომ ეს

¹ საყურადღებოა ქ. ლომთათიძის შენიშვნა 1935 წელს ა. შანიძის რედაქციით გამოშვებულ გ. ნინო შვილის მოთხრობა „პარტახი“-სათვის მის მიერ დართულ ლექსიკონში, გვ. 104, სადაც ვკითხულობთ: „წოდებითში, თუ წინ „ჩემი“ ერთვის, მაშინ სახელობითის ფორმა იწმარება „ნენაი“, ისე კი „ნენაე“ ან „ნენა“.

„გამოთქმები“ მხოლოდ დროთა განმავლობაში უნდა ქცეულიყვნენ მიმართვის ამ თავისებურ „ფორმებად“ (თუ „გამოთქმებად“) წოდებითის ნამდვილი ფორმების გვერდით მათი ხისტემატური ზმარების გამო, თორემ თავიდან ისინი ისეთ წინადადებათა შემადგენლობაში შედიოდნენ, რომელთაც არავითარი კავშირი არ ჰქონიათ მიმართვასთან. მართლაც, ჩემი ბიძიე შეკვეცილი ჩემი ბიძიე თუ ხარ-ს წარმოადგენს, ჩემი დაიე — ჩემი დაიე თუ ხარ-იდან მომდინარეობს (შდრ.: ჩემი ბიძიე თუ არის, გამიკეთოს..., ჩემი დაიე თუ არის, მომიქსოვოს...). ამას კარგად მოწმობს ასეთი მაგალითები: გააკეთე, შეილო, აგი, ჩემი დედიკონე, ჩემი! კი დია, კი! ჩემი დედიკონე თუ ხარ, ჩემი! (ხონი); კუკურია, ერთი, ჩემი ძამიი, გამიკერე ეგი, ნუ დეიზარეფ, შენი ჭირიმე, ჩემი ძამიი თუ ხარ, ჩემი! (ქუთაისი); ჭაჭულია, ჩემი ბიცოლე, ერთი წყალი მომირბენიე, ჩქარა შენი ჭირიმე, ჩემი ბიცოლე თუ ხარ, ჩემი! (ქუთაისი); ჭაჭულია, ლორები ჩამოსულა ბოსტანში, გადარეკე, ჩემი ბიცოლე, ჩემი ბიცოლე თუ ხარ, ჩემი! (იქვე); გურამიე, ერთი, ჩემი ბიძიი, გეიქცი (sic), მომიტანე გაზი, ჩემი ბიძიი თუ ხარ, ჩემი, და შენ ქორწილში სუ საცრით შევიტან წყალს (იქვე) და სხვ.

იჩვენება, რომ ღვიფე, ღვიფეს, ღვიფეთ; გალიე, გალიეს, გალიეთ ან გალიი, გალიის, გალიით და სხვა ქვემოთმოყვანილში საკმაოდ ხანგრძლივი და რთული ფონეტიკური ცვლილებების შედეგად ჩამოყალიბებულ ბრუნვათა ფორმებია¹, სახელდობრ: ღვიფე, გალიე (|| გალიი) სახელობითი ბრუნვის ფორმა, ტოლფარდი ფორმებისა: კაცი, ქამარი, ხე და სხვა; ღვიფეს, გალიეს (|| გალიი-ს), სადაც ბრუნვის ნიშანი -ს (<-ის) სახითაა წარმოდგენილი, ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა, ტოლფარდი ფორმებისა: კაცის, ქამრის, ხის და სხვ.; გალიეთ (|| გალიი-თ), სადაც ბრუნვის ნიშნად მხოლოდ -თ (<-ით) გვაქვს შენახული, მოქმედებითი ბრუნვის ფორმა, ტოლფარდი ფორმებისა: კაცით, ქამრით, ხით და სხვ. ამგვარად, ჩვენ წინ განსხვავებული სახის სახელობითის, ნათესაობითისა და მოქმედებითის მქონე ბრუნებია, ბრუნების თავისებური ტიპია.

შრავალ სახელს, რომელიც დღეს ამ ბრუნებას განეკუთვნება, რასაკვირველია, არ გაუგლია ზემოხსენებული ფონეტიკური ცვლილებები. მართლაც, ისეთებს, როგორიცაა: კაჭერატიე (მიღებული კაჭერატიე-ისა და კაჭერატიე-ის კონტამინაციით), გიორგინე (ყვავილის სახელი — გეორგინა), არმიე || აომიი, გერმანიე || გერმანიი... ვაკონე (ძროხის სახელი), ბალახსე (ძაღლის სახელი), ასევე ნაფტალინე (ძაღლის სახელი) და სხვები, არ შეეძლოთ გაეგლოთ ცვლილებათა ასეთი რიგი: გიორგინაი → გიორგინეი → გიორგინეა → გიორგინე, არამედ ისინი, როგორც კი შემოვიდნენ სათანადო ენობრივი კოლექტივის სიტყვაზმარებაში, უშუალოდ მოექცნენ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ბრუნების ამ ყალიბში. როგორ აღვიღად და სწრაფად ხდება ეს, ამის ნათელ სურათს

¹ დასავლური კილოების ბრუნვათა ასეთი ფორმების ფონეტიკურ ნიადაგზე ჩამოყალიბებაზე მიუთითებდა გ. თ. თ. ურია ენის ინსტიტუტის ერთ-ერთ სხდომაზე 1946 წ.

იძლევა ქვემოთმოყვანილში ახლახან ფართოდ გავრცელებული სიტყვა ლუგელა-ს მაგალითი, რომელიც უკვე მკვიდრად გრძნობს იქ თავს თავისი სახეებით „ადგილობრივი“ ფორმებით: ლუგელე || ნუგელე, ლუგელეს || ლუგელეს, ლუგელეთ || ლუგელეთ. მოვიყვანო ჩვენ მიერ ჩაწერილ რამდენიმე მაგალითს:

ლუგელეთ პირს მაინც არ გევიმწარეთ... (ხონის რაიონი, ლანი-რუტირი).

ლუგელეს წყალი უსვამს.

ნამეტარი კაა ყოფილა ი ლუგელე.

მამაჩემსაც კი უყიდა ერთი ბოთლი ნუგელე (იქვე) და სხვ.

აღსანიშნავია, რომ ბოლოკიდური -ა გარდა წოდებითისა, დაცულია მოთხრობითში, მიცემითსა და მოქმედებითში (ვუკ. ბერიძე).

ამგვარად, ქვემოთმოყვანილის ამ ტიპის სახელთათვის მხოლოდობით რიცხვში ვიღებთ ბრუნების ასეთ პარადიგმებს:

I. სახელ. [დეიდი] ¹	დეიდე ← დეიდეს (← *დეიდეი ← *დეიდაი)
მოთხ.	დეიდამ
მიცემ.	დეიდას
მიმართ.	დეიდათ (← *დეიდად)
ნათეს.	დეიდეს ← დეიდეს (← *დეიდესი)
მოქმ.	დეიდეთ დეიდეთ (← *დეიდეთი)
მიმართვის ფორმა	დეიდა!

II. სახელ. ბიძი	ბიძიე ← ბიძიეს (← *ბიძიეი ← *ბიძიდაი)
მოთხ.	ბიძიამ
მიცემ.	ბიძიას
მიმართ.	ბიძიათ (← *ბიძიად)
ნათეს.	ბიძიეს ბიძიეს ← ბიძიეს (← *ბიძიესი)
მოქმ.	ბიძიეთ ბიძიეთ ← ბიძიეთ (← *ბიძიეთი)
მიმართვის ფორმა	ბიძია!

დეიდესა და ბიძიეს მსგავსად იბრუნვის მრავალი არსებითი (საზოგადო და საკუთარი) და ზედსართავი სახელი.

კალიე || კალიი, კალიე || კალიი და სხვა სახელობითის ფორმებია, სადაც ბრუნვის ნიშანი -ი ფონეტიკური ცვლილებების შედეგად გაუჩინარებულა; კალიეს || კალიის, კალიეს || კალიის... ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებია, სადაც ბრუნვის ნიშნის მხოლოდ თანხმოვნითი ელემენტი შემონახულია; კალიეთ || კალიით მოქმედებითი ბრუნვაა, სადაც აგრეთვე ბრუნვის ნიშნის მხოლოდ თანხმოვნითი ელემენტი გვაქვს. სალიტერატურო ქართულში კალია, ეკლესია, გალია, ბაჭია... ბოლოკვეცადი სახელებია, ასე რომ ნათესაობითსა და მოქმედებითში ბრუნვის ნიშნები -ის და -ით უცვლელადაა წარმოდგენილი, დიალექტური ფორმები: ეკლესიის, ეკლესიით, გალიის, გალიით, ბაჭიის, ბაჭიით და სხვა გარეგნულად სახეებით ემთხვევიან სალიტერატურო ქართულის ფორ-

¹ კვადრატულ ფორმებში ჩასმული ფორმა იშვიათად გვხვდება.

მეგზს, მაგრამ მათი იდენტური არ არიან. სალიტერატურო ქართულის ასეთ ფორმათა -ი- ბრუნვის ნიშნისეულია (როგორც ნათესაობითში, ისე მოქმედებითში), დიალექტურ მონაცემთა -ი- კი ფუძისეული.

ეს ფაქტი, ვფიქრობთ, კარგი ილუსტრაციაა იმისა, თუ კონკრეტული ენობრივი მოვლენის მართებული ანალიზისათვის რაოდენ დიდი მნიშვნელობა აქვს მისი ისტორიის გათვალისწინებას.

ასეთი სახელი, თუ წინამდებარე მსაზღვრელად ან საზღვრულად გვევლინება, დგას სახელობითი ბრუნვის ფორმით და არ იცვლება:

სახელ.	გენათურე	ვაშლი	ბაჟე	ლეღვი
მოთხ.	"	ვაშლმა	"	ლეღვმა
მიცემ.	"	ვაშლს	"	ლეღვს
მიმართ.	"	ვაშლათ	"	ლეღვათ
ნათეს.	"	ვაშლის	"	ლეღვის
მოქმ.	"	ვაშლით	"	ლეღვით

სახელ.	კერკეტი	თხილი	ლუნჯე	ფსხალი
მოთხ.	"	თხილმა	"	ფსხალმა
მიცემ.	"	თხილს	"	ფსხალს
მიმართ.	"	თხილათ	"	ფსხლათ
ნათეს.	"	თხილის	"	ფსხალის
მოქმ.	"	თხილით	"	ფსხალით

მოვიყვანოთ მაგალითები:

დედა, ნადიე ბიცოლეა და ხორცის მაშინე მათხუეო (სამტრედიის რაიონი, სოფ. დიდი ჯიხაიში).

დედაია, რავა იყლაბებოდა ნათლიე სამსონე!

პელანგიი მოდალარე წუთუყვანიენ.

მოსიი დასალუბავს იმისანე ლეკვი უჩუქებია აკაკიიზა, რუმე ქია გაბუნტულეებული, გახვანტალეებული.

კაკიი სადარეიშვილისთვინ ვილაცას ყურძენი მოუკრეფია...

გოგოი დრინგი მოსულა (ხონი).

კოწიი მელქაძეს როცხენი ყავდა, გახსოვს, ბიჭო?! (დიდი ჯიხაიში).

ნეტემ, თედორიი გაოხრებულს თუ ნახულოფ? (იქვე).

ისაკიი სანაძემ მითხრა...

მიმართვის დროს ასეთ შემთხვევაშიც -ა-ზე დასრულებული ფორმები გვაქვს; მაგ.: ელიჩა ბიცოლა! ჰარშენა ბიძია! ედუკია მაშიდა! ნიკოია ბაბუა! ანეტა დეიდა! ნათლია რაისა! (სახელ. ნათლიე რაისე), ცუცია მეტიჩარა! შალაია შტერო! თინაია კვატიცხვირა! შაჩაია ლენჩო! ივანია ბერბეცა! ბატაია ჯუეიანო! გოგია ხარდანა! ნიკოლოზა კოდარა!

ამ ტიპის სახელებში მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნვის საკითხი ჯერ კიდევ შესასწავლია, რისთვისაც საჭიროა დამატებითი მასალების შეგროვება...

კახაძე

მსაზღვრელ-საზღვრულის ამგვარი ბრუნება: გენათურე გაშლი, გენათურე გაშლა და სხვა, მიცემითა და მოთხოვნითა არსებული ერთეული მაგალითები: ეველე-ს, ეველე-მ..., თუ აქ აღვნიშნავთ არა აქვს რამე გაუგებრობას, და მრავლობითი რიცხვის ასეთი ფორმები: ნაკობარეები, ჩალიდურეები, ჩენგელეები და სხვა (მდრ. ხეები, ტყეები, მებაღეები...), თითქოს იმაზე უნდა მიუთითებდნენ, რომ არის ერთგვარი ტენდენცია, თუმცა ჯერ მეტად სუსტი, სახელობითისა, ნათესაობითისა და მოქმედებითის ანალოგიურად მოთხოვნითა და მიცემითა, ნაცვლად -ა-სი, ბოლოკიდურ ხმოვნად მოგვევლინოს -ე.

დასასრულ, ისმის კითხვები: რომელ სახელებზე ვრცელდება ბრუნების ეს სახეობა? ან არსებობს თუ არა რაიმე საშუალება მტკიცედ გავმიჯნოთ ასეთი სახელები ისეთებისაგან, სადაც მსგავსი ცვლილებებს ადგილი არ ჰქონია?..

სამწუხაროდ, გადაჭრით რისამე თქმა აქ ჯერჯერობით ჭირს, თუმცა შეუძლებელი არ არის ზოგიერთი უტყუარი ფაქტის დასახელება. ასე მაგალითად: -ა ხმოვნით დასრულებულ არც ერთ ერთმარცვლიან სახელს არც სახელობითში, არც ნათესაობითისა და არც მოქმედებითში არ განუცდია ის ცვლილებები, რომლებიც გვაქვს ბიძა და დედა ტიპის სახელებში. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ ორი ასეთი სახელი ქვა და ჯა გვიჩვენებს ამ ცვლილებებს კომპოზიტებში, მაგ., გვაქვს ძელქვა და არა ძელქა, ძელქვს || ძელქვას და არა ძელქის, ძელქვით || ძელქვით და არა ძელქით; ან დეიდ და არა დეიდა, დეიდს და არა დეიდას და სხვ.

აქ თავისთავად ისმის კითხვა ამ ტიპის ბრუნების ჩამოყალიბების საქმეში მახვილის როლის შესახებ, რაც შემდგომი კვლევა-ძიების საგანია.

არავითარ ცვლილებებს არ განიცდის აგრეთვე -ობა და -ება-თი ნაწარმოები განყენებული სახელები (კაცობა, ქალობა...) და საწყისები (ჭამა, მღერა და სხვა).

ყველა სახელი, რომელთაც მაწარმოებლად მოუდით კნინობითობის -იკა, -ა, -ია და სხვა იბრუნვის ისე, როგორც ბიძე ან დედე.

გასაგებია, რომ რიგი საკითხები, რომლებიც ამ ტიპის სახელთა ბრუნებას ეხება, ჯერ კიდევ შესასწავლია, რიგი დასაზუსტებელი. ამისათვის კი საჭიროა, ერთი მხრით, გათვალისწინებულ იქნეს როგორც ქვემოთ იმერეთისა და გურიის ყველა კუთხის მეტყველების სათანადო მონაცემები, ისე აგრეთვე ლეჩხუმურისა და ზოგიერთი სხვა კილოს ჩვენება, ხოლო, მეორე მხრით, აუცილებელია სათანადოდ შემოწმდეს დასავლეთ საქართველოს საერო თუ საეკლესიო საბუთების ენა.

1. ამგვარად, სახელობითის, ნათესაობითისა და მოქმედებითის ასეთი ფორმები: ტობარე, ტობარეს, ტობარეთ... საკმაოდ ხანგრძლივი და რთული ფონეტიკური ცვლილებების შედეგად მიღებული ფორმებია (ტობარე ← ტობარე ← ტობარაი).

2. ქვემოთმოდებული ამგვარი სახელობითის, ნათესაობითისა და მოქმედებითის მქონე სახელები ქმნიან ბრუნების სრულიად განსხვავებულ ტიპს მხოლოდობით რიცხვში.

3. ქვემოიმერულის ლექსიკონში უნდა შეტანილ იქნეს ამ ტიპის სახელების მხოლოდ ასეთი ფორმები: ტომარე, კერკეტე (|| კერკეტეა...), ჯიმადიე (|| ჯიმადიი, ჯიმადიეა...) და სხვა, და არა -ა-ზე დასრულებული ფორმები: მამიდა, ჯიმადია, ბაბუდა და სხვა, რომლებიც ქვემოიმერულში სპეციალურად მიმართვისათვის განკუთვნილი ფორმებია.

О. И. КАХАДЗЕ

О СКЛОНЕНИИ НЕКОТОРЫХ ИМЕН С ИСХОДНЫМ -ა -а В НИЖНЕИМЕРСКОМ ГОВОРЕ ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА

Р е з ю м е

1. Формы именительного, родительного и творительного падежей (დეიდე *deide* „тётя“ (по матери), დეიდეს *deides*, დეიდეთ *deidet*) — результат длительных и довольно сложных фонетических изменений (დეიდე *deide* ← დეიდეა *deidej* ← დეიდაი *deidai*).

2. Имена с такими формами именительного, родительного и творительного падежей в нижеимерском говоре грузинского языка образуют особый тип склонения.

3. В словарь нижеимерского говора должны войти слова этого склонения в такой форме: მამიდე (|| მამიდეა...) *mamide* (|| *mamidej*...) „тётя“ (по отцу), ჯიმადიე (|| ჯიმადიეა || ჯიმადიი...) *ǰimadie* || (*ǰimadiej* || *ǰimadii*...) „дядя“ (по матери), а не в форме с исходным -ა -а (მამიდა *mamida*, ჯიმადია *ǰimadia*); последняя в нижеимерском говоре является специальной формой обращения, а не формой именительного падежа, как это мы имеем в литературном языке.

3. თოფურია

გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართულურ ენებში¹

სახელის ფუძისა და ბრუნვის ნიშანთა ურთიერთმოქმედება²

1. ცნობილია, რომ ძველსა და ახალ ქართულში სახელთა ბრუნებისას ფუძე ცვლილებას (რედუქციას, კვეცას) განიცდის ბრუნვის ნიშანთა გავლენით და, პირიქით, ბრუნვის ნიშნებიც განიცდიან ფუძის ზემოქმედებას. ამ შემთხვევაში მოგვაგონდება ფუძის ბოლოკიდურ -ა და -ე ხმოვანთა მოკვეცა ნათესაობითსა და მოქმედებითში (სახ. მიწა, ღამე... ნათ. მიწ-ის, ღამ-ის, მოქმ. მიწ-ით, ღამ-ით); ისიც, რომ ბოლოხმოვნიან ფუძეთა ზეგავლენით ახალ ქართულში აღარა ჩანს სახელობითის ნიშანი -ი → -ჲ, მოთხრობითის სუფიქსის -ან ელემენტი (და წოდებითის ბოლოსართი -ო → -გ), ხოლო ბოლოუკვეცელ ფუძეთა აქტიური ზემოქმედებით იკარგება ნათესაობითისა და მოქმედებითის ნიშანთა -ი (→ -ჲ) ელემენტი და გვაქვს

ახალ ქართულში ნაცვლად		ძველი ქართულისა
სახ.	მიწა, ღამე	მიწა-ჲ, ღამე-ჲ ღამშ
მოთხ.	მიწა-მ, ღამე-მ	მიწა-მან, ღამე-მან
(წოდ.	მიწა-ვ მიწა, ღამე-ვ ღამე	მიწა-ო, ღამე-ო)
ნათ.	ოქრო-ს	ოქრო-ჲს-ა
მოქმ.	ოქრო-თ(ი)	ოქრო-ჲთ-ა

ასეთი ურთიერთგავლენით მიღებული შედეგები ფონეტიკური ხასიათისაა და ამდენად იგი ბგერითი ცვლილებებია და არა მორფოლოგიური, გრამატიკული ცვლილებები. ეგ მოვლენა დამახასიათებელია როგორც ძველი და ახალი ლიტერატურული ქართულისა, ისე ქართული ენის დიალექტებისა. მაშასადამე, სახელის ფუძისა და ბრუნვის ნიშანთა ურთიერთმოქმედება საერთო ქართული მოვლენაა ისტორიულად.

¹ წაკითხულია მოხსენებად 1953 წლის 20 ივნისს სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესიაზე.

² ამოღებულია ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ორგანოში ზემოთხსენებული სათაურით გამოქვეყნებული წერილიდან: „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, ტ VI, 1954, გვ. 445—456. აქ იბეჭდება სახელთა შესახები ნაწილი: გვ. 446—451, 453—454.

რა მდგომარეობაა სხვა ქართველურ ენებში?

ზანურში (მეგრულ-ქანურში) ფუძე სახელთა ბრუნებისას ცვლილებას სრულებით არ განიცდის. ჩანს, ბრუნვის ექსპონენტთა გავლენა მასზე ნულამდგა დაყვანილი. მაგრამ ამას ვერ ვიტყვით ბრუნვის ნიშნებზე: ბოლოხმოვნიათ ფუძე მათზე მოქმედებს და იკარგება სახელობითის -ი სუფიქსი და ნათესაობითისა და მოქმედებითის ნიშანთა -ი- ელემენტი; სახ. თომა 'თმა', ნათ. თომა-შ (ნაცვლად ფორმისა *თომა-იშ 'თმისა', შდრ. ჯიხა-იშ-ი), მოქმ. თომა-თ, ქან. თომა-თე (ნაცვლად ფორმისა *თომა-ით)¹. ჩანს, ფუძისა და ბრუნვის ფორმანტთა ურთიერთმოქმედება შეიცვალა ცალმხრივ მოქმედებად **ზანურში**: ფუძე ახდენს გავლენას ბრუნვის ნიშნებზე.

სვანურში ანალოგიური მდგომარეობაა: აქაც ბოლოხმოვნიათ ფუძე უკვეცელია. მაგრამ ფუძე ცვლის ბრუნვის ნიშნებს: სახელობითში -ი (თუ -ი ნიშანი არა ჩანს და ამგვამად არც მისი გავლენის კვალი ეტყობა -ა, -ო, უ ბოლოხმოვნიან სახელებს² (დრნა 'ქალიშვილი', ტუნუ 'ქოთანი'); ნათესაობითში -იშ (თუ -ეშ) სუფიქსის ხმოვანი ელემენტი იკარგება ზემოსვანურსა და ლაშხურში, მაგრამ არა უკვალოდ: საკომპენსაციოდ იგი წინა ხმოვანს აუმლაუტებს და აგრძელებს დიალექტებში (დრნაშ ბზ., დრნაშ ლშხ., დრნაშ ბკვ., შდრ. დენაშ ლნტ. 'ქალიშვილისა'). მართალია, ბრუნვის ნიშანი ცვლის ფუძეს, მაგრამ მთავარი ისაა, რომ მას არ კვეცს.

სვანურის მსგავსად რიგი ბოლოხმოვნიათ სახელების ფუძე უკვეცელია ნათესაობითისა და მოქმედებითში ქართული ენის დასავლურ კილოებში — ქვემოიმერულსა და გურულში; მაგ., ქვემოიმერულში: დეიდე, ბიძიე, ბალანე, დანე... ნათ. დეიდეს, ბიძიეს, ბალანეს, დანეს ან: დეიდეს, ბიძიეს, ბალანეს, დანეს... მოქმ. დეიდეთ, ბიძიეთ... ან: დეიდეთ, ბიძიეთ, ბალანეთ და სხვ.³

გურულში: სახ. დაი, ძმაი, ყბაი, რძეი, ძამიეი...

ნათ. დაის, ძმაის, ყბაის, რძეის, ძამიეის...

მოქმ. დაით, ძმაით, ყბაით, რძეით და სხვ.⁴

გურულში მოვლენა უფრო შორს არის წასული: არც ფუძე იკვეცება და არც ბრუნვის ნიშანი იცვლება, მაგრამ ეს ითქმის მხოლოდ სახელთა გარკვეულ ნაწილზე⁵.

ამგვარად, სახელის ფუძე უკვეცელი რჩება გურულში, ქვემოიმერულსა, ზანურსა და სვანურში. გამოდის, რომ ბრუნვის ნიშნის ზემოქმედების შესუს-

¹ ნ. მარის, ი. ყიფშიძისა და არნ. ჩიჭოვაძის მეგრულისა და ქანურის გრამატიკულ მიმოხილვაში ჯეროვნად გაუქმებულია ეს საკითხი.

² -ე ბოლოხმოვნიანები ცალკე დგანან. მათ შესახებ აქვე, მეორე მუხლში გვექნება საუბარი.

³ ოტ. კახაძე, -ა-ზე დასრულებული ზოგიერთი სახელის ბრუნებისათვის ქვემოიმერულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, გვ. 189 და სხვ.; აქვე, გვ. 193.

⁴ ს. ჟღენტო, გურული კილო, თბილისი 1936, გვ. 58.

⁵ ასეთივე ტენდენცია შეინიშნება ხევსურულსა და ფერეიდნულში, ოღონდ გაცილებით უფრო მცირე შემთხვევათა მიხედვით (მაგ.: დროშაის ტარი: ხევს. 123, სუყველანის კარად მიე 129... ყანას ენა: ფერეიდნ. 212, დანადთ, სუფრადთ: იქვე, და სხვ.).

ტება კვეცის მხრივ, ე. ი. ფუძის უკვეცელობა და ფუძის მეტ-ნაკლები გავლენა ბრუნვის ნიშნებზე საერთოა ენგურისა და ცხენისწყლის ხეობის კილოთა და ენათათვის. აქ ფუძისა და ბრუნვის დაბოლოებათა ურთიერთმოქმედება შესუსტებულია ცალმხრივ მოქმედებამდე. ამ საერთო მოვლენას **საერთო საფუძველი** აქვს. მაგრამ მარტო ეს არ არის საერთო.

2. სვანურში - ე ბოლო- თუ შიგნისმოენიან სახელთა ბრუნება განმარტოებით დგას. სახელობითსა, მოთხრობითსა და მისგან ნაწარმოებ ნათესაობითში - ე ჩანს, სხვა ბრუნვებში კი - ა (სახ. მარე 'კაცი', მოთხ. მარემ, ნათ. მარემ-იშ, მაგრამ: *მიც. მარა, მოთხ. და ვითარ. მარა-დ, მოქმ. მაროშ ← მარავშ ← მარაშე). ამ თავისებურებამ, ბუნებრივია, განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია: იგი შეფასებულ იქნა ორფუძიანობად და ჩაითვალა ისეთი მნიშვნელობის ფაქტად, როგორიცაა მთის კავკასიურ ენათა, კერძოდ ხუნძურის, სახელთა ორფუძიანობა¹.

შემდგომმა კვლევა-ძიებამ გამოარკვია, რომ სვანურის ანალოგიური ვითარებაა **გურულსა** და განსაკუთრებით **ქვემოიმერულში**. რიგი ქართული - ა ბოლოკიდურიანი სახელი - ე ხმოენიანია სახელობითში, ნათესაობითსა და მოქმედებითში: ბაბუე, დაიე, ძამიე, ბიცოლე, ბაქიე, ტომარე, ბუზარე... ბაბუე'ის, ბიცოლე'ის, ბუზარე'ის... ბაბუე'ით, ბიცოლე'ით, ბუზარე'ით და სხვ., მაგრამ სხვა ბრუნვებში - მოთხრობითში, მიცემითსა და ვითარებითში, აგრეთვე წოდებითს ფორმაში დაცულია ამოსავალი - ა ბოლოკიდურიანი - ფუძე: ბაბუამ, ბიცოლამ... ბაბუას, ბიცოლას... ბაბუათ, ბიცოლათ... ბაბუა! ბიცოლა!..

ეს თავისებურება კარგად არის დაცული ქვემოიმერულ ცოცხალ მეტყველებებში და შეუცდომლად აქვს გამოყენებული ნიკო ლორთქიფანიძეს პერსონაჟთა მონოლოგსა თუ დიალოგებში: „მევიდენ სოფიკე ბიცოლე და სამსონე, ჩემი ნათლიე“ (იმერი, გვ. 174); „ბაბიე ქე უძახის“, მაგრამ: „ბაბიამ გოკი დაკლა“; „ოლდაიე პირველათ შეძრა“, მაგრამ: მითხრა ოლდაიამ“; „რატომ ისობს დედიე... უმარულს?“ მაგრამ: „დედიამ უმარული წეისვა“, „ზოგი კი ამართლებდა დედიას“ (იქვე, გვ. 174—176).

მოვლენა სწორად არის შენიშნული და ნაჩვენები ვ. ბერიძის „იმერულ და რაჭულ თქმათა სიტყვის-კონაში“ (გვ. IV) და შ. ძიძიგურის შრომაში², საკითხი საგანგებოდ და ღრმად აქვს შესწავლილი ოტ. კახაძეს³.

ახსნილია - ე ბოლოკიდური ხმოენის წარმომავლობაც. იგი მიღებულია ბოლოკიდური - ა-საგან სახელობითის - ი ნიშანთან რეგრესული ასიმილაციით: დეიდა + ი → დეიდეი და შემდეგ - ი დაბოლოების მოკვეცით: დეი-

¹ არნ. ჩიქობავა, სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი და სახელთა ბრუნვის ორფუძიანობა ზოგ კავკასიურ ენაში: სტალინის სახ. თბილისის სახ. უნივ. შრომები, XVIII, გვ. 56.

² К характеристике нижнеимерского говора грузинского языка, გვ. 124.

³ ა-ზე დასრულებული ზოგიერთი სახელის ბრუნებისათვის ქვემოიმერულში, გვ. 183—192; აქვე, გვ. 187—196.

დე. ამას თვალნათლივ ამტკიცებს ნათესაობითი და მოქმედებითის ფორმები (დეიდა + ის → დეიდე + ის → დეიდე + ს... დეიდა + ით → დეიდე + ით → დეიდე + თ)¹ და, როგორც ქვევით დავინახავთ, გურულის მონაცემები.

მაშასადამე, სადაც არის ბრუნვის ნიშანი -ი (სახ.) ან ბრუნვის ნიშნისეული -ი ელემენტი (ნათ.-მოქმ.), იქ ფუძისეული ბოლოკიდური -ა იქცევა -ე-დ ნაწილობრივი ასიმილაციის მეოხებით², სადაც -ი არ არის მოსალოდნელი, იქ -ა რჩება უცვლელად.

ამ წესს არ ექვემდებარება: ერთმარცვლიან სახელები (და, ძმა, ქვა, ზღვა, გზა... მაგრამ: დეიდე, ძელქვე...)³, რიგი ორ- და მეტმარცვლიანი სახელები (დედა, მამა, შარა, ქვეყანა...)⁴.

ზემოგურული ამ მხრივ მისდევს ქვემოიმერულს: აქაც -ე გვევლინება სახელობითში, ნათ-სა და მოქმედებითში -ა ბოლოსმოგნიან სახელებთან; მაგ.: „მუუგებდა პატარე გოგოე“, „უთხარი — დიდი გოგოესაა-თქვა“ (ნათ.), მაგრამ: „წვიდა პატარა გოგოამ“, „უთხრა პატარე გოგოას“, „ვისია, გოგოა, მაი ცხენიო?..“ „მისცა რვა ტუმარე ოქრო“, მაგრამ: „რვა ტუმარა ოქროთო“ (ვითარ.) და ასე: ყველე, იქინე და სხვ.⁵ -ე რომ ბრუნვის -ი დაბოლოებასთან ასიმილაციით არის წარმოშობილი, ამას ნათელყოფს საინტერესო დაპირისპირება ზემოგურულისა ქვემოგურულთან; მაგ.:

ზ. გურული	ქვ. გურული
ბალანა/ე	ბალანაი
ბაბუა/ე	ბაბუაი, ბაბუეი
ძამია/ე	ძამიეი
ლობიე	ლობაი, ლობიეი
გაბილი/ე	გაბილაი
პავლია/ე	პავლიაი, პავლიეი და სხვ. ⁶

ამ ქვემოგურულმა მოვლენამ თავისი ასახვა პოვა ეგნ. ნინოშვილის მოთხრობებში: „მომათრიე აქანაი“ (გვ. 148), „ბალანაია“ (გვ. 174),

¹ ოტ. კახაძე, დასახელებული შრომა, გვ. 184—186; აქვე, გვ. 188—194.

² შ. ძიძიგური, ხმოვანთა კომპლექსების ფონეტიკურ პროცესთა საერთო საფუძველი ქართულ კილოებსა და ზანურში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, გვ. 22.

ოტ. კახაძე, დასახელებული შრომა, გვ. 184—186; აქვე, 188—194.

უნდა შევნიშნოთ, რომ -ა+-ი → -ე+-ი არა მარტო კნინობით სახელებში, როგორც ეს შ. ძიძიგურს აქვს ნათქვამი (გვ. 22), არამედ სხვა შემთხვევებშიც (ძელქვე, დეიდე, დანე... შდრ. ოტ. კახაძე, გვ. 195). არც ისაა სწორი, თითქოს ტომარეი და მისთანა ფორმებში -ი ნიშანი ხელახლა იყოს დართული (К характ. нижненмерского говора, გვ. 124); შდრ. მისივე ხმოვანთა კომპლ., გვ. 22, სადაც მოცემული ახსნა მისაღებია.

ამ გზით არის მიღებული იმერული სახელი ქუთეისი და გვარებიც: ცაგარეიშვილი, ჯიმშელეიშვილი, ჯინჭელიშვილი, რუსეიშვილი (შდრ. რუსაძე)...

³ ოტ. კახაძე, დასახ. შრომა, გვ. 191; აქვე, გვ. 195.

⁴ აქ არ ვგულისხმობთ ბოლოკიდური -ა-ს სრულ ასიმილაციას -ი-სთან: კალიი (|| კალიე), კოწიი (|| კოწიე), პეტროიი (იმერი, გვ. 166) და სხვ., რამდენადაც ჩვენი საკითხისათვის მას მნიშვნელობა არა აქვს.

⁵ ს. ყლენტი, გურული კილო, გვ. 104—106.

⁶ იქვე, გვ. 44—45, 65.

„დათიკაის სიმინდი“ (173)... და იქვე: „ჩემი ძამიეი“ (176), „პავლი-
ეის დაი“ (177)¹... ასევეა აქარულში, როგორც ვხედავთ, ქვემოგურული ფორ-
მები ამოსავალია ზემოგურული და ქვემოიმერული ფორმებისათვის.

გურულისა და ქვემოიმერულის ეს საგულისხმო მოვლენა დადასტურე-
ბულია დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ საბუთებში მე-17 საუკუნიდან.
საბუთებში ნახმარია ერთი მხრით გოგოეი, მახარეი... მეორე მხრით —
დავითე, გაბრიელე...²

ლენხუმურიც ქვემოიმერულს ჰგავს უმთავრესად კნინობით სახელთა
გაფორმებაში: იასონე (← იასონაი), ვასილე, ტარიელე და სხვ.³

მეგრულში რიგი -ე ბოლოხმოვნიანი სახელები მომდინარეობს -ა ბოლო-
ხმოვნიანისაგან. ამას ამტკიცებს შემდეგი:

ა) ქართულიდან ნასესხები -ა-ნიანი ფორმა მეგრულში ქცეულია
-ე-ნიან სახედ: ბამბე (← ბამბა), კინკე (← კინკა) და ასე: ტომარე, ქვიჯე,
კართე (← კალთა⁴)... არაა საფიქრებელი, რომ „ტომარე“ და მისთანები
უშუალოდ ქვემოიმერულიდან იყოს შესული, რადგანაც -ე-ნიანი გვაქვს მა-
შინაც, როცა ქვემოიმერულში -ა-ნიანია (ბამბა...).

ბ) ნასესხები -აგ-ი ნაწილიანი სიტყვებიც -ე-ნიან სახედ იქცევა; კარე
(← კარავი), ანბე (← ანბავი), კილე (← მკლავი)...

გ) საერთოდ აი → ე: მესი (← მაისი), სენი (← საინი), ბერალი (← ბაირა-
ლი), პენკი (← პაიკი)... უნდა დავუშვათ, რომ „ბამბე“ და მისთანებში
-ე ← ა + ი-საგან, ისე როგორც ეს ქვემოიმერულშია, ოღონდ უკანასკნელისა-
გან მეგრული იმით განსხვავდება, რომ -ე შეხორცებულია ფუძეს და იგი
ყველა ბრუნვაში გადაჰყვება (მოთხ. ბამბე-ქ, მიც. ბამბე-ს და სხვ.)⁵.

მეგრულსა და ქანურში ბევრია როგორც ნასესხები, ისე საკუთარი -ა
ბოლოკიდურიანი სახელები, რომელთაც ცვლილება არ განუცდიათ: დლა
‘დლე’, თხა, თუთა ‘მთვარე; თვე’, ნანა ‘დედა’, ბაბა ‘მამა’, ბირცხა,
ქან, ბუცხა ‘ფრჩხილი’, თომა ‘თმა’, ქორა, ქან. ქორბა ‘მუცელი’ და სხვ.

ბევრია აგრეთვე სიტყვა, რომელთა ბოლოკიდური -ე სიტყვაწარმო-
ებითი სუფიქსია და გენეზისით არ ემთხვევა სახელობითის -ე-ს: ო-ქუმარ-ე
‘დილა’, სიტყვასიტყვით: ‘სახვალიო’, ო-ისარ-ე ‘საისლე’, ო-ქოთოშ-ე
‘საქათმ-ე’ და სხვ.

რა მდგომარეობაა სვანურში? როგორც ზემოთ დავინახეთ, -ე ბოლო-
თუ ზოგი შიგნიხმოვნიანი სახელი ბრუნებისას ისე იცვლის ფუძეს, როგორც

¹ ეგნატე ნინოშვილი, ტ. I, თბილისი 1950.

² შ. ძიძიგური, ძიგბანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, 1954, გვ. 47—48.

³ მ. ალავერძე, ლენხუმურის თავისებურებანი: აღ. წულუკიძის საზ. ქუთაისის პედ-
ინსტიტუტის შრომები, II, 232.

⁴ სვანურში -ა დაცულია, ოღონდ უმლაუტიანია -ა-ს დართვის გამო: კალთამ, ბამბამ
და სხვ.

⁵ ქანური ამ მხრივ განზე დგას. აქ ბოლოკიდური -ე ამჟამად ფუძისეულია, მაგრამ
წარმოშობით იგი სახელობითი ბრუნვის ძველი ნიშანია, შესატყვისი ქართული -ი სუფიქსისა;
მაგ.: კუჩხ-ე=მეგრ. კუჩხ-ი, ქართ. კვარცხ-ი; ბერ-ე=ბერ-ი ‘შვილი, ბიჭი’ (ნ. მარი, ქან.
გრამ., გვ. 9—10, დაწვრილებით არნ. ჩიქობავა, ქან. გრამატ. ანალიზი, გვ. 49—51, 53).

ქვემოიმერულში. მაშასადამე, ფუძის ცვლა და სახელობითში -ე-ს გაჩენა უთუოდ შედეგია ფუძისეულ -ა-ს ასიმილაციისა სახელობითის -ი, resp. -ე დაბოლოებასთან: მარა+-ი (-ე?) → მარე 'კაცი'. ბრუნვის ნიშანძ -ი რომ იმსგავსებს ფუძისეულ ხმოვანს, ამას უმლაუტის წესი ადასტურებს: ხამ ← ხამ+ი 'ლორი', ჯან ← ჯან+ი 'ხარი' ¹...

ამდენად, ვარაუდი, რომ -ე ბოლოხმოვანთა ამოსავალ ფუძედ -ა ბოლო-ხმოვნიანებია მისაჩნევი და -ე მომდინარეობს -ა-საგან ² (ა. შანიძე, თ. შარაძენიძე), სავსებით გასაზიარებელი ჩანს. ირკვევა, რომ ამათ წრეში შემოდის ზოგი -ე- შიგნიხმოვნიანიც: ხეხე 'ცოლი', ეშხუ 'ერთი', სემი 'სამი', ეელე 'ძალი' და სხვ.

მართალია, ზოგი რამ ჯერ კიდევ დასაზუსტებელია (სახელობითში -ი სუფიქსი იმსგავსებს -ა-ს თუ ოდინდელი -ე სუფიქსი; თუ ხეხე და მისთანა ფორმები სახელობითის დაბოლოებასთან ასიმილაციითაა მიღებული, რატომ არ ვრცელდება ეს „ხამ, ჯან“ და მსგავს შემთხვევებზე; თუ მეორეულია -ე- ხეხე და მისთანებში, რატომ იწვევს ის უმლაუტს: ლახხვა 'ცოლები' და სხვ.), მაგრამ -ე-ს გენეზისი რომ სწორადაა დადგენილი, ეს უდავო ჩანს.

სვანურის ამ თავისებური მოვლენის ახსნას პრინციპული მნაშენელობა აქვს ისტორიულ-გენეტური თვალსაზრისით. სახელდობრ: ა) სვანურში დასტურდება სახელის ორფუძიანობის ტიპი, მაგრამ იგი ფონეტიკური ხასიათისაა. ამდენად სვანური სავსებით ემთხვევა იმერულ-გურულს ორფუძიანობის ტიპით და სცილდება კავკასიურ (ხუნძურ და მისთანა) ენებს ³, სადაც ორფუძიანობა მორფოლოგიური წარმოშობისაა.

ბ) სემი, ეელე და მისთანათა -ე- ხმოვნის ამოსავალი თუ -ა- ხმოვანია, მაშინ ამ ნაწილში ზანურობის საკითხი იხსნება და სვანური ქართულს დაემთხვევა. ამ შემთხვევაში სვანური -ე- კი არ არის ზანური -ო-ს ნაუმლაუტევი ხმოვანი, არამედ -ა-ა. მაშასადამე, ქართულ-სვანურის ხმოვნითი შესატყვისობა სხვა სიბრტყეზე დგება: ქართ. ა=სვანურ ე-ს კი არა, არამედ ა-ს, როგორც ეს სწორად იყო აღნიშნული (არნ. ჩიქობავა, თ. შარაძენიძე) ⁴.

საერთოდ, რიგ სახელებში ბოლოკიდური -ე შეიცავს ამოსავალ ფუძისეულ -ა-სა და ბრუნვის -ი- ნიშნის კვალს. ეს მოვლენა საერთოა, ქვემოიმერულ-ზემოგურულ-ლეჩხუმურ დიალექტებში, მეგრულსა და სვანურში. მაშასა-

¹ ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში; ჩვენი: სახელთა დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, 1927, VII, გვ. 285—315.

² ეს არ ვრცელდება წარმონაქმნ სახელებზე, სადაც -ე სიტყვაწარმოებითი სუფიქსია: მესმ-ე 'მესამე', ლგდნე-ე 'დაშავებული', ლიდგ-ე 'გაქრობა' და სხვა მრავალი.

³ ამათში ლაკური ენა არ შემოდის: იქ ორფუძიანობა მორფოლოგიური ხასიათისა არა ჩანს. ბრუნვის ნიშნის წინ ნათესაობითში გამოვლენილი ელემენტი ფუძისეულია, სიტყვაწარმოებითია. იგი სახელობითში მოკვეცილია (ჩვენი: ბრუნვის სისტემისათვის ლაკურ ენაში: საქართველოს მუზეუმის მოამბე, X ხ, გვ. 232, 255. 1).

⁴ გ. როგავა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II, გვ. 50—51.

დამე, ამ საერთო მოვლენას საერთო საფუძველი აქვს, მაგრამ იგი არ არის არც საერთო ქართულ-ქართველური და არც ძალიან ძველი: წარმოიშვა წმინდა ფონეტიკურ ნიადაგზე ასიმილაციის გზით უთუოდ სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა გავრცელებითა და ინტენსივობით. იგი არ შეიმჩნევა აჭარულში, ზემოიმერულსა და რაჭულში, მით უფრო აღმოსავლურ დიალექტებში.

მ. მსაზღვრელ-საზღვრულის სინტაქსური ურთიერთობის განვითარების ისტორია საკმაოდ ცნობილია. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ორი მოვლენა: ერთი ის, რომ პოსტპოზიციური წყობა მთლიანად შეიცვალა პრეპოზიციულით და უკანასკნელი გაბატონდა კიდევ (მაგ.: ვრცელი ქვეყანა და არა: ქვეყანა ვრცელი) და მეორე: ამას მოჰყვა შეთანხმების შესუსტება: ბოლომოგნიან სახელთა შეთანხმების მოშლა საზღვრულ სახელებთან (მწვანე ველმა, მწვანე ველს...).

ქვემოიმერული ლამობს ერთგვარობა დაამყაროს მსაზღვრელ-საზღვრულის ურთიერთობაში ბოლოთანმოგნიანებისა ბოლომოგნიანებთან, ე. ი. უცვლელად შეუფუოს ყველა მსაზღვრელი საზღვრულს; მაგ.:

შენი მეზობელმა	ჩემი ძმამ	დიდი სახლმა
შენი მეზობელს...	ჩემი ძმას...	დიდი სახლს ¹ და ა. შ.

ეგვფე შეინიშნება გურულში.

სავსებით ასეთი მდგომარეობაა მეგრულ-ქანურში (დიდი ოხორიქ 'დიდ-მა სახლმა', დიდი ოხორის 'დიდ სახლს'...² კაცი იფიქრებდა, რომ იმერულში ეს შეთანხმების დარღვევა მეგრულის გავლენააო, მაგრამ ანალოგიური ვითარება შენიშნულია ფერეიდნულსა³ და ქართლურში⁴ (მაგ.: ქართლ. ბებერი ქალმა, მოქრილი თავებსა, დიდი კლდეზე... ფერეიდნ. ჩემი ამხანაგებ-მაც და სხვ.). მაშასადამე, მოვლენა სცილდება ზანურის გავლენის არეს.

სვანურში შეთანხმების შემთხვევები გვაქვს -ე და -ა ბოლომოგნიანი მსაზღვრელისა საზღვრულთან (თვეთნე ჯან 'თეთრი ხარი', ხოჩა მარე 'კარგი კაცი', მიცემითში კი: თვეთნა ჯანს, ხოჩამ მარა...), მაგრამ არის ტენდენცია აქაც მსაზღვრელის უცვლელად დატოვებისა (თვეთნე ჯანს...)⁵.

რით აიხსნება ეს? საერთო პროცესით, სინტაქსური ურთიერთობის გამარტივებისაკენ ტენდენციით. იგი დაიწყო ადრე და დღესაც გრძელდება: ზანურში დამთავრებულია, სვანურსა და იმერულ-ფერეიდნულ-ქართლურში იწყება და გაგრძელდება, თუ იმერულ-ქართლურში სალიტერატურო ენის გავლენამ არ შეაჩერა.

¹ შ. ძიძიგური, К характеристике, გვ. 133.

² არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატ. ანალიზი, გვ. 68—71.

³ არნ. ჩიქობავა, ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი: ტფილისის უნივ. მოამბე, VII, გვ. 215.

⁴ არ თაყაიშვილი, ქართლურის თავისებურებანი (კასპის რ. შეკრებილი მასალების მიხედვით): სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, 1955, VII, გვ. 275.

⁵ აღსანიშნავია, რომ სვანურში ამჟამად -ე ფუძიანი სახელები ბრუნებისას ხშირად ფუძეს არ იცვლიან ახალგაზრდების მეტყველებაში: ნ. კოტიხოვი, -ე ხმოვნიან სახელთა ბრუნებისათვის სვანურში: სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, VII, გვ. 317.

К. Д. ДОНДУА

К ВОПРОСУ О РОДИТЕЛЬНОМ ЭМФАТИЧЕСКОМ В ДРЕВНЕ-ЛИТЕРАТУРНОМ ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ¹

1

Синтаксическая особенность др.-литературного грузинского «родительного падежа с отношением» долго оставалась неуловимой для ряда ученых, в том числе и для специалистов-грузиноведов. Его обычно смешивали с ординарным родительным падежом, внешне располагающим, как известно, двумя видами окончаний: 1) -ის (-is) и 2) так называемым «эмфатическим» -ისა (-isa)². Смещение этих двух неоднородных грамматических явлений особенно наглядно сказывается в часто наблюдаемом игнорировании специфичности склонения грузинских личных имен, снабженных функцией определяющего слова.

Еще в популярном для своего времени грамматическом труде известного грузинского литературного деятеля XVIII в. Антония Первого среди «примет» (ბეშებბი), т. е. форм окончаний родительного падежа (а их у Антония $6+1=7$), находим также «ისი» (ისრაილისი) и «ისა» (პეტრესი, პავლესი)³, между тем, в обоих случаях перед нами родит. падеж определяющего слова в сложении с падежным окончанием определяемого: «ისრაილ-ის-ი» 'Израиля' (напр., თესლ-ი 'род')⁴, პეტრე-ს-ი ← პეტრეს-ი 'Петра' (напр., სახლ-ი 'дом'). Учитывая факт наличия в грузинском родит. падежа с отношением⁵, Броссе, тем не менее, не дает чет-

¹ დამუშავებულია აკადემიის ორგანოში „Известия Академии Наук СССР, Отделение Гуманитарных Наук“, 1930, № 3, გვ. 195—209.

² См. стр. 209, прим. 2.

³ См. ქართული ლრამმაცია შედგ. ანტონ I-ის მიერ, თბილისი 1835, стр. 7, там же 135.

⁴ Разумеется, если данное собственное имя понимать не метонимически, в каковом случае мы имели бы (и обычно имеем) ისრაელ-ისა-ა: Исх. 5, ძეგნი ისრაელისა 'сыны Израиля' и т. п.

⁵ По Броссе это «double rapport» (M. Brosset. *Eléments de la langue géorgienne*, Paris, 1835, p. 231. См. также его замечание по поводу родительного второго, отвергаемого Отделом по грузинскому языку Комитета начертания учебных пособий: А. А. Цагарели. Свед. о памятн. груз. письм., т. I, вып. 3, СПб. 1894, стр. 61, прим. 1). Ср. Антоний I, назв. 'соч., стр. 146, 151—154.

кой установки относящихся сюда явлений и повторяет ошибки, допущенные его предшественником Антонином. Так, и по Броссе личные имена в родительном падеже оканчиваются на: *-სი -si* (იუდასი, პეტრესი)¹, *-ისი -isi* (დავითისი, აბრაამისი) и «vulgairement» *-ისა -isa* (თეიმურაზისა)², иначе говоря, Броссе не оттеняет разницы по существу между формами слов: იუდასი (იუდაესი), პეტრესი (პეტრესი), დავითისი, აბრაამისი и обычным видом родительного падежа; ибо окончание *-ისა* само по себе не является ни «вульгарным», ни «классическим», — все зависит от контекста, от функции, выполняемой род. падежом личного имени: так, «მსგავსად თეიმურაზ-ისა» норма вполне древнегрузинская, в то время как შვილი თეიმურაზისა (или даже თეიმურაზისაჲ) уже не отвечает этой норме³.

Сбивчивость в определении специфической особенности склоняемого личного имени, согласованного в числе и падеже с определяемым словом, была настолько значительна, что даже видный специалист-грузиновед А. А. Цагарели считал возможным отнести сложную флексию «*ისა*» к числу «весьма редких отступлений», противопоставляя ей «*-ისი*», как «полный характер» флексии родительного падежа⁴. Отсутствие ясности и убедительности в толковании интересующего нас вопроса объясняется не только недостаточной скрупулезностью ученых, не осознававших тогда еще всей важности затрагиваемой ими специальной главы из грузинского синтаксиса, но и слабой осведомленностью большинства из них, вообще, в сложных вопросах исторической грамматики грузинского языка. Впрочем, немаловажным препятствием к правильному решению вопроса могло послужить и то обстоятельство, что грузинские личные имена еще не подвергались специальному, более или менее тщательному обследованию⁵, без чего исследователь, понятно, всегда будет чувствовать некоторую неуверенность в своих выводах.

2

Родительный с отношением, с точки зрения господствующей нормы древнегрузинского языка, теснейшим образом связан с особым

¹ Ср. Klarotti в издании Brosset, op. cit., p. 12.

² Brosset, op. cit., p. XXV. Кстати, это указание Броссе было в свое время использовано и Боппом в качестве одного из аргументов, долженствовавших, как он полагал, оправдать его теорию родства грузинского языка с индоевропейскими (F. Bopp. Die Kaukasischen Glieder des Indoeuropäischen Sprachstamms, Berlin, 1847, S. 9).

³ См. об этом ниже.

⁴ А. Цагарели. О грамматиц. литературе грузинск. языка. Критич. очерк, СПб. 1873, стр. 17.

⁵ Специальная глава греческим личным именам в грузинской письменности посвящена в интересной работе С. Каухчишвили (ს. კაუჩიშვილი): გიორგი ამარტოლის ბრძოლადღის ქართული თარგმანი, ნაწ. II, ტფ. 1926, გვ. 83 შპფ. (S. Kauchischwili. Georgische Übers. d. Chronik des Georgius Hamartolus, II Teil, Tiflis, 1926, S. 83 sq.); там же указана известная уже специалистам весьма скудная литература по вопросу

порядком слов в речи, при котором определяющее слово следует за определяемым (AB)¹: შროშან-ის ველ-ისა-სი შოშან-ი vel-isa-ი 'лилии полевые', букв. 'лилии поля' (В, Мф. 6 28), მიხედვით შროშან-ის ველ-ისა-სი მიყეფით შოშან-ისა vel-isa-ისა 'посмотрите на лилии полевые' (А, *то же место*). В обоих этих примерах 1) определяющее слово согласовано с определяемым в числе и падеже, 2) падежное окончание определяющего слова -isa (-is-a).

Разумеется, определяющее слово может выражать самые разнообразные оттенки отношений: в том числе и «притяжательность» или «относительность» (так, в только что приведенных примерах), почему его условно можно было бы назвать вообще адъективным². Однако, примеры, вроде: წარტყუნება-ი იერუსალმ-ისა-ი 'пленение Иерусалима' (Плен. ა et pass.), მარილ-ით მადლ-ისა-ია 'солью благодати' (ГХ 2 12—13), გულს-სმიერობა-ი სწავლ-ისა-ი 'способность к учению' (ГХ 2 39) и т. п., наглядно показывают, что согласование определяющего слова с определяемым в числе и падеже само по себе вовсе еще не наделяет первое из них функцией прилагательного в собственном смысле слова³. Сюда

¹ Подробнее см. Н. Марр. Грамм. древнеит. груз. языка (МЯЯ XII), Ленинград, 1925, стр. 64 сл.

Здесь же даю объяснение сокращений, которые будут встречаться в дальнейшем: А—Адишское евангелие, фототип. изд. (Материалы по археологии Кавказа, XIV); В—Четвероэванг., изд. В. Н. Бенешевича, СПб. 1909; Hist.—M. Brosset. Histoire de la Géorgie; Keim.—Keimena, t. I, ed. profess. Cornelius Kekelidze, Tiflis, 1918; Syn.—Le Synaxaire géorgien, publié et traduit par N. Marr, Paris, 1926 (Patrologia Orientalis, t. XIX, fasc. 5); Багр.—Баграт, еп. Тавроменийский и пр., издал А. Хаханов, М. 1904 (Труды по востоковед., изд. Лазар. Инст. Вост. Яз. XIX); ГХ—Жит. св. Григория Хандатийского, изд. Н. Марра, СПб. 1911 (Тексты и раз. по арм.-груз. фил. VII); Ипп.—Ипполит, Толкование Песни песней и пр., изд. Н. Марра, СПб. 1901 (Тексты и размыск. по арм.-груз. фил. III); М—Московское изд. Библии 1748 г.; О—Ветх. Зав. по Ошеской ркп. (пользовался фотограф. копией Азиатского Музея); Плен.—Пленение Иерусалима персами в 614 г., изд. Н. Марра, СПб. 1909 (Тексты и размыск. по арм.-груз. фил. IX); СМОМПК—Сборн. материалов для опис. местностей и племен Кавказа; Физ.—Физиолог. Армян.-груз. извод, изд. Н. Марра, СПб. 1904 (Тексты и размыск. по арм.-груз. фил. VI); Дам.—Грузинск. версия жития св. Иоанна Дамаскина, изд. К. Кекелидзе (ХВ III, в. 2); ბოლბ.—ბოლბეგ ბოლბეგ ეპისკოპოსის ქადაგებანი, გამ. მ. ჯანაშვილის მიერ. ტფილისი, 1911; პართ.—ცხორება წმ. გრიგოლ პართელისა, გამოც. ლეონ მედიკოს-ბეგის მიერ. ტფილისი, 1920 (Monumenta Georgica. Publicationes Universitatis Tphilisensis, I, № 2); შ—წამება წმინდისა შუშანიისი, გამ. ს. გორგაძის მიერ. ქუთაისი, 1917.

² У Боппа, впервые, как кажется, после Броссе обратившего серьезное внимание на рассматриваемое нами «примечательное синтаксическое явление» (eine merkwürdige syntaktische Erscheinung), находим термин «adjectiv» применительно к родительному с отношением (F. Bopp. Die Kauk. Glieder etc., стр. 19).

³ В приведенных примерах определяющее слово выражено родит. объекта. Ср. с этим др.-русс. «почитанье книжное» = чтение книг, «жажею водною» = жаждою воды и пр. (Д. Н. Овсянико-Куликовский. Синтаксис русск. яз., СПб. 1912, стр. 235).

же относятся и примеры родительного с двумя отношениями: ჟუჟარაბ შოშიშ-ი-სახელ-ისა მის-ისა-ნი 'любит боящихся его имени' (Плен. т. 9—10), ვაშლ-ი ხე-თა მღნარ-ისა-თა-ე 'яблоня среди деревьев лесной чащи' (Ипп. ма, 18 6—7), რაგსა ჰხედავ წუელსა თუალ-სა შინა ძმ-ისა შენ-ისა-სა 'что смотришь на сучек в глазу брата твоего' (В, Мф. 7 3) и т. д., где родительный падеж определяющего слова согласован в числе и падеже с двумя определяемыми, из коих одно (სახელ-ისა, ხე-თა, ძმ-ისა) само является определением в отношении другого.

При соответствующих условиях (так, при ином синтаксическом ударении) определяющее слово может предшествовать определяемому (ВА): ნიჭ-ისა კეთილ-ისა-ე მიცემა-ე 'даяние благое давать', или, слово в слово: 'даяния благого давание' (А, Мф. 7 11), что при порядке АВ имело бы следующий вид: მიცემა-ე ნიჭ-ისა კეთილ-ისა-ე, гегр. მიცემა-ე კეთილ-ისა ნიჭ-ისა-ე. Обусловленность порядка ВА синтаксическим ударением ясно выступает из примера: და არა სადა გახშიშულდის და არცა იბანის სატა და ჰრცხენინ ხილვად ვისაჲ იგი შიშუელი და არცა თვს-თა გორც-თა-ე ჰნებავნ ხილვა-ე 'и никогда он не обнажался, никогда не купался, стеснялся видеть кого-либо голым и даже на свое голое тело не хотел смотреть' (Кеиша, 16 20—22). Однако, чаще, при порядке ВА, слово определяющее появляется в форме простого родительного падежа: ჯიბრილ-ისა ძმა-ე Dibril-isa dma-y 'брат Джибрила' (ГХ 28 34) = при АВ ძმა-ე ჯიბრილ-ის-ი dma-y Dibril-is-i; შატბერდ-ისა ადგილ-ი Shatberd-isa adgil-i 'местность Шатберда', букв. 'местность Шатберда' (ГХ 11 53) = при АВ ადგილ-ი შატბერდ-ისა-ე adgil-i Shatberd-isa-y; ეძიებდა სამწყსო-ესა თვს-ისა ცხორება-სა ediebda samtksa-ysa thws-isa mcqoreba-sa 'искал жизни (спасения) своей паствы' (Плен. 9 32—33) и т. п.

Последний вид порядка ВА (т. е. с ординарным родительным определяющего слова = ВА¹) является типичным и для средневековой светской литературы, особенно для современного (живого) грузинского, а также ближайше родственных с ним мегрельского, чанского и сванского языков, коим, в свою очередь, не совсем чужд и родительный с отношением при порядке АВ, обусловленном особым ритмом и интонацией речи, либо иными причинами, требующими специального рассмотрения¹.

¹ Имею в виду случаи, вроде: 1) соврем. литерат. груз. язык: იმავე წერილებში ჩვენ ვხედავთ მიზეზ-ს ნაციონალიზმის გამძლეობის-ს 'в той же статье мы выясняем причину усиления национализма' (из газетн. статьи); არ ვსწერთ პროექტ-ს თვითმართვლობის-ს 'не собираемся составлять (букв. 'не пишем') проект самоуправления' (из газ. статьи) и т. п.; 2) живая грузинск. речь (при выражении ассоциативной связи): «—ვის სახლ-ს ეძებ?» — «ჩემი ახვანაგ-ისა-სა» — 'Чей дом ищет? — Моего товарища' [подр. სახლ-ს 'дом']; 3) сванский язык: ეხანლო ქანგეს ბაჲრალ-ს, ხატ-ს თარიძელ-ი-შ-ს 'затем

Говоря о конструкции ВА в древнегрузинской переводной литературе, не следует упускать из виду также и возможности влияния оригинала: влияние может выражаться или в том, что переводчик, следуя оригиналу, с фотографической точностью передает иноязычную конструкцию, либо, при привычном лично ему порядке слов в оригинале, не придерживается традиционных норм своего родного языка, и это — в интересах все той же точности перевода. И в том, и в другом случае безусловно облегчен разрыв с традицией. Только при учете подобного явления можно говорить об «исключениях» или отступлениях от нормы. Так, едва ли можно с уверенностью говорить о независимости грузинского переводчика от оригинала, когда и в грузинском, и в греческом, и в армянском у нас один, и тот же порядок слов в Лк. 157: $\text{და ელი-საბეტონისი აღიგნეს დღეი ზობისანი}$ (А) $^1 = \text{τα δὲ Ἐλισάβετ ἐπλήσθη ὁ χρόνος τοῦ τεκεῖν αὐτήν} = \text{ևս եղիսարեթի լցան ժամանակը ծնանելոյ}$ (по Венед. изд. 1805 г.). Точно также, нет основания рассматривать, например, порядок ВА, соблюденный в грузинском переводе «Физиолога», как исключение из общего правила, а не как результат общей зависимости переводчика от армянского текста, либо как случайное совпадение ВА речи переводчика с ВА оригинала².

выносят хоругвь и икону *Ṡarīdēl'a* (архангела) (А. Опиан. Сванск. тексты на лашхск. нар., МЯИ IX, Петроград, 1917, стр. 25 аб); $\text{ბუძაჲ კუმ-ყურბან-ს მგგმ-ი-შ-ს ხასყნხან}$ «янызу приделывали детородный член и шулатные яйца из дерева», букв. «дерева = груз. ნ-ისა-ს (ib. 23 12—13); აღ გიმ-ს დომენტ-შ-ს (+დომენტ-ი-ი-შ-ს) დეშ ჰოფი «эту землю [, долю] Домения не продам», букв. «не могу продать» (из собственн. записей); აღე ბუჰუ გო-

გობნ-დ+დ ამშდებე «это Бучу, сын Гогино, одолжил мне» (из собственн. записей), где в გოგინ-დ+დ имеем родит. над. გოგინ-მ (Им. გოგინ) с двумя суффиксами активного падежа, один из коих заменяет суффикс, отсутствующий при определяемом слове (ср. ბუჰუ-დ გოგინ-მ ამშდებე), и пр. Относительно положения дела в мегрельском см. И. Кипшидзе, Грамм. мингр. яз., МЯИ VII, СПб. 1914, стр. 0135.

¹ ს. ელისაბედისნი აღიგნეს ჯამნი ზობისა მისისანი (რკ. № 1329 Музея О-ва Ист. и Этногр.; см. ა. შანშიძე. ჰაემეტო ტექსტები etc., ტფ. უნივ. მოამბე, III, გვ. 381).

² Родительный амфатический при ВА в следующих случаях из грузинского «Физиолога»: 1) სახ-ისა სიტყუა (в заглавии), 2) $\text{მზ-ისა აღმოსავალსა}$ (1 13), 3) ზღუა გრძაბსა (17 ა) Deeters рассматривает, как «исключение» (Ausnahme) из правила, по которому, будто бы, «полная форма» (-ისა) налицо в родительном, стоящем за определяемым словом, а «сокращенная» (-ის) — в родительном перед определяемым (G. Deeters. Armenisch und Südkaukasisch. Caucasica, 3, стр. 53, прим.). Из сказанного нами выше явствует, что такого правила на деле вообще не существует, что же касается появления ВА в грузинск. переводе «Физиолога», то объяснение мы можем найти в армянских соответствиях приведенным примерам: 1) բարբախտա (а не «բարստ-λογία» в данном случае; ср. Deeters, ib., Н. Марр. Физиолог, стр. XXXVIII), 2) մեծა აღմոս-ավա , очевидно, и здесь отвечает арм. արևելք (см. I 28 მზ აღმოსავალი и объяснение его у Н. Марра, назв. соч., стр. 51), 3) $\text{(ზღაპ-ს) ბაჟიკ იგნისი}$. Что же касается четвертого примера, приводимого автором, именно: zywza (!) vešap-t'evzisa (!) «des Dra-

Особенность при любом порядке слов (АВ или ВА), и именно в положении родит. падежа с отношением, проявляют персональные имена. Особенность заключается в том, что родит. пад. склоняемого личного имени не осложняется гласным -а (-a) перед согласуемым с определяемым словом падежным суффиксом, т. е. падежное окончание самого личного имени в такой позиции всегда представлено в виде -ის (-is), а не -ის-ა (-is-a)¹.

Тому подтверждением послужат нижеследующие примеры, взятые из разнохарактерных письменных памятников различных эпох и литературных направлений: 1. მონა-ა ვარი მე აბრაჰამ-ის-ი (Б 24 84, О): mona-y Abraham-is-i; 2. მონა-მან მან აბრაჰამ-ის-მან (ib. 24 53): mona-man man Abraham-is-man; 3. ღმერთ-ო აბრაჰამ-ის-ო (ib. 32 9) ḡmerṭ-o Abraham-is-o; 4. უწი წულ-ი კაც-თა-ა მათ სახლ-ისა აბრაჰამ-ის-თა-ა (ib. 17 23): ūl-i kaṭ-ṭa-y saḡl-isa Abraham-is-ṭa-y; 5. ჟამ-თა აბრაჰამ-ის-თა (ib. 26 1) jam-ṭa Abraham-is-ṭa; 6. წილ-ნ-ი დღე-თა აბრაჰამ-ის-თა-ნ-ი (ib. 25 7) ṭel-n-i dḡe-ṭa Abraham-is-ṭa-n-i; — 7. გელ-ნ-ი ესავ-ის-ნ-ი (ib. 27 22) gel-n-i Esav-is-n-i; 8. გელ-თა-გან ესავ-ის-თა (ib. 32 11) gel-ṭa-gan Esav-is-ṭa; — 9. მონა-ნ-ი ისაკ-ის-ნ-ი (ib. 26 82) mona-n-i Isak-is-n-i; 10. ღმერთ-ო ისაკ-ის-ო (ib. 32 9) ḡmerṭ-o Isak-is-o; 11. მონა-თა ისაკ-ის-თა (ib. 26 19) mona-ṭa Isak-is-ṭa; — 12. ასულ-ი ლაბან-ის-ი (ib. 28 2) asul-i Laban-is-i; 13. ლაბან-ის-ნ-ი იყუნეს ასულ-ნ-ი ორ-ნ-ი (Б 29 16, М) Laban-is-n-i asul-n-i; 14. სიტყუა-ა ძე-თა ლაბან-ის-თა-ა (Б 31 1, О) sitkua-y ḡe-ṭa Laban-is-ṭa-y; 15. ცხოვარ-თა ლაბან-ის-თა (ib. 30 36) ṭḡovar-ṭa Laban-is-ṭa; — 16. ასულ-ი ისმაელ-ის-ი (ib. 28 9) asul-i Ismael-is-i; 17. სახელგბ-ი ძე-თა (=ძე-თა) ისმაელ-ის-თა-ა (ib. 25 13) saḡlel-i ḡey-ṭa (=ḡe-ṭa) Ismael-is-ṭa-y; 18. ექოვსას-ი მბრძოლ-ი ძე-თა-გან ისმაელ-ის-თა-ა (Keim. 41 17) eqowsas-i mbrḡol-i ḡe-ṭa-gan Ismael-is-ṭa-y; — 19. მგველ-ი რაქელ-ის-ი (Б 30 5, 7, О) mḡeval-i Raḡel-is-i; 20. სახლ-სა რაქელ-ის-სა (ib. 31 33) saḡl-sa Raḡel-is-sa; — 21. რებეკა-ას-ი ძმა-ა (ib. 24 29) Rebeka-ys-i ḡma-y; 22. სიტყუა-ნ-ი რებეკა-ას-ნ-ი (ib. 24 30) sitkua-n-i Rebeka-ys-n-i; — 23. ასულ-ი ბერ-ის-ი... ასულ-ი ელონ-ის-ი (ib. 26 34) asul-i Ber-is-i... asul-i Elon-is-i; — 24. ასულ-ი ბათოელ-ის-ი... ძ-ისა მელქა-ას-ი (ib. 24 24) asul-i Baṭoel-is-i... ḡ-isa Melqa-ys-i; — 25. სიტყუა-ა იგი დავით-

chenfischs des Meeres» (!), то это искаженное чтение непонятого им места из «Физиолога», где вместо этого читаем: «არს მგვეცი ზღოვას შინა რა იწოდების ვაჰანკრაჲ. კოვკი ზღვსაჲ. ვეშაპთევზის მსგავს არს» 'есть зверь в море, который называется щиточерепахой (ჭაშაშაქრახ), [следует глосса] морской черепахой; подобен он рыбе-дракону' (см. Н. Марр, назв. соч., стр. 98).

¹ Ср. Н. Марр. Грамм. 65, а. Существо дела не изменится, если падежным окончанием в тесном смысле в -ის мы признаем -ს с его оформлением -ი, т. е., если -ის будем рассматривать, как -ის (-i-s).

ის-ი (ГХ 58, 23 31) sitkua-y igi Daviṣ-is-i; 26. სალმონ-ი დავით-ის-ი (Keim. 37 24) salmown-i Daviṣ-is-i; 27. ძმ დავით-ის-ი (ib. 186 19) de-y Daviṣ-is-i; 28. მსგავს-ი... დავით-ის-ი (ГХ 24 9—10) msgavs-i... Daviṣ-is-i; 29. გოდოლ-სა მას დავით-ის-სა (Плен. от 9—10) godol-sa mas Daviṣ-is-sa; 30. ფსალმუნ-თა დავით-ის-თა (Барп. 7 32) ψsalmun-ṭa Daviṣ-is-ṭa; 31... მძიმედ-მეტყუელ-თა წინააღმდეგმეტყუელ-ისა დავით-ის-თა (Плен. გ 1—2) mdimed-metkuel-ṭa tinaystarmetkuel-isa Daviṣ-is-ṭa; —32. ცხედარ-ი იგი სოლომონ-ის-ი (Ипп. 2, 27 1—2) ṡḡedar-i igi Solomon-is-i; 33. კრეტსაბმელ-ი სოლომონ-ის-ი (Печн. П. 14, М); 34. იგავ-ნ-ი სოლომონ-ის-ნ-ი (ib. 1 154) igav-n-i Solomon-is-n-i; 35. ცხედარ-სა სოლომონ-ის-სა (ib. 2, 27 89) ṡḡedar-sa Solomon-is-sa; —36. აღსასრულ-ი (или ხუცეს-ი и др.) შუშანიკ-ის-ი (შ 1 10) aḡsasrul-i Ṣuṣhanik-is-i; 37. კუბასტ-ნ-ი შუშანიკ-ის-ნ-ი (ib. 11 7—8) kubast-n-i Ṣuṣhanik-is-n-i; 38. ჯოჯიკ-ითა შუშანიკ-ის-ითა (ib. 14 15) loṡv-iṭa Ṣuṣhanik-is-iṭa; —39. ძმ არშუშა-ის-ი (ib. 1 7) de-y Arṣuṣha-ys-i; —40. ასულ-ი ვარდან-ის-ი (ib. 1 10) asul-i Vardan-is-i; —41. ვარსკენ-ის-ი [отсутствует определяемое, легко подразумеваемое слово] ვითარმე ვინ თქუას (ib. 1 20) Varsqen-is-i...; 42. ზრახვ-ითა ვარსკენ-ის-ითა (ib. 4 30) zraqv-iṭa Varsqen-is-iṭa; 43. საჰმე-თა და ცოდვა-თა ვარსკენ-ის-თა (ib. 4 15—16) saḡme-ṭa da ṡodva-ṭa Varsqen-is-ṭa; —44. ცოლ-ი ჯოჯიკ-ის-ი (ib. 5 34) ṡol-i Doḡik-is-i; 45. ცოლ-მან ჯოჯიკ-ის-მან (ib. 7 28) ṡol-man Doḡik-is-man; —46. ძმის-წულ-ი აშოტ-ის-ი (ГХ 28 37) ḡmis-iṭul-i Aṣot-is-i; 47. ძე-თა აშოტ-ის-თა (Hist., I, 189) de-ṭa Aṣot-is-ṭa; —48. სახეცა თრდატ-ის-ი (პართ. 29 2) saḡeṭa (Им. п. სახე ← სახეც) Ṧrdat-is-i; 49. ჯელ-ნ-ი და ფერკ-ნ-ი თრდატ-ის-ნ-ი (ib. 37 12) qel-n-i da ferq-n-i Ṧrdat-is-n-i; —50. ძე (Им. п. ძმ) ვაღარ-შაკ-ის-ი (ib. 4 1) de (de-y) Vaḡarṣhak-is-i; —51. სიკუდილ-ი კუსარ-ის-ი (ib. 9 9) sikudil-i Kusaris-i; —52. ძმ ლიპარიტ-ის-ი (ГХ 83 16) de-y Liparit-is-i; —53. მშობელ-ი... გრიგოლ-ის-ი (ГХ 29 63) mṣobel-i Grigol-is-i; 54. სახელ-ითა გრიგოლ-ის-ითა (ib. 83 16—17) saḡel-iṭa Grigol-is-iṭa; 55. ძუალ-თა-გან გრიგოლ-ის-თა (პართ. 29 28) ḡual-ṭa-gan Grigol-is-ṭa; —56. ძე... ბაგრატ-ის-ი (СМОМПК, в. 44, отд. II, стр. 45) de... Bagrat-is-i; 57. სულ-ი... ბაგრატ-ის-ი (ib., стр. 52) sul-i... Bagrat-is-i; —58. ჭუაბ-ი საბა-ის-ი (Keim. 25 20) quab-i Saba-ys-i; 59. ლავრა-სა... საბა-ის-სა (ib. XL, IV) lavra-sa Saba-ys-sa (также в Дам. 149 26—27)¹.

Сюда же относятся и 60. წერტა-ის-ი terta-ys-n-i, название местности, образованное, по свидетельству одного из авторов ГХ, от личного имени წერტა-ა terta-y (ГХ 85 3; в самом памятнике это личное имя представлено без падежного оформления) и т. п.

Число примеров можно было бы значительно увеличить, а сами примеры еще более разнообразить, еслиб только они могли внести что-

¹ Таким образом, чтению рпс. 9: «ლავრასა... საბაისსა» следует отдать предпочтение перед «ლავრასა საბაისსა» (Плен., ог 12).

либо новое в то положение, что любое личное имя любого происхождения в грузинской речи, знакомой с оборотом родительного с отношением, безусловно подчиняется указанной выше норме¹.

4

В противоположность личным именам, все остальные имена, стало быть, и все собственные не-личные, одинаково обязательно проявляют, в позиции родительн. с отношением, так называемую «эмфатичность». Так, I: 1. სიკუდილ-ი ძ-ისა ზემ-ისა-ა (Б 21 16, O) *sikudil-i d-isa zem-isa-y*; 2. ერ-ისა მის ქყან-ისა-ა (ib. 23 12) *er-isa mis quekan-isa-ysa*; 3. სულნელბა-სა ვაშლ-ისა-სა (Ипп. 18 12—13) *sulneleba-sa vashl-isa-sa*; 4. სასოება-ა მიტყევე-ისა-ა... და სასოება-ა ცხორებ-ისა-ა-ცა (Keim. 41 22—23) *sasoeba-y mitqev-isa-y... da sasoeba-y choreb-isa-y-a*, и т. д. II: 1. ტყუილ-ისა-ა (Плен. 27) *tkue-y Sion-isa-y*; 2. წარტყუენვა-ა იერუსალემ-ისა-ა (ib., 1 et passim) *tartkuenva-y Ierusalem-isa-y*; 3. ქუეყანა-სა მას ქართლ-ისა-სა (ГХ 2 7) *quekana-sa mas Qartl-isa-sa*; 4. მაშენებელ-ი... შატბერდ-ისა-ა (ib. 2 24—25) *mashenebel-i... Shatberd-isa-y*; 5. კლდე იგი ხანძთ-ისა-ა (ib. 7 2) *klde-y igi qand-isa-y*; 6. სპა-ა რან-ისა-ა და მოვაკნ-ისა-ა და ადარბადაგან-ისა-ა (Hist. I, 108) *spa-y Ran-isa-y da Movakn-isa-y da Adarbadagan-isa-y*; 7. აგათონ პაპა-ა ჰრომ-ისა-ა და გი პატრიარქი კოსტანტინეპოლ-ისა-ა და თეოფანე ანტიოქ-ისა-ა (Keim. 96 23—24) *Agathon papa-y Hrom-isa-y da Giorgi patriarq-i Kostantinepol-isa-y da Theophane Antioqi-sa-y*, и т. п.

Отступление от указанной нормы, выработанной особо для личных, особо для всех остальных (за исключением части местоимений) имен, объясняется вторжением в язык древнелитературных памятников норм живой речи², с органически ей не присущим или, во всяком случае, со слабо представленным в ней оборотом род. с отношением³. Так, с одной стороны попадают формы, вроде: ძე-ო კაც-ის-ო ძე-ო კამ-ის-ო 'о, сын человеческий' (Плен. 9 23), вместо обычного ძე-ო კაც-ისა-ო ძე-ო კამ-ისა-ო (Езек. 16 1, М [отсюда и цитата]); Лк. 17 22, А დღე ერთ-ი დღე-თა-გან ძ-ისა კაც-ისა-თა-ა ძგე ერ-ი ძგე-მ-ა-გან ძ-ისა კამ-ისა-

¹ Кстати, летописное «კაცნობისი» («ძენი კაცნობისი» см. Brosset. Hist. de la Géorgie, I, 26, прим. 4; მარიამ დედოფლ. ქართლის ცხოვრება, ტფ., 1906, 13) и помимо контекста, уже одним своим -ის-ი могло бы подсказать, что здесь скрывается личное имя египетского царя (Нектанеба, или, как в груз., Никтанеба, ნიკტანებ): «ძენი კაცნობისი» искаженное чтение — результат 1) смешения двух букв «хуцური» ჯ и ჟ, а отсюда 2) возможной контаминации с каци 'человек' и необходимого, в таком случае, исправления непонятного «ძე ნიკტანებისი» (из первоначально правильного ძე [ძე] ნიკტანებისი 'сын «Никтанеба»') в безграмотную форму «ძენი კაცნობისი» (См. также კ. კეკელიძე, ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები, ტფ. უნივ. მოამბე, III, 49, 35. 1).

² См. также Н. Марр. Грамм. древнел. груз. яз., стр. 67.

³ См. выше, стр. 207, прим. 1.

მა-უ¹, — с другой: ... დღეთა... გრიგოლ-ის-თა dge-*ma* Grigol-isa-*ma* (ГХ 18 1),
 в.м. დღეთა გრიგოლ-ის-თა dge-*ma* Grigol-is-*ma* (хотя в том же памятнике
 70 47: შვილ-თა მამისა გრიგოლ-ის-თა *shvil-ma mamisa* Grigol-is-*ma*, 70 62—63:
 სიტყუა-თა... გრიგოლ-ის-თა *sitkua-ma* Grigol-is-*ma*); გამოცხადება-ჲ... ნიკო-
 დემოზ-ის-ი-ცა *gamodǵadeba-y... Nikodemoz-isa-i-*ca** (Syn. 33 13—16), в.м. ნი-
 კოდემოზ-ის-ი-ცა *Nikodemoz-is-i-*ma**²; მოკლვა-ჲ მისი ვითარცა წმიდისა
 სტეფანოსა (← სტეფანესა) *moklva-y... vi*tar**ma*... Stepane-ysa* (Syn. 37 1)³;
 დის-წულ-ი მცხედ-ა-სა-ჲ *dis-tul-i Mǵueda-ysa-y* 'племянник Мухеды'
 (ГХ 83 15—16), в.м. მცხედ-ა-ს-ი *Mǵueda-ys-i*; სიკუდილ-ი ცქირ-ის-ა-ჲ
sikudil-i Qqir-isa-y 'смерть Цк'ира' (ib. 70 2, 3), в.м. ожидаемого ცქირ-ის-ი
Qqir-is-i (что форма ცქირ-ის-ა-ჲ *Qqir-isa-y* проникла из речи с иными
 нормами, явствует также из постановки этого самого личного имени в
 активном падеже при аористе: ГХ 68 6 მოითხოვა... ცქირ-მან *moitxova...
 Qqir-man*, ГХ 80 19 ცქირ-მან... წარავლინა *Qqir-man taravlina*; см. ниже)⁴.

5

Что падежное окончание -ის (-is)⁵ в личных именах, снабженных
 функцией определяющего слова, обусловлено именно оборотом род. п.
 с отношением, в этом легко убедиться, если взять обратный случай, т. е.
 когда личное имя в род. пад. не осложнено, по отсутствию указанного
 оборота, формой определяемого слова: მიუვანებად კოზმა-სა *mi*van*ebad
 Kozma-ysa* (Дам. 147 20) 'взять к себе Козьму', მოწოდებად მოსესა
 (← მოსესა) და აჰრონ-ისა *motodebad Mosesa* (← Mose-ysa) და *Ahron-isa*
 (Исх. 10 16, 0) 'чтобы призвать Моисея и Аарона', მახლობელად... სტე-
 ფანოსა *maqlobelad... Stepane-ysa* (Syn. 54 16—17) 'около... Стефана', მსგავ-
 სად აბრაჰამისა *msgavsad Abraham-isa* (ГХ 11 28) 'подобно Аврааму' и
 пр. — Та же «эмфатичность» налицо и в личных именах-определениях,
 когда определяемые ими слова, будучи связаны послелогами или на-
 речиями, иной раз обходятся без род. п. с отношением: მოსურვე იყო

¹ См. также Н. Марр, назв. соч., стр. 67: «სახელ-ი მამ-ის-ი», «სახელ-ისა მამ-ის-ისა» и т. д. (без указания источника), в.м. სახელ-ი მამ-ისა-ჲ и пр. Кстати, Винклер, оче-
 видно, был введен в заблуждение, когда, для иллюстрации своей мысли об удвоениях
 (Doppelung) в кавказских языках, он приводит несуществующую в грузинском форму
 «kae-i-si-si» (Heinrich Winkler-Breslau. *Elamisch u. Kaukasisch*, OLZ, 1907, № 11,
 стр. 572; см. там же (стр. 572—573) курьезную форму глагола წერ: წერ-ი-ნ-ი-ნ-ი-ნ-ი-ნ-ი,
 «im Sinne etwa von schreibe ihn, ihn, ihn, ihn, ihn»).

² Лучшее, в смысле соблюдения нормы, чтение дает Синайск. ркп. (S): ნიკო-
 დემოზ-ის-ი-ცა *Nikodemoz-is-i-*ca** (см. Syn., Préface, 11).

³ По ркп. S опять таки в соответствии с нормой: სტეფანოს-ი — სტეფანე-ის-ი
Stefane-ys-i (Syn., Préface, 11).

⁴ См. также ღმერთ-ი აბრაჰამ-ისა-ჲ *ǵmerth-i Abraham-isa-y*, в.м. აბრაჰამ-ის-ი
Abraham-is-i (Н. Марр, назв. соч., стр. 65, без указания источника).

⁵ См. стр. 209, прим. 1.

ახულ-ისა-თჳს იაკობ-ისა mosurve iko asul-isa-θws Iakob-isa (Б 34 19, О) 'любил дочь Якова'; სახლ-ისა-გან სჯემ-ისა saql-isa-gan swqem-isa (ib. 34 26) 'из дома Сихема'; სიტყუა ებრ... გრიგოლ-ისა sitkwsa (← sitku-isa) ebr... Grigol-isa (ГХ 56 53) 'по слову... Григория'; პირ-ისა-გან... სოლომონ-ისა pir-isa-gan... Solomon-isa (Ипп. დ 86-87) 'устаи Соломона' и пр. Если же связь определяющего слова с определяемым осуществлена при помощи род. с отношением, то падежи. суффикс определяющего слова личного имени и в указанных случаях сохраняет свой обычный вид (-ის -is): ჳელ-ისა-გან ფარაო-ისა qel-isa-gan faraο-ys-isa (Исх. 18 8, О) 'от руки Фараона' [ხო: წინაჲე ფარაო-ისა tinaჲე faraο-ys-a 'перед Фараоном' (Плен. ნა 5)]; ჳერტ-ისა მის წილ მოსესისა (← მოსეს-ისა ← მოსე-ისა) kuerθ-isa mis til Mose-[y]s-isa (Плен. დ 4) 'взамен Моисеева жезла'; ფერგ-თა-მანა... სტეფანეს-თა (← სტეფანე-ის-თა) ferg-θa-mana... Ste-fane-ys-θa (Syn. 37 9-10) 'у ног... Стефана'; ძუალ-თა-თჳს... სტეფანეს-თა dual-θa-θws... Stefane-ys-θa (ib., 46 14) 'для костей Стефана' и т. п.¹

Особого обсуждения требуют случаи, вроде: 1) პავლეს-თანა Pav-le-ys-θana (Syn. 37 15), აბრაჰამ-ის-თანა Abraham-is-θana (ib., 60 17), ქრისტეს მიერ Qriste-ys mier (ib. 63 12), ქრისტეს მიმართ Qriste-ys mimarθ (ib. 63 16), დეკეოზ-ის ჳე Dekeoz-is zeu (Keim. 48, 6), დეკეოზ-ის მიერ Dekeoz-is mier (ib., 48 20), — их, повидимому, нельзя разлучать с тем, еще не исследованным явлением, что и дат. п. личного имени предлжит чаще всего в усеченном виде (Б 35 12, О: მივეც აბრაჰამ-ს და ისაკ-ს, Б 37 3, О: იაკობ-ს ჳუჳარდა ოსებ и т. п.); 2) род. п. = Н. п. личного имени, как и вообще имени активного (или представляемого активным) существа, в связи с глаголами движения, в широком смысле слова: მივიდა ისაკ აბიმელიკ-ისა მეფ-ისა მის ფილისტიმელთაჲსა mivida Isak Abimeliq-isa mef-isa mis philistimelθaysa (Б 26 1, О) 'пришел [в данном случае 'отправился'] Исаак к Авимелеху, царю филистимлян', მივიდა იგი წმიდ-ისა ჳუშანიკ-ისა movida igi tmid-isa Šušanik-isa (შ 14 20-21, 32-33) 'пришел он к св. Шушаник', მოვლინებულ ვარ მე აპოლონ-ისა movlinebul var me

¹ Вот почему нельзя согласиться с С. Каухчишвили (назв. соч., 86, прим. 2), когда он, в доказательство своей, в основе правильной тезы о греческих именах в грузинском, ссылается, между прочим, на Лк. 2 22 (რკი. № 944 Тифл. Госуд. Унив.): ჳჯულისა მებრ მოსესისა, предполагая в конечном с слова მოსეს (+ისა) передачу греческой сигмы (მოსეს = Μωσής). Вопрос: имеем ли в მოსესისა род. эмфатический (т. е. მოსეს-ისა, как в примере: სიტყუა ებრ გრიგოლ-ისა), или здесь личное имя в позиции род. с отношением (т. е. ჳჯულ-ი მოსეს-ი — მოსე-ის-ი, ჳჯულ-ისა მოსეს-ისა — მოსე-ის-ისა), решается в данном случае в пользу род. с отношением, так как 1) нет у нас чистой основы მოსეს Moseys (ср. სარწმუნოება-ა აპოლინარიოს-ის-ი sartmunoeba-უ Apolinarios-is-i, Keim. 1 22) и 2) მოსეს — მოსე-ის — მოსე-ის самая обычная форма родит. п. личного имени, что явственно выступает из оборота род. с отношением: დღე-თა... მოსეს-თა (← მოსე-ის-თა) (Keim. 245 7), ოჯოჳეთოჳ მოსესი (← მოსე-ის-ი)... არა ისმინონ (ბოლნ. 74 8) и т. д.

Apolon-isa (Keim. 154 16—17) 'послан я сюда к Аполлону' и т. п. Специальное обследование всех этих случаев несомненно прольет свет на природу не только «эмфаза» в родительн. пад., но и всей конструкции родит. с отношением.

Сюда, очевидно, не относятся топонимические названия, вроде ტფილის-ი 'Тифлис', ურბნის-ი 'Урбнис', რუის-ი 'Руис', ქუთაის-ი (позднее ქუთაის-ი) 'Кутаис' и т. п., поскольку в них затруднительно усмотреть определяющее слово с -ის (-is) родительного падежа и, следовательно, с отношением -ი (-i) к предполагаемому определяемому слову¹. Ясно, что, как определяющие слова и именно как топонимические названия, они, по господствующей норме языка определенной социальной среды, должны были сохранить и гласный -ი -а вслед за падежным -ის -is, т. е. мы должны были иметь *ურუ-ის+ა-ჲ, *ტფილ-ის+ა-ჲ, как, напр., არტანისაჲ (გვერდ არტანისაჲ), სამცხისაჲ (ქუეყანაჲ სამცხისაჲ) или ცროლისა(ჲ) (მთაჲ ცროლისა(ჲ) и т. п., где родительный падеж определяющего слова не вызывает никаких сомнений². Понятно, ничто не мешает предположить, что суффикс -is в географических названиях (ურბნ-ის-ი, но ურბნ-ელ-ი, ტფილ-ის-ი, но ტფილ-ელ-ი) и в самом деле представляет окончание родительного падежа, только функционально иного порядка, чем падежный -is определяющих слов. Во всяком случае, эти географические названия должны быть рассмотрены особо, вне конструкции родительного с отношением, как, кстати, и административный термин большой древности მამასახლ-ის-ი — составное слово типа АВ (მამა+სახლ-ის), где суффикс -ის, сросшись с основой, потерял функцию родительн. падежа определяющего слова.

6

О так называемых нормах древнегрузинского литературного языка мы можем судить по ряду морфологических и синтаксических особенностей, являющих пример исключительной цепкости и стойкости на протяжении веков, в памятниках разнообразных и по социальным тенденциям, и по внешнему оформлению. К их числу следует отнести и конструкцию родительного с отношением. Мы вынуждены были ограничиться материалами лишь древнегрузинского языка, опустив соответствующие факты языков мегрельского, сванского, в части аналогий — и ряда других

¹ Ср. აკაკი შანიძე, ნაშთები მესამე პიროს ობიექტური პრეფიქსის კმარების კვლევის წინ ქართულ ზმნებში (ტფილ. უნივერს. მოამბე II, გვ. 274).

² Прав был бы Trombetti (Zur Toponymik des Mittelmeergebietes. Caucasica, I, стр. 105—106), когда он отождествляет «-isi» топонимических названий с «-isi» в окончаниях личных имен («Abraam-isi»), еслиб в основах топонимических названий мы имели personalia.

языков¹, кои необходимо иметь в виду прежде всего при решении вопроса о генезисе самой конструкции². Для нашей задачи достаточно было указать, что данная конструкция представляет из себя замкнутую и цельную синтаксическую единицу, где слово-определение, не будучи личным именем, требует, помимо элемента связи с определяемым, еще иного элемента, выражаемого гласным *o* (a).

О законченности и цельности конструкции род. с отношением говорит, между прочим, и тот факт, что при двух или нескольких определениях согласоваться в падеже и числе с определяемым может и одно только из них: ჟურჟერ-ი ოქრო-და და ვეცხლ-ისა-ა *turter-i oqroya da vedql-isa-y* (Б 24 53, О) 'сосуд золотой и серебряный'; ... სამხილ-ებელ-ი ბოროტთა საქმე-თა მის-თა-ა *samqilebel-i borotba saqme-ta mis-ta-y* (ГХ 70 22) '(видение), обличавшее его злые дела'; ჯელ-ითა კეთილად-მსახურ-ისა დედოფლ-ისა ნერსის ცოლ-ისა-და *gel-itha kedilad-msaqur-isa dedofl-isa Nerseys mol-isa-uda* (ГХ 2 29), слово в слово: 'рукою благочестивой государыни Нерсея жены', т. е. 'благочестивой государыней, женою Нерсея' — и т. п. В связи с этим стоит и вопрос о функции 'эмфатического' гласного элемента в родит. падеже определяющего слова.

Называя его эмфатическим, Н. Я. Марр разъясняет, что в *-ისა* (*-isa*), как и в окончании 'функционально возникшего' твор. падежа *-ითა* (*-itha*), гласный *o* (a) придает слову «большую выразительность и определенность», что по своему происхождению это «пережиток указательного местоимения *o* (← *ჰა*) *этот*»³. — Само собой понятно, нет никакого основания видеть в гласном *-o* (*-a*) существительный глагол 'быть' (*o* = *არის* 'есть'), как то допускает Тромветти, сравнивая *სიტყუა ღმერთ-ის-ა* [др.-л. *лишь ღმერთისა*] '*parola di Dio*' с совершенно неадекватным *დო-ო-ა* '*è grande*'⁴.

Вместе с тем, неубедительно, особенно без учета взаимоотношений между говорами грузинского языка, сопоставление *-o* (*-a*) эмфатического с *-o* в словах *არ(o)* *ar(a)* 'не', 'нет', *ვინ(o)* *vin(a)* 'кто?', *შენ(o)* *shen(a)* 'ты', *ის(o)* *is(a)* 'он', 'она', *სად(o)* *sad(a)* 'где?' и т. п., в коих, будто бы, глас-

¹ Так, например, одного из хеттских, так называемого хуррийско-митанского (см. Fr. Hrozny. *Etruskisch und die hethitischen Sprachen*, ZA, IV, 1928, 3 Heft, S. 173).

² Н. Я. Марр ее рассматривает, как одно из переживаний языка до-флективной системы (см. Яфет. теория, Баку, 1928, стр. 134).

³ Н. Марр. Граммат. древнеит. груз. яз., МЯЯ XII, стр. 22. См. также G. Deeters (*das emphatische -a hat rythmisch-satzphonetische Bedeutung*), op. cit., 53, прим.

⁴ А. Тромветти. *Glottologia*, 136. Deeters (op. cit., ibid.), справедливо отвергая такое объяснение Тромветти, указывает вместе с тем, что последний «был введен в заблуждение Джанашивили».

ный (-a) оттеняет эмоциональную окраску, в соответствующие моменты: «... das emphatische -a in den Kasusuffixen zusammengehört mit dem -a, das auch in anderen Wörtern erscheint, wenn ein Nachdruck daraufgelegt werden soll: ein Mittel, wozu eine Schwachtonsprache zur Hervorhebung greifen muss» etc. (см. Deeters, op. cit., ibid.). Так, напр., არა (ara) в живой грузинской речи, как в спокойной, так и в той или иной степени эмоциональной, всегда, как простой отрицательный ответ, имеет значение 'нет', и, наоборот, никогда არ (ar) не значит 'нет', но всегда, в связи с отрицаемым явлением (в этом случае одинаково с ним и არა) — 'не': 1. მიდობარ? — არა 'идешь ли (туда)? — 'нет'; 2. არ მოუვარს 'не люблю', არ ვარგა 'не годится', არ(ა) მაქვს 'не имею'; 3. არაფერი 'ничего', но никогда «არფერი» (однако, ср. гур. აფერი) и т. д. Здесь, как и в случаях с остальными вышеприведенными словами, приходится учесть ряд других не менее важных деталей с оглядкой, именно, на относящиеся сюда диалектические материалы.

Наше внимание в первую очередь должно быть обращено на роль гласного элемента -a (-a) в родительн. с отношением, в связи с отмеченной уже особенностью согласования личного имени-определения с определяемым словом. Приведенные нами выше примеры говорят за то, что падежный суффикс -ის (-is) или -ისა (-is+a) личного имени-определения допускается в древнегрузинском вовсе не ad libitum, а лишь в строгой зависимости от того, занимает ли данное личное имя позицию родительного с отношением, или нет. С другой стороны выясняется, что гласный -a (-a) определяющего слова зависит от наличия конструкции родительного с отношением. В пользу этого говорит, может быть, и самая возможность появления определяющих слов, лишенных в родительном падеже и гласного -a (-a) и формы отношения к определяемому, коль скоро это последнее не имеет падежного оформления: იქმნა იგი ძეგლ მარილ-ის იქმნა იგი ძეგლ მარილ-ის (Б 19 26, 0) 'стала она столпом соляным', букв. 'стала она столп соли'; ლეკუ ლომის იუდა¹, მორჩად აღმოცენებულ, შვილი ჩემო leku lomis iuda, morjad agmonebul, švil-o šem-o (Физ. 2 6—8) 'щенок льва Иуда, как отпрыск пророс ты [букв. 'как отпрыск проросший], сын мой'². В первом случае определяемое слово ძეგლ ძეგლ не оформлено, как часть сложного предиката (იქმნა ძეგლ იქმნა ძეგლ), во втором — ლეკუ leku (как и აღმოცენებულ agmone-

¹ Стоящую в тексте точку (.) для ясности заменяю запятой (,).

² G. Deeters, не обратив внимания на то, что это цитата из Б 49 а, и не поняв, что «ლეკუ ლომის იუდა» — лишь начало фразы, выражающей обращение и заканчивающейся словом «ჩემო», усмотрел в этой начальной части самостоятельное предложение, почему, при переводе на немецкий язык, он и восполняет его совершенно неуместным для текста глаголом 'быть': «Junges des Löwen (ist) Juda» (G. Deeters, op. cit., ibid.).

bul) обходится без собственного оформления, поскольку оно тесно связано с оформленными словами შვილ-ო ზემ-ო¹.

В сочетании родительного с отношением обращает на себя внимание не только архаичность языковых переживаний², но и та особенность, которую нагляднее всего именно в данном сочетании проявляют личные имена в древнегрузинском. Другой случай, столь же резко отличающий древнегрузинский язык от современного живого, равно как от мегрело-чанского и сванского языков, это неоформленность личного имени в активном падеже во времена аористной системы (ობილა სიმონ პეტრე 'увидел Симон Петр', совр. груз. ნახა პეტრე-მ и т. п.). В связи с этим следует вспомнить о местоимениях (личных³, указательных, вопросительных), уже по значению своему определенных, как и личные имена, и в позиции родительного с отношением проявляющих ту же особенность, что и последние (სახელ-ი მ-ის-ი, ებისტოლე-ნ-ი მ-ის-ნ-ი, მოსლვა-სა მას მ-ის-სა, ... ნება ჯ გორც-თა მ-ის-თა-ჯ, ვ-ის-ი 'чей', 'кого' и т. п.). Все это естественно заставляет предположить, что в гласном -ა (-а) род. падежа не персональных имен-определений мы имеем элемент «определенности» (возможно, и пережиток указательного местоимения), семасиологически дифференцирующий позднее личные имена и ряд местоимений от всех остальных имен, успевших выработать и развить свои нормы склонения.

Декабрь 1929 г.

¹ Понятно, мы говорим о возможности, а не обязательности подобного сочетания. Так, в О имеем: ლეკუ ლომ-ის-ა იუდა, მცენარისაგან აღმოკვდ, შვილო ზემო leku lom-is+a (Б 49 9), хотя это же место в М своей начальной частью совпадает с цитатой «Физиолога»: ლეკუ ლომ-ის იუდა, მორჩისგან, შვილო ზემო, აღმოკვდ leku lom-is...

² См. стр. 215, прим. 2.

³ Личные местоимения 1 и 2 л. (единств. и мн. ч.) не склоняемы.

ემფატიკური ხმოვანი ძველ ქართულში¹

ძველ ქართულში საზოგადო სახელები მხოლოდობითი რიცხვის მიცემით, ნათესაობითა და მოქმედებით ბრუნვებში, ხოლო თანაინი მრავლობითის ყველა ბრუნვაში ბრუნვის ნიშნის შემდეგ დაირთავს -ა ხმოვანს, ნ. მარის მიხედვით მიღებულს ჩვენებითი ნაცვალსახელიდან (ჰა) მეტი გამოხატულების ანდა განსაზღვრულობისათვის. აქედანაა ნ. მარისვე ტერმინი ემფატიკური² — მეტი გამოხატულებითი ძალის მქონე³.

ნ. მარს მიცემით, ნათესაობითისა და მოქმედებითის აფიქსების შემდეგ დართული -ა ხმოვანი ერთნაირ მორფოლოგიურ ოდენობად არ მიაჩნია. მას ემფატიკური -ა მხოლოდ ნათესაობითისა და მოქმედებითისათვის აქვს გამოყოფილი, მიცემითის -ა'ს კი ბრუნვის ნიშნად მიიჩნევს — ქართულის სემიტურთან ნათესაობის დებულებიდან ამოდის და იმიტომ. მიცემითის ფორმანტია -ას, რომელიც ჩვეულებრივად -ა'ს გადასმით იხმარებაო: კაცსა, პეტრესა — კაცას, პეტრეას (ნ. მარი, იქვე, § 36).

ემფატიკური -ა მსაზღვრელი ნაწილაკის (ე. წ. ნაწევრის ანუ ართრონის) ნაშთია, — ასე ხსნის მას აკ. შანიძე⁴. ამდენად, იგი ფუნქციით ევროპულ ენებში ხმარებული განმსაზღვრელი ნაწევრის საბადლოა.

ძველი ქართულის ტექსტებზე დაკვირვებიდან ცხადი ხდება, რომ ემფატიკური -ა დაცულია ყველგან, სადაც მას ძველი ქართულის ნორმები მოითხოვს. მაშინაც კი, როცა ემფატიკური ხმოვანი არ გვხვდება, ძველი ქართულის მოქმედ ნორმებთან გვაქვს საქმე და არა ამა თუ იმ ძეგლის თავისებურებასთან.

¹ დაბეჭდილია უნივერსიტეტის ორგანოში „სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები“, ტ. XXXb, 1947, გვ. 345—350.

² Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Лигр. 1925, § 34.

³ ა. ჩიქობავა, ისტორიულად განსხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპისათვის ქართულ ბრუნვათა შორის: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. III, № 6, გვ. 619, 558. 2; აქვე.

⁴ ა. შანიძე, მორფოლოგია, თბილისი 1930, გვ. 24; მისივე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, თბილისი 1942, § 57.

როდის არა აქვს საზოგადო სახელების მიცემით, ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებს ემფატიკური დაბოლოება? პასუხისათვის საილუსტრაციოდ მივმართოთ პავლეს ეპისტოლეების (X ს. ძეგლის) ჩვენებას.

მიცემითი ბრუნვა

... არა ვიყვნეთ ჩუენ გულს-მთქუმელ ბოროტისა: I კორ. 10,6

... მოგიწერე ქრისტე ჯუარს-ცუმული: გალ. 3,1 B

და მერმე შესცოდეს... თანაჯუარს-ცუმაღ თავი მათი ძესა ღმრთისასა: ებრ. 6,6

... ნუ საძაგელის შემძინელ... არამედ თავს-მდებელ მსგავსად მოძღურებისა მის: ტიტე, 1,8...

დასახელებულ მაგალითებში მიცემითი ბრუნვა კომპოზიციის შემაღენელი პირველი ნაწილია და ამით უნდა აიხსნას, რომ მას ემფატიკური დაბოლოება არ სჭირდება და არც აქვს. ამგვარი მიცემითი ხომ მეორე სახელთან ერთად ერთ ცნებას ქმნის, სხვა ახალ მნიშვნელობას გამოხატავს, ამიტომ ემფატიკური ხმოვანი რთულ სიტყვაში სათანადო ადგილას ბრუნვის ნიშნის შემდეგ გვაქვს მხოლოდ.

იშვიათ შემთხვევაში ემფატიკური ხმოვანი არა აქვს მიცემითს, როცა ის ადგილის გარემოების ფუნქციითაა ნახმარი¹.

C ხელნაწერში (ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერი № 176) ვკითხულობთ:

ყოველი, რომელი სამზარეულოს ისყიდებოდის, ჰამეთ: I კორ. 10,25.

AB ხელნაწერებში კი (საქართველოს მუზეუმის საეკლესიო ფონდი, ხელნაწერი № 407 და № 1138) სათანადო ადგილას ემფატიკური -ა დაცულია.

C ხელნაწერში -ა'ს დაკარგვა, ალბათ, მიცემითში დაყენებული ადგილის აღმნიშვნელ საკუთარ სახელთა ანალოგიით უნდა აიხსნას.

მიცემითს ემფატიკური ხმოვანი არა აქვს, როცა ის შედგენილი შემასმენლის ნაწილია:

... გულის-სიტყუანი შეასმენდენ ანუ სიტყუას-უგებდენ: რომ. 2,15 A

... უფალი იგი დიდებისაჲ ჯუარს-აცუეს: I კორ. 2,8

... სიტყუას-გიგებთ წინაშე ღმრთისა: II კორ. 12,19 A

... ჯუარს-ეცუა უძღურებით: იქვე, 13,4

... თავს-იდებდით ურთიერთას: კოლ. 3,13...

მოცემულ მაგალითებში მიცემით ბრუნვაში დაყენებული სახელი წარმოშობით პირმომართი ობიექტია, მაგრამ განიაზრება შედგენილი შემასმენლის ნაწილად და ემფატიკური ხმოვანი არა აქვს. ამ მხრივ საანალოგო მასალას შედგენილ შემასმენელს კომპოზიციები უნდა აწვდიდეს.

¹ ა. შანიძე, გიორგი მთაწმიდლის ენა, ცხორება იოვანესი და ეფთჳმესი, თბილისი 1946, გვ. 72.

ნათესაობითი ბრუნვა

ემფატიკური ხმოვანი არ აქვს ნათესაობით ბრუნვასაც, როცა იგი კომპოზიტის პირველი შემადგენელი ნაწილია¹:

სავსე იყვნეს... კაცის კლვითა..., ბოროტის ჩუეულებითა,... ძვრის მეტყუელებითა: რომ. 1,29

არავინ არს გულისხმის-მყოფელ: იქვე, 3,11

... სტუმრის მოყუარებასა შეუდგით: იქვე, 12,13 B

... კორცთა ზრახვასა ნუ ჰყოფთ გულის-სათქუმელ: იქვე, 13,15

... მოიკითხვედით ურთიერთას ამბორის-ყოფითა: I კორ. 16,20...

ყველგან მართულმსაზღვრელიანი კომპოზიტები გვაქვს. კომპოზიტის პირველი ნაწილი, რომელსაც ემფატიკური ხმოვანი არა აქვს, მხოლოდობით რიცხვშია. ემფატიკური ხმოვანი არა აქვს კომპოზიტის შემადგენელ ნათესაობით ბრუნვას მრავლობით რიცხვშიც (ნ. მარი, § 57):

ძმათმოყუარებითა ურთიერთას ... მოყუარე იყვნით: რომ. 12,10 B

... მიიწერა კორინთელთ ფუბესთჳს დედათ დიაკონისა: იქვე, 16,24 A

... ივლტოდეთ კერპთმსახურებისაგან: I კორ. 10,14

... თუალთღება არა არს მის თანა: ეფეს. 6,9

... განიცადეთ მოციქული იგი და მღდელთმოძღუარი: ებრ. 3,1

რადთა განაბრძნობდენ ჭაპუკთა ქმართმოყუარებად, შეილთმოყუარებად: ტიტე, 2,4...

აქა-იქ რთული სიტყვის ნათესაობით ბრუნვას როგორც მხოლოდობით, ისე მრავლობით რიცხვში აქვს ემფატიკური დაბოლოება და ვლდებულობთ პარალელურ ფორმებს:

მთავარნი იგი არა არიან... კეთილის მოქმედთათჳს: რომ. 13,3 A

B ხელნაწერში კი იკითხება: კეთილისა მოქმედთათჳს, ხოლო C-ში არის: კეთილმოქმედთათჳს.

„კეთილ“ რომ კომპოზიტის ნაწილი არ ყოფილიყო, ბრუნვის ნიშნის დაკარგვა შეუძლებელი გახდებოდა.

... ღმრთისა მსახური არს შურისმეძიებელი: რომ. 13,4 AB. ამავე ადგილას AC ხელნაწერში იკითხება ღმრთის.

... რომელსა აქუს დიდი სასყიდლისა მოგებაჲ: ებრ. 10,35, BC ხელნაწერში კი ნახმარია სასყიდლის მოგებაჲ.

ალბათ, დასახელებულ მაგალითებში ემფატიკური ხმოვნის არსებობა იმით აიხსნება, რომ კომპოზიტად ქცევის პროცესი ჯერ კიდევ არ დასრულებულა.

მოქმედებითი ბრუნვა

ჩვეულებრივ მოქმედებით ბრუნვას ემფატიკური ხმოვანი არა აქვს, როცა ის:

1. მომდევნო სიტყვასთან ერთად კომპოზიტად ქცევის პროცესშია:

¹ ვ. ჭკადუა, კომპოზიტთა ერთი სახეობის წარმოებისათვის ძველ ქართულში: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის სტუდენტთა მესამე სამეცნიერო კონფერენცია (თბილისი), თბილისი 1941, გვ. 62.

და აღკოცნა ჩუენთჳს კელით წერილნი ბრძანებითა: კოლ. 2,14
... უსრულჳსითა კარვითა კელით უქმნელითა: ებრ. 9,11
... არა მოსრულ ხართ თქუენ მთასა მას კელით შესახებელსა:
იქვე, 12,18...

ახალ ქართულში ყველა ამ შემთხვევაში ერთცნებიანი კომპოზიტი გვაქვს (ხელ წერილი, ხელთუქმნელი...).

2. დაწყებითის ფუნქციითაა ნახმარი კითხვაზე საიდან?

... გამოჩინებად არს რისხვად ღმრთისაჲ ზეცით: რომ. 1,18

... უკუე გიღირდა-მე-ა სოფლით გამოსლვაჲ: I კორ. 5,10

... სარკუმლით სარგნითა გარდამოვედ ზღუდესა: II კორ. 11,33

... არა სადა ანგელოზთაჲთ იწყო: ებრ. 2,16

... მიიწერა ლავდიკიჲთ ფრიგჯაჲსა დედაქალაქით: I ტიმ. 6,22...

აკ. შანიძის მიხედვით¹ საკუთრელობითისა და დაწყებითის ფუნქციით ნახმარი მოქმედებითი სხვადასხვა წარმოშობისაა: საკუთრელობითის ფუნქციით ნახმარ მოქმედებითს ემფატიკური -ა ჰქონდა (ვლელულობდით სუფიქსს -ით-ა), ხოლო დაწყებითის ფუნქციით ნახმარი მოქმედებითი -ით-ი სუფიქსის -ის-მოკვეციტ მიიღებოდა². ასეთი მოქმედებითი დაშორებითობას გამრხატავდა და მსაზღვრელ ნაწილაკს, რომლის პირველი ხმოვანი პირველ პირთან სიახლოვეს აღნიშნავდა, ბუნებრივია, თუ არ საკიროებდა.

3. ვითარების გარემოებას გამრხატავს კითხვაზე როგორ?

... ქეშმარიტებაჲ სიცრუით აქუნდა: რომ. 1,18

... სასოებით ვცხოვრდებით: იქვე, 8,25

... მოთმინებით მოველით: იქვე, 8,26

რომელნიმე შურიტ და კდომით... ქრისტესა ქადაგებენ: ფილიპ. 1,15

... მშჯდობით და ყუდროებით ვცხოვრდებოდით: I ტიმ. 2,2...

მოქმედებითი, რომელიც ვითარების გარემოებას აღნიშნავდა, ზმნიზედური მნიშვნელობისა იყო, მას იგივე ღირებულება ჰქონდა, რაც ზმნიზედებს: ძლიერ, უკეთ, უფრო..., ამიტომ მსაზღვრელ ნაწილაკს არ დაირთავდა და, ბუნებრივია, თუ არც ემფატიკური ხმოვანი ჰქონდა.

ასეთი მოქმედებითის გვერდ-გვერდ გვხვდება ემფატიკურდაბოლოებიანი მოქმედებითიც, თუმცა მეტად იშვიათად:

... არა სიტყუთა არს სასუფეველი: I კორ. 4,20 AC (თავი ბ), B ხელნაწერში კი იკითხება სიტყუთ.

შურიტა ვსდევნიდ ეკლესიათა: ფილიპ. 3,6 BC, A ხელნაწერში კი გვაქვს: შურიტ.

4. თანდებულები, რომლებიც მოქმედებით ბრუნვას მოითხოვენ (გან, გამო, მიერ, კერძო, წიად, ურთ), დაერთვიან მას ემფატიკური ხმოვნის გარეშე:

¹ ა. შანიძე, გიორგი მთაწმიდლის ენა, § 16, გვ. 72; მისივე, წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის: წელიწადუთი, გვ. 5.

- ... რომელმან გამომიჩნია მე მუცლითგან დედისაჲთ: გალ. 1,15
 ... და კმაჲ იყო ღრუბლით გამო: მათე, 17,5 (სამი შატბერდული
 ოთხთავი, აკ. შანიძის გამოცემა, თბილისი 1945)
 ხოლო იგინი წარვიდეს ადრე მიერ საფლავით: იქვე, 28,8 B
 ... მოუკდა იგი ზურგით კერძო: იქვე, 9,20
 ... განიშორეთ ძუელი იგი კაცი საქმითურთ მისით: კოლ. 3,9 B.
 ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ თუ საზოგადო სახელების მოქმედე-
 ბით ბრუნვას დართულ თანდებულებთან ემფატიკური -ა შეუთავსებელია, მი-
 ცემითსა და ნათესაობითს დართულ თანდებულებთან იგი მიუცილებელია¹:

მიცემითი ბრუნვა

თანა	... დიდებასა თანა: II ტიმ. 2,10
წინაშე	... წინაშე პირსა ეკლესიათასა: II კორ. 8,24
ზედა	... ისრაჲლსა ზედა: რომ. 2,11 (თავი ბ)
შინა	... სოფელსა შინა: I კორ. 8,4
ქუეშე	... შჯულსა ქუეშე: გალ. 5,18
შორის	... კრებულსა შორის: I კორ. 6,4

ნათესაობითი ბრუნვა

გან	... სარწმუნოებისაგან: გალ. 2,21 (თავი დ)
მიერ	... ღმრთისა მიერ: I კორ. 1,3
თვნიერ	... შჯულისა თვნიერ: რომ. 7,8
თვს	... სიყუარულისათვს: II კორ. 1,14 (თავი ბ)
ებრ	... ნებისაებრ: II ტიმ. 2,26
წილ	... ბოროტისა წილ: I თეს. 5,15
კერძო	... ჭეშმარიტებისა კერძო: II კორ. 13,8
მიმართ	... დიდებისა მიმართ: I კორ. 15,45 (თავი დ)
თანა	... ღმრთისა თანა: რომ. 2,11
წინაშე	... ღმრთისა წინაშე: გალ. 3,11
ზედა	... სარწმუნოებისა ზედა: რომ. 6,1
ქუეშე	... შჯულისა ქუეშე: გალ. 4,5 B...

როგორც ვხედავთ, მიცემითსა და ნათესაობით ბრუნვებში თანდებუ-
 ლებთან ემფატიკური -ა ყოველთვის დაცულია, მოქმედებითთან კი იგი შეუ-
 თავსებელია. რით უნდა აიხსნას ასეთი მკვეთრი სხვაობა? ალბათ იმით, რომ
 მოქმედებითი ბრუნვა ემფატიკური დაბოლოების უქონლად იხმარებოდა დაწ-
 ყებითის მნიშვნელობით და თანდებულებმაც, რომელთაც სიერცეში ან ღრო-
 ში მოქმედების დაწყების პუნქტი უნდა აღენიშნათ, მართეს მოქმედებითის ის

¹ ვითარებით ბრუნვას მსაზღვრელი ნაწილაკი არ დაერთოდა, ამიტომ არც ემფატიკური
 ხმოვანი ჰქონია.

ფორმა, რომელსაც ემფატიკური დაბოლოება არც ჰქონდა და არც სჭირდებოდა¹.

დაწყებითის მნიშვნელობით რომ -გან თანდებულის ნათესაობითაცაა ნახმარი და ემფატიკური -ა მასთან ყოველთვის დაცულია, მაგ.:

... ორგულო, აღმოიღე პირველად დირშ თუ ალის აგან შენისა: მთ 7,5... ამაზე შეიძლება ვუპასუხოთ:

მოქმედებითან -გან თანდებულს რომ ემფატიკური -ა არ შეეგუებინა, ამის საფუძველს დაწყებითის ფუნქციით ნახმარი მოქმედებითი იძლეოდა, ნათესაობითს კი ასეთი საფუძველი არ გააჩნდა. დაწყებითის ფუნქციას ნათესაობითი მხოლოდ -გან თანდებულით იძენდა. ემფატიკურ ხმოვანს მისთვის ამ მხრივ არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდა, ამიტომ თანდებული მას ყოველთვის იგუებდა. ემფატიკურხმოვნისანი მოქმედებითი საქურველობითის მნიშვნელობით იხმარებოდა, ემფატიკური -ა'ს გარეშე კი — დაწყებითის ფუნქციით. ბუნებრივია, თუ თანდებულებსაც ასეთი მოქმედებითი მიეჩნიათ ამოსავლად, რომ მეტი შესაძლებლობა მისცემოდათ თავისი ფუნქციის გამოსახატავად.

¹ - ურთ თანდებულის მიმართ ანალოგიის ფაქტთან უნდა გვქონდეს საქმე.

ემფატიკური -ა ახალ ქართულში¹

ემფატიკური ხმოვანი -ა ახალ ქართულში დაერთვის ყველა სახელს ოთხ ბრუნვაში, სახელდობრ: მიცემითსა, ნათესაობითსა, მოქმედებითსა და ვითარებითში და აგრეთვე ამავე ბრუნვების თანდებულიან ფორმებს. ეგევე შეიძლება ითქვას როგორც ებ სუფიქსიანი, ისე თ-ანიანი მრავლობითის ფორმებზედაც.

ემფატიკური ხმოვნის შესახებ რამდენიმე მოსაზრება არსებობს. ნ. მარი მიცემით ბრუნვაში დართულ -ა-ს მიიჩნევდა ამ ბრუნვის ნიშნად; მისი აზრით, ჯერ იყო მიცემითი ბრუნვის ნიშნად -ას, მაგალითად: ალაგას, წუთას, შემდეგ კი მოხდა გადასმა და მივიღეთ: კაცსა და ა. შ. რაც შეეხება დანარჩენ ბრუნვებში დართულ -ა-ს, მათ იგი თვლიდა ჩვენებითი ნაცვალსახელის ჰა-ს ნაშთად².

ა. შანიძე კი აღნიშნავს, რომ -ა ელემენტი „წარმოშობით ნაშთია განსაზღვრების ნაწილაკისა (ე. წ. ნაწევრისა, ანუ ართრონისა), სახელთან შეზრდილი“³.

მსაზღვრელად მიიჩნევს -ა ელემენტს აგრეთვე არნ. ჩიქობავა, რომელიც ამ -ა ხმოვანდართულ განსაზღვრულ ბრუნვებს გამოყოფს განუსაზღვრელისაგან და ამის მიხედვით ასხვავებს ისტორიულად ორ მორფოლოგიურ ტიპს⁴.

ამდენად, ეს -ა მსაზღვრელი ნაწილაკია, დეტერმინანტია.

ძველ ქართულში ემფატიკური -ა-ს ხმარება ჩვეულებრივია. მოვიყვანოთ ნიმუშები „შუშანიკის მარტვილობიდან“.

მიცემითი ბრუნვა

ვითარცა ესმა ნეტარსა შუშანიკს, დავარდა იგი ქუეყანასა ზედა: 35⁵.

¹ დაბეჭდილია სტუდენტთა ორგანოში: „სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული“, 7, თბილისი 1955, გვ. 321—330. თემა დამუშავებულია ვ. თოფურიას ხელმძღვანელობით.

² Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, 1925, გვ. 22—23.

³ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 48.

⁴ არნ. ჩიქობავა, ისტორიულად განსხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპისათვის ქართულ ბრუნვათა შორის: აკადემიის მოამბე, ტ. III, № 6, 1942, გვ. 619.

წამებაჲ წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისაჲ: ძველი ქართული ლიტერატურის კრებული, I, შედგენილი სოლ. ყუბანეიშვილის მიერ, 1946.

ხოლო მე... ვარქუ მ ც ვ ე ლ ს ა მას: 37

ღ უ ა წ ლ ს ა დ ი დ ს ა შესღვად ხარ: 35 და სხვა.

ნათესაობითი ბრუნვა

და ვითარ მოიწია ა ღ ვ ს ე ბ ი ს ა ორშაბათი და მოვიდა პიტიახში
ბ რ ძ ო ლ ი ს ა მისგან: 38

და შემდგომად ო რ ი ს ა დ ლ ი ს ა მოვიდა მგელი იგი ტაძრად: 37
და სხვა.

იგივე მდგომარეობაა, როდესაც საქმე გვაქვს არა მარტო შეთანხმებას-
თან, არამედ მართვა-შეთანხმებასთანაც; მაგალითად:

მერმე მიავლინა ჯოჯიკ, ძმაჲ თჳსი... და ეპისკოპოსი ს ა ხ ლ ი ს ა
თ ჳ ს ი ს ა ჲ: 36

მან უჟამოდ... შუენიერებაჲ ს ი კ ე თ ი ს ა ჩ ე მ ი ს ა ჲ დააბნელა: 42
და სხვა.

ამ უკანასკნელ მაგალითებში მსაზღვრელად გამოყენებულ ნათესაობით
ბრუნვას ყველგან დართული აქვს -ა ხმოვანი. ასეთ ნათესაობითს კ. დონ-
დ უ ა მიმართებაში მყოფს უწოდებს.

მოქმედებითი ბრუნვა

და შევიდა მუნ შინა ს ი მ წ ა რ ი თ ა სავსე და ... მ წ ა რ ი თ ა ც რ ე მ-
ლი თ ა ტიროდა: 35

სცეს კ უ ე რ თ ხ ი თ ა სამას ოდენ: 38 და სხვა.

ამგვარად, ძველ ქართულში ემფატიკური -ა-ს ხმარებას მიცემითსა, ნა-
თესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში სისტემური ხასიათი ჰქონდა, გარ-
და რიგი შემთხვევებისა; სახელდობრ, -ა-ს არ დაირთავდა სახელი, როცა
იგი იყო

1. კომპოზიტის პირველი წევრი,
2. შედგენილი შემასმენლის ნაწილი,
3. თანდებულებანი (მოქმ. ბრ.) და
4. ზმნიზებად გამოყენებული წინადადებაში¹.

ამისათვის სათანადო მაგალითებიც მოიძებნება:

ეგრეთვე, რომელნი-იგი გ უ ლ ს -მ ო დ გ ი ნ ე ბ ი თ მონაწილე ყოფილ იყუ-
ნეს შრომათა მათ მისთა სანატრელობით: 43 (მიცემითი ბრუნვა)

თავსა თჳსსა შესწირვიდა ... უ ვ ა რ ი ს -ყ ო ფ ი თ ა: 35

ს ო ფ ლ ი ს -მ ო ყ უ ა რ ე თ ა, მოგვტევენ: 42 (ნათესაობითი ბრუნვა)
და ა. შ.

ზემოთ აღნიშნულის გარდა არ დაირთავდნენ ძველ ქართულში ემფა-
ტიკურ ხმოვანს საკუთარი სახელები, რამდენადაც ისინი ისედაც განსაზღვ-
რულნი არიან და კვლავ განსაზღვრება არ სჭირდებათ.

¹ კ. ძოწენიძე, ემფატიკური ხმოვანი ძველ ქართულში: თ. ს. უ. შრომები, XXX—
XXXI, 1947; აქვე, გვ. 218—223.

როგორია ამ მხრივ მდგომარეობა ახალ ქართულში?

უნდა აღინიშნოს, რომ ახალი ქართული ემფატიკური -ა-ს ხმარების მხრივ საკმაოდ განსხვავდება ძველი ქართულისაგან; სახელდობრ:

1. უპირველეს ყოვლისა, ემფატიკურ -ა-ს დაირთავს ვითარებითი ბრუნვა. თუ ძველ ქართულში მას მხოლოდ სამი ბრუნვა ირთავდა, აქ უკვე ემფატიკური ხმოვანი გვხვდება ოთხ ბრუნვაში: მიცემითსა, ნათესაობითსა, მოქმედებითსა და ვითარებითშიც.

2. აქ უკვე აღარა აქვს ის სისტემური ხასიათი მის ხმარებას, როგორიც ძველ ქართულში ჰქონდა.

3. რადგანაც -ა-მ დაკარგა განსაზღვრების ფუნქცია, ახალი ქართული აღარ ასხვავებს საკუთარ და საზოგადო სახელებს ამ მხრივ და საკუთარი სახელებიც ირთავენ მას.

მიუხედავად ამისა, გარკვეული კანონზომიერება მაინც შეიძლება ვიპოვოთ მის ხმარებაში.

განვიხილოთ, რა მდგომარეობაა ამ მხრივ მე-19 საუკუნის მწერლობაში. ირკვევა, რომ საგრძნობი განსხვავებაა სხვადასხვა მწერლის ენაში. დასავლეთ საქართველოდან გამოსული მწერლები, შეიძლება ითქვას, ემფატიკურ -ა-ს თითქმის არ ხმარობენ. ნიმუშისათვის შეგვიძლია მოვიყვანოთ აკ. წერეთელი. „ბაში-აჩუკში“ შევხვდებით მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევას ემფატიკური -ა-ს ხმარებისას:

— მშვიდობა სახლსა ამას! — სთქვა და გაჩერდა: 224 ¹

სიზმრით გამხნევებულისა და დაიმედებული ერისთავების სიხარულს საზღვარი აღარ ჰქონდა: 236

კაცები ტარიელ-ავთანდილსა ჰბაძავდენ, ქალები ნესტან-თინათინობას სცდილობდენ: 238

შაჰ-აბაზი ცეცხლითა და მახვილით შემოეჭრა კახეთს: 242

ქვეყანას ცილსა სწამებ: 261 და სხვ.

მაგრამ ყველა ამ მაგალითში -ა-ს ხმარება ბუნებრივია: პირველ შემთხვევაში ძველებური გამოთქმა გვაქვს, II და IV მაგალითებში -ა ელემენტი და კავშირის წინ დასმულ სახელთან გვხვდება, რაც აგრეთვე ჩვეულებრივია; დანარჩენ ორ მაგალითში კი -ა შეიძლება იყოს მის წინ მდგომი ს-ანისა და მომდევნო სიტყვის დამწყები ს-ანის (V მაგალითში) და ჰ-ავს (III მაგალითში) გასაყარი.

აქედან დასკვნა: ემფატიკურ -ა-ს ა. წერეთელი იშვიათად იყენებს.

ვნახოთ ახლა ქართლ-კახეთიდან გამოსულ მწერალთა ენა. შეგჩერდეთ ჯერ სოფრომ მაგალობლიშვილზე.

ს. მაგალობლიშვილის „ჯორ-ზაქარაში“, მაგალითად, წინააღმდეგ „ბაში-აჩუკისა“, ხშირია ემფატიკური -ა-ს ხმარების შემთხვევები როგორც მიცემითში, ისე ნათესაობით, მოქმედებითსა და ვითარებით ბრუნვებში. მაგალითად:

¹ აკაკი წერეთელი, ბაში-აჩუკი: რჩეული ნაწერები, ტ. I, 1930.

მიცემითი ბრუნვა

მაშ ვერა ბედავ... კვარხეთში ქალის გათხოვებასა?... შენ ტყუილად გვწუნობ ჩვენ, კვარხელებსა: 5¹

აი, ჩემი სიათა გასცემს პასუხსა: 7

ენახოთ, ... სტქვა ზაქარამ და გამოშორდა ხალხსა: 15 და ა. შ.

ნათესაობითი ბრუნვა

რაკი თითონაც გემო გაიგო სიმდიდრისა, ... უფრო უმატა მხნეობას: 42¹

ბატონებმაც გააბეს ჯაჭვი მონობისა: 44

სოსიკამ ფათური დაიწყო თოფისა: 48

მოქმედებითი ბრუნვა

კაცს ქალი ვერ უთხოვია ბატონის შიშითა: 6

საწყალი კაცის ხარს ... კისერი მოღლეტილი აქვს მუდამ უღლის ტარებითა: 9

მოვიდნენ ვილაცა კაცები, სულ ოქროთი მოქარგულ-მოვარაყებულ ტანისამოსითა: 13

ვითარებითი ბრუნვა

ჩვენ გავჩენილვართ მხოლოდ ბატონის ლუკმად: 6

ზაქარა ჯილაურმა ... ბიჭები მიუჩინა რუს ყარაულად: 22

რად უნდა გაიხადო ... თავი საციმბირითა: 37 და ა. შ.

აღსანიშნავია, რომ ვითარებით ბრუნვაში ემფატიკური -ა ძველ ქართულში სულ არ იყო და აქაც ძალიან ნაკლებად გვხვდება; მთელ „ჯორ-ზაქარაში“ ამათ გარდა სამი-ოთხი მაგალითიღა თუ მოიძებნება.

ამგვარად, „ჯორ-ზაქარაში“ საკმაოდ ხშირია ემფატიკური -ა-ს ხმარება, მაგრამ აქვე შევხვდებით ამავე ბრუნვებში სახელებს, და ზოგჯერ ერთსა და იმავე სახელებსაც კი, რომელთაც ემფატიკური ხმოვანი არ მოეპოვებათ; მაგალითად:

თავად ესტატეს ... თავი მწვანე კიტრივით მოჰქონდა: 42

მაგრამ იქვეა:

გზაზე გადაველაპარაკე ჩემს ბატონს ესტატესა: 14

აქ ერთი და იგივე სახელი მიცემით ბრუნვაშია (ესტატეს და ესტატესა), მაგრამ ერთ შემთხვევაში გვაქვს ემფატიკური -ა, მეორეში კი — არა.

ავიღოთ სხვა მაგალითიც:

მიწა იმისია, ვინც თავდაპირველად სისხლით იშოვა იგი: 61 და იქვე: ტორტლა თავის დროზე აივსება ყაზახის ჩამომავალთა სისხლითა: 68

აქაც იგივე მდგომარეობაა: ორივე შემთხვევაში ერთი და იგივე სახელია მოქმედებით ბრუნვაში დასმული: ერთ შემთხვევაში სისხლით, მეორეში — სისხლითა. ასეთი შემთხვევები მრავალია.

¹ ს. მგალობლიშვილი, ჯორ-ზაქარა, 1948.

ამგვარად, თუ ძველ ქართულში ემფატიკური -ა-ს ხმარებას სისტემური ხასიათი ჰქონდა, აქ, „ჯორ-ზაქარაში“, უკვე აღარა გვაქვს ასეთი მდგომარეობა. მართალია, სოფრომ მგალობლიშვილი ძალიან ხშირად იყენებს მას, მაგრამ არა იმ წესის შესაბამისად, რომელიც ძველ ქართულში მოქმედებდა. ჩანს, აღრევა მოხდა, მაგრამ როგორ? კითხვა ისმის: ემფატიკური -ა არავითარ კანონზომიერებას არ ექვემდებარება თუ დაახლოებით მაინც შეიძლება დადგენა, რომელ შემთხვევაში იხმარება ის და რომელში არა? შევეცდებით ვუპასუხოთ ამ კითხვას.

დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ძირითადად „ჯორ-ზაქარაში“ ემფატიკური -ა გვხვდება წინადადების ბოლო წევრთან, იქნება ეს წინადადება მარტივი, შერწყმული თუ რთულის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი. მაგალითები:

ერთი ორჯერ-სამჯერ რომ გავისვრი, ისევე დამიტრიალდება სიმარჯვე თვალისა: 40

მე გაყურებინებთ სეირსა: 71

ანდა: იმდენი ქორ-მეძებრები იყო ბატონებისა, რო ის ეყოფოდა: 12
მუსრი ჩვენს სისხლის მწოველებსა, მუსრი! — იმეორებდა ზაქარა: 44
ერთხელ კიდევაც სცემეს იმ საწყლებსა, ... იმ ჩვენ მოკეთებებსა: 49

ირკვევა, რომ ემფატიკური -ა-ს ხმარება თანხვედრა პაუზას წინადადებაში. ამის მიხედვით თითქოს წინასწარ შეგვიძლია ვივარაუდოთ, სად იქნება ემფატიკური -ა. ამის ნათელსაყოფად მოვიყვანოთ კიდევ მაგალითი:

...სამოურავოში რო წავიდოდა, შორიახლო მისდევდა ბიჭი ცხენითა; ... მუდამ ხალისიანად იყო, უდარდელად, და ალაგებდა ჯიბეში ფულებსა, ბელელ-ორმოებში — ხორბალსა, ... გიმნაზიაში ზრდიდა შვილებსა ... მთელს გუბერნიაში კაცი აღარ სჯობდა შეძლებითა: 41—43.

ყველგან იქ, სადაც პაუზაა წინადადებაში, ემფატიკური ხმოვანი გვაქვს. და თუ გავიხსენებთ ზემოთ მოყვანილ მაგალითებს, სადაც ერთსა და იმავე სახელებს ერთ შემთხვევაში ჰქონდა ემფატიკური -ა და მეორეში — არა, ვნახავთ, რომ არა აქვს ეს ხმოვანი სახელს სწორედ იმ შემთხვევაში, სადაც იგი წინადადებაში პაუზას არ ემთხვევა.

თავად ესტატეს ... თავი მწვანე კიტრივით მოჰქონდა: 42

გზაზე გადაველაპარაკე ჩემს ბატონს ესტატესა: 14

პირველ შემთხვევაში ესტატეს წინადადების თავშია მოქცეული და პაუზას არ ემთხვევა, მეორეში კი — ბოლოში. ასეთია სხვა მაგალითებიც.

ამგვარად, სარწმუნო ჩანს, რომ ემფატიკური -ა „ჯორ-ზაქარაში“ უმთავრესად თანხვედრა პაუზას წინადადებაში.

ახლა საინტერესოა ამ მხრივ სხვა მწერალთა ენაც, კერძოდ, იაკობ გოგებაშვილისა, ნიკო ლომოურისა და ილია ჭავჭავაძისა. განვიხილოთ ისინი ცალ-ცალკე.

ი. გოგებაშვილისათვის ემფატიკური ხმოვნის ხმარება დამახასიათებელია თითქმის ისევე, როგორც სოფრომ მგალობლიშვილისათვის. მის მოთხ-

რობებში ემფატიკური -ა-ს ვხვდებით ზემოთ აღნიშნულ შემთხვევაში მეტ-ნაკლები რაოდენობით. მაგალითად:

მიცემითი ბრუნვა

ცხვარი მოსულიერდა, ღონეზე მოვიდა და მთლად გადურჩა ზ ა მ თ ა რ-ს ა („მეცხვარე და მარტი“, გვ. 10)¹

იქნება წამალი უპოვნა თავის ს ი რ ც ხ ვ ი ლ ს ა? („სირცხვილის აშორე-ბა“, გვ. 13)

ბავშვები შორიდან შეჰხარიან ჩ ი ტ ე ბ ს ა („ბელურა ჩიტები“, გვ. 39)...

ნათესაობითი ბრუნვა

იმათ ამ დროს ბევრი სასაცილო ოინი ნახეს ჩ ი ტ ი ს ა: 38

დაინახა ხის ტოტზე ვეებერთელა ნაქერი ხ ო რ ც ი ს ა („მელა და მისი სახლობა“, გვ. 77)

კინალამ ამ სამშვიდობოში არ გავხდი მსხვერპლი იმ წყეულისა („ცოფიანი ძაღლი“, გვ. 84)...

მოქმედებითი ბრუნვა

მეტად თავი მოჰქონდა ს ი ლ ა მ ა ზ ი თ ა („სიკეთე ბოროტისათვის“, გვ. 15)

რამდენჯერ დაუცინია გულსაკლავად და უტირებია ცხარე ც რ ე მ ლ ი-თ ა (იქვე)

მეორემაც სწორედ ამ სახითვე იჯერა გული წყაროს წყ ლ ი თ ა („მოუთ-მენლობის მსხვერპლი“, გვ. 21) და სხვა.

ვითარებით ბრუნვაში ემფატიკური -ა აქ თითქმის არ გვხვდება.

როგორც ვთქვით, იაკობ გოგებაშვილიც იმავე შემთხვევაში ხმარობს ემფატიკურ -ა-ს, როგორშიც სოფრომ მგალობლიშვილი, მაგრამ განსხვავე-ბასაც აქვს ადგილი: ს. მგალობლიშვილი -ა ხმოვანს გაცილებით უფრო ხში-რად იყენებს, ვიდრე ი. გოგებაშვილი. ასე მაგალითად: „ჯღერ-ზაქარაში“ 68 გვერდის მანძილზე არის დაახლოებით 450 შემთხვევა ემფატიკური -ა-ს ხმა-რებისა, ი. გოგებაშვილის იმავე მოცულობის მოთხრობებში კი იგი 200-ს არ აღემატება.

რამ გამოიწვია ეს? იმან, რომ ი. გოგებაშვილი, თუ ერთ შემთხვევაში ხმარობს -ა-ს, მეორე, მსგავს შემთხვევაში აღარ იცავს მას; მაგ.:

დედაერთგულად უვლიდა თავის შ ვ ი ლ ე ბ ს ა, აწოვებდა ძუძუსა (71)— შ ვ ი ლ ე ბ ს ა და ძუძუსა მიცემით ბრუნვაშია და პაუზასთან აქვს ემფა-ტიკური -ა, მაგრამ მეორე წინადადებაში:

ამის ჩამდენიც ხშირად მატლია, რომელიც სთქვლევდა მის კ ო კ რ ე ბ ს, მის ფ ო თ ლ ე ბ ს, მის ნ ა ყ ო ფ ს, ნ ა ს ა ხ ს („ბელურა ჩიტი“, გვ. 114), აქ სიტყვები: კოკრებს, ფოთლებს, ნაყოფს, ნასახს მიცემით ბრუნვაშია, თანაც პაუ-ზასთან, მაგრამ ემფატიკური -ა კი არა აქვთ.

¹ იაკობ გოგებაშვილი, მოთხრობები, 1940.

ვნახოთ ეს წინადადება:

„მოშიები ... დიდს სიკეთეს უშვრებიან ბაღებს, ვენახებს, ბოსტნებსა და ნათესსა („მოშია“, გვ. 126).

ამ წინადადებაში სიტყვებს: ბაღებს, ვენახებს არა აქვთ ემფატიკური -ა, ბოსტნებსა და ნათესსა კი მოეპოვებათ, მიუხედავად იმისა, რომ ყველა ეს სიტყვა არსებითი სახელია, წინადადების ერთნაირი წევრი და ყველა მაგანი დგას მიცემით ბრუნვაში. შეიძლება გვეფიქრა, რომ ამ წინადადებაში ჩამოთვლია და ამიტომ მოერიდა ავტორი -ა-ს დართვას, ხოლო სიტყვასთან ბოსტნებსა და კავშირია ამის მიზეზით, მაგრამ მაშინ რაღას ვიტყვოდით ამ წინადადებაზე:

საწყალი ბარტყები უნდა ... მოკლებოდნენ მზესა, ჰაერს, ყვავილებს, კიკიკის და ყოფილს სიხარულს ტყუილ-უბრალოდ („ჩიტის ბუდის ფასი“, გვ. 45).

აქ უკვე საწინააღმდეგო შემთხვევას აქვს ადგილი: და კავშირთან -ა არა ჩანს, სხვაგან კი არის, მიუხედავად იმისა, რომ აქაც ერთნაირი წევრებია.

შეიძლება დავასკვნათ: იაკობ გოგებაშვილი ხშირად ხმარობს ემფატიკურ -ა-ს და ყველგან პაუზასთან, მაგრამ ყველა შემთხვევაში წესს არ იცავს, სოფრომ მაგალობლიშვილი კი, პირიქით, იცავს წესს. ამით აიხსნება შენიშნული სხვაობა.

რაც შეეხება ნიკოლოზ ლომოურს, იგი ძალიან ნაკლებად მიმართავს ემფატიკურ -ა-ს. მის „ქაჯანასა“ და „ალში“ სულ რაღაც 30-მდე შემთხვევას თუ შევხვდებით და ისიც უმთავრესად მაშინ, როდესაც გმირებს ალაპარაკებს; მაგალითები „ალიდან“:

„ალი... ჩაჯდება ხოლმე ტყის წყლებში, გაიშლის თმასა, დაისველებს წყლითა და ოქროს სავარცხლით დაიწყებს ხოლმე ბარცხნასა“: 11¹

„დიდ წყალობას უშვება ჩვენ შევიწროებულ ხალხსა ... დიდძალი ხალხი აპირობს იქ წასვლასა“: 39—40.

ერთ-ორ შემთხვევაში თვითონ ნ. ლომოურიც ხმარობს ემფატიკურ -ა-ს წინადადების ბოლოში:

მერმე მიეპარებოდა სხვებს და ახლა კაპკატის ხმით დაიწყობდა კიყკიყსა („ქაჯანა“, გვ. 61).

შევიდოდა, დაგვიდა, დააკრიალებდა სახლსა: იქვე, გვ. 62 და სხვა.

როგორც აღვნიშნეთ, ასეთი შემთხვევები მეტად მცირეა.

ილია ჭავჭავაძე ხმარობს ემფატიკურ -ა-ს, თუმცა არც ისე ხშირად. ყველაზე მეტი შემთხვევები -ა-ს ხმარებისა გვაქვს მაშინ, როდესაც ილია თავის გმირებს ალაპარაკებს, ან როცა სხვათა სიტყვის -ო ნაწილაკია გამოყენებული.

¹ ნ. ლომოური, მოთხრობები, 1926.

ორივე შემთხვევაში ემფატიკური -ა მაინც პაუზასთან გვხვდება; მაგალითად:

დახე, დახე ამ წუწკსა, წუწკის შვილსა („ოთარაანთ ქვრივი“, გვ. 38)¹.

ან: თუ წუთისოფელს ერთს ბეწო ხანს თვალი მოუხუტე, ისე გაგთელავს, როგორც დიდოელი ლეკი ნაბადსა: იქვე, გვ. 37 (ოთარაანთ ქვრივის სიტყვები).

ზრც სხვისას შეირჩენს, არც თავისას შეარჩენს სხვასა (იქვე, გვ. 36, დათია ბადიაშვილის სიტყვები).

სხვათა სიტყვის ო-ს წინ

— რა გატირებს, ადამიანო! განა შენ კი შერჩები ამ წუთისოფელ-შაო („ოთარაანთ ქვრივი“, გვ. 45).

— მერე რა პირით-ლა შევეყარო საიქიოს ჩემს ქმარსაო, — ამბობდა ხოლმე (იქვე, გვ. 47).

ან ... გუბერნატორამდე თავის ფეხით იარაო და ერთი ქაღამი შეიღეულად დაუსვა მოურიდებელს გზირსაო (იქვე, გვ. 35) და სხვა.

მაგრამ სხვა შემთხვევაშიც ხმარობს ილია ჭავჭავაძე ემფატიკურ -ა-ს და აქაც იგი წინადადების ბოლოსაა; მაგალითად:

იტყოდა ამას და შიგ გულში ჩაიკრავდა ხოლმე თავის პატარა ბუთხუზა ბიჭსა (იქვე, გვ. 47).

მას აქეთ სულ ასე ექცეოდა ამ იარაღსა (იქვე, გვ. 45).

ოთარაანთ ქვრივს კი ვერ უბედავდნენ წყლის მოკლებასა (იქვე, გვ. 42).

კერას აქეთ-იქით თითო ტახტია დაფენილი კრელის ფარდაგები-ბითა (იქვე).

ასეთი შემთხვევები ილიას ნაწარმოებებში ისე ხშირი არ არის, როგორც სოფრომ მგალობლიშვილისა ან იაკობ გოგებაშვილისაშია, და არც ისე იშვიათია, როგორც ნიკო ლომოურის ნაწერებში. სულ „ოთარაანთ ქვრივში“ 88 გვერდის მანძილზე 100-მდე თუ იქნება ემფატიკური -ა.

შეიძლება დავასკვნათ: ქართლ-კახეთიდან გამოსულ მწერალთა შემოქმედებაში ემფატიკური -ა მეტ-ნაკლები რაოდენობით გვხვდება და მისი ხმარება გარკვეულ წესს ემორჩილება, სახელდობრ: იგი გვხვდება პაუზასთან წინადადებაში².

ახლა საინტერესოა ვიკითხოთ: რატომ გვხვდება იგი მაინცადამაინც პაუზასთან და არა სხვაგან? ამის გამოსარკვევად საჭიროა მოკლედ შევეხოთ მახვილის საკითხს ემფატიკურხმოვნიან სიტყვასთან.

¹ ილია ჭავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებული, ტ. III, 1926.

² აქვე შეიძლება შევნიშნოთ შემდეგი: ფორმებში ზაქარამა, კნეინამა, პეტრე-მა და სხვა -ა მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანს ეკუთვნის: მან ბრუნვის ნიშანს მოკვეცილი აქვს -ნ და დარჩენილია მა. ეს თავისებურებაც დამახასიათებელია აღმოსავლური კილოებისათვის.

ემფატიკური -ა მახვილიანია. ის რომ მახვილიანი არ იყოს, დაიკარგებოდა, რადგან სიტყვას უიმისოდაც იგივე მნიშვნელობა ექნება. ემფატიკური -ა-ს მახვილიანობა სრულებითაც იმას არ ნიშნავს, რომ თითქოს აქ ირღვეოდეს სიტყვათმახვილის წესი და სიტყვას ბოლოდან პირველ მარცვალზე მოსდიოდეს მახვილი. სიტყვას წესისამებრ აქვს თავისი დინამიკური სიტყვათმახვილი ბოლოდან მეორე მარცვალზე (ორმარცვლიან სიტყვებში) ან მესამე მარცვალზე (სამმარცვლიან სიტყვებში), მაგრამ ამ შემთხვევაში სიტყვას ორი მახვილი მოსდის: ერთი წესისამებრ და მეორე ბოლოში, ემფატიკურ ხმოვანზე¹.

თუ ამ დებულებას მივიღებთ, ეს დაგვეხმარება იმის ასახსნელად, თუ რატომ გვხვდება ემფატიკური ხმოვანი მხოლოდ პაუზასთან წინადადებაში და არა სხვაგან.

საქმე ისაა, რომ სიტყვა, რომელსაც მახვილი ემფატიკურ ხმოვანზე აქვს, პაუზასთან რომ არ მოხვდეს წინადადებაში, ერთად მოიყრის თავს ორი მახვილიანი სიტყვა: ერთი ემფატიკური -ა-ს მახვილი და მეორე მისი მომდევნო სიტყვის მახვილი თავში, ეს კი არაბუნებრივი გამოვა; მაგალითად:

მიწა იმისია, ვინც თავდაპირველად სისხლით იშოვა იგი („ჯორ-ზაქარა“, გვ. 61).

აქ სიტყვას სისხლით ემფატიკური -ა რომ ჰქონდეს, მასზე მახვილი იქნება (სისხლითა), მის მომდევნო სიტყვას იშოვა პირველ მარცვალზე, ი-ზე, აქვს მახვილი და მივიღებთ: სისხლითა იშოვა.

თუ ასეა, რატომ გვხვდება და კავშირის წინ ემფატიკური -ა, იქ ხომ პაუზა არა გვაქვს?

კავშირი და კარგავს თავის მახვილს, როგორც მოკლე, ერთმარცვლიანი სიტყვა და ენკლიტიკად იქცევა, ემფატიკურხმოვნიანი სიტყვა კი იკედლებს კავშირ და-ს და ამგვარად ორი მახვილიანი მარცვალი ერთმანეთს აღარ ხვდება, და კავშირი ყოფს მათ; მაგალითად:

ერთი მელა გამოვასალმე წუთისოფელსა და ორი კურდღელი („ჯორ-ზაქარა“, გვ. 7).

კავშირი და აქ სწორედ უმახვილოა.

ეგების ეს ახსნა არ იყოს დამაჯერებელი, მით უფრო, როცა ძველ ქართულს გავითვალისწინებთ, მაგრამ ფაქტი სწორადაა შენიშნული. ისმის კითხვა:

რატომ გვხვდება ქართლ-კახეთიდან გამოსულ მწერალთა ენაში ემფატიკური -ა და აკაკი წერეთლის ენაში კი—არა?

პასუხს ხალხური მეტყველება იძლევა. აღმოსავლურ კილოებში შემორჩენილია ეს არქაული -ა, ხალხი მას ძალიან ხშირად, შეიძლება, ითქვას, ყოველ შესაძლებელ შემთხვევაში ხმარობს. ამის დასამტკიცებლად ჩვენ შეგვიძლია მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითი ქართლსა და კახეთში ჩვენ მიერ შეკრებილი მასალებიდან.

¹ სიტყვაში ორი მახვილის არსებობის შესაძლებლობა აღნიშნული აქვს გიორგი ახვლედიანს თავის „ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლებში“, თბ. 1949, გვ. 135.

ქართლური

ხახვ ვთესავთ კვალშია, ითესება შარები თაცა, დავაყრით მერმე
სასუქსა... სიმინდსა, შვილო, ვთესავთ ბოტანშია, მაგრამ ცოტასა,
იმათ, რომელთაც საკმელათ ვხმაროფთ ნედლათა (ყველგან პაუზა).

პირველათ მოგხნამთ საყანე მიწასა გუთნითა ან ტრაქტო-
რითა...

კახური

ადგა, უთხრა იკაცსა.

არაფელი იცოდა ქალმა იწამლისა.

შაიკერა ჩუბტები იმი ტყავითა...

იაკობ გოგებაშვილი, სოფრომ მგალობლიშვილი, ილია ჭავჭავაძე ქართ-
ლიდან და კახეთიდან იყვნენ გამოსული, კარგად იცნობდნენ ხალხურ მეტყვე-
ლებას და მას თავის ნაწარმოებებშიც იყენებდნენ. მაგალითად, ი. გოგება-
შვილის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ხალხური
მეტყველება წარმოადგენს მისი ლიტერატურული ენის მთავარ ნაკადსო.
ილია ჭავჭავაძის ხალხურ მეტყველებასთან დამოკიდებულება კი ყველასათვის
ცნობილია. იგი არაერთხელ იმეორებდა, რომ „ხალხია ენის კანონის დამდე-
ბი“, რომ კაცმა უნდა „ყურადღება მიაქციოს დაკვირვებით ხალხის სიტყვის
გამოთქმასა, ხალხის ენაში მონახოს ფაქტი...“¹

ამით აიხსნება, რომ ხალხური მეტყველების ემფატიკურმა -ა-მ ამ მწერ-
ლების ნაწერებშიც იჩინა თავი მეტ-ნაკლები რაოდენობით.

დასავლეთ საქართველოს ხალხურ მეტყველებაში ეს -ა არ გვხვდება და
ამიტომ არ ხმარობენ მას ამ მხარიდან გამოსული მწერლები.

¹ ილია ჭავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებული, ტომი IV, 1927, გვ. 44—46.

3. თოფუჩია

ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვების დაბოლოებანი¹

თითქმის ყველა სასკოლო გრამატიკაში გარკვევით არის ნაჩვენები თითოეული ბრუნვის ნიშანი, სახელდობრ:

სახ.	-ი	მაგ.:	კაც-ი	შეუღარეთ:	მოწმე-	მამა-
მოთხ.	-მა		კაც-მა		მოწმე-მ	მამა-მ
მიც.	-ს(ა)		კაც-ს(ა)		მოწმე-ს(ა)	მამა-ს(ა)
მიმართ.	-ა-დ(ა)		კაც-ად(ა)		მოწმე-დ(ა)	მამა-დ(ა)
ნათ.	-ის(ა)		კაც-ის(ა)		მოწმ-ის(ა)	მამ-ის(ა)
მოქ.	-ით(ა)		კაც-ით(ა)		მოწმ-ით(ა)	მამ-ით(ა)

გრამატიკებშივე აღნიშნულია, თუ რადარანაირი ფუძე მოგვებოვება ქართულში, რა განსხვავებაა თანხმოვნით გათავებულ და ხმოვნით გათავებულ ფუძეებთან გამოყენებულ ბრუნვის ნიშანთა შორის, რომელ ბრუნვაში გვევლინება ფუძე შეკუმშული სახით და სხვა, ამიტომ მათ შესახებ ზედმეტია აქ ლაპარაკი.

დასახელებულ ბრუნვათაგან ჩვენს ყურადღებას იქცევს ნათესაობითი და მოქმედებითი. მათი ნიშნების გამონახვა დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს, როგორც ამაში ქვემოთმოყვანილი მაგალითებიც დაგვარწმუნებს: „და მთვარის შუქზედ მთებისა ჩრდილი ალაზნის ველზედ წამოიხარა“ („კაკო ყაჩაღი“); „მაშინ თორმეტის წლისა ვიყავი“, ან კიდევ: „და შუადღისა გოლვისა ჟამსა“ (იქვე)...

მოქმედებითი ბრუნვისათვის მაგალითები: „და ჩვენ კი ხტომით, მღერით, ძახილით მოვგროვდებოდით“ (იქვე); „გამომიზრდია ჩემის ოფლითა, ვაი-ვაგლახით, წვით და დაგვითა“ (იქვე)...

ამგვარად, ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტია -ის(ა), მოქმედებითისა კი -ით(ა)². ყოველთვის გვევლინებიან ესენი ამ ბრუნვების გამოსახა-

¹ დაბეჭდილია ჟურნალში „ახალ სკოლისაკენ“, 1929, № 7—8, გვ. 468—473.

² ა იმიტომაცა ფრჩხილებში ჩასმული, რომ ბრუნვის აუცილებელი ნიშანი არ არის: იგი სხვა წარმოშობისაა.

ტავად თანხმონით გათავებულ და აგრეთვე ხმონით გათავებულ კვე-
ცად ფუძეებთან (იხ. ზემო მაგალითები). მაგრამ თუ ავიღებთ თა-
ნამედროვე ქართულში ხმონით გათავებულ არაკვეცად ფუ-
ძეებს, მაშინ გვაქვს თითქოს მათთან -ის და -ით ფლექსიათა ნაცვ-
ლად -სი და -თი. აი რას წერენ ჩვენი გრამატიკოსები ამის შესახებ: „დაბო-
ლოება სი აქვს ო-სა და უ-ზე დაბოლოებულ სახელებს; ამავე სახელებს მხო-
ლოდ. რიცხვის მოქმედებით ბრუნვაში აქვს დაბოლოება თი. დაბოლოება
სი და თი აქვს აგრეთვე ზოგიერთ სხვა სახელებსაც: მამიდასი, შალვასი, ელე-
ნისი, ჩიტუნისი; მამიდათი, შალვათი, ელენეთი, ჩიტუნითი და სხვ. სი-ს
მაგიერ ზოგჯერ მართო ს იხმარება: წიგნი შალვასი, ან შალვას წიგნი;
ვისია ეს წიგნი? — ელენისი, ან: ეს ელენეს წიგნია“ (ს. ხუნდაძე, გრამატ.,
გვ. 9; შდრ. გვ. 36-37). დაახლოებით ამასვე გვაუწყებს თავის გრამატიკაში
ი. ნიკოლაიშვილიც; მისი მაგალითებია: კალოსი, ბუსი; კალოთი, ბუთი.
და სხვა. თუ როდის გვხვდება ნათეს. ბრუნვის ელემენტი -ს და როდის -სი,
ამის შესახებ ავტორი ამბობს: „ო-სა და უ-ზე დაბოლოებული ფუძიანი სახე-
ლი თუ სასაზღვრი სიტყვის წინაა, უნდა დაბოლოვდეს ს-ზე (ყაყაჩოს (რის?)
ყვავილი დაჰქნა; ყრუს (ვისი?) ცოლი მოკვდა), ხოლო თუ სასაზღვრი სიტყ-
ვის შემდეგაა — სი-ზე (დაჰქნა ყვავილი ყაყაჩოსი (რის?); მოკვდა ცოლი (ვისი?)
ყრუსი“ (ქართ. ენის გრამატ., გვ. 86-87). სხვა ავტორებიც იზიარებენ ამ აზრს.

ჩანს, ნათესაობითსა და მოქმედებითს ორნაირი დაბოლოება ჰქონია:
პირველს -ის(ა) და -სი, ხოლო მეორეს -ით(ა) და -თი. უკანასკნელი -სი და -თი,
როგორც აღნიშნული იყო, ხმონით გათავებულ არაკვეცად ფუ-
ძეთ დაერთვის: ელენე-სი, ელენე-თი; გოგო-სი, გოგო-თი; ყრუ-სი, ყრუ-თი და
სხვა მრავალი.

კითხვა იზადება: რა მიმართებაში იმყოფებიან ეს პარალელი ფორმან-
ტები ერთმანეთთან, ე. ი. ხომ არ არის -სი იგივე -ის ფორმანტი და -თი
კიდევ -ით? მათი ერთი და იგივე ფუნქცია და ბგერითი მსგავსება კითხვის
ამგვარად დასმის შესაძლებლობას იძლევა.

კითხვაზე ერთ-ერთი ავტორის (არ ვასახელებთ გვარს) პასუხიც მოგვეპო-
ვება: ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის (-ის და -ით) ნიშნების წინა ხმო-
ვანი **ი** ბოლოში გადავიდა, ე. ი. ბგერათა გადასმა (მეტათეზისი) მოხდა და
ახლა უკვე ამ სახით (რკოსი, ხბოსი; რკოთი, ხბოთი) იხმარებაო. მაშ ასე:
-ის და -სი ერთი მხრით და -ით და -თი მეორე მხრით ერთი და იგივე ყოფი-
ლან, ოღონდ ფონეტიკური მოვლენის — მეტათეზის — წყალობით სახე შეცვლი-
ათ. ჩვენი კითხვა გარკვეული პასუხით დააკმაყოფილეს, მაგრამ ეს პასუხი
ვერ არის სწორი, და აი რატომ: თუ ავიღებთ ზემოხსენებულ „ყაყაჩოს ყვა-
ვილი“ შესიტყვებას, დავინახავთ, რომ პირველ მაგალითში („ყაყაჩოს“) სულ
არ გვხვდება -ი, მაშასადამე, „ყვავილი ყაყაჩოსი“ შესიტყვების უკანასკნელ
მაგალითში (ყაყაჩოსი) -ი შეუძლებელია მეტათეზისის შედეგი იყოს (მეტა-
თეზისი — გადასმა — სიტყვაში არსებულ ბგერებს მოსდის და არა არ-
არსებულთ!), — ეს ერთი; და მეორეც: საერთოდ ფორმანტებში მეტათეზისს
ადვილი არა აქვს. ამდენად მოცემული ახსნა არ არის მისაღები.

მაშ რა პასუხი გავცეთ დასმულ კითხვას?

ძველ ქართულში -ისა და -ითა ბოლოსართები ყოველგვარ ფუძესთან გვევლინება, ოღონდ არაკვეცადი ფუძის ბოლოკიდური ხმოვნის შემდეგ სუფიქსისეული -ი უმარცვლო ხდებოდა, ე. ი. ი იქცეოდა **ა**დ. ამიტომაც, რომ ძველი ქართულის ძეგლებში გვხვდება: „უდაბნო¹სა, ოქრო²სა, იოვანეს; უბიწო³ათა, საშო⁴ათ, რა⁵ათა“ და სხვა. საილუსტრაციოდ ორიოდ ამონაწერი მოვიყვანოთ: „დამეწყებელნი საუკუნო⁶სა ცხოვრებისანი“; „მოწამე არს... უცხო⁷სა ცეცხლისა“; „აღმევსოს მე გული სისხლითა, ვითარცა მანანა⁸ათა“; „გონიერი⁹თა და უბიწო¹⁰ათა“ და სხვა მრავალი. თანამედროვე ქართულმა ორივე ბრუნვის ფორმანტებიდან უმარცვლო **ი** (ე. ი. **ა**) დაკარგა¹ და ამიტომაც, რომ ვამბობთ: „ირინეს ბედნიერება“ („ირინეს ბედნიერება“-ს ნაცვლად); წყაროს წყალი („მთის წყაროს წყალითა გავგრილდებოდით“; „კაკო ყაჩაღიდან“); ელენეს წიგნი, ნუცას სკოლა“ და სხვ.

შევვხვით უფორმო სიტყვების სახელებთან ხმარებასაც. ცნობილია, რომ -**კენ**, -**თვის**, -**გან** თანდებულები სახელებს მართავენ ნათესაობით ბრუნვაში: „მამისაგან, ქალაქისაგან, ძმისთვის, მისგან, ვისთვის, სხვისკენ“ და სხვა. ამათი ანალოგიით ჩვენ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ „უდაბნოს-კენ, ყრუსთვის, ელენეს-გან, ნუცას-თვის“ მაგალითებში: „უდაბნოს, ყრუს, ელენეს, ნუცას“ — ყველა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმითაა წარმოდგენილი. ეს უდავოა.

განვიხილოთ ახლა მოქმედებით ბრუნვაში წარმოდგენილი სახელები. არაკვეცად ფუძეებთან უმარცვლო **ი** (**ა**) აქაც უნდა დაკარგულიყო, დაგვრჩებოდა „უდაბნოთ, ყრუთ, ელენეთ, კალოთ“ ნაცვლად ფორმებისა „უდაბნოათ, ყრუათ, ელენეთ“. როგორც ვიცით, ამ სახით ეს არ იხმარება. ჩვენ ვამბობთ: „უდაბნოთი, ყრუთი, კალოთი“. აქ კი ბრუნვის ნიშნად -**თი** გამოდის, რაც შეიძლება -**ით** ფორმანტის ბგერათა გადასმით წარმომდგარიყო, — იფიქრებს მკითხველი. მაგრამ აქ რომ მეტათეზისთან არა გვაქვს საქმე, და რომ სუფიქსისეული **ა** ნათესაობითი ბრუნვის **ა**ს მსგავსად აქაც დაკარგულია, ამას ისევ უფორმო სიტყვათა მიერ სახელების მართვა გამოააშკარავებს. მართლაც: **გან** თანდებული ძველ ქართულში მოქმედებით ბრუნვაში მართადა სახელს, მაგალითად: „აწ მე ვინა²ათ გან ვერ ძალმიც“; „საშო³ათ განვე დედისათ შეწირულ იყო“; „რა⁴მეთუ სიჩხო⁵ათ განვე⁶ ღვინო... არა შეგდა პირსა მისსა“ და სხვ. აქ, როგორც ვხედავთ, უშუალოდ ემეზობლებიან ერთმანეთს ყრუ **თ** და მჟღერი **გ** ბგერა. ახალ ქართულში მჟღერი **გ** ბგერა იმსგავსებს ყრუ **თ**ს, ე. ი. წარმოგვიდგენს მას მჟღერ **დ**დ (ამ მოვლენას ასიმილაციას უწოდებენ) და ამიტომაც, რომ ვკითხულობთ: „როგორც ის ცხოვრობს, ისე ვიცხოვრებ ამ დღიდან თავზედ ხელაღებული“ („კაკო ყაჩაღი“); „წამსვე ძროხაში მე მიკრეს თავი, ჩემს სახლ-კარიდან გამავდეს შორა“ (იქვე). აქედან ჩანს, რომ მოქმედებითი ბრუნვის -**ით** წარმოდგენილია

¹ გვევ მოუვიდა სახელ. ბრუნვის-**ა** ნიშანსაც. ძველი ქართულის „დედა^ა, და^ა, უდაბ-**ნო^ა**“ და სხვა ახალ ქართულში იხმარება: „დედა, და, უდაბნო“.

² ჩველილთიდანვე, სიყრმიდანვე.

-იდ ფორმანტის სახით, როგორც ვთქვით, გ'ს გავლენით. თანამედროვე ქართულში უფორმო სიტყვის -გან'ის გ დაიკარგა და ასე ამბობენ: „სახლი-დან, დღიდან, ქალაქიდან, სოფლიდან“ და სხვ.¹ აშკარაა, აქ -დან თანდებული კი არ არის, არამედ „სოფლიდ, ქალაქიდ“ (და სხვა ანალოგიურ) მაგალითებში -იდ მოქმედ. ბრუნვის -ით ფორმანტია და -ან კიდევ -გან თანდებული ნაშთი². ახლა გაუგებარი არ უნდა იყოს: „უდაბნოდან, სამშობლოდან, წყაროდან, საშოდან“ და მსგავსი შემთხვევები, თუ რომელი ბრუნვისანი არიან. ესენი იშლებიან: „უდაბნოდ-ან, წყაროდ-ან, სამშობლოდ-ან“, თუ „ასი-მილაციას გამოვრიცხავთ“, მაშინ გვექნება „უდაბნოდ-(გ)ან“, წყაროდ-(გ)ან“ — სწორედ ის ფორმა, რომელსაც ჩვენ ა'ს დაკარგვის შემდეგ მოქმედებით ბრუნვაში მოველოდით, ეს კი გვაუწყებს, რომ ახალ ქართულში ხმარებულ „ქალო-თი“, უროთი“ ფორმებში -ი მეტათეზისით არ არის მიღებული.

ზემოთქმულით ვასკენით: ხმოვნით გათავებული არაკვეცად ფუძეებს ნათესაობითი ბრუნვის გამოსახატავად -ს დაერ-თვით, ხოლო მოქმედებითისას — -თ. წინამავალი -ი-ელემენტი ყველა შემთხვევაში, ერთადერთი მაგალითის გამორიცხვით (დრო-ის, დრო-ით, დრო-იდ-ან), დაკარგულია.

მაშ რა -ი არის ის -ი, რომელიც „ელენესი, უროსი; ელენეთი, უროთი“ შემთხვევებში გვხვდება?

მოვიგონოთ ქართული ენის სიტყვაწარმოებიდან ზოგი რამ: ქართულს სჩვევია ამა თუ იმ ბრუნვის ფორმის კვლავ სახელად (ბრუნებად სიტყვად) გამოყენება; მაგ.: ა. მიმართულებითი (გნებითი) ბრუნვის ფორმისაგან მივიღეთ: ტანად-ი (ტანად-მა, ტანად-ისა, ტანად-ს... ტანად-ი კაცი); ასევე: გულად-ი, პურად-ი, თვალად-ი, ქცევად-ი, ჭამად-ი და სხვა; ხ. მოქმედებითი ბრუნვისაგან: შემთხვევით-ი (შემთხვევით-მა, შემთხვევით-ის), მიცემით-ი, ყოფით-ი, არსებით-ი, რიგით-ი, რაოდენობით-ი, ნათესაობით-ი, მოქმედებით-ი... ც. რა თქმა უნდა, ნათესაობითის ფორმაცაა გამოყენებული: დიასახლის-ი, მის-ი, თავის-ი, სხვის-ი... ყველა ეს და მათ შორის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმისაგან წარმომდგარი (ნაგენეტივარი) სახელები ჩვეულებრივი სიტყვებისმაგვარად იბრუნვან; მაგ.: მის-ი, მის-მა, მის-ით, მის-ად; თავის-ი, თავის-ით, თავის-ად; მათ-ი, მათ-მა და სხვ. მაშასადამე, წიგნი მისი ორივე სახელობით ბრუნვაში ყოფილა დაყენებული, ორსავე (სახ. ბრ.) ნიშანი -ი მოეპოვება, უკანასკნელი ნაგენეტივარი სახელია. წიგნმა მისმა ორივე მოთხრობითშია; წიგნისა მისისა — ნათესაობითშია და ასე შემდეგ. განა ამის მსგავსი არ არის: წიგნი ელენესი, ტარი უროსი? აბა ვაბრუნოთ:

¹ აკ. შანიძე, წიგნი წიგნის ეტიმოლოგიისათვის: „წილიწიდეული“, I-II, გვ. 5.

² შეცდომაა, რომ ჩვენს გრამატიკებში მმართველ უფორმო სიტყვათა შორის -დან ე. წ. თანდებული არის მიჩნეული. თუ ასეა, საინტერესოა ვიცოდეთ, რომელ ბრუნვაში მოითხოვს იგი სახელს!

სახ.	წიგნ-ი	მის-ი	წიგნ-ი	ელენეს-ი
მოთხ.	წიგნ-მა	მის-მა	წიგნ-მა	ელენეს-მა
მიც.	წიგნ-სა	მის-სა	წიგნ-სა	ელენეს(ა)-სა
მიმართ.	წიგნ-ა-დ	მის-ა-დ	წიგნ-ა-დ	ელენეს-ა(დ)
(ნათ.	წიგნ-ისა	მის-ისა	წიგნ-ისა	ელენეს-ისა)
(მოქ.	წიგნ-ითა	მის-ითა	წიგნ-ითა	ელენეს-ითა)

ეს ფორმები სახელობითის გარდა სხვა ბრუნვებში თანამედროვე ქართულში, მართალია, შედარებით ნაკლებ გვხვდება, მაგრამ ვერ იტყვი — არ იხმარებაო. ჩვენ ადგილი ხელს არ გვიწყობს, რომ მთელი რიგი მაგალითები სხვადასხვა მწერლის თხზულებიდან წარმოვადგინოთ. მათი რკვევა მაინცდამაინც ჩვენი წერილის მიზანს არ შეადგენს. გვაინტერესებდა ნათესაობით ბრუნვაში -ი (-ის'თან დაკავშირებით) და ახლა, გვგონია, გამოაშკარავებული უნდა იყოს: იგი აღმოჩნდა სახელობითი ბრუნვის ნიშანი. მაშასადამე, ნათესაობითი ბრუნვის სუფიქსად -სი არა გვგონია, იგი შედგენილი ყოფილა ნათესაობითი ბრუნვის -ხ ფორმანტი-სა და სახელობითი ბრუნვის -ი ფლექსიისაგან. ამიტომ ჩვენ თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ „მისი, თვისი, სხვისი, რისი, ვისი, ელენესი, შალვასი, კალოსი, ბუსი, ყრუსი და სხვა, ყველა სახელობით ბრუნვაშია დასმული და არა ნათესაობითში! ზოგიერთი ამათვანი, სახელდობრ: „მისი, თვისი, სხვისი, ვისი“... როგორც კუთვნილებითი ნაცვალსახელები, ჩვეულებრივ სახელების წინ იხმარება: „მისი ძმა, თ(ა)ვისი და, სხვისი წიგნი/ვისი სახლი“ და იცვლება ყველა ბრუნვაში: მისი ძმა, მისმა ძმამ, მის(ს) ძმას, მისი ძმით“ და ა. შ., ხოლო დანარჩენები — სახელების შემდეგ: „ხელსაწყო ხუროსი, ტყავი ხბოსი“ და სხვა.

ასევე იშლება მოქმედებითი ბრუნვის -თი ფორმანტიც: -თ მოქმედებითი ბრუნვის აღმნიშვნელია, ხოლო -ი იგივე -ი არის, რაც -სი'სთან გვაქვს, ოღონდ სახელობითი ბრუნვის აღმნიშვნელი არ არის. თუ რა გზით მივიღეთ, ამის შესახებ სხვა ადგილას გვექნება მსჯელობა.

დასკვნა. ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანია -ის(ა), -ს, მოქმედ. -ით(ა), -თ. -ს, -თ იმავე -ის, -ით ფორმანტებისაგან არიან წარმომდგარი -ი-ს დაკარგვით. თუ გვხვდება დაბოლოებად -სი ან -თი, იგი იშლება: -ს-ი, -თ-ი, პირველი -ს ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანია, ხოლო -ი სახელობითისა (მაშასადამე: „წიგნი გოგოსი“, „შვილი ყრუსი“ სახელობითი ბრუნვაა!), ხოლო -თ მოქმედებითი ბრუნვის გამომხატველია, -ი კი სახელობითი ბრუნვის მაჩვენებელი არ არის.

არს. ჩიჭოვაძე

სახელთა ბრუნების ისტორიიდან ქართულში

ფუძემდებელ სახელთა ნათესაობითისა და მოქმედებითის
ფორმანტთა ევოლუციისათვის¹

I

სახელთა ბრუნება ქართული ენის მორფოლოგიის ყველაზე მარტივი უბანია. მაგრამ ამ მარტივ სინამდვილეშიც მოიპოვება ზოგი საკითხი, რომელიც სრულებითაც არაა მარტივი.

ქვემოთ ერთი ასეთი საკითხთაგანია მსჯელობის საგანი. ამ საკითხის დასმა ქართული ენის ისტორიული გრამატიკის თვალსაზრისითაც საჭიროა და პრაქტიკული, სასკოლო, სინამდვილის თვალსაზრისითაც გადაუდებელი საკითხი ჩანს.

მხედველობაში გვაქვს ფუძეუკვეცი სახელების ნათესაობითისა და მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანში -ი ელემენტი:

ნათეს.	წყარო-ს-ი	ყრუ-ს-ი
მოქმედ.	წყარო-თ-ი	ყრუ-თ-ი

ამგვარივე ფორმები აქვს ყველა სხვა ფუძეუკვეცი სახელებს:

ა) ადამიანთა სახელებს, რომელთა ფუძე ბოლოვდება ა, ე, ო, უ ხმოვნებზე: თომა, პეტრე, ანდრო, დუტუ...

ბ) ზოგად სახელებს, რომელთაც ბოლოს საწარმოებელი -ა მოუდის: სამყურ ა, კრიკინ-ა, ცხვირ-ა, კატაბალახ-ა...

გ) ნასესხებ ზოგად სახელებს, როგორიცაა: კუპე (ნათეს. კუპე-ს-ი), კაშნე (ნათეს. კაშნე-ს-ი), ბე (ნათეს. ბე-ს-ი)...

ყველა ამ სახელისათვის საერთოა ბოლოკიდური ხმოვნის უკვეცობა. ნიმუშად ჩვენ ვიღებთ -ო და -უ-ზე დაბოლოებულ ზოგად სახელებს.

¹ წაკითხულია მოხსენებად უნივერსიტეტის სამეცნიერო კონფერენციის საენათმეცნიერო სექციის სხდომაზე 11. IV. 1942. აქ წარმოდგენილია ნაწილი, რომლის ცალკე გამოყოფა შესაძლებელიცაა და მიზანშეწონილიც.

დაიბეჭდა უნივერსიტეტის ორგანოში „სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები“, 1942, ტ. XXIII, გვ. 71—97.

II

ძველ ქართულში, როგორც ცნობილია, ამგვარ სახელებთან ნათესაობითისა და მოქმედებითის დაბოლოება -**მს**, -**მთ** სახეს იღებდა, იქმნებოდა დამავალი დიფთონგები **ოჲ**, **უჲ**; ახალმა ქართულმა კი, აკ. შანიძის სიტყვით რომ ვთქვათ, „დიფთონგის გამოთქმა ვერ შეიგუა და მის მეორე ნაწილზე, რომელიც სუსტი იყო, სრულებით აიღო ხელი. ამის წყალობით ნათესაობითის -**ის** და მოქმედ. -**ით** დაბოლოებათაგან მივიღეთ ახალ ქართულში -**ხ** და -**თ** შესაბამისად“¹.

ძვ. ქართ. წყარო-**მს**- ყრუ-**მს**- ახ. ქართ. წყარო-**ხ**-(ი) ყრუ-**ხ** (ი)
წყარო-**მთ**- ყრუ-**მთ**- წყარო-**თ**-(ი) ყრუ-**თ**-(ი)

აკ. შანიძე შენიშნავს: „ერთმარცვლიანმა სახელებმა ნათესაობითისა და მოქმედებითში შეიძლება უცვლელადაც დაიცვას ბრუნვის ნიშნები:

დრო-ის, დრო-ით, რუ-ის, რუ-ით და მისთ... იშვიათად ამას შეიძლება სხვაგანაც შევხვდეთ, მაგ. „შოთასის სულის ლხენამა“ (ვაჟა-ფშავე.)².

წყარო-ს, წყარო-თ... ყრუ-ს-, ყრუ-თ ცალკე აღებული დაირთავს ხოლმე -**ი**-ს: წყარო-ს-ი, წყარო-თ-ი... ყრუ-ს-ი, ყრუ-თ-ი...

რის მაქნისია ეს -**ი**? აკ. შანიძე წერს: „გავრცელებულია აზრი, რომელიც ძველ გრამატიკებში დოგმად არის ქცეული, თითქო ბოლოშეუკვეცელ სახელებს ნათესაობითის ნიშნად **სი** მოუდიოდესთ, თითქო, მაგ., შოთასი, პეტრესი, ვასოსი, დუტუსი და მისთ. ნათესაობითის ფორმები იყოს, არა! ესენი ყველა სახელობითის ფორმებია და არა ნათესაობითისა. მაგ. შოთაც სახელობითია და შოთასი'ც, პეტრე'ც და პეტრესი'ც, უთო'ც და უთოსი'ც, ძუძუ'ც და ძუძუსი'ც. აქ ორი სხვადასხვა ფორმაა სახელობითისა, როგორც, ვთქვათ, კაც-ი და კაცურ-ი ან სულ-ი და სულიერ-ი. მართლაცდა, რომ აქ ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა არაა, იქიდანა ჩანს, რომ ნამდვილი ნათესაობითის ფორმა ყოველთვის იგუებს თვის თანდებულს, მაგ. კაცის-თვის (ან კაცისა-თვის), დედის-თვის (ან: დედისა-თვის), ხის-თვის (ან: ხისა-თვის) და მისთ., მაგრამ არ ითქმის: შოთასი-თვის, პეტრესი-თვის, ვასოსი-თვის, დუტუსი-თვის, არამედ: შოთას-თვის, პეტრეს-თვის, დუტუს-თვის და მის-თან“³.

ავტორის თქმით, ამგვარად, „წყაროსი“ — სახელობითია ნათესაობითთარი; თვით ნათესაობითს არავითარი -**ი** არა აქვს და არც შეიძლება ჰქონდეს.

მოქმედებითი ბრუნვა? შეიძლება თუ არა მოქმედებითში ფუძეუკვეც სახელებს ჰქონდეს -**ი** — წყაროთი, თუ ი აქაც სხვა ბრუნვის ნიშანია?

¹ აკ. შანიძე, ქართული გრამატიკა. I. მორფოლოგია, თბილისი 1930, § 34, გვ. 31.

² იქვე, § 35, გვ. 33.

³ იქვე, § 35, გვ. 33—34.

ავტორი წერს: „როცა მოქმედებითი ბრუნვის ფორმა ცალკეა ხმარებული, მაშინ -თ დაბოლოებას ი დაერთვის კიდევ და ამგვარად -თი სუფიქსს ვიღებთ. ოღონდ არ უნდა ვიფიქროთ, თითქო -თი სუფიქსში ხმოვანი იქნა გადასმული და ასეთი გადასმის შედეგად -თი მივიღეთო. არა, თ სუფიქსს ახლად განუვითარდა ბოლოში ი, როდესაც მის წინ ი უკვე დაკარგული იყო. ეს ი მხოლოდ არ ვითარდება იწზე გათავებული ფუძეების მოკმ. ფორმაში, მაგ. ჩაი-თ (და არა: ჩაი-თი)“¹.

ზემოთქმულის შესაბამისად აკ. შანიძე იძლევა „ბოლო-უკვეცელთა კლასის“ ასეთ ბრუნებას:

სახელ.	შოთა	პეტრე	გიორგი	წყარო	ძუძუ
ნათეს.	შოთას	პეტრეს	გიორგის	წყაროს	ძუძუს
მოქმედ.	შოთათი	პეტრეთი	გიორგით	წყაროთი	ძუძუთი ²

როგორც აქედან ჩანს, აკ. შანიძის შეხედულების თანახმად:

1) წყაროს-ი და წყაროთ-ი-ს ბოლოვიდური ი სხედასხვა მონაცემია: პირველში (— წყარო სი) ი სახელობითის ნიშანია, წყაროსი — ნათესაობითი სახელობითია.

2) მეორეში (— წყაროთი) ი სახელობითის ნიშანი არაა, ის მოქმედებითი ბრუნვისაა! -თი სუფიქსის ი ახლადაა განვითარებული ბოლოში. რის მაქნისია? როგორ განვითარდა? ამის შესახებ არაფერია ნათქვამი.

ვარ. თოფურია „წყაროსი“ ფორმას აგრეთვე ნათესაობითარ სახელობითად თვლის, ხოლო „წყაროთი“ პირველის ანალოგიით ნაწარმოებიაო, — ამბობს³.

აკ. შანიძის „ქართულ გრამატიკაზე“ დამყარებით H. Vogt-მა თავის შრომაში „Esquisse d'une grammaire du géorgien moderne“ მოგვცა ბოლო-უკვეც ფუძეთა ბრუნების სქემა, სადაც ნათესაობითი და მოქმედებითი ერთმანეთისაგან გამიჯნულია და საგანგებოდ აღნიშნულია: „ნათესაობითი და მიცემითი ერთმანეთს ხვდებაო“⁴, — იგულისხმება საპარადიგმო ფორმები:

¹ იქვე, § 34, გვ. 32.

² იქვე, გვ. 32. ასეთივე სქემა მოცემული იმავე ავტორის „ქართული ენის სასკოლო გრამატიკაში“, გვ. 30 (1939 წლ. გამოცემა): მოქმედებითში ით დაბოლოების ი იკარგება და რჩება თ, რომელსაც სამაგიეროდ ბოლოში ერთვის ი და გვაქვს: -თი: წყაროთი, ოქროთი, ცრუთი და სხვ.

ნათესაობითის შესახებ კი ნათქვამია (გვ. 30—31):

«მთავარი თავისებურება ამ ქვეჯგუფის სიტყვებისა მაინც ის არის, რომ ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოება (იხ) ხმოვანს კარგავს და რჩება თანხმოვანი ს. ამის გამო ნათესაობითის ფორმა მიცემითისას ემსგავსება: მაგ. „წყაროს“ მიცემითიც იქნება („ტყეში წყაროს წავაწყდი“) და ნათესაობითიც („წყაროს წყალი დაველიე“).

³ „ქართული ენა“, სახელმძღვანელო დაუსწრებელი პედაგოგიკისათვის, თბილისი 1933, განაკვეთი III—IV, გვ. 41—42.

⁴ „Le datif et le génitif sont identiques“: ხსენ. შრ., გვ. 29.

გვ. 29:	სახ.	რკო	გვ. 31:	შოთა
	ნათ.	რკო-ს		შოთა-ს
	მოქმ.	რკო-თი		შოთა-თი

ნ. მარი თავის „ძველი ქართული სალიტერატურო ენის გრამატიკაში“ (ლენინგრადი, 1925) გაკვრით აღნიშნავს, რომ:

ცოცხალი მეტყველების ზეგავლენით

ა) მოქმედებითი ბრუნვის დაბოლოებაში ქრება *ე, ე, ი. -ო-ათ* (ემფ. -ო-ათა)-ს ნაცვლად ჩნდება *-ო-თ* (ემფ. -ო-თა), მაგალ. საფასო-ათა-ს ნაცვლად საფასო-თა;

ბ) -ით დაბოლოება შეიძლება იცვალოს *თი-დ*: *კალო-თი, საფასო-თი* (მიუთითებს „ქართლ. ცხოვრებაზე“: სუმბატ. 52₁₈; ხსენ. შრომა, § 68, გვ. 52).

მოქმედებ. -ით დაბოლოების *თი-დ* გადაქცევაზე უფრო დაწვრილებით ლაპარაკობს ნ. მარი § 33-ში (გვ. 21):

„მოქმედებითი ბრუნვის დაბოლოება ხანდახან რთულდება -ი ხმოვნის დართვით: -ითი: ქალაქითი ქალაქად.“

ორმარცვლოვანი დაბოლოება -ითი არაა პირვანდელი სახის -ით სუფიქსი, ი დართული. მასში ბრუნვის დაბოლოების -ით-ის ხმოვანმა ი-მ ადგილი იცვალა და მივიღეთ -თი, მაგ. ცოტა-თი; წინამდევალი ი კი სახელობითი ბრუნვის ი ნიშანია, შეხორცეული ფუძეს: ქალაქ-ი-თი. ასეთი წარმოება ჩვეულებრივი მოვლენაა იაფეტურ ენათა შიშინა წრეში და არის სრული პარალელი ქანური მოქმედებითი ბრუნვის *ე-თე* დაბოლოებისაო¹.

როგორც აქედან ჩანს, ნ. მარი მოქმედებითი ბრუნვის *თი* დაბოლოებას *ით-ის* გადასმით მიღებულად თვლის; ძველი ქართულის *ი-თი* (ქალაქითი) ქანურის *ე-თე-ს* ბადლად აქვს დასახული.

ასე რომ, აქ ერთ სიბრტყეზეა დასმული განვითარების სულ სხვადასხვა საფეხური: ძველი ქართული, ერთი მხრით, და, მეორე მხრით, ქანური, რომელიც სახელობითის ნიშანს ფუძესთან შეხორცეულად წარმოგვიდგენს¹.

ნათესაობითის *სი* (კალოსი) მოქმედებითთან დაკავშირებით ნახსენები არაა: მაგრამ „ქანური ენის გრამატიკაში“ შესაბამი მოვლენა -*ში* ნათესაობითში წინამდევალი *ი-ს* გადასმითაა ახსნილი (იხ. § 12, გვ. 10).

ნ. მარის² და მ. ბრიერის ავტორობით ფრანგულად გამოსულ „ქართული ენის გრამატიკაში“ ახალი არაფერია. ბრუნების პარადიგმები მარტო-ოდენ ძველი ქართულის ფორმებზე მიუთითებს, თუმცა „გრამატიკა“ ქართული ენისაა და არა „ძველი ქართულისა“.

III

რის მაქნისია ის -ი, რომელიც უკვეც ფუძეთა ბრუნებისას ნათესაობითსა და მოქმედებითში ახალ ქართულს აღმოაჩნდება ხოლმე:

¹ არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, 1936, § 14.

წყაროსი
წყაროთი

ძუძუსი
ძუძუთი

არის თუ არა ეს სხვადასხვა ოდენობა? რა წარმომავლობისაა და რა ფუნქცია აქვს მას (თუ მათ)?

ამაში გარკვევა გაადვილდება, თუ გავითვალისწინებთ იმ პროცესს, რომელიც აკავშირებს ძველი ქართულის ფორმებს ახალი ქართულისასთან.

განვითარების ეს რგოლი არაა გათვალისწინებული, როდესაც ახალი ქართულის წყაროსი შეპირისპირებულია უშუალოდ ძველი ქართულის წყარო-სთან.

შუა რგოლში ვგულისხმობთ ახალი სალიტერატურო ქართულის სათავეებს: იმ ენას, რომლითაც დაწერილია „ვეფხისტყაოსანი“ და საერო ლიტერატურისა (თუ ისტორიის) ძეგლები XII—XVIII საუკუნეთა მანძილზე და რომელსაც ტრადიციულად, თუმცა დაუსაბუთებლად, საშუალო ქართული ეწოდება.

-ო და -უ-ზე დაბოლოებულ ფუძეთა ნათესაობითი და მოქმედებითი მსგეფხისტყაოსანში“:

უსხო-სი ← უსხო-დ-ს-ი (შდრ. უფრო-ს-ი ← უფრო-დ-ს-ი):

უცხო-სა ← ძვ. ქართ. უცხო-დ-ს-ა: უცხო-დ-ს-ა სანახავისა:

85_{3,4} კელთა ნაჭედი მათრჯი ჰქონდა უსხო-სი მკლავისა¹,
ნახეს და ნახვა მოუნდა უცხო-სა სანახავისა.

1149₂ ვარ მნახავი ყოვლისავე უცხო-სა და ძვირფასისა...

სარო-სა მჯო-ბი ← სარო-დ-ს-ა მჯო-ბი:

40_{1,2} ავთანდილ იყო სპასპეტი ძე ამირსპასალარისა,
სარო-სა მჯო-ბი, ნახარდი, მსგავსი მზისა და მთვარისა.

საწუთრო-სა ვალი ← ძვ. ქართ. საწუთრო-დ-ს-ა ვალი:

342₂ შაშინ დავიწყე გარდაცა მე საწუთრო-სა ვალისა...

63₂ ღმერთმან არ მომცა ყმა-შვილი, ვარ საწუთრო-სა თმობითა...

390₁ ზოგჯერ შემცვიან სევდათა, ვთქვი საწუთრო-სა გმობანი...

347₁ მიმნდონი საწუთრო-ს-ანი მისთა ნიგთთაგან რჩებიან...

1025₃ იტყვს: „მოგშორდი, სიცრუვე, ვა, საწუთრო-ს-ა კრულისა“...

სასიძო-სა მოყვანებად ← ძვ. ქართ. სასიძო-დ-ს-ა მოყვანებად:

516₁ კელა გაგზავნეს სხუანი კაცი სასიძო-სა მოყვანებად...

საზარო-სა თქმა ← ძვ. ქართ. საზარო-დ-ს-ა თქმა:

126₁ ყმაჲნ ჰყადრა: საზარო-სა ჩემგან თქმაღა ვით იქმნების...

¹ რიცხვი მიუთითებს ტაგებსა და სტრიქონს. გამოცემა 1937 წლისა (კომისიის ტექსტი).
3 და უმარცვლო უ-ს მართლწერა ისტორიული გვაქვს დაცული.

ტახტი. ოქროსა... ოქროსა ჯამი... ← ძვ. ქართ. ტახტი
ოქროდსა... ოქროდსა ჯამი...

- 1552₃ შეყრით ძეს გორი ოქროსა და ბადაზშისა თლილისა...
1188₃ დაუდგეს ტახტი ოქროსა, წითლისა მადრიბულისა...
1385₄ თუალ-მარგალიტი ღარიბი უძღვნა ოქროსა გობითა...
1366₄ ვინმეა ქმნა რიცხვი ოქროსა, ვერვისგან დანათვალისა...
385₁ ასმათს მივართვი რჩეული თვალი ოქროსა ჯამითა...
1374₄ მუნ ვაჭარმან ოქროს ფასად ცხენი მისცა, არ უძღუნა...

საროსა მსგავსი ← ძვ. ქართ. საროდსა მსგავსი:

- 1073₃ საროსა მსგავსი ნაზარდი და მთვარე დღისა შვიდისა
1179₃ იგი რა ნაზა მეფემან, საროსა მსგავსი ნარები... გაკრთომით უთხრა...

უბედოსა ბედითა ← ძვ. ქართ. უბედოდსა ბედითა:

- 1141₃ ღარიბი ვინმე შემსწრობი ვარ უბედოსა ბედითა...

უებროსა პირისა ← უებროდსა პირისა:

- 1196₃ გამოპარება დაასკვნეს მის უებროსა პირისა...

წყაროსებრნი ← წყაროდსებრნი:

- 1102₃ ცრემლთა, მისთა მონადენთა, წყაროსებრნი ისმნეს წყარნი...

გულანშაროს ქალაქი ← გულანშაროდს ქალაქი:

- 1045₂ თუით გულანშაროს ქალაქი, სავსე ტურფითა მრავლითა...

სალხინოსა ← სალხინოდსა... სირინოსა ← სირი-
ნოდსა...

ფარდაგები ოქსინოსა ← ფარდაგები ოქსინოდსა...

- 341₁ ბაღა ენახე უტურფესი ყოვლისავე სალხინოსა,
მფრინველთაგან კმა ისმოდა უამესი სირინოსა,
მრავლად იყო სარაჯები ვარდის წყლისა აბანოსა,
კარსა ზედა მოჭფარვიდა ფარდაგები ოქსინოსა...

უგულოთა გულითა ← უგულოდთა გულითა...

უსჯულოთა სჯულითა ← უსჯულოდთა სჯულითა...

- 1215_{1, 3} სახლი და შვილი მომძულდა, ვჯდი უგულოთა გულითა...
უსენ, გამტეხი ფიცისა, მიჩნს უსჯულოთა სჯულითა...

უცხოთა ტანითა ← უცხოდთა ტანითა:

- 1131₃ აჭკადეს, ქალი გარდმოსუეს უცხოთა რამე ტანითა...

უებროთა ტანითა ← უებროდთა ტანითა:

- 1112₁ ავთანდილ გავლო ქალაქი მით უებროთა ტანითა...

ოქსინოთა მოფარდაგული ← ოქსინოთა მოფარდაგული:

331, სრა ედგა მოფარდაგული ოქსინოთა და შარდითა...

გულანშაროთ ← გულანშაროთ (= გულანშაროდან):

1227, გულანშაროთ მოციქული ქაჯეთს მივალ, მერიდენით...

(137-თან) წასელა ავთანდილისა გულანშაროთ და ტარიელის შეყრა...¹

ახლოთ ← ახლოთ:

402, შორით და ახლოთ ყველაი მართ ზემკენ მონასხანია...

ნათესაობითსა და მოქმედებითში **ო**, **უ** კომპლექსები გამარტივდა: დიფთონგის აღვილი დაიკავა ცალმა ხმოვანმა (**ო**, **უ**).

აკ. შანიძის მოსაზრება, რომ დიფთონგის დაშლაში მდგომარეობს ის პროცესი, რომელსაც ნათესაობითსა და მოქმედებითში ვხედავთ, სამართლიანია.

ამაში გვარწმუნებს ერთი გარემოება:

სახელობითის ნიშანი **ო** (← **ი**) ხმოვნებზე დაბოლოებულ ფუძეებთან იკარგება იმავდროულად, როცა **ე** ქრება ნათესაობითსა და მოქმედებითში: ძვ. ქართულის ძმა-**ე**, დღე-**ე**, წყარო-**ე**, ყრუ-**ე**... იცვლება ახალი სალიტერატურო ქართულისათვის დამახასიათებელი ძმა-, დღე-, წყარო-, ყრუ-თი: დიფთონგის მეორე წევრი გაუჩინარებულა.

„ვეფხისტყაოსნის“ ენისათვის ესაა გრამატიკული ნორმა, რომელიც განუხრელად ტარდება; ამიტომ შეიძლება დავჯერდეთ რამდენიმე ნიმუშის დასახელებას:

32_{1,2} იყო არაბეთს როსტევან, მეფე ღმრთისაგან სვიანი...
შოსამართლე და მოწყალე, მორკმული, განგებიანი...

33, სხვა ძე არ ესუა მეფესა, მართოდენ მართო ასული...

34_{2,4} რა გაიზარდა, გაივსო, მზე მისგან საწუნარია...

გუერდსა დაისხნა, დაუწყო მათ ამო საუბარია...

36_{1,3,4} მე გარდასრულვარ, სიბერე მჭირს ჭირთა უფრო ძნელია!...

რალა იგი სინათლე, რასაცა ახლავს ბნელია!

ჩემი ძე დავსვათ ჯელმწიფედ, ვისგან მზე საწუნელია...

40, ჯერ უწუერული, სადარო ბროლ-მინა საცნობარისა...

102₁— თინათინს ესმა მამისა ეგეთი დაღრეჯილობა,

ადგა და კარსა მივიდა, ჰქონდა მზისაცა ცილობა;

მოღარე იგმო, უბრძანა: „ძილია თუ ღვიძილობა?“

მან მოაკენა: „დაღრეჯით ზის, სჭირსო ფერ-შეცვილობა“.

158, გლახათა მიეც საჭურჭლე, ოქრო, ვერცხლი და რვალია...

170, წელსა ოქრო შემოირტყა, საღარიბოდ მოეკახმა...

743, შენი ოქრო შენვე დაგრჩეს, მე, გლახ, მიწა მესამაროს...

263, სანაპირო გაამაგრე, მტერმან ახლოს ვერ იბარგა...

¹ სათაურია; იმავე ნორმას იძლევა, რაც ტექსტს ახასიათებს, ამდენად შეიძლება დავიმოწმოთ.

162₄ კაცი ცრუ და მოღალატე კამს ლაზურითა დასაჭრელად...

339₃ ცრუ და მუხთალი სოფელი მიწვივ ავისა მქმნელია...

იმავე „ვეფხისტყაოსანში“ ხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებს შენარჩუნებული აქვს სახელობითის ნიშანი; გვაქვს:

ერთაი, ყუელაი, ყუელაკაი, პაშტაი, ცოტაი¹:

ერთაი:

63₁ ერთაი მიზის ასული, ნაზარდი სათუთობითა...

70₃ ერთაი შენი შერმადინ, არს მათად დასადარებლად...

1240₄ ციხეს დაუსუამს, ხადუმი ერთაი უახლებია...

ყუელაი, ყუელაკაი:

81₁ ორთავე ერთგან მოკლული ყუელაი ასჯერ ოცია...

564₃ ამოწყდა მათი ყუელაი, მამული თქუენ დაგრჩომია...

1408₃ გაიყუეს კაცი ას-ასი, ყუელაი გმირთა სახები...

632₁ ფრიდონს უთხარ ყუელაკაი, ჩემი, თავსა გარდასრული...

588₃ თანა მყოლი ყუელაკაი ამომიწყდა, დამეცოცა...

პაშტაი:

421₁ დავაგდე მზღვარი ინდოთა, მევლო პაშტაი ხანია...

ცოტაი:

433₁ მე მამისა თქუენისაგან ვარ ცოტაი განაზარდი...

1236₄ ცოტაი ლხინი მომეცა მსგავსი ღრამისა წონისა...

რატომ შეგვჩა ამ სიტყვებში სახელობითის ნიშანი? იმიტომ, რომ აქ -ი სრულია, მარცვალმქმო და, მაშასადამე, წინა ხმოვანთან ერთად დიფთონგს არ აწარმოებს. -ი სრული ხმოვანი რომაა, ამაში ეკვი არაა: თექვსმეტმარცვლოვან ლექსში ეს ი ერთ-ერთი მარცვლის წარმომქმნელია.

ამგვარად, ერთაი, ცოტაი, ყუელაი... არ უარყოფს დებულებას, რომ დიფთონგის დაშლის პროცესია, სახელობითში, ნათესაობითსა და მოქმედებითში -ს დაკარგვას რომ იძლევა; პირიქით, ეს ფაქტები ადასტურებენ, რომ ჩვენ წინ ფონეტიკური პროცესია (და არა მორფოლოგიური — ბრუნვის ნიშნის დაკარგვა).

-ი დაკარგება ხმოვნების შემდეგ იმიტომ, რომ დიფთონგის ნაწილია; -ი შენახულია იმიტომ, რომ დიფთონგს არა ქმნის, სრული ხმოვანია.

იმავე „ვეფხისტყაოსანში“ ვხვდებით ცოტა, ყუელა ფორმებს; ასეთი ვარიანტები არც ისე ხშირია, როგორც ცოტაი, ყუელაი, მაგრამ მაინც საკმაო რაოდენობითა გვაქვს:

¹ ავტორის „დიალექტიზმების საკითხისათვის“ „ვეფხისტყაოსანში“; ენიშვის მოამბე, III, 1938, გვ. 225.

197₄ ტიროდეს და იჭიროდეს, ცოტა ედგა მას, გლახ, სული...

600₄ ცოტა მაქვს, მაგრამ ყოველგან სიკეთე მიუწოდმელი...

456₈ სიმაგრეთა ნუ ამაგრებ, ყუელა კელთა მომათუალე...

119₈ ღია გასცა საბოძვარი, ყუელა დარბაზს შემოხადა...

ამგვარად, ცოტაი-ც შესაძლებელია და ცოტა-ც; შეუძლებელია ცოტად, — აჲ დიფთონგის შემცველი ფორმა.

იქნებ ესაა „ვეფხისტყაოსნის“ ენის თავისებურება? არა, ეს ახასიათებს XII—XIII საუკ. საერო ხასიათის სალიტერატურო ქართულ მეტყველებას, საერთოდ. ასე, მაგალითად, ანალოგიურ ფაქტებს ეპოულობთ ლაშა გიორგის დროინდელ მემკთიანესთან (XIII საუკ. ძეგლში)¹: დიფთონგები აჲ, ეჲ, ოჲ, უჲ მხოლოდ პირველი წევრითაა წარმოდგენილი.

ცხორება... ჩოჯა... სქემა...

...წარვლო ცხორება და მიიწია სრულ-ქმნილი სიბერესა, შეიმოსა ჩოჯა და იკურთხა სქემა... (ლაშა-გიორგის მემკთ., გვ. 12)

სასოება ← სასოებაჲ:

...შემდგომად გარდაცვალებისა თამარ მეფეთ მეფისა წარიწირა სასოება ყოველმან ამან სამეფომან... (იქვე, გვ. 17)

გლოვა, ტყეპა, ფხურა, გულისტმის ყოფა, მოთქუმა:

...რაოდენ უღბინებელი გლოვა, ტყეპა და თმათა ფხურა იქმნებოდა... საკმარ იყო გულისტმის ყოფა მეცნიერთაგან, მოთქუმა ნუგეშინისმცემელთაგან... (იქვე, გვ. 17)

სიბრძნე... სიმდიდრისა... ღთისა... გონება... უფლისა...

ვი სიბრძნე სიმდიდრისა და სიბრძნისა ღთისა... ვინ ცნა გონება უფლისა... (იქვე, გვ. 17)

ქართველობისა ← ქართველობისაჲ:

...ესოდენად სიშორესა შინა მივიდნე, რომელ არცა თუ სახელი ქართველობისა ისმოდა... (იქვე, გვ. 16)

მეფე... მოლაშქრე... ← მეფე... მოლაშქრე...

...თამარის ქმარი დავით. ის ქმარი იყო ოვსთა მეფე, ... მოლაშქრე მკუთრცხლი (იქვე, გვ. 16)

...ამასვე წელსა დემეტრე მეფე მოკუდა და დაჲ დემეტრესი თამარ... იგიცა... გარდაიცვალა: და დაჲ მისი კატა დედოფალი საბერძნეთს გათხოვილი იყო (იქვე, გვ. 12)

ორად ორი შემთხვევაა აქ მოყვანილი: დაჲ; ორგანვე წინ უძღვის კავშირი და. ცხადია, აქ ძველი ქართულის დაჲ — დიფთონგიანი — ამ წინამდევალ

¹ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკთიანე, ივ. ჯავახიშვილის გამოცემა, თბილისი 1927 (ქართული ძეგლები, III, საისტორიო მწერლობა, № 2).

და-საგან განსასხვავებლად და ნახმარი: სტილისტიკური საჭიროებისათვის შეგნებულა და შეცვლილი მორფოლოგიური ნორმა.

დრო... სამეფო... სამოქალაქო...

... და ათ დღე [დაყო] დრო იყო წასულისა მისისა... (იქვე, გვ. 19)

... და სამეფო განუხეთქელად დაიცვა... (იქვე, გვ. 16)

... ამერი და იმერი, ძუელი სამეფო მათი აფხაზეთისა და წყნარებით ჰქონდა...

და იყო მდიდრად ესე სამეფო, რომელ აზნაურის ყმანი მათთა პატრონთა სწორად იმოსებოდეს... (იქვე, გვ. 16)

... და იყო სამეფო მისი დიდსა და წყნარებასა შინა... (იქვე, გვ. 18)

... შეიყარა სამეფო მისი... (იქვე, გვ. 19)

... აფხაზეთი, სუანეთი და ყოველი სამოქალაქო აქუნდა და წყნარებით (იქვე, გვ. 14)

ბოლოუკვეც ფუძეთა ნათესაობითი და მოქმედებითიც, რა თქმა უნდა, დიფთონგს არ იწყნარებს:

სამეფოსა ← სამეფო მსა... ოქროსათა ← ოქრო მსათა:

... მოვიდა რუქნადინი... წაღებად ამის სამეფოსა... (იქვე, გვ. 15)

... და იქმნეს... ტკივილნი და ნაცრისა თავსა სხმანი ვაზირთა და დიდებულთა და ყოვლისა სამეფოსა გან... (იქვე, გვ. 19)

... ვეცხლის ჭურჭელთა და ოქროსათა სადა იყო სიმრავლე... (იქვე, გვ. 15)

საფასოთა ← საფასო მთა... ოქროთა ← ოქრო მთა:

საბერძნეთისა, მთაწმინდისა, იერუსალიმისა და შავისა მთისა საყდარნი და ეკლესიანი რომელნიმე დარღუეულნი აღაშენნა, მათითა საფასოთა დაიკვნა ხარკისაგან უცხო თესლთასა... (იქვე, გვ. 14)

... საჭურჭლისა ზანდუკთა, ოქროთა და მარგალიტითა სავსეთა... სადა იყო სიმრავლე... (იქვე, გვ. 15)

„ვეფხისტყაოსნისა“ და ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრის ენობრივი ფაქტები ცხადად მოწმობენ, თუ როგორია ნორმა XIII საუკუნის სალიტერატურო ქართულისათვის.

ამიტომ არქაიზაციის ბეჭედი აზის ფორმას „საქართველოსა“ XIII საუკუნის მეორე ნახევრის საბუთში, დავით ნარინის სიგელში (1266—1268 წწ.): ... ყოვლისა საქართველოსა და ჩრდილოეთისა ფლობით მპყრობელისა... („საქართვე. სიძველენი“, II, გვ. 6).

შდრ. XI საუკ. ძეგლში, ბაგრატ IV სიგელში, ძველი ქართულის ნორმის შესაბამისად გამართული ფორმები:

... ავიღე სამამასახლისოსა სამსახურებლისა ჩუენისაგან ბარევანი სოფელი და მივეც ოპიზართა... („საქართვე. სიძველენი“, II, გვ. 4).

... დასავლით — ეფუანთა ქედი და ჩრდილოთ — დიდუბისა ხერთვისი... (იქვე).

XIII საუკუნის ძეგლში „საქართველოსა“ ნახმარია ცნობილს სასიგლო ფორმულაში: ეს უთუოდ აადვილებდა ძველი ტრადიციის შენარჩუნებას.

მსგავსი რეციდივი XV საუკუნის ძეგლშიც დასტურდება:

ჩუენ წყალობითა ღმრისათა ორისავე ტახტისა და სამეფოსა ღმრისა და ღმრისა ამერისა... მტკიცედ მქონებელ-მპყრობელმან... (1453 წლით დათარიღ. სიგელი გიორგი IX-ისა: „საქართვე. სიძველ.“ II, გვ. 16).

იმავე ძეგლში ხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებს სახელობითში -ი არსად მოეპოვებათ:

... ჩუენგან არა გეთხოვებოდეს არა მალი, არა ღუინო, არა ზროზა-საკლავი, არა გოჭ-ქათამი, არა მუშაობა, არა ულუფა, არა საჯინიზო... არა საბაღანო და სათესავი... არა საყვედნარო... (იქვე).

და სწორედ ესაა დამახასიათებელი.

XIV—XVII საუკუნეთა მანძილზე საისტორიო საბუთებშიცა და სიტყვა-კაზმულ მწერლობაში იმგვარივე ნორმებია წარმოდგენილი, როგორიც „ვეფხისტყაოსანსა“ და „ლაშა-გიორგის დროინდელ მემკვიდრეში“ დადასტურდა.

წარმოვადგენთ ქრონოლოგიურად დალაგებულს საილუსტრაციო მასალას საისტორიო ძეგლებიდან:

ს ა ნ ა დ ი რ ო თ ა ← ს ა ნ ა დ ი რ ო ღ თ ა :

1348 წ. ... ჰქონდენ ქუენიფნაველის წითლოსანსა (!) შვილთა და მამავალთა მისთა ყოველთავე ქართლის სოფელნი კარბაი და გარეჯარ ბაკურის უბანი მათითა სამართლიანითა მძღვრითა, მითითა, ბარითა, ტყითა, ველითა, ვენაკითა, წყლითა... სათიბითა, ს ა ნ ა დ ი რ ო თ ა, ... მათითა საკმარითა და უკმარითა... (ქუენიფნაველ წითლოსანის სიგელი: „საქართვე. სიძველ.“ II, გვ. 11—12).

ს ა ს ა ხ ლ ო თ ა ← ს ა ს ა ხ ლ ო ღ თ ა ... ს ა ნ ა დ ი რ ო თ ა ← ს ა ნ ა დ ი რ ო ღ თ ა ...

1440 წ. ... [განაყოფისეული სრულად მონასტრითა, ციხითა, ს ა ს ა ხ ლ ო თ ა, გლეხებითა, ყანითა, ვენაკითა... ტყითა, ს ა ნ ა დ ი რ ო თ ა, მითითა და ბარითა, საკმარითა და უკმარითა, საძებარ-ს ა ნ ა დ ი რ ო თ ა და საძებარ-უძებრითა... (სიგელი ჯავახიშვილებისა: „საქართვე. სიძველ.“ II, გვ. 15)

ს ა ყ ა ნ ო თ ა ← ს ა ყ ა ნ ო ღ თ ა ... ს ა ნ ა დ ი რ ო თ ა ← ს ა ნ ა დ ი რ ო ღ თ ა ...

ს ა ს ა ძ ო გ რ ო თ ა ← ს ა ს ა ძ ო გ რ ო ღ თ ა ... ს ა ს ა ხ ლ ო თ ა ← ს ა ს ა ხ ლ ო ღ თ ა ...

1451 წ. ... მოგიბოძეთ თქუენი მკუიდრი... მამული... მისითა მიდგომითა და გასათუალავითა... ველითა, ვენაკითა, ს ა ყ ა ნ ო თ ა, ტყითა, ს ა ნ ა დ ი რ ო თ ა, ქალითა, სათიბითა, ს ა ს ა ძ ო გ რ ო თ ა, ... საკმარითა და უკმარითა, მათითა ჭურ-მარნითა, ს ა ს ა ხ ლ ო თ ა და მისითა სამართლიანითა, ერთობ სრულად და უკლებლად გქონდეს... (გიორგი IX-ის სიგელის პირია!— „საქართვე. სიძველ.“ I, გვ. 1—2).

ს ა მ ე ფ ო ს ა ← ს ა მ ე ფ ო ღ ს ა ... ს ა ს ი ს ხ ლ ო ს ა ← ს ა ს ი ს ხ ლ ო ღ ს ა ...

1460 წ. ... ორსავე (!) ტახტის [და] ს ა მ ე ფ ო ს ა, ღმრისა და ღმრისა ამერისა... მეფეთ მეფემან გიორგი.

... ნუმცა ვინ არის მშლელი და მტყეველი ჩუენგან ბოძებულისა ამის ს ა ს ი ს ხ ლ ო ს ა სიგლისა... (ყურულის სიგელი [ნაყალბე იქ?]. „საქართვე. სიძველ.“ I, გვ. 3, 5).

საგერშოთა ← საგერშოთა... სანახშიროთა ← სანახში-
როთა:

1458 წ. ... დნ გაუჩინეთ სისხლად ორას ოცი ათასი ძველი ცხუმური მისითა საგერ-
შოთა და სანახშიროთა...

... გაუჩინეთ ორას ოცი ათასი ძველი ცხუმური თეთრი მისითა საგერშოთა და
სანახშიროთა... (სასისხლო სიგელი გამყრელიძეთა, გიორგი IX: „საქართვე. სიძველ.“
II, გვ. 18).

სანადიროთა ← სანადიროთა... კალოს-კაბიწი ← კალოდს-
კაბიწი...

1463 წ. ... გულ-განწმენდით და ალაღად თქუენთუის გუიბოძებია და დაგუიმტკიცებია
ცხირეთის გუერდი და ზანდიკი... ჭალითა, სათიბითა, ტყითა, სანადიროთა, შესავალ-
გამოსავლითა, სამზღურითა და მისითა სამართლიანითა ყუელათა უკლებად...

... ჩუენი შესაწერი და სათხოვარი არა შევიდეს და არა ეთხოვოს, არა დიდი ულუფა,
არა რიგის-პური და კალოს-კაბიწი, არა საჯინიზო და სახორსალარო... (ჯავახიანთ სიგე-
ლი: „საქართვე. სიძველ.“ II, გვ. 21).

სასაფლაოთა ← სასაფლაოთა... სანადიროთა ← სანადი-
როთა:

1545 წ. ... ვიყიდე ფარსმანყანეც მარდალაშვილები კვამლი(!) რვა... მათითა მამულითა,
გელესითა (!), სასაფლაოთა, წყლითა, ... ტყითა, სანადიროთა, ჭალითა, სათევზითა...
(იმერეთის მეფის ბაგრატ III-ის სიგელი: „საქართვე. სიძველ.“ I, 21).

საუფლოსა ← საუფლოსა... რუს შიგნით ← რუდს შიგნით...
ლილოს გუერდის ← ლილოს გუერდის:

1579 წ. ... სამსახურებელად... კუართისა საუფლოსა...

... სამგორში თამარ მეფისაგან აღებულს რუს შიგნით... („საქართვე. სიძველ.“
I, გვ. 8)

... ლილოს გუერდის სოფელი ანაღდაბა... (იქვე, გვ. 11).

საბატონოსა ← საბატონოსა:

1590 წ. ... ვისცა ჩუენის საბატონოსა რამ მოეპაროს, ის შეიდეფულად აზღვევინონ...
(„საქართვე. სიძველ.“ II, გვ. 24).

დაუსაბამოსა ← დაუსაბამოსა:

1636 წ. ... სახელითა სახიერისა არსება დაუსაბამოსა ღთისა მამისა... (იოთამ ამილა-
ხორისადმი ბოძებული სიგელი თეიმურაზ I-ისა: „საქართვე. სიძველ.“ III, გვ. 1).

უმიზეზოს ← უმიზეზოს... საუკუნოს ← საუკუნოს...

სათევზოთა ← სათევზოთა... სანადიროთა ← სანადიროთა:

1611—1657 წ. ... შეუსაზღვრებელისა, უმიზეზოს, უკვდაუის, საუკუნოს ცხოვ-
რებისა მოუკლებელისა, დაუსრულებელისა... („საქართვე. სიძველ.“ I, გვ. 24).

... მის შესავლითა და გასავლითა, წყლითა, ტყითა, სანადიროთა, სათევზოთა,
საყანითა, უძებრითა და საძებრითა... (იქვე, გვ. 27).

ჩრდილოსა ← ჩრდილოსა:

1682 წ. ჩვენ... ჩრდილოსა და აფხაზეთისა კაზმან, პატრონმან გრიგოლ შემოგწი-
რეთ... („საქართვე. სიძველ.“ I, გვ. 42).

ურულოსა ← ურულოდა... ურამოსა ← ურამოდა...

1725 წ. ... არსება დაუსრულებელისა... ურულოსა, ურამოსა... („საქართველ.“ I, გვ. 85).

საქართველოს (ა) ← საქართველოდა (ა):

1740 წ. ... მოვიდნენ და ჩვენ ყოვლის საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქს ... მოგვასვენეს (!)

... დავსხით ... საქართველოს დარბაისერნი...

... თანა მოწმებითა საქართველოს მთავართათა...

... ჩვენ ყოვლისა საქართველოსა პატრიარქი ასრე გამტკიცებთ... (განქორწინების ოქმი: „საქართველ.“ I, გვ. 90—91).

1745 წ. „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (= სამეფოსა საქართველოდასა: ვახუშტის გეოგრაფიის სახელწოდება ავტორისეული რედაქციით)¹.

შენიშვნა. ეს არქაული ნორმაა, აქა-იქ ვაჟა-ფშაველას პოეზიაში რომ ამოტივტივდება:

... ცხრა ეხი, სავსე ოქროთა,

ვერსით ჩაუვა წყალია... („კობალა“, თხზულ., ტ. III, 1930, გვ. 96).

... რომ იმის დედის ძუძუთა

ვსუქდები ცოდვილიანი... („ბახტრიონი“, იქვე, გვ. 165).

ჩვენთვის საინტერესო ფაქტები სიტყვაკაზმულ მწერლობაშიც მოიპოვება. აქ მივუთითებთ მეჩვიდმეტე საუკუნის მეორე ნახევრისეულ ძეგლებზე, — ორიგინალურსა და ნათარგმნზე.

პირველის ნიმუშად „არჩილიანს“² ვიყენებთ (გადაწერის თარიღი 1705 წ.), მეორისად — „შაჰ-ნამეს“³.

„არჩილიანი“

ახლოსა ← ახლოდა:

ვით მთვრალს არ ძალუც გაზომა ახლოსა ან სიშორისა (გვ. 189).

უდედოს ← უდედოდა:

მსგავსი ვარ ყრმისა უდედოს, ძიძისა არ შეწყობილის... (გვ. 190).

უსამართლოსა ← უსამართლოდა:

ვინ მიხსნას მოაბადისა უსამართლოსა ხელთაგან... (გვ. 165).

¹ ხელნაწერის აღწერილობა ნ. ბერძენიშვილისა იხ. ამ შრომის წინასიტყვაობაში გვ. XXI: ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, 1941 (უნივერსიტ. გამოცემა).

² არჩილიანი, აღ. ბარამიძისა და ნ. ბერძენიშვილის გამოცემა, I, თბილისი 1936, შესავალი „არჩილიანის ტექსტისათვის“, გვ. XII.

³ შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიები, თბილისი 1916, იუსტინე აბულაძის გამოცემა.

უბადოსა ← უბადოდასა:

უბადოსა საქმისათვის ქრთამი ბრძენსა ვის გაელოს... (გვ. 184).

უსამართლოს ← უსამართლოდას:

ნუ თუ გული განიწმინდოს უსამართლოს ჩემის წყენის... (გვ. 187).

საბრალოს ← საბრალოდას:

შეწყალება ჰხამს საბრალოს მიჯნურის ამისთანისა... (გვ. 191).

საწუთროსა ← საწუთროდას:

საწუთროსა ლხინი სრულჰყვეს; მაგრი ედემს ედრებოდეს... (გვ. 177).

სულს ნუ გამყრი, ყმაწვილი ვარ საწუთროსა უნაზავი... (გვ. 194).

ოქროს ← ოქროდას:

ნაცვლად ოქროს თურინჯითა მოგიჟედა სახლთა ჭერი... (გვ. 180).

ჰამოს ხმითა ← ჰამოდას ხმითა ← ჰამოდათა ჯმითა:

ორძალს ჰკრევედა ჰამოს ხმითა, მსმენელთ ლხინით აავსებდა... (გვ. 186).

შდრ.: მდუღრის ცრემლითა ტირიდა, ვაგებით მიწყევ ახვედა... (გვ. 187).

... მისის კვნესით იადონი რტოზე მჯდომი ჩამოვარდის (იქვე).

... ძლივ ათასის ფერობითა მერას ვიტყვი ვედრებასა... (გვ. 193).

შდრ.: ქვემოთ: ამოთა სიტყვითა...

უფასოს მარგალიტებით ← უფასოდას მარგალიტებით ←
უფასოდათა მარგალიტებითა:

შეაშკო თვალთ ბრწყინვალეთ, უფასოს მარგალიტებით... (გვ. 182).

ამოთა სიტყვითა ← ამოდათა სიტყვითა:

... შაროს ეუბენ ამოთა სიტყვითა შეტყობილითა... (გვ. 170).

უტკბოთ ენით ← უტკბოდათ ენითა:

შაქრის უტკბოთ ენით შენით საუბარი ამოიწყევ... (გვ. 181).

ცეცხლით უთმინოთ ← ცეცხლითა უთმინოდათა:

მარგე რა ცეცხლით უთმინოთ დამწვარსა მე, დადნობილსა... (გვ. 190).

კუბოთ ← კუბოდათ:

ასი აქლემი კუბოთ და სამასი ლარკიდებული (გაუგზავნა)... (გვ. 172).

„შაჰ-ნამე“

ოქროსა (სელი) ← ოქროდასა (სელი):

... ოქროსა სელი დაუდგეს, ზედ დაჯდა ედემს ხეზული... (გვ. 151, ტ. 510).

... ოქროსა სელი დაუდგეს, საამ ზედ დაჯდა მთა ვითა... (გვ. 180, ტ. 601).

... ზოგს დაადგეს *ოქროსა*¹ და ზოგს ვერცხლისა უნაგრები... (გვ. 82, ტ. 269).
ოქროსა ლახტი მოართევს — ფრიდონის განაგზავნია... (გვ. 68, ტ. 214).

უტკბოსი ← *უტკბოესი*... *საროს* ← *საროეს*:
 სულისაცა *უტკბოსი* ხარ, ალვის ნორჩო, *საროს* ტანო (გვ. 104, ტ. 345).

საწუთროსა ← *საწუთროესა*:
 წესი არის *საწუთროსა*: ბოლოდ ლხინსა დაამწარებს... (გვ. 182).

ოქროთა ← *ოქროეთა*... *ოქროთ* ← *ოქროეთ*:
 ორმოცდათი (!) ბედაური, ცხენი *ოქროთ* შეკაზმული
 და ასი კმალი *ოქროთა* და ვერცხლით მძიმედ მოჭედელი... (გვ. 80, ტ. 261).
 ... შტოები *ოქროთ* ნაჭედი ჰქონდა, რაც იდგა ხევანი... (გვ. 77, ტ. 248).
 ... ქაიანურსა დროშასა *ოქროთ* მოსჭედეს ტარია... (გვ. 65, ტ. 202).
 ... ასი ტაიჭი რჩეული *ოქროთა* დაკაზმულია... (გვ. 34).
 ... პირველ საამს გაუგზავნა *სპილო* *ოქროთ* კიდებუდი... (გვ. 80).

სპილოთ ← *სპილოეთ*:
 ... *სპილოთ* გარდმოვდა სარუშა, ჯარი შორს დადგა კრებული... (გვ. 68, ტ. 212).
 ... ფრიდონ *სპილოთ* გარდამოვდა, ნახეთ მისი გრძნების ქნანი... (გვ. 86, ტ. 281).

„არჩილიანიდან“ და „შაჰ-ნამედან“ მოყვანილ მაგალითებში ყურადღებას იქცევს:

1. ემფატიკური -ა-ს მოკვეცის ფაქტები: -ა ეკვეცება მსაზღვრელად გამოყენებულ სახელს, წინამავალსაც და მომდევნოსაც, აგრეთვე ზმნის ან სახელის მიერ მართულ სახელს:

წინამავალი მსაზღვრელი:	მომდევნო მსაზღვრელი:
<i>საროს</i> ტანი	ყრმისა უდედოს...
<i>საბრალოს</i> მიჯნურის	
<i>უსამართლოს</i> ჩემის წყენის	
<i>უტკბოთ</i> ენით	ცეცხლით უთმინოთ...

მართული სახელის როლში:

ასი აქლემი *კუბოთ* და... *ოქროთ* ნაჭედი... *ოქროთ* მოსჭედეს...

მეტადრე საინტერესოა ეს უკანასკნელი ფორმები: *კუბოთ*, *ოქროთ*...
უთმინოთ (მოქმ.); *უტკბოთ* (მოქმ.); ახალ ქართულში ასეთი რამ -ურთ,

¹ შდრ. იქვე *ოქროსი* — მეტად საინტერესო ფორმა, თუ შემთხვევითი არაა:

... თეფში, ზარფუში *ოქროსი* ეყარა, ვითა მჭელია... (გვ. 81, ტ. 267).

... თეფში, ზარფუში *ოქროსი*, არა სპილენძი ფერული... (გვ. 62).

- გან თანდებულთა დართვისასლა დასტურდება¹: ოქროდან ← ოქროდ-გან ← ოქროთ გან... (მხედველობაში გვაქვს სახელთა ბრუნება; შდრ. ზემოთ ← ზემო-ათ... ქვემოთ ← ქვემო-ათ... გარე-თ... და სხვ.).

მართალია, ხსენებული ფორმები ლექსში გვაქვს, მაგრამ შემთხვევითა მეტ წილში ლექსის საჭიროებით გამოწვეული ხელოვნური ფორმა არა ჩანს.

2. მეჩვიდმეტე საუკუნის ამ ძეგლებში უკვე მოიპოვება იმის მაგალითები, როდესაც მსაზღვრელი ნათესაობით შია და საზღვრული მოქმედებით ში:

ჭამოს ხმითა... ათასის ფეოვრითა... უფასოს მარგალიტებითა... მდუღრის ცრემლით...

3. გვაქვს თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის დამახასიათებელი - ი-ც.

... თეფში, ხარფუში ოქროსი ეყარა, ვითა მჭელია... („შაჰ-ნამე“, გვ. 81).

... თეფში, ხარფუში ოქროსი, არა სპილენძი ფერული... (იქვე, გვ. 62).

მეთვრამეტე საუკუნის ისტორიულ საბუთთა ენაშიც შეხვდება კაცი მსგავს მაგალითებს:

სასაფლაოთი:

1725 წ. გიბოძეთ დიდგამს შენის ბიძაშვილების... ნაქონი... მამული სახლით, კარით, ვენაკით, სასაფლაოთი, ქურ-მარნითა, კალო-საბძლითა... (დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, 1940, გვ. 218).

საწყლისპიროთი:

1750 წ. ... დამეჭირა და მოგყიდე ჩემის ნება-წადილითა ჩემი სამკვიდრო... მამული თავისის შესავლითა, გასავლითა, მთითა, ბარითა, საწყლისპიროთი, ვენაკითა, საძებრითა, უძებრითა... („ნასყიდობის წიგნი“ [დედანი]: „საქართველო. სიძველე.“ I, გვ. 142).

საუფროსოთი... საჭირნახულოთი...

1778 წ. ... ჩემის ნებით... მოგე... რაც პაპას ჩემს თავისის საუფროსოთი სახლის კაცებიდამ წილი გამოჰყოლია... რაც შენ შენის საჭირნახულოთი და ან შემატებულით... მამული და ყმა მოგყოლიყოს, ის ისევ სრულებით შენი იყოს, და ასრეთვე, რაც მე ჩემის საუფროსოთი და ან შემატებულით... მომყოლიყოს, ის ისევ სრულებით ჩემი იყოს...² („შეყრილობის წიგნი“ [დედანი]: „საქართველო. სიძველე.“ I, 97—98).

¹ „ძუძუთ ვათირებთ ბალებსა,

რძისთვინ რო აბირდებიან!“ (ვაჟა-ფშაველა, „ბახტრიონი“: თხზ. III, გვ. 169).

ასეთი რამ (ძუძუთ — ძუძუთი) იმდენად იშვიათია, რომ წესზე გავლენას ვერ მოახდენს.

² 1454 წლით დათარიღებულ ერთ საბუთში გვაქვს „სასაფლაოთი“, „ყველა-თი“ („საქართველო. სიძველე.“ II, 38), მაგრამ იქვეა: „ტყითა, სამკვიდროთა, მთითა, ბარითა“... მერე: საბუთი გამოცემულია პირის მიხედვით. დედანში ამ დროისათვის მსგავსი ფორმა მოსალოდნელი არაა.

მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრის ცნობილ სალიტერატურო ძეგლში „დავითიანში“ ანალოგიური ფაქტების ნიმუშია: წყაროთი, ალაბულათი, ძალათი, საწუთროსი, სხვასი (ყველა ფუძეუკვეცია!):

წყაროთი:

1774 წ. უკვდავებისა წყაროთი მოგართმევ საესეს სურასა... (დავით გურამიშვილი, „დავითიანი“, ალაბარამიძისა და სოლ. იორდანიშვილის გამოცემა, 1931, გვ. 25).

ალაბულათი:

...ალაბულათი ნუ აესებ წმინდად გარცნილსა მენასა... (იქვე, გვ. 20).

ძალათი:

...მტერს დამორჩილდა ნებითა, გელარა ქნა რა ძალათი... (იქვე, გვ. 83).

საწუთროსი:

...ვით საწუთროსი მხესთანა, მიჩნს თინათინის შვენება... (იქვე, გვ. 90).

სხვასი:

...და სხვასი (sic!) ნურას მოინდომებს მაზედ მეტსა უსამართლოს... (იქვე, გვ. 5).
შდრ. წყაროსა წყალი წყუროდა... (იქვე, გვ. 56).

თუ მხედველობაში მივიღებთ დავ. გურამიშვილის ენის ხსენებულ ფაქტებს, გასაგები გახდება ანტონი პირველის გრამატიკაში (1753 წ., 1767 წ.) წამოყენებული დებულება: -ა, -ე (-ო, -უ) ბოლოკიდური ხმოვნები ადამიანთა სახელებში არ იკვეცება, ამგვარ სახელებს ნათესაობითში -ხი და-ერთვისო: ანნასი, იერემიასი, ესაიასი, ნინასი... ალექსანდრესი, პეტრესი... აბოსი... იესუსი (ქართ. ღრამმატიკა, 1885 წლის გამოცემა, §§ 3, 4, 7...).

ადამიანთა სახელების ბრუნება ახალ ნორმებს მისდევს (მაშინ, როდესაც ოქრო-, კუ- ტიპის სახელთა ბრუნებისას ანტონის დაცული აქვს ძველი ქართულის ნორმები: ნათეს. ოქრო-მსა, მოქმ. ოქრო-მთა...).

ძეგლებიდან დამოწმებული მასალა საილუსტრაციოა. მისი დანიშნულებაა -ო და -უ ფუძიან სახელთა ბრუნების ვარიანტთა მეტ-ნაკლებ გავრცელებულობას გაგვაცნოს.

რას იძლევა -ო და -უ ფუძიან სახელთა ბრუნების ისტორიის გათვალისწინება, იმ შუარგოლის აღდგენა, რომლითაც ძველი ქართულის ფორმა უკავშირდება ახალი ქართულის თანამედროვე ფორმას?

ნათეს.	ძვ. ქართ.	წყარო-მს-ა	ყრუ-მს-ა
	ახ. ქართ. (XII—XVIII ს.)	წყარო-ხ-ა	ყრუ-ხ-ა
	„ „ (თანამედრ.)	წყარო-ხ-ი	ყრუ-ხ-ი
მოქმედ.	ძვ. ქართ.	წყარო-მთ-ა	ყრუ-მთ-ა
	ახ. ქართ. (XII—XVIII ს.)	წყარო-თ-ა	ყრუ-თ-ა
	„ „ (თანამედრ.)	წყარო-თ-ი	ყრუ-თ-ი

ოქრო-მს

მხედრე

გამოირკვა, რომ:

1. ნათესაობითსა და მოქმედებითში -ი ჩნდება ერთსა და იმავე დროს ერთსა და იმავე პირობებში.

2. ორსავე შემთხვევაში ამ -ი-ს უჭირავს ის ადგილი, რომელიც ემფატიკური -ა-ს ეკავა: ემფატიკური -ა ასეთ შემთხვევაში არა ჩანს.

მაშასადამე:

1. არ შეიძლება ნათესაობითისა და მოქმედებითის ფორმების ი (წყარო-ს-ი, წყარო-თ-ი) მოვწყვიტოთ ერთმანეთს, დავსახოთ სხვადასხვა ოდენობად (როგორც ამას ვარაუდობენ ავ. შანიძე და პ. ფოხტი: იხ. ზემოთ, გვ. 240—241)¹.

2. მოქმედებითის -თ-ი არ შეიძლება იყოს ნათესაობითის -ს-ი-ს ანალოგიით მიღებული (ვარ. თოფურიი): ნათესაობითის -ს-ი და მოქმედებითის -თ-ი ერთდროულად ყალიბდება. ცხადია, პირველი (ნათესაობ.) ვერ იქნებოდა საფუძველი მეორისათვის (მოქმედებ.).

3. ნათესაობითისა და მოქმედებითის -ი ერთი და იგივე ოდენობაა; ეს ერთი და იგივე ოდენობა არც მოქმედებითთან არის სახელობითის ნიშანი და არც ნათესაობითთან, ესე იგი: წყარო-ს-ი ისევე არაა ნათესაობითარი სახელობითი, როგორც წყარო-თ-ი არაა ნამოქმედებითარი სახელობითი.

წყარო-თ-ი სახელობითად არც ერთ ავტორს არ მიუჩნევია. ისეთივე -ი წყარო-ს-ი ფორმაში, ცხადია, სახელობითის საწარმოებელი ვერ იქნება.

წყაროს -ი რომ არაა ნათესაობითარი სახელობითი, დასტურდება სინტაქსურადაც. ნათესაობითარი სახელობითი შეიძლება წინ უძღოდეს საზღვრულს ანდა მოსდევდეს მას ისევე, როგორც სხვა მსაზღვრელი:

მისი საქმე (ზღრ. ახალი საქმე) საქმე მისი (ზღრ. საქმე ახალი)
სხვისი საქმე („ ძველი საქმე) საქმე სხვისი („ საქმე ძველი)...

მისი, სხვისი ნათესაობითარი სახელობითია; ადგილმდებარეობისდა მიუხედავად -ი — სახელობით ბრუნვაში — მათ ბუნებრივად შერჩებათ, ასევეა ნამოქმედებითარი და ნაგარდაქცევითარი სახელობითი:

რიცხვითი სახელი — სახელი რიცხვითი... უარყოფითი დასკვნა — დასკვნა უარყოფითი... ფულადი სახსარი — სახსარი ფულადი... გულადი მეომარი — მეომარი გულადი...

მისი, სხვისი... უარყოფითი, რიცხვითი... ფულადი, გულადი... ყველა სახელობითია და ყველას შერჩება სახელობითის -ი ნიშანი მაშინაც, როცა ისინი წინ უძღვიან საზღვრულს.

შეიძლება თუ არა ეგვიფი ითქვას წყაროსი-ს ტიპის ფაქტებზე? არა, არ შეიძლება:

¹ მით უფრო არ შეიძლება ეს -ი, თუნდაც მოქმედებითში, მივიჩნიოთ გადასმულ სუფიქსისებულ -ი-დ (წყარო-მთ-ი — წყარო-თ-ი!), როგორც ამას ნ. მარი ფიქრობდა (იხ. ზემოთ, გვ. 242). ჩვენ ქვემოთ დავინახეთ, რომ ასეთი -ი დაერთვის -ით სუფიქსიან ფორმასაც: იმ-ით ი!

წყალი წყარო-ს-ი	წყაროს წყალი
შდრ.: საქმე მ-ის-ი	მ-ის-ი საქმე
საქმე სხვ-ის-ი	სხვ-ის-ი საქმე...

უშუალოდ წინამავალი მსაზღვრელი „წყაროს-ი“ ვერ იქნება: მას -ი ეკვეცება¹ და ეს მაშინ, როდესაც ნანათესაობითარ ნამდვილ სახელობითს (მისი, სხვისი) -ი არ ეკვეცება. დასკვნა: წყარო-ს-ი და მსგავსი ფორმები სინტაქსური როლის მიხედვითაც ვერ გაუთანაბრდება სახელობითს.

ამრიგად, არც მორფოლოგიური და არც სინტაქსური თვალსაზრისით წყაროსი ტიპის წარმოება ახალი ქართულისათვის არაა ნანათესაობითარ სახელობითი (სწორედ ისევე, როგორც წყარო-თი არაა ნამოქმედებითარი სახელობითი).

იმის ნათელსაყოფად, რომ წყაროს-ი-ს სახელობითის ნიშანია, სპეციალურ ლიტერატურაში მიუთითებენ ერთ გარემოებაზე: თანდებულის დართვისას ეს -ი უნდა მოეკვეცოს (წყაროს-თვის, შოთას-თვის...). წყაროს-ი რომ ნათესაობითი ყოფილიყო, -თვის თანდებულის დართვისას -ი არ მოეკვეცებოდაო (იხ. აკ. შანიძე, ქართ. გრამატ., § 35, გვ. 33—34).

მართლაცდა, თანდებულის წინ სახელობითის -ი-ს ქართულში ვერ ვიპოვით², მაგრამ აქედან ვერ გაკეთდება დასკვნა: ყოველი -ი, რომელიც თანდებულის დართვისას სიტყვას ეკვეცება, სახელობითის დაბოლოებააო.

-ი ეკვეცება მოქმედებით ბრუნვაში -გან, -ურთ თანდებულთა დართვისას ფუძეუკვეც სახელებს:

წყარო-თ-ი: წყარო-თ-გან → წყარო-დ-გან → წყარო-დ-ან...
წყარო-თ-ურთ...

¹ სწორედ ამიტომ წყარო-ს-ი შეიძლებადა შეგვეპირისპირებინა ძველი ქართ. დავით-ის-ი-სთვის: დავითის-ი ისევე, როგორც ახალი ქართ. წყაროს-ი მომდევნო მსაზღვრელის ფორმად: ძმ დავით-ის-ი — წყალი წყარო-ს-ი. წინამავალ მსაზღვრელს, თუ ასეთად იქნებოდა ნახმარი დავითის-ი, ი არ შერჩებოდა.

მაგრამ „დავითისი“ და „წყაროსი“ სხვადასხვა ისტორიული ეპოქის ფაქტია; მერე — სხვადასხვა პირობებში და სხვადასხვა ჯგუფთა სახელებთანაა ნახმარი (ადამიანის სახელი — ზოგადი სახელი). და რაც მთავარია, დავითისი (ძმ დავითის-ი) წინ დასმისას რომ უნოდია, ამას ახსნა სჭირდება. და სანამ ეს ახსნილი არაა, მანამდის დავითისი, როგორც სახელობითი, უფრო საკითხია, ვინემ ფაქტი, რომლის მიხედვითაც სხვათა კვალიფიკაცია შეიძლება (კარბ. დონდუა ამ ფორმას უწოდებს родителный с отношением — „ნათესაობითი სამიმართებო“: К вопросу о родителном эпитетическом... Изв. Акад. Наук, 1930). ეს საკითხი რთულ სინტაქსური საკითხთა წყებას აღძრავს: მართვა გვაქვს თუ შეთანხმება მსაზღვრელ-საზღვრულს შორის ძველსა და ახალ ქართულში? — ამ საკითხს ცალკე დაგუბრუნდებით.

² კაცი-ვით მხედველობაში არ მიიღება: იხ. თ. შარაძენიძე, ვით თანდებულთა ქართულში: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. X, თბილისი, 1939.

ეს -ი ისევე შეუძლებელია დაცულ იქნეს, როგორც ემფატიკური -ა იმავე ბრუნვაში ხსენებულ თანდებულთა წინ:

გზ-ით-ა: გზ-ით-გან → გზ-იდ-ან
სოფლ-ით-ა: სოფლ-ით-გან → სოფლ-იდ-ან...

არც ამ -ა-ს და არც -ი-ს (წყაროთ-ი) სახელობითის ნიშნად არავინ თვლის იმის გამო, რომ ეს -ა, -ი „ეკვეცება“¹ ბრუნვის ფორმას თანდებულის დართვისას.

და ეს მიუხედავად იმისა, რომ ორივე ნაცვალსახელოვანი წარმოშობისაა (-ა ← შა — ნ. მარი; -ი ← იგი — ა. შანიძე) და ორივეს თავდაპირველი ფუნქცია ერთნაირი უნდა ყოფილიყო — განესაზღვრა ფუძე თუ ბრუნვა (კაც-ი — კაც-ის-ა)². აქ ჩვენ გვინტერესებს ამ მონაცემთა ურთიერთობა არა გენეზისის მიხედვით, არამედ მათი ფუნქცია ისტორიული განვითარების სხვადასხვა პერიოდში.

ამ მხრივ კი წყაროს-ი, წყაროთ-ი-ს -ი და ემფატიკური -ა გაცილებით უფრო ახლოსაა ერთმანეთთან, ვინემ სახელობითის -ი და წყაროს-ი-ს -ი. იგულისხმება შემდეგი:

თუ ნათესაობითი მსაზღვრელის როლში გვევლინება და მოსდევს საზღვრულს, -ა ისევე აუცილებელია, როგორც -ი:

წყალი მდინარ-ის-ა წყალი წყარო-ს-ი...

-ა, -ი თუ აქვს ნათესაობითი, ეს ნათესაობითი წინამავალ საზღვრულთან დაკავშირებული გამოდის; უამისოდ კი ნათესაობითი შეზღუდული არაა: მომდევნო სიტყვას ისევე შეიძლება დაუკავშირდეს, როგორც — წინამავალს:

შდრ. კავშირი ინგლისისა კოლონიებთან (ვისი კავშირი? ინგლისისა)
კავშირი ინგლისის კოლონიებთან (ვის კოლონიებთან? ინგლისის კოლონიებთან).

-ი, -ა მომდევნო საზღვრულს დაერთვის და გვაძლევს დაზუსტულ კონსტრუქციას (შეიძლება გვეთქვა: ფინიტურ კონსტრუქციას)³.

ამაზე, შეიძლება გვითხრან: -ი და -ა სხვა მხრივ განსხვავებულია; ემფატიკური -ა თანდებულის წინ რჩება, -ი — არასოდეს (ძმ-ის-თვის || ძმ-ის-ა-თვის —

¹ „ეკვეცება“ — ზუსტი არაა: თანდებული დაერთვის ფორმას, რომელიც ამ -ა, -ი-ს შემატებადის გვექონდა.

² იხ. ავტორის: ისტორიულად განსხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპისათვის ქართულ ბრუნვათა შორის: საქართველო. მეცნიერ. აკად. მოამბე, III, № 6; აქვე, გვ. 265—269.

³ კარბ. დონდუა, К вопросу о родительном эмпатическом в древнелитературном грузинском языке: Известия Академии Наук СССР, 1930, გვ. 207; აქვე, გვ. 215.

ფინიტურობის საკითხისათვის აფხაზურში იხ. ქ. ლომთათიძე, ძირითად დროთა წარმოება აფხაზურში: ენისკის მოამბე, II. ამავე საკითხს ქართულ დამოკიდებულ წინადადებაში ეხებოდა ქ. ლომთათიძის ავე მოხსენება (ამოსავალი იყო ქართულ დიალექტთა მონაცემები. შრომა დაბეჭდილია. იხ. მისი: დამოკიდებული წინადადების ერთი თავისებურება ზოგ ქართულ დიალექტში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, 1946, გვ. 337—345).

წყაროს-თვის...). და ეს განსხვავება გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანია, ვინემ მსგავსება დახშული კონსტრუქციის შექმნის თვალსაზრისით.

საქმე ისაა, რომ ეს განსხვავება ნათესაობით ბრუნვას დართულ თანდებულებთან იჩენს თავს (ძმის-თვის || ძმისა-თვის, ძმის-გან || ძმისა-გან, ძმის-კენ || ძმისა-კენ). სხვა ბრუნვებში ასეთი მდგომარეობა არა გვაქვს:

მიცემ. მიწა-ში ← მიწა-ს-ში... მიწა-ზე ← მიწა-ს-ზე...

მიწას-თან... კედელ-თან ← კედელ-ს-თან...

მოქმედებ. მიწილ-ან ← მიწით-გან... მიწით-ურთ...

გარდაქცევ. მიწა-მდის ← მიწა-დ-მდის...

ყველგან თანდებული დაერთვის ბრუნვის ფორმას, რომელსაც ემფატიკური -ა არ მოეპოვება.

ემფატიკური -ა ისევე შეუთავსებელი აღმოჩნდა აქ თანდებულთან, როგორც -ა ნათესაობითში ან მოქმედებითში.

მაშასადამე, ზემოხსენებული სხვაობა -ა-სა და -ი-ს შორის ნათესაობით ბრუნვაში -თვის (-გან) თანდებულთა დართვისას არ შეიძლება პრინციპული ხასიათისად მივიჩნიოთ; ეს სხვაობა კი არაა ნიშანდობლივი, არამედ მსგავსება, რომელიც -ზე, -ში, -თან, -გან (მოქმედ.), -ურთ, -მდე თანდებულებთან გვაქვს. ნათესაობითის ჩვენება თვით მოითხოვს ახსნას, როგორც, საფიქრებელია, მეორეული მოვლენა (ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ამთავითვე ასეთი ფაქტი: ერთი და იგივე -გან თანდებული ნათესაობითში ემფატიკურ -ა-ს იგუებს — ძმის-ა-გან || ძმის-გან, მოქმედებითში კი -ა შეუძლებელია -გან თანდებულის წინ გვექნოდეს: მიწ-ილ-ან ← მიწ-ით-გან).

ნათესაობითსა და მოქმედებითში ფუძეუკვეც სახელებთან ემფატიკურ -ა-ს გაუჩინარება და -ი-ს დამკვიდრება არაა არც კერძოობითი მოვლენა და არც შემთხვევითი ფაქტი: ამას მოწმობს ზანური (და სვანური).

როგორც ცნობილია, ჰანურსა და მეგრულში ბოლოკიდური ხმოვანი სახელს არ ეკვეცება, სამაგიეროდ ბრუნვის ნიშნისეული ხმოვანი იკარგება:

შდრ.	ქართ.	ძმა	მეგრ.	ჯიმა	ჰან.	ჯუმა
		ძმ-ის-ა		ჯიმა-ში		ჯუმა-ში
		ძმ-ით-ა		ჯიმა-თ-ი		[ჯუმა-თ-ე] ¹

ნ. მარიცა და ი. ყიფშიძეც ნათესაობითში ბოლოკიდურ -ი-ს გადასმის გზით მიღებულად მიიჩნევენ²: ჯიმა-ში ← ჯიმა-იშ...

¹ ეს -ე ქართული -ი-ს ფონეტიკური შესატყვისი ჩანს, მაგრამ აქ ჯუმათე ფორმას მხედველობაში არ გიღებთ: ეს -ი შესაძლოა დღით-ი-ს -ის უკავშირდებოდეს. სამწუხაროდ, ამ -ი-ს სადაურობაც არაა სპეციალურ ლიტერატურაში გარკვეული.

² Н. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка, 1910, § 15, გვ. 10; И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка, 1914, § 15, გვ. 20; შდრ. არნ. ნიქოზავა, ჰანურის გრამატიკული ანალიზი, 1936, § 14, გვ. 56—60.

საქმის ვითარებას ეს არ გამოხატავს: „კოჩ-იშ-ი“ რიგის მაგალითიდან ცხადია, რომ გადასმის გზით არაა მიღებული ბოლოკიდური -ი. სუფიქსისეული -ი აქ (ჯუმა-შ-ი) დაკარგულია ისევე, როგორც ქართულ ფუძეუკვეც სახელებში (ოქრო-სა → ოქრო-სა...). ჩანს, ფუძისეული ა მომდევნო -ი-სთან დიფთონგს ქმნიდა: აი → აჰ: ჯიმა-იშ → *ჯიმა-ჰშ → ჯიმა-შ-...

დიფთონგის დაშლა აქ დაიწყო უფრო ადრე, ვინემ ქართულში. სვანურში ვარ. თოფურიას დადგენილი აქვს, რომ ფუძისეული -ა, ამჟამად დაკარგული, ნათესაობითში არ იკვეცებოდა, ბრუნვის ნიშანი -იშ კი — ზანურიდან მომდინარე — კარგავდა თავკიდურ -ი-ს (ბოგა „ხიდი“ — ნათეს. *ბოგაშ-). მეტი კიდევ: მრავლობითის სახელობითის -ე-ც შერჩება ფუძეს და იწვევს ნათესაობითისეული -ი-ს დაკარგვას (ჯანარე „ხარები“ — ნათეს. ჯანარ-ე-შ-ი).

ვარ. თოფურია სამართლიანად ასკვნის: „ადრინდელი სვანური თავის სახელობითისა და ნათესაობითი ბრუნვების დაბოლოებით... ახლოსა დგას მეგრულთან, ხოლო ჯანურის სრულ ანალოგიას წარმოადგენს როგორც მხოლოდობითში, ისე მრავლობითში“¹.

სვანური იყენებს ზანურ -იშ სუფიქსს. ფუძისეული -ა სახელს არ ეკვეცება ისევე, როგორც ზანურში, სამაგიეროდ -იშ სუფიქსი კარგავს თავკიდურ -ი-ს: აჰ დიფთონგი დაშლილია.

ფუძისეულ ხმოვანთა უკვეცობა ერთი და იმავე მიზეზითაა გამოწვეული, და ის საერთოა ზანურისა და სვანურისათვის, უკეთ: სვანური ზანურს იმეორებს².

ფუძეუკვეც სახელებს -შ-ი, -თ-ი აქვს მეგრულში (ჯანურშიც) ისევე, როგორც ქართულში -ს-ი, -თ-ი (მაგ., ფუძეუკვეც სახელებს: წყარო-ს-ი, წყარო-თ-ი).

აქედან პროცესი გავრცელებულა თანხმოვანზე დამთავრებულ ფუძეებზედაც: კოჩ-იშ-ი — „კაცისა“, მენძელ-იშ-ი — „მასპინძლისა“ და სხვ.

-თი (-ცა) ნაწილაკის დართვისას ეს -ი ნათესაობითისა და მოქმედებითის გარდა სხვა ბრუნვებშიც შეიმჩნევა:

ჯიმა-ქ-ი-თ(ი) მიწუ	„ძმამაც მითხრა“
ჯიმა-ს-ი-თ(ი) ვუწი	„ძმასაც ვუთხარი“...

მოვლენის განვითარების თვალსაზრისით საგულისხმოა ორი რამ:

1. ნათესაობითის -ი შერჩება წინამავალ მსაზღვრელსაც (მოვლენა — ახალია!):

ჯიმაში ნარაგადუ	„ძმის ნათქვამი“
ორქოში ფარა	„ოქროს ფული“...

¹ ვ. თოფურია, სახელთა დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში: ტფილ. უნივერს. მოამბე, VII, 1927, გვ. 314. სვანური ჯანურთან უფრო ახლოს იმითომაა, რომ ჯანურში შემოგვენახა ამ მხრივ ძველი ვითარება: სახელობითის ნიშანი -ე მეგრულმა შეცვალა ქართულიდან შეთვისებული -ი-თ.

² ზანურ-სვანურ ნორმას უპირისპირდება ქართული -ა, -ე ხმოვანთა მოკვეცით ზოგად სახელებში. იხ. არნ. ჩიქობავა, ჯანურის გრამატიკული ანალიზი, 1936, § 14, გვ. 56 და შემდ.

2. წინამავალი მსაზღვრელი წინათ ისევე უ-ი-ნო უნდა ყოფილიყო, როგორც ქართულში. ამაზე მიუთითებს გაკომპოზიტებული გამოთქმები:

თემი-შარა ← თემიშ შარა „შარა გზა“ (ზედმიწევნით: „თემის გზა“)
 ცხენი-წყარი ← ცხენიშ წყარი „ცხენის წყალი“
 უფალი-კარი ← უფალიშ კარი „უფლის კარი“¹ (სოფლის სახელია, ძველი)

ქართულ დიალექტებსა და სალიტერატურო ენაში დასტურდება არა ერთი ფაქტი მოსალოდნელი ემფატიკური -ა-ს გაუჩინარებისა და მის ადგილას -ი-ს დამკვიდრებისა.

მაგალ. იხ. ფშაური: დაუცავ პალო რკინისი... გონება კაცისი აქვ... თამარ მეფისი ეგ ნიშია... თიჯისი ეგა... ეგ ჯვრისი... ციცა ეშმაკისი... მამას უთქომ: „შვილოო, ღმერთმა გაგზარდოსო იმოდენაო, რო იყოსო ომიო თათრებისიო და ფშავლებისიო, მაიჭმარო ჩემ იარალიო...“

დისწული იყო ხარანაულთი...

„ასეთი წარმოება ახალი უნდა იყოს; მის გვერდით ვხვდებით ძველ სახეებსაც: კაც-ის-ა(ი) — შენიშნავს ალ. ლეკიაშვილი, რომლის წერილიდანაც ამოღებულია ხსენებული მაგალითები².

-ი-ანი ფორმები — რკინისი, კაცისი, მეფისი, თიჯისი, ჯვრისი... არაა ნანათესაობითარი სახელობითი (ისევე, როგორც წყარო-სი): კონსტრუქციის შებრუნებისას -ი მოეკვეცება: პალო რკინისი — რკინის პალო...

ფშაურის ეს ფაქტები იმის დასაწყისია, რაც მეგრულსა და ქანურში უკვე დამთავრებული სახით წარმოგვიდგება (იხ. ზემოთ).

განსხვავება იმაშია, რომ ზანურში ფუძეთა უკვეცობა აადვილებდა პროცესს, აქ კი კვეცად ფუძეებთანაც გვაქვს უ-ა-ნო ფორმები ბრუნვისა, -ი-დართული (რკინ-ის-ი).

სალიტერატურო ქართულშიც მოიპოვება ფორმები ბოლოკიდური -ი-თი მოკმედებით ბრუნვაში, მასთან ფუძეკვეცად სახელში.

იმით-ი (= იმით-ა):

...სიტბო? დიდი რამ არის! დედამიწის ზურგი იმითი აყვავდება ხოლმე, წუთი-სოფლის ცხოვრება იმითი მოიხამს ყვავილსა... (ილ. კავკაზაძე, გლახის ნამბობი, თხზულ. კრებული, III, ქართ. წიგნის გამოც., გვ. 76).

... რა ფუყოთ? ზოგი გულის ტკივილს იმითი იჩენს, რომ მოყვარეს ცუდსაც უქებს, და ზოგი კი იმითი, რომ ცუდსაც უწუნებს... (ილ. კავკაზაძე, კაცია-ადამიანი?! იქვე, გვ. 145—146).

...ახლა ამითი გვატყუებენ თავადებსაც და გლეხებსაც... (იქვე, გვ. 187).

¹ ზოგი სხვა მაგალითი ნაჩვენები აქვს ი. ყიფშიძეს: Грамм. мингр. яз., § 16.

² ალ. ლეკიაშვილი, ივრისხეური ფშაური: სტუდ. სამეცნ. შრომათა კრებული, I, 1941, გვ. 163.

საგვებით ასეთივეა ვაჟას ლექსებიდან ცნობილი: ტყისი, მგლისი, ხისი...

დასკვნა

1. ფუძეუკვეც სახელთა ნათესაობითსა და მოქმედებითს განვითარების სამი საფეხური აქვს გამოვლილი:

XII საუკუნემდის:	ნათეს.	წყარო-ახ-ა	მოქმედ.	წყარო-მთ-ა
XII—XVIII ს.ს.	„	წყარო-ს-ა	„	წყარო-თ-ა
თანამედრ.	„	წყარო-ს-ი	„	წყარო-თ-ი

2. ნათესაობითსა და მოქმედებითში -ა-ს ადგილას -ი ჩნდება ერთსა და იმავე დროს ერთსა და იმავე ფონეტიკურ პირობებში და წარმოადგენს ერთსა და იმავე ოდენობას. მაშასადამე, არ შეიძლება ერთ-ერთ მათგანს მიეცეს ისეთი განმარტება, რომელიც შეუფერებელი იქნებოდეს მეორისათვის.

3. წყარო-ს-ი ისევე არაა ნანათესაობითი სახელობითი (იხ. მაგალ. მ-იხ-ი), როგორც წყარო-თ-ი არაა ნამოქმედებითი სახელობითი (იხ. მაგალ. უარყოფ-ით-ი, დროებ-ით-ი...).

მასთან ეს -ი (წყარო-ს-ი, წყარო-თ-ი) ბრუნვის წიშნის კუთვნილება არც ნათესაობითშია და არც მოქმედებითში; ბუნებრივი იქნებოდა ის მოგვექცია ემფატიკურ -ა-ს მწკრივში:

მიცემ. წყარო-ს-(ა)

ნათეს. წყარო-ს-(ი)

მოქმედ. წყარო-თ-(ი)

4. გენეზისის თვალსაზრისით სახელობითის -ი, ემფატიკური -ა და ფუძეუკვეც სახელთა ბოლოკიდური -ი არსებითად ერთნაირ ოდენობას წარმოადგენენ, მაგრამ ქართული ენის ისტორიაში მათი ადგილი განსხვავებულია.

კერძოდ, სახელობითის -ი და ფუძეუკვეც სახელთა -ი განვითარების სხვადასხვა ეტაპის ფაქტია.

ფუძეუკვეც სახელთა -ი — მორფოლოგიურ და სინტაქსურ თვისებათა მიხედვით — არსებითად ეტოლება ემფატიკურ -ა-ს.

5. -ი ჩნდება ბრუნვის ბოლოს ფუძეუკვეც* სახელებში, მაგრამ ვრცელდება ხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეუკვეცადს სახელებშიც და თანხმოვანზე დაბოლოებულ სახელებშიც (იმი-ი... დიალექტ.: რკინ-ის-ი... კაც-ის-ი... შდრ. მეგ.-ქან. კოჩ-იშ-ი...).

АРН. ЧИКОБАВА

ИЗ ИСТОРИИ СКЛОНЕНИЯ ИМЕН В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ:
 ФОРМАНТЫ РОДИТЕЛЬНОГО И ТВОРИТЕЛЬНОГО ПАДЕЖЕЙ
 В ИМЕНАХ С НЕУСЕКАЕМОЙ ОСНОВОЙ

Резюме

1. В истории склонения имен существительных с неусекаемой основой в грузинском языке различаются три ступени развития:

V—XII в.в.	род.	წყარო-აბ-ა	ყარო-js-ა	„родника“, „источника“
„ „	твор.	წყარო-ათ-ა	ყარო-jt-ა	„родником“, „источником“
XII—XVIII в.в.	род.	წყარო-ბ-ა	ყარო-s-ა	„родника“...
„ „	твор.	წყარო-თ-ა	ყარო-t-ა	„родником“...
Современ.	род.	წყარო-ბ-ი	ყარო-s-i	„родника“...
„	твор.	წყარო-თ-ი	ყარო-t-i	„родником“...

Дифтонг *აბ* *oj*, образовавшийся в древнегрузинском литературном языке из стечения гласного исхода основы *ა* *o* (равно *უ* *u*) и последующего гласного падежной флексии *ი* *i* → *ა* *j*, распался: второй элемент *ა* *j* исчез (А. Шанидзе). Таким образом, фонетическим процессом дедифтонгизации обусловлены изменения, наблюдаемые в склонении имен данного типа.

2. В специальной литературе (Н. Марр, А. Шанидзе, Н. Vogt) не учитывается наличие второй ступени, выступающей в качестве связующего звена между древнегрузинским и новогрузинским вариантами; при этом конечное *ი* *i* (წყარო-ბ-ი ყარო-s-i... წყარო-თ-ი ყარო-t-i) трактуется или как элемент флексий *-ბ-ის-*, *-თ-ით-*, перемещенный в конец (Н. Марр), или же, как флексия именительного падежа, образующая таким образом „прилагательное“ из основы родительного падежа (А. Шанидзе, В. Топуриа...). В последнем случае *-ი* *i* в творительном падеже (წყარო-თ-ი ყარო-t-i) или остается совершенно без всякого объяснения (А. Шанидзе) или же считается результатом аналогии с родительным падежом (В. Топуриа).

3. Элемент *-ი* *i* в окончаниях родительного и творительного падежей появляется в одинаковых фонетических условиях одновременно на месте эмфатического *-ა* *-a*, как то видно из примеров, приведенных в § 1, являясь в обоих падежах равнозначной величиной.

Следовательно, а priori неподходящим надо признать всякое толкование этого элемента *ი* *i*, применимое лишь к одному из этих падежей:

4. Элемент *-o -i* нельзя сводить к составной части флексии *-ob -is -o -i*, перемещенной к концу: диалект. ჯაჯ-ობ-ო *qas-is-i* „человека“ („родит. с отношением“ — К. Дондуа), равно как аналогичные факты мегрело-чанской речи, исключают эту возможность: *o i* налицо и в флексии падежа, и в конце слова.

Говорить об аналогии применительно к творительному падежу также вряд ли приходится: элемент *-o -i* в обоих падежах появляется одновременно.

Признать в этом *o i* (в форме родительного падежа *წყარობი* *sqarosi*) показатель именительного падежа невозможно, поскольку такое же *o i* в творительном падеже совершенно не поддается подобному же толкованию.

При всем этом ясно, что интересующий нас элемент *-o -i* не является органической частью падежной флексии, функционально оказываясь фактом такого же порядка, как эмфатическое *-a*.

5. Генетически — флексия именит. падеж. *-o -i*, эмфатическое *-a* и конечное *-o -i*, заступающее место эмфатического *-a*, суть однородные явления: это — местоименные частицы (Н. Марр, А. Шанидзе), детерминирующие или основу имени (в именительном пад.) или падежную форму (эмфатич. *-a*, далее *-o -i*); но место, занимаемое ими в истории грузинского языка, различно. В частности, нельзя идентифицировать *-o -i*, флексию именительного падежа, и *-o -i* в окончании родительного и творительного падежей *წყარობ-ბ-ო* *sqaro-s-i...*: это факты разных этапов развития грузинского языка.

И морфологически, и по синтаксическим функциям *-o -i* в окончании родительного и творительного падежей по существу равнозначно эмфатическому *-a*.

6. Зародившись в процессе склонения неусекаемых основ, *-o -i* проявляет тенденцию распространиться и на другие группы основ как усекаемых, так и с согласным исходом (см. литер. *ობ-ობ-ო* *im-it-i* „тем“... диалектн.: *რკობ-ობ-ო* *rkin-is-i* „(из) железа“... ჯაჯ-ობ-ო *qas-is-i* „человека“ (родит. с отнош.)... мегр. и чан. *ჟოჲ-ოჲ-ო* *qoŋ-iš-i...*).

არს. ჩიშოვაძე

ისტორიულად განსხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპისათვის ქართულ გრუნვათა შორის¹

ძველ ქართულში ნათესაობითში, მიცემითსა და მოქმედებითში გაირჩეოდა ბრუნვის ნიშანთა ორი სახეობა: **სადა და -ა დართული** ანუ „ემფატიკური“² — ნ. მარის ტერმინით³.

შდრ. ნათ. კაც-ის — კაც-ის-ა

მიც. კაც-ს — კაც-ს-ა

მოქმედ. კაც-ით — კაც-ით-ა

-ა დართული ნათესაობითი მსაზღვრელის როლში გამოდის: ძმ კაცის-ა-მ. ბოლოკიდური -ა მდევნო მსაზღვრელისთვის აუცილებელი იყო. ასეთ ნათესაობითს კარბ. დონდუა, რომელმაც სპეციალური ნარკვევი უძღვნა საკითხს, „მიმართებაში მყოფ ნათესაობითს“ (родительный с отношением) უწოდებს⁴.

როგორც ცნობილია, მომდევნო მსაზღვრელი იმავე ბრუნვის ფორმებს გვიჩვენებს, რაშიცაა საზღვრული:

სახელ. ძმ კაც-ის-ა-მ

მოთხ. ძე-მან კაც-ის-ა-მან

მიც. ძე-ს-ა კაც-ის-ა-ს-ა...

¹ ამოღებულია მოხსენებიდან, რომელიც წაკითხულ იქნა სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო კონფერენციის საენათმეცნიერო სექციაზე 11.IV.1942 (მოხსენების მეორე ნაწილი გამოქვეყნდა „უნივერსიტეტის შრომებში“, ტ. XXIII; იხ. აქვე, გვ. 239—264)

დაიბეჭდა აკადემიის ორგანოში: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე 1942, ტ. III, № 6, გვ. 619—623.

² „ემფატიკური“ — მეტი გამოხატულებითი ძალის მქონეს ნიშნავს.

ნ. მარს — ეს საჭიროა აღინიშნოს — ასეთი ა ნათესაობითისა და მოქმედებითისათვის აქვს ნაჩვენები, მიცემითისათვის — არა: კაც-ს-ა ფორმაში ბოლოკიდური ა კაც-ის-ა-ს ა-ს არ ეტოლება ნ. მარისათვის (კაც-ს-ა — კაც-ა-ს); ასე, რომ კაც-ს-ა-ს -ა გადასმული ნიშანია მიცემითისა (კაც-ა-ს). ეს გამომდინარეობს ქართულის არაბულთან (სემიტურ ენებთან) ნათესაობის დებულებიდან.

ჩვენთვის კაც-ს-ა-ში -ა ისეთივე ოდენობაა, როგორიც ნათეს. კაცის-ა-ს -ა.

³ Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград 1925, § 34, გვ. 22.

⁴ К. Д. Дондуа, К вопросу о род. эмфатическом: Известия АН ССР, Отд. Гуманит. Наук, 1930; აქვე, გვ. 204—217.

მაგრამ თუ ნათესაობითი უშუალოდ წინ უძღვის საზღვრულს (კაც-ის-ა ძმ... შობ-ის-ა დღე), იგი ინარჩუნებს ნათესაობითის ფორმას იმისდა მიუხედავად, თუ რა ბრუნვაშია საზღვრული. გამოდის, რომ **მომდევნო** მსაზღვრელი **ეთანხმება** ბრუნვაში საზღვრულს, წინამავალი მსაზღვრელი კი **იმართვის** ბრუნვაში საზღვრულის მიერ! თავისებური სინტაქსური ურთიერთობაა, რომელსაც საგანგებო განხილვა ესაჭიროება¹.

რომ კაც-ის-ა-მ (ძმ კაც-ის-ა-მ) არ უდრის ორდინარულ ნათესაობითარ სახელობითს (მ-ის-ი), ჩანს იქიდან, რომ უკანასკნელი ადგილმდებარეობისდა მიუხედავად ერთნაირია:

ძმ მის-ი — მის-ი ძმ... ამ საკითხსაც სხვაგან დავუბრუნდებით.

ამჟამად ჩვენს ყურადღებას იქცევს ერთი მოვლენა, კარგად ცნობილი ძველი ქართული ძეგლებიდან და ხაზგასმით აღნიშნული კარბ. დონ დუას ხსენებულ წერილში², აგრეთვე აკ. შანიძის მიერ³.

თუ მსაზღვრელად ადამიანის სახელია, მას ემფატიკური დაბოლოება არა აქვს:

სახ. ძმ დავით-ის-ი
მოთხ. ძემან დავით-ის-მან
მიც. ძესა დავით-ის-სა...

ეს ბუნებრივიცაა: ძველი ქართულიდან ცნობილია, რომ ადამიანთა საკუთარი სახელები ბრუნებისას არ დაირთავენ -ა-ს:

სახ. მოთხ. დავით
მიც. დავით-ს
ნათ. დავით-ის...

-ა-ს დართვა აქ ისევე უადგილოა, როგორც ნაწევრის დართვა გერმანულსა თუ ფრანგულში ადამიანთა საკუთარი სახელების ბრუნებისას: ე. წ. ემფატიკური -ა თავისი ფუნქციით ეტოლება განსაზღვრულ ნაწევარს.

ამ კონტექსტში უნდა მოვიგონოთ, რომ ადამიანთა საკუთარ სახელებში სახელობითის -ი და მოთხრობითის -მან არ ჩანს: ორივე ბრუნვის როლში წმინდა ფუძე⁴ გვევლინება: დავით... აბრაჰამ... ისაკ...

შდრ. სახ. კაც-ი დავით
მოთხ. კაც-მან დავით
მიცემ. კაც-ს-ა დავით-ს
ნათეს. კაც-ის-ა დავით-ის

¹ ამთავითვე მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ ამ ფაქტს „კონსტრუქციის დაზუსტების“ თავისებურ ცნებასთან მიეყვარათ: იხ. კარბ. დონ დუა, *Le probleme du prod. emphatique*, გვ. 207; აქვე, გვ. 215.

² *Le probleme du prod. emphatique*, გვ. 200—202; აქვე, გვ. 209—211.

³ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა (მოკლე მიმოხილვა): ა. შანიძის, აღ. ბარამიძისა და ილ. აბულაძის სახელმძღვანელოში „ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა“, სახელგამი, VI გამოცემა, თბილისი 1939, § 30, გვ. 290.

⁴ ამ გაუფორმებელ მასალას, ფუძეს, ზოგჯერ „განუსაზღვრელ ბრუნვას“ უწოდებენ (ნ. მარი), ზოგჯერ — „წრფელობით ბრუნვას“ (ა. შანიძე), რის გამოც საკმის ვითარება ბუნდოვანი ხდება: სახელთა ბრუნვები ბრუნვისაგან იწარმოება თუ ფუძისაგან?

როგორც აქედან ჩანს, როცა -ა დართული ნათესაობითი და მიცემითი გვაქვს, სახელობითისა და მოთხრობითის ნიშნებიც (-ი, -მან) გამოყენებულია; პირუკუ: თუ სახელობითისა და მოთხრობითის ბოლოსართები არ მოგვეპოვება (დავით), არც -ა დართული მიცემითი და ნათესაობითი აქვს სახელს (დავით-ს, დავით-ის).

ამგვარად: ე. წ. ემფატიკური -ა ნათესაობითსა და მიცემითში, სახელობითის -ი და მოთხრობითის -მან ერთი და იმავე ფუნქციის ოდენობაა; სამივე განსაზღვრებაა, დეტერმინაცია, სამივე ნაცვალსახელოვან ელემენტს იყენებს.

განსხვავება ორ რამეშია: 1. ეს ნაცვალსახელოვანი ელემენტები (-ა, -ი, -მან) სხვადასხვა ნაცვალსახელოვან ფუძეებთან აღის; 2. სახელობითსა და მოთხრობითში სახელის ფუძეა, განსაზღვრებითს ნაწილას რომ დაირთავს, ნათესაობითსა და მიცემითში ეს ნაწილაკები — ბრუნვის ფორმას¹ (კაც-ის, კაც-ს) დაერთვის.

ეს საფასებით ეგუება იმ ვარაუდს, რომელიც სპეციალურ ლიტერატურაშია წარმოდგენილი ამ განმსაზღვრელ ნაწილაკთა შესახებ:

-ა ← ჩვენებითი ნაცვალსახელიდან *ჰა (ნ. მარი², კ. დონდუა³).

-ი ← იგი ნაწევარის ნაშთია (ა. შანიძე⁴).

-მან-ის შესახებ იხ. ჩვენი „მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში“⁵.

ამემად ახალი ქართულისათვის სახელობითის ნიშნად -ი მიგვაჩნია ისევე, როგორც ნათესაობითისათვის -ის, მიცემითისათვის — ზ... ისტორიული თვალსაზრისით კი ამ ოდენობათა მოთავსება ერთ სიბრტყეზე არ შეიძლება, ისტორიულად ეს არსებითად განსხვავებული მორფოლოგიური ოდენობებია:

-ის, -ს ბრუნვის ნიშანია, სახელ. -ი კი „ემფატიკური -ი“-ა, თუ შეიძლება ასე ითქვას. რაღაა მაშ სახელობითის „ბრუნვის ნიშანი“? ბრუნვის ნიშანი იმავე რიგისა, როგორცაა -ის, -ს, სახელობითს არც ჰქონია და არცა აქვს: მასში მხოლოდ განსაზღვრებითი ნაწილაკი გვაქვს.

აქედან დასკვნა: ბრუნვათა შორის ქართული ენის ისტორიაში უნდა განვასხვაოთ ორი ტიპის მორფოლოგიური ოდენობანი:

ა) მარტოოდენ მსაზღვრელნაწილაკიანი ბრუნვები:

სახელობითი და მოთხრობითი

¹ ამგვარად, ვიღებთ ცნებებს: ბრუნვის ფორმა — განსაზღვრული, განუსაზღვრელი; უკანასკნელის ნიშნები იქნებოდა: ლეკუ ლომის იუდა... იქმნა იგი ძველ მარილის (კ. დონდუა, К вопросу о род. амфатическом, გვ. 208; აქვე, გვ. 216.

² Грамм. § 34, გვ. 23.

³ К вопросу о род. амф., გვ. 209; აქვე, გვ. 217.

⁴ ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში: კრებული „არილი“, ტფილისი 1925, გვ. 219.

⁵ არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. X, 1939.

ბ) ბრუნვის ნიშნისა და მსაზღვრელი ნაწილაკის მქონე ბრუნვები:
ნათესაობითი, მოქმედებითი, მიცემითი...

	ბრ.	მსაზღვრ.
	ნიშ.	ნაწილ.
სახ.	კაც-	— -ი
მოთხ.	კაც-	— -მან
მიც.	კაც-ს	— -ა
ნათ.	კაც-ის	— -ა
მოქმ.	კაც-ით	— -ა

ეს ორი ტიპი ასახავს განვითარების ორ საფეხურს: ოდენ მსაზღვრელ-ნაწილაკიანი ბრუნვები უახლესი¹ ფორმაციისაა: ადამიანთა საკუთარ სახე-ლებში მათი ჩამოყალიბება ჩვენ „თვალწინ“ ხდება (ძველ ქართულში), მეორე წყება — შეუდარებლივ უფრო ძველია.

ზემონათქვამიდან ცხადია ისიც, თუ რატომაა, რომ მთის კავკასიურ ენებში (მაგალ., ხუნძურში, ჩაჩნურში, დარგულში) სახელობითი დღემდის წარმოდგენილია გაუფორმებლად, ფუძის სახით.

АРН. ЧИКОВАВА

ДВА ИСТОРИЧЕСКИ РАЗЛИЧНЫХ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ТИПА ПАДЕЖЕЙ В ДРЕВНЕГРУЗИНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Из сопоставления известных фактов склонения нарицательных имен с фактами склонения имен лиц в древнегрузинском литературном языке вытекает необходимость выделения двух морфологически и исторически различных типов среди падежей древнегрузинского языка: один тип представлен родительным и дательным (также творительным), другой — именительным и повествовательным падежами.

В первом случае налицо падежная флексия, на которую нарастает «определятельная» местоименная частица -ა -а („эмфатическое“ -ა — Н. Я. Марр); это при склонении нарицательных имен; при склонении

¹ შდრ. ნ. მარი (Грамм. § 28, გვ. 19): სახელ., ნათეს. და მიცემ. I, — პირველადი ბრუნვებიან.

же имен лиц эти частицы неуместны так же, как артикль при склонении имен лиц во французском или немецком языках:

Срав.: род. კაც-ის-ა *kas-is-a* «человека» დავით-ის *Davit-is* «Давида»
 дат. კაც-ს-ა *kas-s-a* «человеку» დავით-ს *Davit-s* «даvidу»

Во втором случае налицо одна лишь «определятельная» местоименная частица (или личн. местоим. 3 л.), падежного же окончания, коррелятивного флексиям родит. и дат. падежей (-ის -is, -ს -s), нет; при склонении имен лиц эти местоименные элементы так же излишни, как эмфат. -ა -a в родительном и дательном падежах тех же имен лиц:

Срав.: имен. კაცი *kas-i* «человек» } დავით *Davit* «Давид»
 повеств. კაც-მა *kas-ma* } " " "

Флексии именит. пад. -ი -i и повествов. пад. -მა -ma по своей функции эквивалентны эмфатич. -ა -a родительного и дательного падежей.

Сообразно с этим приходится выделить рядом с понятием „основа имени“ понятие: „основа падежа“ (კაც-ის *kas-is*, კაც-ს *kas-s*...).

Падежи, оформленные лишь местоименными элементами (-ი -i, -მა -ma), — падежи новейшей формации. Таким образом, становится понятным, почему в горских кавказских языках (как-то: в аварском, даргинском, чеченском...) именительный падеж и поныне предлежит в неоформленном виде (в виде основы).

ბეატრ. საბაშვილი

-ნ-არიანი და -ებ-იანი მრავლობითი „ვეფხისტყაოსანსა“ და ალორძინების პერიოდის ქართულში¹

1. სახელის მრავლობითობა „ვეფხისტყაოსანში“ -ნ-ართა და -ებ-ით იწარმოება.

2. თუ ძველ ქართულში -ებ-იანი წარმოება სპორადულად გვხვდება, „ვეფხისტყაოსანში“ მისი ხმარების შემთხვევები გაცილებით მეტია.

3. -ებ-ის შედარებით ხშირი გამოყენება ლექსის საჭიროებით აიხსნება.

4. სინტაქსური ძალის მხრივ -ნ-არიან წარმოებას მეტი უფლებები აქვს, ვიდრე -ებ-იანს (თუმცა ძველი ქართულის ნორმები ყოველთვის დაცული არაა). -ნ-ართი ნაწარმოები სახელის მრავლობითობა ზმნაში თითქმის ყოველთვის აღინიშნება; ასევე -ნ-არიანი საზღვრული მუდამ ითანხმებს მსაზღვრელს რიცხვში.

5. სახელი -ებ-იან მრავლობითში ჩვეულებრივ ზმნას არ ითანხმებს. მსაზღვრელი სახელიც არ ეთანხმება მას. თუ აქა-იქ გვხვდება შეთანხმება, ეს ყველგან ლექსის საჭიროებითაა გამოწვეული.

6. ალორძინების პერიოდის ძეგლებშიც სახელთა მრავლობითობას ეგვივე -ნ- და -ებ- სუფიქსები აწარმოებს.

7. თეიმურაზ I-ის, დ. გურამიშვილის, თეიმურაზ II-ის ნაწერებში -ნ-იანი და -ებ-იანი ფორმების რაოდენობრივი შეფარდება „ვეფხისტყაოსანთან“ შედარებით შეცვლილია: გაზრდილია -ებ-იანი წარმოების ხვედრითი წონა.

8. დამახასიათებელია -ებ- ფორმანტის ხშირი ხმარება ისეთ შემთხვევებში, სადაც ეს ლექსისათვის აუცილებელი არაა.

9. -ებ- სუფიქსიანი წარმოება პროზაშიც მკვიდრდება და -ნ-იანი წარმოების თანაბარი უფლებებით სარგებლობს.

10. განხილულ ძეგლებში ძველი ქართულის მკაცრი ნორმები რიცხვში შეთანხმებისა დარღვეულია. -ნ-იანი და -ებ-იანი წარმოებაც ზმნასთან შეთანხმების მხრივ დაახლოებით ახალი ქართულის ვითარებას გვაძლევს.

¹ თეზისები ორი მოხსენებისა, რომლებიც წაკითხული იყო სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა VI და VII სამეცნიერო კონფერენციებზე: — პირველი („ვეფხისტყაოსნის“ შესახებ: მუხ. 1—5) — 19 მაისს 1944 წელს; სტუდენტთა VI სამეცნიერო კონფერენცია, თბილისი 1944, გვ. 10, და მეორე („ალორძინების პერიოდის ქართულის შესახებ“: მუხ. 6—10) — 31 მაისს 1945 წელს; სტუდენტთა VII სამეცნიერო კონფერენცია, თბილისი 1945, გვ. 15. ორივე მოხსენება დამუშავდა არნ. ჩიქობავას ხელმძღვანელობით.

-თბ სუფიქსიანი მრავლობითი მოქმედებითა
და ვითარებითს ბრუნვებში¹

როგორც ცნობილია, ქართულ ენაში სახელებთან მრავლობითი რიცხვის ორგვარი წარმოება გვაქვს: -**ებ**-იანი და -**ნარ-თან**იანი. ეს ორი მრავლობითი მართო აფიქსებით კი არ განსხვავდება ერთმანეთისაგან, არამედ წარმოების წესითაც: -**ებ**- სუფიქსი სახელისაგან ახალს — მრავლობითის — ფუძეს ქმნის და დაირთავს ბრუნვათა იმავე ნიშნებს, რაც მხოლოლობითშია. ასეთი წარმოება დამახასიათებელია აგლუტინაციური ენისათვის და, ამდენად, ქართულისთვისაც ბუნებრივ მოვლენას წარმოადგენს.

-**ნარ-თან**იან მრავლობითში სხვაგვარი მდგომარეობაა: აქ მრავლობითში ორი სუფიქსი გვევლინება, ამათგან: -**ნ** მისდევს -**ებ**-ის წარმოების წესს, ე. ი. მრავლობითის ფუძეს ქმნის და ნიშნებს (სახელობითისას და წოდებითისას) დაირთავს, -**თა** კი რამდენიმე ბრუნვაში გვხვდება და მას ევალება როგორც მრავლობითი რიცხვის, ისე ამ ბრუნვათა აღნიშვნაც.

სახელდობრ, რომელ ბრუნვებს დაერთვის -**თა** სუფიქსი? საყოველთაოდ მიღებულია შეხედულება, რომ -**თან**იანი მრავლობითი მოთხრობით, მიცემით, ნათესაობით ბრუნვებთან გვხვდება; მოქმედებითი და ვითარებითი მას არა აქვს და ამ ბრუნვებში ინაცვლებს -**ებ**-იან მრავლობითს.

„**ნარ-თან**იანი (ძველი) მრავლობითისაგან მხოლოდ ხუთი ბრუნვა იხმარება: სახელობითი, წოდებითი, მოთხრობითი, მიცემითი და ნათესაობითი. რაც შეეხება ორს დანარჩენს (მოქმედებითსა და ვნებითს), იგინი მხოლოდ -**ებ**’იან (ახალ) მრავლობითს გააჩნია“².

ზოგი ქართველი გრამატიკოსი მოქმედებითი ბრუნვის დაბოლოებად აცხადებდა -**თა მიერ**-ს, მაგ.: სიტყუათა-მიერ, ხეთა-მიერ³.

¹ წაკითხულია თბილისის უნივერსიტეტის მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო სესიაზე 1940 წლის აპრილს.

დაბეჭდილია უნივერსიტეტის ორგანოში: „სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები“, 1942, ტ. XXIV, გვ. 129—144.

² ა. შ ა ნ ი ძ ე, მორფოლოგია, 1930, გვ. 23.

³ ს. დოდაშვილი, 1830; პ. იოსელიანი, 1863; მ. ჯანაშვილი, 1906.

აქ მოქმედებითი ბრუნვისა და მიერ თანდებულიანი სიტყვის მნიშვნელობათა მსგავსება უნდა იყოს ამოსავალი. ს. დოდაშვილი წერს:

„მოქმედებითი ბრუნვა არს შეცვლილი დაბოლოება სახელისა, რომლითაცა განცხადების ანუ შესრულების ერთისა საგნისაგან მოქმედება მეორესა ზედა და იცნობის კითხვითა მეგრ; ვისითა ანუ ვის მიერ? რაჟთა ანუ რაჟსა მიერ? მაგალ. მკედრითა ანუ მკედრისა მიერ, სიბრძნითა ანუ სიბრძნისა მიერ“¹.

მიერ რომ თანდებულია და რომ ის ნათესაობით ბრუნვას მართავს, ეს დასახელებულ ავტორებს კარგად ესმით. ამ მხრივ საინტერესოა პ. იოსელიანის შენიშვნა:

„მოქმედებითისა ბრუნვსა დაბოლოებანი არიან: ითა, მთა, ვთა; მოღებული ანტონისა მიერ კათოლიკოზისა დაბოლოება მიერ (ლრ. § 110, 202), მაგ. მზისა მიერ, არს უკანონო: იგი შემდგარ-არს ნათესაობითისაგან ბრუნვსა და თანდებულისა მიერ“².

მიუხედავად ამ განცხადებისა, თვით პ. იოსელიანი მრავლობითი რიცხვის მოქმედებითი ბრუნვის განხილვისას წერს: „მოქმედებითსა აქტს დაბოლოებითი მარცხალი-თა-მიერ; მაგ. კაცთა-მიერ“-ო.

გარდა აკად. ნ. მარისა, არცერთ გრამატიკოსს აღნიშნული არა აქვს, რომ -თა მოქმედებით და ერთარებით ბრუნვებთან გვხვდება³. აკად. ნ. მარის შეხედულება ბოლოს იქნება განხილული.

თა სუფიქსს, როგორც აღნიშნული იყო, რამდენიმე ფუნქცია აქვს: ის გადმოგვცემს მრავლობით რიცხვსა და სამ ბრუნვას. ერთ აფიქსს რომ რამდენიმე ფუნქცია აქვს, ეს ფლექსიური ენისათვის არის დამახასიათებელი და ქართულისათვის მეორეულ მოვლენას უნდა წარმოადგენდეს.

„აგლუტინაციურს ენებში ფლექსიურ მოვლენათა ანალიზი ცხადყოფს, რომ ფლექსიურობას წინ უძღოდა აგლუტინაცია“⁴.

პირველად -თა-ს ერთი ფუნქცია უნდა ჰქონოდა. ჩვენი მკვლევარების აზრით, ის რიცხვს აღნიშნავდა მხოლოდ:

„Ни показатель множественности **т**, ни полный суффикс **та** сам по себе не связан с косвенными падежами. Он лишь использован в них“⁵.

„საფიქრებელია, რომ ისტორიულად ეს [იგულისხმება -თ(ა)] იყო მრავლობითობის ნიშანი“⁶.

¹ ს. დოდაშვილი, შემოკლებული ქართული ღრამმატიკა, 1830, გვ. 5.

² პ. იოსელიანი, პირველ-დაწყებითი კანონი ქართულისა ღრამმატიკისა, 1863, გვ. 16.

³ ა. დირის შეხედულება გაუგებარია; ის წინააღმდეგობას შეიცავს. -თა ნათესაობით, მიცემით, მოთხრობით, მოქმედებით ბრუნვებთან გვხვდებაო, — ამბობს, მაგრამ მაგალითებში მოქმედებითი ბრუნვა არა აქვს.

„Pl. auf-n, aber hat im Cen., Dat., Erg. Instr. t', emphat. t'a: N. mamani, G., D. Erg. mamat'(a), V. mamano“ (A. Dirr, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, 1928). აქ ან მსჯელობის პირველ ნაწილშია შეცდომა, ან — მეორეში.

⁴ არნ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, 1935, გვ. 87.

⁵ Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, 1925, стр. 37.

⁶ არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში: უნივერსიტეტის შრომები, X, გვ. 169.

ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს იმავე სუფიქსის გამოყენება ზმნებთან მრავლობითი რიცხვის აღსანიშნავად; მაგ. ვაკეთებთ, ხატავთ¹.

თუ -თა მხოლოდ რიცხვს აღნიშნავდა, მოსალოდნელია, რომ ის მოქმედებით და ვითარებით ბრუნვებთანაც იქნებოდა. უფრო სწორად რომ ვთქვათ, -თა დართული სახელი არც ერთ ბრუნვას არ წარმოადგენდა და იმ ბრუნვის როლში მოგვევლინებოდა, რომელსაც კონტექსტი მოითხოვდა. ბრუნვებზე აქ იმდენად შეიძლება ლაპარაკი, რამდენადაც -თა სუფიქსიანი ფორმები უბირისპირდება მხოლოდობით რიცხვში სხვადასხვა ბრუნვაში დასმულ სახელებს².

მაშ, ვიმეორებთ, -თა-ს ფუნქციიდან თუ ამოვალთ, წინასწარ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ის ერთ დროს მოქმედებით და ვითარებით ბრუნვებსაც დაერთოდა და შემდეგ დაიკარგა ამ ბრუნვებთან.

ამ შეხედულებას თუ გავიზიარებთ, მეორე საკითხი დადგება: ხომ არ არის შემორჩენილი ნაშთის სახით -თა მოქმედებით-ვითარებით ბრუნვებთან? ამ საკითხის გარკვევა წარმოადგენს წინამდებარე ნაშრომის მიზანს.

მოქმედებითი ბრუნვა

მოქმედებითი ბრუნვის განხილვის დროს საჭიროა ანგარიში გავწიოს ერთ გარემოებას: როდესაც ნაგენეტივარი ზოგადი სახელი იბრუნვის, ის ემფატიკური დაბოლოების -ა-ს ინარჩუნებს.

მაგ.: სიტყუაჲ ნუგეშინისცემისაჲ, სიტყუამან ნუგეშინისცემისამან, სიტყუასა ნუგეშინისცემისასა და ა. შ.

მხოლოდობითი რიცხვის მოქმედებით ბრუნვაში ვიღებთ დაბოლოებას -აითა → -აჲთა: სიტყუთა ნუგეშინისცემისაჲთა. შემდეგ შეიძლება -ა დაიკარგოს კიდევ: სიტყუთა ნუგეშინისცემისათა.

მსგავს პროცესს აქვს ზოგჯერ ადგილი -თ ბოლოხმოვნიან სახელებთანაც: -თითა → -თჲთა → -თთა.

-ა-ს დაკარგვის შემდეგ მხოლოდობითი რიცხვის მოქმედებითი ბრუნვა გარეგნულად ემსგავსება -თა სუფიქსიან მრავლობით რიცხვს. საჭიროა ასეთი მაგალითები არ იქნეს არეული ნამდვილ მრავლობით რიცხვთან. მაგ.:

ს ი ტ ყ უ ი თ ა ლ უ თ ი ს ა თ ა (!) ამა საწუთოჲთ, ♯ მე, საუკუნოდ მიიზიდა („აღაპნი“: ათონ³. 266₁₂)

მარადის განვახლდებოდეთ... ბრწყინვალედ შეესხმითა წისა დედოფლისათა (ესნა კონსტ.⁴ 58₆)

¹ სახელებთან -თა იშლება: -თ-ა, ა — ემფატიკური დაბოლოებაა, ისეთივე, როგორიც მხოლოდობითი რიცხვის მიცემითა, ნათესაობითა და მოქმედებით ბრუნვებთან გვაქვს.

² ეს დებულება არ ეწინააღმდეგება იმ ფაქტს, რომ მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვები შედარებით გვიანდელი წარმოშობისაა. -თა ხმარებული იქნებოდა მრავლობით რიცხვში ამ ბრუნვებთან ამ უკანასკნელთა ჩამოყალიბების შემდეგ. ეს პერიოდი კი საკმაოდ უსწრებდა წინ ძველ ქართულ ტექსტებში წარმოდგენილ ვითარებას.

³ ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ზელთნაწერი ალაპებით, 1901.

⁴ ლეთისმშობლისა მიერ სასწაულებრივი ესნა კონსტანტინეპოლისა სპარსთა და სკვთთა ზედამოსღვისაგან 625 — 632 წ., 1903. დაბეჭდილია 1042 წ. ტყავის ხელნაწერიდან.

ლოცვა აღესრულებოდა... ცრემლითა მხურვალითა და ლოცვითა ღმრისა მართ წესიერითა, სახითა სიმშვიდისათა (იქვე, 51₂)

გარდაემატა მძლავრებად და სიმრავლეს მათი შენდობითა საღთოთა (იქვე, 47₁).

ყველა ამ მაგალითში მოქმედებითი ბრუნვა გვაქვს, მაგრამ რომ მრავლობითი რიცხვი არ არის, ამის გარკვევის საშუალებას იძლევა საზღვრული სიტყვები; მაგ. „სიტყუითა ღუთისათა“-ში „სიტყუითა“ მხოლოდობით რიცხვშია, ცხადია, მისი მსაზღვრელიც მხოლოდობითში უნდა იყოს, ე. ი. სიტყუითა ღუთისათა ← სიტყუითა ღუთისათა.

მხოლოდობითი რიცხვი უნდა იყოს აგრეთვე მაგალითში:

დაძულებული კელინები, დაცემად მიახლებული, მათთავე საკმრითა აღეშენა („ალაპნი“: ათონ. 256₇)

შდრ. იქვე: მათთავე საკმრითა აღეშენა (256₉).

მაგრამ გაუგებარია, რას უნდა გამოეწვია -ი-ს ჩავარდნა თანხმოვნებს შორის? შეიძლება გადამწერის შეცდომა იყოს?

-თა-ნიანი მრავლობითი მოქმედებით ბრუნვასთან გვხვდება შემდეგ მაგალითებში:

ხოლო ღმრნი რლთა ცაჲ და ქყანაჲ არა შექმნეს იგინი წარწყმდელ: კერპნი წარმართთანი ოქროსანი და ვეცხლისანი ქმნულნი კელთა კაცთანი (კიმ.¹, 121₃₀)

ქლნი კერპნი წარმართთა ოქროსანი და ვეცხლისანი არიან ქმნულნი კელთა კაცთანი (იქვე, 155₁₈)

შდრ. ხ² კერპთა უსულოთა და უგრძნობელთა კელითა კაცთაჲთა შექმნულთა ნივთისაგან უსულოჲსა არა თავყუანის ვსცემთ (იქვე, 7₁₂).

ხ² განიზრახეს მათ მორაქცეულიყვნეს წყობისაგან, რა მრ შემდგომთა მათ ნავთა მოვიდენ კერძოთა ვლაქერნისათა (ჟსნა კონსტ. 52₁₃).

მხოლოდობითში იქნებოდა:

„რათა მიერ (= იქიდან) შემდგომითა მით ნავითა მოვიდენ“...

შეიპყრა იგი კელთა და დაიცვა ვნებისა-გან და სიკუდილისა (კიმ. 255₂₈) = შეიპყრა იგი კელებითა.

ხ² ქყნით კმელით მკედართა მრ და ქუეით მბრძოლთა ერთა მოუგდებოდეს ბრძოლად ზღუდეთა და ერისა (ჟსნა კონსტ. 10₃). ვგეგვ აღვილი ცაგერის მეტაფრასში მხოლოდობით რიცხვშია: „ქუეით მბრძოლითა ერთთა მოუხდებოდა ბრძოლად“.

1042 წლის ხელნაწერი, რომელიც საფუძვლად უძველეს დაბეჭდილ ტექსტს, და ცაგერის მეტაფრასი სხვადასხვა ავტორის მიერ არის თარგმნილი. საინტერესო იქნებოდა ზემოთ მოყვანილი ადგილის შედარება ბერძნულ დედანთან.

¹ კიმენი, ტ. I, რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის გამოცემა კ. კეკელიძის რედაქტორობით, 1918.

კ. დონდუას აზრით, მხოლოდ -ებ-იანი მრავლობითი კი არ ენაცვლება -თა-ნიანს მოქმედებით-ვითარებით ბრუნვებთან, არამედ მხოლოდობითი რიცხვის მოქმედებით-ვითარებითაც:

„Здесь необходимо обратить внимание на ту особенность языка, что мн. число твор. и напр. падежей он имеет возможность заменить един-ственным“¹.

თუ ბერძნულში მრავლობითი რიცხვია, მაშინ გამოდის, რომ ცაგერის ხელნაწერის მთარგმნელი არ ხმარობდა -თა-ს მოქმედებით ბრუნვასთან და ამიტომ მან მხოლოდობითი რიცხვის მოქმედებით ბრუნვით შეცვალა მრავლობითი რიცხვი; მეორე მთარგმნელი კი მოქმედებით ბრუნვასთანაც ხმარობდა ამ სუფიქსს და მრავლობითი რიცხვის მოქმედებით ბრუნვა მრავლობითითვე გადმოიღო.

ვპოვეთ ნავი მიმავალი ასიამთ კერძოთა, შევედით მას შინა და ათოთხმეტ დღე შევედით ეფესოს (ათონ. 167₂₆) ორგვარი მნიშვნელობით შეიძლება იყოს: „მიმავალი აზიის მხარეებიდან“ და „მიმავალი აზიის მხრით, მიმართულებით“.

განიზრახა ნიჭთა ღრთა რა დაუტეოს აღგილი იგი და აღვიდეს მთასა მას მაღალსა (კიმ. 247₆)

შდრ. მხოლოდობითში: განიზრახა, რათა მიერ წარვიდეს ჰრომედ და წარემართა ნებითა ღუთისაჲთა (ათონ. 86₂₇)

წვმიტა ცრემლთაჲთა და ოფლთა შრომითა კეთილად მოჰრწყე იგი (ათონ. 190₁₂).

აქ შეიძლება დასმულიყო კითხვა — „ოფლის შრომით“ ხომ არ არისო, მაგრამ ასე რომ არ უნდა იყოს, ამას ზმნა გვიჩვენებს: მოჰრწყე რით? — წვმიტა და ოფლითა (და არა შრომითა). „შრომა“ „ოფლ“-თან არის შეთანხმებული ბრუნვაში: ორივე მოქმედებითა, განსხვავება რიცხვშია: პირველი მრავლობითშია, მეორე — მხოლოდობითში.

იწყლა გონებაჲ შენი ტრფიალებითა საუფლოთა მათ ვნებათა მკსნელისათა (ათონ. 204₂₅).

მხოლოდობითში იქნება: იწყლა გონებაჲ შენი ტრფიალებითა საუფლოთა მით ვნებითა მკსნელისაჲთა“.

ეს მაგალითი საექვოა, შეიძლება ნათესაობითი იყოს.

ვედრებითა მეფისა მიმართ და მრავალთა მეოხებითა ბრძანა მიცემად ნეშტნი იგი (კიმ. 160₂).

ეს წინადადება შეიძლება ორგვარად გავბგოთ: „მრავლითა მეოხებითა“ (მიუგებს კითხვაზე: როგორი მეოხებითა? რაოდენი მეოხებითა?) და „მრავლისა მეოხებითა“ (ვისი მეოხებითა? ე. ი. მრავალნი შუამდგომლობდნენ).

თუ რომელია, ამის გარკვევის საშუალებას იძლევა სომხური ტექსტი. „წამებაჲ ფილექტიმონისი“, საიდანაც ამოღებულია ეს მაგალითი, ილია

¹ К. Дондуа, О двух суффиксах множественности в грузинском: Язык и мышление, I, 1933, стр. 54; იხ. აქვე.

აბულაძის გამოკვლევით¹, თარგმნილია სომხურიდან. სომხურში ამის შესატყვისი წინადადებაა:

ხე ქრეს აოჯხალ ქრესქ ქაფალირნ რაფილმ რარესქიასიქჲ, ზრამაქსაჲ ზიგა ექ რარბჳსნ გრჯხარა სეროქნ (ქარქ ს ქლჲკარანოქქანქ სეროქ, წ. II, ქსნსაქს 1874, 474₂₆).

აქ *რაფილმ* (=მრავალი) *რარესქიასიქჲ*-ის მსაზღვრელია (სომხურში წინდასმული ზედსართავი არ ეთანხმება ბრუნვებში საზღვრულს). ამის მიხედვით ქართულში მხოლოდობით რიცხვში იქნებოდა „მრავლითა მეოხებითა“.

სომხურში *რარესქიასიქჲ* მრავლობითი რიცხვშია, ქართულში კი „მეოხებითა“ მხოლოდობითი რიცხვია. ეს შეიძლება იმით აიხსნას, რომ „მეოხება“ განყენებული სახელია. მაგრამ რაკი საზღვრული მხოლოდობითშია, მსაზღვრელიც მხოლოდობითში უნდა იყოს, ე. ი. უნდა გვექონდეს „მრავლითა მეოხებითა“ და არა „მრავალთა მეოხებითა“. ასე რომ არ არის, ეს შეიძლება სომხურის გავლენით იყოს გამოწვეული: მრავლობითი რიცხვი მთარგმნელმა მსაზღვრელთან გადმოსცა, რაკი საზღვრულთან არ იყო შესაძლებელი. შეიძლება ეს ახსნა დამაკმაყოფილებელი არ იყოს, მაგრამ ის კი თითქოს უეჭვო ჩანს, რომ „მრავალთა“ მოქმედებითი ბრუნვაა და მრავლობითი რიცხვი.

აჰა ესერა ორთა მათ ბუნებათა განთვისებულნი და განწესებულნი საქმენი გამოაჩინნა (კიმ. 91₂₃).

მხოლოდობითში იქნება: ორითა მით ბუნებითა.

შეიძლება ნათესაობითი ბრუნვის საკითხი დაისვას: საქმენი რისა? — ორისა მის ბუნებრსა, მაგრამ ნათესაობითი რომ იყოს, მაშინ ბუნებრივი იქნებოდა, რომ „ორთა მათ ბუნებათა“ „საქმენი“-სთან ყოფილიყო (მის წინ ან შემდეგ), ე. ი. იქნებოდა:

„აჰა ესერა განთვისებულნი და განწესებულნი საქმენი ორთა მათ ბუნებათანი გამოაჩინნა“.

აქ კი მათ შორის სხვა სიტყვებია ჩართული. ასე რომ, აქაც მოქმედებითი ბრუნვა უნდა გვექონდეს.

„ხოლო ნეტარი იგი მიზეზ-იდგამნ ღონეთა მრავალსახეთა (კიმ. 228₂).

მხოლოდობითში იქნებოდა: „მიზეზ-იდგამნ ღონითა მრავალსახითა“, ე. ი. მრავალგვარი საშუალებით.

„გარდამოსლვასა მას მისსა მრავალთა სიბოროტეთა მისთა მოვიდა ძალი სულისა წდისაჲ მისა და მოკუენთნა ორნივე ფრთენი მისნი“ (კიმ. 277₁₀).

მხოლოდობითში თითქოს უნდა იყოს: „მრავლითა სიბოროტითა მისითა“. ეს მაგალითი საეჭვოა.

ოჲნ მონისაგან ნათელ ილო და ჩჲნ ყლთა ჭეშმარიტთა მათ კოროცთა სიწმიდისა მისისათა შეგინებულნი და შებღალულნი განვიბანენით (კიმ. 10₂₉).

¹ ქართულ-სომხური ფილოლოგიური შტუდიები: თბ. უნივერსიტეტის შრომები, VI.

შეიძლებოდა აქ მიცემითი ბრუნვა გვევარაუდებინა, მაგრამ მაშინ ზმნა -**ე**-ნიან ვნებითში იქნებოდა, ე. ი. „კორცსა... განვებანენით“. ამჟამად „კორცთა“-ს მრავლობითში არ ვიხმარდით, მაგრამ ძველი ქართულისათვის ეს ჩვეულებრივი მოვლენაა; შდრ.: მოუკვდა იგი ძოვნად კორცთა მისთა (კიმ. 11₁₈); შეჰზავნა შეუზავებელთა სლნი კორცთა თანა განბანნა (იქვე, 10₂₈); დაშურა სიწმიდს თქნი შორთა გზათა მოსლვითა და მრავალთა დღეთა დაყოვნებითა (კიმ. 102₁₁).

მხოლოდობითში: შორით გზით მოსლვითა; შდრ. თვსით გზით წარვიდა; წარვედ-სხვთ გზით (ათონ. 163₁₅).

ქვემოთ მოყვანილი მაგალითები ვეფხისტყაოსნიდანაა. აქ მოქმედებითი ბრუნვა გვხვდება დაწყებითის მნიშვნელობით.

თვალთა ცრემლნი გარდმოსცივდეს („ვეფხისტყ.“, სახელგამის გამოცემა, 1937, 986) = თვალებიდან.

ესე ჩემგან გაუკვირდა ფრიდონს, მეტად ეუცხოვა,
მაგრა მეტად შეგებრალე, ტირილითა მესათნოვა;
ვითა შეილი დამადუმა, მემუდარა, შემეპოვა,
თვალთა, ვითა მარგალიტი, ცრემლი ცხელი გარდმოთოვა (630).

ცისკრად აღგეს გასაყრელად, ერთმანეთსა მოეხვიენეს;
მაშინ მათგან ნაუბარნი, დადნეს, ვინცა მოისმინეს;
თვალთა, ვითა წყაროს თვალი, ცრემლი ველთა მოადინეს (949).

ბაგეთა გასჭვირს ბროლ-ლალი, მათ კბილთა ელვა ჰკრთებოდა (723).
შდრ. კბილთაგან ელვა ჰკრთებოდა (1137).

◀ მოქმედებითი ბრუნვა -**გან** თანდებულს დაირთავს. იგივე თანდებული ნათესაობით ბრუნვასაც მართავს. პირველ შემთხვევაში ის მიუგებს კითხვაზე საიდან? მეორეში — რისგან? ვისგან? მაგრამ ამ კითხვებით მკაცრი გამიჯვნა მოქმედებით-ნათესაობითი ბრუნვებისა ვერ ხერხდება. მათი მნიშვნელობები ძალიან უახლოვდება ერთმანეთს. ამით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ძველ ქართულში არის შემთხვევები, როდესაც -**გან** თანდებული ნათესაობით ბრუნვას დაერთვის იქ, სადაც ჩვენ ამჟამად მოქმედებით ბრუნვასთან ვიხმარდით. მაგალითები:

მონასტრისაგან გაასხნა (ათონ. 42₁₆)

წარგვყვანნა სახლისაგან მისისა (იქვე, 134₃₁)

იწრაფა ქუეყნისა მისგან (ქებაჲ ქებათაჲ¹, იე 155)

ეგვეითარი იგი მეყსეულად კრებულისაგან განდევნის (ათონ. 23₅)

რაოდენნიმე წერილნი ქართულისაგან თარგმნნა ბერძნულად. (იქ-30, 4₂₄).

ორისაგან ერთი კმენით (ვეფხისტყ. 1107)

ყრმა ცხენისაგან გარდიჭრა (იქვე, 1335)...

-თა- სუფიქსიანი მრავლობითში ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვები

¹ ი პ ო ლ ი ტ ე, თარგმანებაჲ ქებაჲ ქებათაჲ, X საუკუნის ხელნაწერიდან: Тексты и разыскания по армяно-груз. филологии, III, 1901.

ერთნაირი ფორმით იქნებოდა (დაბოლოებით -თაგან). როგორც აღვნიშნეთ, ვერც შინაარსით ხერხდება მათი გარჩევა. ამიტომ ქვემოთ მოყვანილ მაგალითებში შეიძლება ნათესაობითი ბრუნვა იგულისხმებოდეს, შეიძლება მოქმედებითი.

კ ბ ი ლ თ ა გ ა ნ შუქი შეადგა ზედან გიშრისა სარებსა (ვეფხისტყ. 1228)

კ ბ ი ლ თ ა გ ა ნ ელვა ჰკრთებოდა (იქვე, 1337)

ყოველთა დაბადებულთა ორი წიალთაგან მამისათა მოვიდა (კიმ. 10₂₃)

მოიცალა რაჲ კერძოთაგან აღმოსავლეთისათა, მიერ წარმოემართა იგი ქალაქად სამეუფოდ (ქსნა კონსტ. 8₄)

ესე მომავალთაგან გუეუწყა ყლთაგან გზათა რთქუეს ვდ გუეცა ჩნ სული მყარალობისაჲ (კიმ. 323)

ყნი ერისთავნი სპარსთანი აღგილთაგან ბერძენთა სამეუფოჲსთა განიყვანნა (ქსნა კონსტ. 43₉)...

რაკი ასეთ შემთხვევებში ნათესაობითი ბრუნვის არსებობა არ არის გამორიცხული, ამიტომ ზემოთ მოყვანილი მაგალითები არ გამოდგება იმის დასამტკიცებლად, რომ -თა მოქმედებით ბრუნვასთანაც გვხვდება. მხოლოდ მას შემდეგ, როცა დადასტურდება დებულება, რომ -გან თანდებულიან ფორმებშიც არის მიმალული მოქმედებითი ბრუნვა, შეიძლება ვიგულისხმოთ -თა სუფიქსიან მრავლობითში მოქმედებითი.

უფრო მოსალოდნელია მოქმედებითი ბრუნვა შემდეგ მაგალითებში:

სულთ ითქუნეს მწარედ სიღრმეთაგან გულისათა (ქსნა კონსტ. 18₁₁); შდრ. სულთ ითქუნა სიღრმითა გულისაჲთა (ათონ. 83₉).

მოვიდა წთაგან ცათა (სახისა სიტყუაჲ¹ 8, გ 34).

მსგავს შემთხვევებში მხოლოდობით რიცხვში უთანდებულო მოქმედებითი ბრუნვა გვხვდება ყოველთვის:

ზეციით მოვიდეს მეუფე (ათონ. 127₂₁)

გარდამოკდა ზეციით (კიმ. 13, 29)

ციით გამოვიდა (სახისა სიტყ. 14, ი 41)...

ამის მიხედვით შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ მრავლობითშიც მოქმედებითი ბრუნვაა და -გან თანდებული მნიშვნელობის გამახვილებისათვის დაერთვის.

ასევეა მოსალოდნელი მოქმედებითი ბრუნვა:

რომელთა კერძოთაგან აღმოჰკდა ახალი ესე და ყოვლად ბრწყინვალე მნათობი, რომელი იგი აღმოსავალით აღმოჰკდა (ათონ. 70₂₃); შდრ. იქვე: აღმოსავალით აღმოჰკდა.

აჰა კანჯარი ერთი მოივლინა ოლისა მიერ მთათა-გან სადგურიით თვსით (კიმ. 143₁₃).

აქ -გან თანდებული მხოლოდ „მთათა“-ს კი არ მართავს, არამედ მომ-

¹ სახისა სიტყუაჲ, X საუკუნის ხელნაწერიდან: Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, VI, 1904.

დევნო სიტყვებსაც. ძველ ქართულში, ჩვეულებრივ, როდესაც თანდებული რამდენიმე სიტყვას მართავს, ის მხოლოდ ერთ მათგანს დაერთვის.

მაგალითად:

ვისწავეთ კაცთა ხარწმუნოთაგან და სულიერთა მამათა (ათონ. 3₉)

დაიცვა ვნებისაგან და სიკუდილისა (კიმ. 255₂₈).

„სადგურით თვსით“ მოქმედებით ბრუნვაშია, ამიტომ მოსალოდნელია, რომ „მთათაგან“-იც მოქმედებითში იყოს. სომხურ დედანში დაწყებითი ბრუნვა არის ორივე სახელთან:

ნა არა ჰუაქარქი მქ აიოქხაქ 'ი მხაიზ (ჩქანსქ) 'ი ქიოანე 'ი ღაკაიანქე ჩერიე (ჟარქ ს ქაკარაიოქჩიქაქ სერიე, 474₂₆).

ამავე ტიპის მაგალითია:

და იწყო მოსსსითგან და წინაწარმეტყუელთა და გამოხუთარგ-მანებდა მათ ყლთაგან წიგნთა მისთვს¹.

არის შემთხვევები, როდესაც დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ მოქმედებით ბრუნვასთან გვაქვს საქმე:

მიერ ჟამთაგან შესძინა წნ სჳმიონ (კიმ. 234₃₈).

ეს სიტყვა ჩვეულებრივ მხოლოდობით რიცხვში გვხვდება და ყოველთვის მოქმედებით ბრუნვას დაერთვის -**გან** თანდებული; მაგ.:

მიერ ჟამითგან ყლთა დაჯერებითა აღასრულებნ მსხუერპლსა (იქვე, 286₉)

მრავლით ჟამითგან ვერ განკურნებულ (ქებაჲ ქებ. 2₅₅)

იქმნა მიერ ჟამითგან მშჳდობაჲ და ერთობაჲ (ჟსნა კონსტ. 31₁₇).

„მიერ ჟამისაგან“ არასოდეს არ არის; ასე რომ, მრავლობითშიც მოქმედებითი ბრუნვა უნდა იყოს.

ზოგჯერ -**გან** და -**მდე** თანდებულიანი ფორმებია დაპირისპირებული. მიუგებს კითხვაზე: საიდან სანამდე? ასეთ შემთხვევებში -**გან** ყოველთვის მოქმედებით ბრუნვას დაერთვის და არასოდეს — ნათესაობითს.

მაგალითად:

იყო სიხარული დიდი დილითგან ვე მწუხრადმდე (კიმ. 161₂₃)

გარდაირთხნა აღმოსავლითგან ვე დასავლადმდე (იქვე, 278₂₆)...

ამიტომ ქვემოთ მოყვანილ მაგალითებშიც მოქმედებითი ბრუნვა იქნება უეჭველად:

ღალადყვეს კაცთა მათ გოდებით და ტირილით ყრმათა მათთა ზა და კაცთა ღთის-მოყუარეთა აღმოსავლისათა ბჭეთა მათგან ვე დასასრულადმდე ქალაქისა (კიმ. 278₂₂)

ვდ წართქმულ მის მიერ სამ ათასთა იგავთა და ხუთ ათასთა შესხ-მათა და ნაძუთაგან ლიბაზისათა ვე მცენარეთამდ (ქებაჲ ქებ. 99)...

¹ ხანმეტ და ჰემეტ ძეგლებში ამ არადამაჯერებელი მაგალითის გარდა სხვა არ გვხვდება. იგივე მდგომარეობაა შუშანიკის წამებაშიც. საყურადღებოა, რომ ამ ტექსტებში არც -ებ-იანი მრავლობითი გვხვდება მოქმედებითსა და ვითარებით ბრუნვებში. საერთოდ, მრავლობით რიცხვში მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვები იშვიათად იხმარება ძველ ქართულში.

ვითარებითი ბრუნვა

ვითარებითი ბრუნვა გვხვდება -**მდე** თანდებულთან:

ვწე საცხოვარ თამდე თავი თვსი აუწყე (კიმ. 200₁₂)

დღეს სინანულითა ჩემითა ყოველთა საუკუნეთამდე ყუავილ-
გარდაფენილ იქმნა (იქვე, 143₉)

გუემეს ნეტარი იგი... ვიდრე სრდ მოაუძლურეს თავითგან ფერკთა-
მდის (იქვე, 84₆)

იყო გუემა იგი მრ აღგილით... ვწე აღგილად ქერატთა მათმდე
(იქვე, 278₂₈)

ვინაჲცა იყო აგრეთვე სამოთხე იგი და მცველნიცა იგი მისნი ბოროტ-
ნი ვწე დღეთამდე საკვრველისა მაკარისთა (იქვე, 51₉)

ვრდ წარტყმულ მის მიერ სამ ათასთა იგავთა და ხუთ ათასთა შესხმა-
თა და ნაძუთაგან ლიბანისათა ვწე მცენარეთამდე (ქებაჲ ქებ. გ 99).

ეს მაგალითი მოქმედებით ბრუნვასთანაც იყო მოყვანილი: „ნაძუთაგან
ლიბანისათა“ მოქმედებითა.

სხვა მისებრი ვერა პოოს, ცათამდისცა აღცაფრინდეს (ვეფხისტყ. 1525).

ავთანდილ მისი გაყრილი ტირს, ხმა მისწვდების ცათამდის (იქვე, 952).

სხვა ჩემებრი ვერა ჰპოვო, ცათამდისცა ხელი აპყო (იქვე, 528).

-**მდე** თანდებულის წინ ახალ ქართულში ვითარებითი ბრუნვის -**დ** იკარ-
გება. ისმის კითხვა: ასეთივე მდგომარეობა ხომ არა გვაქვს ჩვენს მაგა-
ლითებშიც, ე. ი. ცათამდის ← ცათადმდის, დღეთამდე ← დღეთადმდე და ა. შ.?
მაგრამ ჩვენ მიერ განხილულ ძეგლებში მხოლოდობით რიცხვში ვითარებითი
ბრუნვის -**დ** არ იკარგება -**მდე** თანდებულთან; მაგ.:

ვწე აღსრულებადმდე სიტყვსა მის მოვიდა ერი მრავალი (კიმ. 255₃₃)

რლ იგი გუშინდელად დღედმდე დიდებულ იყო შენგან (იქვე, 143₆)

წარვიდიან, გამოისუენიან ვიდრე მეორედ რეკადმდე (ათონ. 37₄)

ვიდრე დაგებადმდე ტრაპეზისა ვერ შევიდენ (იქვე, 37₁₁)...

უთანდებულო ვითარებითია:

ხრ აწ სარკუმელთა მათ ვიეთსამე იტყვს (ქებაჲ ქებ. მთ 10)

შდრ. იმავე შინაარსის ზმნებთან:

ძედ საყუარლად უწოდდა (ათონ. 114₉)

ჩუენთვს ითქუა ძედ კაცისად (კიმ. 199₁₉)...

ვითარებითი ბრუნვა, როგორც ცნობილია, მიმართულებასაც გადმო-
სცემს ძველ ქართულში. იმავე ფუნქციას ასრულებს მიცემითი ბრუნვაც. -**თა**
სუფიქსიანი მრავლობითი ორივე ამ ბრუნვისა ერთნაირი იქნება. ამიტომ,
როგორც -**გან** თანდებულთან არ შეგვეძლო გვეთქვა — ნათესაობით ბრუნვას-
თან გვაქვს საქმე თუ მოქმედებითთან, ისე აქაც ვერ ვიტყვი — ვითარებითია
თუ მიცემითი. მაგალითად:

მეხუთასით წლით მოვიდეს ხეთა ლიბანისათა (სახ. სიტყ. 13, 17)
 პოვეს რაჲ ვითარცა მივიდეს ბჭეთა სახლისათა (ათონ. 126₁₂)
 მოვიდა იგი მთათა საბერძნეთისათა (კიმ. 307₁₀)
 მოვიდოდა იგი მთათა მათ ლავდიკიადსთა (იქვე, 305₂₅)
 შესავალთა მათ ბჭეთა ცისათა მოვიდეს ანგზნი (იქვე, 276₅)
 შე-რაჲ-ვიდოდეს იგინი ბჭეთა მათ მონასტრისათა შეემთხვა მათ
 მაგისტრიანოსი (იქვე, 288₁₄).

შევიდა ძალლი ერთი ტაძართა მათ (იქვე, 153₇)...

შდრ. ერთი მხრით:

შევიდის ბაგინად (სახისა სიტყ. ი 15)

მივიდის ყანობირად (იქვე, 20, იე 41)

ვრ მოვალს იგი მთად წდისა მის (კიმ. 305₃₂)

შე-რაჲ-ვიდა სახედ თვსად (იქვე, 304₁₀)...

მაგრამ მეორე მხრით:

შევიდოდა ქალაქსა მას დიდსა (კიმ. 218₃)

ძუელსავე ადგილსა მივიდის (სახ. სიტყ. 14, ი 31)

ლავრასა დიდებულსა ეკლესიათსა შევიდა (ათონ. 6₃)

ოდესცა ეკლესიასა შევიდოდინ (იქვე, 37₁₀)...

ასევეა:

მიიწიოს მიერ ადგილთა ალექსანდრიადსათა (კიმ. 193₂₇)

მიიწია კვრინეს ხუთქალაქთა მათ (იქვე, 193₁₈)

მიიწია სასკორეთა ქალაქისათა (იქვე, 203₂₁)

მიიწინეს იგინი კერძოთა სვლეოსისათაჲ (კსნა კონსტ. 48₁₉)

მიიწია რა ტრაპეზუნტედ, სანახებთა მათ სამეგრელოდ-
 სათა, უშვა ძმ (იქვე, 38₁₂)...

შდრ.:

მეორესა დღესა მიიწია ალექსანდრიად (კიმ. 194₅)

მოიწინეს ნავთსაყუდელად სულთა მრავალთა (ათონ. 61₃₅)

ვრ მოიწინეს იგინი კმელად, დადგეს (კიმ. 36₆)...

და

მივიწიენით მთასა სინასა (იქვე, 28₂₁)

მთასა ულუმბოხსასა მიიწია (ათონ. 6₁₆)

მიიწია არესა მას ნავებითა მათითა (კსნა კონსტ. 54₇)

რამცა შენ წყალთა მათ შთაჰკედ მონაჲ და აღმოჰკედ ქმ შე-
 მოსილი (კიმ. 12₁₄)...

შდრ.: შთაჰდის კურელად (სახისა სიტყ. 42, ლდ 8)

ქუე დაკდის ქუესკნელად (იქვე, 26, კ 17)

მაგრამ: შთაჰდის წყაროსა (იქვე).

ეს მაგალითებიც იმავე ტიპისაა, როგორიც -**გან** თანდებულისანი ფორ-
 მები იყო.

ანალოგიით შეიძლება ვთქვათ — ვითარებითიაო მაგალითში:

„არა განუტეო ვღს მივაწიო სახიდ დედისა ჩემისა და საუნჯეთა რენ მუცლად მილო მე (ქებაჲ ქებ. 58).“

აკად. ნ. მარის რუსული თარგმანით ნიშნავს:

Не отпущу, пока не приведу его в дом матери моей и в сокровищницы той, которая зачала меня (24₉).

„მივაწიო“-სთან არის დაკავშირებული ორი სახელი: „სახიდ“ და „საუნჯეთა“, რაკი პირველი ვითარებით ბრუნვაშია, მოსალოდნელია მეორეც ვითარებითში იყოს.

ამგვარად, -თა სუფიქსიანი მრავლობითი მოქმედებით და ვითარებით ბრუნვებთანაც ყოფილა. ძველ ქართულში ის თუმცა იშვიათად, მაგრამ მაინც იხმარება. შემდეგ ამ ორ ბრუნვასთან -თა-ს -ებ-იანი მრავლობითი შეენაცვლა. მაგრამ, როგორც ჩანს, პირველ ხანებში ენასხვა საშუალებებსაც მიმართავდა მრავლობით რიცხვში ამ ბრუნვათა აღსანიშნავად, სახელდობრ, -თა-ს დაერთოდა ბრუნვის ნიშნები, ე. ი. ისეთსავე წარმოებას ჰქონდა ადგილი, როგორიც -ებ-იან მრავლობითთან გვაქვს. ამდენად აქ -თა-ს პირვანდელი ფუნქცია (მხოლოდ მრავლობითი რიცხვის აღნიშვნა) აღდგენილი ჩანდა. მაგრამ ეს მეორეული მოვლენაა. ბრუნვის ნიშნები -თა-ს მხოლოდ მის შემდეგ დაერთოდა, რაც მოქმედებითა და ვითარებით ბრუნვებთან -ებ-იანმა მრავლობითმა გაიკაფა გზა. ბრუნვათა ნიშნების დართვა შეიძლება -ებ-იანი მრავლობითის ანალოგიითაც იყოს გამოწვეული.

მაგალითები:

კიდეთა ქუჩისათაჲთ მოსრული (კიმ. 173₉)

ესე ნეტარი ჩუენი იოანე იყო ნათესავით ქართველი, მშობელთა და პაპთაჲთგან დიდებული და წარჩინებული (ათონ. 5₂₀)

დადგრეს იგინი ბრძოლასა შა ვე დღეთაღმდე სთუშლისათა (კსნა კონსტ. 48₁).

ამ მაგალითებში -თა-ს მოქმედებითისა და ვითარებითი ბრუნვის ნიშნები დაერთვის და, ამგვარად, ისეთსავე წარმოებას ვიღებთ, როგორიც -ებ-იან მრავლობითთან გვაქვს. მაგრამ სრული იგივეობა მაინც არ არის. „მშობელთა“, „კიდეთა“ და „სთუშლისათა“ ბრუნვის ნიშნების დაურთველად წარმოგვიდგენენ ჩვენთვის საინტერესო ბრუნვებს (პირველი ორი მოქმედებითა, მესამე — ვითარებითი). -ებ-იან მრავლობითთან ვერ ვიტყვოდით „კიდებ ქუჩისებით მოსრული“.

შემდეგ ხანებში ასეთი მაგალითები მრავლდება. ეს დამოკიდებული იქნებოდა -თა-ს მოქმედებით-ვითარებით ბრუნვებთან ხმარების მოსპობაზე და ამ ბრუნვებში -ებ-იანი მრავლობითის გაბატონებაზე. აღსანიშნავია, რომ გვიანდელ ძეგლებში -თა-ს მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანი დაერთვის, ვითარებითისა კი — არა¹.

¹ თ. ჟორდანია, ვითარებითი ბრუნვის დაბოლოებად -თად-ს აცხადებს. მაგრამ ჩვენ ასეთი დაბოლოება, ერთის გარდა, არ შეგვხვედრია.

-თა-ს რომ მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანი ერთვის, ეს მოვლენა აღნიშნული აქვთ ნ. მარსა და ა. შანიძეს.

„От собственно неоформленного мн. числа -თა, ставшего общим для всех косвенных падежей, как от чистой основы, может быть образован специальный Т. падеж на -ით, эмф. -ითა, причем гласный характер падежа и после гласного а закономерно ослабевает в а: -ა-ათ, эмф. -ა-ათა, напр. მამათა-ათ, эмф. მამათა-ათა, ცათა მაღალთაათ“¹.

„Ослабление гласного элемента падежного окончания совершенно исчезло по норме народной речи, так напр., ბაგეთა-თ (← ბაგე-თა-ათ)“².

„მერმინდელ ძეგლებში (მაგ. „როსტომიანში“) იშვიათად -თა-თ დაბოლოება გვხვდება მოქმედებითში, მაგ. „თვალთათ“ (= თვალეზიდან) და მისთ.“³

მაგალითები „ვეფხისტყაოსნიდან“:

თ ე თ რ თ ა კ ბ ი ლ თ ა თ გამოჰკრთალსა შუქსა ველთა მოაფენდა (64)

თ ე თ რ თ ა კ ბ ი ლ თ ა თ გამოჰკრთების თეთრი ელვა ვითა ქვირი (136).

ამ ორ მაგალითში „თეთრთა“ მრავლობითი რიცხვის მოქმედებითი ბრუნვაა.

თ ვ ა ლ თ ა თ, ვითა საგუბარი, ცხელი ცრემლი გარდმოჰქექდა (405)

მელნისა ტ ბ ა თ ა თ იღვრების სავეს სათისა რუბები (1146)

ნ ა რ გ ი ს თ ა თ წვიმა ბროლისა წვიმს ვარდი ნაწვიმარია (1220)

ბ ა გ ე თ ა თ შუქი შეადგის ზედან ბროლისა ფიცართა (1448) და ა. შ. სულ 16 მაგალითია.

-თა სუფიქსის მოქმედებით ბრუნვაში გაქრობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული რამდენიმე თავისებური ფორმა: -გან თანდებული გვხვდება -თა სუფიქსიან მრავლობითთან ისეთ შემთხვევებში, როდესაც ის სრულიად არ არის მოსალოდნელი: ვერც ნათესაობით ბრუნვასთან ვიგულისხმებთ და ვერც მოქმედებითთან, უნდა იყოს უთანდებულო მოქმედებითი; მაგ.:

დაგუალული კაცთა გონებაჲ ცუართაგან მადლისათა მორწყო და აღაყუავილა ჩუენ შორის ნაყოფი სიმართლისაჲ (ათონ. 178₂₇)

ვითარცა გვრგვნი სამეუფოჲ შემკული ბრწყინვალედ თუალთაგან მრავალ სასყიდელისათა დაუდგამს თავსა თვსსა (იქვე, 209₁₉)

ვიხილე ტარიგი იგი ქრისტესი შუენიერად ვითარცა სძალი შემკული საკრველთა მათგან (შუშ. ⁴ 31₁₀)

შეუქმნეს მას გვრგვნი ოქროსაჲ შემკული თუალთაგან პატიოსანთა (კიმ. 202₉)

ეკლესიაჲ ღუთისაჲ ღუთივ შუენიერად განამდიდრე საუნჯეთაგან დაუღვენელთა სულისა წმიდისათა (ათონ. 190₈)

ენამან შენმან თარგმანებითა საღუთოთა წერილთაჲთა აღავსო მდიდ-

¹ Грамм. древнелит. груз. яз., გვ. 38.

² იქვე, გვ. 39.

³ ძვ. ქართ. ენა და ლიტ., 1935: ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა, გვ. 013.

⁴ იაკობ ცუარტაველი, მარტყოლაჲ შუშანიკისი, ი, აბულაძის გამოცემა, 1938.

რად ეკლესიამ ქრისტესი საუნჯეთაგან სულისა წმიდისათა (იქვე, 206₂₄)

ალავსენ გულნი მგალობელთა შენთანი მდინარეთაგან მადლისა შენისათა (იქვე, 193₂₀)...

შეიძლება გვეფიქრა, რომ -გან თანდებულის თავისებურ ხმარებასთან გვაქვს საქმე და უცხო ენის გავლენის საკითხიც დასმულიყო, მით უმეტეს, რომ ორის გარდა ყველა მაგალითი ათონის ივერთა მონასტრის ხელნაწერიდანაა და ამდენად ბერძნულ-ლათინურის ძლიერი გავლენაა მოსალოდნელი. მაგრამ მსგავსი მაგალითები მხოლოდობით რიცხვში უთანდებულო მოქმედებითი ბრუნვითაა წარმოდგენილი იმავე ძეგლში, როგორც ეს ჩვეულებრივ მოსალოდნელი იყო.

წვმიტა ცრემლთაჲთა კეთილად მოჰრწყე იგი (ათონ. 190₁₃)

სწავლითა სალუთოჲთა მორწმუნეთა ერსა მოჰრწყევდი შენ უხუებით (იქვე, 213₁₅)

ვითარცა ძეგლი ოქროდსაჲ შემკობილი თუალითა პატიოსნითა და მარგალიტითა მრავალ სასყიდლისაჲთა (იქვე, 70₇)

ვითარცა ფესუდითა ოქროვანად განჩუნვილითა შემკობილნი (იქვე, 69₁₈)

შეუქმნეს მას გვრგვნი ოქროდსაჲ შემკული თუალითა პატიოსნითა (კიმ. 202₉, სხვა ვარიანტი)

ალივსო სიხარულითა (ათონ. 333₈)

ალივსო იგი სულიერითა სურვილითა (იქვე, 72₂₄)

ალივსე შენ მადლითა მის თანა (იქვე, 205₂₈)...

ცხადია, რომ -გან თანდებული მხოლოდ მრავლობით რიცხვში დაერთვის. მას შემდეგ, რაც ჩვენ ვნახეთ, რომ -თა სუფიქსიანი მრავლობითი მოქმედებით ბრუნვასთან გვხვდებოდა, შეიძლება დაისვას კითხვა: -თა-ს ხმარება რომ შესუსტდა ამ ბრუნვასთან, იმიტომ ხომ არ დაერთო -გან თანდებული მნიშვნელობის გასაძლიერებლად?

აკად. ნ. მარი თავის გრამატიკაში წერს, რომ -თა სუფიქსიანი მრავლობითი ყველა ირიბ ბრუნვაში გვხვდება და ბრუნვის ტაბულებშიც შეაქვს მოქმედებით-ვითარებით ბრუნვებთან -თა¹.

უფრო ადრე ქართველი გრამატიკოსები აღნიშნავდნენ, რომ -თა სუფიქსიანი მრავლობითი ამ ორ ბრუნვას არა აქვსო.

აკად. ნ. მარს არ მოჰყავს თავისი დებულების დამამტკიცებელი საბუთები. ასე რომ, არ ჩანს, რას ემყარება ის.

ჩვენ ვნახეთ, რომ მოქმედებით-ვითარებით ბრუნვებთან მართლაც იხმარებოდა -თა, მაგრამ ეს ხმარება იმდენად შეზღუდულია (თითო-ორჯოლა მაგალითი თუა), რომ ამის მიხედვით მისი შეტანა ძველი ქართული სალიტერატურო ენის ბრუნვათა ტაბულებში არ იქნებოდა მართებული. ძველი სა-

¹ როგორც ჩანს, ნ. მარი ამავე აზრისა იყო გაცილებით უფრო ადრეც. 1908 წ. «Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка»-ში მას -თა სუფიქსიანი მრავლობითი ნახმარ აქვს მოქმედებით და ვითარებით ბრუნვებთანაც.

ლიტერატურო ძეგლებიდან ამოკრებილი მაგალითები მხოლოდ იმის დასკვნის საშუალებას იძლევა, რომ ქართული ენის განვითარების იმ საფეხურისათვის, რომელიც ჩვენამდე მოღწეულ ძეგლებშია წარმოდგენილი, -თა მოქმედებით და ვითარებით ბრუნვებთან ჯერ კიდევ იხმარებოდა.

აკად. ნ. მარის გრამატიკიდან ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, თითქოს -თა მოქმედებით-ვითარებით ბრუნვებსაც ისევე თავისუფლად აწარმოებს, როგორც მოთხრობითს, მიცემითსა და ნათესაობითს. ამიტომ იბადება კითხვა: აკად. ნ. მარის დებულება, -თა ყველა ირიბ ბრუნვასთან გვხვდებაო, იმ აზრის განზოგადებას ხომ არ წარმოადგენს, რომ -თ(ა) მრავლობითობის აღმნიშვნელი სუფიქსია და ამიტომ ყველა ბრუნვასთან უნდა ყოფილიყო? თუ ასეა, გამოდის რომ გაკეთებულია დასკვნა, რომელიც სრულიად სამართლიანია და კონკრეტული მაგალითებითაც დასტურდება. მაგრამ აკად. ნ. მარის ბრუნვების ტაბულები ძველი სალიტერატურო ქართულის (იგულისხმება ჩვენამდე ძეგლებით მოღწეული) მდგომარეობას არ გვიჩვენებს. ის შეიძლება შეესატყვისებოდეს უფრო ადრინდელ ვითარებას, როდესაც, საფიქრებელია, -თა მოქმედებით-ვითარებით ბრუნვებთანაც ისევე იყო გავრცელებული, როგორც შემდეგ მოთხრობით-მიცემით-ნათესაობითთან გვხვდება მხოლოდ.

Т. С. ШАРАДЗЕНИДЗЕ

К ВОПРОСУ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ФЛЕКСИИ -თა (-ta) В ТВОРИТЕЛЬНОМ И НАПРАВИТЕЛЬНОМ ПАДЕЖАХ МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА В ДРЕВНЕГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Согласно установившемуся в специальной литературе мнению, флексия -თა (-ta) в древнегрузинском литературном языке является показателем трех падежей множественного числа: повествовательного, дательного и родительного. Путем изучения языка древнегрузинских текстов устанавливается, что этот суффикс -თა -ta sporadически используется также в творительном и направительном падежах, причем в последнем случае обычно на форму с суффиксом -თა (-ta) нарастает послелог -მდე (-mde = „до“), сочетающийся в грузинском языке лишь с направительным падежом.

Твор. пад:

ყ^რლნი კერპნი... არიან ქმნულნი გელთა კაცთანი q^rlni kerpi... arian kmnulni qelta kactani = все идолы сделаны руками человеческими.

Направит. пад.

...ნაძუთაგან ლიბანისათა ვ^რე მცენარეთამდე... nazwtagan libani-sata v^re mcenaretamde... = от кедров ливанских (вплоть) до растений.

В более поздние времена к флексии -თა (-ta) прибавляются показатели творительного и направительного падежей, и получаем окончания: -თა-მთ (-ta-jt), -თა-დ (-ta-d).

3. თოფურია

გეოგრაფიულ სახელთა -თა სუფიქსისათვის ქართულში¹

საქართველოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი სხვადასხვაგვარად არიან ნაწარმოებნი², მეტი წილი მათგან წარმოშობილია ან კომპოზიტურად, ან პრეფიქს-სუფიქსებით. ამ უკანასკნელთაგან ჩვენ გვინტერესებს -თა სუფიქსი, რომელთანაც ფონეტიკურად ახლოს დგას იმავე ფუნქციით აღტურვილი -ეთ ბოლოსართი. უკანასკნელის განმარტება მოცემული აქვს აკად. ნ. მარს, რომელსაც იგი მრავლობითობის მაჩვენებლად და ადგილის სახელწოდებათა დაბოლოებად მიაჩნია³. -თა განმარტებულია იმავე ნ. მარსის მიერ როგორც ადგილის საწარმოებელი აფხაზური (-ta → -ta →) -თა სუფიქსი⁴. ასეთი ახსნა გაზიარებული და მიღებულია ზოგიერთი მკვლევრისაგან და მისი შემწეობით ერთ-ერთი გეოგრაფიული სახელის ეტიმოლოგიაც არის მოცემული⁵.

¹ დაბეჭდილია პერიოდულ გამოცემაში: „ჩვენი მეცნიერება“, 1924, № 11—12, გვ. 7—10.

² გეოგრაფიული ნომენკლატურის ახსნა-განმარტებას ზოგჯერ უაღრესი მნიშვნელობა აქვს საერთოდ ფილოლოგიისათვის და ამიტომაც გასაგებია მისდამი აღძრული ინტერესი. მის შესახებ უცნო ენებზე სპეციალური ლიტერატურის საკმაო რაოდენობა არსებობს. ამ მხრივ არც ქართულია ჩამორჩენილი და მიძღვნილ ცალკე წერილთა გარდა, როგორცაა, მაგ.: 1. Е. Г. Вейденбаум, Мат. для ист.-географ. слов. Кавказа, вып. I: СМК, вып. XX; 2. М. Г. Джанашивили, Этимол. карт. этнограф. и геогр. имен: СМК, XXVII, отд. IV, გვ. 123—8; 3. К. Θ. Ган, Опыт объясн. Кавк. геогр. наз.: СМК, XL, отд. III და სხვ., მათ ინტერპრეტაციას ხშირად ვხვდებით პერიოდულ გამოცემათა თუ მონოგრაფია-წერილებში. არც ხალხური ეტიმოლოგიაა ნაკლებ საყურადღებო. მაგრამ უნდა ვთქვათ, რომ ეს ნაწილი რამდენადაც საინტერესოა, იმდენად საზიფათოც არის, რადგანაც ზოგიერთ გეოგრაფიულ სახელში რომელიმე ისტორიული საიდუმლობის ფაქტი ან რომელიმე ისტორიული ტომი თუ მისი ენობრივი გამოხატულებაა ჩაქსოვილი, ამიტომ მისი დადგენა ყოველთვის არ შეიძლება. რომ შესაძლებელიც შეიქნეს, იგი პრობლემატურობას ხშირად ვერ ასცდება... კერძოდ, ზემოჩამოთვლილი შრომებით სარგებლობა წინასწარ განწყობილი სკეპტიციზმით უნდა მოხდეს.

³ История термина „абхаа“, СПб. 1912 (ცალკე ამონაბეჭდი), გვ. 703; К ист. передвижения яфет. народов с юга на север Кавказа, გვ. 1399.

⁴ Изъ лингвист. поездки в Абхазию, СПб. 1913, გვ. 323—4; К истории передвижения, გვ. 1400, მწმ. 2; Из поездок в Сванию: ХВ, II, вып. I, გვ. 33; ლეონ მედიკ-სეტ-ბეგი, მცხეთა-ქალაქის დაარსების საკითხის გარშემო: მომავალი, № 2, 1921, გვ. 20.

⁵ მხედველობაში მაქვს ს. კაკაბაძის შენიშვნა მოგუთა-ს შესახებ: საისტორიო მოამბე, წ. I, ტფილისი 1924, გვ. 255; აგრეთვე ლ. მედიკსეტ-ბეგი, Op. cit.

-თა ნამდვილად აფხაზურიდან წარმომდინარე სუფიქსია?

როგორც ზემოთ ვთქვით, გეოგრაფიულ სახელთა მთელი რიგი ნაწარმოებია კომპოზიტურად, სადაც პირველი ნაწილი, როგორც მსაზღვრელი (და, მაშასადამე, მართული) ნათესაობით ბრუნვაშია მოქცეული¹, ხოლო მომდევნო სიტყვა — სასაზღვრი და იმავე დროს მმართველი — სახელობითში, როგორც მაგ.: ნახშირისკორი; მაშისდაბა, ვერისდაბა; წვაროსთავი, რუსთავი; ვარდისუბანი, ირდისუბანი, წარბასუბანი; გელას-სოფელი, მდივანბეგის-სოფელი; ქედიკელესია; არაგვისპირი; ლაშისუახა; დბანისციხე, არშისციხე, გორისციხე, ჩადისციხე; აწერისხევი, ბალიჭისხევი, ბამბაკისხევი; აჭარისწყალი, გუბისწყალი, ლაკვისწყალი; ეშვისწყარო, ბროლისწყარო და სხვ. და სხვ.

დროთა ვითარებაში კომპოზიტის შემადგენელი მეორე სიტყვა დაიკარგა და ნათესაობითი ბრუნვით გამოხატულმა ადიექტივმა ნომინატივის -ი დაბოლოება მიიღო, რის შედეგიც არიან: არასისი, არდისი, ბროლისი, დმანისი, ერტისი, ვეშისი, კუშისი, მენქალისი, მეავისი, ლოშისი, ოძისი, საკარისი, ტბისი, ფრისი, ფიცხისი, ქიწინისი, ქრისტესი, ქვათეთრისი, ძალისი, წრისი და სხვა აუარებელი².

მაგრამ ამგვარი წარმოება მართლაც მხოლოდობით რიცხვს როდი ახასიათებდა, მას ჩვენ მრავლობითშიც ვხვდებით უშუალოდ, როგორც მაგ.: ამირთ-კარი (← ამირიძე, სტ. 459)³, ბეგოთ-კარი (← ბეგოიძე, ib. 434—5), ვეშაგურთ-კარი (← ვეშაგური, ib. 475); ილურთ-კარი (← ილურიძე, დავთ. გვ. 59), ღორეულთ-კარი (← ღორეული, ib. 28), ან -ი-ან სუფიქსით: ბუჯიანთ-კარი (← ბუჯიძე, დავთ. 27), ქენქანთ-კარი (← ქენქაძე, ib. 66), მეგანანთ-კარი (← მეგანასშვილი, ib. 71); ბეკიანთ-კარი (← ბეკიაური, სტ. 448); ვეკლანთ-კარი (← ვეკლაიძე, ib. 449), ტიკანთ-კარი (← ტიკაიძე, ib. 456)⁴ და ამგვარად: ჩო-

¹ სხვა შემთხვევები ამჟამად ჩვენ არ გვაინტერესებს.

² შტრ. პროფ. აკ. შანიძე, ნაშთები ოკ-ის ხმარებისა ხმოვნების წინ ქართულ ზმნებში: უნივერსიტეტი, II, გვ. 274.

³ მასალები ამოღებულია: სტ. = სტატიკური ცნობები საქართველოს შესახებ XVIII საუკ., გამოც. გ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, თბ. 1907; დავთ. = ხალხის აღწერის დავთრები, წ. I, ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, პეტერბ. 1911—1912 (არაა გამო-სული); ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის რედაქცია, თფ. 1904; ნ. მარტი, Тексты и раз., VII დღიურიითურთ და სხვ.

⁴ სიტყვამ მოიტანა და ცოტა რამ -ი-ან სუფიქსზე. ეს სუფიქსი კუთვნილების გამომხატველი ადიექტივის საწარმოებელია: ჯოხ-ი-ან-ი (← ჯოხი), ცხენ-ი-ან-ი (← ცხენი)... აქედან სახელები, გვარები: თამარიანი, დავითიანი, გურამიანი, ყარაშანიანი... ბერეჟიანი, მეიფარიანი, ჯიშკარიანი და სხვ. პირველი მისი სახე -ი-ან, resp. -ი-ან ემატება თანხმონიან ფუძეებს (დავით-ი-ან-ი), ხოლო -ან — ხმოვნიანებს; მაგ.: თომ-ი-ან-ი — თომანი, ბეკი-ი-ან-ი — ბეკიანი (← ბეკიაური), უნდი-ი-ან-ი — უნდიანი (← უნდილაძე) და სხვ. აქედან: თომანთ კობა, თარაანთ ქვრივი... მაგრამ ეს წესი მთლიანად ვერ არის დაცული: სალიტერატურო ენა ხმოვნიან ფუძეებსაც ანალოგიით -ი-ან სუფიქსს უერთებს და ჩვენ ვღებულობთ: ურო-ი-ან-ი (პრო: უროანი) და სხვ., ხოლო ხალხური (მხედველობაში მაქვს აღმოსავლური კილოები) -ან სუფიქსს აბატონებს თანხმონიან ფუძეებთანაც (მხოლოდ საკუთარ სახელებსა და გვარებში!), როგორც მაგ.: ჯუხარანთ კარი (← ჯუხარანი: ჯუხარიძე, სტ. 475), თარაანთ ქვრივი, ქურციკაანი და სხვ.

ხელთკარი, ზაქათკარი, ზამთრულთკარი, კობათკარი; ციხიანთკარი, შარუმანთკარი; ლაკათხევი; ბურთუბანი, გორთუბანი, სარკეთუბანი; ხავანეთეკლესია; მუსათგვერდი და სხვ.

ანალოგიურადვე ასეთ ფორმებს დროთა ვითარებაში უნდა დაჰკარგოდათ მეორე შემადგენელი ნაწილი და ჰქონოდათ ემფატიკური -ა, რის შედეგსაც უნდა წარმოადგენდნენ ასეთი სახელები: ანგელოსთა (მდინ.), ბალთა, ბერთა, ბზათა, ბოსელთა, ბუჩუკურთა (← ბუჩუკური — გვარია), ვანთა, ველთა, გომთა, ილურთა (← ილურიძე), ლეკთა, მაჩათა, მოწამეთა, ჭურთა, ყორახთა, ჯავახთა და სხვ.¹ შინაარსი ამათი ნათელია; რომ ნათესაობითი ბრუნვის ფორმამ მოცემული, ამაში ექვი არ შეიტანება. აგრეთვე -თა-ს რომ საერთო აქვს, გარდა ფონეტიკურისა, მორფოლოგიური ფუნქციის მხრივაც -ეთ სუფიქსთან, ეს ცხადად ჩანს ნაწარმოები ჯავახეთი და ჯავახთა სახელებიდან. მაგრამ მიუღებლად მიმაჩნია -თ სუფიქსისათვის -ა-ს მიმატება, რადგანაც -თ-ა სუფიქსი კომპოზიტში იმთავითვე მთლიანად უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი, როგორც ეს შემდეგი მაგალითებიდან ჩანს: თხილთა-წყარო, სპათა-გორი, ქვათა-ხევი, ქვაბთა-თავი, ქაჯთა-ცხენე || ქაჯთა-ტუნი, ქაჯთა-ქალაქი, უოლთა-გვეი და სხვა, ან შესაძლებელია სასაზღვრი წინ იყო მოქცეული და მომდევნო მსაზღვრელი მაშინ სრულ დაბოლოებას იღებდა, როგორც ესა გვაქვს, მაგალითად, შემდეგს ამონაწერში: მთა ესე შაღალი არს თავი უოველთა ამათ ქედთა, რომელსა ჰრქვან თავი შეშათა, რამეთუ თავი არს უოველთა ამათ შაღნართაჲ, მაგრამ ამგვარი წყობა გეოგრაფიულ სახელთა იშვიათი მოვლენა ყოფილა, რაც ცხადად ჩანს მხოლოდობითი რიცხვის რამდენიმე მაგალითიდან: დედახეთისა, ჯავისა, კლდეისა. ამგვარად გამოდის, რომ -თა სუფიქსი ქართულ ნიადაგზე ყოფილა წარმოშობილი და წარმოადგენს მრავლობითი რიცხვის ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოებას². მას დროთა ვითარებაში ადგილის სახელთა სუფიქსობის ფუნქცია დაუკავშირდა. როგორც საწარმოებელი სუფიქსი იგი ღლეც მკვდარია³.

ამიტომ ქართულ ნიადაგზე უნდა აიხსნას საქართველოს გეოგრაფიული სახელები, რომელთაც -თა მოვლევებით დაბოლოებად: აკაურთა, ბაღანთა, ბი-

ეს უნდა აიხსნას ხალხური ენის ტენდენციით, რომელსაც უყვარს საკუთარი სახელისათვის კნინობითობის -ა-ს დართვა: შაქრუა (← შაქრო), ვანუა (← ვანო), ვანა, თედუა და სხვ.

(+გ)-ან-ი || (+ი)-ან-ი ნ. მარს მრავლობითობის აღმნიშვნელ სუფიქსად მიაჩნია (Ист. терм. „аѣхѣ“, 702). მაგრამ ამაზე ცალკე.

¹ ცხადია, „მოგუთა“-ც ამათ რიცხვში შედის.

² სერაპიონ ზარხმელის ცხოვრება, გამოც. მ. ჯანაშვილის მიერ: ქართული მწერლობა, წ. II, ტფ. 1909, გვ. 18.

³ რასაკვირველია, მიუღებელია -თა — მთა, როგორც ეს კ. ჰანსა (Op. cit. 22, 41, 87) და მ. ჯანაშვილს (ვახუშტის გეოგ., 251, შენიშვნა) ჰგონიათ, რადგანაც მთა ითხოვს წინ მდგომ სიტყვას ნათესაობით ბრუნვაში და თვითონ მან არ ჰკარგავს: თხოთის მთა, ლოქის მთა, ლუკუნის მთა...

⁴ სრულიად გასაგები მიზეზისა გამო: ახალი ქართ. მრავლ. რ. -თა სუფიქსს იშვიათად ხმარობს.

ლენტა, ვარანთა, გომართა, გურიანთა, გუფთა, დოიანთა, იკორთა, დვალთა, კველ-
თა, კაპანთა, საჟურთა, ქურთა, ხორანთა და სხვა.

რა თქმა უნდა, „მცხეთა“-ც ამავე კატეგორიას განეკუთვნება. მართალია, მისი ეტიმოლოგია მრავალჯერ იყო მოცემული, მაგრამ მაინც გაუგებარი რჩებოდა. თუ „მცხე“ (სა-მცხე) მართლა მესხს აღნიშნავს, მაშინ ჩვენთვის ნათელი იქნება, თუ რას უნდა ნიშნავდეს მცხეთა. ეგევე ითქმის ბიჭვინთაზე¹.

ზემოთ თქმულის შემდეგ შესაძლებელი უნდა იყოს -თა სუფიქსის აფხაზურობის უარყოფა.

-თაზე დაბოლოებული სიტყვებიც სახელობითში იწესიმატებდნენ, როგორც მაგ.: ბარეთელთაჲ, ხანძთაჲ² (-ი ხმოვნის შემდეგ -ჲ-დ გადადიოდა), მაგრამ ე. წ. საშუალება და ახალმა ქართულმა ხმოვნიან ფუძეებთან -ჲ განდევნეს და სახელობითსა და ნათესაობითს შორის ფორმალური განსხვავება წაიშალა.

¹ Н. Марр, Из лингв. поездки в Абхазию, 324. ასახსნელია აგრეთვე სამეგრელოში არსებული სახელები: ჟინოთა, ხეთა.

² Тексты и раз., VII, გრიგოლ ხანძთელის ცხორება, გვ. ლ გ.

К. Д. ДОНДУА

О ДВУХ СУФФИКСАХ МНОЖЕСТВЕННОСТИ В ГРУЗИНСКОМ¹

I

Грузинский язык обладает в именах двумя суффиксами мн. числа: 1. -ებ -eb (=Pl^{eb}) и 2. -ბ -n (=Plⁿ). Первый из них занимает господствующее положение в современном грузинском и его говорах и лишь спорадически встречается в древнелитературном грузинском; второй господствует в древнелитературном, сравнительно скромное место занимает в восточных говорах² и почти совершенно отсутствует в западных. Plⁿ объединяет древний и современный грузинский в части указательных местоимений: იგი-ბ-ი igi-n-i, диал. იგე-ბ-ი ike-n-i 'те' || 'они', ისი-ბ-ი isi-n-i, диал. ისე-ბ-ი ise-n-i id., ესე-ბ-ი ese-n-i 'эти' (около первого лица), диал. აგე-ბ-ი age-n-i || აგი-ბ-ი agi-n-i id., ეგე-ბ-ი ege-n-i 'эти' (около второго лица, resp. около говорящих между собой), диал. მაგე-ბ-ი mage-n-i || მაგი-ბ-ი magi-n-i 'эти' (около второго лица). В ряде говоров (восточных) встречаются указательные местоимения и в Pl^{eb}: ესე-ებ-ი ese-eb-i, ისე-ებ-ი ise-eb-i, ეგე-ებ-ი ege-eb-i. Обычной является эта форма в речи грузин-ферейданцев³.

Так, в общих чертах, распределены сферы влияния между Pl^{eb} и Plⁿ в древнелитературном, с одной стороны, и в современном («новом») грузинском языке с его говорами — с другой.

Основные особенности (морфологического и синтаксического порядка) Pl^{eb} и Plⁿ давно известны в научной литературе: 1) мн. число с суффиксом -eb это — всего лишь плюрализованное ед. число (род. ед. ч. მამ-ის(ა) mam-is(a): род. мн. ч. მამ-ებ-ის(ა) mam-eb-is(a) и т. д.); 2) определение не согласуется в числе с определяемым, когда последнее стоит во мн. числе с суффиксом -eb: დიდ-ი ქალაქ-ი did-i qalaq-i 'большой город', დიდ-ი ქალაქ-ებ-ი did-i qalaq-eb-i 'большие города'; такое согласование обязательно при определяемом в Plⁿ: ადგილ-ი კეთილ-ი

¹ დაბეჭდილია სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ენისა და აზროვნების ინსტიტუტის ორგანოში: „Язык и мышление“, 1932, т. I, გვ. 43—66.

² О хевсурском см. ниже.

³ ა. ჩიქობავა, ფერეიდანულს მთავარი თავისებურებანი: ტფ. უნივ. მოამბე, VII, 213.

adgil-i keḃil-i 'хорошее место', но ადგილ-ნ-ი კეთილ-ნ-ი adgil-n-i keḃil-n-i 'хорошие места' (ГХ, 1032) (ср. соврем. груз. კარგი-ი ადგილი: კარგი-ი ადგილები id.); 3) Pl^ა налицо лишь в именительном и звательном: კაცი კამ-ი 'человек', им. мн. ч. კაც-ნ-ი კამ-ი, зв. мн. ч. კაც-ნ-ო კამ-ო, в косвенных падежах, именно, в род., дат. и активном его место занимает суффикс -თ(ა): კაც-თ(ა) კამ-მ(ა); 4) в определенных случаях при логическом объекте во мн. числе с суффиксом -ი обязательно согласование в числе с ним сказуемого; так, аор.: და-ღეწა ქალაქი da-let-a qalaq-i 'сокрушил (он) город', мн. число და-ღეწა ქალაქ-ნი da-let-n-a qa-laq-n-i 'сокрушил (он) города' (ср. н.-груз. დაღეწა ქალაქი || ქალაქები), наст. объект. строя: მიუთარ-ს ოგო mikuar-s igi 'люблю то (|| его)', но მიუთარ-ებ ოგო-ნი mikuar-an igi-n-i 'люблю их' и проч.

Кидающееся в глаза количественно подчиненное положение суффикса -ებ в древнелитературном грузинском давно обращает на себя внимание ученых. В свое время был поставлен вопрос о том, не является ли этот суффикс вкладом из другого языка, и если да, то когда и при каких условиях он мог проникнуть в древнегрузинский? По вопросу неоднократно высказывался акад. Н. Я. Марр. В параграфе, посвященном морфологическим особенностям грузинского текста Толкования Песни песней Ипполита, он замечает: «Диалектическое мн. ч. на კბ. в новогрузинском господствующее почти единолично, появляется и в нашем памятнике, так: ლაბბრები..., ღელეზბა..., კუდებზა..., მოწამებზი... Безусловно древние сами по себе, в литературном грузинском языке до X века едва ли эти формы были гражданственны, а в нашем памятнике они имеют вид случайно попавших в него гостей»¹. Pl^ა Н. Я. Марр называет «народным», «вульгарным»: «Мн. число в древнелитературном склонении образуется двоякое — народное (вульгарное) и книжное, оно же в литературе — архаичное. Народный показатель множественности ზ [b]»². Основное положение Н. Я. Марра о месте Pl^ა в древнелитературном грузинском уже давно принято в научной литературе: считается бесспорным, что форма множ. числа на -ებ — это вклад представителей живого разговорного грузинского языка. Из высказывавшихся в последнее время по вопросу можно указать на Deeters'а, который форму Pl^ა также считает «первоначально чуждой древнегрузинскому языку»³; на-

¹ Ипполит, Толкование Песни песней, стр. XLIII (Тексты и Разыскания по арм.-груз. филологии, III, СПб. (1901).

² Н. Я. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка (МЯЯ, XII), Л., 1925, стр. 36 — Его же, Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка и проч., СПб., 1908, табл. V. — Его же, О фрагменте грузинской версии «Детства Христа», Христ. Восток, VI, вып. 3, стр. 343. — Его же, Яфетическая теория, Баку, 1928, стр. 152 и др.

³ G. Deeters, Armenisch und Südkaukasisch: Caucasica, 4, S. 48.

личие Pl^{об} в древнегрузинских рукописях, представляющих собою «сплошь копии», автор предположительно объясняет тем, что «многие из этих новых форм множественности проникли в текст только через переписчиков»¹.

При решении вопроса естественно было бы обратиться к остальным представителям так называемой «картвельской группы» языков, именно: к мегрельскому, чанскому и сванскому. Однако, в отношении показателя множеств. числа в именах языка эти проявляют то своеобразие, сравнительно с грузинским, что в каждом из них имеется лишь по одной, эквивалентной груз. Pl^н или Pl^{об}, форме множественности. Так, в мегрельском (и чанском) -ფე -ef, вариант груз. Pl^{об} (м. კობი kōbi-i 'человек', мн. კობი-ფე kōbi-ef-i), в сванском — основная форма — -არ -ār, resp. -არ -ar (ჰკინტი ḥkint 'мальчик', мн. ჰკინტი-არ ḥkint-ār)². Обращает на себя внимание и то обстоятельство, что, в отличие от грузинского, суффиксы множественности в этих языках являются общими и для указательных, resp. личных местоимений; м. მუ mu 'он', 'сам', мн. ч. მუ+ნ-ფე mu+n-ef-i, თემა თემა 'этот', мн. ч. თემა-ფე თემა-ef-i и проч.³; сванск. ედი/ა eḍi/a 'он', 'тот', мн. ч. ედი-არ eḍi-ār, ალე ale 'этот', мн. ч. ალე-არ aly-ār и проч. (ср. с этим указанные выше груз. диалектические формы: ese-eb-i, ege-eb-i). Итак, данные этих языков, пока во всяком случае, не могут быть нами использованы для решения интересующего нас вопроса. Между тем, очевидно, что, говоря о Pl^{об} в древнегрузинском, мы не можем довольствоваться и одной ссылкой на поздних переписчиков. В самом деле, как тогда объяснить, что в современном грузинском и его говорах налицо обе формы множественности, что, например, в хевсурском Pl^н почти на равных правах с Pl^{об}, что и в литературном языке и во всех говорах как западных, так и восточных, форма Pl^н в указательных местоимениях является исключительной и уж, во всяком случае, господствующей? Речь, стало быть, может идти не о механическом проникновении Pl^{об} в язык с Pl^н или обратно: Pl^н в язык с Pl^{об}, а о сосуществовании обеих этих форм или о путях их схождения в определенной социальной среде на определенном этапе исто-

¹ «Da die erhaltenen altgeorgischen Manuscripte sämtlich Kopien sind, wenn auch alte, so ist anzunehmen, dass viele der neuen Pluralformen erst durch die Abschreiber in den Text hineingekommen sind» (ц. с., стр. 49).

² Не касаюсь вариантов, вроде -არ -ār (დინა dīna 'девочка', мн. დინა-არ dīna-ār) и др., равно, особого образования множественного числа, например в терминах родства: მუ-ხუბ-ე mu-ḥwb-e (основа ხუბ ḥwb) 'брат для брата', мн. ლა-ხუბ-ა la-ḥwb-a и проч.

³ И. Кипшидзе, Грамматика мингр. (иверск.) яз., СПб., 1914, стр. 41, 44; о некоторых особенностях в чанском см. Н. Марр, Грамматика чанского (лазского) яз., СПб., 1910, § 48.

рического развития. Вопрос сложный, и его решение требует предварительного выяснения ряда специальных вопросов не только лингвистического и филологического, но и культурно-исторического порядка. Мы здесь ограничимся установкой и выяснением одного любопытного факта из древнелитературного грузинского языка, в надежде, что он может пролить некоторый свет на поставленный вопрос, а современным и приблизить нас к более полному и правильному его решению.

II

В древнегрузинском языке обращает на себя внимание та особенность Pl^{ab}, что там, где данная форма вообще налицо, она почти всегда используется для строго-определенного круга понятий: слова с Pl^{ab} выражают по преимуществу класс вещей, класс социально-пассивных существ и отвлеченные понятия. Исключения в этом отношении не составляют древнейшие из датированных памятников. Ясно отсюда, в какой мере неосновательно приписывать появление данной формы множественного числа одной лишь чистой случайности, именно тому обстоятельству, что переписчики древнейших рукописей, будучи представителями языка с Pl^{ab}, вносили в древнелитературный язык привычную для них форму мн. числа. Приведем наиболее характерные случаи употребления этой формы множественности в различных именах из различных памятников:

А. 1. 'город': им. п. ქალაქ-ებ-ი qalaq-eb-i Б 19₂₃ О (=по Ошкской ркп.); род. п. ქალაქ-ებ-ისა qalaq-eb-isa, *ibid.*; дат. п. ქალაქ-ებ-სა qalaq-eb-sa В, Мр 6₆₆ (В=Четвероеванг., изд. В. Н. Бенешевича, СПб., 1909), В, Мр 5₁₄, В, Мр 1₃₈, А, Лк 13₂₂ (А=Адишское евангелие, фототип. изд., МАК, XIV), Плен. 3 28 (Плен.=Пленение Иерусалима персами в 614 г., изд. Н. Марра, СПб., 1909, Тексты и Разыск. по арм.-груз. фил., IX).

2. 'село': дат. п. დაბნ-ებ-სა В, Мр 1₃₈ (წარვიდეთ მახლობელსა დაბნებსა და ქალაქებსა; ср. А: მოვედით და მივიდეთ გარემო მახლობელთა მათცა დაბა ქალაქთა Ἀγόμεν ἀλλαχοῦ εἰς τὰς ἐχομένας χωμοπόλεις), В, Мр 8₂₇, 6₃₆, 6₅₆, 5₁₄, А, Лк 13₂₂, Плен. 3 19—21, В, Мф 9₃₅, Syn. 657, 693 (Syn.=Le Synaxaire géorgien, publié et traduit par N. Marr, Paris, 1926, Patrologia Orientalis, t. XIX, fasc. 5). Особого внимания заслуживает то обстоятельство, что данное слово во мн. ч., повидимому, всегда имеет форму Pl^{ab}; господствует эта форма и в ряде других слов, как, наприм., ნიშნები და სასწაულები nišebi da sastaulebi 'знамения и чудеса' и др. Эти именно слова, независимо от их семантики, и имеет в виду Н. Я. Марр, когда пишет, что в «древнелитературном вообще употребление форм народного мн. числа ограничено и связано с определенным кругом слов» (Грамматика древнелит. груз. языка, стр. 44, Л., 1925).

3. 'страна', 'окрестность', 'село': им. п. სოფლები *sofl-eb-i* B, Mr 1₅, Keim. 125₂₈₋₂₉ (Keim. = Keimena, t. I, ed. profess. Cornelius Keke-lidze, Tiflis, 1918); род. п. სოფლები-ისა *sofl-eb-isa*: მკედრნი მის სოფლებიანი *mkwdrni mis sofl-eb-isa* (სვიმონ ჯანაშია, ცხორებაჲ საბა ისტორიაჲ [=Saba]: არილი, ტფ. 1925, გვ. 2); дат. п. სოფლებ-სა *sofl-eb-sa* B 36₄₀, B, Mr 6₅₅, 1₂₉; тв. п. სოფლებ-ით *sofl-eb-iθ* ГХ 22₃₉ (ГХ = Жит. св. Григ. Хандэ-тийского, изд. Н. Марра, СПб., 1911, Тексты и Разыск. по арм.-груз. фил., VII).

4. 'могила', 'склеп могильный': им. п. საფლავები *saflav-eb-i* B, Mr 5₃, также в палимпсестном, так наз. «наемном» (с лишним *h*, «პემეტი») тексте: რ'ლსა საყოფლად პაქოვნდავე საფლავები (Bull. de l'Univ. de Tiflis, III: ა. შანიძე, პემეტი ტექსტები etc., 375); род. п. საფლავ-ები-ისა *saflav-eb-isa* B, Mr 5₃, палимпсестный текст, там же.

5. 'дом': род. п. სახლები-ისა *saql-eb-isa* (Тексты и Разыск. по арм.-груз. фил., V, «Муч. девяти отроков Колайцев», 58); дат. п. სახლებ-სა *saql-eb-sa* B, Mr 12₄₀, B, Mr 23₁₃.

6. 'книга': им. п. წიგნები *fign-eb-i* A, Ин 21₂₅, Syn. 693₃, Keim. 158₇, Keim. 161₁₃.

7. 'камень': им. п. ქვები *qv-eb-i* B, Mr 13₁, тв. п. ქვები-ითა *qv-eb-iθa* Keim. 106₈.

8. 'трапеза': им. п. ტაბლები *tabl-eb-i* B, Mr 21₁₂, A, Ин 2₁₅.

9. 'жезл': им. п. კუერტები *kuerθ-eb-i* Keim. 105₂₅, B 30₃₈ O; тв. п. კუერტები-ითა *kuerθ-eb-iθa* Keim. 106₈.

10. 'колесница': им. п. ეტლები *etl-eb-i* Плен. 10₄₋₅, Syn. 704₁₈, O, Исх. 14₂₃, 15₄; род. п. ეტლები-ისა *etl-eb-isa* O, Исх. 14₂₃; дат. п. ეტლებ-სა *etl-eb-sa* (ibid., 14₂₆).

11. 'келья': им. п. სენაკები *senak-eb-i* ГХ 7₄₈, род. п. სენაკები-ისა *senak-eb-isa* (ib., 7₃₆); дат. п. სენაკებ-სა *senak-eb-sa* Keim. 40₂₄, 29₁₃, 3₁₅, 30₁, ГХ 70₅₄.

12. 'пруд': им. п. ტბორები *tbor-eb-i* Keim. 115₂₁; дат. п. ტბორ-ებ-სა *tbor-eb-sa* ХВ VI, Фрагмент груз. версии «Детства Хр.», стр. 317 (=Keim. 115₈ «ტბორებსა»). «Для стиля характерно особенно часто всплывающее народное образование мн. числа на -eb...» (Н. Марр, ХВ VI, стр. 343, «О фрагменте груз. версии» и пр.).

13. 'светильник': им. п. ლამპრები *lampr-eb-i* ГХ 75₂₆, Иппол. მგ 55 (Иппол. = Ипполит, Толкование Песни песней, изд. Н. Марра, Тексты и Разыск., III).

14. 'хвост': дат. п. კუდებ-სა *kud-eb-sa* ГХ 75₂₆, Иппол. მგ 55—56, მდ 39.

15. 'головня': дат. п. მუგუზებ-სა *muguz-eb-sa* Иппол. მდ 39—40.

16. 'лодка': им. п. ნავები *nay-eb-i* B, Mr 4₃₆.

17. 'чаша': род. п. სასუმლ-ებ-ისა sasuml-eb-isa (с отнош.: სასუმ-ლებ-ისა) В, Мр 7₄.

18. 'котел': род. п. ქუაბ-ებ-ისა quab-eb-isa (с отнош.: ქუაბებისა) ib.

19. 'кувшин': род. п. სტამნ-ებ-ისა stamn-eb-isa (с отнош.: სტამნებისა) ib.

20. 'одр', 'ложе': род. п. ცხედრ-ებ-ისა ოცედრ-ებ-ისა (с отнош.: ცხედრებისა), ib.; тв. п. ცხედრ-ებ-ითა ოცედრ-ებ-ითა В, Мр 6₅₅.

21. 'идол': род. п. კერპ-ებ-ისა kerp-eb-isa Keim. 51₂₉, 105₂₅.

22. 'башня': им. п. გოდლ-ებ-ი godl-eb-i Плен. ог 24.

23. 'таран': им. п. ფილაკავნ-ებ-ი ოილაკავნ-ებ-ი (ib).

24. 'столб': им. п. სუეტ-ებ-ი suet-eb-i Keim 145₁.

25. 'ветка': им. п. რტო-ებ-ი А, Ив 12₁₃, Ханметный многоглав, 10¹12 (Bull. de l'Univ. de Tiflis, VII, а. შანიძე, ხანმეტი მრავალთავი, გვ. 117, 134).

26. 'кожа', 'мех': им. п. ტყავ-ებ-ი (Bull. de l'Univ. de Tiflis, II, а. ჯავახიშვილი, ხანმეტი ტექსტების ნიმუშები, გვ. 391₁₋₂), О, Исх. 25₆.

27. 'жертва (заклания)': им. п. მსხუერპლ-ებ-ი msquerpl-eb-i, О, Исх. 18₁₂, 24₆, 32₆; в «ханметн.» текстах (Bull. de l'Univ. de Tiflis, II, 378^a₁) от слова сохранились только четыре последних буквы: «ლები» «lebi». В этом Оксфордском палимпсестном отрывке Иеремии [17₂₆₋₂₇] имеем следующее чтение (параллельно привожу М = Московск. изд.):
 ლები და საკოვ | მეველი და შესა | წირავი М მომღებელნი ყდ დასწუშლთა და
 და გოვ | ნდროვკი და მო | ხაქოვნდეს ქე | მსხუერპლთა და საკმეველთა და მანა-
 ბად სკახელსა [= სახლსა?] | ორლისისა ნასა და გუნდრუკსა და მომღებელნი
 საქებელდ სახლისა მართ ოდ.

В статье «О кавказской версии Библии в грузинских палимпсестных фрагментах»¹, Н. Я. Марр, касаясь данного места, замечает: «В вопросе о природе грузинского древнелитературного языка палимпсестный текст стоит часто на плоскости явно позднейших переработок типа Адишского евангелия... Достаточно сослаться на... наличие таких чисто грузинских неологизмов, противных самой системе первых переводов не формальной, а реальной, как შესაწირავი (17,26), оно же в О, вм. მსხუერპლი...». Имеем все основания предположить, что именно этим словом и начинается выше приведенный отрывок. В греч. подлиннике соответствующее место читается так: φέροντες ὄλοχαυτῶματα καὶ θυσιάαι καὶ θυμᾶματα καὶ μάννα καὶ λίβανον, φέροντες ἀνέσιν εἰς οἶκον κυρίου. Не касаясь иных, весьма интересных разночтений, остановимся на слове μάννα = М «მანნასა». Лексикограф С. Орбелиани приводит это слово (1 изд. მანნასა = 2 изд. მანნასა) со ссылкой на Иер. 41₅, Барух 1₁₀ и объясняет его словом შესაწირავი. О «μάννα» (Βαρουχ 1₁₀) Kautzsch замечает:

¹ Тексты и Разыскания по кавказской филологии, I, 1925, стр. 60.

«Die fast allgemein bezeugte vulgäre Lesart $\mu\acute{\alpha}\nu\nu\alpha$ ist schwerlich richtig. Es ist vielmehr (mit einigen Handschriften und nach Syr.-Pesch.) $\mu\alpha\nu\alpha$ zu lesen, d. i. die griechische Umschreibung des hebräischen *minchā* (Speisopfer), die sich in LXX wiederholt findet; vgl. 2 Kön. 8, f; 20, 12; 2 Chr. 7, 7¹. Итак, $\mu\acute{\alpha}\nu\nu\alpha$ = М «ман(а)на» = Оксф. შესაწირავი («Speiseopfer»). Ясно, что в палимпсестном отрывке в данном месте не могло стоять (и не стоит) слово მსხუერპლი *msxuerpli*. Оно, судя по всему, сохранено для передачи მსლა. Реальное значение груз. слова შესაწირავი *shesatirav-i* (букв. 'подлежащий принесению в жертву', 'объект дарения для умилоствления') не является, повидимому, адекватным значению მსხუერპლი *msxuerpli*, а при передаче нескольких понятий для различных видов жертвоприношений, грузинские переводчики, естественно, должны были воспользоваться соответствующими, наличными в грузинском (может быть, в живом разговорном грузинском) синонимами. Если так, то вопрос о неологизмах и модернизмах приходится ставить в иной плоскости; именно: «неологизм» не всегда может совпадать с «модернизмом», не всегда может указывать на позднейшую переработку; он может быть «вызван к жизни» (говоря с точки зрения традиционного письменного языка) такой необходимостью, как, например, необходимость строгой, но не обязательно формальной, точности в переводе (см. ниже о «ნიშები და სასწაულები»). — Начало Оксфордского палимпсестного отрывка мы можем, таким образом, представить в следующем виде: [მოხატვანდეს... და მსხუერპლები და საკვამეველი და შესაწირავი и т. д.

28. 'свеча': им. п. კერეონ-ებ-ი *kereon-eb-i* ГХ 77₁₄ (ср. ... კერეონთა სანთელთა, ib. 77₆); тв. п. კერეონ-ებ-ითა *kereon-eb-itha* Syn. 680₈, Keim. 172₆, სანთლ-ებ-ითა *santl-eb-itha* А, Ин 18₃.

29. 'монастырь': род. п. მონასტრ-ებ-ისა *monastr-eb-isa* ГХ 10₄₂₋₄₃.

30. 'род', 'племя': им. п. თესლ-ებ-ი *thesl-eb-i* В, Мр 15₁₆, ср. также ნათესავ-ებ-ი *nathesav-eb-i* В, Мф 27₂₇; род. п. თესლ-ებ-ისა *thesl-eb-isa* (с отнош.: თესლებისა) А, Лк 21₂₅; акт. п. თესლ-ებ-მან *thesl-eb-man* Syn. 695₁₇.

31. 'имя': нф. п. სახელ-ებ *saxel-eb* Фрагм. груз. версии «Детства Хр.», ХВ VI, 319₃₁ = Keim. 117₁₈; им. п. სახელ-ებ-ი *saxel-eb-i* Keim. 51₂₇₋₂₈, В, Мр 3₁₇, Syn. 715₈, Б 25₁₃ О, ib. 25₁₆.

32. 'знамение', 'чудо': нф. п. ნიშ-ებ *nish-eb* А, Мф 24₃₄, სასწაულ-ებ *sastaul-eb*, ib., им. п. ნიშ-ებ-ი *nish-eb-i* Syn. 682₈, სასწაულ-ებ-ი

¹ Kautzsch, Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments, I, стр. 216, пр. е. Пользуюсь случаем выразить глубокую благодарность проф. И. Г. Франк-Каменецкому, указавшему мне этот источник и, вообще, ориентировавшему меня в вопросе о $\mu\acute{\alpha}\nu\nu\alpha$ = *minchā*.

sastaul-eb-i Syn. 682₉, 721₁₂; дат. п. ნიშ-ებ-სა niš-eb-sa Syn. 683₁₆, 684₈, 699₁₃, В, Мр 13₂₂, В, Мф 24₂₄, სასწაულ-ებ-სა sastaul-eb-sa Syn. 683₁₇ и пр. (там же, где и «ნიშებსა»). Приведем относящееся сюда замечание Н. Я. Марра по поводу употребления этих терминов (Syn., Préface, [17] — 641): «Pour nous, il suffit de rencontrer dans le texte la phrase suivante — იქმოდ სასწაულებსა და ნიშებსა დიდდობსა (p. 60, 7—8), propre également aux deux manuscrits (A, T), pour affirmer sans hésitations que la langue est vulgaire, presque identique à la langue géorgienne moderne, nullement archaïque et nullement ancienne littéraire primordiale. Ne pas sentir l'incongruité de l'accouplement de სასწაული et ნიში, termes de deux époques différentes, et la modernité de formes სასწაულებსა და ნიშებსა დიდდობსა au lieu de სასწაულთა და ნიშთა დიდ დიდთა, ce serait avouer que nous connaissons mal les notions élémentaires concernant l'histoire de la langue littéraire géorgienne». Автор, таким образом, обращает внимание как на «несообразность» одновременного употребления этих двух терминов, так и на их Pl^{al}. О ნიში и სასწაული Н. Я. Марр высказывался и раньше. В статье «О кавказской версии Библии в грузинских палимпсестных фрагментах» он сравнивает чтения М и Р (= палимпсеста) Бт. 9₁₂ и замечает следующее: «Палимпсест сохраняет древнее чтение niš-, несомненно родственное с наличным в арм. версии пēš-ап, которое считается персидским. Но вопрос сейчас не в этом, а в том, что, если не иностранное, для грузинской речи все-таки экзотическое слово заменяется впоследствии понятным грузинским родным образованием sa-sta-ul-i [так в М] 'знамение' от основы sta'v' 'знаменовать', 'указывать', 'учить'. Это идейно — национализация текста, технически — новая система перевода, словарная, а не та реальная, когда термины библейские переводили соответственными местными родными терминами, разумеется, языческими; таковым является др.-л. г. piš 'знак'... Тогда имею основание указать на то, что желание устранить термин подсказывалось не только национальным литературным течением, но и христианской пропагандой, знавшей языческий культовый смысл термина piš¹. Вопрос об отражении борьбы христианского течения с языческим в лексике древнегрузинских текстов представляет исключительный интерес для лингвиста не в меньшей мере, чем для историка литературы или, вообще, историка культуры. Совершенно очевидно, что при глубоко и всестороннем изучении вопроса нельзя будет ограничиться одними терминами: взятые сами по себе, эти термины не являются ни языческими, ни христианскими, но становятся теми или другими, в зависимости от культурно-социальной среды, которая вкладывает в них свое определенное содержание. — В цитированных выше текстах термин

¹ Тексты и Разыскания по кавказской филологии, I, стр. 59.

სასწაულ-ი не устраняет термина ნიშ-ი, а выступает вместе с последним, причем выступает не в качестве глоссы, а или как перевод соответствующего синонима, или как неразрывная часть стабилизовавшейся формулы: В, Мф 24₂₄ ჰყოფდენ სასწაულებსა დიდ-დიდსა და ნიშებსა = А სცენ სასწაულებ დიდ და ნიშებ, ср. *თაყენს ზღაწი ძედაძიხა ლ არიხათა*, *ბაძათათი თჳსაჲს მეჯალა ჯალ ტერათა*; или: В, Мр 13₂₂ ჰყოფდენ ნიშებსა და სასწაულებსა = *თაყენს ზღაწი ლ არიხათა* = *პაიჭათათი თჳსაჲს ჯალ ტერათა*; или (ბოლნელი 26₄) 'ჰ'ხედვიდეს სასწაულებსა და ნიშებსა; или: Syn. 682₈₋₉ ნიშები და სასწაულები იხილოთ («vous verrez des miracles et des prodiges»), там же 683₁₆₋₁₇ იქმოდა ნიშებსა და სასწაულებსა, там же 684₇₋₈ იქმოდა ნიშებსა და სასწაულებსა დიდდიდსა, там же 699₁₈ იქმოდა სასწაულებსა და ნიშებსა დიდდიდსა и т. п. Ср. с этим Исх. кн. 2, 7₉ (О) ყავთ სასწაული ანუ ნიში, равно 6₉ (სასწაულნი და ნიშნი ჩემნი) и 11₉ (სასწაულნი ჩემნი და ნიშნი), где те же термины представлены в форме Plⁿ.

В. 1. 'птица': им. п. სირ-ებ-ი sir-eb-i XВ VI, Фрагмент груз. версии «Детства Хр.», стр. 317,6 (= Keim. 115₁₅).

2. 'голубь': дат. п. ტრედ-ებ-სა tred-eb-sa А, Мф 21₁₂, А, Лк 19 = Bull. de l'Univ. de Tiflis, II, გვ. 387 (იწყობა გამოსხმად რ'ლნი ხეიდდეს ტრედებსა).

3. 'орел': им. п. ორბ-ებ-ი orb-eb-i А, Б, Мф 24₂₈.

4. 'лошадь': им. п. ცხენ-ებ-ი čxen-eb-i Б 14₁₁ О, 14₂₁, ჰონ-ებ-ი hon-eb-i Плен. ია, 5.

5. 'собака': нф. п. ძაღლ-ებ dagl-eb Keim. 122₂₄.

6. 'свинья': род. п. ღორ-ებ-ისა gor-eb-isa А, Мр 5₁₁ (კოლტ-ი ღორ-ებ-ისა-ა = В კოლტ-ი ღორ-თა-ა), ib. 5₁₆ = В (ღორებისა თჳს), В, ib. 5₁₃ (კოლტმან მან ღორებისამან); дат. п. ღორ-ებ-სა gor-eb-sa, ib. 5₁₃ = В (ღორებსა იმას), 5₁₃ = В (ღორებსა მას).

7. 'козел': им. п. ვაც-ებ-ი vac-eb-i Б 30₃₅ О.

8. 'теленки' (арм. *ղաւորակ*): им. п. ზუარაკ-ებ-ი zuarak-eb-i В (и А), Мф 22₄.

9. 'бык жертвенный' (по Орб². «откормленный для убоя», см. s. v. ზრობა): им. п. უსც-ებ-ი usc-eb-i (ib.).

10. 'верблюд': род. п. აქლემ-ებ-ისა aqlem-eb-isa Keim. 29₃₀.

С. 1. 'дух (злой || нечистый)': нф. п. სულ-ებ sul-eb А, Мф 8₁₆; им. п. სულ-ებ-ი sul-eb-i В, ib., В, Мр 3₁₁, 5₁₃, Syn. 677₁₉.

2. 'бесноватый': нф. п. ეშმაკეულ-ებ ešmakeul-eb А, Мф 8₁₆; им. п. ეშმაკეულ-ებ-ი ešmakeul-eb-i В, ib.

Д. Особый интерес представляют случаи появления Pl^{ob} в словах, означающих человеческое существо, вообще. Эти случаи следующие:

1. 'дитя', 'отрок': им. п. ყრმ-ებ-ი krm-eb-i А, В, Мф 2₁₆ (В ყრმეები), 19₁₃, А, Мф 19₁₄, В, Мф 21₁₅ (= А ყმეები); дат. п. ყრმ-ებ-სა krm-eb-sa В, Мф 19₁₄, А, В, Мр 10₁₃, 10₁₄, Keim. 157₂₃. — Заметим,

что в ряде языков (наприм., сев.-кавказских), обладающих категорией грамматического класса, дитя, как «незрелое», социально-пассивное существо, формально принадлежит к классу вещей¹. В связи с этим стоит вопрос: случайно ли, когда в цитованных местах из Мф и Мр груз. ყრმ-ებ-ი передает соответствующее греч. слово именно среднего рода или армянское слово с суффиксом *-ի*, имеющим собирательное значение? Так, В, Мф 19₁₃ მოჰყარეს მას ყრმები = *προσηγνήχθησαν αὐτῷ παιδία* = арм. *մտղուցան առնա մանկաի*, или А, Мф 19₁₃ აცადეთ ყრმები იგი (= В აცადეთ ყრმებსა მავას) = *Ἀφάτε τὰ παιδία* = арм. *Թող տուր մանկանցիդ* и т. д. В этой же связи мы можем привести и следующие примеры.

2. 'человек': им. п. ед. ч. კაც-ი *kač-i*, мн. ч. კაც-ებ-ი *kač-eb-i*. По своему значению оно соответствует лат. *homo*, греч. *ἄνθρωπος*, арм. *մարդ*. Это — родовое понятие и, в отношении к *ἄνθρω* или арм. *այր*, несомненно отвлеченное²: А, Мр 8₂₄ ვხედავ კაცებსა ვითარცა ხეებსა მავალსა, В ვხედავ კაცებსა ვითარცა ხეთა მიმომავალთა = *βλέπω τοὺς ἀνθρώπους, ὅτι ὡς θένδρα ὅρῳ περιπατοῦντας* = *տեսանիմ դմարդիկս...*; А, Ин 6₁₀ იმაჲ უღვთ-კაცებსა მავას = *ποιήσατε τοὺς ἀνθρώπους ἀναπεσεῖν* = *բազմացուցէք դմարդիկդ*; ср. там же: *ἀνέπεσαν οὖν οἱ ἄνδρες*, однако, арм. *բազմեցան մարդիկն* и груз. იმაჲ იდგა კაცებმა[ნ] მან (А); А, Ин 6₁₄ ხოლო კაცებმან მან ვითარცა იხილა = *οἱ οὖν ἄνθρωποι ἰδόντες...* = *խկ մարդիկն իբրև տեսին...* Слово *კაც-ებ-ი* с таким же собирательным значением, как арм. *մարդիկ*, находим и в других текстах. Так, ХВ VI, Фрагм. груз. версии «Детства Хр.», стр. 318, 12 (= Keim. 116₄) ამას კაცებსა გსძულთ ჩუენ 'эти люди ненавидят нас'; Keim. 157₂₃ კაცებსა, и др.

3. Собирательное же значение имеют слова *დედ-ებ-ი* *ded-eb-i* 'женщины' и *მამ-ებ-ი* *tam-eb-i* 'мужчины' в следующих примерах: ამათი მრავალი დედებისა და მამებისა 'многочисленная толпа женщин и мужчин' (იაკობ ხუცესი, წამებაჲ წმიდისა შუშანიკისი, ს. რ. გორგაძის რედაქტორობით, ქუთაისი, 1917, გვ. 12₄₋₅); А, ЛК 23₂₇ სიმრავლე ერისაჲ მის და დედებისაჲ 'множество народа и женщин'.

III

Но есть два случая, когда в древнелитературном грузинском *Pl^{eb}* является единственной формой выражения множественного числа; это — падежи творительный и направительный, т. е. те именно падежи, кото-

¹ A. Dirr, Über die Klassen (Geschlechter) in den Kaukasischen Sprachen (Internat. Arch. für Ethnographie, Bd. 18), S. 127—128 (= русск. СМОМПК, вып. 37, отд. III, стр. 95). — Его же, Einführung in das Studium der Kaukasischen Sprachen, Leipzig, 1930 (соотв. место).

² По вопросу см. A. Meillet, Linguistique historique et linguistique générale, Paris, 1921, p. 272 sq. — O. Jespersen, The Philosophy of Grammar, p. 232.

рыми Plⁿ не располагает самостоятельно¹. Некоторые из относящихся сюда примеров были приведены выше. Укажем еще на следующие: Keim. 172, გამოგებნეს მამანი კერონებითა და საცეცხურებითა 'вышли к ним навстречу отцы со свечами и кадилами'; Keim. 49¹⁸⁻¹⁹ უბრძანა მტარვალთა ცემაჲ მისი უწყალოდ არგნებითა 'велел палачам бить его нещадно палками'; А, Ин 18, მოვალს მუნ ლამპრებითა და სანთლებითა 'приходит туда со светильниками и свечами'; XV VI, Фрагмент..., 317,6 (=Keim. 115⁷⁻⁸) შექმნა იგი (თიგა) სირებად თორმეტად 'сделал из нее (т. е. из глины) птиц числом двенадцать'; А, Мф 3, შემძლებელ არს... აღდგინებად და (sic) შეილება [= В შეილაღ] 'может... воздвигнуть детей'; своим შეილება А ближе к греч. и арм., где соответствующее слово стоит также во мн. числе: τέλνα, ἡρλη.

Здесь необходимо обратить внимание на ту особенность языка, что мн. число творительного и направительного падежей он имеет возможность заменить единственным². Это делает понятным отсутствие в древнегрузинском самостоятельной, отличной от Plⁿ, формы мн. числа для творительного и направительного падежей. Приведем примеры: В, Мр 5, და არცაღა ჯაჰვთა ვის ჯელეწიფა შებორკილებად იგი = А და ვერცა ჯაჰვთა ვერლარა ვინ უძლის შეკრვად მისა = και οὐδὲ ἄλυσσι (вар. ἄλυσσιν) οὐκ ἐστὶ οὐδὲις ἐδύνατο αὐτὸν δῆσαι. Вместо един. числа ჯაჰვთა datw³ა в палимпсестном тексте имеем мн. число ჯაჰვთ-ებ-ითა datu-eb-i³ა (და არცაღა ჯაჰვთებითა ვის ჯელ ჰეწიფა შებორკილებად იგი: Bull. de l'Univ. de Tiflis, III, ა. შანიძე, ო. ც., стр. 375), что с фотографической точностью передает греч. вар.: ἄλυσσιν, арм. զիջայիւք; А, Лк 22, ვითარცა ავაზაკსა ზედა მოსრულ ხართ მახულითა და წათებითა = ὡς ἐπὶ λεηστὴν ἐξήλθατε μετὰ μαχαίρων καὶ ξίλων = ჩრჩქი ქიერაჲ ალაღაღი ხიქი თოხიერაჲ ო რიოჲ. Слова «с мечами и кольями» в грузинском переданы: первое в единственном (maqul-i³ა = maqwl-i³ა), второе — во множ. числе (ta³-eb-i³ა). Или, в то время как в В, Мф 26, имеем «მახულითა (ед. ч.) და წათებითა» (мн. ч.), в А в обоих случаях эти слова стоят в ед. числе (მახულითა და წათითა maquli³ა da ta³i³ა). Зато А, Ин 18, მოვალს მუნ ლამპ-

¹ См. выше, стр. 291. Следовательно, встречающаяся в Иер 31,21 (О) форма Pl^{eb} напр. пад. «ქწლებად» не есть замена др.-лит. мн. ч. на -ბა (См. Н. Марр, „Заметки по текстам св. писания“, XV III, вып. III, стр. 261). Ср. также Н. Марр, Грамм. древне-лит. груз. яз., 37; A. Dirr, Einführung in das Studium d. Kauk. Spr., 59 („oder Pl. auf -n aber hat im Gen., Dat., Erg., Instr. -t', emphat. -t'a").

² На это обстоятельство в свое время обратил внимание еще Броссе. Касаясь косвенных падежей Plⁿ, он отметил, что «l'absence d'un génitif, d'un instrumental et d'un modale (= напр. пад.) propres à la flexion ვბა ne fait pas une grande difficulté, parce que, pour le 1er les circonstances qui le demandent sont si différentes de celles exigées pour le datif, qu'il est impossible ...d'être induit en erreur. Quant à l'instrumental, on le remplace par celui du Singulier, sans qu'il en résulte aucun mauvais effet» (L'Art Libéral, ou Grammaire Géorgienne, Paris, 1834, p. 57—58).

რებოთა და საბთლებოთა 'приходит туда со светильниками и свечами', как и в греч.: $\acute{\epsilon}\chi\alpha\iota \mu\epsilon\tau\alpha \varphi\alpha\nu\acute{\omega}\nu \kappa\alpha\iota \lambda\alpha\mu\pi\acute{\alpha}\delta\omega\nu$. Исключения в этом отношении не составляют слова, выражающие понятие активного существа, человека; и здесь ед. число твор. и напр. падежей по смыслу может совпадать с множественным числом этих же падежей. Так, А, Ин 6, დაჯდა მოწაფითურთ *daḡda motaḡiṭurṭ* 'сел с учеником' (*motaf-iṭ* твор. пад. ед. числа), собственно, значит 'сел с учениками' ($\acute{\epsilon}\chi\alpha\mu\eta\tau\omicron \mu\epsilon\tau\alpha \tau\omega\nu \mu\alpha\theta\eta\tau\omega\nu$ = арм. *համէր աշակերտօրն հանդերձ*), как и А, Ин 18, $\text{გამოვიდა მოწაფითურთ თვსით}$ 'вышел с учеником своим' значит по контексту 'вышел с учениками своими' (ср. $\acute{\epsilon}\xi\eta\lambda\theta\epsilon\nu \sigma\acute{\upsilon}\nu \tau\omicron\iota\varsigma \mu\alpha\theta\eta\tau\alpha\iota\varsigma \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$ = арм. *Էլ աշակերտօրն հանդերձ*). См. также А, Ин 18. Еще один пример из ГХ 9, $\text{აკურთხენ მშობელნი შვილით-ურთ და შვილნი მშობელთა თანა}$ 'благослови родителей с детьми и детей с родителями': в груз. «с детьми» выражено твор. падежом ед. числа: *შვილით-ურთ*.

Итак, форма Pl^{eb} в древнегрузинском является единственно возможной формой, когда почему-либо необходимо выразить множеств. число в творительном или направительном падеже. Но возможность замены множ. числа единственным в этих падежах (явление, кстати сказать, самое обычное и в средневековом и в современном грузинском) еще в большей степени оттеняет собирательное (коллективное) значение Pl^{eb} . О собирательном характере Pl^{eb} говорят и следующие факты: 1. определение не согласуется в числе с определяемым, когда последнее стоит во мн. числе с суффиксом *-eb* (*qalaq-n-i did-n-i*, но *did-i qalaq-eb-i*, см. выше, стр. 290)¹; 2. при логическом объекте Pl^{eb} предикат стоит в единственном числе (*daleṭ-n-a qalaq-n-i*, но *daleṭ-a qalaq-eb-i*, см. стр. 291); 3. нередко случаи появления предиката в ед. числе при объекте в Pl^{eb} : *სახელ-ებ-ი არს საცელ-ებ-ი არს* 'имена суть' (Бт 25_{12, 16}, Syn. 715₈ и др.); *სხუაჲცა ნავ-ებ-ი რ'ლი იყო მის თანა* *sḡuaḡa nav-eb-i romel-i iko mis ṭana* 'и другие лодки, которые были с ним' (В, Мр 4₃₆; ср. греч. $\acute{\alpha}\lambda\lambda\alpha \pi\lambda\omicron\iota\alpha \eta\nu \mu\epsilon\tau' \alpha\upsilon\tau\omicron\nu$); *სადაცა მძორი იყოს, მუნცა შეკრბეს ორბ-ებ-ი* *sadaḡa mdori ikos, munda shekrbes orb-eb-i* 'где будет труп, там соберутся орлы' (В, Мф 24₂₈ = А *სადაცა დაეცეს მძორი etc.*); ...*ყრმ-ებ-ი იგი რ'ლ ღაღადებდა* *krm-eb-i igi romel gaḡadebda* '...детей, которые восклицали' (В, Мф 21₁₅ = А *ყ[რ]მები იგი რ'ლ ჯმობდა*); *ინაჲ იღვა კაცებმა[6] მან* *inaḡ iḡa kaḡ-eb-ma[n] man* 'возлегли люди' (А, Ин 6₁₀); *კაც-ებ-მან... იხილა* *kaḡ-eb-man... iḡila* 'люди... увидели' (А, Ин 6₁₄); *გამოვიდა სულ-ებ-ი* *gamodda sul-eb-i* 'вышли духи' (А, Мр 5₁₃ = В *გამოვიდა სულ-ებ-ი*).

Здесь обращает на себя внимание самый факт неустойчивости и колебания в согласовании предиката с субъектом, выраженным в форме

¹ Редкие случаи, вроде *კაც-ებ-ი ჰრელ-ებ-ი* *vaḡ-eb-i ṭrel-eb-i* Б 30₃₀ О и пр., требуют особого разъяснения.

Pl^{ab} (предикат стоит то в единств. числе, как в вышеприведенных примерах, то во множественном). Такое колебание характерно и для современного грузинского языка: ასიგნაციებ-ი გადმოცვივდა *assignaṭi-eb-i gad-moṭvivda* 'высыпались ассигнации' (ი. ჭავჭავაძე, სარჩობელაზედ, ტფ. 1926, გვ. 19); დიდი ამბ-ებ-ი მოხდა *didi amb-eb-i moḡda* 'важные происшествия имели место' (ი. ჭავჭავაძე, კაციო-ადამიანი?! ტფ. 1908, გვ. 99); მინდვრ-ებ-ი ამწვანებულა *mindvr-eb-i amtvanebula* 'поля зазеленели' (რ. ერისთავი, თხზულებანი, I, ტფ. 1893, გვ. 172); გოდრ-ებ-ი დგას *godr-eb-i dgas* 'стоят корзины' (I. ს., 158). Такое синтаксическое явление встречается и у Руставели: ღურაჯ-ებ-ი დაინაბა *duraḡ-eb-i dainaba* 'куропатки замерли от страха' (Абул. 284₃ = Какаб. 353₃). Во всех приведенных примерах мы имеем непереходные глаголы, причем предикат стоит в ед. числе, а субъект, выражающий вещь или социально-пассивное существо, — во мн. числе с суффиксом -eb. Однако, есть случаи подобного сочетания предиката и с субъектом, выражающим социально-активное существо, человека. Так, в хевсурском: ზოგებმ თქო *zogeḃm ṭqo* 'другие сказали' (ი. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I. ხევსურული, ტფ. 1931, გვ. 495) при ზოგთა თქვეს (*ibid.*); წინ მაიწვევს გერმანელ-ებ, უკან აღარ ბრუნდებიან *tin maitevs germanel-eb, ukan aḡar brundebisa* 'продвигаются вперед немцы, больше уж не отступают' (ი. ს., № 480₁₀); გახკვირდა მეგვე-გ[ე]-ებ-ი *gaḡkwirda meqev[e]-eb-i* 'удивились мохевцы' (ი. ს., № 170₁₂); ვერ გაძღა თუშიშვილ-ებ-ი, ვაჟაკო, შენი ცქერიოთა *ver gaḡḡa ṭuṣiṣvil-eb-i ..* 'тушины не могут наглядеться на тебя, о герой' (ი. ს., № 98₃) и др.; рядом с этим имеем: ჭევსურ-ებ სად მიდიანო (მნ. ч.) *qevsur-eb sad midiano* 'куда, говорят, хевсуры собираются?' (*ibid.*); გადაიარეს (მნ. ч.) არწივ-ებ-მ *gadaiares artiv-eb-m* 'переправились орлы (=герои)' (ი. ს., № 95₇) и проч. Примеры из карталинского: დიდი ქარ-ებ-ი ადგება *didi qar-eb-i adgeba* 'поднимется сильный ветер' (мн. ч. число)¹; მიწ-ებ-ი არ არი *miṭ-eb-i ar ari* 'нет [не хватает?] земли' (букв. 'земель')²; კამეჩებ-მა მიწა დაიჭირა *kameḡ-eb-ma miṭa daiṭira* 'буйволы заняли (всю?) землю'³.

Интересующее нас синтаксическое явление не чуждо и мегрельскому языку, равно чанскому. В мегрельском «сказуемое не всегда согласуется в числе с подлежащим: а) при подлежащем во мн. ч. сказуемое иногда стоит в единственном: 1) დიდი ჯაღეფი ქოჩანს რაჟუტ (букв. растет) большие деревья, 2) ტერეფი, სოდე გერეკია? враги, где вы стоите (находитесь), букв. стоишь (находишься)?⁴ б) «Сказуемое стоит то в единственном, то во множественном числе: ჯვარბლეჭ

¹ ვ. თოფურია, ქართლური: არილი, ტფ. 1925, გვ. 145.

² *ibid.*

³ *ibid.*

⁴ И. Кипшидзе, Грамм. мингр. (иверск.) яз., СПб., 1914, стр. 0137.

დიმიტარე, მუში ხატის ქაახვეწენა собралась (букв. собрался) джварцы, просят свою икону, ენა ჯიმაღენქ იხუტ ძალამი დო მზურიში მათხილარო ქგდაარინესგ братья на это весьма рассердились (букв. рассердился) и поставили его пастухом овец¹. Примеры из чанского языка: ესკი ჰარგრი ქჷლღეჲ ქონი? «нет ли камней с древними надписями?»² (qwalēჲе множ. ч. 'камни', qon ед. число 'есть'); ვორსი ზულაში ჩხომეჲჲ იენ 'бывают хорошие морские рыбы' (q̄q̄omēჲе множ. число 'рыбы', ien ед. ч. 'бывает')³; პულაჲჲ ნულუბ 'облака уходят' (pulāჲе множ. число 'облака', pulun ед. число 'уходит')⁴.

Итак: возможность сочетания субъекта в форме Pl^{ed} с предикатом в ед. числе налицо не только в грузинском (древнелитературном, средневековом и новом) с его говорами, но и в языках, особенно близко к нему стоящих по своей структуре, именно в мегрельском и чанском, суффикс множественности которых в именах — еф — представляет собою вариант грузинского суффикса множ. числа -eb. Особенно часто это согласование имеет место в тех случаях, когда субъект выражает вещь, либо отвлеченные понятия, несколько реже — когда в роли субъекта социально-пассивное, «неразумное» существо. В связи с этим уместно вспомнить, что в греческом языке глагольное сказуемое при подлежащем среднего рода мн. числа ставится именно в единственном числе. И когда речь идет о грузинских переводах с греческого, есть основание предположить, что в ряде случаев грузинский переводчик мог сознательно воспользоваться синтаксической особенностью своего родного языка для точной передачи этой же особенности греческого языка. Имею примерно в виду такие случаи, как: სხუადცა ნავები იყო ἄλλα πλοῖα ἤν (см. выше стр. 301), или, возможно, с нарочитым соблюдением constr. ad sensum: და გამოვიდა სულები იგი არაწ... და შევიდეს... (В, Мр 5₁₃; ср. Α გამოვიდა სულები იგი არაწმიდები და შევიდა...) καὶ ἐξελθόντα τὰ πνεύματα τὰ ἀκάθαρτα ἐπέστησαν... и др. Переводы с греческого (гесп. исправление и редактирование переводов с ориентацией на греческие подлинники в грекофильский период) дают, как мне кажется, основание поставить еще и другой вопрос, именно: нельзя ли объяснить появление формы Pl^{ed} иной раз желанием переводчика, гесп. редактора дать более или менее точную грузинскую эквивалентную форму греческого среднего рода во мн. числе, обозначающего в основном, как известно, мир вещей (или социально-пассивных существ, вроде παιδῶν)? Ставя этот вопрос, мы

¹ Ibid, 0137—0138.

² Н. Мара, Грамм. чанск. (лазского) яз., СПб., 1910, стр. 93.

³ Ibid., 90.

⁴ Ibid., 121.

имеем в виду следующие возможные случаи: В, Мф 24₂₄ ჰყოფდნ სისწიულებსა დიდდისა და ნიშნებსა = А სცენ სისწიულებ დიდ და ნიშნებ δώσουσιν σημεία μεγάλα καὶ τέρατα (σημεῖον, τό; τέρας, τό); А, Ин 12₁₃ აღიღეს ῥტოები ფანჯისა¹ ἔλαβον τὰ βάτα τῶν φοινίκων (βαῖον, τό); весьма часто встречающиеся: წიგნები² βιβλία (βιβλίον, τό), თესლები³ ἔμνη (ἔμνηος, τό), სახელები⁴ ὀνόματα (ὄνομα, τό), კერეონები⁵ κερειονები от греч. κηρίον, τό, სულები⁶ πνεύματα (πνεῦμα, τό), ყრმები⁷ παῖδια (παιδίον, τό), სულნელები ἀρώματα (ἀρώμα, τό), Лк 24₁ მოხაქუნდა ოაზ იგი მოხეზადა სულნელები⁸ (= А მოიღეს საკუმეველი იგი ῥლ დამზადნეს) ἡλπιον φέρουσας ἃ ἡτοίμασαν ἀρώματα и др. Сюда, опять-таки предположительно, можно отнести: ბავები⁹ πλοῖα (πλοῖον, τό), საფლავები в смысле греч. τό μνημα и τό μνημαῖον (В, Мр 5₂ მოგვებვოდა მის საფლავებისა გან კაცი = в «наемном» тексте, Bull. de l'Univ. de Tiflis, III, 375: მოგვებვოდა მის საფლავებისა კაცი ἡπύτησεν αὐτῷ ἐκ τῶν μνημάτων ἀνθρώπος; В, Мр 5₃ რომელსა საყოფელად აქუნდავე საფლავები = наемный текст, ibid.: ῥლსა საყოფელად ჰაქოვნდავე საფლავები მც τὴν κατοίκησιν εἶχε ἐν τοῖς μνήμασιν), равно монастыри¹⁰ μοναστήρι от греч. μοναστήριον, τό и т. п.

С попытками точной и верной передачи грамматических особенностей языка оригинала мы встречаемся еще в самый ранний период грузинской письменности; в период ее расцвета (XI—XII вв.) наибольший интерес в этом отношении представляет сильная и оригинальная переводческая школа неоплатоника Петрицкого¹⁰. Этой школе, как и самому Петрицкому, приписывается ряд любопытных документов, из которых мы узнаем, как авторы-грузины справлялись с задачей — передать чуждую грузинскому языку категорию грамматического рода средствами своей родной речи. Так, в одной приписке читаем: «Знай, что всякое именное слово эллинов бывает тройкого характера, т. е. трех видов: женского, мужского и среднего (ἀνδρόμεγλ буквально: οὐδέτερον, neutrum); когда нужно указать мужчине, то его называют ο ανδρόμεγλ (ბ ანδრომეგლ), когда женщину, ее называют ο ανδρόμεγλ (ἡ ἀνθρώπος), то есть კაცი (кади); равным образом, при обозначении мужского во множественном числе [говорят] ῥων πάντων (τῶν πάντων), то есть ყო-

¹ См. также Bull. de l'Univ. de Tiflis, VII, 134. 10¹²: ῥტოები].

² См. выше, А, 6, стр. 47 = 230, 23. 294.

³ См. выше, А, 30, стр. 50 = 23. 296.

⁴ См. выше, А, 31, стр. 50 = 23. 296.

⁵ См. выше, А, 28, стр. 50 = 23. 296.

⁶ См. выше, С, 1, стр. 52 = 23. 298.

⁷ См. выше, D, 1, стр. 52 = 23. 298.

⁸ ა. შანბიძე, ქართ. ხელნაწ. გრაფიკი (Bull. de l'Univ. de Tiflis, IX, 332).

⁹ См. выше, А, 16, стр. 48 = 23. 294.

¹⁰ О нем см. Н. Марр, Иоанн Петрицкий, грузинский неоплатоник XI—XII в., ЗВО, XIX, вып. II—III, особенно стр. 85—87 и сл.

ველნივე (kovelni¹) и ¹ პასობ (pasob), то есть კოელანი (koelani) [при обозначении женского]². В этом отрывке, представляющем собою приписку на полях переводного агиографического произведения³, обращают на себя внимание два слова: კაცაჲ и კოელანი. Оба они своим гласным -ა (კაც-ა-ჲ, კოელ-ა-ნი) искусственно передают слова женского рода в греческом: ἡ ἀνθρωπος (= კაცაჲ от კაცი 'человек', следовательно, კაცაჲ 'человек-женщина') и род. падеж мн. числа от παῖς: παῖδες⁴.

Понятно, если так обстояло дело с передачей категории грамматического рода, то значительно проще и легче было использовать один из двух, наличных в самом грузинском, суффиксов множественности для передачи особой формы множественного числа, например, в греческих словах среднего рода. Но случайно ли, что в роли такого эквивалента греческой (или, вообще, соответствующей иноязычной) формы в определенных случаях выступает именно Pl⁶, та форма множественного числа, которая, как видели, занимает особое, отличное от Plⁿ положение в грузинском синтаксисе и которая ближе к иноязычным формам Pl, выражающим коллективность, либо отвлеченность, либо еще понятие вещи и класс социально-пассивных, «неразумных» существ?

IV

Сложность вопроса заключается в том, что ни в древнелитературном грузинском и ни в современном нет строгого разграничения функций между двумя формами множественного числа. Именно, Plⁿ является «индифферентной» формой множественности: она не приурочена к определенному кругу понятий и весьма часто выступает рядом с Pl⁶ в тех же случаях и с той же функцией, что и последняя. Так, в одном и том же памятнике имеем: и სახლ-ებ-ისა saql-eb-isa (О, Исх. 8₁₃), и სახლ-თა saql-⁶თა (ibid., 8₁₁) от სახლ-ი saql-i 'дом'; и ეტლ-ებ-ი etl-eb-i, ეტლ-ებ-ისა etl-eb-isa, ეტლ-ებ-სა etl-eb-sa (ibid., 14₁₈, 23, 25, 26), и ეტლ-ნ-ი etl-n-i (ibid., 14₂₈) от ეტლ-ი etl-i 'колесница'; и ნიშ-ებ-ი niš-eb-i («ნიშებისაჲ»: ibid., 15₁₁), и ნიშ-ნ-ი niš-n-i⁵ (ibid., 11₉) от ნიშ-ი niš-i 'знамение'; и მსხუერპლ-ებ-ი msqurpl-eb-i (ibid., 18₁₂ et pass.), и მსხუერპლ-ნ-ი msqurpl-n-i (ibid., 23₁₈: «მსხუერპლთა», 30₂₈: «მსხუერპლთასა») от მსხუერპლ-ი msqurpl-i 'жертва' и т. п. С другой стороны, форму Plⁿ мы имеем в

¹ В оригинале კე = kai.

² К. Кекелидзе, Keimena, I, стр. XXVIII.

³ Ibid.

⁴ Подробнее об этом — в специальной статье. Не касаюсь вопроса о происхождении различения женского рода от мужского при помощи гласного ა (a). См. также у С.-С. Орбелиани: კაბუჲ в отличие от კაბუკი 'юноша', ჩხუჲ в отличие от ჩხულო 'младенец', მოხუცებულა в отличие от მოხუცებული 'старик' и проч.

⁵ Значительно реже, чем ნიშ-ებ-ი (см. выше, стр. 50—51 = 330, 83. 296—298).

словах: А) ძენი *de-n-i* 'сыновья', შვილნი *shvil-n-i* 'дети || сыновья', კაცნი *kaḥ-n-i* 'люди', მონანი *mona-n-i* 'рабы', ეგვიპტელები *egwiptel-n-i* 'египтяне', ებრაელები *ebrael-n-i* 'евреи', მამანი *maṁa-n-i* 'отцы'... В) სახლნი *saḥl-n-i* 'дома', ეტლნი *etl-n-i* 'колесницы', ხენი *ḥe-n-i* 'деревья', კელნი *qel-n-i* 'руки', თუალნი *ṭual-n-i* 'глаза'... С) თევზნი *ṭevz-n-i* 'рыбы', ვერძნი *verd-n-i* 'агнцы', ცხოვარნი *ḥḥovar-n-i* 'овцы'... D) ღმერთნი *ḡmerṭ-n-i* 'боги', სიტყუანი *sitkua-n-i* 'слова', საქმენი *saḥme-n-i* 'дела', დღენი *dḡe-n-i* 'дни'... Точно такой же индифферентной является Plⁿ и в средневековом грузинском. Что же касается современного («нового») грузинского языка и его диалектов, то здесь, говоря вообще, роль Plⁿ в именах более, чем скромная. В карталинском «обычным образовательным суффиксом множественного числа является -eb», Plⁿ «встречается редко, да и то в стихах и в связи с числительными» [равно в числительных], «в дополнении она лишена всякой синтаксической силы»¹. Приблизительно такое же положение с Plⁿ и в кахетинском². Еще более чужда в субстантивных именах эта форма множественного числа западным говорам. Она здесь является почти мертвой, потерявшей свои отличительные синтаксические черты. Об этом говорит, между прочим, довольно распространенное склонение местоимений по типу Pl^{eb}.

1

Им.	ესენი	<i>ese-n-i</i>	'эти'	
Род.	ამგენის	<i>amgen-is</i>		
Дат.	ამგენს	<i>amgen-s</i>		
Акт.	ამგენმა	<i>amgen-ma</i>		литер.: ამა-თ <i>ama-ṭ</i>

2

Им.	მაგენი	<i>mage-n-i</i>	'эти' (около 2 л.)	
Род.	მაგენის	<i>magen-is</i>		
Дат.	მაგენს	<i>magen-s</i>		
Акт.	მაგენმა	<i>magen-ma</i>		литер.: მაგა-თ <i>mag-a-ṭ</i>

3

Им.	იგენი	<i>ige-n-i</i>	(лит. იგინი <i>igi-n-i</i>) 'те', 'они'	
Род.	იგენის	<i>imgen-is</i>		
Дат.	იგენს	<i>imgen-s</i>		
Акт.	იგენმა	<i>imgen-ma</i>		литер.: იმა-თ <i>ima-ṭ</i>

¹ ვ. თოფურია, ქართული: არილი, გვ. 140. О суффиксе -n в дополнении см. выше, стр. 44 = აქვე, გვ. 291.

² Могу указать, пока на единственно надежные записи гаре-кахетинских текстов А. Чикобава: გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად: არილი, 81—88. Опубликована, к сожалению, лишь незначительная часть этих материалов.

Здесь же надо вспомнить случаи образования мн. числа при помощи сугубого суффикса *-n+eb*: *და-ნ-ებ-ი* *da-n-eb-i* 'сестры', *ძმა-ნ-ებ-ი* *dzma-n-eb-i* 'братья', *ანგელოზ-ნ-ებ-ი* *angeloz-n-eb-i* 'ангелы'¹ и др., где наращение суффикса *-eb* на *-n* говорит само за себя. Склоняются эти слова по *PI⁶*: им. *ძმან-ებ-ი*², род. *ძმან-ებ-ის*, дат. *ძმან-ებ-ს*, акт. *ძმან-ებ-მა*³, тв. *ძმან-ებ-ით*, нп. *ძმან-ებ-ად*. Изредка *-n+eb* в именах попадают и в ранних памятниках⁴, где чаще всего сугубое образование множеств. числа представлено обратным расположением суффиксов множественности: *არაკ-ებ-თა შინა* *arak-eb-ta shina* 'в сказках', 'в баснях', *დაბნ-ებ-თა* *dabn-eb-ta* (от *დაბა* 'село'), *სოფლ-ებ-თა* *sopl-eb-ta* (от *სოფელი* 'страна')⁵ и др. Сравнительно большее распространение эта форма сугубого мн. числа имеет в памятниках позднего средневековья⁶ и в ряде современных восточных говоров⁷. Что же касается современного литературного языка, то здесь можно указать на следующие случаи: 1) *PIⁿ* и *PI⁶* употребляются *ad libitum*; в употреблении *PIⁿ* довлеет книжная традиция, верх берет прием литературного стиля: *არის ზმნები, რომელნიც...* 'есть глаголы (*PI⁶*), которые' (*PIⁿ*)..., *მის დებულებებს ეწინააღმდეგება...* 'аღნიშნულ დებულებათა დასამტკიცებლათ 'противоречит его положениям (*PI⁶*)... для доказательства указанных положений' (*PIⁿ*), *სიტყვების თუ წინადადებათა სხვადასხვაგვარი წყობა 'разнообразный порядок слов (*PI⁶*) или предложений' (*PIⁿ*), ჩვენი მწერლების ენა...* 'ზემოხსენებულ მწერალთა შორის 'язык наших писателей' (*PI⁶*)... Среди упомянутых выше писателей' (*PIⁿ*) и т. п.⁸; 2) *PIⁿ*

¹ В сказках, с печатью книжного влияния.

² ხალხური სიტყვიერება. ზღაპრები, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, წ. II, ტფ 1918, გვ. 82.

³ *ibid.*

⁴ S. Kauchišvili, Georgii Monachi Chronicon, 1920, გვ. 93₁₈ (Monumenta Georgica. Publ. Univ. Tphil., III, Historici, № 1): «მომღერალენი»...

⁵ Н. Мара, Грамматика древнелит. груз. яз., стр. 39, § 58.

⁶ Так, у географа Вахушта (XVIII в.): *ადგილ-ებ-თა* от *ადგილი* 'место', 'местность', *მთ-ებ-თა* от *მთა* 'гора', *დაბნ-ებ-თა* от *დაბა* 'село' и др. (См. საქართველოს გეოგრაფია, რედაქცია მ. გ. ჯანაშვილისა, თფილისი, 1904, გვ. გვ. 67, 87, 94).

Вопрос о порядке следования суффиксов в сугубой форме мн. числа имеет прямое отношение к нашей теме. До обследования соответствующих материалов нам, к сожалению, приходится пока ограничиться ссылкой на отдельные примеры, свидетельствующие, в общем, о процессе разрушения системы образования мн. числа.

⁷ ა. შანიძე, ხალხ. პოეზია. ხევსურული, გვ. 495, ვარ. № 274-ის (გ): *ცხენ-ებ-თ* от *ცხენი* 'лошадь'; ა. ჩიქობავა, ი. ს., 82, № 2: *ამხანაგ-ებ-თ* от *ამხანაგი* 'товарищ'. Впрочем, см. и в литературе: პახუშვილი *შვილ-ებ-თა* 'ответ детям' (заглавие известного стихотворения поэта XIX в. Гр. Орбелиани), *ქვ-ებ-თა* შორის 'между камнями' (И. Чавчавадзе, სარჩობელახედი, 1926, გვ. 3).

⁸ Примеры привожу из определенного источника (სილოვან ხუნდაძე, ქართული მართლწერისა და სწორების ძირითადი საფუძვლები, ქუთაისი, 1927, გვ. გვ. 3, 102, 105), но такое употребление *PIⁿ* и *PI⁶* является общераспространенным и типичным в современной литературе.

является весьма популярной формой множественности в терминах различного рода: а) სარტყელნი დედამიწისა 'пояса земные', მანქანათა წყება 'агрегат (собрание машин)', გრძნობათა მცდარობა 'обман чувств'...¹ б) კლასთა ბრძოლა 'борьба классов', ენათმეცნიერება 'языкознание'... с) მოთითებანი 'указания', მიღწევანი² 'достижения'... 3) Plⁿ является постоянной, окаменелой или застывшей формой множественности, например, в обращении: ამხანაგებო და მოქალაქენო! 'товарищи (Pl^{eb}) и граждане (Plⁿ)!' Ср. также კლასთა ბრძოლა 'борьба классов' или 'классовая борьба', но не კლასების (Pl^{eb}) ბრძოლა; 4) Plⁿ иногда усваиваются функции Pl^{eb}: პოლიტიკური ეკონომია, თავის საუკეთესო წარმომადგენელთა ბაგენით (bage-ი-იშ ვმ. bage-eb-იშ)... 'политическая экономия, устами лучших своих представителей'...³ დაინახეს თვითღელ მოწინააღმდეგენმა (motina-ağmdedege-ი-მა ვმ. motinaağmdedege-eb-მა) 'поняли (букв. увидели) тифлиские противники'⁴ и др. В обоих случаях перед нами застывшая форма Plⁿ, утратившая свои отличительные особенности в склонении.

V

Таким образом, в настоящее время мы не располагаем данными, которые говорили бы в пользу того, что Plⁿ — это особая форма множественного числа, приуроченная к строго определенному кругу понятий или хотя бы более или менее систематически используемая, при общей ее индифферентности, для одной определенной категории слов.

Несколько иное положение занимает в этом отношении хевсурский говор. Здесь роль Plⁿ представляется сравнительно более определенной и более дифференцированной в том отношении, что соответствующие материалы дают основание поставить вопрос о суффиксе -ი, как показателе двойственности (dualis), точнее — парности. Проф. А. Цанидзе, впервые поставивший этот вопрос, осторожно замечает: «...к сожалению, ни материалы самого Бесариона [Бесариона Габуури, собирателя хевсурских материалов], ни записанные мною тексты и личные наблюдения над местной [т. е. хевсурской] речью не дают оснований утверждать, что различение форм парности и множественности вообще соблюдается и систематически проводится в хевсурском»⁵. Действительно, если ограничиться, например, названиями парных частей тела, то находим: с одной стороны, თვალი ზედი (им. თვალი-ნი 'глаза') в смысле 'пары

¹ ფიზიკისა და ელექტროტექნიკის ტერმინოლოგია, ტფ. 1928, s. v.

² Термин, приобретший право гражданства, несмотря на свою уродливо-искусственную форму.

³ ფ. მახარაძე, თხზულებანი, ტ. VI, 1924 წ., გვ. 114.

⁴ ნ. ჯ., რჩეული ნაწერები, თფ. 1911, გვ. 622.

⁵ ქართული საენათმეცნ. საზ. წელიწადი, I—II (Jahrbuch der Georg. Sprachwiss. Ges., 1923—1924): გეგსურული მასალები etc. გვ. 336.

глаз¹, с другой — თვალებს² *ṭval-eb-s* (им. თვალ-ებ-ი) в том же смысле, или ფეეტ ფეეტ (им. ფეეტ-ი) '2 ноги', 'ноги 1 человека'³, но ფეეტზე⁴ *feeteb-ze* (им. ფეეტ-ებ-ი) с тем же значением, и т. п. Тем не менее, есть случаи более яркие, свидетельствующие, как кажется, о большей устойчивости суффикса -ი в названиях именно парных частей тела. Вот одно место из материалов Бесариона Габуури: დაუწყეს ჯიგვის რქებს შინჯვა. ის აღუთის მოკლული ჯიგვის რქა უფრო დიდ იყვა, აიტანა გელში მანგიამ და კვირობს: «...ეს ჯიგვ სად კლდეში გაიზარდა? ამ რქათ როგორ ერგოდ?... დიდნ რქან არ გქონივანა...?!» 'начали рассматривать туры (жигვის *qigvis* — собирательно) рога (რქებს *rqeb-s* — Pl^н: рога многих туров)... Рог убитого Адуа тура был самый большой, взял его в руки Маинга — удивляется: «...на какой же скале этот тур вырос? Как он выдерживал [тяжесть] этих рогов (ამ რქათ *am rqab*: здесь речь об одной паре рогов)?... Ну, и рожища же у тебя...?!» (დიდნ რქან *didn rqan* букв. 'большие рога': речь опять о паре рогов)⁵. См. также ლაშ-ი *laš-i* 'губы' → 'рот'⁶ (при ед. числе ლაშ *laš*) и др. Дальнейшая систематическая работа над соответствующими материалами не только окончательно выяснит значение именного суффикса -ი в хевсурском, но она, несомненно, поможет установить и некоторые опорные пункты при решении вопроса, вообще, о Pl^н в грузинском. Намеренно устранив пока ряд существенно-важных, но еще не исследованных вопросов, мы тем самым вынуждаем себя оставаться в пределах несколько общего схематического построения. Эта схема сама по себе еще не есть решение основной задачи, но она помогает легче проверить доказательную силу приводимых фактов и яснее разглядеть возможные недочеты в самой установке последних.

Выше мы пытались показать, что, в отличие от Pl^н, форма Pl^м в древнелитературном грузинском приурочена, в основном, к определенному кругу понятий; она, повидимому, выражала класс вещей, класс пассивных одушевленных и, вообще, общественно-пассивных существ, равно отвлеченные понятия, не исключая понятия собирательности или коллективности. Последний случай не вызывает особых сомнений.

¹ ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I. ხევსურული, გვ. 203, ბ, გ, სტ. 231, № 563, 15: თვალ-ებ 'глаза многих'.

² Ibid., 237, № 577, 16.

³ Ibid., 237, № 577, 15.

⁴ Jahrbuch... 185₂₁.

⁵ Jahrbuch... 196₃₀₋₃₁.

⁶ Ibid., 123₃₂ (=31). Г. В. Церетели удалось собрать на месте большое количество относящихся сюда весьма убедительных данных, подтверждающих, в общем, наблюдения проф. А. Г. Шанидзе (см. также ა. შანიძე, ხალხური პოეზია etc., 683: წერეთელი გიორგი).

Больше того, следы собирательного значения Pl^{ab} в ряде случаев настолько прозрачны, что их можно уловить даже при поверхностном наблюдении. Так, Zorell в своей «Грамматике к древнегрузинскому переводу библии» мимоходом замечает, что множественное число «на ebi— это скорее коллективное имя в форме единственного числа... Пример: ზვოლი Kind, ზვოლი Kinder, ზვოლები etwa=eine Kinderschar»¹. Сингулярная флексия Pl^{ab} склоняет и Deeters'a к мысли, что первоначально данная форма множественности должна была выражать коллективность².

Однако, наши материалы дают, как кажется, основание ставить вопрос несколько шире. Именно, позволительно, повидимому, говорить вообще о следах категории грамматического класса в грузинском, представленной двумя суффиксами множественного числа, из коих суффикс -eb был приурочен к классу пассивных существ, в широком смысле этого слова. Понятно, в настоящее время, при далеко еще недостаточной разработанности относящихся сюда конкретных данных социально-экономического или культурно-исторического порядка, затруднительным представляется приурочить интересующее нас грамматическое явление к языку строгоопределенного социального слоя, что сравнительно легко удастся на материалах, например, хамитических³, суданских и др. языков, обладающих категорией грамматического класса. Тем не менее, отправным пунктом остается самый факт разнослойности языка, дающий о себе знать во всей его структуре. Поэтому не только не исключена возможность, но есть основание предположить, что схождение двух суффиксов множественности в грузинском это — результат схождения первоначально двух социально-различных языковых группировок. На более ранних ступенях развития языка и при соответствующих формах восприятия действительности, эти два суффикса могли быть использованы, как классные показатели, как грамматический способ выражения определенных семантических категорий. Выяснить в точности — когда и при каких (конкретно для грузинского языка) условиях началось вытеснение категории грамматического класса, а вместе и смешение функций этих показателей — дело дальнейшего углубленного исследования.

При такой широкой постановке вопроса необходимо будет учесть аналогичные явления в других языках. Из кавказских здесь в первую очередь обращает на себя внимание абхазский язык, различающий два грамматических класса при помощи суффиксов мн. числа: -да для

¹ S. J. Franz Zorell, Grammatik zur altgeorgischen Bibelübersetzung mit Textproben und Wörterverzeichnis, S. 19, Roma, 1930 (см. также стр. 108).

² G. Deeters, Armenisch und Südkaukasisch: Caucasica, 4, S. 49.

³ См. Carl Meinhof, Die Sprachen der Hamiten, Hamburg 1912 (особенно стр. 22—23, 139—140).

класса активных (=«разумных») и -qа для класса пассивных (=«неразумных») существ. Следует иметь в виду, что эта система классификации далеко не абсолютно выдержана: нередко параллельно с суффиксом -ḡa выступает суффикс -q₂: a-student-ḡa || a-student-q₂a 'студенты'; a-burjūy-ḡa || a-burjūy-q₂a 'буржуа' («буржуи»); a-qəḡḡ-ḡa || a-qəḡḡ-q₂a 'грузины' и др. Мало того, есть случаи, свидетельствующие об ослаблении и затемнении семасиологической функции суффикса -ḡa, об его вытеснении суффиксом -q₂a и усилении значения последнего, как суффикса множественного числа, иной раз с оттенком собирательности. Особенно наглядной в этом отношении является сугубая форма мн. числа, где в словах, означающих социально-активное или, вообще, человеческое существо («лицо»), первое место всегда занимает -ḡa, второе — всегда -q₂a (ḡa-q₂a); так, рядом с a-q₂a-ḡa имеем a-q₂a-ḡa-q₂a 'мужчины', рядом с a-qəḡḡ-ḡa или a-qəḡḡ-q₂a 'грузины' имеем в форме ед. числа qəḡḡ-ḡa-q₂a-k 'одна определенная группа грузин'¹ и т. п.

Но в самом грузинском и тесно примыкающих к нему по структуре языках имеются еще и иные следы грамматического распределения слов по определенным группам, одни — сравнительно более яркие, другие — более бледные, одни — сравнительно более раннего, другие — явно позднего происхождения. Мы здесь укажем лишь два (известных в литературе) случая:

1. Различение человека от не-человека при помощи суффиксов происхождения -el (человек, общество), -ur → -ul (вещи, животные и пр.):

imer-el-i 'имер'етин' — imer-ul-i 'имеретинский'

iaron-el-i 'японец' — iaron-ur-i 'японский'

tḡil-el-i, н.-груз. tḡilis-el-i 'тифлисец', 'тифлисский житель' — tḡil-ur-i 'тифлисский' («ტიფლისური», в частности — древнее название монеты)

qalaq-el-i 'горожанин', 'городской житель' — qalaq-ur-i 'городской' (быт и пр.)².

2. Различение «одушевленных» от «неодушевленных»: а) в синтаксисе (частично; см. выше, стр. 55—56 = 330, 83. 301—302), б) в лексике, особенно современного груз. яз., напр.: 333 aqvS 'имеет', 'у него есть' (про неодушевл. предмет в дополнении), 333 hkaVS 'у него есть' (про одушевл. предмет в дополнении); [ср. др.-груз.: გელმწიფებდა 333 'имеет власть',

¹ Аспирант В. И. Кукба (бзыбское наречие) затрудняется указать разницу (в значении) между сугубой и обычной формой мн. числа в абхазском.

² Обращают на себя внимание и некоторые особенности склонения личных имен в древнегрузинском (см. К. Д. Дондуа, К вопросу о родительном эмфатическом в древнелитературном груз. яз.: ИАН, 1930, стр. 195—209 = 330, 83. 204—217).

рядом с *არა გუაქუს მწყემსი* 'нет у нас пастыря']; *მიჰგონდა* *mihgonda* 'нес он туда'; *მიჰყავდა* *mihkavda* 'вел он туда' (ср. др.-груз. *მოჰყავდა* 'вел он сюда' рядом с *მოაქუნდა ცხედრითა კაცი* 'несли человека на носилках') и т. п.

В дальнейшем, при детальном изучении вопроса, придется учесть как эти, так и подобные им случаи, чтобы, располагая всей суммой данных, составить по возможности полное и правильное представление о всех особенностях интересующей нас грамматической классификации.

Май 1932 г.

მრავლობიექტური სუბიექტური გენეზისისათვის ქართულში¹

წინასწარი მოხსენება

ნაწარმოებ სახელთა ანალიზმა ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში ცხადი გახადა ჩვენთვის, რომ ქართველური ენების მორფოლოგიურ სისტემაში ძველად ცენტრალური მნიშვნელობა ენიჭებოდა ადამიანისა და ნივთის კატეგორიათა გარჩევას.

ბუნებრივი იქნებოდა, თუ ბრუნება-უღვლილებაშიც დადასტურდებოდა იმის კვალი, რაც შემოგვენახა სიტყვაწარმოებაში ან ახალი ფუნქციით, — ე. ი. რეინტერპრეტაციის გზით, — ანდა ფუძეს შეხორცებული აფიქსების სახით.

სხვანაირად რომ ვთქვათ, სახელთა ფუძის უძველესი აგებულების ანალიზმა წინაგანი თანამიმდევრობით მიგვიყვანა სახელისა და ზმნის ფორმატების უძველესი ფუნქციის საკითხთან.

ბრუნვის ნიშანთა შესახებ (მხოლოდობითში) უკვე გვქონდა შემთხვევა გარკვეული დებულებები წამოგვეყენებინა: ბრუნვის ნიშანთა თანხმონი თემატები (-ს, -დ) წარმოშობით ნივთის გრამატიკული კატეგორიის ნიშნებია; ბრუნვებში, როგორცაა ნათესაობითი, მიცემითი, უნდა ყოფილიყო გარჩეული ორივე კატეგორია — ადამიანისა და ნივთისა; როცა ეს კატეგორიები მოიშალა, ნივთის კატეგორიისათვის განკუთვნილმა ფორმამ მიიღო ზოგადი მნიშვნელობა. ამგვარად, ქართულს გამოვლილი უნდა ჰქონდეს განვითარების ის საფეხური, რომელიც ანდიური ენიდანაა ცნობილი და რომლის ამოსავლადაც აფხაზურში დაცული ვითარება ივარაუდება (მხედველობაში გვაქვს კუთვნილების აღნიშვნა — „ნათესაობითი ბრუნვის“ ფუნქციით)².

¹ წაკითხულია მოხსენებად სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესიის ფილოლოგიის, ისტორიისა და ფილოსოფიის სექციის სხდომაზე 1944 წლის 4 მაისს.

დაბეჭდილია ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ორგანოში: „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, VI, თბილისი 1954, გვ. 67—77.

² ამის შესახებ არ. ჩიქოვაძე, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ბრუნვის ნიშანთა გენეზისის საკითხი ქართულში: საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VII, № 1—2, 1946.

სახელს ბრუნვის გარდა რიცხვიც აქვს. ამ მორფოლოგიური კატეგორიის ფორმანტთა გენეზისია წინამდებარე მოხსენების საგანი.

რიცხვს ისევე, როგორც ბრუნვას, ქართველურ ენებში სუფიქსები¹ აწარმოებს.

მრავლობითი რიცხვის სუფიქსებად გვაქვს

სახელებში:

ქართულში: -ნ-: კაც-ნ-ი

-თ-: კაც-თ-ა

-ებ-: კაც-ებ-ი

ზანურში: -ეფ (|| → ფ): მეგრ. კოჩ-ეფ-ი კაცები

ჭან. კოჩ-ეფ-ე

სვანურში: -არ || -ილ: თოფ-პრ ← თოფ-არ-ე თოფები

რიცხვის კატეგორია სახელის გარდა ზმნასაც ახასიათებს. ამ საზიარო კატეგორიისათვის საზიარო ფორმანტებიც გვაქვს²; ასეთებია:

ქართულში: -თ; -ნ- || -ან || -ენ; -ელ

ზანურში: -თ; -ან

სვანურში: -დ

თავისებურია — მხოლოდ ზმნაში გვაქვს: ქართულსა და ზანურში -ეს, სვანურში ხ.

სახელთა მრავლობითის საწარმოებელ სუფიქსთა თავდაპირველ ფუნქციას ძველ ქართულში სპეციალური წერილი უძღვნა კ. დონდუა³. მისთვის ამოსავალი იყო შემდეგი ფაქტი: -ებ- სუფიქსი ძველ ქართულში სახელთა მრავლობითს იშვიათად აწარმოებს, მასთან შემთხვევათა უმეტესობაში იგი გამოყენებულია ნივთის კატეგორიის სახელებში: რტოები, ტბორები, სირები...

ამან აფიქრებინა ავტორს: ხომ არ უნდა ყოფილიყო -ნ- სუფიქსი თავდაპირველად ადამიანის — გონიერ არსებათა კლასის — მრავლობითის საწარმოებელი და ხომ არა გვაქვს ქართულ სუფიქსებში -ნ- — -ებ- ისეთივე შეფარდება, როგორიც აფხაზურის -ცია — -ქია ფორმანტებს შორისაა დადასტურებული, ე. ი. ხომ არ იყო -ნ- გონიერთა კლასის მრავლობითის სუფიქსი, -ებ- — არაგონიერთათ: კაც-ნ-ი, მაგრამ: ქვ-ებ-ი...

ავტორს გათვალისწინებული აქვს დაბრკოლებები, ამგვარ ვარაუდს რომ ხელს უშლის; ჯერ ერთი, -ნ- ძველ ქართულში იხმარება შეუზღუდველად,

¹ პრეფიქსებია შემორჩენილი სვანურში ნათესაობის აღმნიშვნელ სახელთა წყებაში: კ. დონდუა, К вопросу об особой форме множественного числа в сванских терминах родства. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. VII, ტფილისი 1937.

² საზიარო ფორმანტების მქონეობა არა ერთხელ ყოფილა სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნული.

³ К. Дондуа, О двух суффиксах множественности в грузинском языке: Язык и мышление, т. I; აქვე, გვ. 290—312.

ყოველგვარ სახელთა მრავლობითისათვის და არა მხოლოდ და მხოლოდ ან უპირატესად ადამიანთა მრავლობითისათვის (კაც-**ნ**-ი, ქვა-**ნ**-ი, ვარსკვლავ-**ნ**-ი, ცა-**ნ**-ი...); მეორეცაა, თვით აფხაზურში მრავლობითის სუფიქსების ხმარება ყოველთვის არაა გამიჯნული: -ქაა სუფიქსმა შეიძლება აწარმოოს ადამიანის კატეგორიის სახელთა მრავლობითი, -ცაა და -ქაა ერთადაც შეიძლება იყოს გამოყენებული.

ეს გარემოება და აფხაზური **ზმნის მრავლობითის** წარმოება გვაფიქრებინებს, რომ -ცაა და -ქაა-ს გარჩევა აფხაზურში მეორეული მოვლენა უნდა იყოს. ეს გარჩევა თვითონ მოითხოვს ახსნას (იხ. ქვემოთ). ქართულისათვის საყრდენად მას ვერ გამოვიყენებთ.

ქართული მრავლობითის -**ნ**- და -**ებ**- ორი განსხვავებული კლასის (-**ნ** — ადამიანისა, -**ებ** — ნივთის მრავლობითის) საწარმოებელი არ შეიძლება იყოს.

ორი განსხვავებული კატეგორიის ნიშანი აქ არ უნდა გვქონდეს, თუმცა კლას-კატეგორიის ნიშანი რომ უნდა გვქონდეს, ეს ჩვენთვისაც უდავოა. კ. დონდუას დებულება ამდენად **პრინციპში** საჭმის ვითარებას, ვფიქრობთ, სწორად ასახავს. მასთან საჭიროა ითქვას, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში ეს პირველი შემთხვევაა, რამდენადაც ვიცით, გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა კვალის ძიებისა ქართველურ ენათა მორფოლოგიურ სტრუქტურაში.

რატომ არ შეიძლებოდა -**ნ**- სუფიქსი ადამიანის კატეგორიისა ყოფილიყო? რა უნდა ყოფილიყო ეს სუფიქსები -**ნ**, -**ებ** წარმოშობით? ამის გასარკვევად საჭიროა გავითვალისწინოთ, რა **პრინციპზეა დაფუძნებული მრავლობითის წარმოება იმ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში**, რომელთაც დაუცავთ გრამატიკული კლას-კატეგორიები და რომელთა ნიშნები ქართველურისას ემთხვევა ან ახლოს მიჰყვება (ეს ენებია დაღესტნური და ქისტურ-ბაცბური).

მართალია, ეს პრინციპი ხსენებულ ენათა ზმნების მრავლობითშია, პირველ ყოვლისა, ხელშესახები, მაგრამ ზედსართავი სახელებისთვისაც აქვს ძალა. მერე: ქართულში ზმნასა და სახელს საზიარო სუფიქსები აქვთ მრავლობითში.

რატომ ზემოდასახელებულ ენებს უნდა მივმართოთ და არა აფხაზურს? საბუთი შემდეგია: ადამიანისა და ნივთის კატეგორიათა განსხვავება, მართალია, აფხაზურსაც კარგად აქვს დაცული, მაგრამ ამ კატეგორიათა აღმნიშვნელი ფორმანტებით ქართველური ენები უფრო ახლოსაა დაღესტნური და ჩაჩნური ჯგუფის ენებთან, ვინემ აფხაზურთან (მეტადრე, ეს ითქმის ადამიანის კატეგორიის ფორმანტის — **ვ**-ს — შესახებ, ნაწილობრივ ნივთის კატეგორიის ფორმანტების შესახებაც).

როგორია მრავლობითის წარმოების პრინციპი ქისტურ-ბაცბური და დაღესტნური ჯგუფის ენებში? არსებითად აქ სამი შესაძლებლობაა:

1. მრავლობითში არაა გარჩეული კლასები: მხოლოდობითის სამი, ოთხი კლასის ადგილს იჭერს ერთი საზიარო ფორმა.

2. მრავლობითში გარჩეულია კლასები, მაგრამ კლასების რიცხვი უფრო მცირეა, ვინემ მხოლოდობითში.

3. მრავლობითში გარჩეულია იმდენივე კლასი და იგივე კლასები, რაც მხოლოდობითში.

პირველის ნიმუში იქნებოდა ხუნძური, მეორისა — ჩაჩნური, მესამისა — ანდიური. აქ ერთმანეთს უპირისპირდება პირველი და მესამე შესაძლებლობა.

ხუნძური ამჟამად მხოლოდობითში განასხვავებს სამ კლასს:

მხოლ.	I კლ.	ვ-უგო	} ვარ, ხარ, არის
	II კლ.	ჟ-იგო	
	III კლ.	ბ-უგო	
მრავლ.	I კლ.	} რ-უგო	ვართ, ხართ, არიან
	II კლ.		
	III კლ.		

ისტორიულად აქ მხოლოდობითში ოთხი კლასი გვექონდა:

I კლ.	ვ-უგო	} მრავლ. რ-უგო
II კლ.	ჟ-იგო	
III კლ.	ბ-უგო	
IV კლ.	რ-უგო	

მრავლობითის წარმოების პრინციპი აქ ნათელია: ნივთის კლას-კატეგორიის (IV კლასის) ნიშანი გამოყენებულია ყველა სხვა კლასისათვის, იქნება ეს ნივთის კლასი თუ ადამიანისა.

ხუნძურ მიმღეობებსა და ზედსართავებში, აგრეთვე კლას-კატეგორიის მქონე ნაცვალსახელებში მრავლობითში უნიფიკაცია ხდება:

მხოლ.	I კლ.	უნე-უ მიმავალი	} მრავლ. უნ-ე-ლ მიმავალნი
	II კლ.	უნე-ჟ	
	III კლ.	უნე-ბ	

მხოლ.	I კლ.	ჰიტინა-უ პატარა	მრავლ.	ჰიტინა-ლ პატარანი
	II კლ.	ჰიტინა-ჟ		
	III კლ.	ჰიტინა-ბ		

მხოლ.	I კლ.	დო-უ ის	OH	} მრავლ. დო-ლ ისინი
	II კლ.	დო-ჟ	OHa	
	III კლ.	დო-ბ	OHO	

ქისტურ მეშველ ზმნას მხოლოდობითში ოთხი კლას-კატეგორიის ნიშანი აქვს:

მხოლ.	ვ-უ	ჟ-უ	ბ-უ	დ-უ	ვარ, ხარ, არის
მრავლ.	1, 2 პ.	დ-უ	დ-უ ჟ-უ	დ-უ ბ-უ	დ-უ
	3 პ.	ბ-უ	ბ-უ ჟ-უ	დ-უ ბ-უ	დ-უ

მრავლობითში შევხვდებით უკანასკნელ სამს: ჟ-უ, ბ-უ, დ-უ, მაგრამ არა ჯანს ვ-უ: პირველი კლასის მრავლობითისათვის გამოყენებულია დ-უ (1 და 2 პ.), ბ-უ (3 პ.).

ეგვეგე მეორდება **ჟ-უ**-ს მრავლობითში, როცა **ჟ-უ** მეორე კლასის ფუნქციითაა ნახმარი.

ამგვარად, ადამიანის კლასების — პირველისა და მეორის — მრავლობითში ნივთის კლას-კატეგორიათა ნიშნებია გამოყენებული.

სხვა ენათა ჩვენება ხუნძურსა და ქისტურს შორის გარდამავალ საფეხურებად გვევლინება:

ლაკურს მრავლობითში **ბ-** და **დ-** ნიშნები აქვს — მხედველობაში გვაქვს მეშველი ზმნა.

მხ.	1,2 პ.	ურა	დ-ურა	ბ-ურა	დ-ურა	ვარ, ხარ
	3 პ.	ური	დ-ური	ბ-ური	დ-ური	არის

მრ.	1,2 პ.		ბ-ურუ	დ-ურუ	ვართ, ხართ
	3 პ.		ბ-ური	დ-ური	არიან

დარგუთულშიც ამავე პირობებში **ბ-**, **დ-** (**რ-**) გვაქვს. აქაც მრავლობითი ნივთის კატეგორიათა მაჩვენებლებს მიმართავს; ადამიანის კატეგორიის ფორმანტი თვით ამ კატეგორიის სახელებშიც არ გამოიყენება.

ნივთის კატეგორიათა ორი ნიშანი (**ბ-**, **რ-**) გვაქვს ლოდობერიულში, კარატულში, ბაგვალაურში, ტინდიურში, ახვახურსა და ხვარშიულში; კაპუტურშიც ორი ნიშანია, ოღონდ **ბ-** და **ი-**.

რუტულურში — **დ-** და **ი-**

წახურულში — **ჟ-|| ბ-** და **დ-**

არჩიულში, ბოთლიხურსა და დიდოურში ხუნძურის მსგავსად ერთი ნიშანია **რ-**, ნივთის კატეგორიისა¹.

მრავლობითი რიცხვი ყველგან ნივთის კატეგორიის ფორმანტებს იყენებს, ადამიანის კატეგორიის ნიშანი მრავლობითს არ აწარმოებს.

სხვა ვითარება გვაქვს ანდიურში: აქ მრავლობითში იგივე პრეფიქსები გვაქვს, რაც მხოლოდობითში:

I კლ.	გ-ო-ქობა	დიდი	მრავლ.	გ-ო-ქობ-ოლ	დიდნი
II კლ.	ჟ-ე-ქობა			ჟ-ე-ქობ-ოლ	
III კლ.	ბ-ე-ქობა			{ ჟ-ე-ქობ-ოლ	
				{ ბ-ე-ქობ-ოლ	
IV კლ.	რ-ე-ქობა			რ-ე-ქობ-ოლ	

მხ.	I კლ.	გ-უ-ლომადო	დადის, დადიხარ, დავდივარ
	II კლ.	ჟ-ი-ლომადო	" " "
	III კლ.	ბ-ი-ლომადო	" " "
	IV კლ.	რ-ი-ლომადო	" " "

¹ ამჟამად მოიპოვება სპეციალური შრომა ნ. ანდელუაძისა „გრამატიკული კლასები იბერიულ-კავკასიურ ენებში“, სადაც ეს საკითხი დაწვრილებით არის განხილული (ავტორეფერატი საკანდიდატო დისერტაციისა, 1954).

- მრ. I კლ. გ-ო-ლომადო
 II კლ. ჟ-ო-ლომადო
 III კლ. { ჟ-ო-ლომადო
 { ბ-ო-ლომადო
 IV კლ. რ-ო-ლომადო

(ა. დირი, 49)

აღსანიშნავია, რომ ანდიურში პრეფიქსებია კლას-კატეგორიათა ნიშნები. თაბასარანულში რ- ფორმანტია ადამიანთა კატეგორიისათვის მხოლოდობითში და იგი მეორდება მრავლობითში, მაგრამ ეს მეორეული მოვლენაა. აქ ადამიანთა კლასში გაერთიანებულია მამაკაცი და ქალი და ქალის კატეგორიის ნიშანი რ- გადატანილია მამაკაცისაზე. ამას ცხადყოფს ნიშნის ბგერითი გამოსახულება რ-, ცნობილი ნიშანი ნივთის კატეგორიისა სხვა დადესტნური ენებიდან. ქალის კატეგორია კი, როგორც სხვაგან გვაქვს გარკვეული, გვიანდელი წარმოშობისაა და ნივთის კატეგორიის ნიშანს იყენებს.

მაშასადამე, თაბასარანულში რ-ს გამოვლენა მხოლოდობითში ადამიანთა კლასში და მრავლობითშიც ანალოგიურია ჟ-ს გამოყენებისა II და III კლასში — ჩაჩნურში, ბაცბურში, არჩიულში. ყველგან საქმე გვაქვს ნივთის კატეგორიის ჟ- (← რ-) ნიშნის გამოყენებასთან ქალის კატეგორიისათვის.

ამრიგად, მრავლობითში ორგვარი პრინციპია შესაძლებელი: ერთი — ანდიურში წარმოდგენილი — იმავე ნიშნებს გვიჩვენებს მრავლობითში, რაც მხოლოდობითშიც გვქონდა.

მეორე — ხუნძური, ლაკური, დარგუული, ჩაჩნური — მრავლობითში იყენებს ნივთის კატეგორიის თუ კატეგორიათა ნიშნებს: ადამიანის კატეგორია მრავლობითში არა ჩანს, მის ადგილს ნივთისა იჭერს. ნივთის კატეგორიას აქაც ისევე, როგორც რიგ სხვა შემთხვევაში, მრავლობითის განზოგადებული აღნიშვნა უხდება.

ესაა ენათა აბსოლუტურ უმეტესობაში.

ამ პრინციპს გარკვეული საფუძველი აქვს: მხოლოდობითში გარჩეულია ადამიანი (პიროვნება) და ნივთი; მრავლობითში ეს გარჩევა მოშლილია: ხდება დეპერსონალიზაცია.

ამ კონტექსტში შეიძლება მოვიგონოთ სვანურის ცნობილი ფაქტი: ადამიანის კატეგორიის ნიშანი მ- სადაურობის სახელებს მრავლობითში აღარ გადაჰყვება: მუ-შვჳნ||მუ-შვნ-ი (სვანი) — შვანჳრ (სვანები), მგ-ზჳნ||მგ-ზნ-ი (მეგრელი) — ზანჳრ (მეგრელები) და ასე შემდეგ.

ხომ არ მოასწავებს ეს დეპერსონალიზაციას? არადა, რატომ უნდა იყოს შეუძლებელი მ- პრეფიქსი მრავლობითში, როცა ის მხოლოდობითში აუცილებელია? მრავლობითობას ხომ სუფიქსი აღნიშნავს და ამდენად მ- პრეფიქსის გამოვლენისათვის ამ მხრივ არავითარი დაბრკოლება არ გვექნებოდა?

მრავლობითის წარმოებისას აფხაზურ ზმნაში კლას-კატეგორიათა გარჩევის არავითარი კვალი არა ჩანს არც ერთ პირში: ჰაყოუბ, შიგყოუბ, იყოუბ — ვართ, ხართ, არიან... მით უფრო არ იყო მოსალოდნელი სახელთა მრავ-

ლობითში გარჩეულიყო გრამატიკული კლას-კატეგორიები. ამიტომ საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ცაა — ქაა-ს ახლანდელი გამოყენება მეორეულია ისევე, როგორც -ელ- — -ურ- სუფიქსთა გარჩევა ქართულში. მრავლობითის -ცაა — -ქაა სუფიქსები სხვადასხვა დიალექტური (თუ ენობრივი) წრის კუთვნილება უნდა იყოს. მათი ერთად ხმარება შესაძლებელი გახადა ფუნქციითა დიფერენციაციამ.

რას გვაგვალებს ქართველური ენების მიმართ მრავლობითობის აღნიშვნის ზემოთ განხილული პრინციპი?

სახელის ფუძის ანალიზიდან ვიცი, რომ ქართველურ ენებში ორი გრამატიკული კლასი გაირჩეოდა: ადამიანისა (ანუ პიროვნებისა) და ნივთისა. პირველის ფორმანტი იყო ერთი მ-, მეორისა — რამდენიმე: ს-, ლ-, ნ-, დ-, რ-, ბ-.

მ- პრეფიქსი მრავლობითს არ აწარმოებს. ანდიური ენიდან ცნობილი პრინციპი ამით გამოირიცხა: მრავლობითში იგივე კლასები არა გვაქვს, რაც მხოლოდობითში დასტურდება.

-ნ და -ბ სუფიქსები, მრავლობითში რომ გვაქვს, წარმოდგენილია სწორედ ნივთის კატეგორიის ნიშნებს შორის. ამრიგად, ირკვევა, რომ:

1. მრავლობითის აფიქსები -ნ-, -ებ თანხმოვნითი ელემენტით (ნ, ბ) ერთი და იმავე გრამატიკული კლას-კატეგორიისაა.

2. ესაა ნივთის გრამატიკული კლასის ექსპონენტები.

3. მათი სხვაობა სხვადასხვა დიალექტობრივ (თუ ენობრივ) წრეთა სხვაობიდან მომდინარეობს.

4. სახელთა მრავლობითის წარმოებისას ქართულში თავს იჩენს ის პრინციპი, რაც დალესტურ და ქისტურ ენათა მეტ წილშია დაცული, სახელდობრ, ხუნძურ-დიდოური ვარიანტი: მრავლობითს ნივთის კატეგორიის ფორმანტი აწარმოებს (ერთი ფორმანტი).

მრავლობითში სახელს -თ სუფიქსიც აქვს: კაც-თ-ა... ძველ ქართულში იგი ნათესაობითის, მიცემითის, მოთხრობითის როლს ასრულებს, მოკმედებითისა და მიმართულებითის ფუნქციაც აღმოაჩნდება აქა-იქ. ამიტომ იზადება ვარაუდი: -თ ირიბი ბრუნვების ფლექსიააო. თავდაპირველად ეს სუფიქსები რიცხვის საწარმოებელი იყო: კაც-თ- არც ნათესაობითი იყო და არც მიცემითი თუ მოთხრობითი, იგი მხოლოდ რიცხვზე მიუთითებდა. ეს ნიშნავს: ქართულშიც ძველად ისეთივე მდგომარეობა გვქონია, როგორიც დღემდის შემორჩა აფხაზურს — მრავლობითი რიცხვი გვაქვს, ბრუნვის მიხედვით ცვლა სახელს ჯერ კიდევ არ შეუძლია.

მაშასადამე, -თ-ც მრავლობითის ნიშანია და -ნ-ც: კაც-თ- — კაც-ნ-... რა განასხვავებს მათ? დრო, როდესაც ერთი თუ მეორე წარმოება იკაფავს ზვას ქართულ სალიტერატურო ენაში.

რომელია უფრო ძველი? -თ გაცილებით უფრო ძველია, ვინემ -ნ. როგორც ეს გარკვეული გვაქვს, სხვაგან, ქართულ ბრუნვათა ფორმაციაში სამი საფეხური გამოიყოფა: ერთს ეკუთვნის ნათესაობითი და მიცემითი, მას მოსდევს მოთხრობითი, ყველაზე ახალია სახელობითი.

თუ დასათარიღებლად ამ დასაფხურობას გამოვიყენებდით, შეიძლებოდა გვეთქვა: სალიტერატურო ქართულში -თ სუფიქსი იმდენად უფრო ძველია -6 სუფიქსზე, რამდენადაც ნათესაობითი და მიცემითი უფრო ძველია სახელობითზე. საინტერესოა მოთხრობითის პოზიცია: იგი მრავლობითში ნათესაობითისა და მიცემითის საზიარო სუფიქსს იყენებს, ე. ი. იმ ასაკისაა, როცა მრავლობითს -თ აწარმოებდა და არა -6.

ნათესაობითთან და მიცემითთან მოთხრობითს აერთიანებს არა სინტაქსური ფუნქცია და მორფოლოგიური რაობა¹, არამედ დროის გარკვეული მონაკვეთი ბრუნვათა წარმოქმნის პროცესში.

-თ და -6 სუფიქსებს მივყავართ ზმნასთან: ერთიცა და მეორეც ზმნაში დასტურდება: -თ სუბიექტის 1 და 2 პირის მრავლობითს აწარმოებს, -6 მოცემულია 3 პ. სუფიქსებში: -ა6, -ენ... ამ სუფიქსებს ძველ ქართულში მარტო-ოდენ -6-ს სახითაც ვხვდებით: კავშირებით II-ში (I-შიც): წერ-ო-6, აშენ-ო-6... რა აშენებდ-ენ-6...

ობიექტის აღნიშვნისას: თქუ-6-ა... თქუ-6-ეს... ვ-თქუ-6-ე-თ...

შდრ. ვთქუ-ენ... დავფლ-ენ... დავფლ-ენ-ი-თ... დაჰფლ-ენ-ი-თ იგინი... გვწყალ-ენ-6 ჩუენ... განგარინ-ენ-6-ი-თ თქუენ...

ობიექტის აღნიშვნის შემთხვევები უეჭველს ხდიან იმასაც, რომ -ენ (→ -6) სუფიქსი ამა თუ იმ პირისა კი არაა, არამედ მრავლობითს რიცხვზე მიუთითებს იმისდა მიუხედავად, თუ რომელ პირთან იქნება გამოყენებული.

მესამე პირის სუბიექტურ სუფიქსად -ენ და, მაშასადამე, -ა6 შემდეგაა ქცეული იმ ადგილის შესაბამისად, რომლის დაკავებაც მათ წილად ხედა უღვლილების ისტორიაში.

ზემოთქმული უფლებას გვაძლევს კაც-6-ი სახელის -6 სუფიქსი და არი-ა6, იქმ-ენ ზმნათა -ა6, -ენ სუფიქსები იდენტურ ოდენობად დავსახოთ მიუხედავად იმისა, რომ ზმნაში ამ სუფიქსებს ხმოვნებიც აქვთ, სახელში — არა.

სახელთა მრავლობითში -6 და -თ სუფიქსების ისტორიული ურთიერთობის საკითხზე გარკვეული პასუხი გავეცით. როგორია ანალოგიური სუფიქსების ისტორიული ურთიერთობა ზმნაში?

თავის დროზე საშუალება გვქონდა გვეჩვენებინა², რომ ზმნის უღვლილებაში სუბიექტის პირველი და მეორე პირი უფრო ძველია, მესამე პირი — უფრო ახალი.

ეს ნიშნავს: -თ სუფიქსი უფრო ძველია, ვინემ -ა6, -ენ სუფიქსები. სხვა-ნაირად რომ ვთქვათ: ზმნის სუფიქსებში -თ ისევე ძველია -6-სთან შედარებით, როგორც სახელთა მრავლობითში კაც-თ- არის ძველი კაც-6- ფორმასთან შედარებით.

¹ თუ მორფოლოგიურსა და სინტაქსურ დახასიათებას ამ მომენტზე დავამყარებდით, უნდა გვეთქვა: მოთხრობითი ნათესაობითისა და მიცემითის კვივალენტური სინონიმური ოდენობააო (და არა — მოთხრობითი ირიბი ბრუნვააო!).

² არნ. ჩიქობავა, მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში ენიმკის მოამბე, V-VI, 1940.

ამგვარად, სახელისა და ზმნის ჩვენება ერთიმეორეს ემოწმება და მხარს უჭერს.

გასარკვევია ოლონდ ერთი რამ: სახელებში -თ მოთხრობითის, მიცემითისა და ნათესაობითის ფუნქციას იგუებს, სახელობითისას — არა, ზმნაში კი -თ მოთხრობითსაც იგუება და სახელობითსაც:

მოთხ.	კაც-თ-ა	აშენ-ეს	სახელ.	იგინი	აშენებ-ენ
	თქუენ	აშენ-ე-თ		თქუენ	აშენებ-თ
	ჩუენ	ვაშენ-ე-თ		ჩუენ	ვაშენებ-თ

როგორ მოხდა, რომ აწმყოში ზმნამ -თ დაირთო, როცა სუბიექტად სახელობითია? რა უნდა აქ -თ-ს?

ჩანს, ეს ფუნქციის გაფართოებითაა გამოწვეული: თავდაპირველად -თ სუფიქსი ზმნაში მოთხრობითის ფუნქციის მქონე სახელებს შეეფარდებოდა: ყველა გარდამავალი ზმნა ერგატიული კონსტრუქციისა იყო; ხოლმეობითი (პერმანსივი) ასრულებდა აწმყოს ფუნქციას (ზუსტად რომ ვთქვათ, პერმანსივს ეკავა ის ადგილი, რომელიც უღვლილების სისტემაში შემდეგ აწმყომ დაიკავა... იხ. ვიცით, იცით, იციან... ვპრკვთ, პრკვთ, პრკვან... ვთქვთ, სთქვთ, თქვან...).

ერთპირიან ზმნებშიც რომ გვაქვს -თ? ვარ-თ, ხარ-თ... აქ ხომ ვერ იქნებოდა მოთხრობითი?

ამიტომ საქმის ვითარების შესაბამისი იქნება, თუ ვიტყვით: -თ-ს ფუნქცია სახელებშია შეზღუდული (ალბათ, -6- სუფიქსის დამკვიდრების შემდეგ, ე. ი. სახელობითის წარმოქმნის შემდეგ). ზმნამ შემოგვინახა იმის საბუთი, რომ -თ-ს ფუნქციები წინათ უფრო ვრცელი უნდა ყოფილიყო (ვთქვათ: კაც-თ ხარ-თ... კაც-თ ვარ-თ... შდრ. კაც-6- არი-ედ...).

-6 სუფიქსი ისტორიულად ნივთის კატეგორიის ნიშნად დავსახეთ. როგორღა წყდება -თ-ს საკითხი? ასეთი სახის ფორმანტი კლას-კატეგორიათა ექსპონენტებში, ზევით რომ ჩამოვთვალოთ, არა ჩანს. ვითარება შეიცვლება, თუ მოვიგონებთ, რომ -თ ← -დ. ზმნაში ეს დოკუმენტალურად მტკიცდება სვანურის ჩვენებით:

შდრ.	ქართ.	ვარ-თ	და	სვან.	ხვარი-დ
		ხარ-თ			ხარი-დ
		არი-ან			არი-ხ...

ზმნის -თ სუფიქსი სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში დაყრუებული და გაფშვინიერებული -დ სუფიქსია.

ამით წყდება სახელის მრავლობითის -თ სუფიქსის საკითხიც: კაც-თ ← კაც-დ...

ძველი ქართულის ჩვენებიდან ირკვევა, რომ მესამე პირშიც შესაძლებელი იყო გვქონოდა -ედ სუფიქსი, როგორც -ან-ის, ისე -ენ-ის ადგილას.

საინტერესოა, რომ ამ სუფიქსის -დ არ ქცეულა -თ-დ. საკითხავია: რატომ გვაქვს 1 და 2 პირში, უფრო ძველ ფორმაში — თ, როცა 3 პირში, უფრო ახალში, -ედ შემოგვრჩა?

შეიძლება სწორედ იმიტომ, რომ 1 და 2 პ. აღრითგანვე მეტი ხნის განმავლობაში იყო აბსოლუტურ ბოლოში, ვინემ უფრო გვიან წარმოქმნილი 3 პირის ფორმაში -**ედ**, რომელიც მასთან არც შერჩა სალიტერატურო ენას.

საინტერესოა, რომ ანალოგიური საკითხი ჩნდება მოქმედებითისა და მიმართულებითი ბრუნვების თანხმონითი ელემენტის რკვევისას: გზ-ი-თ — გზა-დ... ორივე ბოლოშია: ერთი იცვალა, მეორე — არა... საკითხი გარკვევას მოითხოვს.

სახელისა და ზმნის მრავლობითის საზიარო ფორმანტები რომ დავალაგოთ, მივიღებთ ასეთ სქემას:

	რეტროსპექტულად:	პროსპექტულად:
სახელებში გვაქვს:	-თ ← -(ე)დ -ბ	-(ე)დ → -თ -ბ
ზმნებში გვაქვს:	-თ ← -დ -ბ (← -ენ) -ან -ედ	-დ → -თ -ედ -ენ, -ან, -ბ (← -ენ)

-დ (→ -თ), -ბ სახელებში გვაქვს და ზმნაშიც.

მრავლობითის განხილულ სუფიქსთა შორის ყველაზე ძველია -დ (მისი ვარიანტია -თ), ქრონოლოგიურად მას მოსდევს -ბ, ყველაზე ახალია -ებ.

-ბ და -ბ ნივთის კატეგორიისაა ისევე, როგორც სხვაგან ნაწარმოებ სახელებში. -თ ← -დ. -დ, როგორც მრავლობითის სუფიქსი, იგივე ოდენობაა, რაც სახელებში მ-ტკუა-რი (← *დ-კუარი), დათვი, *დინჭუელი, *დინჭარი, ზან. დიშქა (შეშა), ჯან. დიციხირი (სისხლი), ჯან. დუციხუ (ცაცხვი)... -დ- ნივთის კატეგორიის ფორმანტია.

ბრუნებასა და უღვლილებაში -დ ძველისძველი კუთვნილება ჩანს ქართულშიც, სვანურშიც. დ, როგორც ნივთის ერთ-ერთი კლასის ფორმანტი, ფართოდაა გავრცელებული ჩაჩხური ჯგუფის ენებშიც, დაღესტნის ენათა უმეტესობაშიც.

ამ ენებში დ ფორმანტის ხვედრი წონა შეუდარებლივ მეტია, ვინემ დ ფორმანტისა ქართველურ ენათა სახელების წარმოებაში. ბრუნება-უღვლილებაში რიცხვის კატეგორიის ანალიზი გვაფიქრებინებს, რომ ეს ფორმანტი ქართველური და ზემოხსენებული ენების საერთო ძველისძველ კუთვნილებას წარმოადგენს. ნაწარმოებ სახელებში იგი ძველად ძალზე ხშირი უნდა ყოფილიყო.

შედარებით უფრო ახალი -(ე)ბ სუფიქსი მრავლობითისა აერთიანებს ქართულსა და ზანურს (სვანურისთვის უცხოა), ერთი მხრით, დაღესტნურ და ჩაჩხურ ენებს, მეორე მხრივ... ნივთის კლას-კატეგორიის ფუნქციით ბ ამ უკანასკნელთათვის ძირითადი კუთვნილებაა.

დიდოურში და ანდიის ხეობის ზოგ სხვა ენაში -ბ სახელთა მრავლობითშიც შეინიშნება. ეს ფორმანტი ქართულიდან შესულს უფრო ჰგავს, ვინემ საკუთარი ფონდის ბ კლასის ექსპონენტის გამოყენებას მრავლობითში, რაც

თავისთავად კანონზომიერი იქნებოდა. ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენა-კი-ლოებში ამ ფორმანტის ვითარება შესასწავლია.

გვრჩება -**ეს**: აკეთ-**ეს**... მას მხოლოდ ზმნა იცნობს, ისიც ქართულსა და ზანურში; მისი **ს** ელემენტი კვლავ ნივთის კატეგორიის ფორმანტამდე აღის: **ხ-ძე**... **სი-სხლ-ი**... **ხა-რწყული** (შდრ. **მე-რწყული**)... **ხა-ხრე** (შდრ. **მე-ხრე**)...

ს, როგორც ნივთის კატეგორიის ფორმანტი, ქართულს ახასიათებს. ზმნაში -**ეს** სუფიქსი ნამყო ძირითადში ჩანს; ნამყო ძირითადი აწმყოზე ძველია, მაგრამ თუ მოვიგონებთ, რომ აწმყოს წინამორბედი პერმანსივია (-**ან** სუფიქსი), უნდა გვეთქვას, რომ -**ეს** სუფიქსი -**ან**-ზე უფრო ძველი ვერ იქნება, შეიძლება უფრო ახალიც იყოს.

სვანურ სახელთა მრავლობითის -**არ**- შეიძლება დაგვეკავშირებინა **რ**- ფორმანტისათვის: **რო-კაპ**, **რა-ცხე-ა**... მაგრამ **რ**- ექსპონენტის პოზიცია არაა ისეთი, რომ ქართველური ენების კუთვნილებად ვცნოთ ეს ფორმანტი. ნივთის კატეგორიის ფორმანტთან კავშირი კი აქაც ცხადია.

-**დ** ყველაზე ძველია (-**დ** → -**თ**); შემდეგ -**ნ**: -**ს**: -**ბ**. ასეთია ქრონოლოგიური თანამიმდევრობა ნივთის გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა წარმოჩენისა ძველი ქართული ენის განვითარებაში სახელისა და ზმნის მრავლობითის წარმოების ჩვენებათა მიხედვით.

ეჭვს გარეშეა, ამას შეუძლია გარკვეული მითითება მოგვცეს იმ დიალექტობრივ (თუ ენობრივ) ფენათა შესახებ, რომლებიც სალიტერატურო ქართულის წარმოქმნის რთულ პროცესში მონაწილეობდნენ, იმ ისტორიული თანამიმდევრობის შესახებ, რომლითაც ეს დიალექტობრივი (თუ ენობრივი) მასალა სალიტერატურო ქართულში შემოდიოდა.

ჩვენი მსჯელობის საგანი აქ ეს, რასაკვირველია, ვერ იქნება. ჩვენ მიზნად ვისახავდით გვეჩვენებინა გენეტური კავშირი მრავლობითის აფიქსებისა (ზმნაში, სახელში) გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ფორმანტებთან. ამ ფორმანტების ფუნქციითა ისტორიული შემდგომადობა რიგ მომენტში მოითხოვს დაზუსტებას, მაგრამ თვით დებულება მათი გენეტური კავშირის შესახებ ობიექტურ ვითარებას ასახავს.

А. С. ЧИКОВАВА

К ГЕНЕЗИСУ СУФФИКСОВ МНОЖЕСТВЕННОСТИ В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье дана попытка выявить генетическую связь, которая исторически существовала между аффиксами множественного числа имен и глаголов грузинского языка с исконными формантами грамматических классов.

Общими для имен и глаголов суффиксами множественности в грузинском языке являются -**თ** -**t** (← -**დ** -**d**) и -**ბ** -**n** (в глаголах в виде -**ან** -**an**, -**ენ** -**en**).

Древнейшим из них является $-s$ -t, используемый в эргат., родит. и дат. падежах множ. числа имен и в первом и во втором лицах глаголов (во всех временах). Суффикс $-s$ -t $\leftarrow$ -d; в виде -d он сохранился в 1 и 2 л. сванского глагола. Сохранился -d также в архаичном варианте 3-ьего лица множ. числа древнегрузинского глагола.

Данный суффикс множественности $-s$ -t ($\leftarrow$ -d) генетически восходит к одному из древнейших экспонентов грамматического класса вещей $-d$ -d-, хорошо известного из истории картвельских языков и поныне представленного в большинстве горских иберийско-кавказских языков (лак., дарг., цахур., бацб., кист. ...).

Равным образом и суффикс множ. числа имен и глаголов $-b$ -n генетически увязывается с экспонентом $-b$ -n грамматического класса вещей.

Суффикс множ. числа $-b$ -es наличен лишь в грузинских глаголах (в именах его не имеется). Наоборот, суффикс множ. числа $-b$ -eb встречается лишь в именах (грузинский глагол не знает такого суффикса множественности).

Оба эти суффикса ($-b$ -es, $-b$ -eb) относительно поздней формации: понятно, что они не являются общими для имен и глаголов.

Согласные элементы и данных суффиксов ($-b$ -s, $-b$ -b) также засвидетельствованы среди экспонентов грамматического класса вещей, причем $-b$ -b находит ограниченное применение, экспонент же $-b$ -s — относительно новой формации.

Ни один из аффиксов множественности нельзя возвести к грамматической категории человека: все аффиксы множественности генетически увязываются с грамматической категорией вещей.

Это вполне закономерно: в ряде иберийско-кавказских языков Дагестана с действующей системой грамматических классов последовательно проводится принцип, согласно которому в роли показателей множественности (в глаголах) выступают экспоненты грамматического класса вещей (но отнюдь не экспоненты категории человека): множественное число строится по принципу деперсонализации.

Как выясняется, данный же принцип лежал в основе образования множественного числа как глаголов, так и имен грузинского языка, когда в его морфологической системе различались общие всем иберийско-кавказским языкам грамматические категории человека (личности) и вещи.

მსაზღვრელ-საზღვრულის ადგილისათვის ქართველურ ენებსა და აზხაზურში¹

(ტოპონიმიკურ სახელთა მიხედვით)

1. მსაზღვრელ-საზღვრულის ადგილის საკითხში მკვლევართა უმრავლესობა იმ აზრს იზიარებს, რომ ძველი ქართულისათვის დამახასიათებელი იყო ჯერ საზღვრულისა და შემდეგ მსაზღვრელის დასმა (გარსკულავი ახალი); შემდეგში ეს წყობა შეიცვალა საპირისპირო წყობით: ჯერ დაისმის მსაზღვრელი და შემდეგ საზღვრული (ახალი გარსკულავი).

2. რთული ტოპონიმიკური სახელების ანალიზი აფხაზურსა და ქართველურ ენებში საშუალებას იძლევა მსაზღვრელ-საზღვრულის ადგილის შესახებ შემდეგი დასკვნები გაკეთდეს:

ა) გენეტიური მსაზღვრელი მუდამ წინ უსწრებს საზღვრულს როგორც ქართველურ ენებში, ისე აფხაზურშიც (მაგალითად: ცხენის - წყალი, მეჯვრის - ხევი... ხეტუშ - მუხური, ბურბუშ - ოხვამე... დოლჰ-სვიფ... კაც-იპაბლა...).

ბ) საზღვრულს ყოველთვის წინ უსწრებენ აგრეთვე მსაზღვრელად გამოყენებული ფორმაცვლელი სიტყვები და რიცხვითი სახელები (მაგალითად: წინ - წყარო, ცხრა - წყარო... ჩხორო - წყუ, ჟაურ - პიჯი...).

გ) ატრიბუტული მსაზღვრელი (ხედსართავი, არსებითი სახელი...) გვხვდება როგორც საზღვრულის წინ, ისე მის შემდეგაც. მაგრამ აქაც უფრო ხშირია საზღვრულის წინ მსაზღვრელის დასმის შემთხვევები (გარდა აფხაზურისა; მაგალითად: ავ - ჭალა, ღრმა - ღელე, ოქრო - ყანა... კითა - წყარი, ნოღა - დიხა... მაგრამ: ტაბა - ხმელა... ჭყონ - დიდი, წკარ - ყინა... აყუდ-მჭუ...).

3. როგორც ქართველური ენებისა, ისე აფხაზურისათვის იმთავითვე დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო მსაზღვრელ-საზღვრულის ორივე რიგი.

¹ თეზისები მოხსენებისა, რომელიც წაიკითხა ავტორმა სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის სტუდენტთა XI სამეცნიერო კონფერენციაზე 8 აპრილს 1949 წელს: სტუდენტთა XI სამეცნიერო კონფერენციის თეზისები, თბილისი 1949, გვ. 55—56. თემა შესრულებულია ქეთ. ლომთათიძის ხელმძღვანელობით.

ლ. ჟანთარიძე

მსაზღვრელის ადგილი რამდენიმე მსაზღვრელიან წინადადებაში¹

(სამი შატბერდული ხელნაწერისა და „ძველი აღთქმის“

I წიგნის მიხედვით)

1. ერთ საზღვრულთან შესაძლებელია დაკავშირებული იყოს რამდენიმე მსაზღვრელი. ასეთ შემთხვევაში მსაზღვრელები ახალ ქართულში ჩვეულებრივ საზღვრულის წინ დაისმის, ძველ ქართულში კი ადგილის მიხედვით სამგვარადაა განაწილებული.

ა) ყველა მსაზღვრელი საზღვრულის წინაა დასმული (სხუანი ორნი ძმანი);

ბ) საზღვრული მსაზღვრელებს შორისაა მოქცეული (ორნი მოწაფენი მისნი; ყოვლითა სიტყვთა კაცისაჲთა);

გ) მსაზღვრელები მოსდევს საზღვრულს (ჟმანი მათნი და მღდელთ-მოძღუართანი; ცხოვარი ჩემი წარწყმედული).

2. საზღვრულ-მსაზღვრელთა ზემონაჩვენები რიგი უმეტეს შემთხვევაში დამოკიდებულია იმაზე, თუ მეტყველების რომელი ნაწილითაა გადმოცემული საზღვრულთან დაკავშირებული მსაზღვრელები.

3. მესამე რიგის შემთხვევაში, საზღვრულის მომდევნო მსაზღვრელებიდან, რომლებიც მეტყველების სხვადასხვა ნაწილითაა გადმოცემული, საზღვრულს უშუალოდ მოსდევს თითქმის ყოველთვის კუთვნილებითი ნაცვალსახელი (დიდებითა თვსითა და მამისაჲთა... მოძმეთა შენთა მდიდართა).

აგრეთვე უშუალოდ მოსდევს საზღვრულს უმეტეს შემთხვევაში ნანათესაობითარი სახელი, თუ მეორე მსაზღვრელი მიმღეობას წარმოადგენს (შვილნიცა ღმრთისანი განბნეულნი; კოლტი ღორთაჲ მოვარი).

¹ თეზისები მოზსენებისა, რომელიც მოსმენილ იქნა სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასპირანტთა V სამეცნიერო კონფერენციაზე 20 მაისს 1951 წელს: ასპირანტთა V სამეცნიერო კონფერენცია, თბილისი 1951, გვ. 23—24. მოზსენება შესრულებულია ვ. თოფურისა ხელმძღვანელობით.

მსაზღვრელ-საზღვრულის თანამიმდევრობა ოთხთავში¹

ძველ ქართულში არის შემთხვევები, როცა 1. მსაზღვრელი უსწრებს საზღვრულს (ერის კაცი, დანგის კოტორი... ერთი კაცი, ორი გოდორი... პირველი დღე, მეათერთმეტე ჟამი... ახალი ღვნოა, ჯერკუალი ხე... შობისა დღე...), 2. მსაზღვრელი მოსდევს საზღვრულს (კაცი ერისაჲ, კოტორი დანგისაჲ... კაცი ერთი, გოდორი ორი... დღე პირველი, ჟამი მეათერთმეტე... ღვნოა ახალი, ხე ჯერკუალი... დღე შობისაჲ...).

ა. შანიძე წერს: „...დღევანდელი ქართულის ნორმათა მიხედვით მსაზღვრელისა და საზღვრულის რიგი ჩვეულებრივ ასეთია: ჯერ მსაზღვრელი, მერმე კი საზღვრული (ტექნიკური გამოთქმა: მსაზღვრელ-საზღვრული)...“

თუ დღევანდელ ენაში გაბატონებულ ვითარებას ნორმად მივიჩნევთ, მაშინ საზღვრულ-მსაზღვრელი იქნება ინვერსიული რიგი (შებრუნებული რიგი), მაგრამ ისტორიული თვალსაზრისით ნორმაა საზღვრულ-მსაზღვრელი, ინვერსია კი — მსაზღვრელ-საზღვრული².

ოთხთავი ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს, თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ საზღვრულ-მსაზღვრელის 10.978 მაგალითს შეეფარდება მსაზღვრელ-საზღვრულის 3.339 მაგალითი.

კითხვა ისმის: მეტყველების ყველა ნაწილში ერთნაირი მდგომარეობაა თუ არა?

განვიხილოთ მეტყველების ნაწილები ცალ-ცალკე.

არსებითი სახელი მსაზღვრელად

არსებითი სახელი, როდესაც იგი მსაზღვრელადაა გამოყენებული, შეიძლება უსწრებდეს საზღვრულს ან მოსდევდეს მას. როცა წინ უსწრებს, მაშინ ჩვეულებრივ მსაზღვრელი ნათესაობით ბრუნვაში დგას. არის შემთხვევა, როცა ერთ რედაქციაში წარმოდგენილი საზღვრულ-მსაზღვრელი მეორე რე-

¹ ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, გამოცემულია ა. შანიძის მიერ, თბილისი 1945.

² შრომა დაბეჭდილია „სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებულში“, VI, თბილისი 1953, გვ. 371—380. თემა დამუშავებულია ქეთ. ლომთათიძის ხელმძღვანელობით.

³ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, ნაკვეთი I, თბილისი 1942, გვ. 87.

დაქციაში შეცვლილია მსაზღვრელ-საზღვრულით და პირუკუ. ეს იმის დამადასტურებელია, რომ რიგის განსაზღვრა ქირს და ამ დროისათვის ნორმის რყევასთან გვაქვს საქმე.

ა) მსაზღვრელ-საზღვრული

DE

C¹

შეაყენეს თევზთა სიმრავლე შეაყენეს თევზისა სიმრავლე
დიდი... დიდი...

ლ 5,6

ბ) საზღვრულ-მსაზღვრელი

რად ვითხოვო? ხოლო მან ჰრქუა რად ვსთხოო მას? ხოლო მან ჰრქუა
მას: თავი იოვანე ნათლის-მცემელისა მას: თავი იოვანე ნათლის-
მცემელისა

მკბ 6,24

შეფარდება

მსაზღვრელ-საზღვრული 195

საზღვრულ-მსაზღვრელი 2.766

ზედსართავი სახელი მსაზღვრელად

ა) მსაზღვრელ-საზღვრული

ნუ ჰშჯით თუალთ-ღებით, არამედ ნუ თუალთ-ხუმით შჯით, არამედ
მართალი საშჯელი საჯეთ მართალი საშჯელი შაჯეთ
ი 7,24

ბ) საზღვრულ-მსაზღვრელი

და არავინ შთაასხის ღვნოდა ახალი თხიერთა ძუელთა, რადთა და არავინ შთაასხის ღვნოდა ახალი თხიერთა ძუელთა, რადთა.
არა განხეტქნეს ღვნომან ახალმან არა განსტქდენ თხიერნი იგი...
თხიერნი ძუელნი...

ლ 5,37

გ) რედაქციულად განსხვავებული

და იხილნეს ვინმე მოწაფეთა მისთაგანნი შეგინებულითა ჯელითა, ესე იხილნეს ვინმე მოწაფეთა მისთაგანნი, რამეთუ ურიდად, ჯელითა.
იგი არს უბანელითა ჯელითა უბანელითა ჯამდეს პურსა
ჯამდეს პურსა

მკბ 7,2

¹ საილუსტრაციო მაგალითები მინიმუმამდეა დაყვანილი. DE-თი აღნიშნულია ჯრუბ-პარხლის ოთხთავის ტექსტი, C-თი — აღიშისა.

შეფარდება

მსაზღვრელ-საზღვრული 232

საზღვრულ-მსაზღვრელი 847

რიცხვითი სახელი მსაზღვრელად

რიცხვითი სახელი, რაოდენობითი იქნება იგი (ერთი, ორი...), რიგობითი (პირველი, მეორე...) თუ განუსაზღვრელი (მრავალი, მცირე...), უმრავლეს შემთხვევაში გვხვდება საზღვრულის წინ.

ა) მსაზღვრელ-საზღვრული

თანა-ედვა მისი ასი დრაჰკანი თანა-ედვა მისი ასი დრაჰკანი
მ 18,28

და მეოთხესა საჯუმილავსა და მეოთხესა ოდენ საჯუმილავსა
ლამისასა მოვიდა მათა იესუ... ლავსა ლამისასა მოვიდა მათა...
მკზ 6,48

აჰა ესე დგას დაცემად და აღდგინებად მრავალთა ისრაელსა შორის... აჰა ესე დგას დაცემად და აღმართებად მრავალთა შორის ისრაელსა...
ლ 2,34

ბ) საზღვრულ-მსაზღვრელი

ვინმე თქუენგანი ზრუნვიდეს და ვინ თქუენგანი ზრუნვიდეს და შემძლებელ არს იგი შეძინებად ჰასაკსა თჳსსა წყრთა ერთ? უძლოს შეძინებად ჰასაკსა თჳსსა წყრთა ერთ?

მ 6,27

და იყო შაბათსა მეორესა... და იყო შაფათსა მეორესა...
ლ 6,1

და შეკრბა მისა ერი მრავალი და შეკრბა მისა ერი მრავალი
მკზ 4,1

გ) რედაქციულად განსხვავებული

ერთი ხოლო ჟამი დაყვეს... ჟამ ერთ ხოლო ქმნეს...
მ 20,12

და იყო ჟამი მეექუსე და იყო ვითარ ექუს ჟამ ოდენ
ლ 23,44

სახლსა მამისა ჩემისასა საგანე სახლსა მამისა ჩემისასა მრავალ
მრავალ არიან სადგურ არს

ი 14,2

შეფარდება

მსაზღვრელ-საზღვრული 760

საზღვრულ-მსაზღვრელი 196

ნაცვალსახელი მსაზღვრელად

ნაცვალსახელთან დაკავშირებით შეიძლება ითქვას, რომ მრავალფეროვნებასთან გვაქვს საქმე. ამიტომ მას განვიხილავთ თანამიმდევრობით.

1. ნაწევარი მსაზღვრელად

უფრო ხშირია რიგი საზღვრულ-მსაზღვრელი.

ა) მსაზღვრელ-საზღვრული

ესე ათორმეტნი წარავლინა ესე ათორმეტნი წარავ-
იესუ... ლინა იესუ...

მ 10,5

ბ) საზღვრულ-მსაზღვრელი

და ვითარცა იხილეს მღდელთ იხილეს რამდენდელთ მოძღუარ-
მოძღუართა მათ და მწიგნობართა, თა მათ და მწიგნობართა საკვრ-
რომელ-იგი ქმნა იესუ სასწაულნი, და ველეზანი იგი, რომელ ქმნა, და
ყრმეზი იგი, რომელ ღალადებდა ყმეზი იგი, რომელ ჯმობდა ტა-
ტაძარსა მას შინა და იტყოდეს... ძარსა მას შინა და იტყოდეს...

მ 21,15

გ) რედაქციულად განსხვავებული

ესე კაცი არა არს ღმრთისაგან არა არს კაცი იგი ღმრთისა
მიერ

ი 9,16

შეფარდება

მსაზღვრელ-საზღვრული 385

საზღვრულ-მსაზღვრელი 2.879

2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი მსაზღვრელად

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები (ჩემი, შენი, მისი, ამისი, მაგისი, თვისი) ნაწევართა მსგავსად გვხვდება.

ა) მსაზღვრელ-საზღვრული

შეჰმოსეს მას თვისივე სამო- შეჰმოსეს მას თვისივე სამო-
სელი... სელი...

მ 27,31

ბ) საზღვრულ-მსაზღვრელი

აჰა ესერა მე წარვაგლინო ანგე- აჰა ესერა წარვაგლინებ ანგე-
ლოზი ჩემი წინაშე შენსა, რომელ- ლოზსა ჩემსა წინაშე პირსა
მან განმზადნეს გზანი შენნი წინა- შენსა, რომელმან განამზადოს გზა
შე შენსა შენი წინაშე პირსა შენსა

მკ 1,2

გ) რედაქციულად განსხვავებული
და ეკიდა მას თვთ ჯუარი და მიჰყვანდა და ეკიდა მას თვთ სი...
ი 19,17 იგი ჯუარი

შეფარდება

მსაზღვრელ-საზღვრული 112 საზღვრულ-მსაზღვრელი 3.887

3. კითხვითი ნაცვალსახელი მსაზღვრელად

კითხვითი ნაცვალსახელები (რომელი, რაჲ, რაბამი, რაოდენი) ყოველ-
თვის უსწრებს საზღვრულს და რიგიც მხოლოდ ერთია: მსაზღვრელ-საზღვრული.

რასა სასწაულსა მიჩუენებ რაჲ სასწაულ გჳჩუენო ჩუენ...
ჩუენ...
ი 2,18

რომლითა საშჯელითა შჯი- რომლითა სასჯელითა შჯი-
დეთ, მითცა დაისაჯნეთ, და რომლი- დეთ, მითცა ისაჯნეთ, და რომლი-
თა საწყაულითა მიუწყოთ, მოგეწყ- თა საწყაულითა მიუწყოთ, მით-
ყოს თქუენ... ცა მოგეწყოს თქუენ...

მ 7,2

მოძლუარ, იხილე, რაბამი ქვე- მოძლუარ, იხილე, რაბამნი
ბი არს და რაბამი შენებულებაჲ! ქვანი არიან ესე და რაბამი
შენებული!

მგზ 13,1

რაოდენთა სასყიდლით რაოდენთა მორეწეთა მამისა
დადგინებულთა მამისა ჩემისათა ჩემისათა გარდაერევის პური...
ჰმატს პური...

ლ 15,17

შეფარდება

მსაზღვრელ-საზღვრული 75 საზღვრულ-მსაზღვრელი 0

4. კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელი მსაზღვრელად

კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ორი მაგალითი გვხვდება მთელ-
ოთხთავში. ორივეგან მსაზღვრელი უსწრებს საზღვრულს.

ვისი ძე არს იგი? ვისი ძე არს?

მ 22,42

შეფარდება

მსაზღვრელ-საზღვრული 2 საზღვრულ-მსაზღვრელი 0

5. ჩვენებითი ნაცვალსახელი მსაზღვრელად

ჩვენებითი ნაცვალსახელი (ესოდენი, ესევითარი, ესეთი, ეგოდენ → ეგ-
დენ) ჩვეულებრივ წინ უსწრებს საზღვრულს, იშვიათად მოსდევს მას.

ა) მსაზღვრელ-საზღვრული

ესოდენი სარწმუნოებაჲ... ესოდენი სარწმუნოებაჲ...

მ 8,10

რად ესოდენ მოშიშ ხართ?
მკ 4,40

რად ეგდენ გულ-მედგარ ხართ?

და ესევითართა იგავითა
ეტყოდა მათ სიტყუასა...
მკ 4,33

და ესევითართა მით იგა-
გებითა ეტყოდა მათ სიტყუასა...

ესთენი ნაცვალსახელის ხმარების ერთი შემთხვევა გვაქვს იოვანეს
თავში (12,37 C): და ესთენი სას-
წაულნი ექმნა მათ წინაშე...

ბ) საზღვრულ-მსაზღვრელი

ვითარმცა განძლა ერი ესოდენი?
მ 15,33

ვინამცა განვაძლეთ ერი ესო-
დენი?

ანუ რად არს სიბრძნე ესე მოცე-
მულ ამისა და ძალნი ესოდენნი
მკ 6,2

იოვანესა და ლუკას თავში არ გვხვდება არც ერთი მაგალითი ასეთი
წყობით.

ესევითარ ნაცვალსახელის მსაზღვრელად გამოყენების ერთი შემთხვევა
გვაქვს მათეს თავის C რედაქციაში (18,5): და რომელმან შეიწყნაროს ყრმა
ერთი ესევითარი.

გ) რედაქციულად განსხვავებული კი ერთადერთი შე-
მთხვევაა:

ჰრქუეს მას მოწაფეთა მათ: ვინაჲ
ჩუენდა უდაბნოსა ზედა პური ესო-
დენი...
მ 15,33

ხოლო მოწაფეთა მისთა ჰრქუეს მას:
ვინაჲ არს ჩუენდა უდაბნოსა ესო-
დენი პური...

შეფარდება

მსაზღვრელ-საზღვრული 23

საზღვრულ-მსაზღვრელი 5

6. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი მსაზღვრელად გამოყენებისას
უფრო ხშირად წინ უსწრებს.

ა) მსაზღვრელ-საზღვრული

შეყუარებად იგი ყოვლითა სუ-
ლითა და ყოვლითა ძალითა და
ყოვლითა გულისწმის-ყოფითა,
და შეყუარებად მოყუასი ვითარცა თავი
თვსი; უფროჲს არს ყოველთა
მსხუერპლთა და შესაწირავთა...

შეყუარებად იგი ყოვლითა გუ-
ლითა და ყოვლითა ძალითა
და ყოვლითა გულისწმითა, და
შეყუარებად მოყუასი ვითარცა თავი
თვსი; და უფროჲს არს ყოველთა
მრგულიად დასაწუგელთა და
მსხუერპლთა...

მკ 12,33

მოვიდეს სხუანი ცანავნი... სხუანი ნავნი მოვიდოდეს...
ი 6,23

ბ) საზღვრულ-მსაზღვრელი

მაშინ მოწაფეთა ყოველთა . მაშინ მოწაფეთა ყოველთა
დაუტევეს იგი და ივლტოდეს დაუტევეს იგი და ივლტოდეს
მ 26,16

სხუად პოსტპოზიციურ წყობაში გამოყენებულია მხოლოდ ერთხელ:
მრავალნი სასწაულნი სხუა-
ნიცა ქმნა იესუ წინაშე მოწაფეთა
თვსთა...
ი 20,30

გ) რედაქციულად განსხვავებული

შე-თუ-იძინოს ყოველი სო- შე-თუ-იძინოს სოფელი ყოვე-
ფელი... ლ 9,25 ლი...

სხუად 'ს ერთი შემთხვევაა:

მრავალნი სასწაულნი სხუა- მრავალ სხუაცა სასწაულ ყო-
ნიცა ქმნა იესუ წინაშე მოწაფეთა იესუ წინაშე მოწაფეთა მათ თვსთა...
თვსთა...
ი 20,30

შეფარდება

მსაზღვრელ-საზღვრული 548

საზღვრულ-მსაზღვრელი 47

7. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი მსაზღვრელად

ხშირად წინ უსწრებს, ოღონდ ისეთი დიდი განსხვავება არ შეინიშნება,
როგორიც განსაზღვრებით ნაცვალსახელთან გვექონდა.

ა) მსაზღვრელ-საზღვრული

მოუტდა ერთი მჭევვალი და და მიუტდა მას ერთი მჭევვალი
ჰრქუა მას: შენცა იყავ იესუს თანა... და ჰრქუა: შენცა იყავ იესუს თანა...
მ 26,69

ბ) საზღვრულ-მსაზღვრელი

ანუ ვინ არს თქუენგანი კა- ხ იყოს-მე ვინ თქუენთაგანი
ცი, რომელსა სთხოვდეს ძმ თვის პურსა, კაცი, რომელსა სთხოვდეს ძმ თვის
ქვად ნუ მისცეს მას? პურსა, ქვად ნუ მისცეს მას?
მ 7,9

გ) რედაქციულად განსხვავებული

ხოლო დღესასწაულსა მას ჩუეულ ხოლო დღესასწაულად-დღესასწა-
იყო მთავარი იგი, მიუტევის ერსა მას ულად ჩუეულ იყო ბჭე იგი მიტევებად
პყრობილი ერთი... ერთისა პყრობილისა ერსა
მას...

მ 27,15

ერთ'ს ხშირად ენაცვლება ვინმე:

მაშინ მოუტდა მას მთავარი ერთი ამა მთავარი ვინმე მოუტდა...
მ 9,18

ანალოგიურადვე, არის გამოყენებული განუსაზღვრელი ნაცვალსახელები: რომელიმე, ვისმე, ვისგანმე, რასმე, ვიეთმე.

მსგავს ვითარებასთან არა გვაქვს საქმე, როცა მსაზღვრელად ნახმარია ზედსართავი სახელი. იქ უმრავლესობა მსაზღვრელისა მოსდევს საზღვრულს.

შეფარდება

მსაზღვრელ-საზღვრული 90

საზღვრულ-მსაზღვრელი 74

კომპოზიციები

ა) არსებითი სახელით შედგენილი კომპოზიციები გვევლინება როგორც მსაზღვრელ-საზღვრულის რიგით (ვენაჟის მოქმედი, შურის გებაჟ, შჯულის მოძღუარნი, ამბორის ყოფაჟ, მღვდელთ მოძღუარი, გულისწმა და სხვ. — სულ 522), ისე საზღვრულ-მსაზღვრელის რიგით (დედაკაცი, დედუფალი, მამაკაცი, მამასახლისი და სხვ. — სულ 123 შემთხვევა).

ბ) ზედსართავი სახელით შედგენილი კომპოზიციები არსებითი სახელისაგან შედგენილ კომპოზიტთა ანალოგიურად იწარმოება: მსაზღვრელ-საზღვრულის რიგითაც (ნელსაცხებელი, დიდძალი და სხვ... სულ 57 შემთხვევა) და საზღვრულ-მსაზღვრელის რიგითაც (სულგრძელი, გულძვრ, დღესასწაული, გულმედგარი, გულსავსე, სულნელი და სხვ. — სულ 154 შემთხვევა), მაგრამ ისე, რომ საზღვრულ-მსაზღვრელის რიგი ჭარბობს.

გ) რიცხვითი სახელით შედგენილი კომპოზიციები ოთხთავში წარმოდგენილია მხოლოდ მსაზღვრელ-საზღვრულის რიგით: ორგული, ერთთული, ერთშაბათი, თითოსახეთაგან, ასისთავი, ორგზის, სამგზის, შვდგზის, მრავალგზის, ერთგელისა, მრავალჯამ, მრავლის მეტყუელ და სხვ. — სულ 158 მაგალითი.

დ) ნაცვალსახელით შედგენილი კომპოზიციებიდან გვხვდება კითხვითი ნაცვალსახელით შედგენილი (რაქამს — 177 მაგალითი და რაოდენგზის — 2 მაგალითი, — სულ 179 მაგალითი) და განსაზღვრებითი ნაცვალსახელით შედგენილი კომპოზიტის ერთადერთი შემთხვევა (სხუაფერ).

დასკვნა

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ მსაზღვრელ-საზღვრული ახალ ნორმაზე მიუთითებს, საზღვრულ-მსაზღვრელი კი — ძველზე.

ოთხთავის შესწავლის საფუძველზე ირკვევა, რომ საზღვრულ-მსაზღვრელი გაბატონებულია, ოღონდ მეტყველების სხვადასხვა ნაწილი სხვადასხვაგვარობას გვიჩვენებს ამ მხრივ. სახელდობრ:

1. არსებით სახელთა აბსოლუტური უმრავლესობა, როცა იგი მსაზღვრელადაა გამოყენებული, შემდეგ დაისმის.

2. ანალოგიურ ვითარებასთან გვაქვს საქმე მაშინაც, როცა მსაზღვრელად ნახმარია ზედსართავი სახელი. აქაც დიდი უმრავლესობა მსაზღვრელისა მოსდევს საზღვრულს.

3. სხვა ვითარებაა რიცხვით სახელთან. რიცხვითი სახელი, რაოდენობითი იქნება იგი (ერთი, ორი...), რიცხვითი (პირველი, მეორე...) თუ განუსაზღვრელი (ბევრი, მრავალი, მცირე...), უმრავლეს შემთხვევაში გვხვდება საზღვრულის წინ.

4. ნაცვალსახელთა შესახებ შემდეგი ითქმის:

ა) თუ ნაწევარია მსაზღვრელად (ესე, ეგე, იგი), ჩვეულებრივ საზღვრული უსწრებს მას. მაგრამ განსაზღვრება თუ დაისვა ნაწევრით განსაზღვრული სახელის წინ, მაშინ ნაწევარიც წინ გადადის (დღე იგი პირველი და პირველი იგი დღე). გვხვდება თითო-ორი მაგალითიც, როცა ნაწევარი თავის ადგილს ინარჩუნებს (პირველი დღე იგი).

ბ) კუთვნილებითი ნაცვალსახელები (ჩემი, შენი, მისი, ამისი, მაგისი, თვისი) ნაწევართა მსგავსად არის განლაგებული.

გ) კითხვითი ნაცვალსახელები (რომელი, რაჲ, რაბამი, რაოდენი) სისტემატურად საზღვრულის წინაა.

დ) კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ხმარების ორი მაგალითი გვხვდება ოთხთავში და ორივე საზღვრულს უსწრებს. ეს შემთხვევითი არ უნდა იყოს, თუ გავითვალისწინებთ კითხვითი ნაცვალსახელების პოზიციას.

ე) განსაზღვრებით ნაცვალსახელებთან (ყოველი და სხუად) მსაზღვრელ-საზღვრულის ~~კარბობს~~ კარბობს.

ვ) ანალოგიური ვითარება გვაქვს განუსაზღვრელ ნაცვალსახელებთანაც.

5. კომპოზიტებში გვხვდება როგორც მსაზღვრელ-საზღვრულის რიგი, ისე — პირიქით.

ა) არსებითი სახელი, როცა იგი კომპოზიტის შემადგენლობაში შედის, უფრო ხშირად წინაა დასმული და ნათესაობით ბრუნვაშია ჩვეულებრივ.

ბ) ზედსართავით შედგენილ კომპოზიტში კარბობს რიგი საზღვრულ-მსაზღვრელისა.

გ) რიცხვითი სახელი, როცა იგი კომპოზიტის წევრია, მუდამ პირველ ადგილზე დგას.

დ) კითხვითი ნაცვალსახელითა და განსაზღვრებითი ნაცვალსახელით შედგენილი კომპოზიტები სავსებით ანალოგი-

ურია რიცხვითი სახელის შემცველი კომპოზიტიკა. ოთხთავში იგი საზღვრულის შემდეგ არ გვხვდება.

6. მსაზღვრელის პოზიციის მერყეობის საუკეთესო ნიმუშს იძლევა ოთხთავი. ოთხთავის მკითხველი ადვილად შეამჩნევს, რომ მსაზღვრელის ადგილის განსაზღვრა ძნელდება. ყველაზე უკეთ ეს იოვანეს თავში შეინიშნება, სადაც სისტემებზე სწორდება მსაზღვრელ-საზღვრული საზღვრულ-მსაზღვრელად. მაგრამ რამდენიმე მაგალითი გვხვდება, სადაც საზღვრულ-მსაზღვრელი გასწორებულია მსაზღვრელ-საზღვრულად.

Т. Д. ДОНДУА

ОБ АГГЛЮТИНАТИВНОМ ХАРАКТЕРЕ ГРУЗИНСКОГО СКЛОНЕНИЯ¹

Известно, что в картвельской группе языков Южного Кавказа (в грузинском, мегрельском, чанском и сванском) имена во множ. числе склоняются по типу агглютинирующих языков, именно по формуле: основа + суффикс мн. числа + падежное окончание единственного:

груз. კაცი kaṭ-i 'человек' (суфф. мн. числа -ებ -eb = Pl^{eb}):

Род. ед. ч.	კაცი-ის(ა)	мн. ч.	კაცი-ებ-ის(ა)	: is(a) — -eb-is(a)
Дат. " "	კაცი-ს(ა)	" "	კაცი-ებ-ს(ა)	: s(a) — -eb-s(a)
Акт. " "	კაცი-მა(ბ)	" "	კაცი-ებ-მა(ბ)	: ma(n) — -eb-ma(n)

мегр. გური-ო gur-i 'сердце' (суфф. мн. числа -ეფ -ef):

Род. ед. ч.	გური-ო-ში	мн. ч.	გური-ეფ-ო-ში	: +i-ში — ef+i-ში
Дат. " "	გური-ს/ც	" "	გური-ეფ-ს/ც	: s/š — ef-s/š
Акт. " "	გური-ქ	" "	გური-ეფ-ქ	: q — ef-q

чанск. ფუჯ-ო fuḡ-i 'корова' (суфф. мн. числа -ეფ+ე):

Род. ед. ч.	ფუჯ-ო-ში	мн. ч.	ფუჯ-ეფ+ე-ში	: +i-ში — ef+e-ში
Дат. " "	ფუჯ-ო-ს	" "	ფუჯ-ეფ+ე-ს	: +i-s — ef+e-s
Акт. " "	ფუჯ-ო-ქ	" "	ფუჯ-ეფ+ე-ქ	: +i-q — ef+e-q

сванск. ჭაბ qaḡ 'бык' (суфф. мн. ч. -არ -ar, resp. -är -är):

Род. ед. ч.	ჭაბ-ი-შ	мн. ч.	ჭაბ-არ-ე-შ	: -i-ш — ar-e-ш
Дат. " "	ჭაბ-ს	" "	ჭაბ-är-ს	: s — -är-s
Акт. " "	ჭაბ-დ	" "	ჭაბ-är-დ	: d — -är-d

Особое положение в этой системе занимает древнелитературный грузинский, с характерной для него формой мн. числа с суффиксом -ბ -b (= Pl^b): при наличии в Именительном (и Звательном) данного суффикса, для косвенных падежей используется суффикс мн. числа -თ(ა)

¹ დაბეჭდილია საკავშირო მეცნ. აკადემიის ორგანოში: „Доклады Академии Наук СССР“, 1931, გვ. 63—68.

-შ(a)¹. Так: Род., Дат. и Акт. დედა-თა deda-θa² (ед. число დედა-ა de-da-y 'женщина', resp. 'мать') соответствуют в Pl^{ab}: 1) Род. п. დედ-ებ-ის(a) ded-eb-is(a), 2) Дат. п. დედ-ებ-ს(a) ded-eb-s(a), 3) Акт. п. დედ-ებ-მან ded-eb-man³.

Расхождение между Pl^a и Pl^{ab} в области склонения настолько значительно, что акад. Н. Я. Марр, называя способ образования мн. числа в древнелитературном грузинском «почти флективным», в противоположность агглютинативному — в «народном» или «вульгарном» (в современном грузинском), усматривает здесь одно из расхождений вообще между двумя «социальными языками»⁴.

Однако, вопрос о типе склонения в древнелитературном грузинском осложняется тем обстоятельством, что в ряде случаев синтаксического порядка Plⁿ разделяет судьбу Pl^{ab}.

А. В первую очередь обращает на себя внимание положение определяемого, resp. управляющего слова в косвенных падежах Plⁿ при определении, resp. управляемом в том же Plⁿ.

1. Определяемое в род. падеже Plⁿ⁵

ა) საკრველ-თა გორც-თა-ღსა sakrvel-θa gorθ-θa-ysa:

განსლვაჲ საკრველთა მათ გან გორცთაღსა 'освобождение от оков телес(ных)' (ს. პ. როც₃₀);

¹ Суффиксы -п и -შ(a) объединяют новогрузинский с древним в части склонения указательных местоимений.

² Сюда по недоразумению относят иной раз и Твор. падеж, которого на деле не досчитываемся в древнегрузинском в Plⁿ.

³ Во избежание недоразумений, считаю необходимым указать, что, говоря об использовании суфф. мн. числа для косвенных падежей, я имею в виду не изначальную функцию данного суффикса, а функцию, которую он выполняет в древнелитературном грузинском языке на определенном этапе его развития.

⁴ Н. Я. Марр, Яфетич. теория, Баку, 1928, стр. 152.

⁵ Объяснение сокращений: А — Адишское евангелие, фототип. изд. (Материалы по археологии Кавказа, XIV); В — Четвероевангелие, изд. В. Н. Бенешевича, СПб. 1909; Keim. — Keimena, t. I, ed. prof. Cornelius Kekelidze; Eccl. — prof. Corn. Kekelidze, Commentarii in Ecclesiastem Metrophanis, Metropolitae Smyrnensis, 1920 (Monumenta Georgica. Publicationes Universitatis Tphilisensis, I, Scriptores Ecclesiastici, № 1); О — Ветх. зав. по Ошкской ркп. (фотогр. копия Азиатского музея); Плен. — Пленение Иерусалима персами в 614 г., изд. Н. Я. Марра, СПб. 1909 (Тексты и разыск. по арм.-груз. фил., IX); Физ. — Физиолог. Армяно-груз. извод, изд. Н. Я. Марра, СПб. 1904 (Тексты и разыск. по арм.-груз. фил., VI); ГХ — Жит. св. Григория Хандзтийского, изд. Н. Я. Марра, СПб. 1911 (Тексты и разыск. по арм.-груз. фил., VII); Инп. — Индолит. Толкование Песни песней и пр., изд. Н. Я. Марра, СПб. 1901 (Тексты и разыск. по арм.-груз. фил., III); ბაღ. — სიბრძნე ბაღავარისი, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფილისი, 1895; ს. პ. — პ. ინგოროვცა, ძველ-ქართული სასულიერო პოეზია, წ. I, ტფილისი, 1913.

ბ) ძე-თა თჳს კაც-თა-ჲსა ო-ჲა ჴაჲ-ჲა-ჲსა:

როლი ძი კეთილ არს ძეთა თჳს კაცთაჲსა 'какое благо для сынов человеческих' (Eccl. 184, II, 3); საშუებელად ძეთა თჳს კაცთაჲსა 'для утешения сынов человеческих' (Eccl. 184, II, 8);

ც) პირ-თა გან მთავარ-თა-ჲსა pir-ჲა gan mṭavar-ჲა-ჲსა:

არა შეშინდებოდა პირთა გან მთავართაჲსა 'он не испытывал страха перед властью имущими', букв. 'от лиц (=перед лицом) начальников' (Keim. 2, 2-3);

დ) ასულ-თა გან ქანანელ-თა-ჲსა asul-ჲა gan qananel-ჲა-ჲსა:

არა მოჰგუარო ცოლი ძესა [=ძესა] ჩემსა ასულთა გან ქანანელთაჲსა 'не приведи сыну моему жены от дочерей хананейских' (Быт. 24, 8 0).

2. Определяемое в дат. падеже Plⁿ

ა) გელ-თა მტერ-თა-სა gel-ჲა mter-ჲა-სა:

ქალაქი ესე მიეცემის გელთა მტერთაჲსა 'город сей будет предан в руки врагов' (Плен. ია 30-31); მიეცენით გელთა მტერთაჲსა 'были отданы в руки врагов' (Плен. იბ 8; см. также იბ 26);

ბ) მებოძირ-თა გზა-თა-სა mebodir-ჲა gza-ჲა-სა:

წარვედით მებოძირთა გზათაჲსა πορεύεσθε οὐν ἐπὶ τῆς διεξόδου τῶν ῥόδων (Мф. 22, 9 В);

ც) ძე-თა ხარჭ-თა-სა ო-ჲა ოარ-ჲა-სა:

ძეთა მათ ხარჭთაჲსა სცა აბრაჰამ საცემელი 'сыновьям наложниц дал Авраам дары' (Быт. 25, 6 0);

დ) ბეჭ-თა (=В მგარ-თა) კაც-თა-სა beṭ-ჲა (=В mgar-ჲა) kaṭ-ჲა-სა:

დასდვიან ბეჭთა ზედა კაცთაჲსა 'возлагают на плечи людей' (Мф. 23, 4 А);

ე) პალავანდ-თა აქლემ-თა-სა palavand-ჲა aqlem-ჲა-სა:

შესხნა პალავანდთა აქლემთაჲსა 'положила под седла верблюдов' (Б 31, 34, 0);

ფ) ძე-თა კაც-თა-სა ო-ჲა kaṭ-ჲა-სა:

რომელი სდევს ძეთა კაცთაჲსა 'которая (смерть) преследует сынов человеческих' (ბალ. 25, 17-18);

გ) ძირ-თა ხე-თა-სა dir-ჲა ო-ჲა-სა:

ცული ძირთა თანა ხეთაჲსა ძეს (=В ძეს) 'секира при корне (букв. корнях) деревьев лежит' (Мф. 3, 10 А).

Во всех рассмотренных случаях суффиксы отношения (-ისა -isa, -სა -sa) выявляют или уточняют падеж определяемых слов, снабженных суффиксом мн. числа -თა -ṭa. Особый интерес представляет (и особого рассмотрения заслуживает) Активный падеж Plⁿ в положении определяемого слова: суффиксом отношения и здесь, как и при определяемом в Дат. падеже Plⁿ, выступает -ისა -sa. Так:

ა) მძლავრ-თა არაბ-თა-სა mḍlavr-ṯa arab-ṯa-sa:

განჭრეს იგი ნაწილისა გან მათისა მძლავრთა არაბთასა 'отняли его у них (букв. отрезали его от их удела) деспоты арабские' (Жит. Петра Нового, Хр. Вост., IV, 1, 49⁹⁻¹⁰) = при ед. числе определяемого: მძლავრ-მან არაბ-თა-მან mḍlavr-man arab-ṯa-man;

ბ) რტო-თა პრაკ-თა-სა rto-ṯa prak-ṯa-sa:

და შეეკიდნიან რტონი მისნი პრაკთა მათ და რტოთა მისთა (!) შეიბურიათ და შეიმტკიციათ რტოთა მათ პრაკთასა 'Ветви (=рога) его сплетаются с чашами, а ветви чащ захватывают его ветви (=рога) и держат (их) крепко' (Физ. г 18-22)¹; ср. арм.: *և խառնեալ ծալքք ուտոյն ընդ եղբերն և կապին ընդ ուտո պրակին* (ib., 5^b 20-24).

Перед нами, таким образом, особый вид Родительного с отношением: суффикс отношения указывает на падеж определяемого слова, снабженного суффиксом мн. числа, но лишенного своего самостоятельного падежного окончания. Отсюда ясно, если «ძირთა» «ḍir-ṯa» (из ძირთა თანა ხეთასა ḍir-ṯa ṯana ḡeṯasa, см. 2, გ) в языке воспринимается как ძირთა-სა ḍir-ṯa-sa = Plth ძირებ-სა ḍireb-sa, или «ასულთა» «asulṯa» (из ასულთა გან ქანანელთაჲსა asulṯa gan qananelṯaysa, см. 1, დ), как ასულთა-ჲსა asulṯa-ysa = Plth ასულებ-ისა asuleb-isa и т. д.²

В. Более того: древнелитературный грузинский язык сохранил ряд случаев, когда слово в косвенном падеже Plth непосредственно снабжается соответствующим падежным суффиксом, т. е. склоняется так, как если бы оно етояло в Plth:

1) Рядом с формой ბერ-თა ber-ṯa (ბერ-ი ber-i 'старец'), с использованием суффикса -თა -ṯa для Род. падежа, находим ბერ-თა-ჲსა ber-ṯa-ysa: კედელსა თვნიერ ბერთაჲსა არავინ მიეყრდნებოდა 'к стене никто кроме старцев не прислонялся' (ГХ, იბ 13-14); ср. Plth ბერებ-ისა ber-eb-isa.

2) В Твор. падеже: ცა-თა მაღალ-თა-ჲთა ოა-ṯa maḡal-ṯa-ṯa: მოავლინა... ცათა მაღალთაჲთა moavlina... ოა-ṯa maḡalṯa-ṯa 'послал свыше', букв. 'послал с небес высоких' (Шатбердский текст «Обращения Грузии»: см.

¹ В переводе Н. Я. Марра: «Ветви его сплетаются с чашами и их ветвями. Ветви чащ захватывают и держат крепко» (Физ., стр. 56). То же в немецком переводе Graf'a: «Und seine Zweige (lies: Hörner) verwickeln sich mit den Sträuchern und seinen Zweigen. Sie werden erfasst und festgehalten von den Zweigen der Sträucher» (Georg Graf, Der georgische Physiologos: Caucasia, 2, S. 95). Однако, в грузинском тексте местоимение (род. с отношением) стоит в ед. числе: მის-თა mis-ṯa '(ветви = рога) его', т. е. антилопы. С другой стороны, смущает и постановка дополнения (?) «რტოთა მისთა» в косвенном падеже при времени «обычности» (habitualis) аористной системы.

² В текстах сравнительно более позднего происхождения попадаются случаи безграмотного употребления суффикса -თა -ṯa в его сугубой форме: ძე-თა აღმოცენებულ-თა-თა (Е. Такайшвили, სამი ისტორიული ქრონიკა, ტფ. 1890, стр. 84) и т. п.

Е. Такайшвили, Описание рукописей О-ва распространения грамотности среди грузинского населения, т. II, стр. 715)¹.

3) Особое распространение имеет форма -თა-შია + падежный суффикс при сравнительной степени и наречиях: а) უმეტეს ყოველ-თა ხილ-თა-სა umeteys kovel-შია ḡil-შია-sa 'более всех плодов' (Ипп. 18 9-10); б) უზემთაეს ხარ ქერობინ-თა-სა uzeshmaes qar qerobin-შია-sa 'ты превыше херувимов' (ს. პ. რბე' 199); в) უფროს ცხოველ-თა-სა ufroys ḡovel-შია-sa 'более живых' (Eccl. 198, IV 2 = Моск. изд. უფროს ცხოველ-თა ufras ḡovel-შია); д) უმრავლეს იყვნეს პაბაშ-თა-სა umravleys ikvnes habash-შია-sa 'численно превосходили абиссинцев' (Keim. 41 21-22); е) უკუანაისკნელ ყოველ-თა-სა ukuanaysknel kovel-შია-sa 'после всех' (Мф. 22, 27 В); ф) ჰკითხა მას წინაშე ყოველ-თა-სა hkiṡṡa mas tinash kovel-შია-sa 'спросил его при всех', букв. 'перед всеми' (Плен., 69 2); г) მსგავსად ეშმაკ-თა-გსა msgavsad eshtak-შია-ysa 'подобно бесам' (Eccl., 47 2).

II

Заметим, что случаи появления падежного суффикса ед. числа в Plⁿ мы имеем в языке с такими «поразительными переживаниями (языков) до-флективных систем», как, например, Родительный с отношением². Этот факт, естественно, должен быть учтен, когда речь идет об особенностях склонения в древнелитературном и новом грузинском, особенно когда ставится вопрос о сведении морфологических между ними расхождений к расхождениям между социально дифференцированными языками³. Приведенные нами материалы прежде всего говорят о сосуществовании двух норм в языке, монолитность которого, в отношении общей грамматической структуры, давно уже признана фиктивной: с одной стороны, полное отсутствие падежных окончаний (если не считать за падежи Именительный и Звательный), использование суффикса мн. числа в качестве признака косвенных падежей (и в этом смысле «почти флективный» характер склонения); с другой — наличие в Plⁿ падежного суффикса ед. числа в указанных выше строго определенных

¹ См. также форму Твор. падежа Plⁿ с соответствующим падежным суффиксом ед. числа у Руставели კბილ-თა-თ (← -თი) kbil-შია-თ (← -უთ), თჳალ-თა-თ ṡual-შია-თ, ხარგის-თა-თ hargis-შია-თ и др. (Витязь в барсовой шкуре, изд. Ю. Абуладзе, Тифл., 1926: 90, 828, 326 и др.). См. Н. Я. Марр, Грамматика древнелит. груз. языка, Ленинград, 1925, стр. 39.

² На самый факт появления падежн. суффиксов ед. числа в Plⁿ обратил внимание и G. Deeters, Armenisch und Südkaukasisch: Caucasica, 4, стр. 37. Zorell ограничился тем, что сочетание ყელ-თა კაც-თა-სა снабдил «(sic)». См. Franz Zorell, Grammatik zur altgeorgischen Bibelübersetzung (Scripta Pontificii Instituti Biblici), Roma, 1930, стр. 27.

³ Н. Я. Марр, Яфет. теория, 134.

⁴ См. стр. 340.

случаях (и тогда совпадение с Pl^{об}, агглютинативный характер склонения). Разумеется, примеры, взятые нами из памятников древнегрузинской литературы, далеко не равноценны с точки зрения интересующего нас вопроса. Тем не менее все они указывают на возможность появления падежных суффиксов либо в Род. падеже мн. числа с отношением (-თა'ღ'სა -*ṭa'γ'sa*, -თა-სა -*ṭa-sa*), либо в словах, управляемых наречиями, т. е. во всех тех случаях, когда, при отсутствии должной опоры в контексте, требуется уточнение падежа (ср. ჰრქუა მან მოტაფე-თა ღრუა *hrqua man motafe-ṭa* 'сказал он ученикам' и пример А, 2, გ: ძირ-თა ზე-თა-სა *ḡb ḡir-ṭa ḡe-ṭa-sa ḡes*). Вместе с тем, эти же примеры наглядно показывают, что -თ(ა) -*ṭ(a)* косвенных падежей сам по себе не суффикс падежа¹, а всего лишь суффикс мн. числа, используемый в косвенных падежах Pl^н².

¹ Показатель множественности თ ძ ნალიცო и в глаголах, именно в 1 и 2 лицах мн. ч.: ვსწერ-თ *vster-ṭ* 'пишем', სწერ-თ *ster-ṭ* 'пишете' и т. п.

² См. стр. 340, прим. 3.

ნანათესაობითარი მსაზღვრელის ურთიერთობისათვის საზღვრულთან¹

სინტაქსური კავშირი საზღვრულსა და მსაზღვრელს შორის ძველ ქართულში გამოხატულია სამგვარად: შეთანხმებით, მართვითა და მართვა-შეთანხმებით. კავშირი ატრიბუტული მსაზღვრელებისა საზღვრულთან გამოხატულია შეთანხმებით ბრუნვასა და რიცხვში; ნათესაობითში დასმული მსაზღვრელისა, როცა იგი წინ უსწრებს საზღვრულს, მართვით ბრუნვაში, ხოლო როცა მოსდევს საზღვრულს — მართვით ბრუნვაში და შეთანხმებით ბრუნვასა და რიცხვში; მაგალითად:

შეთანხმება ატრიბუტული მსაზღვრელისა საზღვრულთან ბრუნვასა და რიცხვში:

მხოლოდობითი რიცხვი			მრავლობითი რიცხვი	
წრფ.	ვმა	დიდ	—	—
სახ.	ვმა-ჲ	დიდ-ი	ვმა-ნ-ი	დიდ-ნ-ი
მოთხ.	ვმა-მან	დიდ-მან	}	ვმა-თ-ა დიდ-თ-ა
მიც.	ვმა-სა	დიდ-სა		
ნათ.	ვმ-ისა	დიდ-ისა	—	—
მოქმ.	ვმ-ითა	დიდ-ითა	—	—
ვით.	ვმა-დ	დიდ-ად	—	—
წოდ.	ვმა-ო	დიდ-ო	ვმა-ნ-ო	დიდ-ნ-ო

შეთანხმება ბრუნვის გარდა შეინიშნება ზოგჯერ რიცხვში -ებ სუფიქსიან მრავლობითთანაც: „შთადვა მათ შინა თუალები პატიოსნები“ (სიბრიწყ. ბაღ. 19₃₁); „იხილა პირები იგი და რჯმლები კდილები“ (კიმ. I, 38₁₈) და სხვ.

მართვაა, თუ ნათესაობით ბრუნვაში დასმული მსაზღვრელი წინაა საზღვრელისა. მართული მსაზღვრელი უცვლელი რჩება ყველა ბრუნვასა და რიცხვში; მაგალითად:

წრფ.	სახლისა	უფალ	—	—
სახ.	სახლისა	უფალ-ი	სახლისა	უფალ-ნ-ი
მოთხ.	სახლისა	უფალ-მან	}	სახლისა უფალ-თ-ა
მიც.	სახლისა	უფალ-სა		
ნათ.	სახლისა	უფალ-ისა	—	—
მოქმ.	სახლისა	უფალ-ითა	—	—
ვით.	სახლისა	უფალ-ად	—	—
წოდ.	სახლისა	უფალ-ო	სახლისა	უფალ-ნ-ო

¹ დაბეჭდილია ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ორგანოში: „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, 1946, ტ. I, 229—336.

მართვა-შეთანხმებაა, თუ ნათესაობითში დასმული მსაზღვრელი საზღვრულის შემდეგაა. ასეთ ფორმას ნ. მარი უწოდებდა მიმართებიან ნათესაობითს (родительный с отношением)¹. ამ შემთხვევაში ნათესაობითის ფორმა მთლიანად ფუძედაა გაგებული და ხელმეორედ იბრუნება, როგორც ატრიბუტული მსაზღვრელი; მაგალითად:

მხოლოდობითი რიცხვი

წრფ.	გზა	სიმართლი ს ა
სახ.	გზა-ჯ	სიმართლი ს ა-ჯ
მოთხ.	გზა-მან	სიმართლი ს ა-მან
მიც.	გზა-სა	სიმართლი ს ა-სა
ნათ.	გზ-ისა	სიმართლი ს ა-ჯსა სიმართლი ს ა
მოქმ.	გზ-ითა	სიმართლი ს ა-ჯთა
ვით.	გზა-დ	სიმართლი ს ა (სიმართლი ს ა-დ: იშვიათად)
წოდ.	გზა-ო	სიმართლი ს ა-ო

მრავლობითი რიცხვი

წრფ.	—
სახ.	გზა-ნ-ი სიმართლი ს ა-ნ-ი
მოთხ.	} გზა-თ-ა სიმართლი ს ა-თ-ა
მიც.	
ნათ.	—
მოქმ.	—
ვით.	—
წოდ.	გზა-ნ-ო სიმართლი ს ა-ნ-ო ¹

როგორც ვხედავთ, ძველ ქართულში ნაგენეტივარი მსაზღვრელი მართულია ნათესაობითში და საზღვრულს ეთანხმება თითქმის ყველა ბრუნვაში და ნარ-თანთან მრავლობით რიცხვში. ბრუნვისა და რიცხვის ნიშნებიც სრულადაა წარმოდგენილი. თავისებურება ჩანს ნათესაობითსა და ვითარებით ბრუნვებში.

ჩვენი მიზანია გავარკვიოთ ნათესაობითარი მსაზღვრელის ურთიერთობა (უთანდებულო და თანდებულიან) საზღვრულთან ნათესაობით ბრუნვაში.

ნაგენეტივარი მსაზღვრელი შეთანხმებულია ნათესაობით ბრუნვაში დასმულ საზღვრულთან და ორმაგი ნიშნით უნდა იყოს წარმოდგენილი. ეს ასეც არის არცთუ იშვიათად. მაგალითად: აწ ეგერა მოაქცია... შენ ზედა ყოველი იგი სისხლი სახლისაჲ მის საულისისაჲ (II მეფ. 16,8)²; ყოველივე მოიღო და წინაშე ძისა მის გელმწიფისაჲსა დადვა (ტიმ. ანტ. 107₁₆) და სხვა.

ასევეა თანდებულიან საზღვრულთანაც; მაგალითად:

¹ Грамматика древнелитературного грузинского языка, 64, 66—67.

² ამოღებულია ს. ჩხენკელის შრომიდან: საკუთარი სახელის ბრუნვა თშკური ხელნაწერის მეფეთა წიგნებში: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXV, გვ. 187; აქვე, გვ. 108.

ნაგენეტივარი მსაზღვრელი ეთანხმება ბრუნვაში
-გან თანდებულიან საზღვრულს:

სარწმუნოებაჲ ქრისტესი — სარწმუნოებისაგან ქრისტესისა: რომლითა არა-
დაბრკოლდეს სარწმუნოებისაგან ქრისტესისა (აბო, 71_გ)

პირი ღმრთისაჲ — პირისაგან ღმრთისაჲსა: რელი გამოვალს პირისაგან
ღმრთისაჲსა (მ 4,4 C)

ტაბლაჲ მდიდრისაჲ — ტაბლისაგან მდიდრისაჲსა: რელი გარდამოვარდის ტაბ-
ლისაგან მის მდიდრისაჲსა (ლ 16,21; შდრ. DE: ტაბლისა-
გან მის მდიდრისა)

კარი სამარისაჲ — კარისა მისგან სამარისაჲსა: გარდაგვგორვოს ჩუნ ლოდი
იგი კარისა მისგან სამარისაჲსა (იქვე, მკზ 16,3); შდრ. კა-
რისა მისგან საფლავისა (ხანმეტი ლექც. 331_გ)...

-თჳს თანდებულიან საზღვრულს:

სასუფეველი ღთისაჲ — სასუფეველისათჳს ღთისაჲსა: რუნ დაუტეოს... სა-
სუფეველისათჳს ღთისაჲსა (ლ 18,29 C)

აგარაკი მეკეცისაჲ — აგარაკისათჳს მეკეცისაჲსა: და მისცეს იგი აგარაკი-
სათჳს მეკეცისაჲსა (მ 27,10 C)

ცხენი მეფისაჲ — ცხენისათჳს მეფისაჲსა: და შექმნენ სამშჳჟალნი... ცხენი-
სათჳს მეფისაჲსა (ქრესტ. 54₁) და სხვ.

-ებრ თანდებულიან საზღვრულს:

შჯული მოსესი — შჯულისა მისებრ მოსესისა: და რუს აღესრულნეს ღლენი
იგი განწმედისა მათისანი შჯულისა მისებრ მოსესისა (ლ 2,22
DE); შდრ. აღესრულნეს... შჯულისა მებრ მოსესისა (ხანმეტი
ტექსტები), მსგავსად შჯულისა მის მოსესისა (C) და სხვა.

მაგრამ ამავე ტექსტებში ჩვეულებრივია შეთანხმების დარღვევა
როგორც უთანდებულო, ისე თანდებულიან ნათესაობითში დასმულ საზღვრულსა
და მსაზღვრელს შორის. მაგალითად, უთანდებულოა საზღვრული და ნაგენე-
ტივარი მსაზღვრელი არაა შეთანხმებული მასთან ბრუნვაში:

ბუნებაჲ მდინარისაჲ — ბუნებისა მდინარისა (და არა მდინარისაჲსა):
განყოფაჲ არს ჟამისა ამის ჩუენისაჲ და ბუნებისა მდინარისაჲ
(მრავალთაჲ, 308₁)

ძმ კაცისაჲ — ძისა კაცისა: და მაშინ გამოჩნდეს ნიში ძისა კაცისაჲ
ცათა შინა (ხანმ. ლექც. მ 24,30); ესრეთ იყოს მოსლვაჲ ძისა-
კაცისაჲ (იქვე, 24,29)

ძმ დავითისი — ძისა დავითის: ამან... თქუა წიგნი შობისა იესუ ქრის-
ტესი, ძისა დავითისი, ძისა აბრაჰამისი (წარტყ. 1₁₈₋₁₉)

მონაჲ ღმრთისაჲ — მონისა ღმრთისა: ფედ დაუკვრდა სიზარტ იგი მო-
ნისა ღმრთისაჲ (კიმ. 6₃₈)

ქუეყანაჲ სომხითისაჲ — ქუეყანისა სომხითისა: იხილეს ქირი იგი და გლა-
ხაკებაჲ ქუეყანისა სომხითისაჲ (ლიტ. ურთ. 26_გ)

მეფე ჩრდილოდა — მეფისა მის ჩრდილოდასა: ხოლო ღწ მოამშუდა პირი მეფისა მის ჩრდილოდასა (აბო, 65₁₈) და სხვა.

გარეგნულად ნათესაობითის მსგავსია ვითარებითი, მაგრამ აქ სხვა მდგომარეობაა. ვითარებით ბრუნვაში შეუთანხმებლობასთან კი არა გვაქვს საქმე, არამედ ფონეტიკურ ცვლილებასთან — დ-სუფიქსის დაკარგვასთან (მაგალითად: ტაძრად უფლისა ← ტაძრად უფლისდა ან ტაძრად უფლისად: მოვიდა სწითა წითა ტაძრად უფლისა: ლ 2,27 და სხვა)¹, ან ვითარებითი ბრუნვის ნიშნად -ა'ს (და არა -და'ს) გამოყენებასთან². ამ უკანასკნელზე მიუთითებენ საკუთარი სახელები, რომელთა ნათესაობითარ ფორმაში -ა არის და იგი ემფატიკური -ა არ შეიძლება იყოს² (მაგალითად: და აღდგა იონათან... და მივიდა დავითისა: I მეფ. 23,17 და სხვა). ამიტომაც „შეწირა მსხუერპლად უფლისა“ (წარტყ. მბ₂₈) ფორმაში ზმნასთან დამატების ნათესაობით ბრუნვაში დასმა კი არ ივარაუდება, არამედ ფორმაცვლილი ნათესაობითარი ვითარებითი (შეწირა უფლისა ← შეწირა უფლის(დ)ა; შდრ. ა. შანიძე, *ს₂* და *ო₂* ქართულ ზმნებში, გვ. 40, შნშ.).

ჩანს, თვალსაჩინო განსხვავებაა: ნაგენეტივარი მსაზღვრელი ხშირად არ ეთანხმება საზღვრულს ნათესაობითში, ვითარებითში კი შეთანხმება იგულისხმება.

რა მდგომარეობაა თანდებულის დართვის შემთხვევაში?

თანდებული დართვის საზღვრულს ან საზღვრულის განმსაზღვრელ ნაცვალსახელს და მართავს მას, ნაგენეტივარი მსაზღვრელი კი მხოლოდობით რიცხვში არ შეეთანხმება ბრუნვაში; მაგალითად:

ნაგენეტივარი მსაზღვრელი არაა შეთანხმებული

-გან თანდებულისა საზღვრულთან:

მონება მტერისა — მონებისაგან მტერისა (და არა მონებისაგან მტერისა და სხვა): და მით იქსნ[ნ]ეს დაბადებულნი თჳსნი მონებისაგან მტერისა (კიმ. 180₁₁)

სიმდიდრე ეგე სოფლისა — სიმდიდრისგან ამის სოფლისა: რწლი გარემიიქცევის სიმდიდრისგან ამის სოფლისა (კიმ. 57₂₂)

კარი იგი პალატისა — კარისა მისგან პალატისა: განვიდა წმ იგი კარისა მისგან პალატისა (საბა ას. 18₃)

გზა სიმართლისა — გზისაგან სიმართლისა: მრავალნი შეაცთუნნეს და გარდადრიკნეს გზისაგან სიმართლისა (აბო, 58₂₃)

პირი მჭეცისა — პირისაგან მჭეცისა: გამოულო იგი პირისაგან მჭეცისა (ბოლნ. 29₁₁)

კარი იგი საფლავისა — კარისა მისგან საფლავისა: ვინ გარდაგვგორვოს ჩწ ლოდი იგი კარისა მისგან საფლავისა (ხანმ. ლექციონარი, მკზ 16,3)

¹ ვ. თოფურია, ზოგიერთი ბრუნვის გენეზისისათვის მეგრულ-ქანურში: ენიშვის მოამბე, I, გვ. 181.

² არნ. ნიქობაძე, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის: ენიშვის მოამბე, I, 9—31; აქვე, გვ. 10—31.

ნაყოფი ვენაჯისაჲ — ნაყოფისაგან ვენაჯისა: ამიერითგან არღარა ვსუა ნაყოფისაგან ვენაჯისა (ლ 22,18 C)

ტაბლაჲ იგი მდიდრისაჲ — ტაბლისაგან მის მდიდრისა: და გული იტყოდა განძლებად... ტაბლისაგან მის მდიდრისა (ლ 16,21 DE)

თუალი ძმისა შენისაჲ — თუალისაგან ძმისა შენისა: და მაშინ ხიხილო აღმოღებად წუელი თუალისაგან ძმისა შენისა: ხანშეტი ტექსტები, 376₁₄, 379₉; შდრ. მ 7,5)

სახლი მამისა შენისაჲ — სახლისაგან მამისა შენისა: გამოვედ... სახლისაგან მამისა შენისა (აბო, 64₂) და სხვ.

-თჳს თანდებულთან საზღვრულთან:

განშორებაჲ მოძღუროსაჲ — განშორებისათჳს მოძღუროსა: მწუხარე იყო იგი. განშორებისათჳს მოძღუროსა (კიმ. 34₉)

სათნოებაჲ მეფისაჲ — სათნოებისათჳს მეფისა: სათნოებისათჳს მეფისა და პატრიარქისა (კიმ. 92₃₀)

შენებაჲ ეკლესიისაჲ — შენებისათჳს ეკლესიისა: და მისცემდეს შენებისათჳს ეკლესიისა (TP, II, 57₂₂)

ვნებაჲ უფლისაჲ — ვნებისათჳს უფლისა: მოიწია დღისა მისთჳს... ვნებისათჳს უფლისა (ბოლნ. 16₂)

ძმ კაცისაჲ — ძისათჳს კაცისა: და განჯადონ სახელი... ძისათჳს კაცისა (ლ 6,22 C); რ^ნ თქ^ას სიტყუაჲ ძისათჳს კაცისა, მიეტეოს მას. (იქვე, 12,10)

მოღებაჲ ჯორცისაჲ — მოღებისათჳს ჯორცისა: ნუშცა განრისხნების სახიერი. ღ^ი ჩ^ნ ზ^ა უღებებით მოღებისათჳს ჯორცისა (ხანშეტი მრავალთავი: 126₁₁)

წარტყუენვაჲ ჯუარისაჲ — წარტყუენვისათჳს ჯუარისა: ესე თქუა... წარტყუენვისათჳს ქ^ს ჯუარისა (წარტყ. ა₉)...

-ებრ თანდებულთან საზღვრულთან:

სიტყუაჲ მოციქულისაჲ — სიტყვაებრ მოციქულისა: და შენ მოგცეს შრომათა შენთა წილ სასუფეველი ცათაჲ სიტყვაებრ მოციქულისა (ხანძთ. 1₁₈); ვ^ა წერილ არს: ძმაჲ ძმისა შემწე ვითარცა ზღუდ^მ დაუცემელი სიტყვაებრ იაკობ მოციქულისა (იქვე, ლ³⁰⁰)

სარწმუნოებაჲ მეფისაჲ — სარწმუნოებისაებრ მეფისა: მამამან გრიგოლ სარწმუნოებისაებრ მეფისა აღაშენა მონასტერი (იქვე, ძმ₂₇)

ნებაჲ ღმრთისაჲ — ნებისაებრ ღმრთისა: რ^ა მაზრახოს ნებისაებრ ღმრთისა (კიმ. I; 24₂₆); ექმნენით ამათ მზარდულ კეთილ ნებისაებრ ღმრთისა (ხანძთ. 3₂₅) და სხვ.¹

¹ Fr. Zorell, Grammatik zur altgeorgischen Bibelübersetzung, Roma 1920, გვ. 28, 363. 3.

მიმართ თანდებულებიან საზღვრულთან:

სახელი ძისა ღმრთისაჲ — სახელისა მიმართ ძისა ღმრთისა: რა არა პრწმენა სახელისა მიმართ ძისა ღმრთისა (ი 3,18 DE) და სხვა.

მაგრამ საჭიროა მომდევნო მსაზღვრელი მრავლობითი რიცხვის ნათესაობითში იყოს დასმული და ჰქონდეს -თ-ა დაბოლოება, რომ იგი როგორც უთანდებულო, ისე თანდებულებიან საზღვრულს შეეთანხმოს ნათესაობით ბრუნვასა და რიცხვშიც.

მაგალითები:

ნაგენეტივარი მსაზღვრელი მრ. რ. ნათესაობითში ეთანხმება -გან თანდებულებიან საზღვრულს:

კრებული მოწაფეთაჲ — კრებულისაგან მოწაფეთაჲსა: და განვარდა კრებულისაგან მოწაფეთაჲსა (კიმ. I, 243₁₀)

სახლი მდიდართაჲ — სახლისაგან მდიდართაჲსა: სახლისაგან მდიდართაჲსა გამოსრული... (საბა ას. 9₁₉)

შიში სარკინოზთაჲ — შიშისაგან სარკინოზთაჲსა: რა კრძალულ იყო ქუეყანაჲ იგი შიშისაგან სარკინოზთაჲსა (აბო, 65₁₈)

სიმღერაჲ ყრმათაჲ — სიმღერისაგან ყრმათაჲსა: რა თავისუფალი იყო იგი სიმღერისაგან ყრმათაჲსა (ხანძთ. გ₆)

ცომი იგი ფარისეველთაჲ — ცომისა მისგან ფარისეველთაჲსა: ეკრძალებოდათ ცომისა მისგან ფარისეველთაჲსა (მ 16,6; 16,11 C)

გელმწიფებაჲ სარკინოზთაჲ — გელმწიფებისაგან სარკინოზთაჲსა: გარნა მეშინის მე გელმწიფებისაგან სარკინოზთაჲსა (ანტ. რაგ. 87₂₇)

ქუეყანაჲ იგი ქალდაველთაჲ — ქყნისა მისგან ქალდაველთაჲსა: ისწრაფა ქყნისა მისგან ქალდაველთაჲსა (TP, III, 11₆) და სხვა.

-თჳს თანდებულებიან საზღვრულს:

სასუფეველი ცათაჲ — სასუფეველისათჳს ცათაჲსა: მორწმუნე არიედ სახარებასა ხარებად სასუფეველისათჳს ცათაჲსა (TP, II, 46₁₄)

შიში ჰურიათაჲ — შიშისათჳს ჰურიათაჲსა: ხიყენეს მოწაფენი დამალულ შიშისათჳს ჰურიათაჲსა (ხანძეტი ლექც. 338₇)

ნათესავი კაცთაჲ — ნათესავისათჳს კაცთაჲსა: და ვა კრავი ნათესავისათჳს კაცთაჲსა მოვედ დაკლვად (130₁₈)

ტადარი იგი ჰურიათაჲ — ტადრისა მისთჳს ჰურიათაჲსა: არა ეტირ ტადრისა მისთჳს ჰურიათაჲსა (წარტყ. გ₂₆) და სხვა.

-ებრ თანდებულებიან მსაზღვრელთან:

განწმედაჲ იგი ჰურიათაჲ — განწმედისა მისებრ ჰურიათაჲსა: იყენეს მუნ... ექუსნი, მსგავსად განწმედისა მისებრ ჰურიათაჲსა (ი 2,6 DE)

შობაჲ კაცთაჲ — შობისაებრ კაცთაჲსა: არს შობილი შენგან შობისაებრ კაცთაჲსა (კიმ. I, 180₁₉)

თხოვად მვედრებელთა — თხოვისაებრ მვედრებელთა **ახა**: განიკურნებოდეს თხოვისაებრ სარწმუნოებით მვედრებელთა **ახა** (ხანძთ. 18)... რა მდგომარეობაა, როცა ორივე, მსაზღვრელიცა და საზღვრულიც, მრავლობითშია?

ასეთ შემთხვევაში ბრუნვაში შეთანხმება ჩვეულებრივია, მაგრამ გარკვეული წესია რიცხვში შეთანხმებისათვის. თუ ნანათესაობითარი მსაზღვრელი მხოლოდობითის ფორმითაა წარმოდგენილი, საზღვრულს მრავლობითში აუცილებლად შეუთანხმდება და დაირთავს **-თ-ა-ს**, მაგრამ თუ იგივე მსაზღვრელი მრავლობითშია (**-თ-ა** ნიშნით), რიცხვში შეთანხმება ირღვევა და მოსალოდნელი **-თ-ა** სუფიქსის ნაცვლად მხოლოდობითის **-ისა** ბოლოსართი ჩნდება¹. მაგალითები:

-გან თანდებულთან საზღვრულთან:

ნაყოფი ურჩებისა — ნაყოფთაგან ურჩებისა **თა**: და განმაძღარ იყო იგი ნაყოფთაგან ურჩებისათა (კიმ. 21₂₀)
საკრველი იგი რკინისა — საკრველთა მათგან რკინისათა: და განჰქსნეს იგი... საკრველთა მათგან რკინისათა (აბო, 73₂₉)
სასწაული მოწამისა — სასწაულთა მათ მოწამისათა: სასწაულთა მათგან მოწამისათა გულისხმა ყავ (ანტ. რავ. 102₂₆) და სხვა.

-თჳს თანდებულთან საზღვრულთან:

სათნოება იოვანშის — სათნოებათათჳს იოვანშისთა: და აქუნდა მას მეცნიერება სათნოებათათჳს იოვანშისთა (ქრესტ. 55₄)
ცოდვად სოფლისა — ცოდვათათჳს სოფლისათა: ცოდვათათჳს ყოვლისა სოფლისათა (ბოლნ. 42₂₆) და სხვა.

მაგრამ გვაქვს:

საყდარი მწყემსთა — საყდართა მწყემსთა **ახა**: და მეცა აღმადგინა საყდართა მათგან მწყემსთა **ახა** (წარტყ. 12₃)

ქელი ეგვპტელთა — ქელთაგან ეგვპტელთა **ახა**: და გარდამოვკედ განრინებად მათა ქელთაგან ეგვპტელთა **ახა** (ქრესტ. 70, 27) და სხვა¹.

ისმება კითხვა: რა არის მიზეზი ნათესაობითში დასმული ნაგენეტივარი მსაზღვრელის საზღვრულთან შეთანხმების დარღვევისა?

ვინაიდან დარღვევა მხოლოდ ნათესაობითში შეინიშნება, ამის მიზეზად აქაც, როგორც მხოლოდ საკუთარ სახელთა ბრუნებასთან არის აღნიშნული², მოსალოდნელი ორი ერთნაირი ფორმანტის შეხვედრა უნდა გივარაუდოთ. ნანათესაობითარი მსაზღვრელს ნათესაობითში დასმისას მეორე ნიშანიც უნდა

¹ ეს მოვლენა კ. დონდუას ახსნილი აქვს ქართული ენის აგლუტინაციური ბუნებით: Об агглютинативном характере грузинского склонения: ДАН, 1931, № 4, გვ. 63—68; აქვე, გვ. 339—344.

² ს. ჩხენკელი, დასახელ. შრომა, გვ. 186; აქვე, გვ. 108.

გაეჩინა, მაგრამ რადგანაც ერთი ასეთი დაბოლოება ჰქონდა, მეორე აღარ დაირთო და დაკმაყოფილდა ნათესაობითის ერთი ნიშნით¹.

ამგვარად, შეიძლება დავასკვნათ:

ა) ნაგენეტივარი მსაზღვრელი როცა მოსდევს საზღვრულს, უთანდებულოს თუ თანდებულის, ხშირად არ ეთანხმება მას ნათესაობით ბრუნვაში (აგარაკისაგან მეკეცისა...). შეუთანხმებლობა აიხსნება ბრუნვის ორი ერთნაირი ნიშნის თავიდან აცილებით.

ბ) ბრუნვაში შეთანხმებას სისტემატურად მაშინ აქვს ადგილი, როდესაც ნაგენეტივარი მსაზღვრელი -თ-ა სუფიქსითაა წარმოებული და წინამავალი საზღვრული მრავლობით რიცხვშია.

¹ ამით ხომ არ აიხსნება მრავლობითში დასმული -თ-ა სუფიქსიანი ნანათესაობითარი მსაზღვრელის შეთანხმება საზღვრულთან ბრუნვაში და არა რიცხვში (მაგ., ჯელთაგან ეგვბ-ტელთაჲსა და არა: ჯელთაგან ეგვბტელთაჲთა), იფიქრებდა კაცი, რომ ნათ. ბრ. -ჲსა დაბოლოება არ ერთოდეს.

მსაზღვრელის შემთხვევა საზღვრულთან¹

(წითელი დროშის თუ წითელ დროშის?)

(ს. ჯანაშიას მოხსენების მიხედვით)

1. ძველ ქართულში მსაზღვრელი შეიძლება ყოფილიყო დასმული საზღვრულის წინა და შემდეგაც. ადრინდელ ძეგლებში მსაზღვრელი მეტწილად მოსდევდა საზღვრულს: ორივე შემთხვევაში მსაზღვრელი, უსწრებდა იგი საზღვრულს, თუ მოსდევდა მას, იღებდა სრულ დაბოლოებას, ე. ი. ერთნაირად იბრუნებოდა მსაზღვრელიცა და საზღვრულიც.

საზ.	დიდი	სიხარული	სიხარული	დიდი	მთაჲ	მაღალი
მოთხრ.	დიდმან	სიხარულმან	სიხარულმან	დიდმან	მთამან	მაღალმან
მიცემ.	დიდსა	სიხარულსა	სიხარულსა	დიდსა	მთასა	მაღალსა
ვითარ.	დიდად	სიხარულად	სიხარულად	დიდად	მთად	მაღლად
ნათეს.	დიდისა	სიხარულისა	სიხარულისა	დიდისა	მთისა	მაღლისა
მოქმედ.	დიდითა	სიხარულითა	სიხარულითა	დიდითა	მთითა	მაღლითა
წოდებ.	დიდო	სიხარულო	სიხარულო	დიდო	მთაო	მაღალო

2. ახალ ქართულში მსაზღვრელი ჩვეულებრივ წინ უსწრებს საზღვრულს და ბრუნებისას ძველ ქართულთან შედარებით მას რიგი თავისებურებები ახასიათებს; სახელდობრ:

ა) თუ მსაზღვრელი ბოლოხმოვნიანია (ე. ი. ბოლოში მოუდის ხმოვანი ა, ე, ო, უ) და უსწრებს საზღვრულს, იგი უცვლელი რჩება ყველა ბრუნვასა და რიცხვში (მრავლობით რიცხვში ნაგარაუდევია -ებ ბოლოსართით ნაწარმოები საზღვრული); მაგ.:

საზ.	რკინა კაცი	გამრჯე	ქალი	ფართო	ველი	ყრუ მოხუცი
მოთხრ.	რკინა კაცმა	გამრჯე	ქალმა	ფართო	ველმა	ყრუ მოხუცმა
მიცემ.	რკინა კაცს	გამრჯე	ქალს	ფართო	ველს	ყრუ მოხუცს
ვითარ.	რკინა კაცად	გამრჯე	ქალად	ფართო	ველად	ყრუ მოხუცად
ნათეს.	რკინა კაცის	გამრჯე	ქალის	ფართო	ველის	ყრუ მოხუცის
მოქმედ.	რკინა კაცით	გამრჯე	ქალით	ფართო	ველით	ყრუ მოხუცით
წოდებ.	რკინა კაცო	გამრჯე	ქალო	ფართო	ველო	ყრუ მოხუცო

¹ განხილულია და დამტკიცებული „თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი სახელმწიფო კომისიის“ მიერ.

მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ რ ი ც ხ ე შ ი

სახ.	რკინა კაბები	გამრჯე ქალები	ფართო ველები	ყრუ მოხუცება
მოთხრ.	რკინა კაბებმა	გამრჯე ქალებმა	ფართო ველებმა	ყრუ მოხუცებმა
მიცემ.	რკინა კაბებს	გამრჯე ქალებს	ფართო ველებს	ყრუ მოხუცებს
ვითარ.	რკინა კაბებად	გამრჯე ქალებად	ფართო ველებად	ყრუ მოხუცებად
ნათეს.	რკინა კაბების	გამრჯე ქალების	ფართო ველების	ყრუ მოხუცების
მოქმედ.	რკინა კაბებით	გამრჯე ქალებით	ფართო ველებით	ყრუ მოხუცებით
წოდებ.	რკინა კაბებო	გამრჯე ქალებო	ფართო ველებო	ყრუ მოხუცებო

შენიშვნა. ასეთივე მდგომარეობაა მაშინაც, როცა საკუთარ სახელებს მოსდევს გვარი, თანამდებობის ან პროფესიის გამომხატველი სიტყვა, განუთრეველად იმისა, ბოლოთანხმოვნია თუ ბოლოხმოვნია ეს სახელი; მაგალითად:

სახ.	დავით დროიძე	გლაზა კრიაშვილი	თამარ მეფე
მოთხრ.	დავით დროიძემ	გლაზა კრიაშვილმა	თამარ მეფემ
მიცემ.	დავით დროიძეს	გლაზა კრიაშვილს	თამარ მეფეს და სხვ.

ბ) თუ მსაზღვრელი ბოლოთანხმოვნია და წინ უსწრებს საზღვრულს, იგი იცვლება ყველა ბრუნვაში. ამ შემთხვევაში შეიძლება გვექნეს ოთხი სახეობა; სახელდობრ:

I. **სრული**, როდესაც მსაზღვრელი ყველა ბრუნვაში დაირთავს ბრუნვის ნიშნებს, ოღონდ ვითარებითში იღებს მიცემითის ნიშანს, ხოლო მოქმედებითში — ნათესაობითისას;

II. **გარდამავალი**, როდესაც მსაზღვრელს სრული დაბოლოება აქვს მხოლოდ სახელობითსა, მოთხრობითსა და წოდებითში, ბრუნვის ნიშანი მთლიანად მოკვეცილია მიცემითსა და ვითარებითში, ხოლო ნაწილობრივ (თანხმოვნითი ელემენტი) მოკვეცილია ნათესაობითსა და მოქმედებითში;

III. **შეკვეცილი**, როდესაც სახელობითის, (ზოგჯერ) მოთხრობითისა და წოდებითის გარდა სხვა ბრუნვებში ბრუნვის ნიშანი მთლიანად მოკვეცილია, და

IV. **გულგარული**, როცა ყველა ბრუნვაში სახელობითის ფორმა გვაქვს.

ნ ი მ უ შ ე ბ ი

I. სრული სახეობა

სახ.	დიდი	საქმე
მოთხრ.	დიდმა	საქმემ
მიცემ.	დიდს	საქმეს
ვითარ.	დიდს	საქმედ
ნათეს.	დიდის	საქმის
მოქმედ.	დიდის	საქმით
წოდებ.	დიდო	საქმევ

II. გარდამავალი სახეობა

დიდი	საქმე
დიდმა	საქმემ
დიდს	საქმეს
დიდ	საქმედ
დიდი	საქმის
დიდი	საქმით
დიდო	საქმევ

III. შეკვეცილი სახეობა

სახ.	დიდი	საქმე
მოთხრ.	დიდ(მა)	საქმემ
მიცემ.	დიდ	საქმეს

IV. გულგარული სახეობა

დიდი	საქმე
დიდი	საქმემ
დიდი	საქმეს

ვითარ.	დიდ	საქმედ	დიდი	საქმედ
ნათეს.	დიდ	საქმის	დიდი	საქმის
მოქმედ.	დიდ	საქმით	დიდი	საქმით
წოდებ.	დიდო	საქმევ	დიდი	საქმევ

შენიშვნა. მრავლობით რიცხვში -**ებ** ბოლოსართით ნაწარმოებ საზღვრულთან მსაზღვრელი მხოლოდობით რიცხვშია დასმული (საზღვრულს რიცხვში არ ეთანხმება) და ბრუნვაში ისე იცვლება, როგორც მხოლოდობითში: დიდი საქმეები, დიდმა საქმეებმა, დიდ საქმეებს და სხვ.

3. ზემონაჩვენები ოთხი სახეობიდან ეწოდება სახეობა მხოლოდ დასავლურ კილოებში გვხვდება, ლიტერატურულ ენაში არ გავრცელებულა და, ამდენად, როგორც არალიტერატურული ფორმა სავსებით უკუგდებულ უნდა იქნეს (იგულისხმება დიდი საქმემ, დიდი საქმეს, დიდი საქმედ და მისთ.; ასევე: მიცემითი ბრუნვას, მოქმედებითი ბრუნვაში და მისთ.).

დღევანდელი სალიტერატურო ქართულისათვის ძირითადია გარდამავალი სახეობა.

ძირითადი სახეობის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ის, რომ

ა) გარდამავალი სახეობა ყველა სახეობაზე უფრო გავრცელებულია დღევანდელ სალიტერატურო ქართულსა და ცოცხალ მეტყველებაში;

ბ) კუთვნილებითი ნაცვალსახელები, როგორც მსაზღვრელები, მხოლოდ გარდამავალი სახეობით იხმარება (არ გვხვდება: ჩემ გზით, შენ სიტყვით; ბუნებრივია: ჩემი გზით, შენი სიტყვით და სხვ.);

გ) როდესაც მსაზღვრელად ისეთი სახელია წარმოდგენილი, რომლის ფუძედ მოქმედებითი ან ვითარებითი ბრუნვის ფორმებია გამოყენებული, აუცილებელია მსაზღვრელთა შეკვეცილი სახით ხმარებისას მოსალოდნელი ორაზროვნება (მაგ., დროებითი მთავრობის დადგენილება მოქმედებდა, შეადარეთ ამას: დროებით მთავრობის დადგენილება მოქმედებდა).

დ) ერთმარცვლიანი მსაზღვრელები ჩვეულებრივ მხოლოდ გარდამავალი სახეობით იხმარება (ერთი კაცის, ორი სახლით და სხვ.).

4. ამგვარად, ა) თანხმოდანაფუძიანი მსაზღვრელის ბრუნებისას როგორც მხოლოდობით რიცხვში, ისე -**ებ** ბოლოსართიან მრავლობითში ძირითად ფორმებად უნდა მიჩნეულ იქნეს გარდამავალი სახეობა:

	მხოლოდობითში		მრავლობითში	
სახ.	წითელი	დროშა	წითელი	დროშები
მოთხრ.	წითელმა	დროშამ	წითელმა	დროშებმა
მიცემ.	წითელ	დროშას	წითელ	დროშებს
ვითარ.	წითელ	დროშად	წითელ	დროშებად
ნათეს.	წითელი	დროშის	წითელი	დროშების
მოქმედ.	წითელი	დროშით	წითელი	დროშებით
წოდებ.	წითელო	დროშავ	წითელო	დროშებო

ბ) ძირითადი სახეობის გვერდით დასაშვებად შეიძლება მიჩნეულ იქნეს სრული სახეობა მიცემითსა და ნათესაობითში (დიდს

საქმეს, დიდის საქმის), აგრეთვე მოქმედებითსა და ვითარებითში (მოქმედებითში — ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით, ხოლო ვითარებითში — მიცემითი ბრუნვის ფორმით: დიდის საქმით, დიდს საქმედ). ეს უკანასკნელი ფორმები განსაკუთრებით საჭიროა იმ შემთხვევაში, როდესაც მსაზღვრელად ისეთი სახელია წარმოდგენილი, რომლის ფუძედ მოქმედებითი ან ვითარებითი ბრუნვის ფორმებია გამოყენებული (მაგ.: მოქმედებითს ბრუნვაში, პირველადს პარტორგანიზაციას და სხვ.).

გ) თუ მსაზღვრელად კუთვნილებითი ნაცვალსახელია, მაშინ ერთადერთ ფორმად სრული სახეობა უნდა იქნეს მიჩნეული მიცემითსა და ვითარებითში (ჩემს ამხანაგს, შენს ამხანაგს, ჩვენს ამხანაგს, თქვენს ამხანაგს, მათს ამხანაგს; ჩემს ამხანაგად, შენს ამხანაგად, ჩვენს ამხანაგად, თქვენს ამხანაგად, მათს ამხანაგად).

დ) თუ მსაზღვრელად პროფესიის აღმნიშვნელი სახელია, ძირითად ფორმად ბრუნვის ნიშანმოკვეცილი სახეობა უნდა იქნეს მიჩნეული ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში (გენერალ ჩანჩიბაძის, გენერალ ჩანჩიბაძით; პროფესორ მელიქიშვილის, პროფესორ მელიქიშვილით).

ე) თუ გვართან ერთად ბრუნებისას ადამიანის თანხმომანფუძიანი სახელია და იგი წინ უსწრებს გვარს, არც ერთ ბრუნვაში არ შეიცვლება:

სახ.	გრიგოლ	ორბელიანი
მოთხრ.	გრიგოლ	ორბელიანმა
მიცემ.	გრიგოლ	ორბელიანს
ვითარ.	გრიგოლ	ორბელიანად
ნათეს.	გრიგოლ	ორბელიანის
მოქმედ.	გრიგოლ	ორბელიანი
წოდებ.	გრიგოლ	ორბელიანო

ვ) თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში იშვიათია შემთხვევები, რომ ადამიანის საკუთარი სახელი მოსდევდეს გვარს. თუ მოსდევს, ორივეს უნდა ერთოდეს ბრუნვის ნიშნები მთლიანად, გარდა საკუთარი სახელისა სახელობითსა და წოდებითში.

სახ.	ორბელიანი	გრიგოლ
მოთხრ.	ორბელიანმა	გრიგოლმა
მიცემ.	ორბელიანს	გრიგოლს
ვითარ.	(არ გვხვდება)	
ნათეს.	ორბელიანის	გრიგოლის
მოქმედ.	(არ გვხვდება)	
წოდებ.	ორბელიანო	გრიგოლ

ზ) გათიშულ მსაზღვრელს, მიუხედავად იმისა, ხმომანფუძიანია იგი თუ თანხმომანფუძიანი, ბრუნვის ნიშნები ყოველთვის სრულად უნდა დაერთოს.

კრელს ჩავეიცომდი კაბასა (ვაჟა)

მწვანეს ეწვდება ფოთოლსა ხარი ირემი რქიანი (ვაჟა).

თ) სიების შედგენისას, როცა ჩვეულებრივ ჯერ გვარი იწერება და შემდეგ სახელი, სახელი ფუძის სახით უნდა იქნეს წარმოდგენილი.

აბაშიძე ვახტანგ

ბერიძე გურამ

გაბუნია თამარ

დიასამიძე ქეთევან

ერისთავი თენგიზ

ვარდოსანიძე მარიამ

ზვიადაძე ნოდარ

თარგამაძე იოსებ და ა. შ.

ნათესაობითარი მსაზღვრელის შეთანხმება საზღვრულთან¹

(წიგნს ამხანაგისას თუ წიგნს ამხანაგისა?)

(ვ. თოტურისას მოხსენების მიხედვით)

1. ნათესაობით ბრუნვაში დასმული მსაზღვრელი შეიძლება იყოს საზღვრულის წინაც და შემდეგაც როგორც ძველ ქართულში, ისე ახალში.

ა) როცა ნათესაობით ბრუნვაში დასმული მსაზღვრელი წინ უსწრებს საზღვრულს, რაც არაიშვიათი მოვლენაა ძველ ქართულში და გაბატონებული წყობაა ახალ ქართულში, მსაზღვრელი ყველა ბრუნვაში უცვლელი რჩება. ემფატიკური - ნათესაობით ბრუნვაში დასმული მსაზღვრელი საზოგადო სახელისა ძველ ქართულში აუცილებელია, ახალ ქართულში კი იგი აღარ დაერთვის ამავე ბრუნვაში დასმულ მსაზღვრელს.

მაგალითები

ძველ ქართულში			ახალ ქართულში	
სახ.	ძმისა	წიგნი	ძმის	წიგნი
მოთხრ.	ძმისა	წიგნმან	ძმის	წიგნმა
მიცემ.	ძმისა	წიგნსა	ძმის	წიგნს(ა)
ვითარ.	ძმისა	წიგნად	ძმის	წიგნად
ნათეს.	ძმისა	წიგნისა	ძმის	წიგნის(ა)
მოქმედ.	ძმისა	წიგნითა	ძმის	წიგნით(ა)
წოდებ.	ძმისა	წიგნო	ძმის	წიგნო

ბ) როცა ნათესაობით ბრუნვაში დასმული მსაზღვრელი მოსდევს საზღვრულს, რაც ჩვეულებრივი მოვლენაა ძველ ქართულში და იშვიათია ახალში, მსაზღვრელი ეთანხმება საზღვრულს, ვითარებითის გარდა, ყველა ბრუნვაში, ე. ი. იღებს იმავე დაბოლოებებს, რაც საზღვრულს მოეპოვება, ოღონდ ახალ ქართულში გამარტივების შედეგად რიგი თავისებურებები გვაქვს; სახელდობრ: სახელობითსა და ხშირად წოდებითში ბოლო ნიშნები -ი და -ვ მოკვეცილია, ნათესაობითი და მოქმედებითი არ გვხვდება; მაგალითები

¹ განხილულია და დამტკიცებული „თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი სახელმწიფო კომისიის“ მიერ.

ძველ ქართულში

საზ.	წიგნი	ძმისაჲ
მოთხრ.	წიგნჳნ	ძმისაჳნ
მიცემ.	წიგნსა	ძმისასა
ვითარ.	წიგნად	ძმისა(დ)
ნათეს.	წიგნისა	ძმისაჲსა
მოქმედ.	წიგნითა	ძმისაჲთა
წოდებ.	წიგნო	ძმისაო

ახალ ქართულში

წიგნი	ძმისა
წიგნჳ	ძმისაჳ
წიგნს	ძმისას
წიგნად	ძმისა
—	—
წიგნო	ძმისა(ვ)

მაგრამ ბოლოუკვეცელ მსაზღვრელებს, ე. ი. ისეთ სახელებს, რომელთაც ნათესაობითში მხოლოდ ბრუნვის სუფიქსის თანხმონითი -ს ელემენტი აქვთ შერჩენილი ბრუნვის ნიშნად, სახელობითსა და წოდებითში -ი და -ო ბოლოსართები ენახებათ ახალ ქართულში; მაგ.:

საზ.	წიგნი	ნიკოსი	თარგმანი	საზოკიასი
მოთხრ.	წიგნჳ	ნიკოსჳ	თარგმანჳ	საზოკიასჳ
მიცემ.	წიგნს	ნიკოსას	თარგმანს	საზოკიასას
წოდებ.	წიგნო	ნიკოსო	თარგმანო	საზოკიასო

2. ზემოთყვანილი სწორი ფორმების პარალელურად თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში გვხვდება არასწორი ფორმებიც; სახელდობრ: ნათესაობით ბრუნვაში დასმული მსაზღვრელი უცვლელი რჩება ყველა ბრუნვაში საზღვრულის შემდეგ; ამ შემთხვევაში ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვების ფორმებიც გვხვდება; მაგ.:

საზ.	წიგნი	ძმის
მოთხრ.	წიგნჳ	ძმის ან ძმისა
მიცემ.	წიგნს	ძმის ან ძმისა
ვითარ.	წიგნად	ძმის
ნათეს.	წიგნის	ძმის ან ძმისა
მოქმედ.	წიგნით	ძმის ან ძმისა
წოდებ.	წიგნო	ძმის

ამის საილუსტრაციო ორიოდ მაგალითი: „სცოდნოდა ვინაობა იმ ქალიშვილის“ (ვ. ბარნოვი); თარგმანი ქიქოძის; დადგმა აკ. ვასაძის... აღსანიშნავია, რომ ნიკ. ბარათაშვილისა, აკაკი წერეთლისა და სხვათა ლექსებშიც ვხვდებით ანალოგიურ ფორმებს: „ნუ დამიტიროს სატრფომ გულისა“ (ნ. ბარათაშვილი), ... „უამმან მეფობის მოუვლინაჲ გამოხატვასა ჩემს ყმაწვილობის“ (იქვე), ... „შემყურეს თქვენის ბედნიერების ნება ჰქონია“ (აკაკი) და სხვ.

ამგვარად, თანამედროვე ქართულში გვაქვს პარალელური ფორმები:

სწორი

საზ.	წიგნი	ამხანაგისა
მოთხრ.	წიგნჳ	ამხანაგისჳ
მიცემ.	წიგნს	ამხანაგისას
ვითარ.	წიგნად	ამხანაგისა
ნათეს.	—	—
მოქმედ.	—	—
წოდებ.	წიგნო	ამხანაგისა(ვ)

არასწორი

წიგნი	ამხანაგის
წიგნჳ	ამხანაგის ან ამხანაგისა
წიგნს	ამხანაგის ან ამხანაგისა
წიგნად	ამხანაგის
წიგნის	ამხანაგის ან ამხანაგისა
წიგნით	ამხანაგის ან ამხანაგისა
წიგნო	ამხანაგის (იშვიათად)

3. ამ ორი სახეობიდან ერთადერთი ლიტერატურული ფორმაა პირ-
ველი სახეობა, რადგანაც იგი

ა) გრამატიკულად სწორია,

ბ) სალიტერატურო ენაში გაბატონებული ფორმაა,

გ) ეგუება ქართული ენის განვითარების ტენდენციას, რამდენადაც მსა-
ზღვრელი ყოველთვის ეთანხმება ბრუნვაში წინმდგომ საზღვრულს; მაგ.:

საბ.	მდინარე	ღრმა	ველი	ფართო
მოთხრ.	მდინარემ	ღრმამ	ველმა	ფართომ
მიცემ.	მდინარეს	ღრმას	ველს	ფართოს და სხვ.

დ) აუცილებელია შეთანხმება მაშინ, როცა მსაზღვრელი წარმოდგენი-
ლია და საზღვრული იგულისხმება; მაგ.:

მოთხრობითი: დავითის შვილმა ისწავლა, გახტანგისამ — არა...

მიცემითი: დედის მაგივრობას ბიძოლა უწევდა, მაძისას კი —
ბიძა; ერთი ქალისას ამბობენ, მშვენიერება არიო (აკაკი)...

ასეთ შემთხვევაში ვითარებითშიც კი შეთანხმება გვაქვს: თავის
თავს არ თვლიდა სოფლის მცხოვრებლად, არამედ — ქალაქისად...

პოსტპოზიციურად მდგომი მსაზღვრელის ბრუნვაში შეთანხმება საზღვ-
რულთან აუცილებელია იმიტომ, რომ წინააღმდეგ შემთხვევაში ვიღებთ ე.წ.
ლია კონსტრუქციას და არაა გამორიცხული მსაზღვრელის დაკავშირების
შესაძლებლობა ფრაზაში სხვა მომდევნო სიტყვასთან; შდრ. ერთმანეთს:
წიგნი ძმისა ამხანაგისთვის მიუცია — წიგნი ძმის ამხანაგისთვის მიუცია.

მეორე სახეობა კი, როცა ნათესაობით ბრუნვაში დასმული მსაზღვ-
რელი მოსდევს საზღვრულს და ბრუნვებში არ ეთანხმება და არც ემფატიკური
ხმოვანი აქვს დართული, როგორც გრამატიკულად არასწორი, უარყო-
ფილ უნდა იქნეს.

4. მაშასადამე, უნდა ითქვას და დაიწეროს:

სახელ.	ქვეყანა	სოციალიზმისა	თარგმანი	მაჭავარიანისა	დადგმა	მარჯანიშვილისა...
მოთხრ.	ქვეყანამ	სოციალიზმისამ	თარგმანმა	მაჭავარიანისამ	დადგმამ	მარჯანიშვილისამ...
მიცემ.	ქვეყანას	სოციალიზმისას	თარგმანს	მაჭავარიანისას	დადგმას	მარჯანიშვილისას...
ერთარ.	ქვეყნად	სოციალიზმისა	თარგმანად	მაჭავარიანისა	დადგმად	მარჯანიშვილისა...
ნათეს.	—	—	—	—	—	—
მოკმედ.	—	—	—	—	—	—

წოდებ. ქვეყანა(ვ) სოციალიზმისა, პროლეტარებო ყველა ქვეყნისა...

ხოლო უარყოფილია

წიგნი	ამხანაგის
წიგნმა	ამხანაგის — ან ამხანაგისა
წიგნს	ამხანაგის — ან ამხანაგისა
წიგნად	ამხანაგის
წიგნის	ამხანაგის — ან ამხანაგისა
წიგნით	ამხანაგის — ან ამხანაგისა

შენიშვნა. მოთხრობით ბრუნვაში ორი პარალელური ფორმიდან —
წიგნმა ამხანაგისამ და წიგნმა ამხანაგისმა, თარგმანმა სახოკისამ და

თარგმანმა სახოკიასმა — უნდა დარჩეს მხოლოდ პირველი (წიგნმა ამხანაგისამ, თარგმანმა სახოკიასამ), მეორე უკუგდებულ უნდა იქნეს.

5. აღინიშნოს, რომ საზღვრულის შემდეგ ნანათესაობითარი მსაზღვრელის ხმარების შემთხვევები თანამედროვე ქართულში შედარებით იშვიათია და გამართლებულია მხოლოდ სტილისტიკური და სინტაქსური ხასიათის საჭიროებით.

შედარებით უფრო გავრცელებულია მხოლოდ სახელობითი ბრუნვის ფორმები: დადგმა ა. ვასაძისა, დადგმა ა. ხორავასი, თარგმანი გერონტი ქიქოძისა, თარგმანი კონსტანტინე გამსახურდიასი, მუსიკა ზაქარია ფალიაშვილისა, მუსიკა იონა ტუსკიასი.

ანტ. კიჭიკია

სახელობითისა და მოთხრობითის უზნაძიევი ქველ ქართულში

სახელობითი ბრუნვა

სახელობით ბრუნვას ბრუნვათა შორის პირველი ადგილი უკავია, როგორც საგნის სახელწოდების გამომხატველ ფორმას.

თანამედროვე ქართულში სახელობითი ბრუნვა გამოხატავს:

1. **რეალურ სუბიექტს** გარდამავალი ზმნების პირველი სერიისა და გარდაუვალი ზმნების ყველა სერიის ფორმებთან.

2. **პირდაპირ დამატებას** გარდამავალი ზმნის II სერიის ფორმებთან.

3. **დამატებას** (რეალურ ობიექტს) ინვერსიულ ზმნებთან.

4. **სახელურ წევრს** შედგენილი შემასმენლისას.

5. **დროის გარემოებას.**

ქველ ქართულშიც ამავე როლს ასრულებდა ზოგიერთი ცვლილებით, კერძოდ, იგი აღნიშნავდა:

1. **რეალურ სუბიექტს** გარდამავალ ზმნებთან I და III სერიაში და გარდაუვალ ზმნებთან სამსავე სერიაში.

2. **პირდაპირ დამატებას** გარდამავალ ზმნათა II სერიის ფორმებთან ან ვითარებითში დასმულ მასდართან.

3. **დროის გარემოებას.**

სახელობითი ბრუნვის -ი ნიშნის წარმომავლობის საკითხიც გარკვეულია: იგი მიჩნეულია ნაწევრისაგან მომდინარედ. „განვითარების შემდგომ საფეხურზე ნაწევარი შეკვეცილა, დაუკარგავს დამოუკიდებლობა და შეპრწყმია სახელს: კაც იგი → კაც იი → კაცი“¹. შეკვეცილნაწევრიანი სახელი განსაზღვრულად იყო მიჩნეული, თანდათანობითი ცვლილებისა და ნაწევრის ფუნქციის მიღების შედეგად „იგი თანდათან განუსაზღვრელად ქცეულა და საჭირო გამხდარა ხელახლად დაპროდუცირა ნაწევარი: კაცი იგი“².

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953; გვ. 640; ვ. თოფურიძე, ქართული ენა, განაკვეთი № 2, 1932, გვ. 35.

² ა. შანიძე, იქვე.

ნ. მარი სახელობითის ორნაირ -ი-ს არჩევდა: ერთი ი მას მიიჩნდა ჰი ნაცვალსახელიდან მომდინარედ¹, მეორე კი უ'ს მონაცვლედ: ი₂ [← უ]². მაგრამ ეს არაა სწორი.

დადგენილია, რომ „სახელობითი ბრუნვის ნიშანი -ი ჩვენებითი ნაცვალსახელიდან მომდინარეობს: ესაა პირველი შემადგენელი ნაწილი ი-გ-ი (|| ი-ს-ი) ნაცვალსახელისა“³.

სახელობითი ბრუნვა გარკვეულ შემთხვევაში სუბიექტის ბრუნვაა. იგი, როგორც ქვემდებარე, ძველ ქართულში იხმარება მაშინ, როდესაც შემასმენელი გარდაუვალია, ან შემასმენელი გარდამავალია, მაგრამ პირველი და მესამე სერიის ფორმითაა წარმოდგენილი. შემდგომ ენის ისტორიულმა განვითარებამ შეავიწროვა უკანასკნელი: გარდამავალი ზმნა მესამე სერიაში ინვერსიული გახდა და სახელობითში დასმული ქვემდებარე რეალურ ობიექტად იქცა. მაგალითები⁴:

ა) შემასმენლად გარდაუვალი ზმნაა

ა წ მ ყ ო

ჩუენთანა არს მწყემსი იგი ქეშმარიტი: წარტყ. კთ.

კეთროვანი განწმდებიან... მკუდარი აღდგებიან: ლ 7,22...

ნ ა მ ყ ო წ ყ ვ ე ტ ი ლ ი

ხიდა გუამი იესუსი: ხანმ. ი 20,12

მოვიდა ქურივი ერთი გლაზაკი: მკზ 12,42

და დაჰსცხრა ქარი იგი: მკზ 4,39 DE...

თ უ რ მ ე ო ბ ი თ ი I

იოვანე ნათლისმცემელი აღდგომილ არს მკუდრეთით: ლ 9,7 DE...

ბ) შემასმენლად გარდამავალი ზმნაა

ა წ მ ყ ო

ეშმაკი ეშმაკთა განჰდის: მ 12,26 C

რომელი ხითხოვს, მიიღის: ხანმ. მ 7,8...

თ უ რ მ ე ო ბ ი თ ი I

პური ჩემი დამიმზადებეს: მ 22,4 C

ვენაქნი... დაუნერგვიან: ხანმთ. 256გ...

თ უ რ მ ე ო ბ ი თ ი II

და ადგილდ-ადგილდ ქუე ძეძუ დაეფინა: შუშ. VIII, 17

მოვიდა იგიცა, რომელსა ერთი ქანქარი მიელთ: მ 25,24 DE და სხვ.

¹ Н. Марр, Грамматика древнелитературного груз. языка, 1925, გვ. 18.

² იქვე, გვ. 18—20.

³ არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, X, გვ. 174.

⁴ სიმარტივისათვის ყველა ფორმა არაა წარმოდგენილი.

თავისებურია მდგომარეობა, როდესაც სუბიექტად (ან ობიექტად) I და II პირის ნაცვალსახელია გამოყენებული. კონსტრუქცია მათთან ერთად-ერთია აწმყოშიც, ნამყო ძირითადადშიცა და თურმეობითშიც¹. ეს იმიტომ, რომ პირის ოთხ ნაცვალსახელს მე, შენ, ჩვენ და თქვენ², როგორც ცნობილია, მორფოლოგიური კატეგორიები სახელისა (ბრუნვა და რიცხვი) არ გააჩნია³. ამდენად მაგალითების მოყვანა ზედმეტია.

ყურადღებას იქცევს მესამე პირის იგი (||ისი) ნაცვალსახელი. იგი ნაცვალსახელი სახელობითი ბრუნვის ფორმით გვხვდება, მაგრამ არ გააჩნია ბრუნვის ნიშანი. ბოლოკიდური -ი ვერ მიიჩნევა სახელობითი ბრუნვის ფორმანტად. ორივე -ი (ი-გ-ი) სრულიად სხვა დანიშნულებისაა. იგი უპირისპირდება *აგა⁴ს, რომელიც პროტოტიპია აქა ზმნისართისა (*აგა → აქა) და დიალექტური აგი ჩვენებითი ნაცვალსახელისა⁵.

იგი მთლიანად ფუძეა⁶. ამას ადასტურებს მრავლობითი რიცხვის წარმოებაც: იგი — იგინი (შდრ. წიგნი — წიგნნი).

იგი ნაცვალსახელი იმითაც იქცევს ყურადღებას, რომ გვხვდება მხოლოდ სახელობით ბრუნვაში. დანარჩენ ბრუნვებში ენაცვლება იმა ფუძე. მასალობრივად ამ ორ ფუძეს შორის ერთიანობა არ ჩანს.

იგი მეორეულია როგორც პირის ნაცვალსახელი. წარმოშობით ის ჩვენებითი ნაცვალსახელია. ამაზე მიუთითებს მისი აღნაგობაც (-გ- ძირეული მასალაა, ი-ი ჩვენებითი ნაწილაკები).

ჩვენებითი ნაცვალსახელი იქცა პირის ნაცვალსახელად. რუსული ენა მკვეთრად განასხვავებს მესამე პირისა (он, она, оно, მრ. რ. они) და ჩვენებითს (от, та, то, მრ. რ. те) ნაცვალსახელებს.

იგი ნაცვალსახელი უპირისპირდება პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებს: მას რიცხვის კატეგორია ახასიათებს; მაგ.:

მხოლ. რიცხვი

იგი განაბნევს: მ 12,30; ლ 11,23

მაშინ მოიქცა იგი აღმოსავალით კერძო: წარტყ. ლვ₁₃...

მრავლ. რიცხვი

იგინი ხაიძულებდეს მას: ხანმ. ლ 24,29

იგინი წარვიდეს: ხანმ. მ 28,11...

სახელობითში დასმული ადამიანის საკუთარი სახელი სუბიექტად

ბრუნებისას ადამიანის საკუთარი სახელი⁷ ინარჩუნებს უძველეს სახეს: იგი ბრუნვის ნიშანს ჩვეულებრივ არ ირთავს სახელობითსა და მოთხრობით

¹ არნ. ჩიქობავა, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, I, გვ. 2.

² ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, გვ. 98.

³ არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში, გვ. 167—169; ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 98—100.

⁴ იქვე, გვ. 101.

⁵ საკუთარ სახელთა ბრუნვას ძველ ქართულში ვრცელი შრომა მიუძღვნა სტ. ჩხენკელმა: საკუთარ სახელთა ბრუნვა ოშკური ხელნაწერის მეფეთა წიგნებში: სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, XXV, 1942; აქვე, გვ. 76—128.

ბრუნვებში¹, წარმოდგენილია წინადადებაში ფუძის სახით. მისი ბრუნვის შესახებ ვმსჯელობთ საზოგადო სახელის ანალოგიით და ვარკვევთ მას სხვა სიტყვებთან ურთიერთობის მიხედვით.

საკუთარ სახელთა მონაცემს დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართული ენის ისტორიის თვალსაზრისით. იგი ქმნის თავისებურ კონსტრუქციას. „ესაა ოდენფუძიანი კონსტრუქცია, ინდეფინიტიური კონსტრუქცია, გაცილებით უფრო ძველი, ვინემ ნომინატიური და ერგატიული კონსტრუქციები... და სინტაქსურ კონსტრუქციათა ისტორიის თვალსაზრისით უაღრესად ფასეული“².

ინდეფინიტიური კონსტრუქცია გადმონაშთის სახით გვხვდება ცოცხალ მეტყველებაშიც, მაგ. გურულში. ივ. გიგინეიშვილს აღნიშნული აქვს, რომ „გურულს აქვს დაცული, ძველი ქართულის მსგავსად, წინადადების ინდეფინიტიური კონსტრუქცია, როცა რეალურ სუბიექტად ან რეალურ ობიექტად ადამიანის სახელია გამოყენებული... ოღონდ, ძველი ქართულისაგან განსხვავებით, ეს წესი მხოლოდ თანხმობით დაბოლოებულ ფუძეებზე ვრცელდება: დავით მევიდა... დავით მოკლა ირემი...“³

ენის განვითარების კანონზომიერებამ ბოლოთანხმობიანი საკუთარი სახელი თანდათან გაუთანაბრა ბოლოთანხმობიან საზოგადო სახელებს. ამის გამო გვაქვს პარალელური კონსტრუქციები. ერთ შემთხვევაში საკუთარ სახელს არ გააჩნია სახელობითი ბრუნვის ნიშანი და ეს ძველ ქართულში ნორმაა:

შევიდეს ჯოჯიკ და ცოლი მისი: შუშ. VI, 6

ისაკ იყო სამეოც წლის: დაბ. 25,26

მიეახლა იაკობ ისაკს: იქვე, 27,22...

და მეორე შემთხვევაში, თუმცა იშვიათად, საკუთარი სახელები საზოგადო სახელების მსგავსად ირთავენ სახელობითი ბრუნვის ნიშანს, რაც აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში:

მამა ჩუენი აბრაჰამი არს: ი 8,39 DE

ხოლო მართამი ყოველსა მას სიტყუასა დაჰმარხვიდა: ლ 2,19 C

აბრაჰამი მოკუდა: ი 8,52 C; შდრ. აბრაჰამ მოკუდა: DE და სხვ.

რამდენიმე შემთხვევაა დადასტურებული ბოლოხმობიანი საკუთარ სახელებთან სახელობითი ბრუნვის ნიშნის დართვისა; მაგ.: ბარაბაჲ იგი იყო ავაზაკ: ი 18,40 C; რომლისაჲ სახელი მართაჲ: ლ 10,38 DE და სხვ.⁴

¹ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა, § 27; შდრ. ივ. იმნაიშვილი, წარწერებითი ბრუნვის საკითხი საკუთარ სახელებში: ა. პუშკინის სახელობის თბილისის სახ. სამასწ. ინსტიტუტის შრომები, III, 1943, გვ. 281—289; აქვე, გვ. 62—65.

² არნ. ჩიქობავა, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, I, გვ. 3.

³ ივ. გიგინეიშვილი, ი. ბ. სტალინის მოძღვრება საერთო-სახალხო ენისა და დიალექტების შესახებ: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, III, გვ. 495.

⁴ სტ. ჩხენკელი, საკუთარ სახელთა ბრუნება... გვ. 156; აქვე, გვ. 80—82.

ფაქტია, რომ საკუთარ სახელთა გათანაბრება საზოგადო სახელებთან ძველსავე ქართულში ისახება და იგი ფანდთანობით მკვიდრდება.

დამატება სახელობით ბრუნვაში

სახელობით ბრუნვაში შეიძლება იყოს მხოლოდ პირდაპირი დამატება, ისიც მაშინ, როდესაც გარდამავალი ზმნა მეორე სერიაშია. ეგევე დამატება შეიძლება ახლდეს ვითარებითში დასმულ მასდარსაც; მაგ.:

მერმე მშჯდობაჲ დაგვტევა: არიმათ. 58

წყალთა გამოსცეს განსაკვრეველღი ნათელი: აბო, 76₁₀

მათ დაიბეს სამოსელი მათი: დაბ. 44,3

აღაგო ფარაო ეტლები თჳსი: გამოსლ. 14,6 და სხვა მრავალი.

როდესაც სახელობითში დასმული დამატება -ნ სუფიქსიანია მრავლობით რიცხვში, იგი ითანხმებს შემასმენელს მრავლობით რიცხვში¹; მაგ.:

ხუთხრნეს სიტყუანი ესე ათერთმეტთა მათ: ხანმ. ლ 24,9

სხუათა მათ შეიპყრნეს მონანი იგი: მ 22,6 C და სხვ.

-ებ ნიშნიანმა მრავლობითმაც მოსინჯა სინტაქსური ძალის გამოჩენა, მაგრამ შეთანხმების ჩასახვა² შემდგომ გავრცელება არ მოჰყოლია. ეს მეორეული მოვლენა ქართული ენის ბუნებამ ვერ შეითვისა. ცალკეული შემთხვევები გვხვდება როგორც ძველ ქართულში, ასევე შემდგომდროინდელ საერო მწერლობის ძეგლების ენაშიც³; მაგ.:

და შთანთქნა კუერთხმან აჭრონისმან კუერთხები იგი მათი: გამოსლ. 7,12

და მრავალთა გრძნების მოქმედთა მოკრიბნეს წიგნები მათი: მოტ. 19,19

გარდავიხილენით გუამები იგი: კიმ. 42₁₀

განასხნა სულები იგი სიტყუთ: მ 8,16

გამოიკლიტნეს კარები: რუსუდანიანი

გადმოაჭყირნა თუალები: არჩ. ტ. I, 184 და სხვ.

პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები, როგორც დამატებები სახელობით ბრუნვაში, შემასმენელს ითანხმებენ მრავლობით რიცხვში. მაგალითები:

O₁ მხოლოდობით რიცხვშია

შენ მომავლინე მე: ი 17,23

რომლითა შემეყუარე მე: იქვე, 17,26...

მაგრამ მრავლობითის გაგებით:

არავინ დამიდგინა ჩუენ: მ 20,7 DE; შდრ. არავინ დაგვდგინა ჩუენ: C

იოვანე ნათლის-მცემელმან მომავლინა ჩუენ შენდა: ლ 7,20 DE და სხვ.

¹ ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართ. ზმნებში, ტფილისი 1920, გვ. 24—41; მისივე, ძველი ქართული ენა, § 38; არნ. ჩიქობავა, რით არის წარმოდგენილი მრავლობითის სახელობითში დასმული მორფოლოგიური ობიექტი ძველ ქართულში: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, IX, 1929, გვ. 107—119.

² ჩვენი: -ებ ნიშნიანი მრავლობითი რიცხვის სინტაქსური ძალისათვის ძველ ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VII, გვ. 38—39.

O₂ მხოლოდობითშია

მე გიცან შენ: ი 17,25

პირისა შენისაგან გსაჯო შენ: ლ 19,22 DE...

მაგრამ მრავლობითის გაგებით:

ეშმაკმან გამოგითხოვნა თქუენ: ლ 22,31

მე გამოგირჩიენ თქუენ: ი 15,16

ძემან თქუენ განგათავისუფლენს: ი 8,36 C და სხვა

O₂ სინტაქსური ურთიერთობა ჩვეულებრივია

წარიყვანა იგი: მ 4,5...

მაგრამ:

განკურნა იგინი: მ 4,24

აკურთხა იგინი: მ 14,19 DE და სხვ.

დამახასიათებელია ძველი ქართულისათვის სახელობითში დასმული დამატების ხმარება ვითარებით ბრუნვაში დასმულ მასდართან¹; მაგ.:

ვაიძულე მიღებად ჭამადი: შუშ. VII, 20

არა ვინებეთ განღებად საფლავი მათი: კიმ. 43,

არა ჯერ არს შენდა აღებად ცხედარი შენი: ი 5,10 DE...

ენის განვითარების შემდგომმა პერიოდმა ვითარებითში დასმულ მასდარს დაუპირისპირა სახელობითში დასმული მასდარი², რომელთანაც უბრალო დამატებად იქცა მასდარული კონსტრუქციის პირდაპირი დამატება; მაგ.: იზრახა ფარულად განტევებად იგი (მ 1,19 DE) და C: იზრახა ფარულად განტევებად მისი; დაავიწყდა პური მიღებად (მ 16,5 DE) და C: დაავიწყდა პურისა მოღებად...

სახელობითში დასმული საკუთარი სახელი აქაც ორი ფორმითაა წარმოდგენილი: შემონახულია გაუფორმებლად:

იაკობ შვაიოსეფ: მ 1,16 C

წარიყვანა იესუ პეტრე და იაკობ: მ 17,1 და სხვა,

ან ახალი ქართულის მსგავსად დართული აქვს სახელობითი ბრუნვის -ნიშანი და ამით გათანაბრებულია საზოგადო სახელებთან:

აკურთხა ისაკ იაკობი: დაბ. 28,6

აბრაჰამ შვაისაკი: მ 1,2 C

რაჟამს იხილეთ აბრაჰამი, ისაკი და იაკობი: ლ 13,28 DE და სხვა.

სახელობითი ბრუნვა დროის გარემოებად

სახელობითი ბრუნვის გამოყენება დროის გარემოების აღსანიშნავად მეორეულია და უშუალოდ წრფელობითიდან მოდის. -ე ბოლოხმოვნიან სახელებთან -ე'სა და -ც'ს აღრევის გამო წრფელობითისა და სახელობითის გა-

¹ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა, § 60; ი. იმნაიშვილი, ადიშის ოთხთავი რედაქციულად: სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, XXXb, 1947, გვ. 189—190.

² ა. მარტიროსოვი, მასდარული კონსტრუქციის გენეზისისათვის ძველ ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VII, გვ. 53.

მიჯენა შეუძლებელია, თუ არ დავემყარეთ მსაზღვრელის ფორმას: სახელობითში დასმული მსაზღვრელი ბრუნვის ნიშნაინია, წრფელობითში დასმული კი გაუფორმებელია. დანარჩენ შემთხვევაში, კერძოდ ბოლოთანმოგნიან ფუძეებთან, სახელობითის ნიშანი ჩვეულებრივ წარმოდგენილია. მაგალითები:

სამი დღე ევლო უდაბნოსა მას განშორებულსა: საბა ას. 10₁₀; შდრ. დაიმარხა ორ-მეოცი დღე და ორმეოცი ღამე: მ 4,2 C

წმიდამან ნინო დაყო ექუსი წელი: მოქტ. 278

იყოს შჯდი წელი სიყმილი: დაბ. 41,27

მიიქცენ მწუხრი... და მოადგენ ქალაქსა: ფსალმ. 58,6

დამწუხრი დღესა მას ერთშაფათისასა შევიდა იესუ: ი 20,19 C; შდრ. ვითარცა შემწუხრდა დღე იგი ერთშაფათთა: DE

წარვიდა და მიიწია მიმწუხრი ძირსა მის ციხისასა: ხანძთ. 266

დროის გარემოებად გამოყენებულია ნანათესაობითარი სახელობითიც, მაგ. დღისი¹:

უკუეთუ ვინმე ვიდოდის დღისი, არა უბრკუმეს: ი 11,9 C

შდრ. ვიდოდის დღესა: DE და სხვა.

დღისი ზმნასთან (შემასმენელთან) ურთიერთობისას დროის გარემოებაა, სახელთან დაკავშირებისას კი, როცა წინ უსწრებს საზღვრულს, განსაზღვრებაა: დღისი იგი შრომაჲ მათი ლოცვადვე დაუთუალის: ცხორ. 60,6².

თუ რა ფუნქციისაა -ი, ამაზე სხვადასხვა აზრია გამოთქმული³.

დღისი რომ სახელობითი ბრუნვაა, ამას ამტკიცებს შებირისპირებული პარალელური ფორმა: არცა დღისი, არცა ღამე არა დაჯდის: შუშ. XIV, 10—11.

ნანათესაობითარი სახელობითის გვერდით ვხვდებით ასეთ ფორმასაც: და ვითარ თანა-წარჰვიდოდეს დილითი, იხილეს ლელჳ იგი განკმელი ძირითურთ (მკზ 11,20 C); შდრ.: და ვითარცა თანა-წარჰვიდოდეს განთიად, იხილეს ლელჳ იგი... DE.

აქაც ბოლოკიდური -ი იმავე ოდენობისა ჩანს, რაც ნანათესაობითარ ფორმაშია.

სახელობითში დასმული დროის გარემოება უცხო არ არის ქართველური ენებისთვისაც, კერძოდ მეგრულ-ქანურში გვაქვს: ღომასერი იხი დიდო ბარტუ (ა. ჩიქობავას ქან. ტექსტები, II, 1,16) = გუშინღამ ქარი ძალიან ქროდა; შდრ. მეგრული: გოღასერი ქარი ძალამს იგანდუ (თარგმანი იგივეა).

¹ ამ მოვლენას ყურადღება მიაქცია ს. ჯანაშიამ: ცხორებაჲ საბა ასურისაჲ: არილი, გვ. 23. ამ ფორმის ნიმუშები წარმოდგენილი გვაქვს წერილში „ადგილისა და დროის გარემოება ძველ ქართულში“: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, გვ. 115.

² ა. შანიძე, გიორგი მთაწმიდლის ენა..., ლექსიკონი, გვ. 99.

³ არნ. ჩიქობავა, სახელთა ბრუნვის ისტორიიდან ქართულში: სტალინის სახელობის თბილისის საზ. უნივერსიტეტის შრომები, XXIII, გვ. 94; აქვე, გვ. 262; ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 112; ვ. თოფურიძე, ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვების დაბოლოებანი: ახალ სკოლისაკენ, № 7—8, 1929, გვ. 54; აქვე, გვ. 238.

სათანადო მასალების ანალიზი ადასტურებს, რომ სახელობითი ბრუნვა დროის გარემოებად მაშინ გვაქვს, როდესაც სემანტიკურად მასში დასმული სიტყვები დროს გამოხატავენ¹.

ანგარიშგასაწევია ასეთი ფაქტიც: სახელობითი და ვითარებითი ბრუნვები ხშირად ენაცვლებიან ერთმანეთს; მაგ.:

დააწვინა აქლემნი გარეშე ქალაქსა... მიმწუხრად: დაბ. 24,11;

შდრ. განსრულ იყო ისაჲ განცხრომად ველად მიმწუხრი: იქვე, 64,63...

ამით უნდა აიხსნას მასდარული კონსტრუქციის პარალელური ფორმები, სადაც ვითარებითი ძველია, სახელობითი ახალი:

აიძულა ზოწაფეთა შესლვად ნავსა: მ 14,22 DE და

აიძულა მოწაფეთა შესლვაჲ ნავსა: C

ენის განვითარების შემდგომ საფეხურზე პირველმა გზა დაუთმო მეორეს.

მოთხრობითი ბრუნვა

მოთხრობითი ბრუნვის შემოღება დაკავშირებულია ანტონ პირველის სახელთან². ანტონი გრძნობდა, რომ მოთხრობითი აგებულების მიხედვით სპეციფიკურია: იგი შედგება სახელის ფუძისა და ნაცვალსახელისაგან, მაგ. დავით მან მეფე მან. აქ დავით არის არსებითი სახელი, მეფე — ზედსართავი სახელი, ხოლო მან — მოთხრობითში დასმული ნაცვალსახელი³.

ანტონისათვის ნათელი იყო ამ ბრუნვის ფუნქციაც. იგი წერდა: „სახელნი მმუფლებელნი ზმნისანი არიან: წრფელობითნი, მოთხრობითნი და მიცემითნი. ესენი არიან რომელთა თანა აქსთ რიცხვთა და პირითა თანჯმობად პიროვანთა ზმნათა თანა“⁴.

ეგვემ აზრია განმეორებული დავით ბატონიშვილის „საღრამმატიკო კელოვნება“შიც⁵.

¹ სახელობით ბრუნვაში დასმული მიმღეობა და ზედსართავი სახელი ზმნასთან დაკავშირებისას, როგორც ეს სამეცნიერო ლიტერატურაშიც არის აღნიშნული, ვითარების გარემოებას მოგვაგონებს (მაგ.: ივლიტოდა შიშუელი მათგან: მკ 14,52 DE; შდრ. ქსნის ოთხთავი: ივლიტოდა შიშუელი მათგან; პოვის იგი განშუენებული მეტად: ლ 11,25 DE და სხვა), მაგრამ ვითარების გარემოებად მის გაგებას ხელს უშლის ამავე მნიშვნელობით მოთხრობითი ბრუნვის ხმარება: [ლუარსაბმა] ესა სთქვა... და თვალდაჭყეტილმა და პირდაღებულმა დაიწყო ფიქრი (ილია); ლუარსაბმა ყური არ ათხოვა და სიზმრის ფიქრში წასულმა... ლაპარაკი დაიწყო (ილია); კატა... წამოდგა და შერცხვენელმა მოკურცხლა (ი. გოგებ.). ეს საკითხი საგანგებო შესწავლას მოითხოვს.

² ბრუნვათა საკითხი სპეციალურად შესწავლილი აქვს ილ. ცერცვაძეს: ბრუნვათა საკითხი XVIII—XIX სს. ქართულ გრამატიკოსებთან: სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, I, 1941, გვ. 136—158.

³ ანტონ I, ქართული ღრამმატიკა, 1885, გვ. 146.

⁴ იქვე, გვ. 217.

⁵ ლენინგრადი, აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწერთა განყოფილება: E 4, Br. 113.

იესე ჩუბინაშვილის ხელნაწერ გრამატიკაში 8 ბრუნვაში მოთხრობითს შეექვსე ადგილი უკავია, ხოლო მის ნიშნებად მიჩნეულია შან (მხ.), ათა, ებმან (მრ.)¹.

ანტონისეული გაგება საფუძვლად დაედო შემდეგს პერიოდში გამოცემულ სხვა გრამატიკებსაც. მაგრამ ამავე დროს ჩაისახა სხვა მოსაზრებაც: რაკი მოთხრობითს არა აქვს საკუთარი ნიშანი, იგი შედგება წრფელობითის თუ სახელობითის ფუძისაგან და ემატება ნაცვალსახელი შან, ამიტომ შეიძლება ბრუნვად არცკი მივიჩნიოთ.

ამ ნიადაგზე წარმოიშვა ცნობილი დავა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა გასული საუკუნის 50-იან წლებში დ. ჩუბინაშვილსა და დ. ყიფიანს შორის².

მ. ჯანაშვილი მოთხრობით ბრუნვას სახელობით მეორეს უწოდებს. აქაც ამოსავალია სახელობითის ფუძე და ნაცვალსახელი შან. მისი აზრით „სახელობითი მეორე (იგივე მოთხრობითი) უმეტესად იხმარება მაშინ, როდესაც შესმენილი გვიჩვენებს ნამყო სრულ დროს: მაშინ სწერა, მაშინ დასწერა. — მოწაფემ გაკვეთილი იცის (აწყო დრო)“³.

როგორც აქედან ჩანს, ერთმანეთთან შეპირისპირებულია არა გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნის (შემასმენლის) სინტაქსური კონსტრუქცია, არამედ ნამყო სრული და აწყო. აქედან დასკვნაა გამოტანილი, რომ მოთხრობითი „უმეტესად იხმარება“ ნამყო სრულის ფორმასთან, შედარებით იშვიათად აწმყოსთან. ეს იმით იყო გამოწვეული, რომ მაშინ დადგენილი არ იყო ორი რამ: 1. მოთხრობითში ქვემდებარე შეეწყობა მხოლოდ გარდამავალ ზმნებს დრო-კილოთა მეორე სერიაში და 2. იცის და უწყის ზმნები წარმოშობით II სერიის ფორმებია, რომელთაც შემდეგ მიიღეს აწმყოს გაგება, მაგრამ სინტაქსური კონსტრუქცია ძველი შერჩათ.

¹ ი. ჩუბინაშვილის ქართული ღრამატიკა (დათარიღებული 1837 წლ., ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწ. განყ. C 48, Br. 112) ორი ნაწილისაგან შედგება: 1—26 ფურცელი უკავია გრამატიკას, 28—57 ფურცელი — ფილოსოფიას. სინტაქსის საკითხები განხილულია მეორე ნაწილში.

ი. ჩუბინაშვილის ეს შრომა მნიშვნელოვანია ქართული ლოგიკისა და ფილოსოფიის ისტორიისათვის. იგი მოიცავს შემდეგს თავებს:

1. წინასიტყვაობა ფილოსოფიისა თუ და ნაწილთა მისთა (§§ 1—9);
2. წინასიტყვა ლოგიკისათვის (§§ 10—12);
3. ლოგიკა (§§ 13—110).

ი. ჩუბინაშვილის შრომის ეს იშვიათი ხელნაწერი ჩვენ მიერ მიკვლეული იყო ლენინგრადში 1948 წ. ამჟამად მისი ფოტოპირი დაცულია საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ფილოსოფიის ინსტიტუტში. რ. გაბეჩავას ვარაუდით ი. ჩუბინაშვილის ეს შრომა დაწერილია დაახლოებით 1818—1820 წლებში: გაზ. „ლიტერატურული ქუთაისი“, 7. XII. 54 წ.

² ა. ცაგარელი, Сведения о памятниках грузинской письменности, вып. III, 1894; ნ. ცქიტიშვილი, კამათი მოთხრობითი ბრუნვის რაობისათვის XIX საუკუნის ორმოცდამეათე წლებში: სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, II, 1944, გვ. 101—105.

³ მ. ჯანაშვილი, ქართული გრამატიკა, 1906, გვ. 17.

ნ. მარი¹ მოთხრობით ბრუნვას მეორე მიცემითს უწოდებდა, ხოლო ი. ყიფშიძე² — ნაცვალსახელიან მიცემითს (дательный местоименный).

ამგვარად, ბრუნვათა შორის მოთხრობითი პირველი ქართული გრამატიკიდან (ზ. შანშოვანის გრამატიკას მხედველობაში არ ვიღებთ) იკავებს ადგილს როგორც ქვემდებარის ბრუნვა. XIX საუკუნეში ატეხილი დავა მხოლოდ იმით აიხსნება, რომ მოთხრობითი, როგორც ქვემდებარის ბრუნვა, სახელობითთან იყო გათანაბრებული.

ამჟამად გარკვეულია, რომ მოთხრობით ბრუნვას ახასიათებს ორნაირი წარმოება — ალწერითი და ორგანული. ალწერითი წარმოება გვაქვს ყველა სახელის მხოლოდობით რიცხვში და -ებთან შრავლობითში, ორგანული წარმოება მხოლოდობით რიცხვის ორ ნაცვალსახელშია დადასტურებული; ესენია: ვი-6 და მა-6. პირველი შედგება სახელის ფუძისა და მესამე პირის ნაცვალსახელის (მა-ნ) ორგანული წარმოების მოთხრობითი ბრუნვის ფორმანტისაგან³.

არის ვარაუდი, რომ „თავდაპირველად ქართულში უნდა ყოფილიყო 6, რომელიც აქამომდე შემონახული გვაქვს „მა-6“-ში (იგი, მა-6, მა-ს, მა-თ...), განსაზღვრულ მოთხრობითს ნაწევარი „მან“ უნდა ჰხლებოდა, მაგ., კაც-6 მან. ეს მა6 შემდეგ შეპრწყმია სახელს, რის გამოც პირვანდელი ბრუნვის ნიშანი დაკარგულა შანის წინ: *კაცნმან → კაცმან (შდრ. გან-ვიდა, მაგრამ: გა'ნ'-მოვიდა → გამოვიდა)“⁴.

ძველ ქართულში მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანთა როლი ასეა განაწილებული: საზოგადო სახელებს ახასიათებთ ალწერითი წარმოება, მესამე პირის ნაცვალსახელებს (მა-6, იმა-6, მაგა-6, შდრ. კითხვითი ნაცვალსახელი ვი-6) — ორგანული წარმოება, საკუთარი სახელები უპირატესად და პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები ბრუნვის ნიშნის გარეშეა.

მაგალითები საზოგადო სახელებისა:

მთოვარე მან არა გამოხვს ნათელი თჳსი: ხანმ. მ 24,29

ყოველმან ხემან კეთილმან ნაყოფი კეთილი გამოიღის, ხოლო ხემან ხენ-ნე შმან ნაყოფი ხენში გამოიღის: მ 7,17 DE...

ნაწევრიან სახელებთან ორმაგი წარმოება გვაქვს: სახელი ალწერითად აწარმოებს ბრუნვის ფორმას, ნაწევარი — ორგანულად:

წარუყრა ნეტარ მან მან ქედი თჳსი მახლსა: წარტყ. კდ₇

ხოლო დედაკაც მან მან თავს იდგა აღრე-ადრე: შუშ. XI, 9...

საკუთარი სახელი ბრუნვის ნიშანს არ ირთავს. შემონახულია უძველესი სახეობა, რომელიც უფრო აღრე ყველა სახელისათვის იყო დამახასიათებელი; მაგ.:

იხილნა იოსებ ყრმანი: დაბ. 50,23

წმიდამან შუ შანიკ ჰრქუა ებისკოპოსსა: შუშ. V, 18

იწყო ნეტარმან ზაქარია ფსალმუნებად: წარტყ. მვ₃₁ და სხვ.

¹ Н. Марр, Грамматика древнеит. груз. языка, Ленинград 1925.

² И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка, 1914.

³ არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში, 1939.

⁴ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 641.

იშვიათად ძველსავე ქართულში ბრუნვის ნიშანი საკუთარ სახელებსაც აქვთ დართული¹, რაც მეორეულია:

სოლომონმან ორმეოც წელ აღაშენა ტაძარი ესე: ევსტ. 171₈

ისაკმან შვა იაკობი: მ 1,2 C

გგე აბრაამმან არა ქმნა: ი 8,40 C და სხვა.

მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანს წესისამებრ ირთავს ნანათესაობითარი მოთხრობითიც:

ხოლო ცოლმან ჯოჯიკისმან მიართუა ღვწოჲ ტიქითა: შუშ. VI, 10

ხოლო ასულმან ფარაოჲსმან ჰრქუა მას: გამოსლ. 2,4 და სხვა.

გაუფორმებელი სახითაა პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები. ისინი რეალურად ასახავენ იმ სახელებს, რომელთა მაგივრადაც გამოიყენებიან, და ამით აჩვენებენ მათი მოთხრობითის ფუნქციის გაგება მხოლოდობითა და მრავლობით რიცხვში². მაგალითები:

მე გადიდე შენ: ი 17,4

მე დავარდუო ტაძარი ესე: მკზ 14,58 C

შენ დაჰმარხე ღვწოჲ კეთილი: ი 2,10 C

ჩუენ ყოველივე დაუტევეთ: მ 19,27 DE

თქუენ მომიგეთ მე: მკზ 11,29 DE და სხვა.

მესამე პირის ნაცვალსახელი მხ. რიცხვში ორგანული წარმოებისაა:

ხოლო მან გამოასხა ყოველი: მკზ 5,40 C

მან განირთხა ქელი: მ 12,13 DE და სხვ.

მოთხრობითი ბრუნვის ადგილი და ფუნქცია ძველსა და ახალ ქართულში სრულიად გარკვეულია, მაგრამ გაფართოებულია მისი გამოყენების არე ცოცხალ მეტყველებაში.

დასავლურ კილოებში და ზოგჯერ, გარკვეულ შემთხვევაში, აღმოსავლურ კილოებშიც, მოთხრობით ბრუნვაში გვხვდება ქვემდებარე გარდაუვალი დინამიკური ზმნის (შემასმენლის) II სერიის ფორმებთანაც.

საკითხის ახსნისათვის მნიშვნელობა აქვს მეგრულ-ქანურის მონაცემების გათვალისწინებასაც. ცნობილია, რომ, თუ სალიტერატურო ქართულში მოთხრობითი ბრუნვა მხოლოდ გარდამავალი ზმნის II სერიის ფორმებთანაა ქვემდებარედ გამოყენებული, მეგრულში მოთხრობითი გამოყენებულია ქვემდებარედ საერთოდ მეორე სერიის ზმნებთან (შემასმენელთან), ხოლო ქანურში — გარდამავალ ზმნებთან (შემასმენელთან) სამივე სერიაში³. მოთხრობითში დასმულ ქვემდებარესთან შემასმენელს პირდაპირი დამატება სახელობითში შეეწყობა.

¹ სტ. ჩხენკელი, საკუთარ სახელთა ბრუნება ოშკური ხელნაწერის მეფეთა წიგნებში, გვ. 166; აქვე, გვ. 89.

² დაწვრილებით ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 98—101.

³ დაწვრილებით არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, ტფილისი 1936, გვ. 102—106, 179—184; მისივე, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, გვ. 1—5.

ქვემოიშვრულსა (აბაშის, სამტრედიისა და წულუკიძის რაიონების მეტყველები) და გურულში, მეგრულის მსგავსად, დრო-კილოთა მეორე სერიის დინამიკური ზმნები ქვემდებარეს მოთხრობით ბრუნვაში შეიწყობენ: ადგა ხარმა; წაყვა ამ კაცმა; ამ კაცმა ძირს ჩამევიდა¹...

ქანურისებური მდგომარეობა შენიშნულია კირნათ-მარადიდის² მეტყველებაში.

ქართული ენის სხვა კილოებისაგან განსხვავებით ამ სოფლების მეტყველებისათვის დამახასიათებელია გარდამავალი ზმნის პირველი სერიის ფორმებთან სუბიექტი მოთხრობითში, პირდაპირი დამატება სახელობითში; მაგ.: საქათმე ვერ გჳკეთფს კაცმა...

მამაშენმა დღეს შიშა აპობს³...

ამავე დროს ქანურისაგან განსხვავებით მოთხრობითის კონსტრუქცია გარდაუვალი დინამიკური ზმნის პირველი სერიის ფორმებთანაც გვაქვს:

ბალნებმა არ ეპატრონებიან მისი სახს...

ფიქრიემ ტირის... და სხვა.

სახელობითი და მოთხრობითი ბრუნვების ურთიერთობისათვის

სახელობითი და მოთხრობითი ბრუნვები ერთმანეთთან ახლოს დგანან წარმოებისა და ფუნქციის მიხედვით.

წარმოების მიხედვით მათ აერთებთ ბრუნვის ნიშანთა წარმომავლობა.

ერთნაირია სახელობითისა და მოთხრობითი ბრუნვების ფუნქციებიც: ორივე ქვემდებარის ბრუნვას. მაგრამ მოქმედების არე მეტი აქვს სახელობითს: იგი გამოხატავს პირდაპირ დამატებასაც (ზმნის მეორე სერიის ფორმებთან და ახალ ქართულში — მესამე სერიის ფორმებთანაც) და დროის გარემოებასაც.

რა არის განმასხვავებელი სახელობითისა და მოთხრობითის შორის?

1. ბრუნვის ნიშნები.

2. ფორმაცია: ისტორიულად მოთხრობითი უფრო ძველია, ვიდრე სახელობითი. „განვითარების სხვადასხვა საფეხურია მათში წარმოდგენილი“ (არნ. ჩიქობავა).

3. ფუნქცია: მოთხრობითი მხოლოდ ქვემდებარის ბრუნვას, სახელობითი კი ქვემდებარისა, პირდაპირი დამატებისა და დროის გარემოებისა.

¹ ქართულ კილოებში გარდაუვალ ზმნებთან (შემასწავლებლთან) ქვემდებარის მოთხრობით ბრუნვაში დასმის მიზეზი ახსნილი აქვს გ. თ. ფურიას: სინტაქსური ანალიზის ერთი შემთხვევა ქართულში დიალექტების მიხედვით: ჩვენი მეცნიერება, 1923, № 1, გვ. 113—121.

² კირნათი და მარადიდი ერთმანეთის მოსახლერე სოფლებია ბათუმის რაიონში.

³ მაგალითები ამოღებულია მ. ცინცაძის წერილიდან: კირნათ-მარადიდის მეტყველების თავისებურებანი; რუსთაველის სახელობის ბათუმის პედაგოგიკის სტუდენტთა შრომები, I, ბათუმი 1954, გვ. 15—17.

ა. მარტიკოსოვი

მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვების წარმოება და ფუნქციები ძველ ქართულში¹

მიცემითი და ნათესაობითი ქართულში უძველესი ფორმაციის ბრუნვებია. სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ მიცემითი და ნათესაობითი მოქმედებითან და ვითარებითან ერთად გაცილებით უფრო ადრეა წარმოქმნილი, ვიდრე სახელობითი და მოთხრობითი ბრუნვები².

მიცემითი ბრუნვა

ქართველურ ენებში მიცემითი ბრუნვის სუფიქსი -ს საერთოა. ზანურსა (მეგრულ-ქანურსა) და სვანურში იგი ქართულიდან ნასესხებად არის მიჩნეული იმ ცნობილი მიზეზის გამო, რომ ამ ენებში -შ-თი ნაწარმოები მიცემითი არაა დადასტურებული³.

ნ. მარი ვარაუდობდა, რომ მიცემითის -ს-ს სუფიქსი შებრუნებული ფორმანტია და მის უძველეს სახედ -ას მიიჩნდა. საილუსტრაციოდ მას დასახელებული აქვს ნაცვალსახელები: მ-ას, მაგ-ას, ურთიერთ-ას. -ას ფორმანტი შენახულად ეგულებოდა ადგილისა და დროის გარემოებებში: ადგილ-ას, ალაგ-ას, ჰირ-ას, მირ-ას, წამ-ას⁴.

იმთავითვე შეუწყნარებელი იყო ნ. მარის ზემოაღნიშნული მტკიცება, რადგან საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტია, რომ -ს(ა)-ში -ა ფორმანტისეული კი არაა, არამედ ემფატიკური ხმოვანია, რომელიც სხვა ირიბ ბრუნვებშიც ჩვეულებრივ იხმარება და ისტორიულად ნაცვალსახელოვანი წარმოშობის ნაწილაკად ითვლება.

¹ წაკითხულია მოხსენებად საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ქართველურ ენათა განყოფილების სხდომაზე 1943 წლის 20 დეკემბერს.

² არნ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, I, პრობლემატიკული ნაწილი, მეორე გამოცემა, 1939, გვ. 138; მისივე, ენათმეცნიერების შესავალი, 1952, გვ. 270; გრამატიკული კლას-კატეგორია და ბრუნვის ნიშანთა გენეზისის საკითხი ქართულში; მეცნ. აკად. მოამზ. VII, № 1—2, 1945, გვ. 63; მრავლობითობის სუფიქსთა გენეზისისათვის ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, 1954, გვ. 73; აქვე, გვ. 320; ვ. თოფჩიძე, ბრუნვების სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნვებთან შედარებით; მეცნ. აკად. მოამზ. V, № 3, 1944, გვ. 347.

³ არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, 1936, § 13, გვ. 52.

⁴ Грамматика древнелитературного грузинского языка, 1925, § 36, გვ. 23.

-ას ფორმანტის მარისეული კვალიფიკაცია რომ დამაჯერებელი არაა, ჩანს იქიდანაც, რომ მა-ს, მაგა-ს ნაცვალსახელებში ნ. მარს ფუძისეული ა ხმოვანი გამოუყვია და უმარტებულოდ მიცემითის -ს აფიქსისათვის მიუკუთვნებია¹ (შდრ. მა-ნ — მა-ს, იმა-ნ — იმა-ს, მაგა-ნ — მაგა-ს).

რაც შეეხება ალაგ-ას, პირ-ას და მისთანა ზმნისარტების -ას'ს, აქ ა ხმოვანი იგივეა, რაც ვითარებითი ბრუნვის -ა-დ აფიქსში გვაქვს².

სპეციალურ ლიტერატურაში დასაბუთებულია, რომ ვითარებითი ბრუნვის -ა-დ დაბოლოებაში გვაქვს ერთი და იმავე მნიშვნელობის ორი აფიქსი ა და დ³.

მიცემითი ქართულში ძირითადი სინტაქსური მნიშვნელობის ბრუნვათაგანია, რომლის ფუნქციები განსაზღვრულია ზმნის კონსტრუქციით. ეს ფუნქციებია შემდეგი.

მიცემითი ბრუნვა გადმოსცემს 1. პირდაპირ ობიექტს (დამატებას) გარდამავალი ზმნის პირველი სერიის ფორმებთან; მაგ.:

ნუ მიხვდები სიწმინდესა ძალთა, ნუცა დახუგებთ მარგალიტსა თქვენსა წინაშე ღოთა: ხანმეტი ტექსტ. 376

აგარაკსა მას და ქუაბსა, რომელ არს მას შინა, შენ მიგცემ: დაბ. 23,11

თასითა ღვინოსა დაუდგმიდეს: ცხ. იოვ. და ეფთ. 70, და სხვ.

პირდაპირი ობიექტი (დამატება) მიცემით ბრუნვაში გვხვდება აგრეთვე ვითარებითში დასმულ მასდართან, რომელსაც ძველ ქართულში სხვა ენების ინფინიტივის შესაფერისი სინტაქსური ფუნქციები ჰქონდა. ადგილის მიხედვით ასეთ მასდარს პირდაპირი დამატება ჩვეულებრივ მოსდევს ხოლმე, მაგრამ იშვიათად იგი შეიძლება მასდარის წინაც მოგვევლინოს; მაგ.:

პირდაპირი დამატება ვითარებითში დასმული მასდარის შემდეგაა:

მოვიდეს ვსებად წყალსა: გაშოსლ. 2,16

მოგუ ელინა ჩუენ... შემუსრვად მაგას: დაბ. 19,13 და სხვ.

პირდაპირი დამატება ვითარებითში დასმული მასდარის წინაა:

უკუეთუ შემძლებელ ხარ მკუდარსა აღდგინებად... შუშ. XIII, 17

და აწ მე მაძულებთ ამას ყოლად? იქვე, V, 10 და სხვ.

2. მიცემითი გამოხატავს ირიბ ობიექტს (დამატებას) სამპირიანი გარდამავალი ზმნის პირველი და მეორე სერიის ფორმებთან; მაგ.:

მერმე ხრჭუა თომას: ხანმეტი ტექსტ. ი 20,27

სცა მას და ყოველსა ერსა მისსა სახრდელი: აბო, 65,4 და სხვ.

ირიბი ობიექტი მიცემითში ჩვეულებრივია ვითარებითში დასმულ მასდართანაც; მაგ.:

აღუთქუა მიცემად მას იგი სამკდრებელად: საქმე მოციქ. 7,5

არა გიტევს შენ შენებად მას: დაბ. 20,6 და სხვ.

¹ არნ. ჩიქობავა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის: ენიკის მოამბე, I, 1937, გვ. 20; აქვე, გვ. 21.

² ვ. თოფურიკა, ბრუნვის სისტემისათვის სვანურში..., გვ. 340.

³ არნ. ჩიქობავა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტ., გვ. 20; აქვე, გვ. 21.

3. მიცემით გადმოცემა ირიბი ობიექტი (დამატება) გარდაუვალი ზმნის სამივე სერიის ფორმებთან; მაგ.:

მე შევეძინე ერსა ჩემსა: დაბ. 49,29

წარუძღელ ერსა მაგას: გამოსლ. 32,34

რამა შეჰმთხუოდა ძმასა ამას: ზარზ. 171₂ და სხვ.

4. მიცემით დასმული სახელი გამოხატავს გრამატიკულ ობიექტს, მაგრამ ზმნას ინვერსიულად თუ გავიგებთ, გამოხატავს რეალურ სუბიექტს; მაგ.:

ხმარიამს დაემარხნეს სიტყუანი ესე: ხანმეტი ტექსტ. 382

არა ჰნებავს კაცსა მას... მოსლვაჲ: ხანძთ. 33₁₋₆ და სხვ.

5. მიცემითი ბრუნვის უძველესი ფუნქციაა ადგილის გარემოების გადმოცემა. დაესმის კითხვა სად? მაგ.:

განდა ჰამბავი ესე ყლსა მას ქუეყანასა: ჰამმეტი ტექსტ. 366

პოვა იგი... უდაბნოსა: დაბ. 16,7

დაჰულა იგი ქაშასა: გამოსლ. 2,12

შევედინ სახლსა უმკდროთასა: იობ. 15,28¹ და სხვ.

ადგილის გარემოებას აღნიშნავს მიცემითი დასმული ორიოდ ზმნისართიც; მაგ.:

ოდესცა კურაპალატი შორს იყო: ხანძთ. 6₁₁

ქალაქი ესე ახლოს არს: დაბ. 19,20 და სხვ.

ამავე ფუნქციით მიცემითს ხშირად ენაცვლება ვითარებითი ბრუნვა; მაგ.:

შთაიგდო თავი თჳსი ზღუად: ხანმეტი ტექსტ. 388

სიხარულით მოიწინეს ხანძთად: ხანძთ. 31₁ და სხვ.

ასეთი შენაცვლება მაშინ ხდება, როცა ზმნა მოძრაობას, მიმართულებას აღნიშნავს, მაგ., ვალ||ვედ ფუძისაგან ნაწარმოებ ფორმებთან. პარალელურად მოგვყავს რამდენიმე მაგალითი ერთსა და იმავე ზმნასთან.

ადგილის გარემოება მიცემითში

და ვა შევიდა ტაძარსა მას: ხანმეტი ტექსტ. 387

შთამოვიდეს ადგილსა მას: ხანძთ. 31₁₁

მივიდეს საფლავსა მას: ხანმეტი ლექს. 6

ადგილის გარემოება ვითარებითში

შევიდა საფლავად: ხანმეტი ლექს. 10

შთამოვედ ტაძრად: შუშ. XIII, 14

მივიდეს პირველად საფლავად:

ხანმეტი ლექს. 10

ვითარცა მოიწია ოპიზას: ხანძთ. 31₁₈

მოიწია ხანძთად: ხანძთ. 31₁₄ და სხვ.

ამ ზმნასთან მიცემითისა და ვითარებითის ფუნქციური მსგავსება დასტურდება არა მარტო სხვადასხვა ძეგლის მიხედვით, არამედ ერთი და იმავე ძეგლის მასალის მიხედვითაც. ამ მხრივ საინტერესო მაგალითებს იძლევა ოთხთავის რედაქციების შედარება; მაგ.:

DE

და შევიდა... ტაძარსა მას

და ვითარცა შევიდა... სახლსა

შეგადღონ შენ საპყრობილესა

რამესა გამოხუდით უდაბნოსა ხილვად?

და ვითარცა მიეახლნეს იერუსალმს

C

და შევიდა... ტაძრად: მ 21,12

და რაჟამს შევიდა იგი სახლად: იქვე, 9,28

საპყრობილედ შეგადღონ შენ: იქვე, 5,25

რამესა გამოხუდით უდაბნოდ ხილვად?

იქვე, 11,7

და რაჟამს მიეახლნეს იგინი იერუსალმად:

იქვე, 21,1

¹ ადგილის აღსანიშნავად მიცემითი ახალ ქართულში იშვიათადღა იხმარება. მისი ადგილი -ზე და -ში თანდებულობა მიცემითმა დაიკავა.

წარვიდეს: რომელიმე აგარაკსა თუსსა,
რომელიმე სავატროსა თუსსა

წარვიდეს: რომელიმე თუსა აგარაკად,
რომელიმე ვატრობად: იქვე, 22,5...

როგორც ვხედავთ, ჯრუჭ-პარხლის ოთხთავში აღგილის გარემოება ჩვეულებრივ მიცემითშია, აღიშის ტექსტში კი მიცემითის აღგილას ვითარებითი ბრუნვაა გამოყენებული. გვხვდება პირიქითაც, მაგრამ ასეთი შემთხვევები შედარებით უფრო მცირეა; მაგ.:

DE

მოწაფენი წარვიდეს გალილედად

შთავედ ზღუად

წინა-გიძღს თქუენ გალილედად

C

მოწაფენი წარვიდეს გალილედას: მ 28,16

შთავარდი ზღუასა: იქვე, 21,21

წინა-გიძღს თქუენ გალილედას: იქვე, 28,7

ასეთი რედაქციული სხვაობა ამ ბრუნვათა გამოყენების მხრივ შეინიშნება სხვა ძეგლებშიც; მაგ.:

შევიდა მათ თანა ტაძარსა მას (საქმე მოციქ. 7, 3, 8); შდრ. შევიდა მათ თანა ტაძრად: იქვე, 7¹.

მიცემითი და ვითარებითი ბრუნვის სინტაქსური ფუნქციების მსგავსება და მათი მონაცვლეობა აიხსნება იმით, რომ გენეტურად ეს ბრუნვები ერთი წარმოშობისაა ისევე, როგორც ნათესაობითი და მოქმედებითი. მათი დიფერენციაცია შედარებით გვიანდელი მოვლენაა².

6. მიცემითი ბრუნვის ფუნქციაა აგრეთვე დროის გარემოების გამოხატვა. დროს ჩვეულებრივ გადმოსცემენ მიცემითში დასმული ზმნისართები, როგორიცაა: რასჟამს || რაჟამს || რაჟამს, დღეს, ღამეს, შუალაჟეს, ოღეს, არაოღეს და სხვა; მაგ.:

რასჟამს ხიზილოთ: ხანშეტი ლექც. 15

რაჟამს მოიწიოს დაგსნაჲ: ხანძთ. 1¹

დღეს შე და ჯოჯიკ და ცოლმან მისმან ერთად პური გჳამოთ: შუშ. VI, 2

შუალამეს ოდენ: ხანძთ. ლთ₃

ოდეს გიხილონ შენ: დაბ. 12,12 და სხვ.³

დროს აღნიშნავს მიცემითში დასმული მასდარი და სხვა არსებითი სახელებიც, რომელთაგან ზოგი ზმნისართად არის ქცეული; მაგ.:

² ძველ ქართულში ვითარებითში დასმული სახელი მიმართულებასაც გამოხატავს და მიუგებს კითხვაზე საით? მაგ.: აღიხილენ თუაღნი შენნი ზეცად (დაბ. 15,5); ივლთოდეს ქალაქად (მ 8,33 C); ჯელნი ზეცად ჯანგჳრნეს (ანტიოქ. 50,25)... მაგრამ ამ ფუნქციით ვითარებითი მიცემით ბრუნვას ჩვეულებრივ არ ენაცვლებოდა.

³ არნ. ჩიქობავა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის, გვ. 27; აქვე, გვ. 28; მისივე, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ბრუნვის ნიშანთა გენეზისის საკითხი ქართულში, გვ. 66; ვ. თოფჩიძე, ბრუნვის სისტემისათვის სვანურში..., გვ. 340, 347; გ. როგავა, კუთვნილებითი აფიქსი ი ქართველურ ენათა ზმნისა და სახელის მორფოლოგიურ კატეგორიებში (ქცევასა და ბრუნვებში); მეცნ. აკად. მოამბე, III, № 5, 1942, გვ. 498, 499, 500.

⁴ ზოგი ამ ზმნისართთაგანი და აგრეთვე წლის აღმნიშვნელი სახელი ფუძის სახითაც გვხვდება; მაგ.: ორმეოც დღე და ორმეოც დამე პოური არა ჳამა (ბოლნ. 5); ცხოლდა იაკობ... ათხდმეტ წელ (დაბ. 47,28).

რამათს არა მოხუდ პირველსა წოდებასა: ხანძთ კვ.

გამოცხადა მათ განტეხასა მას პურისასა: ხანმეტი ლექს. 10

უკუთუ მწუხრსა მოვიდენ: ცხოვ. იოვ. და ეფთ. 95,

რამეთუ სამთა დღეთა შუდელისათა, — თრშაბათსა, ოთხშაბათსა და
პარასკევსა, — სენაკსა თუსსა მზისა დასლევასა პური და წყალი ივმარის:
იქვე, 69,¹ და სხვ.

თანდებულიანი მიცემითის ფუნქციები

ადგილისა და დროის გადმოსაცემად თანდებულიანი მიცემითიც იხმარება. ამ შემთხვევაში თანდებული აზუსტებს, თუ შეიძლება ასე ითქვას, აკონკრეტებს ბრუნვის ძირითად შინაარსს სათანადო შესიტყვებაში²; მაგ.:

1. **ზედა** თანდებულიანი მიცემითი გამოხატავს საგნის ადგილმყოფობას ზედაპირზე; მაგ.: იღვა ქყანასა ზედა პირდაქცევით (ბოლნ. 49)³ და სხვ.

2. **შინა** თანდებულიანი მიცემითი შიგ მყოფობას გამოხატავს; მაგ.: ჯდა იგი სახლსა შინა მისსა (ჰაემეტი ტექსტ. 15) და სხვ.

შინა თანდებულიანი მიცემითი დროის გადმოსაცემადაც იხმარება: ვიმარხი შაბათსა შინა (ბოლნ. 54), მაგრამ უთანდებულო მიცემითთან შედარებით იგი ლექსიკურად არავითარ ახალ ნიუანსს არ იძლევა.

3. **თანა** თანდებულიანი მიცემითიც ადგილს გამოხატავს, რომელიმე საგანთან სიახლოვეს, ახლო ყოფნას აღნიშნავს; მაგ.: იღვა კლდესა თანა ტბისა მის გენესარეთისასა (ჰაემეტი ტექსტ. 19) და სხვ.

აღნიშნავს აგრეთვე თანაობას, ერთად ყოფნას, ერთად მოქმედებას; მაგ.:

სულნი ჯორცთა თანა განბანა: კიმ. I, 10

რომელმან თავი თჳსი შეპრთო შეცოდებულთა მათ თანა: კიმ. II, 34 და სხვ.

თანა თანდებულიანი მიცემითი რომ ზოგჯერ დროს გადმოსცემს, ეს გვიანდელი მოვლენა უნდა იყოს. ძველი ქართული იშვიათად თუ მიმართავდა ამგვარ ფორმებს:

ვმასა მას თანა საყვრისასა... წარმოუდგე მეუფესა: ხარზ. 152

დასასრულსა თანა გალობისასა სულიცა მის ნეტარისაჲ ჯორცთაჲან განვიდა ანტიოქ. 96..

მხოლოდ ახალი ქართულისთვისაა ჩვეულებრივი, რომ დროის აღნიშვნა ხერხდება -**თან** თანდებულიან მასდართან თუ სხვა სახელთან, როცა პას ერთად ზმნისართი ერთვის; მაგ.:

მისალმებასთან ერთად ქალი გულში ჩაიკრა: ყაზბ. 103

ამ სიტყვებთან ერთად უცნობი კაცი მივიდა ქვასთან: იქვე, 68...

¹ დროს გამოხატავს ვითარებითი ბრუნვაც. ფუნქციის მიხედვით აქაც იგი მიცემითის მოზიარედ გვევლინება; მაგ.: დაკალთ ზატიკად (გამოსლ. 12,21); მოსლვად იოსებისა სამხრად (დაბ. 43,25) და სხვ.

ბრუნვათა ფუნქციის საკითხს ვრცლად ეხება ანტ. კიზირია წერილში: ადგილისა და დროის გარემოება ძველ ქართულში: იბერ.-კავკ. ენათმეცნიერება, V, გვ. 97--123.

² ნვენი: თანდებული ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, 1946.

³ მე-13 საუკუნიდან მოყოლებული ამ თანდებულიან ფორმას დაეკისრა ახალი ფუნქცია: უფროებით ზარისხთან შედარების გამოხატვა; მაგ.: თქვენზე უფროსი ვარ (თეიმურაზ II, 146) და სხვ.

ძველი ქართულისათვის დამახასიათებელი არაა აგრეთვე **თანა** თანდებულისა მიცემითის ხმარება მიმართულებითის ფუნქციით: ხვალე განსლვაჲ არს ჩემი ჯორცთაგან და მისლვაჲ... იესუ ქრისტეს თანა (აბო, 70). ამ ფუნქციით ჩვეულებრივ ნათესაობითარი ვითარებითი იყო გამოყენებული; მაგალითები:

მაშინ მივიდა... იოვანშსა: კიმ. I, 12

წარვიდე მამისა ჩემისა: ბოლნ. 36 და სხვ.

თანდებულებზე ნათქვამი შეიძლება გავიმეოროთ ე. წ. ზმნისართულ თანდებულებზედაც, რომლებიც მიცემით ბრუნვაში დასმულ სახელთან იხმარებიან. წინაშე, ქუეშე, უკუანა, შორის, შუა, გარეშე, გარე და სხვა თანდებულები ზოგადად აღგილს აღნიშნავენ, მაგრამ კონკრეტულად მიუთითებენ, თუ ზმნით გამოხატული მოქმედება ან მდგომარეობა სახელით გამოხატული საგნის წინ, უკან, ქვეშ თუ საგანთა შორის ხდება; მაგ.:

წარადგინა იგინი წინაშე საკურთხეველსა: შუშ. II, 21

დაიგრიღეთ ხესა ქუეშე: დაბ. 18,4

ეწოდა კანობ გარეშე ქალაქსა: კიმ. I, 108₁₀

ალაშენა მთასა გარე: ცხოვ. იოვ. და ეფთ. 32₈

რომელმან ჰაერნი შორის ცასა და ქუეყანასა დაჰბადნა: სპევს. ელას. და მელას.

329 და სხვ.

ამგვარად, უთანდებულო მიცემითი ლოკატივის ფუნქციას ზოგადად გადმოსცემდა, თანდებულისა მიცემითი კი ამ ფუნქციას აზუსტებდა და შინაარსობრივად ახალი ნიუანსი შეჰქონდა მასში.

არის საფუძველი ვიფიქროთ, რომ თანდებულისა მიცემითი აღგილისა და დროის გარემოების გამოსახატავად მეორეულია. ამდენად უძველეს ქართულში თანდებულის დაურთველობის გამო აღგილის გარემოებასა და ირიბ დამატებას შორის ფორმის მხრივ არც კი უნდა ყოფილიყო განსხვავება, რომელიც ამჟამად გვაქვს.

მიცემითი ბრუნვის ფუნქციის გამრავლებაში გარკვეული როლი უნდა შეესრულებინა თვით სახელის ფუძის სემანტიკას: მოსკოვს მივდივარ, აქ მიცემითი აღგილს აღნიშნავს, დღეს მივდივარ, აქ კი დროს გადმოსცემს.

ფაქტობრივი მასალის მიხედვით ჩანს, რომ აღგილისა და დროის ფუნქციით პარალელურად იხმარება უთანდებულო და თანდებულისა მიცემითი. წარმოვადგენთ სათანადო მაგალითებს შესაპირისპირებლად:

ა) უთანდებულო მიცემითი აღგილს ფუნქციით; მაგ.:

იყო ვინმე კჳლად დედაკაცი ერთი მასვე ქალაქსა: ბოლნ. 10

რამსა ხხედავ წუელსა ძმისა შენისა თუალსა: ხანმეტი ტექსტ. 138

დაადგო იგი ქუეყანასა და წარვიდა: ბოლნ. 61 და სხვ.

და აქვე: **შინა, ზედა** თანდებულისა მიცემითი ამავე ფუნქციით; მაგ.:

დედაკაცი ვინმე იყო მასვე ქალაქსა შინა: ბოლნ. 10₁

აჰა ეგერა დირშ ეგე თუალსა შინა: ხანმეტი ტექსტ. 139

დადგან საკურთხეველსა ზედა: იაკობის ქამისწ. 6₃

ბ) უთანდებულო მიცემითი დროის ფუნქციით; მაგ.:

ორ შაბათსა ვიწყოთ მარხვად: ბოლნ. 16

მიერ წარმოსლვასა მათსა მიიწინეს წინაჲ ძეთა... ხანძთ. იდ¹¹ და სხვ.

მაგრამ შინა თანდებულებანი მიცემითი ამავე ფუნქციით; მაგ.:

ჯერ არს შაბათსა შინა კეთილისა საქმე: ჰაემეტი ტექსტ. 367

იმარხვიდეს მას დღესა შინა: იქვე, 373 და სხვ.

ამგვარი სხვაობა ხშირად თვით ერთსა და იმავე ძეგლშიც გვხვდება.

მაგალითები ოთხთავიდან

DE

C

და იგი თავადი მარტო იყო ქუეყანასა

და იგი ბოლო მარტო იყო ქუეყანასა ზე-
და: მკზ 6,47

რომელნი იყვნეს მის თანა სახლსა შინა

რომელნი იყვნეს მის თანა სახლსა მას:
ი 11,31

რამა ჯერ-არს შაბათსა: კეთილისა
საქმე ანუ ბოროტისა ყოფაჲ

რამა ჯერ-არს შაბათსა შინა: კეთილისა
საქმე ანუ ბოროტისაჲ ლ 6,9...

საქმე მოციქულთა

ტ

ჟ

ესერა პეტრე კართა დგას

ესერა პეტრე კართა ზედა დგას: 12,14

ვითარ-იგი იხილა გზასა მას

ვითარ-იგი გზასა ზედა იხილა: 9,27

რომელი-იგი ეჩუენა მაყლოანსა მას

რომელი ეჩუენა მაყლოანსა მას შინა
7,35 და სხვ

მაგრამ ბუნებრივად ისმის კითხვა: უთანდებულო მიცემითის შემთხვევაში ზმნისწინი ხომ არ ასრულებს თანდებულის ფუნქციას? ამგვარი საკითხის დასმა უთუოდ კანონზომიერია. ზმნისწინები ისეთივე ნაწილაკებია, როგორიც თანდებულები. ისინი ერთმანეთს უკავშირდებიან არა მარტო გენეტურად, არამედ მსგავსი ფუნქციის მიხედვითაც¹, მაგალითად, გან ზმნისწინი და -გან თანდებული და სხვ.

სვანურში დადასტურებულია, რომ ერთი და იგივე ნაწილაკი ზმნასთან ზმნისწინის როლს ასრულებს, სახელებთან კი — თანდებულისას; მაგ.: უი, ჩუ, "ი"სგა || სკა და ქა წინდებულები სახელსაც მართავენ მიცემით ბრუნვაში².

ზანურს (მეგრულსა და ჭანურს) საერთოდ ზმნისწინების ფართო გამოყენება ახასიათებს. იგი განსაკუთრებით მდიდარია ჭრთული ზმნისწინებით. აქ ზმნისწინის მეორე წევრად ბევრი ისეთი ნაწილაკი იხმარება, რომლებიც ქართულისათვის სრულიად უცხოა. ასეთია, მაგალითად, ჭანურში -კა-, -კო-, -წა- (|| -წე-), -შა-, -ზე-, -ლა- (|| -ლო-) და სხვ., ამას გარდა მეგრულში: -თო-, -ნო-³. სამაგიეროდ ზანურში ნაკლებ განვითარებულია თანდებულთა

¹ ჩვენი: ზმნისწინების შედგენილობა და მათი პირველადი ფუნქციები ძველ ქართულში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, 1953, გვ. 74.

² ვ. თოფურია, სვანური ენა, ზმნა, 1931, გვ. 64.

³ არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, 1936, გვ. 118, 129.

სისტემა, სულ რამდენიმე თანდებული იხმარება. თანდებულთა სიმცირის საკომპენსაციოდ აქ ზმნისწინებია გამოყენებული¹.

ყველა ამას თუ გავითვალისწინებთ, მაშინ რიგ შემთხვევაში სრულიად გასაგები გახდება, თუ რატომ უნდა ყოფილიყო ქართულში უთანდებულო ფორმები ისეთ წინადადებაში, სადაც ზმნა პრევერბიანია; მაგ.:

ვერ შევიდეს სასუფეველსა ცათსა; ხანძთ. ზ₃₀

არავინ შთაასხის ღვთა ახალი თხიერსა ძეგლსა; მკხ 2,22 DE

გმისკოპოსმან საყდარსა იგი დასჯს; ხანძთ. კჳ₄₁ და სხვ.

მიცემითში დასმული სახელები სასუფეველსა, თხიერსა, საყდარსა უთანდებულოა, რადგან შინა და ზედა თანდებულის მაგიერობას ზმნაში შე-, შთა- და და- ზმნისწინები ასრულებენ.

მაგრამ ყველა პრევერბს არ შეუძლია თანდებულის ფუნქციის შესრულება, ან კიდევ ყველა ზმნას არა აქვს პრევერბი. მაგალითად, არს, ღვას, იყო, სხდეს და სხვა ზმნებს ზმნისწინი არ გააჩნიათ, მაგრამ სინტაქსურად ზმნასთან დაკავშირებულ სახელებს ზოგი ძეგლი თანდებულთა ხმარობს, ზოგი კი უთანდებულოდ. მიიწინეს, მიგაღს და სხვა ამგვარ ზმნებს ზმნისწინი მოეპოვებათ, მაგრამ ამ ზმნებთან ხმარებულ სახელებს ზოგიერთი ძეგლი უთანდებულოდ ხმარობს, ზოგი კი თანდებულთა.

საერთო შთაბეჭდილება ისეთია, რომ ზედა და შინა თანდებულიანი მიცემითი უფრო ხშირად ნათარგმნ ძეგლებში გვხვდება, ხოლო ორიგინალური ძეგლები სათანადო შემთხვევებში ჩვეულებრივ უთანდებულო ფორმებს მიმართავენ. ჩვენ საგანგებოდ ამოვწერეთ „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან“ თითქმის ყველა უთანდებულო და შინა და ზედა თანდებულიანი ფორმები და მათი შეპირისპირების შედეგად გამოიჩინა, რომ შესაფერის შემთხვევებში უთანდებულო ფორმები საკმაოდ სჭარბობენ თანდებულიანებს. მართალია, ამ ძეგლშიც გვხვდება თითქოს მოულოდნელი ზოგიერთი თანდებულიანი ფორმა (დაემკვდრა ჰერეს შინა: ია₂; შეუნდო ძმათა ღღესა შინა: ზ₃₆), მაგრამ ამგვარ შემთხვევებს სპორადული ხასიათი აქვს. თანდებულიანი ფორმა თუ არის, რიგ შემთხვევებში იგი გამოწვეულია შინაარსობრივი გარჩევის საჭიროებით, ან კიდევ სალიტერატურო ენაში გაბატონებული სათანადო ნორმების შედეგია.

ამგვარად, უნდა ვიფიქროთ, რომ თანდებულიანი მიცემითი ახალი წარმოშობისაა.

თანდებულები სათანადო ბრუნვის შინაარსის დაზუსტების საჭიროებამ გამოიწვია, მაგრამ ზოგი მათგანის გავრცელების არე არც ისე ფართო უნდა ყოფილიყო, როგორც ჩვენ გვეჩვენება ზოგიერთი ძეგლის მიხედვით. თანდებულთა ხშირ გამოყენებაში შესაძლოა სხვა რომელიმე ენასაც შეჰქონდა გარკვეული წვლილი. მხედველობაში გვაქვს ისეთი ენები, რომელთაგანაც ითარგმნებოდა ძველი ქართული ძეგლები და რომელთა ენობრივი ნორმები ამის საფუძველს იძლეოდა.

¹ Ари. Чикобая, Морфологические встречи абхазского языка с картвельскими языками: ენიშის შთაბეჭ, XII, 1942, გვ. 150.

მიცემითი ბრუნვა რთულ სახელსა და ზმნაში

ძველ ქართულში მიცემითში დასმული ზოგიერთი სახელი კომპოზიტშიც გვხვდება. იგი რთული სახელისა თუ ზმნის პირველი შემადგენელი ნაწილია.

ა) დამატების მიცემითი კომპოზიტში; მაგ.:

სოფელი ესე ჩემდა ჯ უ ა რ ს ც უ მ უ ლ ა ო ს; ხანმეტი ლექტ. 14

რომელი-იგი თქვენ ჯ უ ა რ ს - ა ც უ თ; საქმე მოციქ. 4,10...

მეტა გ უ ლ ს - მო დ გ ი ნ ე ვიქმენ: აბო, 56₁₀

რათა არა დავაბრკოლოთ გ უ ლ ს მო დ გ ი ნ ე ბ ა მ ათი: ზარზ. 158₃...

ამისთვის ჩვენ ვართ თ ა ვ ს მ დ ე ბ ნ ი; ხანძთ. მბ₁₃₄

თ ა ვ ს - მი დ ე ბ ი ე ს ყ რ მა ე გ გ ე; დაბ. 44,32...

მან უძღურებანი ჩუენნი თ ა ვ ს - ი ს ხ ნ ა; მ 8,17 C და სხვ.

ბ) პირდაპირი დამატების მიცემითი კომპოზიტში; მაგ.:

ა მ ბ ო რ ს - უ ყ ო ფ დ ა ფერჯთა მისთა: ლ 7,38

ა მ ბ ო რ ს - უ ყ ო ხ ა ტ ს ა მ ა ს; ზარზ. 164₈₂...

იგი წ ა მ ს - უ ყ ო ფ დ ა მ ათი: ლ 1,22...

ნ ა თ ე ლ ს ი ღ ო მ ვ ნ ე მ ა ნ ა ბ ო; სას. პოეზ. რთ...

ა რ ა ა უ გ უ ლ ე ბ ე ლ ს - ყ ო; იობ. 11,11

მიცემითში დასმულ სახელს კომპოზიტში ჩვეულებრივ დაკარგული აქვს დამოუკიდებელი სიტყვის მნიშვნელობა; ნათლად აღარ იგრძნობა დამატებისა თუ გარემოების თავდაპირველი ფუნქცია. არაიშვიათად ასეთ შემთხვევაში სახელს ჩამოცილებული აქვს ხოლმე ბრუნვის ნიშანი ან ანალოგიით აქვს შერჩენილი იგი; მაგ.:

თ უ ა ლ - უ ყ ო ფ დ ე ს მ ა მ ა ს ა მ ის ს ა (ლ 1,62 DE); შდრ. თ უ ა ლ ს - უ ყ ო ფ დ ე ს (იქვე, C)...

ა გ ი ნ ე ბ ა ვ ა რ ს ქ ე ნ თ ე ს ლ - ტ ო მ ს ა მ ის ს ა და... სა ხ ე ლ - ს დ ე ბ დ ა მ ა ს; შუშ. VI, 21—22
ნ ა თ ე ლ - ს ც ე მ დ ა წ ყ ლ ი თ ა; საქმე მოციქ. 11,16 და სხვ.

ამ უკანასკნელ ორ მაგალითში მიცემითი ბრუნვის ნიშნის დაკარგვა მომდევნო სანის გავლენით შეიძლებოდა აგვეხსნა, თუმცა შეუძლებელი არაა ეს ფორმა II სერიიდან იყოს გადმოსული, ისე როგორც I სერიიდანაა გადასული მიცემითის ფორმა რიგ შემთხვევებში; მაგ.: სრულიად მოიძულა და უ გ უ ლ ე ბ ე ლ ს - ყ ო (ცხოვრ. იოვ. და ეფთ. 8₁).

ნათესაობითი ბრუნვა

ნათესაობითი ბრუნვის -ის სუფიქსს კანონზომიერი ფონეტიკური შესატყვისი მოეპოვება ყველა ქართველურ ენაში: მეგრულს -იშ ფორმანტი აქვს, ჭანურში კი მხოლოდ -შ არის შერჩენილი¹. უფრო ადრე ზანურში (მეგრულსა და ჭანურში) ქართული -ის ფორმანტის შესატყვისი -ეშ უნდა ყოფილიყო². სვანურში ამ ბრუნვის -იშ და უფრო ძველი -ეშ დაბოლოება „ზანური წარმოშობისაა და შენახულია ბოლოთანხმოვნინებთან და ლენტეხურში ბოლო-ხმოვნინებთანაც, ხოლო -ი/-ე- ელემენტი ამოღებულია -ა -ო -უ -ი ბოლო-

¹ არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, § 13, გვ. 54.

² ვ. თოფურია, ბრუნვის სისტემისათვის სვანურში..., გვ. 341.

ხმოენიანებთან და საკომპენსაციოდ ფუძის ბოლოკიდური ხმოვნები დაგრძელებულია ბალსზემოურსა და ლაზხურში და გაუმლაუტებულია ზემოსვანურში¹. სვანურს ნათესაობითში აქვს აგრეთვე (-ე)-მ და გადმონაშთის სახით -ი-ნ დაბოლოება².

ქართულში -ის აფიქსთან ერთად ნათესაობითისათვის პარალელურად ვარაუდობენ აგრეთვე -ინ სუფიქსს, რომელიც მხოლოდ ზმნისართებსა და ზედსართავეებშია შერჩენილი. ნათესაობითის ფორმადია გამოცხადებული, მაგალითად, გუშ-ინ, გუშ-ინ-დელი (←*გუშინდელი), ხვალ-ინ-დელი, აწ-ინ-დელი, აგრეთვე თანდებულთა პარალელური ფორმები: -თვ-ის და -თვ-ინ და -მდ-ის და -მდ-ინ³.

სპეციალურ ლიტერატურაში ნათესაობითის აფიქსი დაშლილია ხმოვან და თანხმოვან (-ი -ხ) ელემენტებად. ამ ბრუნვის თანხმოვანი ელემენტი დაკავშირებულია მიცემითის -ს-სთან, ხმოვანი ელემენტი კი მოქმედებითის -ი-სთან (-ი-თ)⁴. ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის -ი- ელემენტი მსაზღვრელი სახელის კუთვნილების აღმნიშვნელ აფიქსადაა გამოცხადებული და დაკავშირებულია ზმნაში სუბიექტური ქცევის ი- ნიშანთან, რომელიც თავის მხრივ კუთვნილებითი ნაცვალსახელური წარმოშობისაა⁵.

წამოყენებულია დებულება, რომ ნათესაობითისა და მიცემითის -ს, აგრეთვე ვითარებითის -დ და მოქმედებითის -თ ← -დ გენეტურად ნივთის გრამატიკული კლასის ნიშნებია. ნათესაობითის -ს „ისტორიულად საზღვრულის კლასზე მიუთითებდა“⁶.

ქართული ბრუნვის ნიშანთა გენეზისის შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია სხვაგვარი მოსაზრებაც: ბრუნვის ნიშნები ფუნქციით მსაზღვრელები უნდა იყვნენ, წარმოშობით — ნაცვალსახელები, ზმნისართები⁷.

ძველ ქართულში ნათესაობით ბრუნვაში დასმული მსაზღვრელი თუ მოსდევს საზღვრულს, იგი მართულ-შეთანხმებულია, ე. ი. მართულია ნათესაობითში და შეთანხმებულია საზღვრულთან ბრუნვასა და რიცხვში⁸. ასეთი მსაზღვრელი ჩვეულებრივ გავრცობილი სახითაა წარმოდგენილი⁹; მაგ.:

¹ ვ. თოფურია, ბრუნვების სისტემისათვის სვანურში..., გვ. 344.

² იქვე, გვ. 346.

³ ვ. თოფურია, ნ და ს ფენებისათვის ქართველურ ენებში, გვ. 192.

⁴ Н. Марр, Грамматика древнеит. груз. языка, გვ. 21; ვ. თოფურია, ბრუნვების სისტემისათვის სვანურში..., გვ. 339; გ. როგავა, კუთვნილებითი აფიქსი ი ქართველურ ენათა ზმნისა და სახელის მორფ. კატეგორიებში, გვ. 498.

⁵ გ. როგავა, დასახელებული შრომა, გვ. 210.

⁶ არნ. ჩიქობავა, მრავლობითობის სუფიქსთა გენეზისისათვის ქართულში, გვ. 67; აქვე, 313; მისივე, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ბრუნვის ნიშანთა გენეზისის საკითხი ქართულში, გვ. 65.

⁷ ვ. თოფურია, ბრუნვების სისტემისათვის სვანურში..., გვ. 347.

⁸ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა: ა. შანიძის, აღ. ბარამიძისა და ილ. აბულაძის სახელმძღვანელო „ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა“, 1953, გვ. 293; მისივე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 91.

⁹ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა, გვ. 292.

ქმად იგი საყვარისად ოხრდა დიდად: გამოსლ. 19, 6
დაჭკნა საღმობანი სიკუდილისანი: საქმე მოციქ. 2, 24...

მიჰყვა კუამლსა მას ცეცხლისასა: ზარზ. 154₃₀
სცვიდეს იგინი ზჭეთა ქალაქისათა: საქმე მოციქ. 9, 24

აღმავსო მე სიხარულითა პირისა შენისათა: იქვე, 2, 28 და სხვ.

ნათესაობითში დასმული მსაზღვრელი თუ წინ უძღვის საზღვრულს,
იგი უცვლელი რჩება ყველა ბრუნვასა და რიცხვში; მაგ.:

შეგდით მის კაცისა სახლსა: საქმე მოციქ. 11, 12 და სხვ.

პრეპოზიციული ხმარება ასეთი მსაზღვრელისა შედარებით იშვიათია.
ნათესაობითში დასმული მსაზღვრელი თუ აღამიანის სახელია, მას ემფატი-
კური -ა არა აქვს¹, რადგან ეს უკანასკნელი მსაზღვრელი ნაწილაკის ნაშთია
და საკუთარ სახელებს არ ესაჭიროებათ; მაგ.:

მომეც მე აქა ლაკლითა თავი იოვანშისი: ჰაემეტი ტექსტ. 368

თქუა სიტყუაჲ იგი დავითისი: ზანძთ. 9₈

იკითხვიდეს სახლსა მას სიმონისსა: საქმე მოციქ. 10, 17

მიემადლებოდა წმიდითა ლოცვითა ნეტარისა შუშანიკისითა: შუშ. XI, 3 და სხვ.

როგორც ამ მაგალითებიდანაც ჩანს, ნათესაობითში დასმულ საკუთარ
სახელს სახელობითში დაერთვის -ი ხმოვანი: თავი იოვანშისი. ხომ არ
შეიძლება ამავე რიგის შესიტყვებად მივიჩნიოთ ახალ ქართულში მსაზღვრელ-
საზღვრულის ისეთი შეთანხმება, როგორიცაა წყალი წყაროსი? ამ საკითხს
გრამატიკულ ლიტერატურაში ყურადღება ადრევე მიექცა. თითქმის ყველა-
ძველ გრამატიკაში ფუძეუწყვეცილი სახელების ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნად
შეცდომით -სი იყო გამოცხადებული; მაგალითად; ანტონის, პ. კვიცარიძის,
თ. ჟორდანიას, დ. ყიფიანის, არ. ქუთათელაძის, მ. ჯანაშვილის, ი. ნიკოლაი-
შვილის, დ. კარიჭაშვილის და სხვათა გრამატიკებში.

ნ. მარიც შეცდომით ფიქრობდა, რომ „წყალი წყაროსი“ ტიპის შე-
სიტყვებაში ნათესაობითის -სი და მოქმედებითის -თი-ც (წყარო-თი) გადასმით
არის მიღებულიო², ხოლო სხვა ავტორები ვარაუდობდნენ, რომ მსაზღვრელში

¹ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა, გვ. 293.

² ნ. ქართული გრამატიკა, შედგენილი ანტონ I-ის მიერ, თბილისი 1885, გვ. 134—135;

ქართული სწორმეტყველება, საშინჯი სახელმძღვანელო, პირველი წიგნი, შედგენილი
პ. კვიცარიძის მიერ, თბილისი 1888, გვ. 71;

ქართული გრამატიკა (ეტიმოლოგია და სინტაქსი), თხზული და გამოცემული თ. ჟორ-
დანასაგან, ტფილისი 1889, გვ. 133.

ახალი ქართული გრამატიკა დიმიტრი ყიფიანისა, სანქტ-პეტერბურლი 1882,
გვ. 31;

პირველ-დაწყებითი ქართული გრამატიკა, შედგენილი არ. ქუთათელაძისაგან
(მეოთხე გამოცემა), ტფილისი 1907, გვ. 42;

მ. ჯანაშვილი, ქართული გრამატიკა, ტფილისი 1906, გვ. 16, 22.

ქართული მოკლე გრამატიკა, შედგენილი ი. ნიკოლაიშვილის მიერ, თბილისი
1919, გვ. 15;

დ. კარიჭაშვილი, ქართული ენის გრამატიკა, ეტიმოლოგია, სახელგამი, 1930,
გვ. 10—11.

Н. Марр, Грамматика древнелит. груз. языка, § 38, გვ. 21.

წყაროსი -ი სახელობითის ნიშანია, -თი ფორმანტში კი -ი ახლად გაჩენილია და სახელობითისა არ არის¹.

ბოლო დროს წამოყენებულია დებულება, რომლის თანახმად „არ შეიძლება ნათესაობითისა და მოქმედებითის ფორმების ი (წყარო-ს-ი, წყარო-თ-ი) მოვწყვიტოთ ერთმანეთს, დავსახოთ სხვადასხვა ოდენობად“. ამავდროულად დროს „მოქმედებითის -თ-ი არ შეიძლება იყოს ნათესაობითის -ს-ი-ს ანალოგიით მიღებული“, რადგან „ნათესაობითის -ს-ი და მოქმედებითის -თ-ი ერთდროულად ყალიბდება...“². სათანადო მასალის საფუძველზე გამოტანილია დასკვნა, რომ ფუძეუკვეცელ სახელთა ეს -ი მორფოლოგიურ და სინტაქსურ თვისებათა მიხედვით არსებითად ეტოლება ემფატიკურ -ა-ს. მიუხედავად იმისა, რომ სახელობითის -ი-ს, ემფატიკური -ა-სა და ფუძეუკვეცელ სახელთა ბოლოკიდური -ი-ს ადგილი ქართული ენის ისტორიაში განსხვავებულია, გენეზისის თვალსაზრისით ისინი ერთნაირ ოდენობას წარმოადგენენ, რადგან „ე. წ. ემფატიკური -ა ნათესაობითსა და მიცემითში, სახელობითის -ი და მოთხოვითის -მან ერთი და იმავე ფუნქციის ოდენობაა; სამივე განსაზღვრებაა, დეტერმინაცია, სამივე ნაცვალსახელოვან ელემენტს იყენებს“³.

მიუხედავად ამისა, შეიძლება ითქვას, რომ დავითისი ფორმაში -ი მსაზღვრელ-საზღვრულით გამოწვეული სახელობითი ბრუნვის ნიშანია. თუ იგი არა გვაქვს სახელობითში მსაზღვრელის წინ დართვისას, ეს სპეციფიკური არაა მხოლოდ სახელობითისათვის, იგი მართული მსაზღვრელის საერთო ბუნებით არის გამოწვეული.

ცნობილია, რომ ძველ ქართულში ნათესაობითში დასმული მსაზღვრელი ჩვეულებრივ მოსდევს ხოლმე და ასეთ შემთხვევაში მსაზღვრელ-საზღვრულის შეთანხმება ბრუნვაში აუცილებელია, მაგრამ ასეთი მსაზღვრელი თუ საზღვრულს უშუალოდ წინ უძღვის, შეთანხმება ჩვეულებრივ არ ხდება⁴.

შენიშვნის სახით ისიც შეიძლება დავსძინოთ, რომ ძველი ქართულის ზოგიერთ ძველში სპორადულად ისეთი ფაქტებიც მოიძებნება, როცა ნათესაობითში დასმული ადამიანის სახელი საზღვრულის წინაა და მას -ი დაბოლოება მოეპოვება; მაგ.:

იოანესი და იაკობისი დასდებენ: კილ.-ეტრ. 19—20

იუდაასი უბადრუკება: იქვე...

ასეა ზოგად სახელთანაც.

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა, I, მორფოლოგია, 1930, § 35, გვ. 33—34; მისივე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, § 81, გვ. 68; ვ. თოფურია, ქართული ენა, განაკვეთი III—IV, 1933, გვ. 41—42; მისივე, ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვების დაბოლოება: ახალ სკოლისაკენ, № 7—8, 1929, გვ. 473; აქვე, გვ. 238.

² არნ. ჩიქობავა, სახელთა ბრუნვის ისტორიიდან ქართულში: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXIII, 1942, გვ. 88—89; აქვე, გვ. 256.

³ არნ. ჩიქობავა, ისტორიულად განსხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპისათვის ქართულ ბრუნვათა შორის: საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, III, № 6, 1942, გვ. 621; აქვე, გვ. 267.

⁴ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა, გვ. 309.

დადგენილია, რომ ძველ ქართულში ზედა, თანა და წინაშე თანდებულები სახელს მიცემითშიც მართავდნენ და ნათესაობითშიც; მაგ.:

მიცემით ბრუნვაში

დავრდომილი იდვა ქუეყანასა ზედა: კიმ. 149...

რულ არს კარსა თანა: იქვე, 205...

დავვარდი წინაშე ხატსა წმიდისა დედოფლისასა: ცხოვ. იოვ. და ეფთ. 45, და სხვ.

ნათესაობით ბრუნვაში

მოიწია... სამგზის სანატრელისა შუშანიკის ზედა წყლულებაცა: შუშ. XV, 2...

აღთქუმა ჩემი დავამტკიცო ისაკის თანა: დაბ. 17, 21...

წარდგეს წინაშე იოსებისა: იქვე, 43, 15 და სხვ.

მართალია, ამ ბრუნვათა შორის როლები ერთგვარად თითქოს განაწილებული იყო: უსულო საგანთა აღმნიშვნელ სახელებთან ეს თანდებულები მიცემით ბრუნვაში იხმარებოდა, სულიერთან კი — ნათესაობითში¹, მაგრამ ორივე შემთხვევაში ამ თანდებულებიან ბრუნვათა ფუნქცია ერთი და იგივე იყო.

ძველ ქართულში შორის, გარეშე და ზოგიერთი სხვა ზმნისართული თანდებული აგრეთვე მიცემითთანაც იხმარებოდა და ნათესაობითთანაც; მაგ.:

მიც. მოჰყვანდა იგი შორის ქალაქსა: აბო, 72...

ბოგა ადამი გარეშე სამოთხესა მას და ცხოვარი გარეშე ბაცსა: Опис. 45...

ნათ. რამეთუ იყო შორის კათალიკოზისა: ხანძთ. მზ. 103...

იხილა მან გარეშე მონასტრისა მდებარე: ანტიოქ. 136 და სხვ.

ეგვევ ითქმის ქუეშე, წინა, უკუნა თანდებულების შესახებაც. ახალ ქართულშიც ამავე რიგის ზმნისართული თანდებულები ჩვეულებრივ მერყეობენ ხოლმე: ხან მიცემითთან იხმარებიან, ხან კი — ნათესაობითთან.

მიუხედავად ამისა, შეიძლება მაინც შეგვნიშნონ, რომ ეს ყველაფერი თანდებულის მიერაა გამოწვეული, რადგან მას შესწევს უნარი სახელი ორ და სამ ბრუნვაშიც მართოსო! ცხადია, ასეთი რამ არა მარტო ქართულისათვის, არამედ სხვა ენებისთვისაც ცნობილი ფაქტია, მაგრამ თანდებული ასეთ შემთხვევაში სხვადასხვა ბრუნვასთან სხვადასხვა ფუნქციისა და შინაარსის მქონეა.

თანდებულის მეშვეობით ადვილად ხერხდება ნათესაობითისა და მოქმედებითის ზოგიერთი საზიარო ფუნქციის დადასტურებაც. როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში კითხვაზე საიდან? ჩვეულებრივ უთანდებულო ან თანდებულებიანი მოქმედებითი მიუგებდა და მოქმედების, მოძრაობის დაწყების პუნქტს გადმოსცემდა. მაგრამ ამ ფორმათა გვერდით არა ერთი და ორი შემთხვევა მოგვეპოვება, ისიც საკმაოდ ადრინდელ ძეგლებში, როცა ამ ფუნქციას -გან დართული ნათესაობითიც ასრულებდა; მაგ.:

გამოვედ ქუეყანისაგან შენისა და ნათესავისაგან შენისა და სახლისაგან მამისა შენისა: აბო, 64₁₋₂

ვითარცა ზღსაგან წუფთი ერთი წყალი ვინმე აღმოიღო: ხანძთ. იზ. 1-2

¹ კ. კეკელიძე, „წინაშე“, „თანა“ და „ზედა“ თანდებულთა სინტაქსური ფუნქციისათვის ძველ ქართულში, II: მეცნ. აკად. მოამბე, III, № 3, გვ. 284.

ოდესმე გწმორის ბერი მის ადგილისაგან: საბა ას. 6₁

მიცენარისაგან აღმოჰყდ: დაბ. 49,9

მრავალნი ძმანი მონასტრისაგან გაასხნა: ცხოვ. იოვ. და ეფთ. 76₁ და სხვა.

ზოგჯერ ერთსა და იმავე ვითარებაში, ერთსა და იმავე წინადადებაშიც კი შეიძლება შეგვხვდეს უთანდებულო მოქმედებითი და თანდებულიანი ნათესაობითიც; მაგ.:

აღმოგიღო წუელი იგი თუაღით შენით: ხანმეტი ტექსტ. 376;

მდრ. აღმოიღე... დირშ იგი თუაღისაგან შენისა: იქვე, 379...

ტბეთის თთხთაჲთა: აღმოგიღო წუელი თუაღისაგან შენისა: მ 7,4

ადიშის ტექსტშია: აღმოგიღო წუელი თუაღით შენით: იქვე.

გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როცა წინადადებაში ერთგვარი წევრები ერთმანეთს მისდევენ, ერთი უთანდებულო მოქმედებითი ბრუნვითაა წარმოდგენილი, მეორე კი — **-გან** დართული ნათესაობითით; მაგ.:

მოიწინეს... ძმანი ანტიოქიად იშმით და ქალაქისაგან ლუდისა: კიმ. I, 3₁₁₋₁₂ და სხვ.

რით შეიძლება აიხსნას ძველ ქართულში ეს გარემოება? იმით ხომ არა, რომ ზოგჯერ ურევდნენ **-გან** თანდებულის ხმარებას ამ ორი ბრუნვის მიხედვით? ცხადია, არა. ასეთი რამ სპორადულად კი არ გვხვდება ზოგიერთ ძეგლში, არამედ მსგავსი შემთხვევები ხშირია და ამავე დროს მრავალი ძეგლისათვის არის დამახასიათებელი.

ფაქტობრივი ვითარება ცხადყოფს, რომ ამ პერიოდში ჯერ კიდევ კარგად არ იყო გამიჯნული ამ ბრუნვათა შორის ზემოთ აღნიშნული ფუნქცია და ამიტომ ადვილად შეიძლებოდა ერთი ფორმა (უთანდებულო თუ თანდებულიანი მოქმედებითი) მეორით (თანდებულიანი ნათესაობითით) შეცვლილიყო გარკვეული მნიშვნელობის გადმოსაცემად.

ამის მიხედვით ძველ ქართულში თანდებულიანი ნათესაობითი მიუგებდა არა მარტო **ვისგან?** **რისგან?** კითხვას, არამედ **საიდან?** კითხვასაც. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ ამჟამად სომხურში ამ სამივე კითხვას, პირიქით, დაწყებითი (*քայրակա՞ն*) ბრუნვა უბასუხებს; მაგ.:

քաղաքից համակը ստացա (քაղաքից **წიუგებს** **კითხვას** **საიდან?** — ქალაქიდან)

ընկերից համակը ստացა (ընկերից **უბასუხებს** **კითხვას** **ვისგან?** — ამხანაგისაგან) და სხვ.

ერთ-ერთ თავის შრომაში გ. როგავა აღნიშნავდა, რომ „ნათესაობითის ფუნქციონალური კავშირი, ერთი მხრით, მიცემითთან და, მეორე მხრით, მოქმედებითთან უნდა აიხსნებოდეს მათი საწარმოებელი აფიქსების საერთო ელემენტებით“-ო¹. ამავე დროს ავტორი ამ ფაქტს უკავშირებდა ადიდურ ენებს, სადაც მიცემითი, ნათესაობითი და მოქმედებითი ერთი სუფიქსით (მანით) არის წარმოდგენილი, ბრუნვათა ფუნქციები კი გარჩეულია დამატებითი ნიშნებით. ამასთან დაკავშირებით საინალოგოდ შესაძლებელია ძველი

¹ კუთვნილებითი აფიქსი ი ქართველურ ენათა ზმნისა და სახელის მორფოლოგიურ კატეგორიებში, გვ. 500.

სომხურის ვითარებაც გავითვალისწინოთ. ძველ სომხურში ყველა ტიპის ბრუნებისას მხოლოდობითა და მრავლობითშიც მიცემითის ფორმა ყოველთვის ემთხვეოდა ნათესაობითისას. განსხვავება თავს იჩენდა მხოლოდ ნაცვალსახელებთან და ისიც არა ყოველთვის. ასე რომ, ძველ სომხურში ამ ორ ბრუნვას საზიარო ფორმა ჰქონდა. მხოლოდ ახალმა სომხურმა შეძლო მიცემითისათვის დამატებითი აფიქსი გაეჩინა.

რაც შეეხება მოქმედებითს, იგი ჩვეულებრივ მთლიანად იყენებდა ნათესაობითის ფორმას და მხოლოდ ფუნქციითა გასარჩევად ირთავდა *ა, ძ, რ* აფიქსებს; მაგ., ნათესაობითი: *բանի, գործի, քաջութիւն*; მოქმედებითი: *բանիւ, գործիւ, քաջութեամբ*. ზოგჯერ კი, თუ ნათესაობითი ბოლოვდებოდა *ու* ხმოვანზე, მოქმედებითში უტველვად რჩებოდა ეს ფორმა და დამატებით ნიშანს არ იღებდა; მაგ.: *խրատիւ, Բովիւ*.

ნათესაობითი ბრუნვის ფუნქციები

ნათესაობითის ფუნქცია საზოგადოდ ერთი სახელის მეორესთან დამოკიდებულებაში ვლინდება. იგი განსაზღვრავს სხვა სახელს. განსაზღვრებითი დამოკიდებულება ნათესაობითში დასმულსა და სხვა სახელს შორის შინაარსობრივად შეიძლება იყოს სხვადასხვაგვარი.

1. ნათესაობითი ძირითადად კუთვნილებას აღნიშნავს. ასეთ შემთხვევაში იგი შეიძლება იყოს განსაზღვრება როგორც სუბიექტისა და ობიექტისა, ისე გარემოების აღმნიშვნელი სახელებისა.

ა) ნათესაობითი სუბიექტის განსაზღვრებად; მაგ.:

მქონან ჩემ ქუეშე ერისა *კაცნი*: ლ 7,8

გემოა იხილა პურისა უფალმან მან: *ო* 2,9

ერისა სიმრავლემან ინებეს ხუცად კურთხევა: *ხანძთ. გ₂ და სხვ.*

ბ) ნათესაობითი ობიექტის განსაზღვრებად; მაგ.:

იფყო მან *ხანძთისა* შენება: *ხანძთ. ზ₂₃*

აუწყა... ნეტარისა მამისა *გრიგოლის* მოსლვა: *იქვე, თ₂₆*

შეამდე შენ თივასა *ველისასა*: *ბოლნ. 61 და სხვ.*

ნათესაობითში დასმული სახელი დამატებას ან ქვემდებარეს განსაზღვრავს მასალის მიხედვითაც; მაგ.:

აღაშენა ძელისა *ეკლესია*: *ხანძთ. ზ₄₇*

ველთა აქუნდეს *ოქროშისა* საცეცხურნი: *იქვე, ლთ₂₆ და სხვ.*

დამატების განსაზღვრებისას თვით დამატება ზოგჯერ შეიძლება ჩავარდნილი იყოს, განსაზღვრება კი მაინც ნათესაობითშია და შეთანხმებულია საზღვრულის მოსალოდნელ ბრუნვასთან; მაგ.:

არდა იცოდეს *წერილისა*: *ხანძთი ლექც. 11*

ბოლო თქუნ, *შვილნო*, ისწავეთ *მეტყუელისა*: *ზარზ. 175₁₁ და სხვ.*

გ) ნათესაობითი ადგილისა და დროის გარემოების განსაზღვრებად; მაგ.:

წარვიდეს ზოგად *სამცხისა* და *ქართლისა* არეთა: *ხანძთ. ლ₁₈*

ტყესა მას *ხანძთისასა* შთამოჰყრიდეს ძელსა: *იქვე, ნა₁₋₂*

ხოლო მოსლოვასა წმიდისა გრიგოლისა ცხოვარნი იგი განმგდეს: იქვე, აბა, ზაფხულისა ჟამისა მათა მათ... გარდამოვიდოდა: იქვე, მღ, და სხვ.

2. ნათესაობით ბრუნვაში დასმული უფროობითი ხარისხი გამოყენებულია ზმნისართად. ასეთი ზმნისართი სათანადო დამატებისაც ნათესაობით ბრუნვაში მართავს და ჩვეულებრივ წინ უსწრებს მას. ეს ზმნისართებია: უფროდს, უმჯობეს, უწინარეს, უძვირეს, უმეტეს, უძრავლეს, უძთავრეს, უზესთაეს, უფიცლეს, უმრწემეს, უადრეს, უშორეს, უხუცეს, უძლიერეს, უმძიმეს და სხვ.; მაგ.:

სპეტაკ [იყვნენ] კბილნი მისნი უფროდს სძისა: დაბ. 49,12

მივიდა... უწინარეს ჟამისა რეცისა: ხანძთ. ლთ.

ერთი იგი მოწაფე წინა რბიოდა ხუადრეს პეტრესსა: ხანძთი ლექტ. 10

რამეთუ უხუცეს ხარ ყოველთა: ხანძთ. მზ.

უზეთთაჲს არიან რიცხჳსა: ანტიოქ. 52, და სხვ.

3. ნათესაობითში დასმული ზმნისართი აღნიშნავს დროს; მაგ.:

მყის მოიწია: შუშ. III, 4

და მყის გარდამოვარდეს: საქმე მოციქ. 9,18...

ახარებ მარადის: სას. პოეტ. რით და სხვ.

საფიქრებელია, რომ ისეთ ზმნისართებთან, როგორიცაა: მარადის, მყის და სხვ., დროული გაგება თავიდანვე ყოფილიყო დაკავშირებული. ამაზე მიუთითებს ზოგიერთი სხვა ფაქტიც ძველი ქართულიდან, სადაც ზოგჯერ სწორედ ნათესაობითში დასმული მსაზღვრელი ავლენს დროის ფუნქციას (რამეთუ მის ჟამისა კაცთაგან მიუვალ იყო აღგილი იგი: ხანძთ. იღ.). რაც შეეხება სხვა ენებს, ვარაუდობენ, რომ რუსულში დროის ფუნქცია ნათესაობითს უძველესი პერიოდიდან აქვს შემორჩენილი.

დროს აღნიშნავს აგრეთვე ნანათესაობითარი სახელობითი; მაგ.:

უაჟეთუ ვინმე ვიდოდის დღისი: ი 11,9 C; შდრ. უაჟეთუ ვინმე ვიდოდის დღესა: იქვე, DL.

ზოგ კონტექსტში ერთად გვხვდება ზმნისართები დღისი და ღამე¹.

ამავე ფუნქციით იხმარება ზმნისართები, რომლებიც ნანათესაობითარ ვითარებებში - მღე თანდებულს ირთავენ. ასეთებია: უკუნისამდე, დილეულისამდე, ხვალისამდე და სხვ.

4. გზის ზმნისართი სხვა სახელთან ერთად ჯერობას, განმეორებას აღნიშნავს; მაგ.:

მრავალგზის მოვიდიან წმიდანი იგი მამანი: ხანძთ. ლზ.

აწმცა მოქცეულ ვართ სამგზის: დაბ. 43,10

მკდგზის ოდენ შეუნდო: ხანძთ. ზგ. და სხვ.

5. ვითარებით ბრუნვაში დასმული მასდარის მიერ ნათესაობითში მართული სახელი წარმოადგენს უბრალო დამატებას; მაგ.:

მივიდა... როტიკისა თხოვად: ხანძთ. მზ.

პურისა კამად დასხდეს: იქვე, მღ.

ხუცეს, ვერ ძალ-მიც გემოჲს ხილვად: შუშ. VII, 22 და სხვ.

¹ ა. კიხირია, სახელობითისა და მოთხრობითის ფუნქციები ძველ ქართულში: აქვე, გვ. 362—373.

იგი აღნიშნავს უბრალო დამატებას მოქმედებითი გვარის მიმღებობებთანაც; მაგ.:

იშხნისა მეორედ მაშინებელი: ხანძთ. ეგ.

მაშინებელი ხანძთისა და შატბერდისაჲ: იქვე, ბ₂₄ და სხვ.

6. ძველი ქართულისათვის ჩვეულებრივია ნათესაობითის გამოყენება ვითარებით ბრუნვაში **მიმართულების გამოსახატვად**. ასეთ შემთხვევაში ნათესაობითარ ვითარებითს თუ ნაწევარი ერთვის, ეს უკანასკნელი ბოლოში -ა-ს არ იღებს; მაგ.:

შევიდეს იგინი ერისა მის: ჰემეტი ტექსტ. 370

ვითარ მივიდე უკუდავისა მის მეუფისა: ბოლნ. 10

შთამოვედით კაცისა ამის: ხარბ. 164₁ და სხვ.

7. ნათესაობითარი ვითარებითი გამოყენებულია **დანიშნულების გადმოხატვად** და ამ შემთხვევაში ეს ფორმა ზოგჯერ სცვლის -თჳს თანდებულის ნათესაობითს; მაგ.:

დასაბამ სიხარულისა იქმნა ჩემდა: შუშ. VII, 14

ექმნეთ აქა სამ ტალავარ: ერთი შენდა, ერთი მოსცესა და ერთი ელიაჲსა: ჰემეტი ტექსტ. 369 და სხვ.

ამჟამად ასეთი ფორმები ამ ფუნქციით დამანასიათებელია ხევსურულისა და ფშაურისათვის, ოღონდ ვითარებითი ბრუნვის ნიშნის დაცვით, როგორც ძველ ქართულშიც გვხვდება; მაგ.:

... დამონებულ ხარ ეშმაკისადა და ცუდითა რაჲთ-მე მიხეხითა საფრცე კმნულ ხარ დიდისა ქელმწიფისადა: ხანძთ. ნეგ-20...

ნათესაობითარი სახელია აგრეთვე მამასწლისი და ერგასისი (ასის ნახევარი, 50)¹:

ერგასისი დიდები უქმნე ერთ კერძოსა: გამოსლ. 26,5

რომელი იყო ას ერგასის და სამ: ი 21,11

ას ერგასისნი იგი ფსალმუნნი დაისწავლნა: შუშ. XII, 3

თანდებულიანი ნათესაობითის ფუნქციები

1. -თჳს თანდებულიანი ნათესაობითი²

ა) აღნიშნავს დანიშნულებას, განკუთვნებას; მაგ.:

იგიცა გრიგოლისთჳს წადიერ იყო: კიმ. I, 126₃₁

რომელი თქუენთჳს და მრავალთათჳს განიტეხების: იაკობის უამისწირ. ლმ₂₋₄ და სხვ.

ბ) შეიცავს მოქმედების მიზეზს; მაგ.:

რ იყენეს იგინი შეკრებილ სახლსა შინა შიშისათჳს ჰურიათაჲსა: ბოლნ. 79 და სხვ.

გ) გამოხატავს იმავე მნიშვნელობას, რასაც თანდებული შესახებ:

თქუა აბრაჰამ სარაჲსთჳს ცოლისა მისისა: დაბ. 20,2 და სხვ.

2. -ებრ თანდებულიანი ნათესაობითი აღნიშნავს მსგავსებას. -ებრ-ის მნიშვნელობა იგივეა, რაც მსგავსად ზმნისართისა; მაგ.:

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 115.

² დაწვრილებით ჩვენი: თანდებული ქართულში.

განაგებდა... ცხოვრებასა ხანძთისასა ნებისაებრ უფლისა: ხანძთ. 92₁₋₈
განიკურნეს სიტყვასაებრ... გრიგოლისა: იქვე, 93₁₂ და სხვ.

3. -გან თანდებულნი ნათესაობითი

ა) მიუთითებს წყაროზე, ვისგან ან რისგანაც ზმნით გამოხატული მოქმედება მომდინარეობს; მაგ.:

რ'ი იგი იშვა მარიამისგან: კიმ. I, 8₁
სულიერი სამოსელი მამისაგან მოიქსოვების: ბოლნ. 46₂₀ და სხვ.

ბ) აღნიშნავს განყოფას ან მოცილებას; მაგ.:

და განეშორა კაცად-კაცადი ძმისაგან თვისისა: დაბ. 13,11 და სხვ.

გ) გამოხატავს მასალას, რისგანაც რამე კეთდება; მაგ.:

საზრდოდ მისა იყო პური ქატოასაგან ქრთილისა: საბა ას. 5₄ და სხვ.

ნათესაობითი ბრუნვა რთულ სახელსა და ზმნაში

ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა გამოყენებულია რთულ სახელში, ზმნასა და ზმნისართში. კომპოზიტში შემავალი ნათესაობითში დასმული სიტყვა ჩვეულებრივ პირველ ადგილზეა.

1. კომპოზიტ სახელში ნათესაობითის ფორმა წარმოშობით მართული მსაზღვრელია¹. იგი ემფატიკურ -ა-ს ჩვეულებრივ არ იღებს; მაგ.:

ძმისწული წმიდისა სერაპიონისი: ზარზ. 180₈₁
თანა წარიყვანა საბა დედის დის-წული თვისი: ხანძთ. 12₈₄
რაჲთამცა ნახნა თავისა უფლისწულნი: ცხოვ. იოვ. და ეფთ. 85₂
და რაჲმს ცისკარი იყო: დაბ. 19,15
ხოლო იყო მუნ წისკელი სახლი რაჲმე: ზარზ. 159₁₁
ძმ გურგენ ერისთვისაჲ: აბო, 66₈₄
მოუჭდა მას ასისთავი ერთი: მ 8,5
რასა იგი იქმოდა ქველის-საქმესა: ბოლნ. 17
თავის-უფალ ვარ: ხანძთ. 95₃₂

აქუნდა ქელთ-საჯოცელსა შინა გამოკრულ: ზარზ. 179₄ და სხვა მრავალი.

ნათესაობითში დასმული სახელი იშვიათად კომპოზიტის მეორე წევრია; მაგ.:

რაჲთა თჳთოეული მამასახლისი... სხუასა დაუტევებდეს წინამძღუარსა: ცხოვ. იოვ. და ეფთ. 39₄

არქუთ მამასახლისსა მის სახლისასა: მკ 14,14 C

ამ რიგის კომპოზიტები ძველისძველი წარმოებისაა².

2. ნათესაობითი კომპოზიტ ზმნასა, მახდარსა და მიმღეობაში; მაგ.:

თავყანის-ხცა მათ: ხანძთი ტექსტ. 372...
არა გულის-ხმა ხყავ: იქვე, 387...
თუალთ-ხუმით შჯით: ი 7,24 C; შდრ. ნუ თუალხუმით შჯით: ხანძთ. კ₈₈...
და იყო შურისგებაჲ: საქმე მოციქ. 7,24
მე შ'ნ გ'ნ მივმს ნათლისღებაჲ: საბა ას. 12₁₁
წმიდისა ნათლის-მცემელისაჲ: ხანძთ. 9₁₄
არავინ იყოს სიტყვს-მგებელ: ეს. 22,22 და სხვ.

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 154.

² იქვე, გვ. 156.

ნათესაობითი დასმული სახელის დამოუკიდებელი მნიშვნელობა რთულ სახელში უფრო იგრძნობოდა, ვიდრე რთულ ზმნაში. ამ უკანასკნელში სახელურ ნაწილად ჩვეულებრივ პირდაპირი ობიექტია. იგი ზმნასთან ისეა შეზრდილი, რომ ცალკე აღარ გაიზრება. არ ჩანს არავითარი კვალი ობიექტად ხმარებული სიტყვის ბრუნვა-ცვალებადობისა¹.

3. ნათესაობითი რთულ ზმნისართში; მაგ.:

მარადის (← მარა დღის)... ჰედვენ: მ 18,10; შდრ. მარადღე... გჯგდ თქუნ
თანა: იქგე, 26,55 C

წინაფარ ვხედვდ უფალსა წინაშე ჩემსა მარადის: საქმე მოციქ. 2,25

აქედან ნაწარმოებია **სამარადისო**: ითხოვე... ცხოვრებაჲ სამარადისოჲ: სას.
პოეზ. რგ

აღავსნეს იგინი პირისპირ: ი 2,7D

და ეტყოდა მოსეს... პირისპირ: გამოსლ. 33,11...

წინაფარ ბოძებულ ჰიყო: ჰემეტი ტექსტ. 368...

უკანასკნელი შედგენილია წინაფს ზმნისართისა და წარ- ზმნისწინისაგან. წინაფსწარ-ის დართვით ნაწარმოებია: წინაფსწარმეტყუელი (|| წინაფსწარმეტყუელი || წინაწარმეტყუელი) და აქედან: უწინაფსწარმეტყუელი.

¹ ა. შანიძე, ზმნათა გარდამავლობის საკითხისათვის ქართველურ ენებში: მეცნ. აკად. მოამბე, III, № 3, 1942, გვ. 290.

ე. გაბუნაშვილი

მიცემითი და ვითარებითი ბრუნვების ურთიერთობისათვის ქველ ქართულში¹

(სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით)

ახალ ქართულში მიცემითი ბრუნვა ერთ-ერთი ძირითადი სინტაქსური მნიშვნელობის ბრუნვათაგანია; იგი გამოიყენება:

I. რეალური სუბიექტის გამოსახატავად:

პეტრეს ეს ამისთანა პატივი, შეილისა და ტოლებში თავ-გამოსაჩენი ამბავი ძალიან უხაროდა: ილ. ჭავჭავაძე, გვ. 425²

თერგდალეულები ჩვენს ქართველს კაცს როგორღაც არ ექაშნიკება და არ მოსწონს: იქვე, გვ. 244.

ყველას ეძინა: იქვე, გვ. 421...

II. პირდაპირი ობიექტის გამოსახატავად:

იმ დღეს... ასეთი ცხარე მზე სწვავდა ქვეყანასა: იქვე, გვ. 421

ჩამოხედ, ბინას გაჩვენებ, წამო! იქვე, გვ. 168...

III. ირიბი ობიექტის გამოსახატავად:

რად მინდა მისი სიმაღლე, თუ მე იმას ვერ ავწვდები და ის მე ვერ ჩამომწვდება: იქვე, გვ. 253

მე გამოვეთხოვე იმ საცოდავს კაცსა: იქვე, გვ. 325...

მიცემით ბრუნვას აგრეთვე დაკისრებული აქვს ადგილის (ან მიმართულების) და დროის გასაჩვენებელი³.

ადგილის (ან მიმართულების) გადმოსაცემად მიცემითი შედარებით იშვიათად იხმარება:

¹ დაბეჭდილია სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის „სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებულში“, V, თბილისი 1950, გვ. 232—241. ნაშრომი დამუშავებულია გ. თოფურიას ხელმძღვანელობით.

² ილ. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. I, ტფილისი 1914.

³ ამ შემთხვევაშიც უთანდებულო მიცემითია აღებული.

თქვენ უთუოდ ქალაქს მიდიხართ? ილ. ქავჭავაძე, გვ. 422

იმ საღამოს სტეფანწმინდას ამოვედი: იქვე, გვ. 252...

დროს, ჩვეულებრივ, მიცემით ბრუნვაში დასმული ზმნიზდა გადმო-
სცემს; მაგ.: დილას, საღამოს, დღეს...

შეიძლება ითქვას, რომ მიცემითი ბრუნვისათვის ამჟამად ორი უკანასკ-
ნელი ფუნქცია არ არის ძირითადი.

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მიცემითი
ბრუნვა ერთი უძველესობაა¹ და რომ მიცემითი ბრუნვა მოქმედებითთან
და ნათესაობითთან ერთად გაცილებით უფრო ადრე წარმოიშვა, ვიდრე სახე-
ლობითი და მოთხრობითი ბრუნვები².

კითხვა ისმის, მიცემითი ბრუნვის რომელი ფუნქციაა პირველადი წარ-
მოშობის თვალსაზრისით?

მოვიგონოთ ზოგი რამ. ჩვენს ენებში მიცემითი ვითარებითამდის დაი-
ყვანება³. „ჩანს, ორი ძირითადი ბრუნვა იყო: მიცემით-მიმართულებითი
(=მიც.-ვითარებითი. ელ. ბ.) და ნათესაობით-მოქმედებითი“⁴. ამ ბრუნვათა
დიფერენციაცია და ცალკეულ ბრუნვებად ჩამოყალიბება შედარებით გვიან-
დელი ფაქტი უნდა იყოს.

ძველ ქართულში ვითარებითი ბრუნვა ძირითადად აღნიშნავდა მიმარ-
თულებას, მიღწეულობას, ადგილს, დროს, გარდაქცევას, ჯე-
რობას, ვითარებასა და დანიშნულებას. ეს ფუნქციები ერთმანეთზე
დაიყვანა დოც. თ. შარაძენიძემ⁵ და საბოლოოდ ასე დააღაგა:

1.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{ადგილი დრო} \\ \text{მიმართულება} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{მიღწეულობა} \\ \text{გარდაქცევა} \\ \text{დანიშნულება} \\ \text{მიზანი და სხვ.} \end{array} \right.$

2. ვითარება

I. ვითარებითი ბრუნვა აღნიშნავს მიმართულებასა და ადგილს
(სად? საით?):

¹ არნ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, I, თბილისი 1935, გვ. 125; მისივე, ტანურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი 1936, გვ. 53.

² არნ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, გვ. 125; მისივე, ისტორიულად გან-
სხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპისათვის ქართულ ბრუნვათა შორის: საქ. სსრ მეცნ.
აკად. მოამბე, 1942, ტ. III, № 6; აქვე, გვ. 265—269.

³ Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград
1925; გ. თოფური, ბრუნვის სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნვ-
ბასთან შედარებით: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 1944, ტ. V, № 3; არნ. ჩიქობავა-
Категория грамм. классов и генезис падежных окончаний в грузинском языке: საქ.
სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 1946, ტ. VIII, № 1—2, გვ. 71.

⁴ გ. თოფური, ბრუნვის სისტემისათვის სვანურში..., გვ. 341.

⁵ თ. შარაძენიძე, მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვების წარმოება და ფუნქცი-
ები ძველ ქართულში: აქვე, გვ. 431.

ვიდრემდე შევიდა ნოვე კი დობნად: მ 24,38 DE¹

წარგიძლუე თქუენ გალილელად: მ 26,32 C

გარდაიგდე თავი შენი ამიერ ქუეყანად: მ 4,6 DE

ვითარცა კაცი იგი რაჲ გზად ვალნ... მკზ 13,34 C...

II. ვითარებითი ბრუნვა აღნიშნავს დროს (როდის?):

და მივედი პირველად და დაეგე ძმასა შესსა: მ 5,24 C

და მეყსეულად განეხუნეს მას ცანი: მ 3,16 C...

III. ვითარებითი ბრუნვა აღნიშნავს ვითარებას (როგორ?):

ეგრევე მსგავსად ყავნ: ლ 3,11 C

რამეთუ ასული ჩემი ბოროტად ეშმაკეულ არს: მ 15,22 C

სამკალი ფრიად არს, ხოლო მუშაკნი — მცირედ: მ 9,37...

IV. ვითარებითი აღნიშნავს გარდაქცევითობას (რად?):

და ვითარცა გემოჲ იხილა მთავარმან მან წყალი იგი ღვინოდ გარდაქცეული... ი 2,9 C

არა ჯერ-არს შენდა, ვითარცა გესუა შენ იგი ცოლად: მ 14,4 DE...

ახალ ქართულშიც ვითარებითი ბრუნვა დროს, გარდაქცევასა და ვითარებას აღნიშნავს; ადგილისა და მიმართულების გამოსახატავად კი იგი ჩვეულებრივ არ იხმარება, მხოლოდ შემორჩენილია თითო-ორი ზემოთხევაში; მაგალითად:

ქალაქად და სოფლად... მინდვრად გასვლა სამუშაოდ²...

როგორც ვხედავთ, ვითარებით ბრუნვას სხვადასხვა ფუძესთან სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს. ერთ შემთხვევაში არსებითი სახელი იხმარება ამ ბრუნვაში და გარდაქცევითობას აღნიშნავს; მაგალითად:

რაჲთამცა უჩნდეს იგინი კაცთა მარხველად... მ 6,16 C...

მეორე შემთხვევაში ზედსართავი სახელი იხმარება და ვითარებას აღნიშნავს; მაგ.:

ორგულნო, კეთილად წინაჲსწარმეტყუელებდა თქუენოჲს ესაია: მ 15,7 C...

ვითარებითი ბრუნვის სხვადასხვა ფუძესთან სხვადასხვა მნიშვნელობით გამოყენება ცხადყოფს, რომ ეს ბრუნვა სიტყვაწარმოებით მომენტებსაც არ არის მოკლებული³.

¹ ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა აკ. შანიძემ, თბილისი 1945.

C-თი აღნიშნულია ადრეის ოთხთავის ტექსტი, DE-თი ჯრუჭ-პარხლისა.

² არნ. ჩიქობავა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის; ენიმკის მოამბე, ტ. I, 1937; აქვე, გვ. 14.

³ „Сильное колебание в значении данных образований со всею ясностью показывает, что т. н. трансформативный падеж не чета родительному или дательному падежам, что это в значительной степени форма словообразования, а не словоизменения, какими мыслятся падежи“: Арн. Чикобава, Морфологические встречи абхазского языка с картвельскими языками: ენიმკის მოამბე, ტ. XII, 1942, გვ. 163.

ძველ ქართულში მიცემითი ბრუნვა ჩვეულებრივ იხმარება პირდაპირი ობიექტისა და ირიბი ობიექტის გამოსახატავად; მაგალითები:

I. მიცემითი აღნიშნავს პირდაპირ ობიექტს:

რომელი სთესავს თესლსა კეთილსა... მ 13,37 DE

ხოლო რომელი ჰგმობდეს სულსა წმიდასა... მკზ 3,29 C...

II. მიცემითი აღნიშნავს ირიბ ობიექტს:

მაშინ ჰრქუა განრღუეულსა მას... მ 9,6 DE

და რომელმან ასუას ერთსა მცირეთაგანსა სასუმელ ერთ წყალი... მ 10,42 C...

ძველ ქართულშივე ხშირია ისეთი შემთხვევებიც, სადაც მიცემითი მიმართულებას, ადგილსა და დროს აღნიშნავს; ამასთანავე როდესაც ერთ რედაქციაში, მაგალითად ჯრუჭ-პარხლისაში, მიცემითია გამოყენებული, პარალელურ ტექსტში ვითარებითი იხმარება იმავე ფუნქციით.

I. მიცემითი აღნიშნავს მიმართულებასა და ადგილს (საით, სად?):

ხოლო ათერთმეტნი იგი მოწაფენი წარვიდეს გალილელას: მ 28,16 C;
შეადარე: ... წარვიდეს გალილელად: 28,16 DE

ჩაქ ძხითაჲსა აჯაქხროძუ გზაჲსა ჩ ჴაქქელა¹.

ძველ სომხურში მიმართულებას გამოხატავს *ჩ* წინდებულიანი შემასმენლობითი ბრუნვა, ადგილის აღსანიშნავად კი გამოყენებულია იგივე *ჩ* წინდებულიდართული ნათესაობით-მიცემითი ბრუნვა. ზოგჯერ (მრავლობით რიცხვში ფუძეუცვლელი ჯგუფის *ა* და *ი* ტიპის სახელებში) ორივე ფუნქცია *ჩ* წინდებულიან შემასმენლობითს აკისრია: ეს არის მიმართულებითიც და ლოკატივიც.

საპყრობილედ შეგაგდონ შენ: მ 5,25 C;
შეადარე: შეგაგდონ შენ საპყრობილესა DE

ჩ აძქანჩეჩა ჩ ძანთ

რადსა გამოხუდით უდაბნოდ ხილვად? მ 11,7 C;
შეადარე: რადსა გამოხუდით უდაბნოსა... DE

ღწუჯ ხქუ თხაანსქ ქანაჲყათქ

II. მიცემითი აღნიშნავს დროს (როდის?):

მიუტევე მაგას, რაჲთა დღესა მას სამკუდროდსა შემოსისა ჩემისათჳს დაჰმარხოს ეგე: ი 12,7 C;
შეადარე: უტევეთ მაგას, რაჲთა დღედ დასაფლავად ჩემდა დამიმარხოს ეგე: DE

¹ მიცემითი და ვითარებითი რომ ფუნქციურად ერთმანეთს შეესატყვისებინ, ამას სომხური ტექსტის შესაბამის ადგილებიც მხარს უჭერს. ამიტომ შესაძარბლად ქართული მაგალითების გვერდით სომხურიც მოგვყავს.

ქიქ ათიქ დამ, ექ კიქ ათათანაყ ქიქე ათანაყე დამ

და მსოფლიო განთიად აღდგა: მკზ 1,35 C;

შეადარე: და განთიად რიქურაქუს ოდენ ნიად აღდგა: DE

ს. რიქ აქიქ რიქ ათათანაყ კარისესაქ ხქ

ძველი ქართულის თითქმის ანალოგიური ვითარება გვაქვს სვანურშიც. ვითარებითი ბრუნვა სვანურში ძირითადად აღნიშნავს მიმართულებას: მიღწეულობას, დროს, დანიშნულებას, ვითარებასა და გარდაქცევას.

I. ვითარებითი ბრუნვა აღნიშნავს მიმართულებას:

ქორდ ამჟინ კედნის ლაქნურუშ ი ჩანგი ლიშემეშ (სვ. პრ., გვ. 9) ¹ — სახლამდე ასე მოდიან კიანურისა და ჩანგის დაკვრით. შეადარე: აგიდ ანჭადხ (იქვე, გვ. 73) — შინ მოვიდნენ...

II. ვითარებითი ბრუნვა აღნიშნავს დროს:

ჯვინალდ ხმთქვენახ შვანისგა... (იქვე, გვ. 6) — ძველად სჩვეოდათ სვანეთში...

III. ვითარებითი აღნიშნავს დანიშნულებას:

მამ ამბავ ესერ ლემარ, ერე მინე დინაგეზალ ამჟი უცნობელ ჭყინტ დო ლოხოდა (იქვე, გვ. 151) — რა ამბავი ყოფილაო, რომ ჩვენი ქალიშვილი ასე უცნობი ვაჟისთვის მიგიციაო.

ალ მარა ხოქვა აშხვ მგლხირდ (იქვე, გვ. 1) — ამ კაცს უთქვამს ერთი ლახირელისათვის...

IV. ვითარებითი აღნიშნავს ვითარებას:

ხოლამდ აქიდხ მინე გეზალ (იქვე, გვ. 349) — ცუდად გახადეს მათი ვაჟი.

ი სვანსკინე უცეფდ (იქვე, გვ. 359) — და შემოხტა უცბად...

V. ვითარებითი აღნიშნავს გარდაქცევითობას:

ეჩის მომრავდ ხორდა დვით (იქვე, გვ. 270) — მას მოურავად ჰყავდა დავითი...

რაც შეეხება მიცემით ბრუნვას, იგი გამოიყენება სუბიექტის, პირდაპირი ობიექტისა და ირიბი ობიექტის გადმოსაცემად.

I. მიცემითი ბრუნვა აღნიშნავს სუბიექტს:

სამთილ მიჩა დისი ² ჟი ლახისგენდა (სვ. პრ., გვ. 396) — სამთილი მის დედასაც შესძულდა.

¹ სვანური პროზაული ტექსტები, I, ბალსხემოური კილო, თბილისი 1939.

სვანური მაგალითები შემოწმებულია ფილოლოგიის ფაკულტეტის სტუდენტებთან: კესო გულედანთან, ვალერიან საღლიანთან და ბეგსტონ ქალდანთან.

² მიცემითი ბრუნვა სვანურში ხუთი ნიშნით გადმოიტემა: -ხ, -ნ, -ჟ, -ა, -მ. ამის შესახებ ნ. მარო, Где сохранилось сванское склонение? ИАН, СПб. 1911; ს. ჯანაშია...

ალას ეშხუ დონაგზალ ხორი (იქვე, გვ. 395) — ამას ერთი ქალიშვილი ჰყავს...

II. მიცემითი აღნიშნავს პირდაპირ ობიექტს:

აღო მიჩა იშესი ზფთქვე ი ჯიჯესი (იქვე, გვ. 396) — თორემ შენს ზორცსაც დავფქვავო და ძვალსაც.

ეჩეი ლიკოლი ქნდბინებ, ერე დეცს ფიტებ (იქვე, გვ. 398) — ისეთი კივილი დაიწყეს, რომ ცას ხერეტენ...

III. მიცემითი აღნიშნავს ირიბ ობიექტს:

გვიგვ მიჩნემ ლალემ ი ცილბო მომხლ[ლ]ს ხმნე (იქვე, გვ. 395) — გული თვითონ შეჭამა და კანი მოახლეს შეაჭამა...

სვანურშივე მიცემითი გამოიყენება დროისა და ადგილის აღსანიშნავად.

IV. მიცემითი აღნიშნავს დროს:

ნაბოზს ანჭად სამთრლ (იქვე, გვ. 396) — საღამოს მოვიდა სამთილი.

აშხვ რაკს მშგ ჟანხვიტ (იქვე, გვ. 121) — ერთ წუთში ყველა გაწყვიტა...

V. განსაკუთრებით ხშირია ისეთი მაგალითები, სადაც მიცემითი ადგილს აღნიშნავს:

ვაგის ქვერწილ-ლზხიადნლ აჩვმინხ (იქვე, გვ. 113) — შინ ქორწილ-მხიარულობა ქნეს.

თვეთნა ქვეყანას თვეთნა დწვა ხეხვ ლი (იქვე, გვ. 126) — თეთრ ქვეყანაში თეთრი დევის ცოლი არის...

ძველი ქართულისაგან განსხვავებით, სვანურში მიმართულებისა და ადგილის აღნიშვნისას მიცემითი და ვითარებითი ინაწილებენ ფუნქციებს: მიცემითი ადგილს აღნიშნავს, ვითარებითი კი მიმართულება-მიღწეულობას გამოხატავს. მაგრამ ასეთი ვითარება არ უნდა იყოს პირველადი. სვანურ პოეზიაში შემორჩენილი ზოგი მაგალითი გვიჩვენებს, რომ მიცემითი და ვითარებითი თანაბრად გამოიყენებოდა მიმართულებისა და ადგილის აღსანიშნავად.

მაგალითები:

I. მიცემითი და ვითარებითი აღნიშნავენ ადგილს:

ქივ ხორეკა ხოშამ კოჯად (სვ. პოეზია, გვ. 290)¹ — ჩამოუკიდებარ დიდ კლდეზე;

სვანურ-ადიღურთი ენობრივი შეხვედრები: ენიშვის მოამბე, ტ. XII, 1942; ვ. თოდუროია, ბრუნების სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნებასთან შედარებით: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 1944, ტ. V; კ. დონდუა, ადიღური ტიპის მოთხრობითი ბრუნვა სვანურში: იბერ.-კავკ. ენათმეცნიერება, I, 1946; თ. შარაძენიძე, ბრუნებათა კლასიფიკაციისათვის სვანურში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VII, თბილისი 1955, გვ. 125—135.

¹ სვანური პოეზია, I, თბილისი 1939.

შდრ. უი მირკინეს მურყვამს უშგულ (იქვე, გვ. 236) — თავდაყირა ჩამომკიდეს ციხეზე...

II. მიცემითი და ვითარებითი აღნიშნავენ მიმართულებას:

კაშიშ მასისგვშ ლგცდ დო ხოსკენ (იქვე, გვ. 176) — ქმრის სიძულელით წყალში გადავარდი;

შდრ. ლგცას შგდახ (იქვე, გვ. 26) — წყალში ყრიდნენ

თანად - ზაგარვ პმედეღლიშდ (იქვე, გვ. 16) — მთის ქედამდე ამოვსულვართ;

შდრ. თანშდ - ზაგარიდ ანღზი (იქვე, გვ. 8) — მთა-გადასავლამდის მოდის.

სოტილ-მესტიას ესღური (იქვე, გვ. 174) — სეტ-მესტიაში მივდივარ;

შდრ. ბაზი მია მესტაღ ღური (იქვე, გვ. 138) — ამაღამ მე მესტიაში მივდივარ...

აშკარად ადგილს უნდა გამოხატავდეს ვითარებითი ბრუნვა შემდეგ მაგალითებში:

მირანგულას შუკვდ ხალაქახ (სვ. პოეზ., გვ. 10) — მირანგულას გზაზე წასწყდომიან.

სგა უფხკენად ღალ ქორდ პმედლის (იქვე, გვ. 168) — დაუკაკუნებლად სახლში შესულან...

მიღწეულობას აღნიშნავს ვითარებითი ბრუნვა დროის აღმნიშვნელ ფუძეებთან:

ამჟინ რიჰდ იცლპეიელხ (სვ. პოეზ., გვ. 53) — ასე რიყრაქამდე ცილობდნენ.

ოქტონბერდ ეზერ დარშ ღსსეხ (იქვე, გვ. 42) — ოქტომბრამდე კარგი დარები იყო...

მიღწეულობასვე აღნიშნავს მიცემითიც დროის აღმნიშვნელ ფუძეებთან:

ის გლათე შდუვა (იქვე, გვ. 34) — შუალამემდე თოვდა...

შედარებით-აღმატებით ხარობთან, „გვეში“ ზედსართავთან და „მაყ-ლუნი“ ზმნასთან -ინ, -ენ, -ნ სუფისიანი ფორმები ჩვეულებრივ ენაცვლება -დ სუფიქსიანი ფორმებს; მაგალითად:

ჩინ მაჩნე || ჩიდ მაჩნე — ყვლაზე უკეთესი.

მაჩვიბ მოლლატინ გვეში ღ — მაჩუბი (სახლის ქვედა სართული) მოლა-ლატეებით სავსეა.

მაჩვიბ მგლლატიდ გვეში ჯა — მაჩვიბი (სახლის ზედა სართული) მოლა-ლატეებით სავსე გაქვს¹.

¹ ნ. მარი, Где сохранилось аясское склонение? ИАН, 1911; გ. თოფურიძე, ნ და ს ფენებისათვის ქართველურ ენებში საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 1941, ტ. II, № 1—2.

-ნ ნიშნის მიცემით გამოყენება ვითარებით ფუნქციით საინტერესოა იმითაც, რომ, როგორც ცნობილია, მიცემით -ნ სუფიქსი ძალიან ძველი აფიქსია; მისი ხმარება (პარალელურად) ვითარებით ფუნქციით იმ უძველეს მდგომარეობას წარმოგვიდგენს, როცა ეს ორი ბრუნვა გაუდიფერენცირებელი იყო.

ვითარების აღსანიშნავად ძველ ქართულში მიცემითი ბრუნვა არ გვხვდება, მაგრამ სხვა ქართველურ ენებში და ქართულის დიალექტებშიც შეიძლება დაიძებნოს ისეთი შემთხვევები, როდესაც ვითარებას აღნიშნავს მიცემითი ბრუნვა. მაგალითად, ხევსურულში შემორჩენილია მიცემითი ბრუნვის ერთი ნიმუში, რომელიც აშკარად ვითარებას გამოხატავს.

თემროზაულთა უძახეთ,

ლურჯა თქვენც გყვანდესთ მზასაო (ხევს. პოეზ., გვ. 13)¹.

დროშას თუ გამოგვიძანებ,

ქვესურნ ჩვენც გვიდგა მზასაო (იქვე, გვ. 13).

„მზას“ ფორმაში -ს (||-ას) მიცემითი ნიშანი ჩანს და ფუნქციით იგივეა, რაც -დ (||-ად) „მზად“ ფორმაში.

მეგრულშიც რიგი ვითარებითი ზმნისარტები გვაქვს, სადაც თითქოს მიცემითი ბრუნვის ნიშანი ვლინდება; მაგალითები:

სქვამ-ახ — ლამაზად...

ლიბ-ახ — რბილად

ჭიფ-ახ — წვრილად

მანგარ-ახ — მაგრად²...

ეს -ახ აქ მიცემითი ბრუნვისა უნდა იყოს. ი. ყიფშიძე ამ -ახ-ს უწოდებს კიდევაც „архаическое окончание дательного картского падежа“³.

-ახ სუფიქსის მიცემითი ბრუნვის ნიშნად გამოცხადებისას ხელს არ უნდა გვიშლიდეს ის გარემოება, რომ ეს სუფიქსი ხმოვნისაა: ასეთივე ხმოვნისაა სახეობა მიცემითი ბრუნვისა დადასტურებულია ქართულშიც (ადგილ-ახ, ალაგ-ახ, პირ-ახ, წამ-ახ და სხვ.⁴) და სვანურშიც (ფედი-ახ, ჯვედი-ახ, ჯან-ახ⁵).

სვანურშიც არის მაგალითი მიცემითი ბრუნვის გამოყენებისა ვითარების აღსანიშნავად; მაგალითად:

¹ ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევსურული, ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი 1931.

² მაგალითები ამოღებულია პროფ. არნ. ჩიქობავას წერილიდან: Морфологические встречи абхазского языка с картвельскими языками: ენისკის მოამბე, XII, 1942, გვ. 163.

³ „Достоинно особого внимания то обстоятельство, что мингрельский язык сохранил нам в виде наречий архаическое окончание Дательного картского падежа -ახ, в самом грузинском ныне весьма редкое и трудно отыскиваемое, напр.: ჭვირ-ახ, შვირ-ახ, წვარ-ახ“ (И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского языка, СПб. 1914).

⁴ Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград 1925; ვ. თოფჩიძე, ბრუნვის სისტემისათვის სვანურში..

⁵ იქვე.

გუნ 'ძალიან' გვი 'გული'ს მიცემითი ბრუნვაა¹.

ძველი ქართულის, სვანურის, მეგრულისა და ხევსურულის მასალების განხილვის შემდეგ ცხადი ხდება, რომ მიცემითი და ვითარებითი პარალელურად იხმარება მიმართულების, ადგილის, დროისა და ვითარების აღსანიშნავად², ე. ი. ეს ბრუნვები ფაქტობრივად ერთ (მიცემით-ვითარებით) ბრუნვას წარმოადგენდნენ (ნ. მ ა რ ი, არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფურია).

გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა, რომ მიცემითი (უძველესი მიცემით-ვითარებითი) ბრუნვა წარმოშობით სიტყვაწარმოებითი ხასიათისა იყოს. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს აფხაზურის მონაცემებიც.

აფხაზურს ბრუნება სუსტად აქვს განვითარებული³. აფხაზურმა ვერ ჩამოაყალიბა ვერც ერთი ძირითადი სინტაქსური მნიშვნელობის ბრუნვა (სახელობითი, მოთხრობითი, მიცემითი, ნათესაობითი). ამ ბრუნვების გამოხატვა დაკისრებული აქვთ ზმნაში განლაგებულ პირიელ ნაწილაკებს.

აფხაზურის მონაცემები ჩვენთვის საინტერესოა იმდენად, რამდენადაც, ერთი მხრივ, მას სულ არა აქვს გაფორმებული მიცემითი ბრუნვა სახელთან, და, მეორე მხრივ, ბრუნვის თვალსაზრისით ყველაზე მნიშვნელოვანია აფხაზურში სწორედ ე. წ. „ვითარებით-გარდაქცევითი“ ფორმა. ამ ფორმას პირაქეთა აფხაზურში აწარმოებს -ს და -ნ აფიქსები და ფუნქციურად იგი ქართული ვითარებითი ბრუნვის ბადალია. ეს ფორმა გამოიყენება გარდაქცევითობის, ვითარების, როგორობის შინაარსის გადმოსაცემად. მოვიყვანოთ მაგალითები:

ტამშტიბ ფჰაჰსბაკ ფჰიჰსს დააგგეტ — ტამიშელი ერთი ქალი მან (მამაკაცმა) ცოლად მოიყვანა.

აჰციანტ იყალგეტ — ისინი ბატონებად იქცნენ.

რასიმ აწარა ბჰიანტ იწოეტ — რასიმი კარგად სწავლობს.

-ნ-თი გაფორმებული ვითარებითი გამოიყენება დროისა და ადგილის ზმნისართებში:

იხარანტ — შორს ის (რაღაც)

ადგრჯაჩანტ — მეორე დღეს...

ეგევე -ნჲ აფიქსი აწარმოებს ჯერობით რიცხვით სახელებს, ზმნის მიზანპირობით ფორმას და აბსოლუტივს.

¹ თ. შ ა რ ა ძ ე ნ ი ძ ე, ბრუნებათა კლასიფიკაციისათვის სვანურში.

² რაც შეეხება გარდაქცევას, მიცემითი ამ ფუნქციით არ გვხვდება. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ გარდაქცევა ვითარებითისათვის მეორეული ფუნქციაა და მიმართულებამდის დაიყვანება: კაცად იქცა ← კაცობას მიაღწია. ამაზე თ. შ ა რ ა ძ ე ნ ი ძ ე მ მიგვითითა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვასხენებთ. დასაბუთება იხ. აქვე, გვ. 430.

³ აფხაზური ბრუნების შესახებ სპეციალური გამოკვლევა აქვს ქ. ლომთათიძეს: ბრუნვების საკითხი აფხაზურში: ენიმკის შთაბეჭ, XII, 1942.

„მისი (-ნე-ს) მრავალფუნქციური გამოყენება იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ იგი ერთ-ერთი უძველესი აფიქსთაგანია აფხაზურში“¹.

როგორც სპეციალისტები ვარაუდობენ, ე. წ. გარდაქცევითი ბრუნვა აფხაზურისა წარმოშობით სიტყვაწარმოებითი ხასიათისა უნდა იყოს², ე. ი. აფხაზურში არის ე. წ. გარდაქცევითი ბრუნვა, რომელიც ფუნქციით ჩვე-ნი ვითარებითი (უძველესი მიცემით-ვითარებითი) ბრუნვის ტოლია და ეს ბრუნვა წარმოშობით სიტყვაწარმოებითი ხასიათისაა.

შეიძლება დავასკვნათ:

1. გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა, რომ მიცემითი (უძველესი მიცემით-ვითარებითი) ბრუნვა ქართულში წარმოშობით სიტყვაწარმოებითი ხასიათისა იყოს.

2. როგორც ჩანს, მიცემითი ბრუნვის ხმარება სუბიექტის, პირდაპირი ობიექტისა და ირიბი ობიექტის ფუნქციით მეორეულია და შედარებით ახალ ვითარებას ასახავს.

3. მიცემით-ვითარებითი ბრუნვის დიფერენციაციის შემდეგ მიცემით ბრუნვას კიდევ დიდხანს შერჩენია უძველესი ფუნქციები (მიმართულების, ადგილის, დროისა და ვითარების გამოხატვა).

4. ახალ ქართულში აშკარად არსებობს ტენდენცია მიცემითი ბრუნვის მიერ ძველი ფუნქციების დაკარგვისა. ეს ძირითადად თანდებულების ხარჯზე ხდება.

¹ ქ. ლომთაძე, ე. წ. „მიზან-პირობითი კილოს“ წარმოებისათვის აფხაზურის დიალექტებში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II, თბილისი 1948, გვ. 23.

² ქ. ლომთაძე, ბრუნვის საკითხი აფხაზურში: ენიმკის მოამბე, XII, 1942.

მიმართულებითი ბრუნვის ფუნქციისათვის ძველ ქართულში¹

(„მარტვლობაჲ შუშანიკისი“-ს მიხედვით)

ბრუნვა, რომელიც თანამედროვე ქართულში მიმართულებითი ბრუნვის სახელწოდებით არის ცნობილი, ქართულ გრამატიკულ ლიტერატურაში სხვადასხვა სახელწოდებით გვხვდება. ზურაბ შანშოვანს თავის გრამატიკაში 10 ბრუნვა აქვს ნახსენები; მათ შორის მიმართულებითი ბრუნვა არ არის. თავისთავად -ად აფიქსი აღნიშნულია, როგორც ზმნისართის ერთ-ერთი მაწარმოებელი ე. წ. „გამომჰვირვალო“ სახის ზედსართავისა².

ანტონ I კათალიკოსს 8 ბრუნვა აქვს აღნიშნული: წრფელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, შემასმენელობითი, დაწყებითი, მოთხრობითი, მოქმედებითი და წოდებითი³. მიცემითი ბრუნვისათვის 9 ნიშანი (მაწარმოებელი) აქვს გამოყოფილი, რომელთა შორის არის -დ, -ად ფორმანტები⁴.

პლატონ იოსელიანიც, რომელიც უთუოდ ანტონის გავლენას განიცდიდა, ბრუნვათა შორის მიმართულებითს არ იხსენიებს. იგი ისევე, როგორც ანტონი, -დ, -ად, -და-ს მიცემითი ბრუნვის ფორმანტებად თვლის, რომელთაგან ზმნისართები შეიქმნება⁵.

მიმართულებითი ბრუნვა არ აქვთ აღნიშნული აგრეთვე ს. დოდაშვილს, დ. ყიფიანს და სხვ.

პირველად ეს ბრუნვა აღნიშნა მ. ბროსემ და მას მოდალობითი უწოდა.

შემდეგი დროის გრამატიკულ ლიტერატურაში ამ ბრუნვას სხვადასხვა სახელწოდებით აღნიშნავენ. თ. ჟორდანიას მას „ზმნის-ზედითს“

¹ დაბეჭდილია სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის „სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებულში“, I, თბილისი 1941, გვ. 190—196. ნაშრომი დამუშავებულია არნ. ჩიქობავას ხელმძღვანელობით.

² მოკლე ღრამმატიკა ქართულისა ენისა, ქმნული ზ. შანშოვანისაგან, გამოც. აღ. ცაგარელისაგან, სანკტ-პეტერბ. 1881, გვ. 69.

³ ქართული ღრამმატიკა, შედგენილი ანტონ I-ის მიერ, ტფილისი 1885, გვ. 6.

⁴ იქვე, გვ. 138.

⁵ პირველ-დაწყებითი კანონი ქართულისა ღრამმატიკისა, შედგენილი პლატონ ფნატიასა-ძის იოსელიანისა მიერ, თფილისს 1840, გვ. 14.

უწოდებს¹, არ. ქუთათელაძე — „განვითარებითს“², მ. ჯანაშვილი — „ზმნისზედათს“ (с. adverbiale)³, სილ. ხუნდაძე — „ვნებითს“⁴, ნ. მარი⁵ — „მიმართულებითს“ და ბოლოს ა. შანიძე — „ვნებითს“⁶ და „ვითარებითს“⁷.

სახელწოდებათა სხვადასხვაობა შედეგია იმისა, რომ ეს ბრუნვა სხვადასხვა მნიშვნელობის მქონეა. „ვითარებითი“, „განვითარებითი“, „მიმართულებითი“ (გარდა „ზმნის-ზედითი“ და „ზმნისზედათი“-სა) პირობითი სახელწოდებაა (იგი ისევე პირობითია, როგორც „მიცემითი“ ან სხვა ბრუნვების სახელწოდება), რადგან ეს ბრუნვა შეიძლება მიმართულებასაც აღნიშნავდეს და ვითარებასაც გამოხატავდეს.

ძველ ქართულში ე. წ. მიმართულებითი ბრუნვა ძირითადად მიმართულებას აღნიშნავდა (დამატებით: ვითარებას, დანიშნულებას). ახალმა ქართულმა მიმართულების აღსანიშნავად თანდებულები მოიშველია, თვით ბრუნვა კი ამჟამად ვითარებას უფრო გამოხატავს, ვიდრე მიმართულებას. ამიტომ თანამედროვე ქართულში ამ ბრუნვისათვის (-დ, -დ ფორმანტის) მიმართულებითის წოდება აღარც პირობითია.

რა სიტყვებთან გვხვდება ჩვენთვის საინტერესო ძველში⁸ მიმართულებითი ბრუნვა? მიმართულებითი ბრუნვა გვხვდება:

1. არსებით სახელთან:

ეკლესიად შევიდა... 6

და შემდგომად ორისა დღისა მოვიდა მგელი იგი ტაძრად 18

ალიპერნა კელნი თვსნი ზეცად 17

2. ზედსართავ სახელთან:

კეთილად მიუგე მას სიტყუად იგი 37

და ვითარცა მცირედ და-რე-სცხრა გულის წყრომისაგან, მოვიდა სპარსი იგი და მჭურვალედ ევედრებოდა მას 20

3. ნაცვალ სახელთან:

რამეთუ დასაბამ სიხარულისა იქმნა ჩემდა ღამს ესე 22

4. სახელზმნასთან:

და ამცნებდა სლვად გზათა 42

ღუაწლსა დიდსა შესლვად ხარ, დედოფალო 8 და სხვ.

¹ ქართული გრამმატიკა, თხზული და გამოცემული თ. ჟორდანიასაგან, ტფილისი 1889, გვ. 123.

² პირველ-დაწყებითი ქართული გრამმატიკა, შედგენილი არ. ქუთათელაძისაგან, ტფილისი 1888, გვ. 36.

³ მ. ჯანაშვილი, ქართული გრამატიკა, ტფილისი 1906, გვ. 15, 16.

⁴ სილ. ხუნდაძე, ქართული გრამმატიკა, ქუთაისი 1920, გვ. 8.

⁵ Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград 1925, გვ. 19.

⁶ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა, I, მორფოლოგია, ტფილისი 1930, გვ. 22.

⁷ მისივე, ძველი ქართული ენის მოკლე მიმოხილვა, 1937, გვ. 256.

⁸ მაგალითები მოგვყავს ილ. აბულაძის გამოცემის თანახმად (1938 წ.).

მიმართულებითი ფუნქციები შემდეგია:

1. მიმართულებით ბრუნვაში დასმული არსებითი სახელი ძირითადად მიმართულებას გამოხატავს (უბასუხებს კითხვაზე სად? საითკენ?):

მივედ იერუსალმად 35

ნებაჲ ჩემი ყავ და მოვედ ტაძრად; უკუეთუ არა მოხვდე შინა, ჩორდ წარგცე შენ ანუ კარად კარაულითა 36 და სხვ.

ტაძრად, ჩორდ, იერუსალმად მიმართულებითი შინაარსისაა. ამ ვარაუდს მხარს უჭერს სომხურის შესაბამის ადგილები¹. სომხურ ენას მიმართულებითი ბრუნვა არ გააჩნია. ამ ბრუნვის გადმოსაცემად სომხური ხმარობს შედგენილ, წინდებულიან ბრუნვას. წინდებულად აღებულია *ჩ*, ხოლო ბრუნვა შემასმენლობითია ან მიცემითი.

ჩ წინდებული შემასმენლობით ბრუნვასთან მხოლოდობით რიცხვში აღნიშნავს მიმართულებასა და ვითარებას. პირველი ქართულში მიმართულებითი ბრუნვის ფორმანტით გადმოიცემა; მაგ.: *ს ქსო ქაღიძი იყიდე ს ჯაოჯანაყე ქაოღესალ სერქაქე ქსკსესეჩნი...*² — და შემდგომად მრავალთა გოდებათა და სულთქუმათა აღდგა და შევიდა ეკლესიადა: გვ. 6

სო ჯოამან ანიღჳნ ქაოღესლ ღესანსიქნი ჩ თიან ჩორ, ღჩ ჯაოჯანაყე ღია ძისიქლ = ბრძანა მუნვე მითრევაჲ ნეტარისაჲ მის სახიდ თვსა, რამეთუ მიიჩნია იგი მკუდრად: გვ. 20.

2. -დ, -ად ფორმანტიანი სახელი გამოხატავს აგრეთვე დანიშნულებას (კითხვაზე რად? რისთვის?) და გარდაქცევითობას (კითხვაზე რად?):

და ქუესაგებელად იყო გირჯაკი ერთი ძუელი 38

არამედ ძლუნად თავსა თვსსა შესწირვიდა 4

და სიხარული მწუხარებად გარდაიქცა 12 და სხვ.

მიმართულებითი ბრუნვა (უფრო ზუსტად: სახელი მიმართულებითი ბრუნვის ფორმით) დანიშნულებითი და გარდაქცევითი ბრუნვის ფუნქციით საგნებით ემთხვევა მეგრული ენის დანიშნულებითსა და ვნებითს ანუ გარდაქცევითს ბრუნვებს როგორც მნიშვნელობით, ისე ფორმანტებით.

(დანიშნულებითი: -თ იგივეა, რაც ქართული -ად; ვნებითის -ო ქართულის -ა-ს შესატყვისია³).

ძველ ქართულში ერთი ბრუნვით გადმოიცემოდა მეგრულის სამი ბრუნვის შინაარსი (მიმართულებითი, დანიშნულებითი, ვნებითი), მაგრამ დანიშნულებითი და მიმართულებითი მეგრულში ნაწარმოები ბრუნვებია (ნაწარმოებია ნათ. ბრუნვის ფორმისაგან)⁴, ამიტომ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ

¹ სომხური მაგალითებიც მოგვყავს ილ. აბულაძის გამოცემის თანახმად.

² *ჩ* წინდებული *ს* (ხმოვანთან) *ჩ*-დ გადაიქცა.

³ თუმც მაგალითებს გარდაქცევითის შინაარსით ძველში იშვიათად ვხვდებით.

⁴ არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი 1936, გვ. 54—55.

⁵ იქვე, გვ. 52.

მეგრულში ამ ბრუნვათა ფორმანტების დიფერენციაცია ქართულთან დაშორების შემდეგ უნდა მომხდარიყო.

3. ზედსართავი სახელი მიმართულებით ბრუნვაში გადმოგვეცემს ვითარებას (მიუგებს კითხვაზე როგორ?):

კაცნო ბრძენო, თქუენ კეთილად იტყუთ 14

და ვიხილე ტარიგი იგი ქრისტესი შუენიერად 31

ხოლო იგინი ამას ყოველსა სიტყუასა მისსა ზედა ტიროდეს მწარედ 41 და სხვ.

ეს ფორმა წარმოადგენს ჩვეულებრივ ზმნისართს. ზმნისართი ზმნასერთვის და ზმნის ვითარებაზე მიუთითებს.

ქართულში ზოგი ზმნისართი წარმოადგენს უფორმო სიტყვას: აქ, იქ, გუშინ, წინ და სხვ., ზოგი კი ბრუნვის ფორმას, კერძოდ მიმართულებითს იყენებს:

რამეთუ ფართულად ილუწიდეს და ნუგეშინის სცემდეს 22...

შენიშვნა. ნ. მარი „გუშინ“ ზმნისართს ნაწარმოებ ფორმად თვლიდა. გუშინ ← გუშ *ვეყერ*, ხოლო გუშინ ნათესობითის ფორმა არისო. იგი იხმარება დამოუკიდებლად და ზედსართავსაც აწარმოებს: გუშინ-დ-ელი. ეს იმგვარივე წარმოებაა, როგორიც: აწ-ინ-დელი ← აწ-ინ ← აწ¹.

საფიქრებელია, რომ ზმნისართები, ეს უფორმო სახელები, წარმოშობილი იყოს ფორმაცვალებად სიტყვათაგან.

სომხურში ვითარების გამოსახატავად ისევ *ჩ* წინდებული და შემასმენლობითი ბრუნვა არის გამოყენებული (მიმართულებით და ვითარებით ბრუნვას ვარჩევთ იმისდა მიხედვით, თუ რა სიტყვას მართავს *ჩ* წინდებული: თუ სახელია, მიმართულებითი ბრუნვა იქნება, თუ ზედსართავი — ზმნისართი იქნება); მაგ.: *ჩ ზარქანჯერ დჰაზანაკჷ სასოქიქ კიქ* (← *იქ* ძალა) = და სცა ხუცესსა მას სასტიკად ფრიად: გვ. 26.

ზოგ ზმნისართს მაწარმოებელიც აქვს, მაგ.:

*ნ. სხისაქ დჰაზანაკჷნ ქაქერ დჰაზანაკჷ*² = და ვითარცა იხილა ხუცესმან მან, ტიროდა მწარედ: გვ. 21—22.

4. ჩვენს ძეგლში მიმართულებითი ბრუნვა ნაცვალსახელებთან არც ისე ხშირად გვხვდება. მიმართულებითი ბრუნვის ნაცვალსახელები: ა) უპასუხებენ კითხვაზე: ვის მიმართ? ვისკენ? ეს კითხვები კი აშკარად მიმართულებასზე მიუთითებენ:

მეგონა მე, ვითარმედ იგი ჩემდა მოვაქციო 14

უკუეთუ სულითა მომკუდარ ხართ, მოკითხვაჲ ეგე შენი შენდავე მოიქეცინ 5 და სხვ.

¹ Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград 1925, გვ. 26.

² ზმნისართს აწარმოებს *აკჷ*. გარდა ამ მაწარმოებლისა სომხურ ენას სხვაც გააჩნია.

ბ) უბასუხებენ კითხვაზე ვისთვის? და გამოხატავენ დანიშნულებას, განკუთვნილებას (გადმოიცემა -თვის თანდებულით):

უმჯობეს არს ჩემდა ჯელთა მისთაგან სიკუდილი 10

რამეთუ დასაბამ სიხარულისა იქმნა ჩემდა ლამშ ესე 22...

მიმართულებითი ბრუნვის ეს ფუნქცია და ფორმანტი გადმონაშთის სახით შემონახულია ხევსურულში; მაგ.: ამ დლისად = ამ დლისთვის, თუ-შებისად = თუშებისთვის და სხვ.

5. განკერძოებულად დგას საკითხი მიმართულებით ბრუნვაში სახელ-ზმნათა ფუნქციის შესახებ.

ქართულ გრამატიკულ ლიტერატურაში გამოთქმულია აზრი ამის შესახებ, მაგრამ საკითხი მაინც გადაწყვეტილად ვერ ჩაითვლება.

ანტონ I მიმართულებითბრუნვიან სახელზმნას თვლის ფორმად, „რომელთა არა აქტს დანიშნულება პირთა მიმართ“ და მას „განუსაზღვრებელს“¹ უწოდებს, სახელზმნა კი „პირობით“ (ე. ი. პირიან) ფორმად მიაჩნია: იგი „ძირი არს ზმნისა“². პლატონ იოსელიანიც ამ ფორმას (მიმართულებით-ბრუნვიანს) „განუსაზღვრებელს“ უწოდებს და შენიშნავს, რომ იგი „არს მჰსგავსი ლათინურისა გერუნდისა (герундий)³ (დიმ. ყიფიანით: გერუნდი — gerundium წერა, შენება; ხოლო „დასაწერად“, „ასაშენებლად“ ანუ ახლანდელი ზმნისზედა = ლათ. supinum)⁴.

თ. ჟორდანიას თავის გრამატიკაში აღნიშნული აქვს, რომ ძველ ქართულში „ზმნის-ზედითად დაბრუნებულნი სახელ-ზმნანი აღნიშნვენ აგრეთვე უუახლოვესს მომავალს დროსა, რომელიც დაუყოვნებლივ უნდა შესრულდეს, მაგ. „სადა უკვე შობად არს ქრისტე“ (აღნიშნავს ახლო-დროს მობასა, მოახლოვებულს შემთხვევასა)⁵.

და ბოლოს, ა. შანიძე ძველი ქართული ენის მოკლე მიმოხილვაში ვითარებითბრუნვიან მასდარს ევროპული ენების ინფინიტივს ადარებს. ქართულ მასდარს (ვითარებით ბრუნვაში) ისევე, როგორც ევროპული ენების ინფინიტივს, პირდაპირი ობიექტი შეიძლება ჰქონდეს⁶.

ზოგიერთი სახელზმნა მიმართულებით ბრუნვაში (მაგ., მე ბრძოლად წარვალ ჰონთა ზედა: 85; და თვთ ნადირობად წარვიდა... გვ. 21) ისეთივე წარმოებისაა, როგორიც მეგრული⁷: ოგურაფუშა 'სასწავლებლად', ოგვილუშა 'მოსაკლავად' და სხვ. სახელზმნის (მიმართულებით ბრუნვაში) ფუნქციის გარკვევისას ჯერჯერობით ზემოთ აღნიშნულ ავტორთა შეხედულებებით უნდა დავკმაყოფილდეთ.

¹ ქართული ღრამმატიკა, შედგენილი ანტონ I-ის მიერ, გვ. 157.

² იქვე, გვ. 155.

³ პირუშელ-დაწებითნი კანონნი ქართულისა ღრამმატიკისა, გვ. 46.

⁴ ახალი ქართული გრამმატიკა, გვ. 71.

⁵ ქართული გრამმატიკა, გვ. 126.

⁶ ძველი ქართული ენა, გვ. 278.

⁷ მაგალითები ამოღებულია არნ. ჩიქობავას შრომიდან: ჭანჭრის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი 1936, გვ. 177.

დასკვნა

იაკობ ცურტაველის ძეგლში („მარტვლობაჲ შუშანიკისი“) მიმართულებით ბრუნვაში დასმული არსებითი სახელი, ზედსართავი და ნაცვალსახელი (და ამდენად თვით მიმართულებითი ბრუნვა) ძირითადად აღნიშნავს მიმართულებას, დამატებით: დანიშნულებასა და ვითარებას.

მიმართულებითს ბრუნვაში სახელზმნა, საფიქრებელია, ინფინიტივს უდრიდა. ზოგიერთი მაგალითი ისეთივე ფუნქციისა ჩანს, როგორისაც მეგრული ოგურაფუშა, ოკვილუშა და სხვ., ე. ი. მიზანს, დანიშნულებას აღნიშნავს.

დ. ჭანტუა

მოქმედებითი ბრუნვის ზოგიერთი ფუნქციისათვის ქველ ქართულში¹

1. მოქმედებითი ბრუნვა ძველ ქართულში ძირითადად სამი ფუნქციის მატარებელი იყო; იგი აღნიშნავდა: ა) მოქმედების იარაღს (ინსტრუმენტალისი), ბ) ვითარების გარემოებას და გ) მოქმედების დაწყების ადგილს (აბლატივუსი).

2. ბრუნვის ფორმანტის გავრცობა (მსაზღვრელი ნაწევრის დართვა) შესაძლებელი იყო მხოლოდ პირველ შემთხვევაში, ორ უკანასკნელში კი — არა.

3. რადგან აბლატივუსი განსხვავდებოდა შინაარსით სხვებისაგან, მას საკუთარი ფორმა გამოუმუშავდა: დაერთო -გან თანდებული (ძველი, უთანდებულო ფორმა შემოგვინახეს დიალექტებმა); ფონეტიკური ცვლილებების შემდეგ დაბოლოებამ სრულიად იცვალა სახე (-ითგან → იდგან → იდან) და დღეს არის ტენდენცია მისი დამოუკიდებელი ბრუნვის ნიშნად ჩათვლისა (ა. შანიძე).

¹ მოხსენება მოსმენილია სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა III სამეცნიერო სესიაზე 17 თებერვალს 1941 წელს. თეზისები დაბეჭდილია: სტუდენტთა მესამე სამეცნიერო კონფერენცია, თბილისი 1941, გვ. 60—61. მოხსენება დამუშავდა ვ. თოფურის ხელმძღვანელობით.

თ. შარაქენიძე

მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვების წარმოება და ფუნქციები ქველ ქართულში¹

მოქმედებითი ბრუნვა

1. მოქმედებითი ბრუნვის წარმოება. ცნობილია, რომ მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანია -ით სუფიქსი, რომელიც შესაძლებელია ემთაქმური -ა'თი იყოს გავრცობილი²:

ყრვე დაწყნარებით და შეუენიერებით ვაჩუენოთ: ხანმ. მრ. 128
მომეც მე აქა ლაკლითა თავი იოვანსი: ჰაემ. 368...

პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებს მოქმედებითი ბრუნვა არა აქვთ. მითითებითი ნაცვალსახელები მოქმედებით ბრუნვაში მავრცობს არ დაირთავენ. სხვა ნაცვალსახელებთან მავრცობი იხმარება.

მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანს შეიძლება დაერთოს -ი სუფიქსი და მივიღოთ დაბოლოება -ით-ი:

ასწავებდა დღითი-დღე ტაძარსა მას შინა: ლ 19,47 C

-ით სუფიქსი იწვევს ფუძის შეკუმშვას, მაგრამ შეუკუმშავი ფუძეებიც გვხვდება:

განიზრახა ფარულად სივლტოლად თვსით ქუეყანით: ხანძთ. ღ₂

-ა და -ე ბოლოხმოვნთან ფუძეებს ბოლოკიდური ხმოვანი ეკვეცებათ, მაგრამ ამ წესს არ ემორჩილება საკუთარი სახელები და ნაცვალსახელი რა. მათთან ბრუნვის ნიშანია -ით → -ჲთ:

მოვიდა კაცი მდიდარი არიმათიად: მ 27,57

უკუეთუ მარილი იგი განქარდეს, რადთა - მე დაიმარილოს? იქვე, 5,13...

მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანი შეიძლება დაერთოს უფორმო სიტყვებს — ზმნისართებს. არც ამ შემთხვევაში მოიკვეცება ბოლო ხმოვანი:

¹ მოხსენდა ენის ინსტიტუტის ქართველურ ენათა განყოფილების სხდომას 6 ნოემბერს 1943 წ. იხეჳდება მნიშვნელოვანი შემოკლებით.

² მავრცობის ხმარების შესახებ ძველ ქართულში: ქ. ძოწენიძე, ემთაქმური ხმოვანი ძველ ქართულში: უნივ. შრომები, ტ. XXXb—XXXIb, 1947; აქვე, გვ. 218—223.

ესრჟთ ჰრქჳან მათ: ცხრ. ძმ. კოლ. 56₂₀

წინა მთვე წოდებულ იყავ უფალი უფლებათა: ქილ.-ეტრ. 3 v

მყის მოიწია ჩუენდა დიაკონი შინა მთ: შუშ. III, 4 და სხვ.

ზოგ ძეგლში ბოლოუკვეცელ სახელებთან მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნის-
ზმოვანი ელემენტი სავსებით იკარგება კიდევაც:

მდულარებითა მით წყლისათა (← წყლისათა) განდნის ფისი იგი:
ხსნა კონსტ. 54₁₅

ფართოდ არის გავრცელებული ესრჟთ || ესრეთ, ეგრჟთ || ეგრეთ, ზჟთგან ||
ზჟთგახ. ეს პარალელური ფორმები ერთსა და იმავე ძეგლებში გვხვდება ერთ-
მანეთის გვერდით.

2. მრავლობითი რიცხვი. მრავლობითი რიცხვის წარმოების მიხედვით
მოქმედებითი ბრუნვა (ვითარებითთან ერთად) თავისებურ სურათს იძლევა.
სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზის აღნიშნულა, რომ -თა სუფიქსიანი
მრავლობითი მას არ გააჩნია. სპეციალური შესწავლის შედეგად -თა სუფიქ-
სიანი მრავლობითის რამდენიმე შემთხვევა დადასტურდა ძველ ქართულ
ტექსტებში¹. წინამდებარე თემისათვის გამოყენებულ ძეგლებშიც შეგვხვდა
რამდენიმე ახალი მაგალითი:

1. მაშინ იხილონ ძე კაცისაჲ, მომავალი ღრუბელთა ძალითა და დი-
დებითა მრავლითა: ლ 21,27C; შდრ. მხოლოდობითში: მაშინ იხილონ ძჟ კაცისაჲ,
მომავალი ღრუბლითა ძალითა და დიდებითა მრავლითა DE.

სომხურ ოთხთავში ამ ადგილას მრავლობითი რიცხვის მოქმედებითი
ბრუნვა გვაქვს, ბერძნულში კი მხოლოდობითია (ღრუბელში).

2. ვითარცა ელვაჲ რაჲ გამობრწყინდის მზის აღმოსავალთა და
ბრწყინავნ დასავალამდე: მ 24,27C; შდრ. მხოლოდობითში: ელვაჲ რაჲ გამოვიდეს
მზის აღმოსავალით და ჩანნ ვე დასავალამდე (ტბეთი).

3. აღილო ჳელთა თჳსთა: ბოლნ. 29, შენიშვნა.

ეს მაგალითი ამოღებულია შეათე საუკუნის № 144 ხელნაწერიდან. იმავე
საუკუნის № 95 ხელნაწერში მხოლოდობითი რიცხვის მოქმედებითი ბრუნვაა:
აღილო ჳელითა თჳსითა ქაჩაბურად ჯრი იგი თჳსი: იქვე, 29₁

4. აღვიღეთ გუამი იგი ფრიად დამაშურალი და დაჰმული მატლთა:
შუშ. XIX, 4

მხოლოდობითში იქნებოდა: „დაჰმული მატლითა“.

5. თანდებულნი მოქმედებითი ბრუნვა გვაქვს:

დღეთა მათგან იოჰანეს ნათლის-მცემელისათა მოაქამდე სა-
სუფეველი ცათაჲ იიძულების: მ 11,12; შდრ. მხოლოდობითში: დღითგან
იოჰანე ნათლისმცემლისაჲთ ვიდრე აქამომდე სასუფეველი ცათაჲ
იიძულების (ტბეთი).

ბერძნულშიც და სომხურშიც ამ ადგილას მრავლობითი რიცხვია.

¹ ჩვენი: -თა სუფიქსიანი მრავლობითი მოქმედებით და ვითარებით ბრუნვებში: უნივ-
ერსომები, XXIV, 1942; აქვე, გვ. 271—285.

ნ. იწყე უკუანა და სკნელთაგან ვე პირველთამდე: მ 20,8; მხოლო-
ბითში იქნებოდა: უკუანა და სკნელთაგან.

-ებ სუფიქსიან მრავლობითზე დაკვირვება ნათელყოფს, რომ ეს უკუანას-
კნელიც საძებარია მოქმედებით ბრუნვაში, თუმცა იგი უფრო ხშირად
ვიდრე -თა სუფიქსიანი. ჩვენ მიერ შესწავლილ ძეგლებში სულ -ებ ბოლოსარ-
თიანი მრავლობითის 13 შემთხვევა შეგვხვდა. ქვემოთ მოყვანილია რამდენიმე
მაგალითი:

მოსრულ ხართ მახულითა და წათებითა: ლ 22,52

მოვალს მუნ ლამპრებითა და სანთლებითა და მახვლებითა:
ი 18,3 C

შინაგან საგსე არიან ძუალებითა მკუდართაჲთა და ყოვლითა არა-
წმიდებითა: მ 23,27 და ასე: მ 28,12; მკზ 4,33; 6,55; 10,30; ი 21,8; 21,11¹;
3აემ. 375; ხანძთ. კბ₃₉...

რა თქმა უნდა, მრავლობითი რიცხვი მოქმედებით ბრუნვასთან ბევრად
უფრო ხშირად იქნებოდა საჭირო, ვიდრე ეს ჩვენს ძეგლებშია. ყველა
ასეთ შემთხვევაში მრავლობითი რიცხვის მაგივრად მხოლოდობითი გვევლი-
ნება; მაგ.:

აკურთხენ მშობელნი შვილითურთ და შვილნი მშობელთა თანა:
ხანძთ. თ₄₇...

ლაპარაკია გაბრიელ დაფანჩულის ოთხი შვილის შესახებ. მაშ, მრავლო-
ბითი რიცხვია საჭირო. მართლაც, იმავე წინადადებაში სახელობით ბრუნვას-
თან მრავლობითი რიცხვი (შვილნი) გვაქვს.

ესე ვ¹რითა გავითა ეტყოდა: ტბეთ. მკზ 4,33

სომხურსა და ბერძნულში მრავლობითი რიცხვია. მრავლობითი (-ებ-იანი)
გვაქვს აღიშის რედაქციაშიც:

ესევი თრითა მით იგავებითა ეტყოდა...

ანალოგიური შემთხვევები გვხვდება: მ 20,20; 28,12; მკზ 14,48; 8,10;
10,46; 20,1; 4,11; ი 3,22; ბოლნ. 29 და სხვ.

ისეთი შემთხვევები, როდესაც მრავლობითი რიცხვის მოქმედებითი
ბრუნვა მხოლოდობითი რიცხვით არის შენაცვლებული, საგრძნობლად სკარბობს
-ებ-იან და -თა-ნიან მრავლობითს, ერთად აღებულს. ცხადია, ნათარგმნ ძეგლთა
ორიგინალებთან მთლიანი შედარებით ასეთ მაგალითთა რაოდენობა კიდევ
უფრო გაიზრდება.

ჩვენს წერილში გამოტანილი იყო დასკვნა, რომ უძველეს ქართულს
უნდა ჰქონოდა -თა სუფიქსიანი მრავლობითი მოქმედებით ბრუნვასთან. ძველ
ქართულში ამისი გადმონაშთებია 'შემონახული. შემდეგ -თა-ნიანი მრავლო-
ბითი გამოდევნა -ებ- სუფიქსიანმა მრავლობითმა.

¹ აღსანიშნავია, რომ მაგალითების დიდი უმრავლესობა როგორც -თა-ნიან, ისე -ებ-იან
მრავლობითზე აღიშის ოთხთავეში გვხვდება.

საკითხის ამგვარად გადაჭრისას ამოსავლად მიჩნეული იყო ის ცნობილი დებულება, რომლის მიხედვითაც -თა-ნიანი მრავლობითის მაგივრობას -ებ-იანი ეწევა. ამ უკანასკნელის გავრცელებულობაში ეჭვი არავის შეუტანია. მართალია, მ. ბროსე¹, კ. დონდუა² აღნიშნავენ, რომ მრავლობითი რიცხვი შეიძლება მხოლოდობით იქნეს შენაცვლებულიო, მაგრამ აქაც -თა-ნიანი მრავლობითის შენაცვლებაზე იყო ლაპარაკი და არა -ებ-ნიშნისა.

მოქმედებითი ბრუნვის მთლიანი შესწავლა საკითხს სხვაგვარად წარმოგვიდგენს: მოქმედებით ბრუნვას მრავლობითის წარმოება საერთოდ უჭირს. ეს ეხება როგორც -თა, ისე -ებ-სუფიქსიან მრავლობითს, თუმცა მეორე უფრო გავრცელებულია, ვიდრე პირველი. თუკი საერთოდ მრავლობითი რიცხვი იშვიათად გვხვდება ძველ ქართულში, მაშინ, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება იმის მტკიცება, რომ -თა მრავლობითის ხმარების თითო-ორი ლა შემთხვევა მისი ძველად ფართოდ გავრცელებულობის გადმონაშთია. პირუკუ გამოდის: ძველ ქართულში ის მდგომარეობა გვქონია, როდესაც მოქმედებით ბრუნვას უკლებლივ მრავლობითი რიცხვი. -თა სუფიქსიანთან შედარებით -ებ-ნიშნის მრავლობითის სიჭარბე იმაზე მიუთითებს, რომ ამ წარმოებას თავიდანვე უპირატესობა მინიჭებია. ამისათვის, ალბათ, მნიშვნელობა ექნებოდა იმას, რომ -ებ-სუფიქსიან მრავლობითში ყველა ბრუნვა განსხვავდება ერთმანეთისაგან, -თა სუფიქსიანში კი სამი ბრუნვის (მოთხრ., მიც., ნათ.) ფორმა ერთხვევა ერთმანეთს. ამას უნდა დართოდა მეოთხე და მეხუთე (მოქმედებითი და ვითარებითი), რაც, რა თქმა უნდა, გააძნელებდა მათ გარჩევას³.

მ. მოქმედებითი ბრუნვის ფუნქციები. მოქმედებით ბრუნვას რამდენიმე ფუნქცია აქვს.

ერთია **გამოსვლითი, აბლატივი** (კითხვაზე საიდან?). იგი გვიჩვენებს მოქმედების საწყის პუნქტს, დაწყებითობას. ამ ფუნქციით იხმარება უმავროცო, -ი დართული ან -გან თანდებულიანი მოქმედებითი ბრუნვა.

ა) მოვიდეს... ქართულით: ხანძთ. იბ₂₋₃

აღდგა იგი მიერ აღგილით: კიმ. 222₁₂...

საპირისპირო მნიშვნელობა აქვს -ით დაბოლოებას მაგალითში: მიგიყვანებდენ, სადაათ შენ არა გინდეს: ი 21,18

აქ ის დაწყებითობას კი არ გადმოგვცემს, არამედ მიმართულებას (ახალი ქართ. საით?); შდრ. რუსული *поведет, куда не хочешь*.

ჯრუჭ-პარხლის ოთხთავშია: წარგიყვანონ შენ, ვიდრე შენ არა გინდეს. მაგრამ საიდან-ის მნიშვნელობა აქვს იმავე სიტყვას მაგალითში:

¹ L'Art Libéral, ou Grammaire Géorgienne, Paris 1834, გვ. 57—58.

² О двух суффиксах множественности в грузинском: Язык и мышление, I, 1933, გვ. 54—55; აქვე, გვ. 301.

³ ეს სიძნელე რომ მართლაც იგრძნობოდა, აშკარად ჩანს ისეთი შემთხვევებიდან, როდესაც -თა-ს მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანი ქრთვის, რაც არ არის დამახასიათებელი -თა მრავლობითის ბრუნვისათვის (მაგ. პ ა პ თ ა ე თ გ ა ნ = პაპებითგან). იმასვე ადასტურებს -გან თანდებული ხმარება ისეთ შემთხვევებში, რომლებშიც მხოლოდობით რიცხვთან თანდებული არ იხმარება. (ჩვენი: -თა სუფიქსიანი მრავლობითი მოქმედებით და ვითარებით ბრუნვებში).

სადაც მოგელოდი: აღმოსავალითმე ანუ დასავალით, ჩრდილოეთმე ანუ სამხრით: ხანძთ. იგ₇-გ₈...

ბ) -ი დართული მოქმედებითი ჩვეულებრივ ისეთ შემთხვევებში იხმარება, როდესაც საწყისთან ერთად მოქმედების საბოლოო პუნქტიცაა ნაჩვენები (კითხვაზე საიდან სადამდე?). ამასთანავე ორივე ადგილი ერთი და იმავე სახელით არის გამოხატული.

სდევნეთ ქალქითი ქალაქად: მ 23,34

შვილითი შვილადმდ^მ თანაგუაც თქუენი ლუწად: ხანძთ. თ₈₀...

ანალოგიურ შემთხვევებში უმაგრცობო მოქმედებითი იხმარება¹.

თესლით თესლამდ^მ მოუთხრობდე ქეშმარიტებათა შენთა: იქვე, ი₂₅...

გ) -გან თანდებულიანი მოქმედებითი სივრცეში დაწყებითობის აღსანიშნავად ძველ ქართულში მეტად იშვიათად იხმარება²:

ინებეს რა მსვე ეს არისასა ორთა ამ^თ თუეთა შაშუვალ მარტსა და აპრილსა აღმოსავალით გ^ნ მზის^მ და ვ^ნ დასავალადმდე ჩრდილოეთ: ბოლნ. 2₁₆...

ადამიანის საკუთარ სახელებთან ხშირად გამოყენებულია -გან თანდებულიანი ნათესაობითარი მოქმედებითი:

და იწყო მოსწყსით გან: ხანმ. ლექც. ლ 24,27...

ყოველი ნათესავი აბრაამით გან ვიდრე დავითისა[დმდე] ნათესავი ათოთხმეტ და დავითისით გან ვიდრე ტყუეობადმდე ბაბილონისა ნათესავი ათოთხმეტ: მ 1,17; შდრ. აბრაამით გან და დავითისით გან.

მეორე ფუნქციაა დაწყებითობა დროში (კითხვაზე რა დროიდან?). იგი გადმოიცემა -ი დართული ან -გან თანდებულიანი მოქმედებითი ბრუნვით.

ა) -ი დართული მოქმედებითი აქაც ისეთსავე შემთხვევებში იხმარება, როგორშიც აბლატივთან გვქონდა, კერძოდ დასაწყის მომენტს დასასრული უპირისპირდება და ორივე შემთხვევაში ერთი და იგივე სახელია გამოყენებული:

ხ^ნ ე^მდ ე^მდ და დლითი დღედ და წელიწდ^თი წელიწდად სხუაჲცა კანონი შეიწყნარა: ბოლნ. 3₁₈

ვადიდებდ(ეთ)... აწ და მარადის და უკუნიითი უკუნისამდე: ხანმ. მრ. 131...

ბ) -გან თანდებულიანი მოქმედებითი ბრუნვა ჩვეულებრივ დროში დაწყებითობას აღნიშნავს³.

¹ ასეთ შემთხვევაში ა. შანიძის აზრით -ი მოკვეცილია: წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის: წელიწადული, 1925, გვ. 5.

² ეს საკითხი სპეციალურად განხილული აქვს ქ. ძოწენიძეს წერილში: -გან თანდებულიანი მოქმედებითი ბრუნვის ფუნქციისათვის ძველ ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნ. I, 1946; შდრ. არ. მარტიროსოვი, თანდებული ქართულში: იქვე.

³ ქ. ძოწენიძე, -გან თანდებულიანი მოქმედებითი ბრუნვის ფუნქციისათვის ძველ ქართულში.

და მიერ დღით გან... სასთაულსა ზედა თავი არა მიდვის: შუშ. XIV, 16
საუკუნით გან არავის ასმიეს, თუ აღ-ვინმე-უხილნა თუალნი ბრმი-
სანი, შობით გან ბრმად შობილისანი: ი 9,32 C

ისეთ სიტყვებთანაც, რომლებიც დროზე არ მიუთითებენ, -გან თანდ-
ბულიანი მოქმედებითი მეტწილად დროის გარემოებას გადმოგვცემს:

პირველით განვე განწესებული არს: ხანძთ. იზ₃₀₋₃₁: პირველით-
გან=პირველ დროიდანვე.

მოშიში ღმრთისა... სიყრმიით გან თვსით: შუშ. I, 11: სიყრმი-
თ გან=თავისი სიყრმის დროიდან.

მესამე, -ი სუფიქსიან მოქმედებითს ეკისრება გამოხატოს **ხადაურობა**,
უჩვენოს, საიდან, რა ადგილიდან არის წარმოშობით ესა თუ ის პირი.

ნათანაელ, რომელ იყო კანა გალილეა დასადათ: ი 21,2 C

ხუცესი მერისა და ხანძთით არს: ხანძთ. ია₅...

მეოთხე ფუნქციაა აღნიშნოს **ლოკატივი** (კითხვაზე სად?). ეს უმაგრ-
ცობო მოქმედებითი ბრუნვა ძირითადად მოქმედების საწყის პუნქტს უჩვენებს,
მაგრამ მან შეიძლება იმ ადგილზედაც მიუთითოს, სადაც მოქმედება წარმოებს:

აღმოსავალით იყო სახე იგი საშუებელისა: კიმ. 220₁₄

მაშინ კრებული იყო ერთი ყლი ქლქისა ანტიოქიისა და ადგილსა მას
საბრძოლსა დასავალით ქალაქისა მის: საბა ას. 19₁...

მეხუთე, უჩვენებს **დროს** (კითხვაზე როდის?). ისევე როგორც ადგილ-
თან გვექონდა, მოქმედების დაწყების მომენტის გარდა მოქმედებით ბრუნვას
ძალუძს იმ დროის აღნიშვნაც, რომელშიც მოქმედება წარმოებს, ოღონდ
პირველ შემთხვევაში (რა დროიდან?) -გან თანდებული გვექონდა დართული,
მეორეში კი (როდის?) უთანდებულო მოქმედებითი იხმარება:

ღამის თევათა წინადღით დღისა ჟამთა ყოველთა ლოცვა: ხანძთ.

იზ₂₁₋₂₂

ღამით წართქუან ათხუთმეტი კანონი: საბა ას. 7₃₀...

ისეთი შემთხვევაც შეგვხვდა, როდესაც -ი დართული მოქმედებითი აღ-
ნიშნავს დროს:

ვითარ თანა-წარპვიდოდეს დილითი, იხილეს ლელვ იგი განწმელი
ძირითურთ: მკზ 11,20 C...

მეექვსე ფუნქციას შეადგენს **ინსტრუმენტალისი** (კითხვაზე რით?),
რომელიც აღნიშნავს იარაღს ან საშუალებას, რითაც მოქმედება წარმოებს.
იხმარება როგორც კონკრეტულ, ისე აბსტრაქტულ სახელებთან. ამ ფუნქციას
მაგრცობიანი მოქმედებითი ბრუნვა ასრულებს.

მიართუეს თავი მისი ლაკლითა: ჰაემ. 369

საკრველითა შეხკართ იგი: ხანძ. მრ. 390...

ზემომოყვანილ მაგალითებში მოქმედებით ბრუნვას ზმნა მართავს, მაგ-
რამ შესაძლებელია ზედსართავმა სახელმაც მოითხოვოს რით კითხვაზე პასუხი.

გა[მ]ოხითრევდეს ბადესა მას თევზითა საესესა: ხანმ. მრ. 388...

მეშვიდე დანიშნულებაა უჩვენოს **თანამყოფობა** (კითხვაზე რასთან ან ვისთან ერთად?). გამოყენებულია -ურთ თანდებულიანი მოქმედებითი ბრუნვა: ხ^რ ერთი იგი მეასე გარდამოვარდა ზეცით ქ^რყნად დასითურთ: ბოლნ. 7,14

მო-მცა-ვიდე ჩემი იგი აღნაღვინებითურთ: მ 25,27...

მერვე ფუნქციაა **ვითარება** (კითხვაზე როგორ?). ამ დანიშნულებით იხმარება უმავრცობო მოქმედებითი ბრუნვა აბსტრაქტულ სახელებთან:

იყო... ყრმაჲ ერთი... ნუკეგით და შუეებით აღზრდილი: საბა ას. 9₁₈
ენება შესლვაჲ მათთანა მძლავრობით: ცხრ. ძმ. კოლ. 56₃₀...

რაკი ასეთი მნიშვნელობის საწარმოებლად აბსტრაქტული სახელის ფუძე უნდა იქნეს აღებული, ამიტომ განყენებულობის ნიშანი (-ებ-ა) მოქმედებით ბრუნვაში შეიძლება ისეთ სიტყვებთანაც შეგვხედეს, რომლებიც სახელობით ბრუნვაში ამ საწარმოებით ჩვეულებრივ არ იხმარებიან:

სოფელსა ამას იწროებით იყვნეთ: ი 16,33 C

იყავ შენ ცოცხლებით გუემისა მისგან შენისა: მკზ 5,34 C

ცხონდებოდა არაწმიდებით: ლ 15,13

აღიღეს ნამუსრევი ათორმეტი გოდორი საესებით: ჰაემ. 377...

ამათგან იწროება, ცოცხლება, წმიდება, საესება ფორმები არა გვაქვს.

მეცხრე, მოქმედებითი ბრუნვა მონაწილეობს გარკვეულ კონსტრუქციაში, რომელიც პარონომაზიის სახელით არის ცნობილი¹. იგი შედგება აბსტრაქტული სახელის მოქმედებითი ბრუნვისაგან და იმავე ძირის ზმნის პირიანი ფორმისაგან.

განჰირყუნა განრყუნით ყ^რი ქუეყანაჲ: ხანმ. იერემ. XII, 11

ხედვით ხედვიდენ და ვერ იხილონ და სმენით ისმოდის და ვერ გულისკმა-ყონ: მკზ 4,12...

მეათე, მოქმედებითი ბრუნვა ზოგჯერ გამოყენებულია ახალი სიტყვების საწარმოებლად:

ა) მოქმედებითი ბრუნვის სახელისაგან ვითარებითი ზედსართავია ნაწარმოები: ბუნებითი ცოლი არს: შუშ. I, 27

წმიდამან მან ცნა ზაკუვითი იგი ზრახვაჲ მისი: იქვე, IV, 6...

ბ) მოქმედებითი ბრუნვის ფორმა ზოგიერთ სიტყვასთან გაქვავებულად არის წარმოდგენილი. მათგან ბრუნვის ნიშანი შეიძლება იყოს უმავრცობო ან მავრცობიანი, აგრეთვე თანდებულიანი. ასეთი ფორმები ზმნისართებს ან კავშირებს წარმოადგენენ.

უმავრცობო მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნით არის ნაწარმოები ვითარებითი ზმნისართები: ეგრეთ || ეგრეთ, ესრეთ || ესრეთ (მაგალითები იხ. გვ. 411).

¹ კ. წერეთელი, პარონომაზია ქართულ ბიბლიურ ტექსტებში: იბერიულ-კავკას. ენათმეცნ. V, 193.

მაგრცობითა ფორმები: ვითა, რაჲთა. ვითა-სგან ნაწარმოებია: ვითარ, ვითარმედ, ეგევითარი და სხვ.

ვითა კითხვითი ნაცვალსახელის (*ვი-) მოქმედებით ბრუნვას წარმოადგენს (საყურადღებოა, რომ მას ემფატიკური -ა აქვს დართული). იგი რუსულ кем'-ს უნდა შეესატყვისებოდეს. აქედან კითხვით-ვითარებით ზმნისართად ქცევა სემანტიკურად არ იქნებოდა ნათელი, თუ მოქმედებითი ბრუნვის მეორე ფუნქციის (ვითარების გამოხატვის) მონაწილეობას არ ვივარაუდებდით.

რაც შეეხება რაჲთა ფორმას, მხედველობაში გვაქვს არა ისეთი შემთხვევები, როდესაც ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობა (ყემ) არის დაცული, არამედ რაჲთა, როგორც მაქვემდებარებელი კავშირი (ყინხ, დახხ):

ზრახვა ყო, რაჲთა აუწყოს: შუშ. II, 2 და სხვ.

-გან თანდებულით ნაწარმოები ზმნისართები დროისა: ამიერიტგან = ამ დროიდან, მიერიტგან = იმ დროიდან:

დაუტოოთ ამიერიტგან რლ იგი იქმნა გზასა მას: საბა ას. 18,

მიერიტგან ცუდ იქმნა სარწმუნოებაჲ არიოზის მცბიერიდაჲ: იქვე, 19₂₇...

ვინაჲთგან = რა დროიდან:

სამი დღე არს, ვინაჲთგან ესენი ჩემ თანა დადგომილ არიან: მკზ 8,2 C...

მას მეორე მნიშვნელობაც აქვს — მიზეზის გარემოების ზმნისართისა — რადგან¹:

ვინაჲთგან გიყუარს ქე ჯერ არს შნდა მწყსაჲ პირმეტყუელთა ცხოვართა მისთაჲ: საბა ას. 16₄...

გ) უმაგრცობო მოქმედებითი ბრუნვა კომპოზიტებში ან კომპოზიტურ გამოთქმებშიც გვხვდება:

ხიყო ინატიოთ ჯდომასა მას მისსა მათ თანა: ხანმ. ლექც. ლ 24,30

მოეფინების მკუდრეთით აღდგომაჲ ორისა ჩნისა ივ ქსი: ბოლნ. 65₂₁...

ამ გამოთქმების მეორე წევრს მასდარი წარმოადგენს. მასთან მოქმედებითი ბრუნვა ვითარებას აღნიშნავს. მეორე მხრივ, გვაქვს ისეთი გამოთქმები, რომლებშიც მეორე კომპონენტად ზედსართავი ან არსებითი სახელი გამოდის. აქ მოქმედებითი ბრუნვა უფრო ინსტრუმენტალისის როლში გვევლინება:

ძლევიოთ-შემოსილი იდიდა ცათა შინა: ხანძთ. 0₃₁₋₃₂

მოსცნა კირით-ხურონი და ნივთი ყოველი ქვით-კირისა: იქვე, 0₂...

ამგვარად, მოქმედებით ბრუნვას შემდეგი ფუნქციები ჰქონია ნაკისრები:

1. აბლატივი, 2. დაწყებითობა დროში, 3. სადაურობა, 4. ლოკატივი, 5. დრო, 6. ინსტრუმენტალისი, 7. თანამყოფობა, 8. ვითარების აღნიშვნა.

¹ არნ. ჩიქობავა, ზოგი სიტყვის მნიშვნელობის განვითარებისათვის ძველ ქართულში (სივრცისა და დროის მომენტთა ურთიერთობის ასპექტში): ფსიქოლოგია, ტ. III, თბილისი 1945.

ნაწარმოებ სიტყვებსა და კომპოზიტურ გამოთქმებში მოქმედებით ბრუნვას ახალი, დამოუკიდებელი ფუნქცია არა აქვს.

მოქმედებითი ბრუნვის ზემოთ ჩამოთვლილი ფუნქციებიდან ყველა თავისთავადი არ არის. ზოგი მათგანი ერთმანეთს უკავშირდება, ერთმანეთზე დაყვანება.

ასე: სადაურობის აღნიშვნა აბლატივისაგან მომდინარეობს.

აბლატივი და დროში დაწყებითობა შექცევად ერთი ფუნქციის დიფერენციაციის შედეგია: გადმოცემულია მოქმედების ადგილი ან დრო, მათი გარჩევა კი სახელის ფუძის მნიშვნელობაზეა დამოკიდებული. აღსანიშნავია, რომ ძველ ქართულში ეს ორი ფუნქცია თითქოს ფორმალურადაც გარჩეულია: -გან თანდებულიანი ფორმა დროში დაწყებითობაზე მიუთითებს, სივრცეში დაწყებითობა კი ჩვეულებრივ უთანდებულო მოქმედებითი გამოიხატება. ასეთი დაპირისპირება არ არის პირველადი: იგი წარმოადგენს დასაწყისს იმ პროცესისას, რომელიც ახალ ქართულში დაწყებითობის მნიშვნელობით ყველა შემთხვევაში (როგორც სივრცეში, ისე დროში) -გან თანდებულიანი მოქმედებითის გაბატონებით დამთავრდა.

ლოკატივი და დროის აღნიშვნაც ერთი ფუნქციის დიფერენციაციას წარმოადგენს: გადმოცემულია პუნქტი სივრცეში ან დროში. აქაც შინაარსობრივ სხვაობას თვით სახელის მნიშვნელობა ამყარებს.

თანამყოფობას აღნიშნავს თანდებული -ურთ (← ერთ).

სპეციალურად უნდა შევეხოთ ინსტრუმენტალისისა და ვითარების ფუნქციებს. წარმოების მიხედვით ისინი გარჩეული არიან: ვითარებას უმავრცობო მოქმედებითი გადმოგვცემს, ინსტრუმენტალისს — მავრცობიანი. მაგრამ გვხვდება ამ წესის დარღვევის შემთხვევებიც; მაგ.:

უ გ უ ნ უ რ ე ბ ი თ განაზნის იგი: ბოლნ. 14₂

და იქვე ორი სტრიქონის ქვემოთ: განაზნით უ გ უ ნ უ რ ე ბ ი თ ა: 14₂

ს ა ქ მ ი თ ც ა აღასრულა: ხანშ. მრ. 144

შდრ. ყოველივე ს ი ტ ყ უ ი თ ა აღასრულა: ჭილ-ეტრ. 4 v

ვითარნი კრძალვანი უკმან მღდლობასა და ყოვლად უბრალოებაჲ არა ხოლო ს ა ქ მ ი თ, არამედ გ ო ნ ე ბ ი თ ა ც ა და ს ი ტ ყ უ თ ა: ხანძთ. დ₁₃

შდრ. ერთმანეთს: ს ა ქ მ ი თ და გ ო ნ ე ბ ი თ ა ც ა, ს ი ტ ყ უ თ ა...

ხშირად ძნელია იმის თქმა, რომელი უნდა გვეკონდეს: ინსტრუმენტალისი თუ ვითარება. შეიძლება დავსვათ როგორც ერთის კითხვა (რით?), ისე მეორისა (როგორ?); მაგალითად:

იქცეოდა იგი კეთილითა გ^რგებითა: საბა ას. 11₁₈

ც რ ე მ ლ ი თ ვეგლოვდეთ უშჯულოებათა ჩ^ნთა: ხანშ. მრ. 127

ფ ი ც ი თ აღუთქუა მას მიცემად რაჲცა ითხოვოს: ჰაემ. 368...

ინსტრუმენტალის-ვითარებითის ფუნქციები, როგორც ზემოთ ვნახეთ, კომპოზიტშიც ხვდება ერთმანეთს. მნიშვნელოვანია ის, რომ კომპოზიტურ გამოთქმებში ინსტრუმენტალისიც რომ გვეკონდეს, მავრცობი მაინც არ იხმარება. თუ იმასაც დავუმატებთ, რომ მითითებით ნაცვალსახელებს ინსტრუ-

მენტალისის როლშიც არ ერთვის მავრცობი, უნდა დავასკვნათ, რომ წარმოების მიხედვით გარჩევა ინსტრუმენტალისისა და ვითარებისა მეორეულია. ასეთ შეხედულებას თვით ემფატიკური დაბოლოების ისტორიაც უჭერს მხარს: მსაზღვრელი ნაწევრისაგან მომდინარე მავრცობი შედარებით გვიანდელი წარმონაქმნია. მაშასადამე, მისი დართვა-დაურთველობით ბრუნვის ფუნქციითა გარჩევაც გვიანდელი მოვლენა იქნება.

მნიშვნელობითაც არ უნდა იყოს ძნელი ამ ორი ფუნქციის ერთმანეთთან დაკავშირება. მართალია, ძველ ქართულში ისინი ძირითადად გარჩეული არიან, მაგრამ ხშირად გადადიან კიდევაც ერთმანეთში. უნდა ვიფიქროთ, რომ ერთი ფუნქციის დიფერენციაციასთან უნდა გვეკონდეს საქმე და არა ორის აღრევასთან. ეს მოსაზრება სემანტიკური თვალსაზრისით დაბრკოლებას არ შეხვდება. იქ, სადაც რით კითხვაზე გვაქვს პასუხი, როგორ კითხვაც შეიძლება დაისვას:

მოკლა რით? } დანით
როგორ?

მაინც რომელი მნიშვნელობა უნდა მივიჩნიოთ პირველად?

როგორც ირკვევა, უძველეს ქართულში მოქმედებით ბრუნვას მრავლობითი რიცხვი არ ჰქონდა, მაშინ როდესაც ყველა სხვა ბრუნვა (გარდა ვითარებითისა) მრავლობითს თავისუფლად აწარმოებდა. ამ მოვლენის მიზეზი მოქმედებითი (და ვითარებითი) ბრუნვის ფუნქციებში უნდა ვეძიოთ. ალბათ რაღაც ისეთი მნიშვნელობა იყო ძირითადი მათთვის, რომელიც მრავლობით რიცხვს ვერ იგუებდა. ასეთია სწორედ ვითარების წარმოება. ამჟამადაც ვითარების როლში მოქმედებით ბრუნვას არ შეიძლება ჰქონდეს მრავლობითი რიცხვი.

თუ ეს მოსაზრება მართებულია, გამოდის, რომ -ით სუფიქსის ერთი ძირითად და პირველ ფუნქციითაგანი ვითარების აღნიშვნა უნდა ყოფილიყო. იგი გადმოგვცემდა, როგორ, ჩანაირ პირობებში წარმოებდა მოქმედება. ამგვარად, ის ინსტრუმენტალისსაც მოიცავდა, ე. ი. თუ ითქმოდა 'დანით მოკლა'ო, ხაზი ესმოდა არა იმდენად იმას, რომ სამოქმედო იარაღს დანა წარმოადგენდა, რამდენადაც მოქმედების გვარობას, ივარაუდებოდა კითხვა როგორ. გასაგებია, თუ ასეთ წარმოებას მრავლობითი რიცხვი არ ექნებოდა. მრავლობითის საჭიროება მას შემდეგ უნდა შექმნილიყო, რაც ინსტრუმენტალისი ცალკე ფუნქციად იქნა გამოყოფილი, და აკი ძველი ქართული აჩენს კიდევაც მას!

ისიც ბუნებრივია, რომ სწორედ ინსტრუმენტალისს დაუკავშირდა მავრცობი. ვითარებითს არავითარი მსაზღვრელი, მათ შორის არც მსაზღვრელი ნაწევარი (რომლისგანაც მავრცობი მომდინარეობს), არ ექნებოდა, რადგანაც ვითარების აღმნიშვნელი სიტყვა -ზმნისართთა ჯგუფში ექცევა. ინსტრუმენტალისისათვის მსაზღვრელი ნაწევრის დართვას კი არაფერი შეუშლიდა ხელს.

საბოლოოდ, მოქმედებითი ბრუნვის ძირითადი დანიშნულებაა:

1. ადგილის ან დროის აღნიშვნა {ა) გარკვეულ ადგილზე ან დროზე მითითება-
{ბ) დაწყებითობის გადმოცემა
2. ვითარების აღნიშვნა || → ინსტრუმენტალისი.

ვითარებითი ბრუნვა

1. ვითარებითი ბრუნვის წარმოება. დადგენილია, რომ ვითარებით ბრუნვაში გვხვდება შემდეგი დაბოლოებები: -დ, -ა, -ა-დ, -დ-ა. ამათგან ვითარებითი ბრუნვის ნამდვილი მაწარმოებელია -დ და -ა. სუფიქსი -ა-დ ამ ორი ფორმანტის შეერთებით არის მიღებული¹. ჩამოთვლილი სუფიქსებიდან ყველაზე უფრო გავრცელებულია -ა-დ და -დ.

I. -ად იხმარება თანხმოდგენილი სახელებთან:

(გა)მოგვჩნდა ჩნ დაშჯილთა მა ცხოვრად: ხანძ. მრ. 132...

II. -დ გვხვდება: ა) ხმოდგენილი სახელებთან:

იყვნენ იგინი მტკიცედ უფროდს კლდეთა: ხანძთ. 10₄₃

შენ იყო... სულისა ჩემისა საუკუნოდ გვრგვნი და სასოა: იქვე, 319-30...

ბ) -ილ-ზე დამთავრებულ ზოგ ფუძესთან:

თხრამლი აღმოსდიოდა ადგილდ-ადგილდ: შუშ. XV, 4

სიკუდილდ მიაწიეს იგი: ბოლნ. 60₁₈...

ასეთ შემთხვევებში უფრო ხშირად ლ გაუჩინარდება:

ქუე იღვა იგი სიკუდილდ მიახლებული: საბა ას. 10₁₁

წარვიდეს უდაბნოდ ადგიდ: მკზ 6,32 C...

გ) ზოგ თანხმოდგენილი გეოგრაფიულ სახელთან:

მიეახლნეს იშმდ: ჰაემ. 364...

III. -ა იხმარება:

ა) ზოგ -ეთ სუფიქსიან სახელთან:

შევიდა... ჯოჯოხეთა: ბოლნ. 29₁₁

ასევეა: მოვიდა ნაზარეთა: ლ 4,16 C...

ბ) ნანათესაობითარ სახელებთან:

მსწრაფლ ხოლო მივიდეს ამბა გიორგისა: ხანძთ. 370

მოვიდოდეს მისა და მოაქუნდა მისა განრლუეული: მკზ 2,3 C...

გ) -ა იხმარება აგრეთვე ნანათესაობითარ მსაზღვრელთან, როდესაც ეს უკანასკნელი მოსდევს საზღვრულს:

შენთანა ვარ ყლთა დღეთა ვე აღსასრულადმდე სოფლისა: ბოლნ. 65₉

ცხოვნიდებოდა ქაბუკი ესჲ სამღდელოდ სათნოდ უფლისა: ხანძთ. 81-82...

¹ არნ. ჩიქობავა, შიშართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის: ენიშვის მოამბე, ტ. I, 1937, გვ. 19; აქვე, გვ. 21.

ზემომოყვანილ მაგალითებში დაბოლოება -ის-ა ფონეტიკურად ემთხვევა მაგრცობიანი ნათესაობითის ფორმას, რომელიც წინდასმულ მსახლერელად არის გამოყენებული; შდრ.:

შევიყუარე მე წინავე სოფლისა შესაქმედმდჳ: ი 17,24 C...

ამ მაგალითში (სოფლის-ა) -ა მაგრცობია, ზემოთ კი (მ-ის-ა) იგი ვითარებითი ბრუნვის ნიშანს წარმოადგენს. ამ შეხედულების სასარგებლოდ ლაპარაკობს: 1) საერთო წესი, რომლის მიხედვითაც მომდევნო ნანათესაობითარი მსახლერელი ყველა ბრუნვაში ეთანხმება სახლერულს¹; 2) -ის-ა დაბოლოების გამოყენება ნანათესაობითარ სახელებთან, სადაც -ა მხოლოდ ვითარებითი ბრუნვისა შეიძლება იყოს (მოვიდეს გიორგისა და მისთ.); 3) -ის-ა დაბოლოების პარალელურად აშკარად ნანათესაობითარი ვითარებითის ფორმათა ხმარება:

ნუ დახწერ მეუფედ ჰურიათად: ხანმ. მრ. 138

გამოვიღოდიან კეთილისა მოქმედნი აღდგომად ცხოვრებისად და ძვრისა მოქმედნი აღდგომად სასჯელისად: ი 5,29 C

გაქმოსქნდი მაცხოვრად ჩუენდა: ქილ.-ეტრ. ნ...

დ) -ა შეიძლება შეგვხვდეს -მდე || -მდჳ || -მდის || -მდი² თანდებულის წინ: პირველად არა იბანა ვიდრე სადილობამდე: ლ 11,38 C...

ასეთ შემთხვევებში -დ დაკარგულად ითვლება: -ა ← -ად. -ად სუფიქსი მართლაც იხმარება -მდე თანდებულის წინ და ძველ ქართულში იგი უფრო მეტადაც არის გავრცელებული, ვიდრე -ა:

ვიდრე მოსლვადმდჳ გრიგოლ მწყემსისა... განბნეულ იყვნეს: ხანძთ. იბ³⁹-41;

შდრ. მუნ დაიყოვნეთ ვიდრე გამოსლვამდე: მ 10,11 C...

არნ. ჩიქობავას აზრით, -დ მხოლოდ ფონეტიკურ ნიადაგზე არ უნდა იყოს დაკარგული. იგი წერს: „ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ -დ-ს დაკარგვა ასეთ შემთხვევაში გააადვილა იმ გარემოებამ, რომ მხოლოდ -ა საკმარისი იყო — გარკვეულ დიალექტებში მაინც — გარდაქცევითი ბრუნვის საწარმოებლად!“³ (შდრ. მაგალითად, ჯოჯოხეთა და ჯოჯოხეთამდე). მართლაც, -ილ-ზე დასრულებულ სახელებთან -დ ყოველთვის წარმოდგენილია -მდე თანდებულის წინ:

ჩემდა სიკუდიდმდჳ არა განჰმრავლდეთ: ხანძთ. მ³⁵...

IV. -დ-ა ნანათესაობითარ ნაცვალსახელებთან არის გამოყენებული: ჩემდა, ჩუენდა, შენდა, თქუენდა, მისდა, მათდა:

და ხიყო სიტყუად ო⁴ ჩემდა: ხანმ. მრ. 374

წარვედ სახიდ შენდა: ჰაემ. 371...

¹ ამის შესახებ დაწვრილებით ა. კიზირია, ნანათესაობითარი მსახლერელის ურთიერთობისათვის სახლერულთან: იბერ.-კავკას. ენათმეცნ. I, 1946, გვ. 329—336; აქვე, გვ. 345—352

² ამ თანდებულის ეტიმოლოგია მოცემული აქვს ა. შანიძეს: -მდე თანდებულის გენეზისისათვის: მეცნ. აკად. მოამბე, 1942, ტ. III, № 4.

³ მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტ., გვ. 19; აქვე, გვ. 20.

-დ-ა სუფიქსთან -ა არ უნდა იყოს მავრცობი. ვითარებით ბრუნვას ძველ ქართულში მავრცობი საერთოდ არ დაერთვის. უნდა ვიფიქროთ, რომ -დ-ა იმავე -დ და -ა ფორმანტების შეერთებითაა მიღებული, რაც -ა-დ-ში გვქონდა.

ზოგჯერ ერთი და იმავე ტიპის სახელებთან გვხვდება პარალელური ფორმები; ასე, მაგ.:

ა) -ილ-ზე დაბოლოებულ სახელებთან -დ-ს გვერდით -ად-იც იხმარება: მიაქციე მახვლი ეგე ადგილადვე თვსა: მ 26,52 C;

შდრ. ზემოთ: ადგილდ || ადგიდ.

ბ) ნანათესაობითარ სახელებთან -ა-ს გვერდით ზოგჯერ -ად || -ა-დ-ა დაბოლოებაც დასტურდება:

ალაპი განგვწესებია მამისა იოანე სასიკონელისა და ძმათა მისთადა: ათონ. 226₉...

შესრულებულ იყვნეს ყრმათა მათ ქრისტიანეთადა: ცხრ. ძმ. კოლ. 56₁₄

გაეწესა მეტრაპეზისადა: კიმ.

მესამე პირის კუთვნილებით ნაცვალსახელთან გვხვდება, როგორც -და-, ისე -ა სუფიქსიანი ვითარებითი. მისა ბევრად უფროა გავრცელებული, ვიდრე მისდა. ამ ნაცვალსახელის ხმარებას ერთი თავისებურება ახასიათებს: ვითარებითი ბრუნვის ფუნქციით ნანათესაობითარი მიცემითიც გვევლინება:

იყო საზრდელად მისსა პური: კიმ. 217₈; შდრ. იყოს საზრდელად მათდა პური: საბა ას. 6₂₄

მოვიდეს მისსა: ლ 8,4; შდრ. მოვალს შენდა: ხანძ. მრ. 146...

I და II პირის კუთვნილებით ნაცვალსახელებთან შეიძლება ორნაგი წარმოება (-და + -დ) შეგვხვდეს:

იყიდეთ თქუენდად: მ 25,9 C

თუ გნებავს, ვქმნეთ აქა სამ ტალავარ: შენდად ერთი... მ 17,4 C; შდრ. ტბეთ.: ვქმნეთ აქა სამ ტალავარ: ერთი შენდა...

ვითარებითი ბრუნვის წარმოებასთან დაკავშირებით გასათვალისწინებელია შემდეგი ფონეტიკური პროცესები: -ად სუფიქსი ფუძის შეკუმშვას იწვევს:

აქუს მას წყაროჲ მდიდრად გამომდინარე: ხანძთ. ია₄₇...

მაგრამ საკმაოდ ხშირადაა ურედუქციო ფუძეებიც:

რა ერთი იგი მომავალი არა შევიდეს მუნ მოსაწყინებელად მათა: კიმ. 258₂₉...

გამოირჩია ადგილი წნ საბა სამკვდრებელად თვსა: საბა ას. 5₆

მოეც ამას სახელი... სადიდებელად შენდა: ხანძთ. კმ₁₃₋₁₄...

ასეთი სხვადასხვაობა ძველ ქართულში რედუქციისათვის არის საერთოდ დამახასიათებელი.

ადიშის ოთხთავში გვხვდება ვითარებითი -დ-ს დაყრუების შემთხვევები: ადვიდა იგი მათა: მკზ 3,13...

ეს მოვლენა სხვა ძეგლებშიც არის შენიშნული.

2. მრავლობითი რიცხვი. ვითარებით ბრუნვასაც უჭირს მრავლობითი რიცხვის წარმოება. -**ებ** სუფიქსიანი მრავლობითი აქ უფრო იშვიათია, ვიდრე მოქმედებითთან. -**თა**-ნიანი მრავლობითი თანდებულის წინ გვხვდება¹. ჩვენ მიერ შესწავლილ ტექსტებში ორი მაგალითი შეგვხვდა: ერთი -**თა** და ერთი -**ებ** სუფიქსიანი მრავლობითისა ვითარებით ბრუნვაში:

იწყე უკუანაზსკნელთაგან ვიდრე პირველთამდე: მ 20,8 C

ტბეთის ოთხთავში აქ მხოლოდობითი რიცხვია, სომხურში, ბერძნულსა და რუსულში მრავლობითი გვაქვს.

შემძლებელ არს... ქვათა ამათგან აღდგინებად და შვილებად აბრა-ჰამისა: მ 3,9 C

ტბეთის ოთხთავში აქაც მხოლოდობითია, რუსულში მრავლობითი რიცხვია.

3. ვითარებითი ბრუნვის ფუნქციები. ვითარებით ბრუნვას რამდენიმე ფუნქცია აქვს²; ესენია:

ერთი — **მიმართულების ჩვენება** (კითხვაზე საით?). ამ დანიშნულებით მეტწილად გეოგრაფიულ ან ადგილის აღმნიშვნელ სახელებთან იხმარება და მოძრაობის გამომხატველ ზმნებს უკავშირდება:

მოვიდეს ქალაქად: ხანმ. ლექც. მ 28,11

წარავლინა ბეთლემდე: მ 2,8 C...

პირის ნაცვალსახელებთან და ადამიანის აღმნიშვნელ სახელებთან ამ ფუნქციით თვით ნანათესაობითარი ვითარებითი იხმარება:

მიიწინეს შენდა: ხანძთ. ქ³

მოვიდა ნეტარისა იწნე მონაზონთა წინამძღურისა: კიმ. 221_{გგ}...

მეორე ფუნქციაა **მიღწეულობა** (კითხვაზე სახამდე?). აღნიშნავს მოქმედების დასასრულ პუნქტს. ამ ფუნქციით იხმარება როგორც უთანდებულო, ისე თანდებულის ბრუნვა.

ა) უთანდებულო ბრუნვა:

პეტრე მისდევდა მას შორს ეზოდ მდღელთ მოძღურისა: მ 26,58 C

შდრ. ტბეთ.: პეტრე მისდევდა მას შორით გ'ე ეზოდმდღ მდღელთ-მოძღუარისა.

შეკრიბნეს რჩეულნი მისნი ოთხთავან ქართა კიდითგან ცისაჲთ გ'ე კიდედ მისი: ხანმ. ლექც. მ 24,31...

შდრ. აღიშის ოთხთავში: კიდედ[დმ]დე მათა.

მიღწეულობის ფუნქციით გამოდის დ ვიდრე⁴ში, სადაც -**რე** ნაწილაკია, ვი-კი იმავე ფუძეს წარმოადგენს, რომელიც მოქმედებით ბრუნვაშიც შეგვხვდა ზმნისართად ქცეული: ვითა (შდრ. ვი-ნ, ვი-ს).

¹ ჩვენი: -**თა** სუფიქსიანი მრავლობითი მოქმედებით და ვითარებით ბრუნვებში: აქგმ, გვ. 271—285.

² არნ. ჩიქობავა წერილში „მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის“ მიუთითებს ამ ბრუნვის შემდეგ ძირითად ფუნქციებზე: 1. რად? 2. სად? 3. როდის? 4. სახამდის (როდემდის)? 5. როგორ? (აქვე, გვ. 14—15).

განხილეთ სიტყუა ესე ჰურიათა შოვრის ვიდრე დღენდელად დღედ-
მდე: ხანმ. ლექც. მ 28,15...

მოყვანილი მნიშვნელობა ვიდრე-სი მეორეულია, ამოსავალი იყო მიმარ-
თულების ჩვენება (საით?)¹.

ბ) თანდებულის ბრუნვა:

ვიდრე მუნ ჟამადმდე მოვიდოდა შვილნი იგი მისნი: შუშ. XII, 15

რ'ი იგი შენდამდე მ'ს ეკლესიისაგან მისწავის: ხანმ. მრ. 140...

თანდებულის შეიძლება დაერთოს ვიდრე-საც. ჩვეულებრივ ამ ზმნისართ-
თან -მდის თანდებულის წარმოდგენილი:

იბრძოდეს, ვიდრემდის გუემა იგიცა: შუშ. VI, 19...

თანდებულის საკუთარ სახელთან შესაძლებელია ნანათესაობითარი ვი-
თარებითი შეგვხვდეს:

ტყუენითგან ბაბილონისაჲთ ვიდრე ქრისტესამდე ნათესავი ათოთხ-
მეტ: მ 1,17 C

მესამე ფუნქციაა **ლოკატივი** (კითხვაზე სად?):

დაეშენა კაფარნაომდე: მ 4,13 C

მრავალნი ქალაქნი არიან მახლობელად ერთი ერთსა: საბა ას. 5₂...

მეოთხე დანიშნულებაა გამოხატოს **დრო** (კითხვაზე როდის?):

აღვსებისა ცისკრად... გალობანი წარტყუნიან: ხანძთ. ი^ზ₄₁

ერთი მწუხრი, ერთი სამჯრად ჯმაჲ: ქილ.-ეტრ. 6...

დროს აღნიშნავს ვითარებითი ბრუნვის ფორმა განთი-ად სიტყვაში:

განთიად მოახილვა ყოველი სანახები ხანძთისაჲ: ხანძთ 3₆₄

მეხუთე ფუნქციაა **გარდაქცევა** (კითხვაზე რად?):

სიხარული მწუხარებად გარდაიქცა: შუშ. IV, 4

მარიამისგან შობილი რ'ი სამართელად იწოდა: ბოლნ. 63₄...

მექვესე დანიშნულებაა **ჯერობა** (კითხვაზე მერამდენჯერ?) რიგობით
რიცხვით სახელებთან გვხვდება:

არა იშვეს მეორედ: ხანძთ. 3₃₅

მოვიდა მესამედ: მკზ 14,41 C...

მეშვიდე ფუნქციაა **ვითარება** (კითხვაზე როგორ?) ზედსართავთან
ჩანს:

მდაბლად და გჯანად იყო ლოცვაჲ მათი: ხანძთ. ი^ზ₁₂₋₁₃

მოუგონებელად დიდად მწუხარე ვიყავ: შუშ. XV, 8...

ზოგჯერ ვითარებითი ბრუნვის ნიშნის წინ ვლინდება -ივ სუფიქსი, რო-
მელსაც თანხმოვანი -ვ დაკარგული აქვს:

¹ ამ სიტყვის მნიშვნელობის ევოლუციას არნ. ჩიქობავა შემდეგნაირად წარმოგვიდ-
გენს: 1. სად? საითკენ? 2. სანამდის? რა დრომდის? როდემდის? 3. ვინემ. იხ. მძსი: ზოგი
სიტყვის მნიშვნელობის განვითარებისათვის ძველს ქართულში: ფსიქოლოგია, III.

ძ ნ ი ა დ შევიდეს: ჰაემ. 380

მ ა ლ ი ა დ გ^წქარდების სუფევად მისი: საბა ის. 4₉...

ძნიაღ ← ძნ-ივ-ად; მალიად ← მალ-ივ-ად¹.

მერვეტ ფუნქცია **დანიშნულება** (კითხვაზე რისთვის? ვისთვის?) ნანათესაობითარ ვითარებით ბრუნვას აქვს და ჩვეულებრივ ნაცვალსახელებთან და ადამიანის სახელებთან იხმარება:

სირცხვლ არს ჩემდა: ხანძთ. იბ₂₀

გქმნეთ აქა სამ ტალავარ: ერთი შენდა და ერთი მოსტსა და ერთი ელიადასა: ლ 9,33 C

შდრ. გქმნეთ სამი ტალავარი: ერთი შენდად, ერთი მოსტსად, ერთი ელიადასად: მკზ 9,5...

საყურადღებოა, რომ ყველა იმ შემთხვევაში, როდესაც ნანათესაობითარი ვითარებითი ბრუნვა **-ა-დ-** ნიშნითაა ნაწარმოები (მსაზღვრელად გამოყენების შემთხვევათა გამოკლებით), იგი **დანიშნულებას** გადმოგვცემს.

სა- — ე აფიქსებით ნაწარმოებ სახელებთან იმავე ფუნქციით პირდაპირ ვითარებითი ბრუნვა არის გამოყენებული:

მოვლნეს ქუეყანანი საგონებელნი სამონასტრედ: ხანძთ. 440

ალაშშნა... ერთი სენაკი საოსტიგნედ დიდი: იქვე, 449...

დანიშნულების ფუნქციით უნდა ყოფილიყო ხმარებული კითხვითი ნაცვალსახელი რა-დ, რომელიც მიზნის, უფრო მიზნის კითხვით ზმნისართად იქცა (= რატომ, რისთვის?).

რად განმაშორებ ჩემგან? შუშ. VIII, 10

რად ხიტყვთ: ხანძ. მრ. 139...

ნანათესაობითარ ვითარებითს წარმოადგენს და დანიშნულებას გადმოგვცემს იმავე რა კითხვითი ნაცვალსახელისაგან ნაწარმოები

რაჟსა ← რა-ის-ა (= რატომ, რისთვის?):

რაჟსა შეშფოთვილ ხართ და სტირთ? მკზ 5,39 C...

რაჟსა იმავე მნიშვნელობისაა, როგორისაც რად. ისინი ენაცვლებიან კიდევ ერთმანეთს: რად ესრეთ ზრახავთ... მკზ 2,8 C;

შდრ. ტბეთ.: რაჟსა ესრეთ ზრახავთ...

რად გულ-მედგარ ხართ, მცირედ მორწმუნენო? მ 8,26 C

შდრ. ტბეთ.: რაჟსა შეშინდით, მცირედ მორწმუნენო?

თანდებულიანი რაჟსათვს იმავე მნიშვნელობით იხმარება, როგორითაც რაჟსა და რად.

შდრ. ჩუენ რად ვერ უძლეთ განჯდად მისა? მ 17,19 C

და ტბეთ.: რაჟსათვს ჩუენ ვერ შეუძლეთ განძებად მას?

რად ჩუენ და ფარისეველნი ვიმარხავთ ფრიად... მ 9,14 C

და ტბეთ.: რაჟსათვს ჩუენ და ფარისეველნი ვიმარხავთ...

¹ არნ, ჩიქობავა, სახელის ფუძის აგებულება... გვ. 91.

როგორც ჩანს, ადიშის ოთხთავში რად იხმარება, ტბეთისაში კი მას შეესაბამება: რადსა და რადსათჳს.

დანიშნულების ფუნქციითაა ნახმარი ნანათესაობითარი ვითარებითი ბრუნვა ვაჲ შორისდებულთან:

ვაჲ ჩუენ და: ხანმ. 390

ვაჲ მისა, რომლისა ძლით მოვიდეს! ლ 17,1 C...

აქ ყველგან არს მეშველი ზმნა იგარაუდება. მართლაც,

ვაჲ არს ჩემ და: ხანძთ. 3879...

იმავე რიგისაა, როგორისაც:

დიდებაჲ შენ და: ქილ-ეტრ. 11 v...

მეცხრე, ვითარებით ბრუნვაში დასმული მასდარი თავისებურ სინტაქსურ კონსტრუქციას ქმნის¹. იგი ინდოევროპულ ენათა ინფინიტივის როლში გამოდის და გადმოგვცემს:

ა) დამატებას. ეს დამატება შეიძლება ენაცვლებოდეს როგორც სახელობითში, ისე მიცემით ბრუნვაში დასმულ სახელს.

მასდარი სახელობით ბრუნვაში დასმულ დამატებას ენაცვლება:

არა უნებნ მსახურებად მისა: ბოლნ. 34₁₇

შდრ. არა უნებ მსახურებაჲ მისი: იქვე, ხელნაწ. № 144

სწადოდა ხილვად და სმენად: ხანძთ. 325...

მასდარი მიცემით ბრუნვაში დასმულ სახელს ენაცვლება:

მე ვისწრაფდი გამოსლვად: შუშ. VII, 26

არა ჰუტევებდა სიტყუად: ჰაემ. 382...

ბ) მიზანს (რა მიზნით? რისთვის?):

შევიდეს დადგრომად ერთსა სოფელსა: საბა ას. 16₂₃

წარავლინნა მონანი თჳსნი მ[ო]წოდებად: ხანმ. 382

მივიდა... ხილვად ბერისა: ხანძთ. 32-3...

ის აზრი, რომელსაც ეს კონსტრუქცია გადმოგვცემს, რაღთა კავშირიანი დაქვემდებარებული წინადადებითაც გამოიხატება:

უბრძანა მათ ცემაჲ მისა პური: მკზ 5,43

შდრ. ტბეთ.: უბრძანა მათ, რა [მი]სცენ მას ჭამადი...

ამგვარად, თუ პირველ შემთხვევაში (დამატება) ვითარებით ბრუნვაში დასმული მასდარი სახელის მაგივრობას ეწეოდა, მეორეში (მიზანი) ის დაქვემდებარებული წინადადების შემასმენელს ენაცვლება.

ვითარებით ბრუნვაში დასმულ მასდარს შეიძლება თავისი დამატება ჰქონდეს. ეს დამატება გვხვდება სამ ბრუნვაში:

¹ ამ საკითხის შესახებ 1942 წ. ქართველურ ენათა განყოფილების სხდომაზე მოხსენება წაიკითხა შ. ძიძიგურმა: წინადადების მასდარული კონსტრუქცია, ხოლო 1954 წ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის V (XI) სამეცნიერო სესიაზე წაკითხულ მოხსენებაში არ. მარტი-როსოვი შეეხო მის გენეზისს: მასდარული კონსტრუქციის გენეზისისათვის ძველ ქართულში მოხსენება დაბეჭდილია: იბერ.-კავკასიური ენათმეცნიერება, VII, გვ. 43—60.

ა) სახელობითში:

არა გიღირს უგულეზელყოფად საქმე ესე: საბა ას. 16₁₂
ესრე შეუენის აღსრულებად ყოი სიმაართლმ: ხანმ. მრ. 130...

ბ) მიცემითში:

ერი დაესხმოდა მას სმენად სიტყუასა ღთისასა: ჰაემ. 382

მხიარულ არს გული თქუენი მსახურებად მოხუცებულებასა.
ჩემსა: ხანძთ. 385...

სახელობითისა და მიცემითი ბრუნვების მართვა მასდარს ზმნის კატეგორიასთან აახლოებს, ოღონდ ეს კია, რომ ამ ორი ბრუნვის ხმარებაში კანონზომიერება არ შეიმჩნევა. რომ ისტორიულად ამ ბრუნვებს განსხვავებული ფუნქციები უნდა ჰქონოდა (იმ ზმნის ბუნების შესაბამისად, რომლისგანაც მასდარი იყო ნაწარმოები), ეს ჩანს ისეთი შემთხვევებიდან, როდესაც მასდარს ორი დამატება აქვს. აქ ერთმანეთის შენაცვლება სახელობით-მიცემითს არ შეუძლია: ბრძანა მიცემად იგი მას: ჰაემ. 368

ევედრენით მაცხოვარსა მინიჭებად სულთა ჩუენთა მშუიდობაჲ და დიდი წყალობაჲ: ქილ.-ეტრ. 15 v

ეთხოვეთ მონიჭებად მშუიდობაჲ სოფელსა: იქვე, 9...

გ) ნანათესაობითარ ვითარებითში:

იწყო გინებად და გმოზად ღმრთისა სასტიკად: შუშ. VIII, 10
პოვეს მწფთა მისთა მიზეზი შენებად სახლისა მის: საბა ას. 7...

აქრომ ნანათესაობითარი ვითარებითა, ამას ამტკიცებენ კუთვნ. ნაცვალ-სახელები, რომლებიც ანალოგიურ შემთხვევაში ვითარებით ბრუნვაშია დასმული:

შემძლებელ ხარ განწმედად ჩემდა: მ 8,2 C

ინებენ უფალმან მოცემად ჩუენდა მადლი ესმ: ხანძთ. 381...

როდესაც მსაზღვრელი მასდარის წინ დგას, მაშინ ნათესაობითი ბრუნვა უნდა გვექონდეს. მართლაც ასეა:

ხუ[მ]ჯობეს არს შენდა [მ]კელობელის შესლვად... ხანმ. მრ. 381

თუ წინდასმულ ნათესაობითს -ა ერთვის, იგი მავრცობი იქნება:

ხაცადე თუ ბაგითა შენითა უკეთურებისა სიტყუად: ხანმ. მრ. 125...

ქვემოთ მოყვანილი მაგალითები გვიჩვენებს, რომ, ერთი მხრივ, სახელობით-მიცემითისა, ხოლო, მეორე მხრივ, ნანათესაობითარი მიმართულებითის ხმარება არ არის განსაზღვრული იმ ზმნის ბუნებით, რომლისგანაც მასდარია ნაწარმოები.

იწყეს საქმედ ეკლესიისა და სენაკებსაცა: ხანძთ. 391₁₈
შდრ. ეკლესიისა და სენაკებსა.

ხასწავებდით მათ დამარხვად ყოი, რი გამცენ თქნ: ხანმ. ლექც. მ 28,20; შდრ. ასწავებდით მათ დამარხვად ყოვლისა, როდენი გამცენ თქნ: C

ეგულეების ჰეროდეს მოძიებად ყრმისა მაგის და წარწყმედად ეგე: მ 2,13 C; შდრ. ტბეთ.: მოძიებად ყრმისა და წარწყმედად ეგე;

DE: ეგერა მოძიებად ვალს ჰეროდე და წარწყმედად ყრმასა მაგას...

აქ შეიმჩნევა ერთგვარი ჭიდილი მასდარის სახელურსა და ზმნურ თვისებებს შორის. უკვე ძველ ქართულში სახელური საწყისი ჩანს გამარჯვებული, რადგან ნანათესაობითარი ვითარებითი ბევრად სჭარბობს სახელობით-მიცემითს.

ვითარებითი ბრუნვა **მიზანს** მყოფადის მიმღეობითაც გამოხატავს: რწნიმე სა ვ ნ ე ბ ე ლ ა დ და რწნიმე სა რ გ ე ბ ე ლ ა დ მოინადირებენ: საბა ას. 6¹⁷ მიიღის საზრდელი საგლახაკოჲ ჯორცთა თჳსთა განსამტკიცებელად: ხანძთ. 2⁵⁵...

მეთათე, ვითარებით ბრუნვაში დასმული მასდარი არს მეშველ ზმნასთან ერთად კატეგორიული მყოფადის მნიშვნელობას ატარებს, გადმოგვცემს ისეთ მოქმედებას, რომელიც უეჭველად უნდა შესრულდეს. არს მეშველი ზმნის პარალელურად იხმარება აგრეთვე ჯერ არს. პირველ შემთხვევაში მასდარი წინ უსწრებს არს ზმნას (მასდარი + არს), მეორეში კი შებრუნებული რიგი გვაქვს (ჯერ არს... + მასდარი).

მიცემად არს ძე კაცისაჲ ჯელთა კაცთასა: მ 17,22 C
შდრ. ტბეთ.: ჯერ არს ძმ კაცისაჲ მიცემად...

აღნიშნულ კონსტრუქციას შესაძლებელია ჩვეულებრივი მყოფადიც შეენაცვლოს:

ორისა დღისა შემდგომად ზატიკი ყოფად არს, და ძმ კაცისაჲ მიცემად ჯუარ-ცუმად: მ 26,2 C

შდრ. ტბეთ.: შემდგომად სამისა დღისა ენებაჲ იყოს და ძმ კაცისაჲ მიეცეს ჯუარცუმად...

შეთერთმეტე, აშკარად **სიტყვაწარმოებითი** აფიქსის ფუნქციები აქვს ვითარებით ბრუნვას ქვემოთ ჩამოთვლილ შემთხვევებში:

ა) მრავალთა მდიდართა დადგეს დიდადი: მკზ 12,41 C

იხილა წმიდამან მან ფრიადი სარწმუნოებაჲ: ხანძთ. თ⁴¹

წულილადთაცა საქმეთა მოქმედვე ხარ: იქვე, კმ⁸...

აღსანიშნავია, რომ ვითარებითის სუფიქსი ამ შემთხვევაში ჩვეულებრივ ზედსართავ სახელებს აქვს დართული. ასე რომ, ზედსართავისაგან კვლავ ზედსართავი იწარმოება.

ბ) ვითარებით ბრუნვაში დასმული მასდარისაგან ნაწარმოები სახელი მყოფადის მიმღეობის მნიშვნელობის მატარებელია:

ვაიძულე მიღებად ჭამადი: შუშ. VII, 20

რამთამცა ერთი დაბადებადი აქებდა უფალსა: ხანძთ. 2¹⁰...

ქვემოთ მოყვანილ მაგალითში ნავითარებითარი მასდარი და მყოფადის მიმღეობა ენაცვლებიან ერთმანეთს:

მე საქმელი მაქუს ჭამად: ი 4,32 C

ჯრუჟ-პარხლის ოთხთავშია: მე ჭამადი მაქუს ჭამად.

შესაძლებელია მყოფადის მიმღეობის **სა-** თავსართი ნავითარებითარ მასდარსაც დაერთოს:

სხუად ნუგეშინის-საცემელი ჯორცთაჲ არაჲ აქუნდა საქამადისაჲ და მას უამადისაჲ ყოვლადვე: ხანძთ. იმ⁴⁻⁵...

გ) ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი გვხვდება რედუბლიკაციურ კომპოზიტებში. მნიშვნელობის თვალსაზრისით ასეთი კომპოზიტები ორ ჯგუფს ქმნიან. პირველი ჯგუფის კომპოზიტები ადგილს ან დროს გადმოგვცემენ და ზმნისართებს განეკუთვნებიან, მეორე ჯგუფის კი სახელებს წარმოადგენენ.

პირველ შემთხვევაში მეორდება ვითარებით ბრუნვაში დასმული ადგილის ან დროის გამომხატველი სახელი. გადმოგვცემს რამდენსამე ერთგვარბუნქტს სივრცეში ან დროში:

ვიდოდა ქალაქად - ქალაქად და დაბად - დაბად: ლ 8,1 C

აღვიდიან მშობელნი მისნი წლად - წლად იშმდ: ლ 2,41 C

შდრ. აღმოვიდიან მამა და დედა მისი წლითი - წლად იერუსალშმდ: DE

ხოლო დღესასწაულად - დღესასწაულად ჩუეულ იყო ბქე იგი მიტევებად ერთისა პყრობილისა: მ 27,15 C...

შდრ. ტბეთ.: დღესასწაულთა...

შესაძლებელია რედუბლიკაციური კომპოზიტის პირველი წევრი ფუძის სახით იყოს წარმოდგენილი:

იყვნენ... ძრვანი ადგილ - ადგილ: მ 24,7 C...

მეორე ჯგუფის რედუბლიკაციური კომპოზიტები მეტწილად ვითარებითი ზედსართავის მნიშვნელობის მატარებელია, მაგრამ შესაძლებელია არსებით-სახელს ან ნაცვალსახელსაც წარმოადგენდნენ:

ფერად - ფერადთაგან სენთა შეპყრობილნი განიკურნეს: კიმ. 114, ყოვლისაგან თესლად - თესლადისა შეკრიბიან: მ 13,47 C...

შდრ. ტბეთ.: ყლთაგან თესლთა შეიკრიბის

რედუბლიკაციური კომპოზიტები ზმნისართის ფუნქციითაც გვხვდება:

ძვრ - ძვრად იგუემების: მ 17,15 C...

ამგვარად, ვითარებით ბრუნვას ეკისრება აღნიშნოს: 1. მიმართულება (საით?), 2. მიღწეულობა (სანამდენ?), 3. ადგილი (სად?), 4. დრო (როდის?), 5. გარდაქცევა (რად?), 6. ჯერობა (მერამდენეჯერ?), 7. ვითარება (როგორ?), 8. დანიშნულება (ვისთვის, რისთვის?). ვითარებით ბრუნვაში დასმული მას-დარი 9. გადმოგვცემს დამატებას ან მიზანს, 10. არს შეშველ ზმნასთან კატეგორიული მყოფადის მნიშვნელობისაა (ჭამად არს), ხოლო 11. ვითარებითში დასმული მასდარისაგან ნაწარმოები სახელი მყოფადის მიმღეობის ფუნქციას ასრულებს (ჭამადი)¹.

ზოგი ფუნქცია აქაც გვიანდელი დიფერენციაციის გზით ჩანს მიღებული და ერთმანეთზე დაიყვანება.

მაგალითად, აშკარაა, რომ ერთმანეთს უკავშირდება ადგილისა და დროის აღნიშვნა. ბუნებრივი იქნება, თუ ამ ფუნქციებს არ მოვწყვეტთ მიმართულების ჩვენებას.

ქართული ენა, ინდოევროპულ ენათაგან განსხვავებით, საერთოდ არ განარჩევს მკვეთრად ერთმანეთისაგან მიმართულებასა (საით?) და ად-

¹ სიტყვაწარმოების სხვა შემთხვევებში ვითარებით ბრუნვას დამოუკიდებელი ფუნქცია არა აქვს, იგი ან ვითარებას გადმოგვცემს ან ადგილს თუ დროს.

გილს (სად?) მოძრაობის აღმნიშვნელ ზმნებთან. თვით ვითარებითანაც კითხვის საშუალებით ყოველთვის ვერ ვიტყვით დაბეჯითებით მიმართულება გვაქვს თუ ადგილი¹. მაგალითად:

შევიდა ქალაქად: ხანმ. მრ. 146: სად? თუ საით?

ზოიყუნა ხანძთად: ხანძთ. იბ_გ: სად? თუ საით?

თუ ადგილი და მიმართულება ერთმანეთს უკავშირდება, მაშინ რომელი ფუნქცია უნდა გივარაუდოთ უფრო ადრინდელად? ძველი ქართულისათვის ვითარებითის ძირითად დანიშნულებას მიმართულების ჩვენება წარმოადგენს და არა ადგილზე მითითება. მიმართულების აღნიშვნა უფრო ადრეც კარგა ხნის განმავლობაში უნდა ყოფილიყო ამ ბრუნვის ძირითად ფუნქციათაგანი, რადგანაც სწორედ მისგან განვითარებულა რამდენიმე სხვა ფუნქცია.

მიმართულების ფუნქციის გამონაყოფად გვეჩვენება მიღწეულობის აღნიშვნა. მიღწეულობა მოქმედების სასრულ პუნქტზე (ან დროზე) მიუთითებს. მიმართულების აღნიშვნისავე მოქმედების საბოლოო ადგილი გადმოიცემა. „მოვიდა ქალაქად“ ნიშნავს: მისი მსვლელობის უკანასკნელი პუნქტი ქალაქი იყო. აქედან თავისუფლად შეიძლება მიგვეღო: „მოვიდა ქალაქამდე“. მნიშვნელობის ასეთი გადაწევა კარგად ჩანს ვიდრე ზმნისართთან. მისი ძირითადი მნიშვნელობა ძველი ქართულისათვის არის სანამდე, მაგრამ იგი მიმართულებასაც გადმოგვცემს:

წარგიყვანონ შენ, ვიდრე შენ არა გინდეს: ი 21,18 DE.

ვითარებით ბრუნვაში დასმული მასდარიანი კონსტრუქციების საკითხი დამატებით შესწავლას მოითხოვს. ზოგიერთი მოსაზრების წამოყენება მაინც შესაძლებელია: მასდართან ვითარებითი ბრუნვის ერთი ძირითადი ფუნქცია მიზნის ჩვენებაა. ეს ფუნქცია ძალიან ახლოს დგას დანიშნულების გადმოცემასთან.

მიზნისა და დანიშნულების გადმოცემა დამოკიდებულია იმაზე, თუ რომელ მეტყველების ნაწილთან გვაქვს საქმე. თუ საგნის სახელია, იგი რამესთვის ან ვინმესთვის შეიძლება იყოს დანიშნული, ზმნით გადმოცემული მოქმედება კი დროში იშლება. აქ მოქმედების დანიშნულება მიზანს გამოხატავს. მასდართან ვითარებითი ბრუნვა მიზნის გადმოცემას იმის გამო ახერხებს, რომ მასდარი ნაზმნარი სახელია და მას ზმნური თვისებებიც აქვს შენარჩუნებული (მასდარიანი კონსტრუქცია სწორედ პირიან ზმნას ენაცვლება).

რომ მართლაც ასეა, ეს კარგად ჩანს მყოფადის მიმღეობასთან. ეს უკანასკნელიც ნაზმნარი სახელია, დროის გაგება მასშიც არის ჩაქსოვილი. ამიტომ ვითარებითი ბრუნვა მყოფადის მიმღეობასთანაც მიზნის მაჩვენებელია (მიიღის საზრდელი საგლახაკოა ჯორცთა თვსთა განსამტკიცებელად). იმავე სა—ე აფიქსებით ნაწარმოებ ნასახელარ სახელებთან დროის გაგება აღარ გვაქვს. ასეთი სახელების ვითარებითი ბრუნვა დანიშნულებას გადმოგვცემს (ალაშენა... ერთი სენაკი საოსტიგნედ).

¹ არნ. ჩიქობავას ეს ორი ფუნქცია გაერთიანებული აქვს: მიმართ. ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის, გვ. 13; აქვე, გვ. 14.

ამგვარად, განსხვავებას ვითარებითში დასმულ სახელთა მნიშვნელობა ქმნის.

მიზნისთვისაც და დანიშნულებისთვისაც ამოსავალს მიმართულების ჩვენება უნდა წარმოადგენდეს.

აღსანიშნავია, რომ დანიშნულებას ვითარებითი ბრუნვა მარტივი ფუძისაგან არ აწარმოებს ჩვეულებრივ (თუ მხედველობაში არ მივიღებთ რად ფორმას): აღამიანის სახელებთან იგი ნათესაობითი ბრუნვისაგან იწარმოება (მოსე-მს-ა). ასეთ შემთხვევაში ნათესაობითი კუთვნილებას გადმოგვცემს, ვითარებითი კი თავდაპირველად მიმართულების აღმნიშვნელი იქნებოდა: მოსე-მს-ა = მოსე-მის-კენ, ე. ი. რაც მოსესია, იმისკენაა, აქედან კი მივიღეთ — მოსესთვის.

სხვა შემთხვევებში კი ვითარებითის -დ ნიშანი სა—ე აფიქსებით წარმოებ სახელებთან გვაქვს (სამონასტრედ). ეს აფიქსები თავისთავად დანიშნულების მაწარმოებელი არიან.

გარდა აღნიშნულისა, ერთმანეთს უკავშირდება ისეთი შემთხვევები, როდესაც ვითარებით ბრუნვაში დასმული მასდარი, ერთი მხრივ, აუცილებლად მოსახდენ მოქმედებას გადმოგვცემს (დამხმარე ზმნასთან ერთად), ხოლო, მეორე მხრივ, მყოფადის მიმღეობის შინაარსს ატარებს (თუ ბრუნვის ნიშნები დაერთო)¹. ამ ორ შემთხვევას ერთმანეთთან მყოფადის მნიშვნელობა აკავშირებს. აქაც ამოსავლად მიმართულება ჩანს. ვითარებითი ბრუნვა გადმოგვცემს მიმართულებას იქით, საითაც მოქმედება ვითარდება. ჩვენთვის საინტერესო შემთხვევებში გადმოცემულია მიმართულება დროში. დროში მოქმედების განვითარება კი მომავლისაკენ წარმოებს. ამგვარად: მოსლვად არს = მოსასვლელი არის ← მოსვლისაკენ არის.

მომავლის აღნიშვნა, თავის მხრივ, მიზნის ფუნქციას უახლოვდება. მიზანში რომ მყოფადის გაგებაც არის ჩაქსოვილი, ამაზე მიუთითებს, ერთი მხრივ, იმავე მნიშვნელობით მყოფადის მიმღეობის ხმარება (შდრ. შევიდეს დადგრომად და შევიდეს დასადგრომად), მეორე მხრივ კი ის, რომ, მიზნის გამომხატველი მასდარული კონსტრუქციის შესატყვის დაქვემდებარებულ წინადადებაში სწორედ მყოფადი დრო (კავშ. II) გამოიყენება (შდრ. უბრძანა მათ ცემად მისა პური, და: უბრძანა მათ, რა [მი]ცენ მას ქამადი).

როგორც ჩანს, ერთმანეთს შინაგანად უკავშირდება ვითარებითი ბრუნვის შემდეგი ფუნქციები: დანიშნულების გადმოცემა, მიზნის, მომავალში შესასრულებელი მოქმედებისა და მყოფადის მიმღეობის აღნიშვნა. ყველა ეს ფუნქცია ერთი სემასიოლოგიური ბუდიდან უნდა მომდინარეობდეს. ამოსავალ მნიშვნელობას მიმართულების ჩვენება

¹ ერთმანეთს უკავშირდება მათ მ. ბროსე. მისი აზრით, მოდალობითი (=ვითარებითი) ბრუნვა რთულ მყოფადს აწარმოებს: „გამოჩნებაა არს“ (?). აქედან არის მიღებული -ადი-ზე დაბოლოებული ზედსართავები. ხრწნადი: L'Art Libérale, ou Grammaire Géorgienne, გვ. 53.

წარმოადგენს. იმავე მიმართულებისაგან მომდინარეობს მიღწეულობის ფუნქციაც.

ვითარებითი ბრუნვის ერთ-ერთ ძირითად ფუნქციას ძველ და ახალ ქართულშიც გარდაქცევის აღნიშვნა წარმოადგენს. თავისთავადია ეს ფუნქცია თუ წარმოებული? შეუძლებელი არ არის, ეს ფუნქცია იმ ბუდეში მოექცეს, რომლისთვისაც ამოსავალს მიმართულების ჩვენება წარმოადგენს. რამედ ქცევა გარკვეული მიმართულებით ცვლილებას ვარაუდობს, ამასთან ამ ცვლილების დასასრულ მომენტამდე მიყვანას, ასე რომ მდღეულობის ფუნქციაც მოგვეშველებოდა ამ მნიშვნელობის განვითარების ახსნისას.

გარდაქცევა რომ მართლაც დასახელებულ ფუნქციებს უკავშირდება, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ მაგ., გარდაქცევისა და დანიშნულების ფუნქციათა გამოიყვანა ზოგჯერ ძნელდება (როდესაც დანიშნულება არა ნანათესაობითარი სახელით არის ნაწარმოები). ეს მეტად თვალსაჩინოა რად ნაცვალსახელთან, რომელსაც დანიშნულების ფუნქციაც აქვს (რატომ, რისთვის) და გარდაქცევისაც („მწუხარება სიხარულად გადაექცა“ — კითხვა დაისმის: რად გადაექცა?).

გამოდის, რომ ვითარებითი ბრუნვის ფუნქციათა ევოლუციის პროცესში ამოსავალი კონკრეტული მნიშვნელობიდან (ადგილის განსაზღვრა: მიმართულება, მიღწეულობა) აბსტრაქტული მნიშვნელობები მივიღეთ: დანიშნულება, მიზანი, „მოფადი დრო“, გარდაქცევა. სავარაუდოა, რომ ამ ფუნქციათა დიფერენციაცია შეაპირობა იმ სახელთა მნიშვნელობებმა, რომელთაც ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი ერთოდა:

მიმართულება	{	ნაზმნარ სახელებთან	{	მასდარი, მყოფ. მიმლ. — მიზანი
			{	— „მოფადი“
		ნანათესაობითარ ადამიანის სახელებთან	>	დანიშნულება
		ზოგ არაარსებით სახელთან		— გარდაქცევა
		არსებით სახელებთან		

განსახილველია ორი ფუნქცია: **ჯერობა და ვითარება.**

ჯერობის აღნიშვნა ვითარებით ბრუნვას რიგით რიცხვით სახელებთან ეკისრება. ეს ფუნქცია პირველადი არ ჩანს. რაც შეეხება ვითარების ჩვენებას, იგი ისევე არსებითი უნდა იყოს ამ ბრუნვისათვის, როგორც მოქმედებითისათვის იყო. აქაც ეს ფუნქცია გასაგებს ხდის, რატომ არ უნდა ჰქონოდა ვითარებით ბრუნვას მრავლობითი რიცხვის ნიშანი.

სქემით რომ გამოვხატოთ ვითარებითი ბრუნვის ფუნქციათა ევოლუცია, ასეთ სურათს მივიღებთ:

I	{	ადგილი დრო	{	მიღწეულობა
		მიმართულება		გარდაქცევა
				დანიშნულება
				მიზანი
				მომავალში შესასრ. მოქმედება
				„მოფადის მიმღეობა“

II. ვითარება

როგორც აღნიშნული იყო, ღიად არის დატოვებული საკითხი ადგილისა და მიმართულების ფუნქციათა გენეტური დამოკიდებულების შესახებ. შეუძლებელი არაა მეორე პირველისაგან იყოს მიღებული.

4. მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვების ფუნქციათა შედარება. როგორც ვნახეთ, ორივე ბრუნვა აღნიშნავს დროს ან ადგილს, ოღონდ ისინი ჩვეულებრივ სხვადასხვა ფუძესთან იხმარებიან.

შდრ.: დილით, წინაღლით, ღამით, აღმოსავალით, მარცხენით, მარჯვენით... მაგრამ: ცისკრად, სამხრად, შემდგომად, მახლობელად...

სხვა შემთხვევაში ეს ბრუნვები დაპირისპირებული არიან: მოქმედებითი და წყებითობას გადმოგვცემს, ვითარებითი — მიმართულებას ან მიღწეულობას. ამ ფუნქციებით ეს ორი ბრუნვა ხშირად გვევლინება ერთ წინადადებაში ერთმანეთის საპირისპიროდ:

გარდამოჭდა ზეცით ქყნად: ბოლნ. 28¹⁷

ორივე ბრუნვის საერთო ფუნქციას წარმოადგენს აგრეთვე ვითარების აღნიშვნა. აქაც ისინი მეტწილად სხვადასხვა ფუძეს იყენებენ: მოქმედებითი ჩვეულებრივ აბსტრაქტულ სახელებთან გვაქვს, ვითარებითი — ზედსართავებთან:

და მიმოიხილა მათა რისხვით და მწუხარედ სიბრმისა მისთვის გულისა მათისა: ჰაემ. 374; შდრ. რისხვით და მწუხარედ.

გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ისინი ერთმანეთს ენაცვლებიან: მოიწინეს ერთობით: ხანძთ. 48²⁹

და: ერთად ეჭამა პური: შუშ. VI, 12

აქ მოქმედებითი ბრუნვა მაინც სხვა (აბსტრაქტული სახელის) ფუძისაგან არის ნაწარმოები. ასე არა გვაქვს ქვემოთყვანილ მაგალითში:

რ'ნ შეიწყნაროს ყრმაჲ ერთი... სახელითა ჩემითა, [მან] მე შემიწყნაროს: ტბეთ. მ 18,5

შდრ.: რომელმან შეიწყნაროს ყრმაჲ ერთი... სახელად ჩემდა, მე შემიწყნაროს: C

მოქმედებითი ბრუნვა ძველ ქართულში გვხვდება ისეთ შემთხვევებში, რომლებშიც უფრო გვიან მხოლოდ ვითარებითი იხმარება:

სალმრთონი წიგნი ზეპირით მოიწუართნა: ხანძთ. 8⁴²

სივლტოლად იყო სწრაფით: შუშ. IX, 5

გლახაკიცა ვინმე იყო სახელით ლაზარე: ლ 16,20 C

თქუენ მხადით მე მოძღუროთ და უფლით: იქვე, ი 13,13 C...

მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვების შეპირისპირება გარკვეულ საკითხებს ბადებს. მათ შესახებ მსჯელობა ჩვენი თემის ფარგლებს სცილდება.

სახელი ანტონ პირველის გრამატიკაში¹

ანტონ პირველი ერთ-ერთი თვალსაჩინო მოღვაწეთაგანი იყო ერეკლე მეორის დროინდელ საქართველოში. ანტონი, თეიმურაზ მეორის დისა და ვახტანგ VI ძმის — ალიყულიხანის (იესეს) — შვილი, იყო ფრიად განათლებული პიროვნება, სწავლა-განათლების ხელმძღვანელი საქართველოში, ბევრი წიგნის შემთხვევლი და მთარგმნელი. მისი ნამოღვაწარიდან ამ შემთხვევაში ჩვენთვის საინტერესოა ქართული ენის გრამატიკა. ეს პირველი სრული გრამატიკაა ჩვენი ენისა. იგი ავტორს შეუდგენია სომხური გრამატიკის მიხედვით 1753 წელს, შემდეგ შეუსწორებია 1767 წელს. ავტორის დამოუკიდებლობა მეტად ჩანს მეორე გრამატიკაში (გამოც. 1885 წელს რ. ერისთავის რედაქტორობით. ქვემოთ მითითება ამ გამოცემაზე).

¹ დაბეჭდილია სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის „სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებულში“, III, თბილისი 1948, გვ. 24—33. ეს ერთ-ერთი იმ ოთხ მოხსენებათაგანია, რომლებიც მიეძღვნა თემას „ანტონ პირველის გრამატიკა XVIII ს. გრამატიკულ აზროვნებასთან დაკავშირებით“. ოთხივე მოხსენება დამუშავდა არნ. ჩიქობავას ხელმძღვანელობით და დაბეჭდილია იმავე კრებულში.

თემის ხელმძღვანელსაგან.

ანტონ პირველის გრამატიკა ავტორის ლგლარქნილი ენის გამო ძნელია გასაგებად სპეციალისტისთვისაც კი, მაგრამ ესაა ყველაზე გრძელი სასკოლო გრამატიკა ქართული ენისა (ქართულად დაწერილ გრამატიკათა შორის); მასთან ესაა არსებითად პირველი ქართული გრამატიკა (ხ. შანშოვანის გრამატიკა 1737 წლისა ფრაგმენტული ხასიათისა). ანტონის გრამატიკა საფუძვლად ედო ყველა ქართულ გრამატიკას მეფერამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში და მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში წლებამდის. მისი გავლენა დიდზე დიდი იყო.

თუ ამას დაუმატებთ, რომ ანტონ პირველის გრამატიკა რიგი მოვლენის გაგებაში თვალსაჩინოდ განსხვავდება XIX ს. მეორე ნახევრის სასკოლო გრამატიკებისაგან, გასაგები უნდა იყოს ინტერესი, რომელსაც ეს გრამატიკა ბუნებრივად იწვევს ქართული ენის თვალსაზრისითა და ენათმეცნიერული აზროვნების ისტორიის თვალსაზრისითაც. კავკასიურ ენათა განყოფილების სტუდენტების — ლ. ლეჟავას, თ. ბეროზაშვილის, ელ. ბაბუნაშვილისა და მ. მაკვარიანის — მოხსენებები ეხება ანტონ პირველის გრამატიკის ძირითად მომენტებს.

არნ. ჩიქობავა

ჩვენი მსჯელობის საგანია სახელი ანტონის გრამატიკაში.

ანტონის განმარტებით სახელი არის ნაწილი წინადადებისა, რომელიც არსებულ საგნებს განასხვავებს არა შინაგანი რაობით („საცნაურობით“), არამედ მხოლოდ სახელწოდებით: „სახელი არს ნაწილი სიტყვისა, გამარჩევი წოდებით თვითოვსა მყოფთა არსებისა“¹ (გვ. 124).

სახელები იყოფა ორ ჯგუფად: არსებით სახელებად და ზედ-შესრულად.

არსებითა სახელი, რომელსაც დამოუკიდებელი მნიშვნელობა აქვს და დამოუკიდებლად არსებობა შეუძლია (მაგ.: ფარნავაზ, წიგნი, არვე...).

ზედ-შესრული კი ის სახელია, რომელიც დაერთვის არსებითს და აღნიშნავს რაოდენობას ან ვითარებას არსებისას (მაგ.: შავი, მაღალი, კეთილი...).

არსებითი სახელი იყოფა 3 ჯგუფად: 1) მხოლოდობითად, 2) საზოგადოდ, 3) შემკრებლობითად.

1. **მხოლოდობითი** აღნიშნავს ერთ, განუყოფელ არსებას ან ნივთს (მაგ.: ფარნავაზ, მცხეთა...).

2. **საზოგადო** აღნიშნავს ისეთ საგანს, რომელიც შეიძლება ბევრი იყოს (წიგნი...).

3. **შემკრებლობითი** მრავალ, ერთად თავმოყრილ საგანს აღნიშნავს (ერი, გუნდი, არვე = „ცხვრის ფარა“...).

ზედ-შესრული სახელებიც იყოფა 3 ჯგუფად: 1) დადებითად, 2) შემსგავსებითად, 3) უდადებითესად.

1. **დადებითი** აღნიშნავს ნივთის თვისებას ან რაოდენობას მარტივად (კეთილი, ბოროტი...).

2. **შემსგავსებითი** აღნიშნავს საგნის თვისებას მეორე საგანთან შეპირისპირებით, შემსგავსებით (კეთილებრი, ბოროტებრი...).

3. **უდადებითესი** სხვა ნივთებთან შედარებით ერთი ნივთის თვისებას აღმატებითად აღნიშნავს (მაგ.: უკეთილესი = ყოვლად კეთილი; უბოროტესი = ყოვლად ბოროტი...).

სახელს ხუთი მდევარი ახასიათებს, ე. ი. შეიძლება ხუთი სახის ცვლილება მოუვიდეს; ესენია: 1) ნათესავი, 2) ნაკვეთი, 3) სახე, 4) რიცხვი, 5) ბრუნვა.

I. **ნათესავი** (=სქესი).

სიტყვები ამ ნიშნის მიხედვით იყოფა 4 ჯგუფად, ე. ი. გაირჩევა 4 სქესი: მამრობითი, მდედრობითი, უმეშვეობითი (=საშუალო) და საზოგადო.

მამრობითია სიტყვა, თუ მის მიერ აღნიშნული საგანი არის „მამრი“, რეალურად მამრობითი სქესისა; მაგ.: მამა, ძმა, ვერძი, ვაცი...

მდედრობითი სქესისაა სიტყვა, რომელიც აღნიშნავს მდედრს; მაგ.: დედა, სიდედრი, და, ფური...

¹ ანტონის მართლწერა დაცული არაა.

უმეშველობითა, თუ ისეთ რაიმეს აღნიშნავს, რაც არც მამრობითი და არც მდედრობითი; მაგ.: ცეცხლი, წყალი, ჰაერი, ქვა, სპეკალი...

თუ სიტყვა ისეთ საგანს აღნიშნავს, რომელიც მამრიც შეიძლება იყოს და მდედრიც, მაშინ იგი **საზოგადო** სქესისა იქნება; მაგ.: მშობელი, შვილი, ცხენი, ლეკვი...

ქართულში არსებით სახელებს რაიმე ნიშანი არა აქვთ მამრობითი თუ მდედრობითი სქესის გასარჩევად, ხოლო ზედშესრულ სახელებში შეხვედებით მდედრობით სქესში დაბოლოება -ა-ს (ჭაბუკ-ა, უფალ-ა, მეფ-ა...).

II. ნაკვეთი (= ფუძის აგებულება).

ფუძეები იყოფა 2 ჯგუფად: **მარტივად** და **რთულად** (ესაა რთული ფუძე, კომპოზიტი).

მარტივია, მაგ.: დავითი, მორწმუნე...

რთულია, როცა სახელი დაუკავშირდება სხვა სახელს (კეთილ-მჭედარი) ან მიმღობას (სიბრძნის-მეტყველი).

რთულ ფუძეებს, რომლებიც წარმოდგებიან დამოუკიდებელი მარტივი ფუძეების შეერთებით, მოეპოვებათ სახელის ყველა კატეგორია.

III. სახე (= ფუძე).

სახის მიხედვით სახელები განიყოფება ორ ჯგუფად: **პირველსახედ** და **სხმით-გარდასლვითად**.

1. **პირველ-სახე** არის სიტყვა, რომელსაც თავისი განსაზღვრული მნიშვნელობა აქვს უცვლელად; მაგ.: არსი, პირი, გვარი...

2. **სხმით-გარდასლვითი** ისეთი სიტყვაა, რომელიც თავის ძირითად მნიშვნელობას იცვლის გარკვეული მარცვლების მიმატების შედეგად. თვით ამ მარცვლებს დამოუკიდებელი მნიშვნელობა არა აქვთ (მაგ.: -ებ, -ოვანი...), მაგრამ ერთიან რა პირველსახედ არსებულ სახელებს, აძლევენ მას სხვა მნიშვნელობას; მაგ.: არსი → არს-ება, გვარი → გვარ-ოვანი, პირი → სა-პირ-ო...

სხმით-გარდასლვითის საწარმოებელი 47 აფიქსი დაყოფილია 18 ჯგუფად.

IV. რიცხვი.

რიცხვი ორგვარია: 1) **ერთობითი** ანუ **მხოლოდობითი** (მაგ.: სიტყვა, ზღვა...) და 2) **მრავლობითი** (მაგ.: სიტყვანი, ზღვები...).

მხოლოდობითი ეწოდება იმიტომ, რომ ერთ რაიმე ნივთს გვიჩვენებს, **მრავლობითი** კი — იმიტომ, რომ მრავალ საგანზე მიუთითებს.

V. ბრუნვა.

ანტონს 8 ბრუნვა აქვს გამოყოფილი.

1) ბრუნვათა დასაწყისი არის **წრფელობითი**, „რომელიცა უფრორე სამართალ არს, რამეთუ ეწოდებოდესცა **სახელობითი**“. წრფელობითია, როდესაც სახელი პირველ მდგომარეობაშია უცვლელად და რაიმე არსებულს აღნიშნავს მარტივად (მაგ.: ცხოველი, კაცი, მჭედარი...).

2) **ნათესაობითი**. ნათესაობით ბრუნვას ანტონის გაგებით 7 ნიშანი აქვს: -ისი, -ისა, -სა, -ასა, -ჟსა, -ს და -სი მხ. რიცხვში; მრავლობითში: -თა, -თ, -ებისა, -ების, -ებთა, -ებთ.

3) **მიცემითის ნიშნები**: -ს, -სა, -დ, -ად, -და, -დად, -მი, -მიმართ, -მდე (სულ 9); მრ. რიცხვში: -თ, -თა, -ებთ, -ებთა (მაგ.: მოძღვრებთ, მოწაფეებთა...).

4) **შემასმენლობითი**. ეს ბრუნვა „არღა წრფელობითად დაჰნიშნავს არსისა, არსებასა, არამედ შესმენს ანუ საყურელ, ანუ საძაგელ და ანუ სხვა რაიმე ყოფად ხატითა რაიმამე სხვათა“ (გვ. 140); მაგ.: სარწმუნოებაჲ, ცნობაჲ, იაკობი...

შემასმენლობითის შესახებ ანტონი შენიშნავს: ასეთი ბრუნვა ჩვენს ენაში არაა, მაგრამ პირველად გავეცანი და მიგებაჲ რა სხვა ენებს (ლათინურს, ბერძნულსა და სომხურს), საჭიროდ გვანი მისი გამოყოფა და ნიშნებიც გამოვუწახეო. ესენია: -ჲ || -ი მხ. რიცხვში და -ნი, -ები, -ებნი მრ. რიცხვში.

ეს ბრუნვა შემოუტანია ანტონს იმ ენათა გავლენით, სადაც იგი (შემა-სმენლობითი ბრ.) სქესის რკვევის საშუალებას წარმოადგენდა. მაგრამ სქესის არამქონე ენათა გაცნობის შემდეგ დარწმუნებულა, რომ ეს ბრუნვა არაა აუცილებელი, მაგრამ მას მაინც ტოვებს სხვა ბრუნვათა გვერდით.

5. **მოქმედებითი**. მისი ნიშნებია: -ითა, -თა, -თ, -ჲთა, -მიერ; მრ. რიცხვში: -თა, -თ, -მიერ (მაგ.: მოციქულ-ებ-ითა).

6. **დაწყებითს აქვს ნიშნები**: -თ; -თი, -გან, -გაშო (მაგ.: აღმოსავალ-ლი-თ, ნათესავისა-გან...).

7) **მოთხრობითი**. ამ ბრუნვისათვის მხოლ. რიცხვში სახელს არა აქვს საკუთარი ნიშანი. ნაცვალსახელი ერთვის ხოლმე სახელს და ვიღებთ მოთხრობითს; მაგ.: დავით-მან, მეფე-მან... მრ. რიცხვში მოთხრობითი ემსგავსება მიცემითს ან ნათესაობითს.

8. **წოდებითს აქვს ნიშნები**: ჰ, -ო.

ნაცვალსახელი. „ნაცუალ-სახელი არს ნაწილი სიტყვსა, განმრჩევი ზედ-წოდებით არსებისა პირობითად“ (გვ. 148). ნაცვალსახელები გამოიყენება სახელის ადგილას. ისინი ასე ჯგუფდებიან:

1) **არსებითი**, მაგ.: მე, შენ, იგი, თვით, ჩვენ, თქვენ, იგინი.

2) **მოგებითი**, მაგ.: ჩემი, შენი, მისი, თქვენი, მათი.

3) **ჩვენებითი**, მაგ.: ეს, ეგ, ის, ესე, ეგე, ისი.

4) **კვლამოდებითი**, მაგ.: რომელი.

ნაცვალსახელებსაც იგივე კატეგორიები მოეპოვება, რაც სახელს, ოღონდ ემატება პირის კატეგორია. მაშ, სულ ექვსი მღევარი ექნება.

ანტონი ცალკე გამოყოფს ზოგიერთ თავისებური ბრუნების მქონე სახელს და მოაქცევს მათ ასეთი სათაურის ქვეშ: „თჳს ბრუნუთა სახელთა კერძო-ობითა“ (გვ. 13). აქ მოცემულია შემდეგი სიტყვები: რომელიმე, ვინ, ვინმე, ზოგი, რაიმე, ერთი, რომელი.

როგორც თვითონვე შენიშნავს, ესენი დანარჩენთაგან გამოყოფილია და გაერთიანებული ერთი ნიშნის მიხედვით, კერძოდ, წოდებითი ბრუნვის უქონლობა თანაბრად დამახასიათებელია მათთვის.

ასეთია სახელის შესახებ ანტონის შეხედულებათა სქემა.

1. ანტონის ამ შრომაში ყურადღებას იპყრობს დღევანდელ სასკოლო და სამეცნიერო გრამატიკებთან შედარებით ტერმინთა სხვაობა.

მაგ.: ანტონის ლექსი = სიტყვა

სიტყვა = წინადადება

ნათესავი = სქესი

სხმით-გარდახვლითი = ნაწარმოები ფუძე

კანკლედობა = ბრუნება

არსებითი ნაცვალსახელი = პირის ნაცვალსახელი

ნაკვეთი = ფუძე (მარტივი

ფუძე და კომპოზიტი)

სახე = ფუძე

(მარტივი და ნაწარმოები)

მოგებითი ნაცვალსახელი = კუთვნილობითი ნაცვალსახელი

ზედ-შესრული = ზედსართავი...

2. ანტონს ბევრი ფაქტი სწორად აქვს შენიშნული, მაგ. მართებულადაა აღნიშნული ქართულისათვის დამახასიათებელი ხმოვანთა რედუქციის ფაქტი. ნათ. ბრუნვის შესახებ მსჯელობისას ანტონი შენიშნავს: ზოგ სახელს ესპობა შუახმოვანი (გოდლისა, ტაძრისა...), ზოგს კი არაო (ბნელისა...); ან კიდევ ორობითი რიცხვი არა გვაქვს ჩვენს ენაშიო და სხვ.

3. ანტონი გამოყოფს არსებითს სახელს, ზედსართავსა და ნაცვალსახელს. რიცხვითი სახელი ცალკე არაა გამოყოფილი. ზედსართავის შესახებ მსჯელობისას გაკვრითაა ნათქვამი: რაოდენობის სახელებიც ასევე იბრუნებიანო. ანტონის გრამატიკა ასახავს გრამატიკული აზროვნების იმ საფეხურს, როცა ზედსართავი სახელი გამოყვეს სახელთაგან, მაგრამ რიცხვითი სახელი ჯერ კიდევ არაა გამოყოფილი.

4. ანტონი სახელებს აჯგუფებს ლექსიკური შინაარსის მიხედვით: ა) მხოლოდობითი = საკუთარი სახელები (ფარნავაზ, მტკვარი...), ბ) საზოგადო = საზოგადო სახელები (წიგნი), გ) შემკრებლობითი = კრებითი სახელები (გუნდი, არვე...). ჯგუფების გამოყოფა სრული არაა. გვაქვს: 1) საკუთარი და საზოგადო სახელები, ერთი მხრივ, და 2) კრებითი სახელები, მეორე მხრივ. არაფერია ნათქვამი ისეთ ჯგუფებზე, სადაც მოექცეოდა სახელები ცოცხალ და არაცოცხალ არსებათა, არაა გარჩეული კონკრეტული და აბსტრაქტული სახელები და სხვ.

5. ანტონ კათალიკოსის გრამატიკა, როგორც საერთოდ შეთვრამეტე საუკუნის სასწავლო გრამატიკები სხვადასხვა ენისა, აგებულებისა და ძირითადი ცნებების მიხედვით ახლოს დგას დიონისე თრაკიელის ბერძნულ გრამატიკასთან, რომელიც შეიქმნა II საუკუნეში ჩვენს ერამდე.

ამით უნდა აიხსნას კერძოდ ის ფაქტი, რომ ქართულ სახელს ხუთი კატეგორია აღმოუჩინეს. ანტონი მას „მდევარს“ უწოდებს, ხოლო თრაკიელთან „თანამდებარე მოვლენები“ ეწოდება; ესენია: 1) ნათესავი (=სქესი),

2) ნაკვეთი, 3) სახე, 4) რიცხვი, 5) ბრუნვა. ეგევე კატეგორიებია თრაკიელ-თანაც.

ასეთი დიდი რაოდენობა სახელის კატეგორიებისა გამოწვეულია იმით, რომ გაერთიანებულია ფორმაცვლების კატეგორიები და სიტყვაწარმოება. **სახე და ნაკვეთი** შედის სიტყვაწარმოებაში (**სახეში** იგულისხმება მარტივი და ნაწარმოების ფუძეები, **ნაკვეთში** კი მარტივი და შედგენილი ფუძეები — კომპოზიტები).

ასეთი გაურჩევლობა თრაკიელიდან მოდის. მაშინ მორფოლოგია ცალკე გამოყოფილი არ იყო, მორფოლოგიური კატეგორიებიც ცალკე არ ჯგუფდებოდა და დიონისე სახელს ახასიათებდა ყოველმხრივ.

6. რაც შეეხება **ნათესავს**, ანტონთან ამ ტერმინით **სქესი** იგულისხმება. ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ტერმინი „სქესი“ დამკვიდრებულია მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში წლების შემდეგ. იგი წარმოადგენს რუსული ტერმინის **род**-ის არასწორ თარგმანს. „სქესის“ რუსული შესატყვისია **род**, ხოლო **род** თავის მხრივ მოდის ბერძნული და ლათინური ტერმინებიდან და უდრის „გვარს“. სწორედ ამ ლათინური და ბერძნული ტერმინებისა და იქიდან მომდინარე **род**-ის უფრო სწორი შესატყვისია ანტონის გრამატიკაში ხმარებული ტერმინი „ნათესავი“.

მაშასადამე, ანტონის ამ ტერმინში იგულისხმება ის კატეგორია, რასაც ჩვენ „სქესს“ ვუწოდებთ. ამგვარად, ანტონის გრამატიკაში ლაპარაკია ქართულ ენაში ნაგულისხმევი 4 სქესის შესახებ (მამრობითის, მდედრობითის, საზოგადოსა და უმეშვეობითის შესახებ).

სხვადასხვა სქესის სახელები რაიმე გრამატიკული ნიშნებით არ განსხვავდება ერთმანეთისაგან, არამედ მხოლოდ შინაარსით; ასე: მამა, ბიძა, ძმა. — იმიტომაც მამრ. სქესისა, რომ მამრობითი სქესის არსებას აღნიშნავენ; შვილი, მშობელი — საზოგადოა, რადგან ისეთ არსებას აღნიშნავენ, რომელიც მამრიც შეიძლება იყოს და მდედრიც და სხვ.

ანტონისათვის ამოსავალია სემასიოლოგიური სხვაობა. ანტონი ერთმანეთში ურევს გრამატიკულ და რეალურ სქესს.

ქართულში სქესის კატეგორია არა გვაქვს. თუ შეიძლება ლაპარაკი სახელთა კლასიფიკაციაზე, ისიც მხოლოდ კლას-კატეგორიებისა და არა სქესის მიხედვით. ხოლო სქესების მიხედვითა და კლასების მიხედვით სახელების კლასიფიკაციათა შორის საგრძნობი განსხვავებაა: სადაც **სქესებია** გარჩეული, იქ ეს ეხება როგორც ადამიანს, ისე ყველაფერ სხვას; მაგ.: რუსულ ენაში მამრობითი სქესისაა როგორც კაცი, ისევე მაგიდის, სკამის, ხარის და სხვათა სახელები. მაგრამ სადაც გრამატიკული **კლასებია** გარჩეული, იქ ე. წ. მამრობითი სქესისა, ე. ი. I კლასისა, შეუძლებელია იყოს სხვა რამ, თუ არ ადამიანი; მაგ.: აფხაზურში კლასებია გარჩეული და იქ ისეთი სახელები, როგორიცაა: ხარი, ძუ, მამალი... ე. წ. ნივთთა კლასშია (III კლასში) და არა I კლასში, სადაც კაცის სახელი მოექცევა.

ქართველურ ენებში დაყოფა უნდა ყოფილიყო გრამატიკული კლასების მიხედვით. სახელებში გარჩეული უნდა ყოფილიყო ადამიანისა და ნივთის კლასი.

მთის კავკასიურ ენებში დღესაცაა დაცული სახელთა დაჯგუფება კლას-კატეგორიების მიხედვით. ზოგ მათგანში დედაკაცთა და მამაკაცთა ქვეკლასებიცაა გამოყოფილი.

ქართულში კლას-კატეგორიები დიდი ხანია, რაც მოშლილა.

თუ ანტონმა გამოყო 4 სქესი, უთუოდ სხვა ენათა გავლენით და რეალურ სქესზე დაყრდნობით (ეგევე 4 სქესი აქვს გამოყოფილი დიონისეს).

ანტონი ანგარიშს არ უწევს სქესის გამოხატვას გრამატიკული საშუალებებით, პირიქით, შენიშნავს: ამ სქესებს გრამატიკული გამოსახულება არა აქვთ და თუ მაინც გარჩეული გვაქვს, ეს იმიტომ, რომ ასე მოითხოვს, საერთოდ, გრამატიკაო.

7. რაც შეეხება ზედსართავში მდებრობითი სქესის -ა ნიშანს, ანტონი წერს: მდებრობითი სქესის სიტყვასთან დაკავშირებული ყოველი ზედშესრული მდებრობითი სქესისაა და იჩენს -ა ნიშანს, მაგ.: მოაბელ-ა, წინასწარმეტყველ-ა...

ეს რომ მართლაც ასე იყოს, გრამატიკული სქესის საკითხი ქართულში დადებითად გადაწყდებოდა. მაგრამ „ყოველი ზედ-შესრულის“ შესახებ ლაპარაკი ამ რამდენიმე მაგალითის მიხედვით უსაფუძვლოა და მერე, რაც მთავარია, ეს რამდენიმე მაგალითიც ხელოვნური ჩანს.

ამგვარად, ანტონი სქესებზე მსჯელობისას შინაარსიდან გამოდის, მაგრამ ცოტა ქვემოთ უკვე ფორმანტებს ეძებს. აქ თანამიმდევრობა არაა დაცული: რყევია შინაარსობრივ მომენტსა და მის გრამატიკულ გამოსახულებათა შორის.

8. ასეთივე რყევია **შემასშენლობითი** ბრუნვის საკითხში. ეს ბრუნვა ქართულს არ ახასიათებს და არცაა საჭირო, „ძძულებით საბლით“ თუ მოვთრევთო, — წერს ანტონი... და მაინც ტოვებს ბრუნვათა შორის.

9. შეინიშნება ანტონთან ბრუნვისა და რიცხვის ნიშანთა სიმრავლე. იგი ვერ ახერხებს ერთი ზოგადი ნიშნის, ერთი ზოგადი წესის დადგენას და გამოჩაქვს სხვათა განსხვავებათა აღნიშვნას. ვერ პოულობს ძირითად სახეობას, რომლიდანაც გამოიყვანება სხვა ვარიანტები. ასე, მაგალითად, ნათესაობითი ბრუნვის 7 ნიშანია დასახელებული: -ის, -ისა, -სა, -ს, -ესა, -ჟსა, -სი. ძირითადია აქ -ის ნიშანი, დანარჩენი მისი ფონეტიკური ვარიანტებია: -ის → -ისა (|| -სა) — ემფატიკური ა'ს დართვის შემთხვევაში, -ის → -ეს(ა) — ხმოვანფუძიანებთან, -ის → -ს — ბოლოუკვეცელ ფუძეებთან, -ჟსა — უ'ზე დამთავრებულ ფუძეებთან.

ეს ფაქტი არაა მხოლოდ ანტონისათვის დამახასიათებელი. საერთოდ წინარემეცნიერული გრამატიკისათვის დამახასიათებელია ფონეტიკური ცვლილებისათვის ანგარიშის არგაწევა. იმ ხანად ფონეტიკაც გამოუყოფელი და ჩამოუყალიბებელი იყო, ამიტომ ყოველთვის არ იყო გარკვეული, რომ ერთი

ნიშანი, ფონეტიკურად სახეცვლილი, გვაძლევდა სხვა ნიშანს. ანტონთანაც ბრუნვის ნიშანთა სიჭარბე აიხსნება ფონეტიკურ კანონთა გაუთვალისწინებლობით.

10. ბრუნების პარადიგმებში არსად არ გვხვდება სახელობითი ბრუნვა. წრფელობითის შესახებ მსჯელობისას ანტონი შენიშნავს: დასაბამ „ბრუნებათა არს წრფელობითი, რომელიცა უფრორე სამართალ არს, რამეთუ ეწოდებოდესცა სახელობითი“. მართლაც, ანტონის წრფელობითი სხვა არაფერია, თუ არა სახელობითი. სახელწოდება „წრფელობითი“ შეესაბამება ბერძნულ „ორთე“-ს = სწორი, პირდაპირი (მისი სომხური ბადალია „ულდაკან“ = „წრფელი“, „სწორი“). ლათინურ გრამატიკაში ამ ბრუნვას ეწოდება *nominativus*, აქედან — **სახელობითი**. უცნაური ჩანს ანტონის გრამატიკაში სახელობითი ბრუნვის ნიშნის მიკერება ფუძეზე. აქედან გამომდინარეობს მცდარი მსჯელობა ფუძის „კვეცის“ შესახებ ნათესაობითსა, მიცემითსა, მოქმედებითსა და მოთხრობითში -ი || ჯ'ზე დაბოლოებულ სახელებთან (მაგ.: კაცი, მოგვ → კაც-თა, მოგვ-თა, კაც-ს, კაც-მან...).

11. ანტონის აზრი — მოთხრობითს საკუთარი ნიშანი არა აქვს და მესამე პირის ნაცვალსახელს იყენებს ფორმის საწარმოებლად — არსებული მოვლენის მართებული ასახვაა. მაგრამ ამაზე შორს ანტონი არ მიდის. ის არ ითვალისწინებს, რომ თვით ამ III პირის ნაცვალსახელში შერჩენილია ოდინდელი ნიშანი მოთხრობითისა -ნ.

12. ყველა ბრუნვის სახელი, მათ შორის მოთხრობითისაც, სომხურიდანაა ნათარგმნი. მართალია, ისეთი ფორმა, რომელსაც ჩვენ „მოთხრობითს“ (ერგატივს) ვუწოდებთ, სომხურს არა აქვს და არც ოდესმე ჰქონია, მაგრამ იქ იყო წინდებუდიანი ფორმა: „თვს კაცისა“ = კაცის შესახებ. ამ ბრუნვის სახელწოდებაა „პატმაკან“ (= მოთხრობითი. „პატმუთჲუნ“ = მოთხრობა). ეს ტერმინი უთარგმნია ანტონს და გამოუყენებია ისეთი ბრუნვისათვის, რომელიც სომხურს არ გააჩნია.

13. ნაცვალსახელთა დაჯგუფება სრული არაა. არაფერია ნათქვამი კითხვით, კითხვით-კუთვნილებით, განსაზღვრებითსა და სხვა ნაცვალსახელებზე. ხოლო ნაცვალსახელები: ვინ, რომელი, ზოგი, ერთი... განხილულია არა ნაცვალსახელის შესახებ მსჯელობისას, არამედ როგორც „სახელნი კერძოობითნი“.

ბ. საგაუზილო

სახელი დიმიტრი ყიფიანის გრამატიკაში¹

დ. ყიფიანი ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწეა. მისი მოღვაწეობა მრავალფეროვანი იყო. მან თავისი წვლილი შეიტანა ქართული გრამატიკის დამუშავებაშიც. დიმ. ყიფიანის „ახალი ქართული გრამატიკა“, რომელიც ჩვენი განხილვის საგანს წარმოადგენს, გამოიცა 1882 წელს.

დ. ყიფიანის აზრით ცოცხალი მეტყველება გარედან კი არ იღებს კანონებს, არამედ თვით იძლევა მათ. კანონები ენიდან გამომდინარეობენ. გრამატიკამ კი არ უნდა უარყოს ეს კანონები, არამედ განმარტოს ისინი. „ახალი ქართული გრამატიკა“ დ. ყიფიანისა სცილდება ჩვეულებრივი გრამატიკის ფარგლებს და მეცნიერული გრამატიკის ელემენტებს შეიცავს. დიმ. ყიფიანი უპირისპირებს გრამატიკის ძველსა და ახალ გაგებას. თუ პირვანდელი მნიშვნელობით გრამატიკა კანონიერად წერა-კითხვისა და ლაპარაკის სწავლა იყო, ახლა უკვე გრამატიკის მიზანი და დანიშნულება შეიცვალა: გრამატიკა უნდა გაეცნოს სასაუბრო და სალიტერატურო ენის თვისებებს და ისეთი წესით დააღაგოს ისინი, რომ გაადვილდეს ენის შესწავლა.

დიმ. ყიფიანის აზრით გრამატიკა სამი დარგისაგან შედგება: 1. ეტიმოლოგიისა (ჩვენი გაგებით — მორფოლოგია და სემასიოლოგიის ზოგი ელემენტი), 2. სინტაქსისა და 3. მართლწერისაგან.

შედგენილობის მხრივ ეს გრამატიკა სასკოლო-ტექნიკური გრამატიკის ტიპისაა.

ავტორი თავის წიგნში იხილავს ეტიმოლოგიას.

მ თ ი მ ო ლ ო ბ ი ა

ეს სიტყვა ორი ნაწილისაგან შედგება და ნიშნავს სწორესიტყვაობას, სიტყვათა სწორ წარმოებას.

¹ დაბეჭდილია „სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებულში“, II, თბილისი 1944, გვ. 87—93 სათაურით: „სახელი და ზმნა დიმიტრი ყიფიანის გრამატიკაში“. შრომა შესრულებულია არნ. ჩიქობავას ხელმძღვანელობით. აქ იბეჭდება პირველი ნაწილი — სახელი.

ქართულ ენაში ავტორი გამოყოფს შვიდ მეტყველების ნაწილს: 1) სახელს, 2) ნაცვალსახელს, 3) ზმნას, 4) ზმნისზედას, 5) კავშირს, 6) თანდებულსა და 7) შორისდებულს.

სახელი. ყოველ თვალთ დასანახ ან ფიქრით წარმოსადგენ საგანს სახელი ეწოდება. ამავე კატეგორიას უნდა მივაკუთვნოთ: საკუთარი სახელები, რიცხვითი და თვისების აღმნიშვნელი სახელები. აქედან დისკვნა: გრამატიკულად სახელი ხუთგვარია: 1) საზოგადო არსებითი სახელი, 2) საკუთარი არსებითი სახელი, 3) კრებითი სახელი, 4) რიცხვითი სახელი, 5) ზედსართავი სახელი ანუ, როგორც მას დიმ. ყიფიანი უწოდებს, თვისებითი (ზედშესრული).

1. საზოგადოებითი არსებითი სახელი მაშინ, როდესაც მრავალ ერთგვაროვან საგანს ერთი სახელწოდება აქვს; მაგ.: კაცი, ქალაქი, ფრინველი...

2. სახელი საკუთრებითი ანუ კერძოობითი არის მაშინ, როდესაც იგი მხოლოდ მას ეწოდება, რაზედაც ან ვისზედაც არის ლაპარაკი; მაგ.: ივანე, თბილისი, მტკვარი...

3. სახელი შემკრებლობითია, როდესაც მისი გრამატიკულად დაყოფა არ შეიძლება; მაგ.: ტყე, ჯარი, ბზე...

4. რიცხვითი სახელი არის რვა სახისა:

ა) თვლითი (ერთი, ათი, ათასი...)

ბ) რაოდენობითი (ორ-ორი, წყვილ-წყვილი, ტყუბ-ტყუბი...)

გ) მიყოლებითი (პირველი, მეორე, მეთე...)

დ) განწილვითი (მეათასედი, მეასედი, ნახევარი...)

ე) წყვითი, როდესაც ნივთიერებას აწყვით გამოცდილი ზომისას წარმოვიდგენთ (ორეული, სამეული, ასეული...)

ვ) მოგონებითი (ნაორალი, ნასამალი, ნასალი...)

ზ) მოაზრებითი (ორიოდე, სამიოდე, ასიოდე...)

თ) უსაზღვრო (ბევრი, ცოტა, კენტი...)

5. ზედსართავი (სახელი თვისებითი ანუ ვითარებითი) არის სამგვარი:

ა) პირველთქმითი (კარგი, ძლიერი, კეთილი...)

ბ) შედარებითი (უკეთესი, უძლიერესი, უფრო კარგი...)

გ) აღმატებითი (უუკეთესი, უუძლიერესი, ფრიად კეთილი...).

მ მ რ ა მ მ ო ბ ა

ტერმინებში „მერყეობა“, „სრბოლვა“, „კანკლედობა“, „დრეკა“ დიმიტრი ყიფიანი პირველს ანიჭებს უპირატესობას და ამის დასამტკიცებლად ფრიად ორიგინალური საბუთები მოჰყავს. „დრეკა“ არ მოსწონს იმიტომ, რომ ქართველებმა ისედაც ბევრი იდრიკეს თავიო. ტერმინი „კანკლედობა“ ქართველებს არ შეეფერებათ, რადგან ჩვენ ჩვენს ვალდებულებას არასოდეს არ გადავდგომი-

ვართ და რაც გვწამდა, იმაზე შეუპოვრად, უკანკლედოდ ვმდგარვართო. მერყეობა კი სწორედ დღევანდელი ჩვენი თვისებააო, — სიმწარით შენიშნავს ავტორი.

დიმ. ყიფიანის გაგებით ქართულ ენაში ოთხი ბრუნვაა:

- 1) სახელობითი (კითხვა: ვინ, რა, რომელი, როგორი, რამდენი, სადაური?)
- 2) ნათესაობითი (ვისი, რისი, როგორისა, რამდენისა, სადაურისა?)
- 3) მიცემითი (ვის, რას, როგორს, რამდენს, სადაურს?)
- 4) მოთხოვითი (ვინ, რამ, როგორმა, რამდენმა, სადაურმა?)

ავტორი აღნიშნავს, რომ ძველ გრამატიკებში არის კიდევ ოთხი ბრუნვა:

1. შემასმენელობითი, 2. დაწყებითი, 3. მოქმედებითი, 4. წოდებითი.

1. შემასმენელობით ბრუნვას ავტორი იმ მოსაზრებით უარყოფს, რომ „შემასმენელობითი“ თარგმანია ლათინურისა *accusativus*, რაც „ბრალდებულებას“, „დაწამებას“, „შესმენას“ ნიშნავს. ქართველებში კი მოყვასის დაბეზლება, გაცემა სათაკილო საქმე იყო და შემასმენელობითი ბრუნვაც არ უნდა გვქონოდაო.

2. დაწყებით ბრუნვას უარყოფს იმიტომ, რომ ეს იგივე ნათესაობითი ან მიცემითი ბრუნვაა „გან“ თანდებულით (ბოძისაგან, კარგისაგან, ივანესაგან).

3. ასევე — მოქმედებითი ბრუნვა სახელობითი ბრუნვაა „თუ რთ“ თანდებულით, ან ნათესაობითი — „თანა“ თანდებულით (კეთილით ურთ, პაელებს თანა).

4. წოდებითი ბრუნვაც სახელობითის ფორმაა „ო“ ან „ვ“ თანდებულით.

რიცხვი. ყოველ მერყეობას და ყოველ ბრუნვას აქვს მხოლოდობითი და მრავლობითი რიცხვი. მრავლობითის დაბოლოება ორია: ახლანდელი კილოსი და სამწიგნობრო კილოსი: 1. ბოძები, ხეები, წყლები... 2. საერონი, სამღვდელონი...

აღნიშნულია, რომ ქართულ ენაში არის ზოგიერთი სიტყვა, რომელიც მართო მხოლოდობითში იხმარება (აბსტრაქტული ცნებები); მაგალითი: ქეშმარიტება, ბუნება და სხვ. არის ისეთი სიტყვაც, რომელიც ფორმით მრავლობითია, მაგრამ იბრუნვის, როგორც მხოლოდობითი; მაგ.: ლოცვანი, ჟამნი, დავითნი.

სქესის არსებობას ქართულ ენაში დიმ. ყიფიანი სამართლიანად უარყოფს.

მოცემულია ბრუნების ოთხი ტიპი.

მერყეობა პირველი

პირველი მერყეობით იცვლება ყოველი სიტყვა, დასრულებული თანხმოვნით ან -ი-ნით.

მხოლოდობითი რიცხვი			მრავლობითი რიცხვი	
სახელ.	ანტონ	კაცი	ანტონებ-ი	კაც-ებ-ი
ნათეს.	ანტონ-ისა	კაც-ისა	ანტონ-ებ-ისა	კაც-ებ-ისა
მიც.	ანტონ-სა	კაც-სა	ანტონ-ებ-სა	კაც-ებ-სა
მოთხრ.	ანტონ-მა	კაც-მა	ანტონ-ებ-მა	კაც-ებ-მა

თანხმოვნით დასრულებულ სახელებს ბრუნვებში ემატებათ -ისა, -სა და -მა დაბოლოებანი.

-ი-ზე გათავებული სახელი იმავე დაბოლოებებს იღებს, ოღონდ მოთხრობითსა და მიცემითში კარგავს -ი-ს.

მერყეობა მეორე

ამ მერყეობას განეკუთვნებიან ის სახელები, რომლებიც -ა და -ე ხმოვნით სრულდებიან.

მხ. რიცხვი			მრ. რიცხვი	
სახელ.	მთა	კლდე	მთ-ებ-ი	კლდე-ებ-ი
ნათეს.	მთ-ისა	კლდე-ისა	მთ-ებ-ისა	კლდე-ებ-ისა
მიც.	მთა-სა	კლდე-სა	მთ-ებ-სა	კლდე-ებ-სა
მოთხრ.	მთა-მ	კლდე-მ	მთ-ებ-მა	კლდე-ებ-მა

მხოლოდობითში -ა-სა და -ე-ს მართო ნათესაობითი ბრუნვა კარგავს, მრავლობითში -ა ყველგან იკარგება, -ე კი არსად.

ამ მერყეობიდან უნდა გამოვრიცხოთ:

- 1) ადამიანთა საკუთარი სახელები (-ა და -ე ხმოვნით დასრულებული).
- 2) საზოგადო სახელები მცენარეთა, მწერთა და ცხოველთა (გვირილა, ბურბუშელა, კრაზანა, ტოროლა, თრითინა...).
- 3) კომპოზიტები, დასრულებული -ა და -ე ხმოვნით.
- 4) მოსაქმეობისა და დანიშნულების აღმნიშვნელი სახელები (მეველე, მენავე, საქათმე...).

მერყეობა მესამე

აქ შედიან მეორე მერყეობიდან გამორიცხული სახელები და სახელები, რომლებიც სრულდებიან -ო და -უ ხმოვნით.

ამ სახელთა ბრუნებისას არავითარი ცვლილება არ ხდება, მხოლოდ ნათესაობით ბრუნვას -სა-ს ნაცვლად დაერთვის -ხი (პავლესი, ბუსი...).

მეჩუიობა მეოთხე

ამ მერყეობას განეკუთვნებიან სახელები, რომლებსაც აქვთ ბოლოში: ალი, ამი, ანი, არი; ელი, ემი, ენი, ერი; ოლი, ომი, ონი, ორი.

მხ. რიცხვი

მრ. რიცხვი

სახელ.	მძახალი	ქედანი	მძახლები	ქედნები
ნათეს.	მძახლისა	ქედნისა	მძახლების	ქედნების
მიც.	მძახალსა	ქედანსა	მძახლებს	ქედნებს
მოთხრ.	მძახალმა	ქედანმა	მძახლებმა	ქედნებმა

ამ სახელთა თავისებურება ის არის, რომ მხოლოდითი რიცხვის ნათესაობით ბრუნვაში და მრავლობითი რიცხვის ყველა ბრუნვაში ამოვარდება ა, ე და ო ხმოვნები. შესაძლებელია, რომ ხმოვანი მთლიანად არ ამოვარდეს, არამედ ვ თანხმოვნით შეიცვალოს (ნიორი — ნიერის).

ზედსართავის ბრუნვა არსებითთან

სახელ.	გულადი	კაცი
ნათეს.	გულადი	კაცისა
მიც.	გულად	კაცსა
მოთხრ.	გულადმა	კაცმა

არსებითი სახელი ჩვეულებისამებრ იბრუნვის, ზედსართავი მხოლოდ მიცემითში კარგავს -ი-ს და მოთხრობითში -ი-ს ნაცვლად -მა დაბოლოებას მიიღებს.

როდესაც ერთ არსებითთან რამდენიმე ზედსართავი სახელია, მიცემით ბრუნვაში -ხ მხოლოდ უკანასკნელ ზედსართავს ეკარგება (გულადს, ღონიერს, გამბედავ კაცსა).

სამწიგნობრო კილოში ნათეს. ბრუნვაც განიცდის ცვლილებას და ზედსართავი სახელიც -ისა დაბოლოებას მიიღებს.

მოთხრობით ბრუნვაში -მა დაბოლოება უცვლელია, მაგრამ თუ ზედსართავი სახელი ხმოვანფუძიანია, მაშინ აღარც მოთხრობით ბრუნვაში გვექნება ნიშანი (ბრწყინვალე ვარსკვლავმა).

თუ დალაგებას შეეცვლით და არსებით სახელს ზედსართავს წინ წავუძღვარებთ, მაშინ ზედსართავი სახელიც ყველა ბრუნვაში ახალ დაბოლოებას მიიღებს.

როგორც დავინახეთ, დიმ. ყიფიანის გრამატიკაში შეიღი მეტყველების ნაწილია გამოყოფილი. ზედსართავი და რიცხვითი სახელები ავტორმა ცალკე

არ გამოყო და სახელთა საერთო ჯგუფში გააერთიანა, სხვაგან ამის შესახებ იგი წერს: „Русская грамматика рассматривает имя прилагательное независимо от имени существительного по той причине, что между ними нет ничего грамматически-общего. В грузинском же между ними нет различия“¹.

აერთიანებს რა ერთ ჯგუფში არსებითსა და ზედსართავ სახელებს, დ. ყიფიანი სქესის თვალსაზრისიდან ამოდის. რუსულ ენაში ზედსართავი სახელი სქესის მიხედვით იცვლება, არსებითი სახელი — არა. ქართულში ზედსართავი სახელი ამ თავისებურებას არ გვიჩვენებს. ამ მხრივ ავტორის თვალსაზრისი სწორია. მაგრამ ზედსართავ სახელს ბრუნების დროს გარკვეული თავისებურება ახასიათებს. ეს თვით ავტორსაც შეუნიშნავს. არსებით სახელთან ერთად ზედსართავის ბრუნების დროს არსებითი სახელი ჩვეულებრივ იბრუნვის, ზედსართავი კი, თუ იგი ხმოვანფუძიანია, არავითარ დაბოლოებას არ მიიღებს, ხოლო თუ თანხმოვანფუძიანია, სახელობითსა და მოთხრობით ბრუნებაში ბრუნვის ნიშანი დაგვრჩება, მიცემითში ნიშანი სულ იკარგება, ნათესაობითში კი მხოლოდ -ი გვრჩება. აქედან დასკვნა: არ შეიძლება თანაბარი ღირებულების ერთეულად მივიჩნიოთ ზედსართავი და კრებითი ან საკუთარი სახელები. ავტორს კი, როგორც დაეინახეთ, სახელთა ჯგუფში ხუთი ერთეული აქვს გამოყოფილი: 1) საზოგადო არსებითი სახელი, 2) საკუთარი არსებითი სახელი, 3) კრებითი, 4) რიცხვითი და 5) ზედსართავი.

საინტერესოა ავტორის მიერ მოცემული რიცხვითი სახელების დაჯგუფება. გვაქვს რაოდენობითი, რიგობითი, წილადი რიცხვითი სახელები. ამას გარდა ცალკეა გამოყოფილი გაურკვეველი რიცხვის აღმნიშვნელი სახელები (ბევრი, მრავალი, ცოტა). მაგრამ, ჩვენი აზრით, ეს უფრო ზედსართავი სახელებია, რომლებიც რაოდენობას აღნიშნავენ.

ოდნა წილაკდართულ რიცხვით სახელებს დიმ. ყიფიანი მოაზრებით რიცხვით სახელებს უწოდებს. ეს სახელწოდება სწორად უნდა გამოხატავდეს ამ სახელების შინაარსს. როდესაც ჩვენ ვამბობთ „სამიოდე“, ჩვენ ვიგონებთ, რომ დაახლოებით სამი თუ ოთხი ნივთი იქნებოდა. მაგრამ საერთოდ რიცხვითი სახელის ასე დაყოფა არაა გამართლებული.

დიმ. ყიფიანის გაგებით ქართულში მხოლოდ ოთხი ბრუნვაა: 1) სახელობითი (ვინ, რა, რომელი, როგორი, რამდენი, სადაური), 2) ნათესაობითი, 3) მიცემითი, 4) მოთხრობითი. ყოველ ბრუნვასთან თავისი კითხვებია მოყვანილი. აქ შეტანილია ზედსართავი სახელის კითხვებიც, რადგან არსებითი და ზედსართავი სახელები ავტორს ერთ ჯგუფში აქვს გაერთიანებული. დიმ. ყიფიანს ვითარებითი და სხვა თანდებულიანი ბრუნვები არ გამოირჩენია, მაგრამ ბრუნვად არ მიუჩნევია. ვითარებითი ბრუნვის ფორმა ზმნიზედადაა გამოცხადებული (რადგან უბასუხებს კითხვაზე — როგორ), წოდებითი ბრუნვა — თანდებულიან სახელობითად, მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანი -ით კი

¹ 50-იან წლებში დ. ყიფიანმა დაწერა კრიტიკული შენიშვნები პროფ. დ. ჩუბინაშვილის ქართული გრამატიკის შესახებ (გამოქვეყნებულია ალ. ცაგარლის შრომაში: Сведения о памятниках грузинской письменности, I, 3, 1894).

თანდებულად მიაჩნია. აღსანიშნავია დიმ. ყიფიანის შეხედულება მოთხრობით ბრუნვაზე. ცნობილია, რომ ზოგიერთი იმდროინდელი გრამატიკოსი მოთხრობით ბრუნვას უარყოფდა. მ. ბროსე, დ. ჩუბინაშვილი ამტკიცებდნენ, რომ მოთხრობითი ბრუნვის ფორმა იგივე სახელობითია -მან ნაცვალსახელით. დიმ. ყიფიანი მოითხოვდა მოთხრობითი ბრუნვის ცალკე ერთეულად გამოყოფას და ამ საკითხზე მთელი პოლემიკა გაიმართა¹. დ. ყიფიანს -მან ისეთივე ნაწილაკად მიაჩნია, როგორადაც სხვა ბრუნვის დაბოლოებანი: -ისა, სა.

რაც შეეხება ბრუნვის ტიპებს, ავტორს ისინი სწორად აქვს გარკვეული. გამოყოფილი არაა ხმოვან- და თანხმოვანფუძიანი სახელები, მაგრამ ბრუნების ტიპებში ეს ფუძეები მკვეთრადაა განსხვავებული. პირველ მერყეობაში თანხმოვანფუძიანი უკუმშველი სახელებია გაერთიანებული, მეორე მერყეობაში — ხმოვანფუძიანი კვეცადი სახელები, მესამეში — ხმოვანფუძიანი უკვეცელი, მეოთხე მერყეობაში კი ფუძეკუმშვადი სახელებია თავმოყრილი.

კარგად არის შენიშნული თავისებურება -ა სუფიქსით ნაწარმოებ სახელთა, -ა-ზე და -ე-ზე დასრულებულ კომპოზიტთა და საკუთარ სახელთა. მიუხედავად იმისა, რომ ეს სახელები -ა და -ე ხმოვნით ბოლოვდებიან, ისინი განეკუთვნებიან ფუძეუკვეცელთა ჯგუფს.

არ უნდა იყოს სწორი, რომ ავტორი მოსაქმეობისა და ადგილის აღმნიშვნელ სახელებს გამოირიცხავს ფუძეკვეცადთაგან და ფუძეუკვეცელებს აკუთვნებს, რადგანაც გვაქვს მენავის და არა მენავესი, საქათმის და არა საქათმესი...

თანხმოვანფუძიან სახელებში სახელობითი ბრუნვის -ი ნიშნის შესახებ დიმ. ყიფიანი წერს: „რომელსაც სიტყვას ბოლოში უზის ხმოვანი ასო -ი, ეს ასო ქრება მიცემითში და მოთხრობითშიო“, რაც არ არის ზუსტად ნათქვამი.

რაც შეეხება ბრუნვის ნიშნებს, ისინი ცალკე გამოყოფილი და აღნიშნული არაა, მაგრამ უნდა დავასკვნათ, რომ ბრუნვის ნიშნებად დიმ. ყიფიანს -ისა, -სა, -მა (-შ) მიაჩნია, აქ ნათესაობითი და მიცემითი ბრუნვის ნიშანი გავრცობილი სახითაა მოცემული.

¹ ამის შესახებ ნ. ცქიტიშვილის წერილი: კამათი მოთხრობითი ბრუნვის რაობისათვის XIX საუკუნის ორმოცდამეათე წლებში (აქვე, გვ. 449—453).

კამათი მოთხოვნიტი გრუნვის კაოზისათვის XIX საუკუნის ორმოცდამეათე წლებში¹

საქიოხის ისტორიიდან²

XIX საუკუნის ორმოცდამეათე წლებში დაიწვა საქიოხი ქართული ენის გრამატიკის სახელმძღვანელოს შედგენისა. ამ მიზნით 1851 წლის 1 მარტს კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველმა სიმონოვმა თხოვნით მიმართა პეტერბურგში (ახლანდელ ლენინგრადში) მყოფ პროფესორ დავით ჩუბინაშვილს. კავკასიის ოლქის მზრუნველი სწერდა:

„გვრძნობთ რა ქართული ენის გრამატიკის სახელმძღვანელოს შედგენის საჭიროებას, მოგმართავთ თქვენ, რათა დაიგალოთ ეს ფრიად საპასუხისმგებლო საქმე, და თუ თქვენ იკისრებთ ამ სახელმძღვანელოს შედგენას, გთხოვთ ახლო ხანში მაცნობოთ თქვენი თანხმობა და წარმოადგინოთ მოკლე კონსპექტი ან პროგრამა განზრახული სახელმძღვანელოსი. ქართული ენის გრამატიკის სახელმძღვანელო უნდა იყოს აგებული იმ თვალსაზრისით, რომ შეიცავდეს წესებს როგორც ეტიმოლოგიიდან, ისე სინტაქსიდან. ეს წესები კი უნდა გამომდინარეობდნენ ქართული ენის ბუნებიდან და სახელმძღვანელო არ უნდა იყოს მიბაძვა სხვა ენათა გრამატიკის სახელმძღვანელოებისა“.

დავით ჩუბინაშვილმა აიღო ვალდებულება შეედგინა ქართული ენის სახელმძღვანელო და ამავე წლის (ე. ი. 1851 წლის) 6 აპრილს მოსწერა პასუხი კავკასიის ოლქის მზრუნველს. დ. ჩუბინაშვილი სწერდა, რომ, კისრულობს რა ქართული ენის სახელმძღვანელოს შედგენას, ემყარება ქართული ენის ბუნებასა და თავისებურებას. სახელმძღვანელო განკუთვნილი უნდა იყოს გიმნაზიებისათვის; იგულისხმება, რომ მოწაფეებმა უკვე იციან რუსული და მისი გრამატიკა.

დავით ჩუბინაშვილმა წერილთან ერთად გამოგზავნა ქართული ენის გრამატიკის სახელმძღვანელოს სქემა, რომლის მიხედვითაც უნდა შედგენილიყო სახელმძღვანელო. ეს სქემა (მოკლე პროგრამა) გადასცეს დიმიტრი

¹ დაბეჭდილია „სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებულში“, II, თბილისი 1944, გვ. 101—105. შრომა შესრულებულია არნ. ჩიქობავას ხელმძღვანელობით.

² გამოყენებულია საარქივო მასალები: საქართვე. ცენტრალური საარქივო ფონდი, საქმე № 144 (პირი გადმოგვცა ენიშკის დირექტივამ).

ყიფიანს გასასინჯავად. დ. ყიფიანმა მისაღებად ცნო წარმოდგენილი პროგრამა და 1851 წ. 9 მაისს მისწერა კავკასიის ოლქის მზრუნველს: მე განვიხილე პროგრამა და მისაღებად ვცანი, საბოლოო პასუხს კი მოგახსენებთ მაშინ, როდესაც სახელმძღვანელოს გავეცნობიო.

ეს დადებითი პასუხი შეატყობინეს დ. ჩუბინაშვილს.

ამ ხნის განმავლობაში კავკასიის ოლქის მზრუნველად დაინიშნა ბარონი ნიკოლაი. პროფ. დ. ჩუბინაშვილმა მას 1852 წ. 22 სექტემბერს მიმართა თხოვნით, მიექცია ყურადღება იმ საქმისათვის, რომელიც დაიწყო მასზე ადრე მყოფმა მზრუნველმა. დ. ჩუბინაშვილი ამავე წერილში სწერდა ბარონ ნიკოლაის, თუ რა პრინციპებს ემყარება იგი სახელმძღვანელოს შედგენის დროს.

მალე დ. ჩუბინაშვილის მიერ შედგენილი სახელმძღვანელო გადაეცა გასასინჯავად სახელმძღვანელოთა შემდგენელ კომიტეტს. კომიტეტმა, განიხილა რა წარმოდგენილი სახელმძღვანელო, მისწერა 1853 წლის 11 აპრილს დ. ჩუბინაშვილს, რომ ქართული ენის გრამატიკის სახელმძღვანელოს დაბეჭდვა იმ სახით, როგორითაც ის არის წარმოდგენილი, არ შეიძლება; საჭიროა ავტორმა შეიტანოს მასში ცვლილებებიო.

დ. ჩუბინაშვილი დათანხმდა გაეზიარებინა ზოგიერთი შენიშვნა, რომელთაც იძლეოდნენ მისი რეცენზენტები¹.

სახელმძღვანელოთა შემდგენელმა კომიტეტმა დ. ჩუბინაშვილის მიერ წარმოდგენილი სახელმძღვანელო სარეცენზიოდ გადასცა დ. ყიფიანს. დ. ყიფიანმა განიხილა იგი და გაუგზავნა ავტორს შენიშვნები.

დ. ჩუბინაშვილს ბრუნვათა შორის შეტანილი არ ჰქონდა მოთხრობითი ბრუნვა² გარკვეული მოსაზრებების გამო: მან მოთხრობითი ბრუნვა მიიჩნია - მან ნაცვალსახელდართულ სახელობით ბრუნვად.

დ. ყიფიანმა მოთხრობითი ბრუნვის გამორიცხვა არ ცნო სწორად. იგი თავის რეცენზიაში წერდა: „არავითარ შემთხვევაში არ შეგვიძლია დავეთანხმოთ აკად. დ. ჩუბინაშვილს მასში, რომ იგი მოთხრობით ბრუნვას არ სცნობს ბრუნვად. ეტყობა, დ. ჩუბინაშვილი ემყარება აკად. მ. ბროსეს, რომელსაც 1837 წ. პარიზში გამოცემულ წიგნში „ქართული ენის ელემენტები“ აღნიშნული აქვს, რომ მოთხრობითი ბრუნვა არ არის დამოუკიდებელი საკუთარი მნიშვნელობის მქონე ბრუნვა, არამედ იგივე სახელობითია - მან ნაცვალსახელით. ამავე წიგნში წამოყენებული რამდენიმე აზრი აკად. მარი ბროსემ შემდეგში უარყო. რაც შეეხება მოთხრობით ბრუნვას, მას მარი ბროსე ახლაც არ სცნობს ბრუნვად. 1841 წელს გამოცემულ „ვეფხისტყაოსანს“ აწერია:

„მათს უგანათლებულესობას პატივისცემის ნიშნად შევწირეთ დამბეჭდველნი ბროსე, ფალავანდიშვილი, ჩუბინოვი“.

ეს ფრაზა გამოსახავს იმ შინაარსს, რომ გამომცემლებმა შესწირეს უგანათლებულესობას წიგნი და არა წიგნის დამბეჭდველნი. როგორც ვხედავთ, მოთხრობითი ბრუნვის უარყოფამ და მისმა არხმარებამ გამოიწვია ის, რომ

¹ ამის შესახებ იხილე კრიტიკული შენიშვნები დ. ყიფიანისა, გამოქვეყნებული აღ. ცაგარლის შრომაში: *Сведения о памятниках грузинской письменности*, I, 3, 1894.

² პირველად მოთხრობითი ბრუნვა შეტანილი აქვს ბრუნვებში ანტონ პირველს.

მოთხრობითი ბრუნვა

აზრი გაუგებარია. ასეთსავე გაუგებრობას აქვს ადგილი შემდეგს პატარა ნაწყვეტში:

„პეტრე აქ იყო, პავლე იქა. პეტრე თოფი ხეს მიაყუდა და პავლე კი არ იცოდა, რომ ასე ახლო იყო. ანდრია პავლე შორიდამ დაინახა და ანიშნა, — ფრთხილად იყავით. ამასობაში პავლე პეტრე ნიშანში ამოიღო; ისიც რომ თვალი შეასწრა, თოფი მოიმარჯუა, ასე რომ ეს და ის თოფები ერთად დასცალეს; მერე ორნივე შეიტაკნენ და როგორც რომ ანდრია ჩაეშველა, დიდი ხანი აღარ გასულა, რომ პეტრე პავლე მოკლა. მერე ის და ანდრია ერთად გაცარცულს და იქითკენ გაიქცნენ“.

ამგვარად, ცოცხალი მეტყველება არ ღებულობს კანონებს, არამედ თვით გვაძლევს მათ. გრამატიკის საქმეა ამ კანონთა აღნიშვნა, ახსნა, მაგრამ არა უარყოფა.

მარი ბროსეს მოთხრობითი ბრუნვა მიაჩნია -**შან** ნაცვალსახელდართულ სახელობითად. -**შან** ნაცვალსახელი კი არის მოთხრობითი ბრუნვა ნაცვალსახელისა იგი. ხომ არ შეიძლება იმის თქმა, რომ რუსულში *его, ему, им* სხვა ნაცვალსახელებია, ხოლო *он* — სხვა. აგრეთვე სასაცილო იქნებოდა რუსული მოქმედებითი ბრუნვის უარყოფა იმის გამო, რომ მისი დაბოლოება *им* მსგავსია ნაცვალსახელი *он*-ის მიცემითი ბრუნვისა — *им*.

არაფერს არ არის დამნაშავე მასში, რომ ენა მოითხოვს მოთხრობით ბრუნვას და ამიტომ საჭიროა მისი შეტანა ბრუნვათა შორის“.

დ. ჩუბინაშვილი მაინც თავის აზრს იცავდა. ბარონ ნიკოლაისადმი გამოგზავნილ წერილში იგი ამბობს:

„დ. ყიფიანის მიერ მოთხრობითი ბრუნვის შეტანა ბრუნვათა შორის არ არის სწორი. მოთხრობითი არის იგივე სახელობითი -**შან** ნაცვალსახელით. ნაცვალსახელი **შან**, დასმული სახელის ბოლოს, რომელსაც იგი მიეკუთვნება, ეთანხმება მას რიცხვში და ბრუნვაში. ეს რომ ბრუნვის დაბოლოება იყოს, მაშინ იგი არ იბრუნებოდა (შან, მას...). განა შეიძლება ითქვას *добротому?* — ცხადია, არა.“

გარდა ამისა, ორივე ბრუნვა, სახელობითიცა და მოთხრობითიც უპასუხებენ ერთსა და იმავე კითხვას: ვინ (ვინ სცოდავს ღმერთს? — კაცი. ვინ შესცოდა ღმერთს? — კაცმან). არც ერთ სხვა ენაში არ შეიძლება ორი ერთნაირი ბრუნვის აღიარება, რომელნიც ერთსა და იმავე კითხვაზე უპასუხებდნენ. რუსულში ზშირად სახელობითი და ბრალდებითი ბრუნვები ფორმით მსგავსია, მაგრამ იხმარება სხვადასხვა შემთხვევაში. რუსულ ენაში სახელობითი უპასუხებს კითხვაზე — *кто? что?* და მუდამ იხმარება, როგორც ქვემდებარე, ბრალდებითი კი კითხვაზე — *кого? что?* და მუდამ მართული სახელია (ზმნის მიერ). ასეთი მკვეთრი გარჩევა სახელობითისა და მოთხრობითისა ქართულში არ არის. განსხვავება მათ შორის მხოლოდ ის არის, რომ აწმყოში იხმარება ქვემდებარე, დასმული სახელობით ბრუნვაში, ხოლო ნამყო დროში — მოთხრობითში.

დავითი ჰსწერს წიგნსა (Давид пишет письмо)

დავითმა ჰსწერა წიგნი (Давид писал письмо)

ეს განსხვავება დამყარებულია ის და მან ნაცვალსახელთა გამოყენებაზე. ის იხმარება აწმყო დროსთან, ხოლო მან ნამყო დროსთან:

ის ჰსწერს, მან დასწერა.

ნაცვალსახელი მან იბრუნვის სახელთან დასმული: დავითმან მან, დავითსა მას...

გარდა ამისა, არც ერთი გრამატიკოსი, რომელთაც აქვთ შედგენილი ქართული ენის გრამატიკა, არ აღნიშნავს მოთხრობითი ბრუნვის თავისებურ დაბოლოებას, როგორც ამას აღნიშნავს დ. ყიფიანი*.

დ. ყიფიანმა არ გაიზიარა დ. ჩუბინაშვილის მოსაზრება. 1854 წლის 28 ივნისით დათარიღებულ წერილში (ბარონ ნიკოლაისადმი) დ. ყიფიანი წერდა, რომ არ შეუძლია დაეთანხმოს აკად. დ. ჩუბინაშვილს: „ბროსე, როგორც არა ქართველი, და ჩუბინაშვილი კი, როგორც დიდი ხნის ნაცხოვრები პეტერბურგში, ცდებიან და არ ღებულობენ მხედველობაში ცოცხალ მეტყველებას. ბროსეს მაგალითებიდან:

სახლისა	მის
სახლსა	მას
სახლითა	მით
სახლმან	მან

უკვე თითქმის აღარ იხმარება ცოცხალ საუბარში; ხშირია ფორმები: ის სახლი, იმ სახლსა, იმ სახლისა, იმ სახლითა, იმ სახლად, იმ სახლმა“.

დ. ყიფიანმა წამოაყენა წინადადება: რადგანაც ჩვენ (დ. ჩუბინაშვილი და დ. ყიფიანი) ვერ შევთანხმდებით, საკითხის გადაწყვეტა მივიანდოთ მესამე პირსაო.

ბარონ ნიკოლაიმ დაავალა ნიკოლოზ ფალაგანდიშვილს ამ საკითხის განხილვა. ნ. ფალაგანდიშვილმა განიხილა კამათის საკითხი და მისწერა ბარონ ნიკოლაის: მე დ. ყიფიანის აზრს ვეთანხმებიო. მოთხრობითი ბრუნვის არშეტანა ბრუნვათა შორის მოუხერხებელია, ხოლო პრაქტიკაში — შეუძლებელი. მე ზედმეტად მიმაჩნია მტკიცება მოთხრობითი ბრუნვის საჭიროებისა, ეს საკმარისად ვრცლად და საფუძვლიანად დაამტკიცა დ. ყიფიანმაო.

აზრი ჰკითხეს აკად. მარი ბროსეს. იგი კვლავ წინანდელი შეხედულებისადარჩა და მიემხრო პროფ. დავით ჩუბინაშვილს.

ამგვარად, კამათი გრძელდებოდა. ამიტომ ბარონ ნიკოლაის განკარგულებით შეკრიბეს ყველა საჭირო მასალა და გაუგზავნეს რუსეთის სახალხო განათლების სამინისტროს საკითხის საბოლოოდ გადასაჭრელად.

ამავე დაწესებულებას მისწერა წერილი პროფ. დ. ჩუბინაშვილმა, რომელშიაც აცნობდა განათლების მინისტრს საქმის ვითარებას და სთხოვდა გამოერკვია საკითხი.

აკად. მარი ბროსემ მისწერა წერილი მეცნიერებათა აკადემიის ისტორია-ფილოლოგიის განყოფილებას. იგი აღნიშნავდა დ. ჩუბინაშვილის წიგნის ღირსებებს და ამართლებდა მის მოსაზრებას მოთხრობითი ბრუნვის შესახებ.

ორივე ამ დაწესებულებამ განიხილა კამათის საგანი და საკითხი გადაწყდა დ. ყიფიანის სასარგებლოდ. ამგვარად, დ. ჩუბინაშვილი იძულებული შეიქნა გაეზიარებინა დ. ყიფიანის მოსაზრებანი. დ. ჩუბინაშვილის ქართული ენის გრამატიკის სახელმძღვანელო გამოიცა 1855 წელს ქ. პეტერბურგში. მოთხრობითი ბრუნვა ავტორმა შეიტანა ბრუნვათა რიცხვში, თუმცა კი ღაუროთ შენიშვნა:

„ე. წ. მოთხრობითი ბრუნვა არის სხვა არაფერი, თუ არ სახელობითი, — მან ნაცვალსახელდართული. მე იგი შევიტანე იმიტომ, რომ იგი ბრუნვად მოაჩნიათ ქართული ენის ცნობილ გრამატიკოსებსა“.

ჩვენი აზრით, დ. ყიფიანი სავსებით მართალი იყო, როდესაც მოთხრობითი ბრუნვის ცალკე ბრუნვად მიჩნევას მოითხოვდა, რადგანაც ქართულ ენაში მოთხრობითი ბრუნვა ისეთივე უფლებებით სარგებლობდა, როგორც სხვა ბრუნვები. ცოცხალ მეტყველებაში მოთხრობითი ბრუნვის ფორმა იხმარებოდა და ამდენად საჭირო იყო მისი ბრუნვათა რიცხვში შეტანა.

რაც შეეხება დ. ჩუბინაშვილს, მიუხედავად იმისა, რომ მან განაცხადა — გრამატიკის შედგენის დროს მხედველობაში მექნება ქართული ენის ბუნება და თავისებურებები, მას მოთხრობითის შემთხვევაში ეს პრინციპი არ გაუტარებია. სპეციფიკური ბრუნვა, მოთხრობითი, მან გამორიცხა ბრუნვებიდან სხვა ენათა მიბაძვით: არც ერთმა ევროპულმა ენამ არ იცის მოთხრობითი, ხოლო მის ადგილს იკვრს სახელობითი. ალბათ, ამიტომ დ. ჩუბინაშვილმაც მოთხრობითი ბრუნვა არ შეიტანა ბრუნვებში და მისი ფუნქციის შესრულება დააკისრა სახელობითს.

კამათში დ. ყიფიანის თვალსაზრისი სწორი იყო და კამათის შედეგიც, ე. ი. მოთხრობითი ბრუნვის შეტანა ბრუნვათა რიცხვში ბუნებრივიც იყო და მეცნიერულად გამართლებული.

ილ. ცეცვაძე

ბრუნვათა საკითხი XVIII და XIX ს.ს. ქართულ გრამატიკოსებთან¹

ზურაბ შანშოვანის გრამატიკა

ქართულ ენაზე დაწერილ პირველ ქართულ გრამატიკაში, რომელიც ეკუთვნის ზურაბ შანშოვანს², ბრუნვათა საკითხის მეტად თავისებური სურათი გვაქვს.

ზურაბ შანშოვანს სახელები თავისი კატეგორიებით ცალკე აქვს გამოყოფილი და განხილული. მოცემული განმარტებიდან — „სახელი არს კერძო სიტყვისა სასრბოლო, თვნიერ ჟამისა და პირისა“ — ჩანს, რომ ავტორისათვის სახელის მთავარი კატეგორია ბრუნვაა. აღნიშნული აქვს ათი ბრუნვა ანუ „სრბოლი“ („სრბოლს“ ზ. შანშოვანი ბრუნვას ეძახის) ასეთი რიგითა და სახელწოდებით:

1. საწრფელო	6. სადასაბამო
2. სანათესაო	7. სამეტყველო
3. სამიცემადო	8. საშორისყოფო საშორისო
4. სამოქმედო	9. საგარეშემცო საგარეყოფო
5. საძიებო	10. საწოდებო

საწრფელო ანუ წრფელობითი აქ ნიშნავს **სახელობითს** (იხ. ქვემოთ).

გამოყოფილია ბრუნების ორი ჯგუფი, „სქესი“ (ავტორის ტერმინით). პირველი ბრუნებისაა ის სახელები, რომლებიც „სანათესაოში“ (=ნათესაობითში) **-სა** (კაცისა), **-ისა** (ქვისა) დაბოლოებებით ხასიათდებიან. მეორე ბრუნების სახელებს „სანათესაოში“ **-ხი** (ოქროსი, წეროსი...) დაბოლოება აქვთ. როგორც ჩანს, ბრუნებებად დაყოფისას ამოსავალია ნათესაობითი ბრუნვა. რაც შეეხება სახელობითს („საწრფელოს“), იგი ამ შემთხვე-

¹ დაბეჭდილია „სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებულში“, წიგნი I, თბილისი, 1941, გვ. 136—158. შრომა შესრულებულია არნ. ჩიქობავას ხელმძღვანელობით.

² მოკლე დრამატიკა ქართულისა ენისა, ქმნული ზურაბ შანშოვანისაგან 1737 წელსა, გამოცემული აღ. ცაგარელისაგან, სპბ. 1881.

ვაში გადამწყვეტი არ არის გრამატიკის ავტორისათვის: სახელობითში სახელი შეიძლება ბოლოვდებოდეს ყველა თანხმოვანზე და აგრეთვე ა ხმოვანზე (ქვა, რკინა...) და ნათესაობითში -სა ნიშანს ირთავდეს, ე. ი. პირველი ბრუნებისა იყოს, ან სახელობითში -ე-ზე ან -უ-ზე დაბოლოებული სახელები ნათესაობითში -სი ნიშანს იღებდეს, ე. ი. მეორე ბრუნებისა იყოს.

ვნახოთ ორივე ბრუნების მიხედვით ბრუნვას ფორმები.

I ბ რ უ ნ ე ბ ა

	მხოლ. რიცხვი	მრავლ. რიცხვი	
1. საწრფელო	კაცი	კაცი	კაცები
2. სანათესაო	კაცისა	კაცთა	
3. სამიცემადო	კაცსა	კაცთ	კაცებს
4. სამოქმედო	კაცი		კაცებით
5. საძიებო	კაცს	კაცი	კაცებსა
6. სადასაბამო	კაცისაგან	კაცთაგან	
7. სამეტყველო	კაცისას	კაცთასა	
8. საშორისყოფო	კაცში	კაცებში	
9. საგარეშემცო	კაცთა	კაცებით	
10. საწოდებო	კაცო	კაცნო	

II ბ რ უ ნ ე ბ ა

1. საწრფელო	წერო	წერონი
2. სანათესაო	წერო-სი	წეროთა...

სხვა ფორმები ისეთივეა, როგორიც პირველი ბრუნებისა.

აღნიშნულის მიხედვით შეიძლება ითქვას:

1. ბ რ უ ნ ვ ა თ ა მოცემული რაოდენობა ქართულისათვის არ არის დამახასიათებელი. ქართული ენის ბუნების ბრუნვებად შეიძლება ჩავთვალოთ მხოლოდ: 1. სანათესაო (=ნათესაობითი), 2. სამიცემადო (=მიცემითი), 3. სამოქმედო (=მოქმედებითი), 4. საწოდებო (=წოდებითი) და 5. საწრფელო, რომელიც ბერძნ. „ორთე“-ს უდრის და სახელობითს ნიშნავს („წრფელი“ — „პირდაპირი“ ბრუნვა). ამავე „ორთე“-ს პირდაპირი თარგმანია სომხ. *ուղղական*.

ზედმეტია: 1. საძიებო, 2. სადასაბამო, 3. სამეტყველო, 4. საშორისყოფო, 5. საგარეშემცო.

აკლ ი ა: ვითარებითი, მოთხრობითი.

ზ. შ ა ნ შ ო ვ ა ნ ი ს გრამატიკაში მოცემული ბრუნვები სომხური ენიდან მომდინარეობს. საერთოდ მთელი გრამატიკა ერთ-ერთი სომხური გრამატიკის გადმოკეთების ცდას წარმოადგენს¹.

¹ სომხური ენის გრამატიკაზე მითითებისა და ქართულ-სომხურ შესატყვისობათა გარკვევაში დახმარებისათვის პატივც. ილია აბუღაძეს უღრმეს მადლობას მოვახსენებ. ამჟამად გამოქვეყნებულია პროფ. ილია აბუღაძის გამოკვლევა ზ. შ ა ნ შ ო ვ ა ნ ი ს გრამატიკის შექმნისა და პირველი წყაროების შესახებ: ქართული გრამატიკული ლიტერატურის აღრიცხვითი ძეგლები. I. ზურაბ შანშოვანი: საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, X-B (1940).

ეს სომხური გრამატიკაა *Ս. ԶԻԼԻԱԿԵՅԻ, ԳԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ...* (კონსტანტინეპოლს, 1725 წ.), რომელშიც ზუსტად ბრუნვათა ისეთივე რაოდენობა, რიგი და სახელწოდებანია, როგორიც ზ. შანშოვანის გრამატიკაში.

ბრუნვათა ქართული სახელწოდებებიც რომ სომხურის პირდაპირი თარგმანია, ამაში სომხურ (ს. ჯუღაელის) და ქართულ (ზ. შანშოვანის) სახელწოდებათა შედარება¹ დაგვარწმუნებს:

სომხური	ქართული
უღაკან	საწრფელო
სერაკან	სანათესაო
ტრაკან	სამიციმადო
გორწიკან	სამოქმედო
ჰადაკან	საძიებო
სკეზბნაკან	სადასაბამო
პატმაკან	სამეტყველო
ნერგოდაკან	საშორისმყოფო
არტაგოდაკან	საგარეშემცო
კონაკან	საწოდებო

აქედან ჩანს, რომ დაცულია სომხური რიგი და რაოდენობა ბრუნვათა. ბუნებრივი იყო, თუ სომხური ბრუნვები ქართულს არ გამოადგებოდა. ქართული სახელი თავის ბრუნების სპეციფიკას სომხური ბრუნების ყალიბში ვერ გამოხატავს.

2. ნათესაობითი ბრუნვის მიხედვით ქართულში ორნაირი ბრუნების გამოყოფაც სომხურის უშუალო გავლენას უნდა მიეწეროს. სომხურში ბრუნვებზე დაჯგუფებას მართლაც ნათესაობითი ბრუნვა უძევს საფუძვლად. ასე, მაგალითად, *Արշակ*, ნათესაობითი *Արշակայ* სხვა ბრუნების (declinatio) სახელია, ხოლო *Բան*, ნათესაობითი *Բանի* — სხვა ბრუნებისა.

3. ბრუნვის ნიშნები უმეტეს შემთხვევაში უმართებულოდაა გამოყოფილი.

4. მრავლობითი რიცხვის ნიშანი არ არის გამოყოფილი ბრუნვის ნიშნისაგან. -ნი, -ები, -ებსა, -ებისა... გაგებულია, როგორც ერთი, დაუშლელი და არა რთული, შედგენილი (-ნი, -ები, -ებსა, -ებისა...) ფორმანტი მრავლ. რიცხვის შესაბამისი ბრუნვისა.

დასასრულ, ზ. შანშოვანის გრამატიკას ხალხური ენის კვალი უფრო მეტად ემჩნევა, ვიდრე მწიგნობრულისა. ბრუნებისას თვალსაჩინო ხდება ეს: ამა თუ იმ ბრუნვის ფორმა ხალხური, სასაუბრო ენიდანაა მოყვანილი. ამ მხრივ ანტონის გრამატიკასთან, რომელიც შემდეგაა დაწერილი, მისი შედარებაც კი არ შეიძლება.

¹ ილ. აბულაძე, დასახ. შრ., გვ. 151.

ანბონ I-ის გრამატიკა

ბრუნვათა საკითხი ანტონის გრამატიკაში ცალკეა გამოყოფილი და განხილული („ბრუნვათათჳს სახელთასა“: გვ. 6—20; „თჳს... ბრუნჳსა და დანა“ კუჭთებისა მისისა“: გვ. 134—148, 1885 წ. გამოცემით).

ბრუნვა, ანტონის განმარტებით, არის „ცუალება მიმოხრითი სხჳსა და სხჳსა მიმართ მდგმოებისა ერთისა და მისევე სახელისა“ (გვ. 134).

აღნიშნული აქვს რვა ბრუნვა:

1. წრფელობითი	5. დაწყებითი
2. ნათესაობითი	6. მოთხრობითი
3. მიცემითი	7. მოქმედებითი
4. შემასმენელობითი	8. წოდებითი

განვიხილოთ თითოეული მათგანი, როგორც ეს ავტორს აქვს მოცემული.

1. წრფელობითი ბრუნვათა დასაბამია. ავტორის სიტყვებით რომ ვთქვათ, მას „აქჳს მდგმოებაჲ თჳსისამებრ ნაკუჭთისა და შესახედავისა შეურყეველად“ (გვ. 6). „წრფელობით ყოფისაგან“ მიიღება სხვა ბრუნვები. წრფელობითს მხოლ. რიცხვში ნიშანი არა აქვს, მრავლობითში კი რიცხვის ნიშნები ერთევის: -ნი, -ები, -ებ.

წრფელობითი ანტონს სწორ, საწყის, პირდაპირ ბრუნვად მიაჩნია. იგი ღვას „უცუალებლად“. ისევე, როგორც ზ. შანშოვანთან, ესაა ბერძნ. „ორთე“ და ბუნებრივად ანტონის სიტყვახმარებაში ეს ტერმინი სახელობითს უდრის¹.

2. ნათესაობითი აღნიშნულია „არსებისაგან ქონებულისა რაჲმგესა“. ბრუნვის ნიშნებია ა) მხოლ. რიცხვში: 1. -ისი (ისრაელისი), 2. -ისა (არსებისა), 3. -ხა (ქუშყანისა), 4. -ხა (ოქროხა), 5. -ჳხა (მოგჳსა), აგრეთვე 6. -ხ (როცა მეორე, მესამე და მეოთხე ნიშნები -ა-ს მოიკვეცნენ) და 7. -ხი (ისეთ ბოლოხმოვნიან სახელებში, რომლებიც ბოლო ხმოვანს არ იკვეცენ, მაგ., ანდრიასი...); ბ) მრავლ. რიცხვში: 1. -თა (კაცთა), 2. -თ (კაცთ), 3. -ეზისა (გოდლებისა), 4. -ეზის (გოდლების), 5. -ეზთა (ნათესაეზთა), 6. -ეზთ (ნათესაეზთ).

3. მიცემითი აღნიშნავს „მიმართებადსა რაჲმგესა, ე. ი. საწადსა, ... ანუ მისაცემელსა“. ამ ფუნქციის ძალით იწოდება ეს ბრუნვა მიცემითადო, — შენიშნავს ავტორი.

მისი ნიშნებია ა) მხოლ. რიცხვში: 1. -ხ (კაცს), 2. -ხა (კაცსა), 3. -დ (ზეცად), 4. -ად (ღმერთისად), 5. -და (შენდა), 6. -დად (წინასწარმეტყულისდად), 7. -მი (ღმერთისადმი), 8. -მიმართ (ღმერთისამიმართ), 9. -მდე (ნათესავადმდე). ამათგან: -და, -დად, -მი, -მიმართ ნიშნები უშუალოდ წრფელობითის ფორმას კი არ დაერთვიან, არამედ ნათესაობითისას (არსების-და,

¹ როგორც ცნობილია, „ორთე“ შეიცვალა ტერმინით „სახელობითი“ (nominativus) ლათინურ გრამატიკაში.

წინასწარმეტყველის-დად, ღმერთისა-ში, ღმერთისა-შიმართ...); ბ) მრავლ-რიცხვში: 1. -თ, 2. -თა, 3. -ებთ, 4. -ებთა.

4. შემასმენელობითი „შეასმენს ანუ საყურელ, ანუ საძაგელ და ანუ სხვა რაღმე ყოფად“. მისი ნიშნებია ა) მხოლ. რიცხვში: 1. -ი (მარიაში, შდრ. წრფელობითი: მარიაში), 2. -ა (მზეა, წრფელ. მზე), 3. -ა (მოგვ); ბ) მრავლ-რიცხვში იგივე, რაც წრფელობითში: -ნი, -ები, -ებ.

5. დაწყებითი აღნიშნავს „წარმოშობასა, ანუ გამოკრთოლვასა“, მაგ., აღმოსავალით, ნათესავისაგან და სხვ. მისი ნიშნებია ა) მხოლ. რიცხვში: 1. -თ (ეგრობითი), 2. -თი (ქალაქითი), 3. -გან (არსებისაგან), 4. -გამო (სახისგამო). ამათგან: -გან დაერთვის ნათესაობითის (არსებისაგან), ან მოქმედებითის (ზღვითგან) ფორმებს; ბ) მრავლ. რიცხვში ნიშნები იგივეა, რაც მხოლო-ობითში, ოღონდ ეს ნიშნები მხოლოობითში წრფელობითის ან ნათესაობითის ანდა მოქმედებითის მხოლ. რიცხვის ფორმებს ერთვიან, მრავლობითში კი ამ ბრუნვათა მრავლ. რიცხვის ფორმებს.

6. მოთხრობითი. მოთხრობითში „სახელი იგი წრფელობითი ქტმდე-ბარედ გაიგონების რომლისაზე შესმენილისა, რაჟამს მისთვის რაღმე ითქმო-დეს მოთხრობით“. მხოლ. რიცხვში ამ ბრუნვას საკუთარი ნიშანი კი არა აქვს, არამედ, ანტონისავე სიტყვებით რომ ვთქვათ, „არსებითისა ნაცჳალსახელისა არს მოტანილ და დადებულ სახელსა ზედა“ (გვ. 146). ასე მაგ., კაცმაჲ ფორმაში -მან ბრუნვის ნიშანი კი არ არის, არამედ III პირის ნაცვალსახელი მოთხრობით ბრუნვაში. ეგევე -მან შეიძლება დაერთოს აგრეთვე წრფელობი-თის -ებ-ით ნაწარმოებ მრავლ. რიცხვს და მივიღებთ მრავლ. რიცხვის მოთხ-რობით ბრუნვას (კაცებ-მან). ჩვეულებრივ კი მრავლობითის მოთხრობით ბრუნვას მსგავსება აქვს მრავლობითის ნათესაობითთან და მიცემითთან (შდრ. კაცთა გააკეთეს, მე კაცთა მივეცე, კაცთა საქმე). საკუთარი სახელები -მან-ს არ დაირთავენ.

7. მოქმედებითი აღნიშნავს „საშუალსა რაღმესა, ერთისა რაღსათვსმე დასასრულისა“. ნიშნებია ა) მხოლ. რიცხვში: 1. -ითა (არსებითა), 2. -თა (კაცთა), 3. -თ (არსებით), 4. -ათა (ბრჯგუათა), 5. -მიერ (არსებისამიერ). უკანასკნელი დაერთვის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას (არსებისამიერ); ბ) მრავლ. რიცხვში ეგევე ნიშნები ერთვიან წრფელობითის ან ნათესაობითის მრავლობითის ფორმებს (მოციქულებითა, წერილთა-მიერ).

8. წოდებითი გამოხატავს ხმოვას, მოწოდებას ვინმესადმი. ორსავე რიცხვში ბრუნვის ნიშანია ჰ, ო; ჰ სიტყვას წინ უძღვის, ო დაბოლოებაა (ჰ მაჲო! ო არსნო!). ზოგჯერ ჰ-ს ანტონი მძიმით გამოყოფს: ჰ, არსნო ყოველნო!

განხილული ნიშნები რომ თავიანთ ბრუნვებთან ჩამოვწეროთ, ასეთი სურათი გვექნება:

ბ რ უ ნ ვ ე ბ ი

ნ ი შ ნ ე ბ ი

მხოლ. რიცხვი

1. წრფელობითი	
2. ნათესაობითი	-ისი, -ისა, -სა, -მსა, -ჟსა, -ს, -სი
3. მიცემითი	-ს, -სა, -დ, -ად, -და, -დად, -მი, -მიმართ, -მდე
4. შემასმენელობითი	-ი, -ა, -ჟ
5. დაწყებითი	-თ, -თი, გან, -გამო
6. მოთხრობითი	-მან
7. მოქმედებითი	-ითა, -თა, -თ, -ათა, -მიერ
8. წოდებითი	ჟ, -ო

მრავლ. რიცხვი

1. -ნი, -ები (მბი), -ებ
2. -თა, -თ, -ებისა, -ების, -ებთა, -ებთ
3. -თ, -თა, -ებთ, -ებთა
4. იგივე, რაც წრფელობითში
5. იგივე, რაც მხოლოდობითში
6. -თ, -თა, -(ებ)მან
7. იგივე, რაც მხოლოდობითში
8. იგივე, რაც მხოლოდობითში

რა ითქმის ანტონის გრამატიკის შესახებ?

ანტონის გრამატიკა ასე თუ ისე ითვალისწინებს ქართული ბრუნების სპეციფიკას. ზურაბ შანშოვანის გრამატიკასა და ანტონის გრამატიკას შორის ამ მხრივ დიდი სხვაობაა. ზ. შანშოვანის გრამატიკა, როგორც დავინახეთ, სომხური გრამატიკის დიდ გავლენას განიცდიდა. ამის გამო ქართული ენის თავისებურება, საერთოდ, და, კერძოდ, ქართული ბრუნების თავისებურება გაუთვალისწინებელი რჩებოდა. ანტონიც სარგებლობდა თავისი გრამატიკის შედგენისას უცხო ენის, სახელდობრ, სომხური ენის გრამატიკით. როგორც ცნობილია, ანტონმა პირველი გრამატიკის შედგენისას გამოიყენა სომეხ გრამატიკოსის მხითარის სომხური ენის გრამატიკა „*Քերականութիւն Գրաբանի լեզուի Հայկազեան սևի*“¹.

მეორე რედაქცია შეესებულებოდა და შესწორებულია ლათინური, ბერძნული და რუსული გრამატიკების მიხედვით. მაგრამ ანტონი სხვა ენათა გრამატიკების ბრმა გავლენის ქვეშ როდი ექცეოდა, როგორც ზ. შანშოვანი.

პროფ. ალ. ცაგარელი თავის კრიტიკულ ნარკვევში *О грамматической литературе грузинского языка* ადარებს ანტონის გრამატიკას სომხურ გრამატიკას და ამ შედარების საფუძველზე ასეთ დასკვნამდის მიდის: „ანტონი მიჰყვებოდა მას გრამატიკული მასალის განაწილებასა და განლაგებაში. სესხულობდა ბევრ ზოგად განსაზღვრებას გრამატიკული კატეგორიებისას მთლიანად... მაგრამ ის, რაც თითოეული ენის გრამატიკულ თავი-

¹ პირველად გამოვიდა 1730 წ., მეორედ—1770 წ. იხ. А. Цагарели, *О грамматической литературе грузинского языка*, СПб. 1873, გვ. 21, 107.

სებურებებს შეადგენს, ბგერითი თავისებურებანი, ეტიმოლოგიური ფორმები, სიტყვაწარმოება, ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით, უმთავრესად კი ბრუნება და უღვლილება გადმოცემულია დამოუკიდებლად და ქართული ენის ბუნების შესაბამისად, იმ ქართული ენისა, რომელიც მკვეთრად განსხვავდება სომხური ენის გრამატიკული წყობისაგან¹.

ანტონს რომ ქართული ბრუნების თავისებურებისათვის ანგარიში არ გაეწია, მისთვის შეუნიშნავი იქნებოდა ქართულის სპეციფიკური ბრუნვა — მოთხრობითი. ეს ბრუნვა, როგორც ცნობილია, არც სომხურს და არც სხვა ინდოევროპულ ენას არ მოეპოვება (ჩვეულებრივია კავკასიურ ენებში, ასევე ბასკურში) და ამდენად ანტონს არ შეეძლო ამ ბრუნვის ქართულში გადმოტანა სხვა ენის სინამდვილიდან. საყურადღებო აგრეთვე ისიცაა, რომ მოთხრობითი ბრუნვა ანტონის გრამატიკაში მართებულადაა გაგებული.

სხვა ბრუნვათაგან: წრფელობითი² (სახელობითი), ნათესაობითი, მიცემითი, მოქმედებითი და წოდებითი ჩვენი ენის ბრუნვებიცაა, ხოლო შემასმენლობითი და დაწყებითი ქართულისათვის არ არის დამახასიათებელი. პირველის შესახებ თვითონ ანტონიც ექვობდა (გვ. 141, 142), მაგრამ ბრუნვათა შორის მაინც შეიტანა და ნიშანიც „გამოუძებნა“. მეორის შესახებ იცის, რომ იგი ნათესაობითის ან მოქმედებითი ბრუნვისაგან „ბრუნვის ნიშნების“ დართვით იწარმოება, მაგრამ ბრუნვად მაინც მიაჩნია.

შემასმენლობითისა და დაწყებითის შეტანა ქართულ გრამატიკაში სხვა ენათა, კერძოდ, სომხური ენის გრამატიკის გავლენას უნდა მიეწეროს.

ანტონს არა აქვს გამოყოფილი ბრუნვა ვითარებითი (resp. მიმართულებითი). ფორმები: კაცად, ქალაქად... გაგებულია მიცემითად. მაშასადამე, ფორმა ნაპოვნია, მაგრამ შესაბამისი ბრუნვისათვის არ არის განკუთვნილი.

ბრუნვის ნიშნები, თითოეული ბრუნვისათვის ყოველგვარ შემთხვევაში მოსალოდნელი, თითქმის ყველა მოცემულია. მაგრამ ანტონისათვის გაუგებარი ჩანს, თუ რა იწვევს ამ ნიშანთა ვარიაციებს, ანუ უკეთ: რა განსაზღვრავს ბრუნების პროცესს. უხვად მოცემულია ფაქტობრივი მასალა, როგორიც არის, ან კიდევ ნორმა, როგორიც უნდა იყოს, მაგრამ თუ რატომაა ასე, ან რატომ უნდა იყოს ასე, — ამათ შესახებ ჩვენი გრამატიკოსი დუმს.

რიცხვის ნიშანი არ არის გამოყოფილი ბრუნვის ნიშნისაგან: -ნი, -ები... დაუშლელი ნიშნებია ანტონის გაგებითაც (შდრ. ზ. შანშოვანი). ესეც, ალბათ, სხვა ენის გავლენას მიეწერება.

ანტონ I-ის გრამატიკამ დიდი გავლენა იქონია მომდევნო პერიოდის გრამატიკოსებზე. ანტონის შემდეგ გრამატიკოსები: ვაიოზი (1789)³, ვარლამ არქიეპისკოპოსი (1802), იესე ჩუბინაშვილი (1816), გ. ფირალოვი (1820), სოლ. დოდაშვილი (1830) თავიანთ გრამატიკებში, რომ-

¹ დასახელებული შრომა, გვ. 22.

² წრფელობითს უფრო სამართლიანი იქნება სახელობითი ვუწოდოთო, — შენიშნავს ანტონი (გვ. 154, § 196).

³ ფრანგილებში ნაჩვენებია გრამატიკის გამოცემის წელი.

ლებიც, როგორც ცნობილია, ანტონის გრამატიკის საფუძველზეა შედგენილი, ანტონისეული გრამატიკის შემოკლებულ გადმოცემას გვაწვდიან, ბრუნვათა საკითხში ახალს, მნიშვნელოვანს არაფერს იძლევიან. მათ გრამატიკებში სრული ზედმიწევნით გაუმეორებულია ანტონის გრამატიკაში წარმოდგენილი სისტემა: ბრუნვათა სახელწოდებაც, რაოდენობაც, რიგიცა და გავებაც ანტონისეულია¹.

პლატონ იოსელიანის „პირველ-დაწყებითი კანონი ქართულისა ჭრამატიკისა“²

პ. იოსელიანის განმარტებით, ბრუნვა „არს ცხადება რომელისამე ლექსისა დაბოლოებასა შინა, თანახმად რომელისამე კითხვისა ლექსისა“ (სიტყვისა. — ი. ც.).

მოცემულია ექვსი ბრუნვა

	მხ.	მრ.
1. სახელობითი	კაცი	კაცნი
2. ნათესაობითი	კაცისა	კაცთა
3. მიცემითი	კაცსა	კაცთა
4. მოთხოვითი	კაცმან	კაცთა
5. მოქმედებითი	კაცითა	კაცთამიერ
6. წოდებითი	კაცო	კაცნო

ანტონის გრამატიკაში მოცემული ბრუნვებიდან აქ არა ჩანს შემას-მენელობითი და დაწყებითი. პირველი უარყოფილია იმიტომ, რომ „ყოვლად არს მსგავსი სახელობითისა“, ხოლო მეორე (დაწყებითი) „შემდგარი სახელობითისაგან და თანდებულისაგან“. ძველ გრამატიკებში წარმოდგენილი დაწყებითი სახელობითზე თანდებულის დართვით არ იწარმოება. იმიტომ პლატონ იოსელიანის მიერ მისი გამორიცხვის დასაბუთება არაა ზუსტი. გამო-რიცხვის ფაქტი კი მაინც სწორია: ეს ორი ბრუნვა ქართულს არა აქვს.

„წრფელობითის“ ნაცვლად ტერმინი „სახელობითი“ პირველად პლატონ იოსელიანმა შემოიღო. რიცხვის ნიშანი არ არის გამოყოფილი ბრუნვის ნიშნისაგან. მისთვისაც შეუნიშნავი დარჩა, რომ ქართულში სახელს მხოლ-და მრავლ. რიცხვში ბრუნვის ნიშნები ერთნაირი აქვს.

პლატონის გრამატიკაში არ გვხვდება ვითარებითი ბრუნვა.

დავით ჩუბინაშვილის „მოკლე ქართული გრამატიკა“³

მოცემულია შვიდი ბრუნვა

1. სახელობითი	5. მოქმედებითი
2. ნათესაობითი	6. განვითარებითი
3. მიცემითი	7. მოთხოვითი
4. წოდებითი	

¹ აღ. ცაგარელი, დასახ. შრ., გვ. 35—44.

² ტფილისი, 1840 წ.

³ Краткая грузинская грамматика, СПб. 1855.

აღნიშნულია მერვეც, ნათესაობით-ადგილობრითი (მამისას, ამხანაგისას...). ზემოთ განხილულ გრამატიკებში მოცემულ ბრუნვებთან შედარებით აქ ახალია განვითარებითი ბრუნვა (კაცად, მეფედ...). ეს ბრუნვა, როგორც ვნახეთ, არ ჰქონდათ არც ანტონს (და მის მიმდევრებს) და არც პლატონ იოსელიანს თავიანთ გრამატიკებში. მაგრამ უნდა შევნიშნოთ, რომ ქართულში ამ ბრუნვის პირველად „აღმოჩენა“ დ. ჩუბინაშვილს არ ეკუთვნის. პირველი ავტორი, რომელმაც ამ ბრუნვას ადგილი დაუთმო სხვა ბრუნვათა შორის, იყო მარი ბროსე (1884 წ.)¹. ბროსე მას „მოდალობითს“ ეძახდა. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ დ. ჩუბინაშვილი იცნობდა მ. ბროსეს გრამატიკას. განსხვავება მხოლოდ ტერმინშია.

ამას გარდა, ყველა ბრუნვა, რომლებიც ამჟამად ბრუნვათა შორის გვხვდება, მოცემულია დ. ჩუბინაშვილის გრამატიკაში². განსხვავება მხოლოდ დალაგებაში თუა.

დ. ჩუბინაშვილის გრამატიკაში საინტერესოა მოთხრობითი ბრუნვის საკითხი. მართალია, ეს ბრუნვა მოცემულია ბრუნვათა შორის, მაგრამ თან შენიშნულია: მოთხრობითი თავისი არსებით სხვა არაფერია, თუ არა სახელობითი. იგი არ არის შეტანილი ტაბულებში.

ერთ დროს დ. ჩუბინაშვილი მოთხრობითი ბრუნვის, როგორც ცალკე ბრუნვის, ქართულში არსებობას საგვებით უარყოფდა, რამაც დიდი უკმაყოფილება და კამათი გამოიწვია. დ. ჩუბინაშვილის მთავარი მოწინააღმდეგე დიშ. ყიფიანი იყო.

მოთხრობითი ბრუნვის უარსაყოფად დ. ჩუბინაშვილი შემდეგს მოტივებს ასახელებდა:

1. მოთხრობითი ბრუნვა იგივე სახელობითი ბრუნვაა, რომელსაც -მან ნაცვალსახელი დაერთვის. კაცმა ან ფორმაში -მან ბრუნვის ნიშანი კი არ არის, როგორც მიცემითის -სა (კაც-სა), ან ნათესაობითის -ის (კაც-ის), არამედ ნაწევარი, III პირის ნაცვალსახელი, რომელიც სხვა შემთხვევაში შეიძლება სხვა ბრუნვის ფორმებსაც დაერთოს: კაცისა მის, კაცსა მას...

2. ორივე ეს ბრუნვა (სახელობითი და მოთხრობითი) ერთი და იმავე კითხვით ამოიცნობა, ხოლო ვერც ერთ ენაში ვერ ნახავთ შემთხვევას, როცა ორი განსხვავებული ბრუნვა ერთი და იმავე კითხვით ამოიცნობოდეს³.

ეს არგუმენტები მოცემულია დ. ჩუბინაშვილის პასუხში მისი გრამატიკის რეცენზიაზე, რომელიც დაწერილია „სახელმძღვანელოთა შემდგენელი კომიტეტის“ ქართული განყოფილების მიერ⁴. ამ რეცენზიაში გაკრიტიკებულია დ. ჩუბინაშვილის მოსაზრებანი ბრუნვათა საკითხში.

¹ არნ. ჩიქობავა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის: ენიკის მოამბე, I, 1937; აქვე, გვ. 11.

² ალ. ცაგარელი, Сведения о памятниках грузинской письменности, том I, вып. III, СПб. 1894, გვ. 82—84; არნ. ჩიქობავა, რატომ არის აუცილებელი ბრუნვათა რიგის შეცვლა ქართულში? ახ. სკოლისაკენ, 1932, № 3; აქვე, გვ. 1—9; ნ. ცქიტიშვილი, აქვე, გვ. 449—453.

³ ამ განყოფილებას დ. ყიფიანი ხელმძღვანელობდა. წევრებად პლატონ იოსელიანი, გ. ყორღანიშვილი... ითვლებოდნენ.

დ. ჩუბინაშვილის პასუხის შემდეგ დ. ყიფიანმა კვლავ დაწერა საპასუხო შენიშვნა და გაუგზავნა კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველს. იქ ვკითხულობთ:

... აქ ბავშვები პირში დასცინებენ მასწავლებელს, თუ ის, ნაცვლად მოთხრობითი ბრუნვისა, მოითხოვს სახელობითი ბრუნვის ხმარებას. გლეხი დასცინებს ჩინოვნიკს, თუ მასთან საუბრისას დაიცავს ამავე მოთხოვნას. სასამართლოსა და სასჯელის შესრულების საქმეში კი ამ კანონების შედეგები შეიძლება სრულიადაც არ იყოს სასაცილო... და ასეთი მაგალითი მოჰყავს: ვთქვათ, პოლიცია აწარმოებს ძიებას მომხდარ ბოროტმოქმედებაზე, მაგ., კაცის მკვლელობისა გამო. ჩუბინაშვილის გრამატიკით განსწავლულმა მოწმემ კი მოსამართლეს მომხდარი ფაქტი რომ გადასცეს ისე, რომ მოთხრობითის ნაცვლად ყველგან სახელობითი იხმაროს, ასეთი ჩვენებით ვერაფერს გაიგებს, თუ ვინ ვინ მოკლაო.

... საქმე იმაში კი არაა, მოსწონს თუ არა ვისმე მოცემული გრამატიკული წესი, არამედ იმაში, რომ მან (გრამატიკულმა წესმა) გამოხატოს ნამდვილი თავისებურება ენისა, მისი პრაქტიკული კანონი.

... ვიტყვი აშკარად, რომ ქართული გრამატიკა, რომელიც გამოირიცხავს ამ ბრუნვას, აღარ იქნება გამოსადეგი აქაური სასწავლებლებისათვის...

... იქნებ გრამატიკის ფილოსოფიაში არც არსებობდეს ეს საკამათო ბრუნვა, მაგრამ ჩვენ, ქართველებს, არ შეგვიძლია უმისოდ არსებობა და ამიტომ საჭიროა დაბეჯითებით ვთხოვოთ ბ. ჩუბინოვს, რომ მან, სხვა დაპირებულ შესწორებებთან ერთად, თავის გრამატიკაში მოთხრობითი ბრუნვაც შეიტანოს¹.

დ. ყიფიანის პოზიცია ამ კამათისას, ცხადია, სავსებით სწორი იყო.

დ. ჩუბინაშვილმა ამის შემდეგ მოთხრობითი ბრუნვა შეიტანა თავის გრამატიკაში.

ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული ენის გრამატიკის არც ერთ უცხოელ ავტორს, რომლებიც ამ ხანებში ან უფრო ადრე მოღვაწეობდნენ, არა აქვს აღნიშნული მოთხრობითი ბრუნვა. არც მაჯოს², არც ფატერსა და არც მარი ბროსეს არა აქვთ მოთხრობითი ბრუნვა თავიანთ გრამატიკებში. უკანასკნელი ამ ბრუნვას უარყოფდა, პირველისათვის იგი უცნობი იყო. მარი ბროსე ამ ბრუნვას démonstratif-ს უწოდებდა. მისი აზრით, იგი ჩვეულებრივი სახელობითი ბრუნვაა, რომელიც საზოგადოდ

¹ აღ. ცაგარელი, დასახელებული შრომა, გვ. 99—101; არნ. ჩიქობავა, დასახ. შრომა, აქვე, გვ. 3—5; ნ. ცქიტიშვილი, აქვე, 449—453.

² Syntagmaton linguarum orientalium quae in georgiae regionibus audiuntur authore Francisco Maria Madglio clerico regulari, panormitano, Romae, MDCXLIII, მეორე გამოცემა, Romae, MDCLXX. მაჯოს მოცემული აქვს ექვსი ბრუნვა: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, წოდებითი, დაწყებითი (ablativus) და შემასმენლობითი: აღ. ცაგარელი, О граммат. литературе грузинского яз., გვ. 47, 5.

კარგავს თავის უკანასკნელ ხმოვანს და ბოლოში ღებულობს „მან“ ნიშანს და გამოიყენება მხოლოდ პასუხებში, თუ კითხულობენ: ვინ გააკეთა ეს? ვუპასუხებ — კაცმან¹.

პროფ. ა. შანიძეს წერილში „დიმიტრი ყიფიანი, როგორც გრამატიკოსი“² აღნიშნული აქვს, რომ „პროფ. Alter-ი, რომელმაც ჯერ კიდევ 1798 წელს გამოსცა წიგნი „ქართული ლიტერატურის შესახებ“, სადაც იგი ბიბლიის ქართულ ვერსიას იხილავს, კაცმან ისევე აქვს გაგებული, როგორც ბერძნული ბ *ζωοφαιος*, ე. ი. მან დაბოლოება ნაწევრად (არტიკლად) აქვს მიჩნეული. შემდეგ ეს აზრი ბროსეს მიერაა სასტიკად გატარებული მის გრამატიკაში“.

პროფ. აკაკი შანიძის აზრით, დ. ჩუბინაშვილის მიერ მოთხრობითი ბრუნვის უარყოფა პროფ. Alter-ისაგან უნდა მომდინარეობდეს.

დიმიტრი ყიფიანის „ახალი ქართული გრამატიკა“³

დიმ. ყიფიანის გრამატიკაში ბრუნვათა საკითხი მეტად ორიგინალურადაა დამუშავებული. ამ მხრივ ავტორი არ მიჰყვება არც ერთი წინანდელი გრამატიკოსის გზას.

მოცემულია ოთხი ბრუნვა:

1. სახელობითი	კაცი	კაცნი კაცები
2. ნათესაობითი	კაცისა	კაცთა კაცებისა
3. მიცემითი	კაცსა	კაცთა კაცებსა
4. მოთხრობითი	კაცმა	კაცთა კაცებმა

ბრუნებისას ამოსავალია კითხვები. კითხვების ცვლით იცვლება სახელი, „მოძრაობს, ბრუნავს, ხან ბოლოს იცვლის, ხან თავსაც“ (?).

დ. ყიფიანის გრამატიკაში არა გვაქვს ძველ გრამატიკებში ცნობილი ბრუნვები: 1. შემასმენელობითი, 2. დაწყებითი, 3. მოქმედებითი, 4. წოდებითი, 5. განვითარებითი (resp. ვითარებითი).

საინტერესოა მათი უარყოფის საბუთები:

1. „შემასმენელობითი — ამბობს დ. ყიფიანი — არის პირდაპირი თარგმანი ლათინურისა *accusativus*, როგორც რუსული *винительный* და ჰნიშნავს „ბრალდებულებას“, „დაწამებას“, „შესმენას“, „შემასმენელობას“; ქართულს ენაში ამ ბრუნვას სრულებით არა აქვს ადგილი: ახლა შეიძლება აქა-იქ იშოვებოდეს ისეთი კაცი, რომ იმის დასახელებით სიტყვა გამომტყუნონ; მაგრამ თვითან მე მახსოვს ის დრო, როდესაც მოყვასის გაცემა, დაბეზლება, დასმენა ისეთი სათაკილო საქმე იყო ქართველებში, როგორც, მაგალითად, ქურდობა,

¹ ილ. ცაგარელი, Сведения о памятниках..., I, вып. III, გვ. 57—58. მ. ბროსეს აზრი ციტირებულია დ. ყიფიანის რეცენზიით.

² წერილი დაბეჭდილია ს. ხუნიდაძის მონოგრაფიაში: დიმიტრი ყიფიანი.

³ სანკტ-პეტერბურგი, 1882.

— და შემასმენელობითი ბრუნვა რაღათ გვექნებოდა. ამას გარდა... საკითხავიც პირველი ბრუნვის სახის მექონია და პასუხიცა“ (გვ. 22).

2. „დაწყებითი ქართულში ცალკე ბრუნვა კი არ არის, [იგი] ან ნათესავობითია, ან მიცემითი, რომელსაც დაჰყვება თანდებული -გან“.

3. „მოქმედებითი ბრუნვაც ასეა: სახელობით სახეს დაჰყვებოდა... თანდებული თურთა, ან ნათესავობითს «თანა» და ახლა ეს «თურთ» და «თანა» ისე შევამოკლეთ, რომ სახელობითს ვუმატებთ მარტო «თა-ს ან «თი-ს და ნათესავობითის მაგიერად მიცემითს — «თანა-ს“.

4. „წოდებითი ბრუნვაც ასევეა: სახელობითს დაჰყვება, და თუ «ი» უზის, იმის მაგიერად უჯდება წოდებითი თანდებული «ო»; სხვა ხმოვანს ემატება ე“.

„სამართალი მოითხოვდა, — ვკითხულობთ შემდეგ, — რომ სადაც ამ ოთხ ბრუნვას ექნებოდა ადგილი, იქ უსაცილოდ კიდევ რამდენსამე სხვა ბრუნვასაცა ჰქონიყო: მეოფობითსა (სახლში, ტყეში...), აღმავლობითსა (ბანზე, ხეზე...), გამოსვლითსა (სახლიდამ, ტყიდამ...), უკუთქმითსა (უსახლოდ, უტყეოდ...) და ცვლილებითს (სახლად, ტყედ...). სულ გვექნებოდა მაშინ ცამეტი ბრუნვა, — სიმდიდრე თავსგადასაყრელი, შემაწუხებელი! მაგრამ რაც საჭირო არ არის, რად უნდა ვიძნელებდეთ იმითი საქმესა?“ (გვ. 23—24).

ასე ვრცელი ამონაწერები იმითომ მოვიყვანეთ, რომ გაგვეთვალისწინებინა დ. ყიფიანის მოსაზრებანი ამ ბრუნვათა შესახებ. ასეთი არგუმენტები, რასაკვირველია, საკითხს ვერ გადაწყვეტს.

დ. ყიფიანის ამ მოსაზრებებმა ბრუნვათა რიცხვის შესახებ დიდი კამათი გამოიწვია. პრესაში კამათობდნენ იმის შესახებ, თუ რამდენად მართალი იყო დ. ყიფიანი, ნამდვილად რამდენი ბრუნვა გვაქვს ქართულში, იმ დროს ცნობილ გრამატიკებში რომელი ბრუნვა იყო ზედმეტი და რომელი — დამატებით საჭირო და სხვ.

ამ საკითხზე გაზ. „ივერიაში“ დაიბეჭდა მიხ. ნასიძის წერილი „ორი საგრამატიკო საგანი“, რომელშიც განხილულია ანტონის, დოდაევის, პლატონ იოსელიანის, დ. ყიფიანისა და სხვ. გრამატიკებში მოცემული ბრუნვები. წერილის ავტორი დაახლოებით დ. ყიფიანის პოზიციაზე დგება, ოღონდ მოითხოვს დ. ყიფიანის გრამატიკაში მოცემულ ბრუნვებს წოდებითიც დაემატოს. მისი აზრით, ქართულში ხუთი ბრუნვაა: სახელობითი, ნათესავობითი, მიცემითი, მოთხოვრებითი და წოდებითი¹.

მიხ. ნასიძის ამ წერილს გამოეხმაურა ცნობილი მოღვაწე და პედაგოგი იაკობ გოგებაშვილი, რომელიც იმავე „ივერიაში“ აქვეყნებს წერილს „საგრამატიკო შენიშვნა“. ი. გოგებაშვილი აკრიტიკებს მ. ნასიძესა და დ. ყიფიანს. ი. გოგებაშვილის აზრით, ქართულში სახელობითისა, ნათესავობითის, მიცემითის, მოთხოვრებითისა და წოდებითის გარდა, გვაქვს მოქმედებითი და ცვლილებითი ბრუნვები. მათი ნიშნები, წინააღმდეგ დ. ყიფიანის აზრისა,

¹ ივერია, 1886 წ. № 18.

თანდებულები არ არის. ი. გოგებაშვილი მოითხოვს მოქმედებითისა და ცვლილებითის (resp. ვითარებითის) შეტანას ბრუნვათა რიცხვში.

სხვათა შორის, იაკ. გოგებაშვილი მოქმედებითი ბრუნვის საჭიროების ერთ ასეთ საბუთსაც ასახელებს: „მოქმედება არის განუყოფელი და ძირითადი თვისება კაცის არსებობისა და რა დასაჯერებელია ვიფიქროთ, რომ ჩვენი ენა მოკლებული იყოს სწორედ იმ ბრუნვას, რომელიც გამომხატველია ადამიანის უმთავრესი კუთვნილებისა. ჩვენს წინაპართ სწამდათ ეს ბრუნვა... ჩვენ რად უნდა უარგყოთ იგი, როდესაც იმათზე ნაკლებ არ გვიჭირს მოქმედება და მხნეობა? რა გვეთქმის, ჩვენმა კეთილისმყოფელებმა ასე რომ იოხუნჯონ ჩვენზე; ქართველები იმდენად ზარმაცნი ყოფილან იმ თავით, რომ მოქმედებითი ბრუნვაც კი არ აბადია მათ ენასო“¹.

ძალაუნებურად გვაგონდება დ. ყოფიანის ანალოგიური საბუთი შემსემენლობითი ბრუნვის უარსაყოფად: დასმენა სათაკილოა და შემასმენლობითი ბრუნვაც რაღად გვინდაო. დღეს ასეთი საბუთების მოყვანა ხომ აზრადაც არ მოუვა კაცს. საეჭვოა, რომ ეს საბუთები მაშინაც ყოფილიყო დამარწმუნებელი, როცა ისინი იწერებოდა. ამჟამად მათ მნიშვნელობა აქვთ იმ პერიოდის ენათმეცნიერული აზროვნების გასათვალისწინებლად.

არ. ქუთათელაძის „ვიკვლავდამოუხიტი ძაბთული გარამატიკა“²

არ. ქუთათელაძე ბრუნვას სიტყვის დაბოლოების ცვლის მიხედვით განმარტავს: „სიტყვის დაბოლოების ცვლა არის ბრუნვა“. „ბრუნვის შემოწმებით გვებულობთ სიტყვის დამოკიდებულებას წინადადებაში“.

მოცემულია შვიდი ბრუნვა:

1. სახელობითი	სახლ-ი	სახლ-ებ-ი
2. ნათესაობითი	სახლ-ის(ა)	სახლ-ებ-ის(ა)
3. მიცემითი	სახლ-ს(ა)	სახლ-ებ-ს(ა)
4. მოთხრობითი	სახლ-მა(ნ)	სახლ-ებ-მა(ნ)

¹ გაზ. „ივერია“, 1888, № 25. დაყოფა ჩვენია.

იაკობ გოგებაშვილის წერილში მირ. ნასიძის მოსაზრების საწინააღმდეგოდ სხვა, წმინდა ენათმეცნიერული არგუმენტაციაა მოყვანილი, სახელდობრ, აღნიშნულია, რომ მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანი არ არის მიღებული „თურთ“ თანდებულისაგან. რომ ასე იყოს, მაშინ ბრუნვის ნიშნის მაგიერ შეგვეძლო გვემარა ეს თანდებული აზრის შეუცვლელად, როგორც მაგალითად: სახლში || სახლსა შინა, ხეზე || ხესა ზედა... ხოლო ბარით, თოხით... სულ სხვა მნიშვნელობის მატარებელია, ვიდრე ბარითურთ, თოხითურთ... აგრეთვე თანდებულის ფორმას კვლავ თანდებული არ შეიძლება დაერთოს, მოქმედებით ბრუნვას კი თანდებული (-გან) დაერთვის... და, ბოლოს, კიდევ რომ დამტკიცდეს ამ ბრუნვის ნიშნის თანდებულისაგან წარმოშობა, მაშინაც კი ვერ გაუქმდებოდა ეს ბრუნვაო. ამ გზას რომ დავადგეთ, ყველა ბრუნვას გავაუქმებთო და სხვ.

² დაიბეჭდა ტფილისში 1888 წ.

5. მოქმედებითი	სახლ-ით(ა)	სახლ-ებ-ით(ა)
6. განვითარებითი	სახლ-ად(ა)	სახლ-ებ-ად(ა)
7. წოდებითი	სახლ-ო	სახლ-ებ-ო

როგორც ჩანს, აქ ყველა ბრუნვაა. ნიშნებიც სწორადაა გამოყოფილი. მრავლ. რიცხვის ნიშანი ბრუნვის ნიშნისაგან გამოყოფილია, რაც სხვა გრამატიკებში არ გვხვდებოდა.

3. კვიტარიძის „ქართული სწორმეტყველება“¹

მოცემულია შვიდი ბრუნვა თავიანთი „საკვეცებით“ (ნიშნებით):

	მხოლ.	მრავლ.
1. სახელობითი	-ი, -ა, -ე, -ო, -უ	-ებ-ი, -ნ-ი
2. ნათესაობითი	-ისა, -ის, -სი, -ს	-ებ-ისა, -ის, -თა, -თ
3. მიცემითი	-სა, -ს	-ებ-სა, -ს, -თა, -თ
4. მოთხოვითი	-მან, -მა, -მ	-ებ-მან, -მა, -თა, -თ
5. მოქმედებითი	-ითა, -ით, -თი	-ებ-ითა, -ით
6. გარდაქმნითი	-ად	-ებ-ად
7. წოდებითი	-ო, -გ	-ებ-ო, -ნ-ო

სახელობითი გამოხატავს „სახელის პირველდაწყებითს ფორმას დასახელებით და მარტივად“.

ნათესაობითი „გვიჩვენებს ერთი საგნის მეორისაგან დამოკიდებულებას, მათს ერთობას რასმე (და მით იგი სახელდართვითის მაგიერობას შვრება)“...

მიცემითი „არის ერთი საგნის მეორესადმი მიმართულების ანუ მათის შემხებლობის რისამე მაჩვენებელი“...

მოთხოვითი წარმოგვიდგენს „მოქმედს პირს (ანუ ნივთს)“...

მოქმედებითი „გვიჩვენებს, რომ ერთ საგანს მეორე აქვს თვისის მოქმედების იარაღად“...

გარდაქმნითი ანუ ცვალებითი „გვიხატავს ერთი საგნის მეორე-ნაირად გადაქცევას“...

წოდებითი აღნიშნავს ვისიმე მოწოდებას...

ბრუნვების დანიშნულებათა ამგვარი განმარტება უმეტეს შემთხვევაში გაუმართლებელი და დაუსაბუთებელია. მოთხოვითი ბრუნვის ფუნქცია არსებითად სწორადაა განმარტებული: ქართულში მოთხოვითი ბრუნვა მართლაც მოქმედის (სუბიექტის) ბრუნვაა და სწორედ ამ ფუნქციის ძალით ითვლება იგი ქართული ენის ერთ-ერთ ყველაზე სპეციფიკურ ბრუნვად.

¹ გამოქვეყნდა თბილისს 1888 წ.

თედო ჟორდანიას „ქართული გრამატიკა“¹

მოცემულია რვა ბრუნვა:

1. სახელობითი -ა, -ე, -ი, -ო, -უ	5. მიცემითი -სა, -ს
2. შესვნილობითი -მ	6. მოთხრობითი -მან, -მა, -მ
3. ნათესაობითი -ის(ა), -სი, -მს(ა)	7. ზმნისზედითი -ად, -დ
4. მოქმედებითი -ით(ა), -თი, -მთ(ა)	8. წოდებითი -ო, -ვ

საინტერესოა აქ შესვნილობითი ბრუნვის საკითხი. როგორც ვნახეთ, შესვნილობითი ანტონის ჰქონდა შეტანილი თავის გრამატიკაში და შემდეგ — იმ გრამატიკოსებსაც, რომლებიც ანტონის გზას გაჰყვნენ (გაიოზი, ვარლამ არქი-ეპისკოპოსი, ი. ჩუბინაშვილი, ს. დოდაშვილი...). პლატონ იოსელიანმა კი იგი უქმად გამოაცხადა: ყოვლად არს მსგავსი სახელობითისაო. პლატონ იოსელიანის შემდეგ შემასვნილობითი ქართულ გრამატიკებში არ გვხვდება. მიუხედავად ამისა, თ. ჟორდანიას ეს ბრუნვა მაინც შეაქვს თავის გრამატიკაში. შესვნილობითი, თ. ჟორდანიას აზრით, „ძიებაა ზმნისა ანუ შესვნილისა“, მაგ., წინადადებაში „ბეჯით მოწაფეს გაუხარებია დედ-მამამ“, დედ-მამამ — შესვნილობითი ბრუნვაა. შესვნილობითი, მართალია, ჰგავს სახელობითსო, აღნიშნავს თ. ჟორდანიას, მაგრამ სახელობითისაგან გასარჩევად (მაგ., წინადადებებში: მეფეს აევსო ციხე მტრებითა, პატარძალს გაეშალა სუფრა...) ხმოვნებზე დაბოლოებულ სახელებს ძველად დაერთოდა **მ** (იოტი)-ო და ამის მიხედვით წინადადებაში „პატარძალს გაეშალა სუფრა“ — „სუფრა“ ქვემდებარეა სახელობით ბრუნვაში, ხოლო „პატარძალს გაეშალა სუფრამ“ — „სუფრამ“ ძიებაა ზმნისა შესვნილობით ბრუნვაში. აქედან ჩანს, რომ თ. ჟორდანიას გაგებით სახელობითი ქართულში ქვემდებარის (სუბიექტის) ბრუნვაა, დამატების (ობიექტის) ბრუნვა სახელობითი არ შეიძლება იყოს: დამატებას შემასვნილობითი ბრუნვა აღნიშნავს.

ასეთი გაგება, რა თქმა უნდა, არ არის სწორი: ქართულში შემასვნილობით ბრუნვას არა აქვს ადგილი, იგი ქართულისათვის უცხოა; თუ რატომ, ეს დღეს უკვე ნათელია და ამაზე ჩვენ არ შევჩერდებით, ოღონდ აღვნიშნავთ, რომ ქართულ გრამატიკულ ლიტერატურაში არ იყო გასაგები, რომ ქართული ენის თავისებური აგებულება გამორიცხავს ამ ბრუნვას, არც ანტონის, რომელმაც პირველად დაუთმო ამ ბრუნვას ადგილი ქართულ გრამატიკაში, და არც ანტონის სკოლის გრამატიკოსებს, რომელთაც აგრეთვე შეჰქონდათ ეს ბრუნვა თავიანთ გრამატიკებში, არ მოუციათ ქართულში მისი არსებობის დასაბუთება. შემასვნილობითი სხვა ენის გრამატიკებში გვხვდებოდა და ანტონმაც იქიდან გადმოიღო. მიუხედავად ანტონის ცდისა, რომ ქართულში შემასვნილობითი „დაემკვიდრებია“, ქართველ გრამატიკოსთა უმრავლესობა ამ ბრუნვას არ უთმობდა ადგილს თავიანთ გრამატიკებში, მაგრამ აგრეთვე არც ერთ გრამატიკოსს არ მოუცია ამ ბრუნვის გამორიცხვის დასაბუთებაც და ამდენად შემთხვევითი ხასიათისა იყო ჩვენს ენაში შემასვნილობითი ბრუნვის როგორც შემოტანა, ისე უარყოფაც².

¹ გამოვიდა ტფილი სს 1889 წ.² არნ. ჩიქობავა, რატომ არის აუცილებელი ბრუნვათა რიგის შეცვლა ქართულში? აქვო, გვ. 2, 8.

ამიტომ სრულიად არ გვიკვირს, შემასმენლობითი ბრუნვა, თ. ჟორდანის გრამატიკის გარდა, სხვა ავტორის გრამატიკაშიც რომ გვხვდება. მხედველობაში მაქვს მელ. კელენჯერიძის „ქართული პრაქტიკული გრამატიკა“ (1920 წ.), რომელშიც შემასმენლობითი „კანონიერ“ ბრუნვადაა გამოცხადებული. ამ ბრუნვის შესახებ მელ. კელენჯერიძე წერს: „ქართულ ძველ გრამატიკებში ბრუნვათა შორის შემასმენლობითიც ურევია. ახალი გრამატიკებიდან ეს ბრუნვა ფაქტიურად გააძევეს, საბუთი გაძევებისა კი ჯერ არაფერია...“¹ „ჩვენც უსამართლოდ და გაუგებრობით გაძევებული შემასმენლობითი ბრუნვა აღვადგინეთ“².

მაგრამ ამავე გრამატიკის მეორე გამოცემაში (1925 წ.) შემასმენლობითი აღარ გვხვდება. ალბათ მისი აღდგენაც „უსამართლოდ და გაუგებრობის“ ნიადაგზე მოხდა.

თ. ჟორდანის გრამატიკაში აგრეთვე თავისებურება გვაქვს ვითარებითი ბრუნვის გაგებაში. ავტორის ვაგებით, ეს ბრუნვა ზმნისართული მნიშვნელობისაა: „მუდამ ზმნებს ზედ დაერთვის დამატებითად“; მაგ., „როგორ (რა გვარ) ახარებს ბეჯითი მოწაფე დედ-მამასა? — დიდად“. ტერმინიც — ზმნისზედითი ზმნისართულ მნიშვნელობაზე მიუთითებს.

ამ ბრუნვის ასეთსავე გაგებას, შედარებით უფრო მკვეთრად, იძლევა მოსე ჯანაშვილი თავის გრამატიკაში, სადაც იგივე ტერმინი („ზმნისზედათი“ — c. abverbiale და არა locativus exterior) პირდაპირ იმავე (აღვერბილურ) მნიშვნელობაზე მიუთითებს.

მოსე ჯანაშვილის „ქართული გრამატიკა“²

მოსე ჯანაშვილთან აღსანიშნავია ბრუნვათა თავისებური დალაგება. დალაგება ასეთია:

1. სახელობითი
2. სახელობითი მეორე (მან ნაცვალსახელით), იგივე მოთხრობითი
3. ნათესაობითი
4. მიცემითი
5. შემოქმედებითი
6. ზმნისზედათი
7. წოდებითი

ბრუნვათა ასეთი დალაგება (რიგი) არ გვხვდება არც ერთ განხილულ გრამატიკაში. თავისებურება აქ ისაა, რომ მოცემულ რიგში სახელობითს მოსდევს სახელობითი მეორე (მოთხრობითი), სხვა გრამატიკებში კი სახელობითს ნათესაობითი მიჰყვება და ყოველთვის. მ. ჯანაშვილთან ასეთ დალაგებას ის საფუძველი აქვს, რომ მოთხრობითი გაგებულია, როგორც სახელობითის „განაყოფი“, მისი „ძმა“, ნიჟანსი. მოთხრობითი, მ. ჯანაშვილის აზრით, არის სახელობითი პლუს ნაცვალსახელი -მან, ტერმინიც (სახელობითი მეორე) ასეთ გაგებაზე მიუთითებს.

¹ მ. კელენჯერიძე, ქართ. პრაქტიკ. გრამატიკა, წინასიტყვაობა, გვ. 1.

² გამოქვეყნდა ტფილისს 1906 წ.

ზოგიერთ საერთო საკითხზე

1. ბრუნვათა დალაგების შესახებ

როგორც დავინახეთ, განხილულ გრამატიკებში ბრუნვები ერთი სისტემის მიხედვით დალაგებული არა გვაქვს. სხვადასხვა გრამატიკაში სხვადასხვანაირ დალაგებას ვხვდებით. ასე, მაგ., ანტონის რიგს (დალაგებას) რამდენადმე იმეორებს პლატონ იოსელიანი, მაგრამ მისგან დიდად განსხვავდება დ. ჩუბინაშვილის, დ. ყიფიანის, ა. ქუთათელაძის, პ. კვიცარიძის, თ. ჟორდანიას, მ. ჯანაშვილის, ს. ხუნდაძის რიგები, რომლებიც თავიანთ მხრივ, მეტ-ნაკლებად, ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან.

ერთნაირი დალაგებაა არ. ქუთათელაძის, პ. კვიცარიძისა და ს. ხუნდაძის გრამატიკებში.

მათი რიგი ასეთია:

1. სახელობითი
2. ნათესაობითი
3. მიცემითი
4. მოთხოვითი
5. მოქმედებითი
6. ვითარებითი (სხვადასხვა სახელწოდებით)
7. წოდებითი¹.

პლატონ იოსელიანსაც დაახლოებით ასეთი რიგი აქვს, ოღონდ მასთან ვითარებითი არა გვაქვს. პლატონი, თავის მხრივ, ანტონის დალაგებას იცავს, განსხვავება მხოლოდ იმაში თუა, რომ პლატონი „წრფელობითის“ ნაცვლად „სახელობითს“ ხმარობს და უარყოფს ანტონის გრამატიკაში მოცემულ ზოგიერთ ბრუნვას (შემასმენლობითსა და დაწყებითს).

ამდენად ბრუნვათა ტრადიციული რიგი ქართულში ანტონის გრამატიკაში იღებს სათავეს.

სხვაგვარი რიგი აქვთ თ. ჟორდანიას, მ. ჯანაშვილს.

ასეთ დალაგებას რაიმე ობიექტური საფუძველი არა ჰქონია და სწორედ ამიტომ შეიქნა აუცილებელი ტრადიციული (ანტონიდან მომდინარე) რიგის შეცვლა ქართულში და მისი დამყარება „ქართული ბრუნების თვისებაზე“².

II. ბრუნვების სახელწოდებათა შესახებ

სახელწოდებანი: ნათესაობითი, მიცემითი, მოქმედებითი, წოდებითი, მოთხოვითი, წრფელობითი, შემასმენლობითი და დაწყებითი ანტონის

¹ ასეთმა დალაგებამ ჩვენამდისაც კი მოაღწია. იგი დაახლოებით ამ ორი ათეული წლის წინათ იქნა შეცვლილი.

² არნ. ჩიქობავა, რატომ არის აუცილებელი ბრუნვათა რიგის შეცვლა ქართულში? აქგო, გვ. 1—9.

დროიდან მოდის. ისინი პირველად ანტონმა იხმარა ქართულში. ცნობილია, რომ მან ბრუნვათა სახელწოდებანი ქართულში სომხურიდან გადმოიღო.

ტერმინი სახელობითის ნაცვლად ანტონთან გვხვდება „წრფელობითი“, რაც „სახელობითს“ უდრის. „სახელობითი“ წრფელობითის ნაცვლად პირველად პლატონ იოსელიანმა იხმარა. ტერმინი სახელობითი ჩვენში შესაძლებელია რუსულის ან უშუალოდ ლათინური nominativus-ის თარგმნით იყოს გადმოღებული.

სხვადასხვა სახელწოდებით იხმარება ვითარებითი ბრუნვა. ვითარებითი არ მოეპოვებოდა ანტონს, მისთვის შეუნიშნავი იყო ამ ბრუნვის ქართულში არსებობა. ვითარებითი სხვა ენის გრამატიკებში არ გვხვდება და ამიტომ შეუძლებელი გახდა ამ ბრუნვის სახელწოდების ქართულში „მზამზარეული“ მიღება. იგი ქართულის ნიადაგზე უნდა გაჩენილიყო და მართლაც ასედაც მოხდა. მაგრამ თავიდანვე ვერ იქნა გამომუშავებული შესაფერი სახელწოდება და ამის გამო ვითარებითი სხვადასხვა გრამატიკაში სხვადასხვანაირი სახელწოდებითაა ცნობილი. მოკიდებული მარი ბროსედან, რომელმაც პირველად შენიშნა ეს ბრუნვა ქართულში და სახელიც დაარქვა, აკად. ნ. მარამდის (ჩათვლით) ვითარებითის შვიდს სხვადასხვა სახელწოდებას ვიცნობთ; ესენია: 1. მოდალობითი (ბროსე). 2. განვითარებითი (დ. ჩუბინაშვილი, არ. ქუთათელაძე), 3. ცვლილებითი (დ. ყიფიანი)¹, 4. გარდაქმნითი (პ. კვიცარიძე), 5. ზმნისზედითი (თ. ჟორდანი), 6. ზმნისზედათი (მ. ჯანაშვილი), 6. ვნებითი (ს. ხუნდაძე)², სპეციალურ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში იხმარება: მიმართულებითი³ (აკად. ნ. მარი), ვითარებითი (პროფ. აკ. შანიძე). პროფ. არნ. ჩიქობავა გარდაქცევითს (transformativus) აძლევს უპირატესობას⁴.

თითქოს ასეთივე უნდა ყოფილიყო მოთხრობითი ბრუნვის სახელწოდების ბედიც: მოთხრობითიც ხომ ქართულის სპეციფიკური ბრუნვაა. მაგრამ ტერმინი მოთხრობითი, როგორც ცნობილია, ქართული წარმოშობის ტერმინი არ არის: იგი სომხური *պատմական*-ის ქართული თარგმანია (ილ. აბულაძე). ანტონმა მოთხრობითის სახელწოდება სომხურიდან გადმოიღო (მხოლოდ სახელწოდება! ხოლო მნიშვნელობა ამ ბრუნვისა სომხურში სავესებით განსხვავებულია).

¹ დ. ყიფიანს ვითარებითი არ ჰქონდა. იგი მას თანდებულიან ბრუნვად მიიჩნევდა, მაგრამ ბრუნვად რომ მიეჩნია, ცვლილებითს დაარქმევდა (გვ. 24).

² „ამ ბრუნვას ვნებითი იმეტომ დავარქვით, რომ ამ ბრუნვაში დასმული სახელი სხვა აგნის გავლენაშია და ვნებას ან საზოგადოდ ზედგავლენას განიცდის“: სილ. ხუნდაძის წერილი გაზ. „კოლხიდა“-ში, 1911 წ., № 19.

³ აკად. ნ. მარის „მიმართულებითი“ ძველი ქართულის ისეთ შემთხვევებს უწევს ანგარიშს, როცა ეს ბრუნვა მართლაც მიმართულებას აღნიშნავდა (მოვიდა ტაძრად... შევიდა ციხედ...).

⁴ არნ. ჩიქობავა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობის, წარმოშობისა და ისტორიისათვის: ენის მთავარი, I, 1937; აქვე, გვ. 10—16.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

1. არნ. ჩიქობავა, რატომ არის აუცილებელი ბრუნვათა რიგის შეცვლა ქართულში?	1
2. არნ. ჩიქობავა, მიმართულებითი (გარდაქცევითი) ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის	10
3. გ. თფუშური, ვითარებითი ბრუნვის დაბოლოების საკითხისათვის ქართულში (თეზისები)	32
4. მ. ძიძიშვილი, ნათესაობითარი ვითარებითი ძველ ქართულში (თეზისები)	33
5. ვითარებითი ბრუნვის დაბოლოება (ა. შანიძის მოხსენების მიხედვით)	34
6. გ. თფუშური, წოდებითი ბრუნვისათვის	36
7. შანიძე, წოდებითი ფორმის ადგილისათვის-გრამატიკაში	48
8. წოდებითი ფორმის დაბოლოება (ა. შანიძის მოხსენების მიხედვით)	56
9. ი. იმნაიშვილი, წოდებითი ბრუნვის საკითხი საკუთარ სახელებში	59
10. ს. ჩხენკელი, საკუთარ სახელთა ბრუნება ომჭური ხელნაწერის მეფეთა წიგნებში	76
11. ა. აბესაძე, პირის (ადამიანის) სახელთა ბრუნება ძველსა და ახალ ქართულში (თეზისები)	129
12. -მე, -ვე, -ლა, -ლაც(ა) ნაწილაკიან სახელთა ბრუნება (გ. თფუშურის მოხსენების მიხედვით)	131
13. რ. კუსრაშვილი, ჩვენებითი ნაცვალსახელები და მათი ფუნქციები ოთხთავში (თეზისები)	139
14. მხ. შანიძე, რომელ ნაცვალსახელის ფუნქციისა და ადგილისათვის ძველ ქართულში	140
15. ფ. ერთელიშვილი, გინ, რა, სადა კითხვით სიტყვათა ბუნებისათვის (თეზისები)	144
16. ს. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული მამაკაცთა სახელების გადმოცემისათვის ქართულში	145
17. მხ. შანიძე, გეოგრაფიულ და წარმომავლობის სახელთა გადმოცემა ძველი აღ-თქმის ტექსტებში	162
18. აღ. მანჯგალაძე, -ა ხმოვანზე დასრულებული ზოგი სახელის ფუძის აგებულები-სათვის ქართულში	171
19. ოტ. კახაძე, -ა-ზე დასრულებული ზოგიერთი სახელის ბრუნებისათვის ქვემოიშე-რულში	187
20. გ. თფუშური, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებ-ში: სახელის ფუძისა და ბრუნვის ნიშანთა ურთიერთმოქმედება	197
21. К. Д. Дондуа, К. вопросу о родительном амфатическом в древнелитера-турном грузинском языке	204
22. კეთ. ძოწენიძე, ემფატიკური ხმოვანი ძველ ქართულში	218
23. თ. ზურაბიშვილი, ემფატიკური -ა ახალ ქართულში	224
24. გ. თფუშური, ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვების დაბოლოებანი	234
25. არნ. ჩიქობავა, სახელთა ბრუნების ისტორიიდან ქართულში: ფუძეუკვეც სახელ-თა ნათესაობითისა და მოქმედებითის ფორმანტთა ევოლუციისათვის	239
26. არნ. ჩიქობავა, ისტორიულად განსხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპის-თვის ქართულ ბრუნვათა შორის	265
27. ბეატრ. საბაშვილი, -ნ-არაინი და -ებ-იანი მრავლობითი -ვეფხისტყაოსან-სა და აღორძინების პერიოდის ქართულში (თეზისები)	270

28. თ. შარაძენიძე, -თა სუფიქსიანი მრავლობითი მოქმედებითა და ვითარე-
ბითს ბრუნვებში 271
29. ვ. თოფურიძე, გეოგრაფიულ სახელთა -თა სუფიქსისათვის ქართულში 286
30. К. Д. Дондуа, О двух суффиксах множественности в грузинском 290
31. არნ. ჩიქობავა, მრავლობითობის სუფიქსთა გენეზისისათვის ქართულში 313 +
32. ე. ნიკოლაიშვილი, საკუთარი სახელი მსახლგრელად ძველ ქართულში (თეზი-
სები) 325
33. ხ. ქუმბურიძე, მსახლგრელ-სახლგრულის ადგილისათვის ქართველურ ენებსა და
აფხაზურში (თეზისები) 327
34. ლ. ქანთარია, მსახლგრელის ადგილი რამდენიმე მსახლგრელიან წინადადებაში
(თეზისები) 328 +
35. გ. კახაძე, მსახლგრელ-სახლგრულის თანამიმდევრობა ოთხთავში 329
36. К. Д. Дондуа, Об агглютинативном характере грузинского склонения 339
37. ანტ. კიხიურიძე, ნანათესაობითარნი მსახლგრელის ურთიერთობისათვის სახლგრულ-
თან 345
38. მსახლგრელის შეთანხმება სახლგრულთან (ს. ჯანაშიას მოხსენების მიხედვით) 353 +
39. ნანათესაობითარი მსახლგრელის შეთანხმება სახლგრულთან (ვ. თოფურიძის მოხსე-
ნების მიხედვით) 358 +
40. ანტ. კიხიურიძე, სახელობითისა და მოთხრობითის ფუნქციები ძველ ქართულში 362 +
41. ა. შარტიშელიძე, მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვების წარმოება და ფუნქ-
ციები ძველ ქართულში 374 +
42. ე. ბაბუნაშვილი, მიცემითი და ვითარებითი ბრუნვების ურთიერთობისათვის
ძველ ქართულში 393 +
43. ქეთ. მიქელაძე, მიმართულებითი ბრუნვის ფუნქციისათვის ძველ ქართულში 403 +
44. დ. ქანტუური, მოქმედებითი ბრუნვის ზოგიერთი ფუნქციისათვის ძველ ქარ-
თულში (თეზისები) 409
45. თ. შარაძენიძე, მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვების წარმოება და ფუნქ-
ციები ძველ ქართულში 410
46. ლ. ლეჟავა, სახელი ანტონ პირველის გრამატიკაში 434
47. ს. საბაშვილი, სახელი დიმიტრი ყიფიანის გრამატიკაში 442
48. ნ. ცქიტიშვილი, კამათი მოთხრობითი ბრუნვის რაობისათვის XIX საუკუნის
ორმოცდამეათე წლებში 449 +
49. ილ. ცერცვაძე, ბრუნვათა საკითხი XVIII და XIX სს. ქართველ გრამატიკოსებ-
თან 454 +

СОДЕРЖАНИЕ

	стр.
1. Арн. Чикобава, Почему необходимо видоизменить последовательность падежей в грузинском языке?	1
2. Арн. Чикобава, Об образовании, значении и истории направительного (трансформативного) падежа в грузинском языке	10
3. В. Топуриа, К вопросу о показателе направительного падежа в грузинском языке	82
4. М. Дзидзидзе, Родительный с отношением (отгнетивный) в направительном падеже в древнегрузинском языке	33
5. А. Шанидзе, Окончание направительного падежа	34
6. В. Топуриа, К вопросу о звательном падеже	36
7. А. Шанидзе, О месте звательной формы в грамматике	48
8. А. Шанидзе, Окончание звательной формы	56
9. И. Имиашвили, Вопрос о неоформленном падеже в собственных именах	59
10. С. Чхенкели, Склонение собственных имен в «Книгах Царств» Ошской рукописи 978 г.	76
11. Н. Абесадзе, Склонение собственных имен в древне- и новогрузинском языке	129
12. В. Топуриа, Склонение имен с частицами - <i>me</i> , - <i>ve</i> , - <i>za</i> , - <i>zasa</i>	131
13. Р. Кусрашвили, Указательные местоимения и их функции в четверо-главе	139
14. Мз. Шанидзе, О месте и функции относительного местоимения <i>gomel</i> 'который'	140
15. Ф. Эртелишвили, О природе вопросительных слов <i>vin</i> 'кто', <i>ga</i> 'что', <i>sada</i> 'где' в грузинском языке	144
16. С. Каухчишвили, О передаче греческих мужских имен в грузинском языке	145
17. Мз. Шанидзе, Передача географических названий и имен происхождения в древнегрузинских текстах	162
18. Ал. Манджгаладзе, О структуре некоторых именных основ с гласным исходом - <i>a</i> в грузинском языке	171
19. О. И. Кахадзе, О склонении некоторых имен с исходным - <i>a</i> в нижне-имерском говоре грузинского языка	187
20. В. Топуриа, Общие грамматические процессы в картвельских языках. Взаимодействие именных основ и падежных окончаний	197
21. К. Д. Дондуа, К вопросу о родительном эмфатическом в древнелитературном грузинском языке	204
22. К. Дзодендзе, Эмфатический гласный в древнегрузинском языке	218
23. Т. Зурабишвили, Эмфатический гласный - <i>a</i> в новогрузинском языке	224
24. В. Топуриа, Показатели родительного и творительного падежей (в именах с неусекаемой основой)	234

25. Арн. Чикобава, Из истории склонения имен в грузинском языке. Форманты родительного и творительного падежей в именах с неусегаемой основой	239
26. Арн. Чикобава, Два исторически различных морфологических типа падежей в древнегрузинском литературном языке	265
27. Б. Сабашвили, Образование множественного числа посредством суффиксов -n и -eb в средневековом грузинском языке	270
28. Т. С. Шарадзендзе, К вопросу об использовании флексии -თა (-ta) в творительном и направительном падежах множественного числа в древнегрузинском языке	271
29. В. Топурия, О суффиксе -თა (-ta) в грузинских географических именах	286
30. К. Д. Дондуа, О двух суффиксах множественности в грузинском	290
31. Арн. Чикобава, К генезису суффиксов множественности в грузинском языке	313
32. Е. Николайшвили, Собственные имена в роли определяющих в древнегрузинском языке	325
33. З. Чумбуридзе, О последовательности определяющего и определяемого в картвельских и абхазском языках	327
34. Л. Кантария, Место определений в предложении с несколькими определениями	328
35. В. Кахадзе, Последовательность определяющего и определяемого в четвероглаве	329
36. К. Д. Дондуа, Об агглютинативном характере грузинского склонения	339
37. А. Кизириа, Отношение определяющего слова в родительном к определяемому в древнегрузинском языке	345
38. С. Джанашиа, Согласование определяющего слова с определяемым в грузинском языке	353
39. В. Топурия, Согласование определяющего слова в родительном с определяемым в грузинском языке	358
40. А. Кизириа, Функции именительного и повествовательного падежей в древнегрузинском языке	362
41. А. Мартиросов, Образование и функции дательного и родительного падежей в древнегрузинском языке	374
42. Е. Бабунашвили, О взаимоотношения дательного и направительного падежей в древнегрузинском языке	393
43. Кет. Микеладзе, К функциям направительного падежа в древнегрузинском языке	403
44. Д. Чантурия, О некоторых функциях творительного падежа в древнегрузинском языке	409
45. Т. Шарадзендзе, Образование и функции творительного и направительного падежей в древнегрузинском языке	410
46. Л. Лежава, Имя в грамматике Антония I-го	434
47. Б. Сабашвили, Имя в грамматике Д. Кипиани	442
48. Н. Цкитишвили, Полемика о сущности повествовательного падежа в пятидесятых годах XIX в.	449
49. И. Церцвадзе, Вопрос о падежах в грузинских грамматиках XVIII и XIX вв.	454

შეამჩნეული შეცდომები

გვერდი და სტრიქონი	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
1, 3 ქვ.; 462, 4 ქვ.	1932	1928
10, 1 ქვ.	1936	1937
101, 4 ქვ.	ა ბ ი ლ ე ქ ს	ა ბ ი მ ე ლ ი ქ ს.
148, 7 ქვ.	bearbeitet.	bearbeitet
163, 13 ქვ.	' <i>abīda</i> '	' <i>abīda</i> '
165, 9	Ioბძა	'Ioბძა
165, 10 ქვ.	οἰσιν	οἰσιν
167, 2	<i>elām</i>	' <i>elām</i>
167, 4 ქვ.	ოი	ოი
178, 4, 5	ლექსია.)	ლექსიკ.)
193, 5—6	ლანიო- უტირი)	ლანიო-ქუტირი)
200, 8	ერთმარცვლიან	ერთმარცვლიანი
202, 1 ქვ.	II	IV
204, 5 ქვ.	Éléments	Éléments
211, 15	Qartl-isa-sa	Qarṣl-isa-sa
212, 10, 11, 14	Qqir-is-i Qqir-isa-y Qqir-man	Qqir-is-i Qqir-isa-y Qqir-man
240, 10 ქვ.	მისტან ³ ა.	მისტან. ³
295, 6 ქვ.	εἰς οἶκον	εἰς οἶκον
300, 3 ქვ.	datit	datif
306, 3 ქვ.	записи	записи
384, 8 ქვ.	არ. ქუთათელიძის საგან	არ. ქუთათელაძისაგან
413, 4 ქვ.	-თა მრავლობითის ბრუნვისათვის	-თა-ნიანი მრავლობითის ბრუნვისათვის
463, 1 ქვ.	литературе 5.	литературе 51.
171, 8 ქვ.	¹ დაბეჭდილია.	¹ დაბეჭდილია აფხაზეთის სამეც- ნიერო-საკვლევი ინსტიტუტის ორგანოში: „დ. გულიას სახელო- ბის აფხაზეთის ენის, ლიტერა- ტურის და ისტორიის ინსტიტუ- ტის შრომები“, XXV, სუხუმი. 1954, გვ. 277—294.

გამომცემლობის რედაქტორი კ. თევზაძე

კორექტორი ზ. უზნაძე

უფ. 01581. შეკვეთის № 413. ტირაჟი 1000. გადაეცა წარმოებას 13/IV-55 წ.
ხელმოწერილია დასაბეჭდად 42/IX-56 წ. ანაწყოების ზომა 7×11 . ქაღალდის
ზომა 20×102 . სასტამბო ფორმათა რაოდენობა 41. სააღრიცხვო-საგამომ-
ცემლო ფორმათა რაოდენობა 33.

ფასი 14 მან. 20 კაპ.

სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობის
სტამბა-ლითოგრაფია, უნივერსიტეტის ქ., 1.
Типо-литография издательства ТГУ имени Сталина, Университетская, 1.